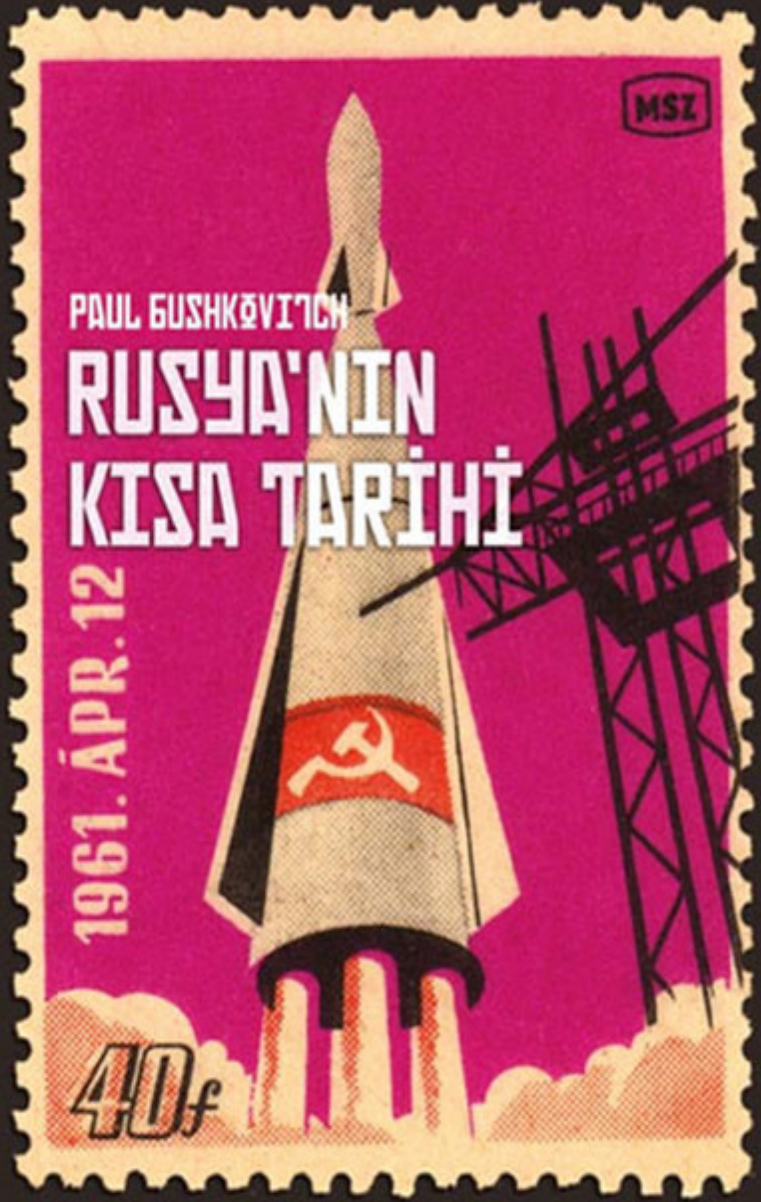

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Mehmet Doğan 1976 Bursa doğumlu. ODTÜ Biyoloji mezunu. NYU Biyoloji'den master derecesi aldı. Serbest çevirmenlik yapıyor. Başlıca çevirileri: *Genom,* (Matt Ridley) 2007; *Gen Çeviktir*, (Matt Ridley) 2009; *Haklı Savaş Haksız Savaş* (Michael Walzer), 2010; *Neo-Liberal Genetik* (Susan McKinnon), 2010; *Boş Sayfa* (Steven Pinker) 2010; *Çift Görmek* (Peter Pesic) 2010; *Kent Paryaları* (Loïc Wacquant), 2012; *Foucault ve İran Devrimi* (Janet Afary-Kevin B. Anderson), 2012; *Âdem'in Dili* (Derek Bickerton), 2012; *Erken Modern Avrupa'da Tıp ve Toplum* (Mary Lindemann), 2013; *Akılcı İyimser* (Matt Ridley) 2013; *Sosyal Antropoloji ve İnsanın Kökeni* (Alan Barnard) 2013; *Simgesel Düşüncenin Doğuşu* (Alan Barnard) 2014. e-posta: memeddogan@gmail.com

RUSYA'NIN KISA TARİHİ

PAUL BUSHKOVITCH

Çeviren: Mehmet Doğan

BOĞAZIÇI
ÜNİVERSİTESİ
YAYINEVİ

Paul Bushkovitch
A Concise History of Russia
© Paul Bushkovitch, 2011. All rights reserved.

Rusya'nın Kısa Tarihi
© BÜTEK A.Ş. 2012. Tüm hakları saklıdır.

ISBN 978-605-4787-37-1

Bütek Boğaziçi Eğitim Turizm Teknopark Uygulama
ve Dan. Hiz. San. Tic. A.Ş.
Rumeli Hisarı Mahallesi, Boğaziçi Üniversitesi
Güney Kampüs No: 11/2 Sarıyer/İstanbul
Telefon: (0212) 287 03 12-13

Yönetim Yeri:
Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi
Boğaziçi Üniversitesi Uçaksavar Kampüsü
Garanti Kültür Merkezi, Arka Giriş
Etiler/İstanbul

bupress@boun.edu.tr
www.bupress.org
Telefon ve faks: (0212) 257 87 27
Sertifika No: 10821

Genel Yayın Yönetmeni: Murat Gülsoy
Yönetici Editör: Ergun Kocabıyık
Yayıma Hazırlayanlar: Berna Akkıyal, Ferit Burak Aydar
Kapak Tasarımı: Kerem Yeğin
Baskı: Acar Basım ve Cilt Sanayi Ticaret A.Ş.
Beysan San. Sitesi Birlik Cad., No: 26
Acar Binası, Haramidere, Beylikdüzü, İstanbul
Telefon: (0212) 422 18 00
Sertifika No: 11957

Birinci Basım: Mayıs 2016 (1.000 adet)

İÇİNDEKİLER

Resimlerin Listesi vii

Kısaltmalar ix

Teşekkür xi

Önsöz xiii

1. Rusya'dan Önceki Rusya 23
2. Moskova, Novgorod, Litvanya ve Moğollar 40
3. Rusya'nın Ortaya Çıkışı 57
4. Birleşme ve İsyan 77
5. Büyük Petro 95
6. İki Çariçe 115
7. Büyük Yekaterina 130
8. Devrim Çağında Rusya 149
9. Otokrasinin Zirvesi 165
10. Kültür ve Otokrasi 180
11. Büyük Reformlar Çağı 193
12. Serflikten Kapitalizmin Emekleme Dönemine 213
13. Rus Kültürünün Altın Çağı 231
14. İmparatorluk Olarak Rusya 250
15. Otokrasinin Çöküşü 271
16. Dünya Savaşı ve Devrim 290

17. Uzlaşma ve Hazırlık 312
18. Rus Kültüründe Devrimler 326
19. Ütopya İnşası 341
20. İkinci Dünya Savaşı 358
21. Büyüme, Güçlenme ve Duraklama 378
22. Sovyet Kültürü 396
23. Soğuk Savaş 411

Son Söz: SSCB'nin Sonu 428
İlave Okuma Listesi 441
Dizin 451

RESİMLERİN LİSTESİ

1	Vladimir'deki Uykuya Dalış Katedrali (12. yüzyıl) LOC, PG: 10028u	35
2	Huşağacından belge 210 (Quinn Dombrowski'nin izniyle (Chicago Üni.) bbl210	45
3	Meryem Ana'nın Uykuya Dalışı Manastırı (Kirillo-Belozerskii) (15-16. yüzyıl) LOC, PG: 11039u	50
4	"Kremlinagrad" YCBA	63
5	Büyük Petro: Alexander Schenken Koleksiyonu: 8.13	104
6	Başkırtlar YCBA	136
7	Büyük Yekaterina YCBA	139
8	Petersburg, yaklaşık 1800 YCBA	154
9	Köy Konseyi YCBA	168
10	II. Aleksandr: DiRocco Wieler Galeri, Toronto, Kanada	196
11	Rus Köylü Kızları LOC, PG: 11043u	221
12	*İlya Muromets* NASM 83-16519	224
13	Çaykovski LOC: 3c28254u	237
14	Repin/Tolstoy: Tretyakov Müzesi, Moskova, Rusya	247
15	Göçebe Kırgızlar LOC, PG: 11854u	267
16	Vitte LOC: 08832u	275
17	II. Nikola BRBML (Yale Üni.) s3791434	277
18	Lenin ve Yoldaşları NYPL: 51923u	303
19	Gorki'nin Cenaze Töreninde Stalin ve Diğerleri NYPL: 1245863u	353
20	İlyuşin il 2M3 NASM 82-8315	370

KISALTMALAR

BRBML	Beinecke Rare Book and Manuscript Library [Beinecke Nadir Eserler Kütüphanesi]
LOC	Library of Cogress [Kongre Kütüphanesi]
LOC PG	Library of Congress, Prokudin-Gorsky Collection [Kongre Kütüphanesi, Prokudin-Gorsky Koleksiyonu]
NASM	Smithsonian National Air and Space Museum [Smithsonian Ulusal Havacılık ve Uzay Müzesi]
NYPL	New York Public Library [New York Halk Kütüphanesi]
YCBA	Yale Center for British Art [Yale İngiliz Sanatı Merkezi]

TEŞEKKÜR

Elinizdeki kitabın ilk bölümleri, İskoçya Üniversiteleri Carnegie Vakfı'nın desteği sayesinde bir dönem boyunca kaldığım İskoçya'nın Aberdeen Üniversitesi'nde yazıldı. Carnegie Vakfı'nın ve Aberdeen Üniversitesi'nin katkıları olmasa, bu kitaba başlamak çok daha zor olurdu. Beni kendi tarzlarıyla dolu dolu ağırladıkları için Paul Dukes'a, Robert Frost'a, Karin Friedrich'e, Jane Ohlmeyer'a ve Duncan Rice'a bilhassa müteşekkirim. Yıllar boyunca meslektaşlarım, bana karşı nazik davranıp kitabın pek çok bölümünü okuyarak yorumlarını bildirdi, doğru kulvarda olup olmadığımı bana anlattılar. Kitabımı okudukları, fikirlerini söyledikleri ve kaynakça yardımında bulundukları için Nikolaos Chrissidis'e, Laura Engelstein'a, Hilary Fink'e, Daniel Kevles'e, John MacKay'e, Edgar Melton'a, Bruce Menning'e ve Samuel Ramer'a teşekkür ediyorum. Rus kültürü hakkında yıllar boyunca şu isimlerle yaptığımız sohbetler, pek çok bölümü kendi başıma beceremeyeceğim kadar zenginleştirdi: Vladimir Alexandrov, Andrea Graziosi, Charles Halperin, Moshe Lewin, Alexander Schenker ve Elizabeth Valkenier. Valerie Hansen ve Frank Turner, sandıklarından çok daha yardımcı oldular bana. Her zamanki gibi, Tatjana Lorkovic'in çabalarına paha biçilemez.

Ayrıca, New England Havacılık Müzesi'nden Tom Morehouse'a, Smithsonian Ulusal Havacılık ve Uzay Müzesi'nden Kate Igoe'ya, Yale Üniversitesi Haas Sanat Kütüphanesi'nden Maria Zapata'ya, Yale Britanya Sanat Merkezi'nden David Thompson ile Maria Singer'a, Yale Üniversitesi Beinecke Nadir Kitaplar ve Yazma Eserler Kütüphanesi'nden Kathyrn James ile E. C. Schroeder'a teşekkürü borç bilirim. Bu insanların nezaketi ve iş ahlakı, işime yarar resim arayışımda paha biçilemez olmuştur.

Maija Jansson kitabın uzun gebelik döneminde ve doğum sancılarında işin cefasını çekti, üstelik sık sık huysuzluk eden dikkati dağınık yazara da iyi dayandı doğrusu. Taslağın bütününü okudu, hem de bazı kısımlarını defalarca, ayrıca kitabın nihayetinde biteceğini bana hatırlatıp durdu, ki bitmiştir de. Ortaya çıkan eseri ona adıyorum.

ÖNSÖZ

Rusya bir fikir değildir. Dünyada belirli bir yeri, bir çoğunluk dili ve kültürü, ayrıca gayet somut bir tarihi olan, belirli bir ülkedir. Yine de Rusya 20. yüzyılın büyük kısmında, kendi sınırları dışında, adeta bir yer değil fikirdi: sosyalizme dair bir fikir. Siyaseti, iktisadı ve kültürü üzerine görkemli tartışmalar cereyan etmiştir, oysa bu tartışmaların çoğunu yapanlar ya da huzurlarında yapılanlar, Rusya'nın dilini bilmezdi, asla oraya gitmemişti, üstelik bu ülke ve tarihi hakkındaki bilgileri çok kısıtlıydı. Daha eğitimli olanlar bile, sosyalist düzenin cazibesi ya da iticiliği hakkındaki önkabulleri ışığında yazılar kaleme alıyordu. Bunların bazıları yavan propagandacılardı ama daha insaflı olanlar bile, yani dilini öğrenmiş ve ülkeyi anlamaya çalışanlar bile, sosyalizmle ilgili varsayımlarından türeyen sorular sorarak başlıyordu işe. Sonuçta ortaya çıkan durum, dar bir tartışma gündemiydi: Planlı ekonomi verimli miydi değil miydi? Kaç siyasi mahkûm vardı? Sovyetler uzaya nasıl insan gönderebildi? Onların sistemine sosyalizm mi, komünizm mi yoksa totalitarizm mi denmeli? "Komünizm" Rusya tarihinin bir sonucu muydu? Rusya'da aydınlar, komünizmin yolunu bilinçli bir şekilde mi bilinçsizce mi döşemişti? Rusya'nın aşamalı modernleşmesi 1917'yi kaçınılmaz mı kılmıştı? Tüm bu tartışmalarda, devrim anına kadar olan Rusya tarihi, sadece önsöz muamelesi görüyordu.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Rusya'da tarihle ilgili sürüyle yayını gün yüzüne çıkardı. Bu yayınlar arasında, çeşit çeşit konuya dair sayısız inceleme, pek çok biyografi ve önderlerinin görüşleri de dahil Sovyet rejiminin çeşitli kayıtlarını içeren bol bol yayın vardı. Bu yayınların amacı, daha önce araştırmaya kapalı olan alanları aydınlığa kavuşturmaktı ve doğal olarak, Sovyet sonrası ilk metinler, en ihtilaflı ya da gizemli meseleleri ele alıyordu. 1939 Ribbentrop-Molotov paktı, kolektifleştirme, kıtlık hakkındaki kitaplar, Stalin'in özel yazışmalarıyla ilgili yayınlar ve birtakım başka meseleler gündemde ilk sırayı kaptı. Bu yayınlara Batılı tarihçiler de katıldı, bu da Sovyet tarihinin tartışmalı konularına yepyeni bir anlayış kazandırdı. Fakat sonuç, kusursuz olmaktan çok uzaktır. Rusya'da ve yurtdışında belge neşriyatı ve inceleme akışı sürdükçe, Soğuk Savaş döneminin siyasileşmiş tartışmalarına alışkın olan tarihçilerin asla kafa yormadığı sorular doğdu. Biraz tuhaf ama, Rusya'nın

tarihinde Sovyet döneminin hikâyesini anlamak kolay değil zor görünüyor. Elinizdeki çalışma da bu zorluğu yansıtıyor ve okuyucu, pek çok sorunun çözüme kavuşmadığını fark edecektir.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünün, 1917 öncesi Rusya tarihinin yazımını en az bir bu kadar etkilemesi çelişkili bir durum. Artık tarihin bu kesiti sadece bir önsöz olmaktan ibaret değil; Sovyet dönemi ne kadar önemli olursa olsun, şimdi Rusya tarihi, Sovyet deneyimiyle sona ermeyen bin yıllık bir dönem sayılıyor. Büyük oranda Rusya'daki tarihçilerden gelen bu yeni yayınlar, Rusya'nın 1917'den önceki tarihinin fiilen her dönemini ve veçhesini içeriyor. Artık sadece çarların ve çariçelerin biyografileri değil, büyüklü küçüklü siyasi şahsiyetlerin ve sade insanların biyografileri de mevcut. Ayrıca yerel tarih vücut bulmuş ve ülke tarihinin çeşitliliğiyle ilgili bir nevi somut bilgi temin etmiştir, oysa başka ülkeler için uzun süredir sıradan olan bir iştir bu.

Tarihiyle ve bugünüyle Rusya, pek çok farklı unsurun harmanıdır. 15. yüzyıla kadar insanlar kendilerine ve topraklarına Rusya ("Rossiya") değil, "Rus" derdi ve bu ülke, artık Rusya sınırları içinde olmayan pek çok bölgeyi de kapsıyordu. Doğumunda bu ülke, Rus hatta Slav olmayan halkları barındırıyordu; Ruslar bu halkları, toplumun ayrılmaz parçası sayıyordu. 1917'ye gelindiğinde çarlar, ayrıca bozkırda ve Sibirya'da milyonlarca Rus yerleşimci, ortaçağdaki asıl sınırların çok ötesine uzanan topraklar elde etmişti; Sovyet devleti de bu alanın büyük kısmını elinde tutmuştur. Sonuçta Rusya tarihi, günümüzün Rusya Federasyonu'nun sınırlarının ötesine uzanmalı ve hem Rusya'nın çeşitli tezahürlerini hem de çeşitliliğini içermelidir.

20. yüzyıla dek iktisadi bakımdan geri kalmış bir toplum olan Rusya'nın, neredeyse tüm sanayi-öncesi toplumlarla pek çok ortak özelliği vardı: ilkel tarım, ufak boyutlu az sayıda şehir, okur yazar olmayan kitleler. Tarihte Rusya'nın kaderi, dünyadaki en büyük bitişik siyasi birime dönüşüp nihayetinde bütün kuzey Asya'ya yayılmaktı. Batı Avrupa'dan da Akdeniz dünyasından da eşit uzaklıkta olan bir diyardı burası. Devasa bölgeleri kapsıyordu; fakat 17. yüzyılın sonuna dek nüfusu son derece azdı. Herhangi bir Batı Avrupa Kilisesinden ziyade, Avrupa'da azınlıkta olan bir Hıristiyan inancına, yani Ortodoksluğa bağlı oluşu, ilk yedi yüzyılda çeper ülke olma statüsünü pekiştirmiştir. Derken, Büyük Petro'yla birlikte Rusya, tek nesil içinde Avrupa kültürüne nüfuz etti ve aydınlanmayla başlayıp onu da kapsayarak Avrupa'nın kültürel yaşamının tüm evrelerine katıldı. Kültürel evrim, toplumsal ve siyasi değişiklikten daha kolay ve hızlıydı; sonuçta bu evrim, modern bir kültür barındıran ama arkaik toplumsal ve siyasi ya-

pısı olan bir toplum yaratmıştır. 1860'tan sonra Rusya'nın hızla sanayileşmesi, Batıda hepsi egemen olmayan kimi Batılı fikirlerin bu ülkede yayılmasına yol açan birtakım gerilimler doğurdu. Ren bölgesinde G. W. F. Hegel'in felsefesinden doğup Britanya'nın iktisat bilimiyle ve Fransızların ütopyacı sosyalizmiyle birleşmiş bir ideoloji olan Marksizm, doğduğu topraklarda marjinal bir fikir olarak kalsa da, 20. yüzyılın büyük kısmında Rus toplumunu yeni bir düzene soktu.

Bizatihi Batıda, Rusya düpedüz uzak bir ülke sayılıyordu. İngiliz şair John Milton'a göre, Rusya, "uygar farz edilen Avrupa'nın en kuzey Bölgesi"ydi. Milton'ın bu görüşü, rönesanstan itibaren Avrupalıların Rusya'yı, Avrupa'nın bir parçası ve "doğu" yerine "kuzey" toprakları olarak algılayışını yansıtır. Avrupalılar ve pek çok Rus nazarında Rusya'nın "doğu" sayılması 19. yüzyılda gerçekleşti. 19. yüzyılın Batı Avrupasında "doğu" nitelemesi, bir iltifat değildi: Rusya'nın, tıpkı Batı tarafından sömürgeleştirilmiş ülkeler gibi, barbarlık ve despotluğun hüküm sürdüğü pis bir yer olduğunu, ayrıca muhtemelen süfli bir halkının olduğunu ima ediyordu bu laf. Avrupalılar ne Rusça öğrenmiş ne de bu ülkeyi incelemiştir; keza Soğuk Savaş'ın başlangıcına kadar Amerikalılar da öyle. Tolstoy ve Çaykovski, Batı panteonuna girdikten sonra bile, bütün olarak bu ülke, Winston Churchill'in belirttiği gibi, gizemini hâlâ koruyordu. Sovyet düzeninin eşsizliği, bu gizem unsurunu güçlendirmeye yaradı. Bunun aksine, Fransız Devrimi vuku bulduğunda, Batı Avrupa'nın göbeğinde ve lisanı, uluslararası iletişimin ana lisanı haline gelmiş insanlar arasında meydana gelmişti. Oysa Rus Devrimi, uzak bir ülkede gerçekleşmişti ve Rusya dışında bu ülkenin dilini konuşan ya da ülkeyi ve tarihini tanıyan çok az kişi vardı. Her ne kadar Bolşevikler, bir Batı ideolojisi uyarınca yeni bir toplum yaratmış olsa da, bu toplum Batıda ister istemez bir muamma olarak kaldı.

Rus Devrimi yurtdışında kendine yandaş bulmamış olsaydı, belki de Sovyet toplumu, gayretli bir avuç akademisyenin incelediği özgün bir sistem olmanın ötesine geçemezdi. Fakat bu devrimin etkisi muazzam olmuştur ve bu etki günümüzde de sürmektedir. Dünyanın en kalabalık ülkesi olan Çin bugün de güttüğü iktisadi politikalar ne olursa olsun iktidarı paylaşmaya yanaşmayan Komünist Parti tarafından yönetilmektedir. Komünizm, 20. yüzyılda iki nesil boyunca dünya siyasetinin temel meselesi oldu. Bunun kaçınılmaz sonucu, Batıdaki yorumcuların, gazetecilerin ya da akademisyenlerin, hatta sıradan turistlerin, özgül bir tarihi olan belirli bir ülke değil, bir fikir, yani sosyalizmin Sovyet versiyonu hakkında kafa yormalarıydı. Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla birlikte, Rusya tarihinin artık, şu ya da bu fikrin vücut buluşunun öyküsü

olması gerekmiyor. Günümüzde Rusya tarihi, belirli bir yerdeki belirli bir halkın kesintisiz tarihi haline geldi. Elinizdeki kitap, bu değişikliği yansıtmaya yönelik bir teşebbüstür. Bu kitap bilhassa, bu öyküyü anlatmaya ve mümkün mertebe her noktasında açıklamaya çalışıyor. Pek çok durumda açıklamalara ulaşmak zor, fakat umarım okuyucu, gayet dramatik olan bu tarihte derin düşünme imkânı bulacaktır.

Harita 1. 11. yüzyılda Kiev Rus

Harita 2. 16. yüzyılın ilk yarısında Rusya

Harita 3. Büyük Petro Zamanında Rusya

Harita 4. 1796'da Rusya

Harita 5. 1913'te Rusya

Harita 6. İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyetler Birliği 1941-5

1 | Rusya'dan Önceki Rusya

Rusya tarihi, modern Rusya'nın atası olan ve akademisyenlerin Kiev Rus dediği siyasi birlikle başlar. Rus, bu ülkenin sakinlerinin kendilerine ve topraklarına verdiği isimdi; Kiev de buranın başkentiydi. Günümüz bağlamında bu ülke, bütün Belarus'u, Ukrayna'nın kuzey yarısını ve Rusya'nın Avrupa'daki topraklarının orta kısmını ve kuzeybatısını kapsıyordu. Günümüzün bu üç devletinin halkları, Kiev Rus'un Doğu Slav dilinden türemiş, birbirine yakın akraba diller konuşan Doğu Slavlarıdır. Kiev Rus'un batıdaki komşuları, o üç devletin günümüzdeki komşularıyla aşağı yukarı aynıydı: Macaristan, Polonya, Baltık Halkları, Finlandiya. Kiev Rus kuzeyde Kuzey Buz denizine uzanıyordu ve Slav çiftçiler kuzeyin uzak bölgelerine yeni yeni göçmeye başlamıştı.

Slavların daha doğusunda Volga Bulgarları vardı; bu küçük Müslüman Türk devleti, günümüzde modern Tataristan'ın olduğu yerde, MS 950 civarında vücut bulmuştu. Volga Bulgarlarının yaşadığı toprakların ötesinde, avcılık ve toplayıcılık yapan küçük kabilelerin mesken tuttuğu geniş ormanlarıyla ve düzlükleriyle Urallar ve Sibirya uzanıyordu. Kuzeyde Novgorod'dan güneyde Kiev'e büyük nehirler boyunca uzanan hat, Kiev Rus'un merkezini oluşturuyordu. Başkent Kiev en verimli arazilerin bulunduğu bölgeye kurulmuştu. Kiev'in güneyinde ise bozkır başlıyordu.

Kiev Rus toprakları, büyük Doğu Avrupa ovasının ormanlık kısmındaydı. Polonya ile Urallar arasında kalan bölgede, bu ovayı kesen dağlar, hatta geniş tepe sıraları dahi yoktur. Kiev civarının güneyinde kalan ormanlar (meşe, kayın, kestane, kavak) kış mevsiminde yaprak döker; daha kuzeyde baskın olan ormanlar ise, kuzeyin kozalaklı ağaç türlerinden oluşur (çam, köknar, huş). Koyu renkli ve nemli olan en nitelikli toprak güneydeydi; bu bölgede, bozkıra daha yakın duran ağaçlar arasında tarlalar açılmıştı. Ormanlık bölgenin kuzey kısmında toprak kumluydu ve sık sık bataklıklara rastlanıyordu; bu nedenle yoğun olmayan tarım faaliyeti göller ile büyük nehirler etrafında yoğunlaşmıştı. Bu büyük nehirler, yaşamın can damarıydı. Dinyeper, Batı Dvina, Volga, Oka ve Novgorod civarındaki daha küçük nehirler (Volhov ve diğer-

leri), Ladoga gölü ve Baltık Denizi aracılığıyla güneye ve doğuya açılmayı mümkün kılıyordu. Prenslerle savaşçılar, tüccarlarla köylü çiftçiler, en azından donan nehirlerin çözüldüğü yaz aylarında serbestçe seyahat edebiliyorlardı.

Kiev Rus'un batı ve doğu sınırları, siyasi kontrole ve etnisiteye göre şekillenmişti. Güneydeyse, etnik ve siyasi sınırın temel belirleyicisi ekolojik bir sınırdı. Kiev topraklarının güneyinde, Karadeniz'e ve Hazar denizine kadar uzanan büyük bozkır bulunur; az sayıda ağaca rastlanan, "kara toprak"lı bu düz çayır kurudur ama çorak değildir. Uzun otlar muazzam sayıda antilop, yabani at, hatta panter gibi hayvanı gizliyordu; nehirleri ise sürüsüne bereket ördek, yaban kazı, ayrıca mersinbalığı ve başka balıklar mesken tutuyordu. Yüzyıllar sonra Rus yazar Gogol, bozkırı şu sözlerle anlatacaktı: "Bozkır giderek daha da güzelleşiyordu... Yabani otların o uçsuz bucaksız dünyasından karasaban hiç geçmemişti. Yalnızca, ormana gizlendikleri gibi o dünyanın içine gizlenen atlar çiğnemişlerdi oraları. Dünyada buralardan güzel bir yer olamazdı. Toprağın yüzeyi çeşit çeşit milyonlarca çiçeğin fışkırdığı altın yeşili bir okyanusu andırıyordu" (*Taras Bulba*). Bu bozkır, Mançurya'ya kadar uzanan ve bugünkü Moğolistan'ı, Çin'in kuzeyini, Sincan'ı ve Kazakistan'ı kapsayan büyük Avrasya bozkırının batıdaki uzantısıydı. Tarih öncesi dönemden beri beri bu bozkır, göçebelerin ve büyük göçebe imparatorluklarının toprakları olmuştur; önce antik çağda İranlı İskitler ve Sarmatlar, sonra bunların yerine geçen korkunç Hunlar ve ardından dalga dalga gelen Türk halkları. Bu göçebeler, arazide amaçsızca dolanmıyordu; bilakis, büyüklü küçüklü bölgelerde, yıllık göç düzenine uygun bir şekilde hareket ediyorlardı. Hayvanları için kışlık ve yazlık otlaklar bulabildikleri Tuna, Dinyeper, Don, Volga gibi büyük nehirlerin vadilerine yakın kalıyorlardı. Göçebeler, ormanlara yerleşmeye çalışmıyor, bunun yerine ormanlardan yağma ve köle kaynağı olarak faydalanıyorlardı; ayrıca ellerinden geldiğinde, yerleşik halkları haraca bağlıyorlardı. Bütün kuzey Asya'da ve çevresinde, göçebeler ile çiftçiler arasındaki ilişki yüzyıllar boyunca bu şekilde seyretmiştir. Bozkır ve bu bozkırda yaşayan göçebe halklar, Kiev Rus'un ve daha sonra 18. yüzyıla kadar Rusya'nın tarihinde önemli bir unsur teşkil edecekti.

Arkeolojik çalışmalar sonucunda ilk Doğu Slavlarının yerleşimleri ve yaşamları hakkında pek çok veriye ulaşılmıştır. En azından MS 800'den itibaren Kiev'den Novgorod'a uzanan Rus ülkesinin ana ekseninde yer alan baskın topluluk hiç kuşkusuz Doğu Slavlarıydı, üstelik doğuya ve kuzeye doğru ilerleyişlerini sürdürüyor, yeni topraklara yerleşiyorlardı. Toprak ve tahta kazıklar kullanarak pek çok köy inşa

edip etrafını çevirmişler, ayrıca ölülerini, öte dünyada yaşarken ihtiyaç duyacakları aletlerle ve silahlarla birlikte gömmüşlerdir. Çeşitli kaynaklardan, tanrılarıyla ilgili fikir edinebiliyoruz: Gökgürültüsü ve gök tanrı Perun'un baştanrı olduğu anlaşılıyor; ayrıca sığır tanrı Veles'e, rüzgâr tanrı Stribog'a ve gizemli bereket tanrıları Rod ile Rojanitsa'ya da tapıyorlardı. Kiev civarında, taşlarla oluşturulmuş, ibadet yeri olduğu düşünülen yuvarlak yapılar bulunmuştur; fakat Slav putperestliğinin inanç sistemini tanımamızı sağlayacak herhangi bir yazılı metin mevcut değildir (ya da günümüze kadar ulaşmamıştır).

İlk Slavların siyasi tarihini belirlemek de aynı derecede zor. Efsaneye göre, Rurik adlı Viking, denizin ötesinden iki erkek kardeşiyle birlikte gelip MS 862'de Novgorod'da egemenlik kurmuş. Bu, pek çok kültürde rastlanan klasik bir kuruluş efsanesidir; ayrıca müteakip egemen hanedanın kendisine dair farkındalığı bakımından da önemliydi. Bu efsane Kiev'e ilişkin 1116 tarihli *İlk Vakayiname* adlı metinde nakledilse de, Rurik'in soyunun Kiev'e yerleşmesi hakkında kesin ifadelere yer verilmez. Metne göre, Viking Oleg nehirlerden güneye inmiş ve 882'de şehri almıştır; fakat Oleg'in Rurik'le ilişkisinden söz edilmez. Acaba bu insanlar gerçekte yaşamışlar mıdır? Rurik'in oğlu olduğu söylenen Prens İgor, isyankâr bir boy tarafından katledilene dek Kiev'de hüküm sürmüş (913-945) gerçek bir kişiydi. Rurik ailenin atası sayılıyordu, dolayısıyla hanedanın Rurikoviç adı da ondan geliyordu.

Rurikoviç hanedanı, efsanenin de isimlerinin de işaret ettiği gibi aslen İskandinavdı: Oleg, Norveççe Helge'den, İgor ise İngvar'dan gelir. Elimizdeki tek yazılı kaynak olan *İlk Vakayiname*, bunlara Vareg [Varyag] der; Vareg, Bizans'ta İskandinavlara verilen adlardan biridir. Başka bölümlerde, bunlara Vareg değil Rus dendiği söylenir. Dahası, metne göre Rus toprakları Kiev bölgesinden ibarettir; fakat yine de çoğunlukla devletin bütünü ve halk, Rus olarak nitelenir. Metnin yazarı hükümdarların hizmetinde olduğundan, prensler ile halkı özdeşleştirmiş, sonuçta tarihçilere, düzene sokulması imkânsız bir malzeme bırakmıştır. Her halükârda, ilk Rurikoviçlerin İskandinav olduklarını ve Rus topraklarında boy göstermelerinin Viking çağında İskandinavların yayılışıyla ilgili olduğunu biliyoruz. Fakat maalesef, arkeolojik bulgular *İlk Vakayiname*'deki efsaneleri pek doğrulamıyor. Bu yüzyıllara ait Viking buluntularının Ladoga gölünün güney yakasında ve Eski Ladoga kentinde yoğunlaştığı görülür. Vakayinamedeki hikâyeler Vikingleri Novgorod'a yerleştirmeye uğraşsa da, Novgorod'un, Rurik hanedanının Kiev'e yerleşmesinden çok sonra, ancak MS 950'de kurulduğu biliniyor. Ayrıca İskandinavya'da, İzlanda'nın ve Britanya Adaları'nın fethini anla-

tan destanlara benzer; Vikinglerin Rusya'daki zaferlerini ve savaşlarını konu alan destanlara rastlanmıyor. Bir zamanlar Kiev Rus'un parçası olan topraklarda büyük savaşçıları ve onların ölümlerini simgeleyen rün taşları* bulunmuyor, oysa İskandinavya'da ve Vikinglerin cirit attığı batı adalarında rün taşlarından geçilmez. Dolayısıyla, kesin olarak söyleyebileceğimiz tek şey şu: Temeli muhtemelen Ladoga'ya uzanan bir savaşçı topluluğu, İskandinav-Slav-Fin halkıyla birlikte MS 900 civarında Kiev'e gelip bu bölgede hüküm sürmeye başlamış, Kiev Rus'un engin topraklarında hemen hâkimiyet kurmuştur.

MS 950'nin dünyası, bugünden bakıp hayal ettiğimiz halinden çok farklıydı. Batı Avrupa, zayıf küçük krallıklardan ve yerel hanedanlardan oluşan yoksul bir diyardı. Görkemli Karolenj İmparatorluğu'nun yıkılışının üzerinden yüzyıl geçmişti ve Avrupa'nın ortaçağdaki klasik feodal toplumları yeni yeni vücut buluyordu. Fransa'da haşmetli lordlar ve baronlar, krallarına ancak sözde sadıktı. O dönemde, kuzeyde en büyük güç Danimarka'ydı ve Danimarka kralları İngiltere'nin büyük kısmında egemenlik kurmuştu; ayrıca Vikinglerin İrlanda'da ve İskoçya'da küçük krallıkları vardı. Kutsal Roma İmparatoru Almanya'ya hâlâ hâkimdi ve İtalya'da papalık onun avucundaydı, oysa Almanya ve İtalya topraklarında bölgesel egemenler gitgide bağımsızlaşıyordu. İber Yarımadası'nın büyük kısmı Arapların egemenliğindeydi; kuzeydeki birkaç minik Hıristiyan prensliği ise yaşam mücadelesi veriyordu.

Dönemin büyük güçleri ve uygarlık merkezleri, Arap Halifeliği ile Bizans İmparatorluğu'ydu. Araplar daha birkaç asır önce İslam dinini Batı Avrasya'nın, Orta Asya'nın ve İspanya'nın uzak köşelerine taşımıştı ve bu dünyanın merkezi artık Bağdat'ta oturan Abbasî halifesiydi. Bu yüzyıllar, ortaçağ Arap kültürünün en görkemli dönemidir; Aristoteles'in eserleri ve Yunan öğretisine ait kimi eserler tercüme edilmiş, bunlara İslamî yorumlar getirilmiş, ayrıca Yunan düşüncesi ve bilimi geliştirilmiştir. Halife muazzam zengindi ve Rus topraklarında bulunmuş olan çok sayıda sikke, kuzey komşularıyla ticaret yaptığını ortaya koyuyor. Bizans ise Kiev Rus için daha da büyük önem taşıyordu. 7. ve 8. yüzyılda gerçekleşen Arap fetihlerinin sarsıntıya uğrattığı Yunanlar bellerini doğrultmuşlardı; MS 900'e gelindiğinde Bizans dirilmiş, yeniden Anadolu'nun ve Güney Balkanların hâkimi haline gelmişti. Bizans uygarlığı oldukça karmaşıktı; zengin bir manastır kültürüne sahip Hıristiyan bir toplum

* Rün taşı: Üzerine rünik yazı kazılı dikili taşlar, kayalar. Rünik alfabe, Avrupa'nın kuzeyinde yaşayan Germen kökenli halkların MS 3. yüzyıldan 16. ve 17. yüzyıla dek kullandıkları kaynağı belirsiz yazı sistemidir —*çev. notu.*

olmasına karşılık, aynı zamanda antik çağın mirasçısıydı. Keşişler günlerini ibadetle ve tefekkürle geçirirken, bunların akrabaları ve hamileri, Homeros, Thukydides, Platon ve Demosthenes okuyordu. Ruhban sınıfından olmayan insanlar, İmparatorluğun tarihini, Batı Avrupa'daki gibi sade bir dille keşiş vakayinamesi olarak değil, ilkçağda oluşturulan yöntemleri izleyerek tamamen Atina Yunancasıyla kaleme alıyorlardı. Bizans İmparatorluğu aynı zamanda, Roma İmparatorluğu'nun son döneminde sergilediği yapıya uyan bürokratik bir devletti; uygulanan sistemin esası, Roma hukukunda olduğu gibi her türlü icraatın yazıyla kayıt altına alınması ve belgelenmesiydi. Erkek çocuklar bu metinlerin tümünü genç yaşlarından itibaren öğrenir, henüz Romalılar zamanında belirlenmiş olan konulardan ve metinlerden oluşan müfredata göre eğitilirlerdi. Bizanslılar kendilerine Yunan değil Romalı, yani *Romaioi* derler, ülkelerini Roma İmparatorluğu'nun parçası olarak görürlerdi.

Bizanslılar, Kiev Rus'un sınır komşusu olmadığından, iletişim kurmaları zordu. Kiev Rus'un en yakın temasta bulunduğu topluluk büyük bozkırda yaşayan Türk göçebelerdi. MS 750'lerden beri bozkırın hâkimi Hazarlardı; merkezi aşağı Volga olan bu göçebe halk, güney Rus kavimlerini haraca bağlamıştı. Hazarlar eşsiz bir halktı, zira hükümdarları yani hakanları, putperestlikten Museviliğe geçmişti ve elinde İbranice Kitabı Mukaddes nüshaları vardı. Göçebe imparatorlukların ömrü kısa sürüyordu; 10. yüzyılın ortasında Hazarların yerini Peçenekler aldı; yüzyıl sonra ise, yine bir Türk halkı olan Kıpçaklar ya da Rusların deyişiyle Polovtsi, Peçenekleri alt edip yerlerine geçti. Kıpçaklar bozkırın çeşitli noktalarında büyük topluluklar halinde yaşıyorlardı. Her topluluk, büyük nehirlerden birini mesken tutmuştu; Ruslar için en önemlileri, Dinyeper, Kuzey Donets ve Don nehirleri kıyısında yaşayanlardı. Kıpçaklar at, sığır, koyun, hatta deve sürülerinin peşi sıra giden kağnılara kurdukları keçe çadırlarıyla kışlık ve yazlık otlaklar arasında yıllık göçlerini gerçekleştirirlerdi. Bunların dini, gökyüzünü ve ataları temel alan kadim Türk putperestliğiydi. Daha doğuda aşağı Volga'ya ve Kafkasya'ya yayılmış olan Kıpçaklar, Kırım'daki Bizans şehirleriyle ticaret yapıyorlardı. Uzun süre boyunca Ruslar ve Kıpçaklar neredeyse her yıl birbirlerinin topraklarına akınlar düzenlemiş, birbirlerinin hayvanlarını ve kölelerini ele geçirmiş, rehine almışlardır. Yine de aralarındaki ilişkinin düşmanca olduğunu söylemek doğru değildir; zira Rus prenslerden bazıları Kıpçak şeflerinin kızlarıyla evlenmiş, bu şefler de Rurikoviç hanedanının iç çekişmelerinde faal rol oynamıştır. Nihayetinde Kıpçakların bir kısmı, anlaşıldığı kadarıyla Rusların ya da Yunanların etkisi altında kalarak Hıristiyanlığı benimsemiştir.

SAVAŞÇILAR VE HIRİSTİYANLAR

10. yüzyıldaki haliyle tam bir devlet sayamayacağımız Kiev Rus daha ziyade bir boylar birliği gibiydi; Kiev civarında Poliyan/Rus, Novgorod'da Slovin, arada Kıriviçler ve Viyatiçler, ayrıca başka birtakım boylar daha bir arada yaşıyordu. Kiev'deki Rurik hanedanın prensi ve onun savaşçı topluluğu olan *drujina* bunların ortak hükümdarıydı. Boylar, Kiev prenslerine haraç öderdi, prens de bu boyları ara sıra haraç toplamak amacıyla ziyaret ederdi. Bunun dışında halkın büyük çoğunluğu ormandaki açıklık alanlara dağılmış köylü çiftçilerdi ve bunlar, Kiev prensinden başka bir efendiye boyun eğmezdi. Prens Oleg'in ölümüyle ilgili efsanenin de gösterdiği gibi, hâkim inanç putperestlikti. Öyküye göre büyücünün teki, prensin ölümüne kendi atının yol açacağı kehanetinde bulunmuş. Bunun üzerine Oleg, atını çayıra salmış, ardından da kehaneti unutmuş; yıllar sonra atın öldüğünü işitince kehaneti anımsamış. Atının açık alanda yatan iskeletini görmeye giden Oleg ağıt yakmak için ayağıyla atın kafatasına bastığında, kafatasının içine çöreklenmiş zehirli yılan dışarı çıkıp Oleg'i ısırmış. Böylece kehanet gerçekleşmiş.

Bu Kiev prensleri sürekli savaş halindeydiler; savaşlar esasen, Hazarlara, onların ardılları Peçeneklere ve en zengin ödüllere ulaştıkları Bizanslılara yönelik yağma akınlarıydı. Ahşaptan teknelerle kıyıdan ilerleyerek bizzat İstanbul'a ulaşabilmiş ve bu şehri birkaç kez yağmalamışlardır; sonradan imparatorla yaptıkları anlaşmaya göre statüleri tüccar olarak tanımlanmıştır. Prens İgor'un dul eşi Prenses Olga bu dönemde, hatta belki de İstanbul'a yaptığı bir yolculuğun ardından Hıristiyanlığı kabul etti. Olga MS 962 dolaylarına dek hüküm sürdü; fakat oğlu, Olga'nın inancını taşımıyordu. İgor'un oğlu Svyatoslav, Rus topraklarında hüküm süren son katışıksız savaşçı şefti; ömrü boyunca Yunanlarla ve bozkırdaki, Tuna kıyılarındaki rakipleriyle savaştı. Akınları sırasında eyerini yastık yapıp soğuk toprak üzerinde uyur, çiğ at etini dilimleyip kızartarak yerdi. Ölümle de Bizans'a düzenlediği bir akından eve dönerken buluştu; Peçenekler onun kafatasından kadeh yaptılar.

Svyatoslav'ın oğlu Vladimir (MS 972-1015) başta babasının izinden gitti. O da büyük bir savaşçıydı ve sayısı kalabalık olan oğullarına uzak bölgelerin egemenliğini vererek Kiev topraklarını kendi kontrolünde tuttu. Putperest inançlarını bir düzene oturtmaya çalıştı; Kiev'de gökgürültüsü tanrısı Perun ve başka ilahlar için mabet inşa ettirdi. Fakat kısa süre sonra ninesi Olga'nın dininc, İstanbul'un Hıristiyanlığına geçti. Vakayinamelerde din değiştirdiğiyle ilgili birtakım hikâyeler nakledilir; muhtemelen hiçbiri doğru olmayan bu hikâyeler halen Rusların

geçmişe dair anlayışlarının bir parçasıdır. Bu hikâyelerden birine göre, din değiştirme kararı, Kırım'daki Bizans kasabası Çersonesus'a yapılan akında ortaya çıkmış. Bu akın, bir uzlaşmayla sonuçlanmış: Kasaba Yunanların elinde kalmış ama Vladimir, Bizanslı bir prensesle evlenip Hıristiyan olmuş. Başka bir hikâyede, komşu ülkelerin Vladimir'e, kendi dinlerini benimsemesini önerdikleri anlatılır. Önce Volga Bulgarlarından bir Müslüman gelmiş; Vladimir bu dinin alkolü yasakladığını öğrenince-ye kadar anlattıklarını epey ikna edici bulmuş; ancak sonra, "Rusların keyfi içki içmektir" deyip Bulgar'ı göndermiş. Sonra Roma'ya yönelmiş; ayinler ve oruçlar gözüne cazip görünmüş, ama Rus atalarının Latin Hıristiyanlığını reddetmiş olmalarından dolayı o da bu inançtan uzak durmuş. Ardından yanına bir Hazar Yahudisi gelmiş, ama Yahudileri, topraklarından sürülmüş oldukları için cazip bulmamış; çünkü sürgün olmaları Tanrı'nın gazabına uğradıklarına işaretmiş. Derken bir Yunan "filozof" gelip Hıristiyanlığı anlatmış, Yeni ve Eski Ahit hakkında açıklamalarda bulunmuş, insanın günaha batışını ve kefaretini vurgulamış. Bu filozofun sözleri çok ikna ediciymiş, ama son bir kanıt görmek isteyen prens bir heyet oluşturup sırasıyla Volga Bulgarlarını, Roma'yı ve İstanbul'u ziyaret etmek üzere göndermiş. Müslümanların ve Latinlerin ibadetleri güzellikten yoksun oldukları gerekçesiyle onay alamamış. Derken İstanbul'a varan Rus heyeti İustinianos'un inşa ettirdiği büyük Ayasofya Kilisesindeki ibadete katılmış; heyettekiler, bu ibadetten çok etkilendiklerini, cennette mi yoksa yeryüzünde mi olduklarını unuttuklarını bildirmişler. Sonuçta prensin seçimi, Bizans'ın anladığı haliyle Hıristiyanlık olmuş. Bu din, önce Kiev Rus'un sonra da Rusya'nın Avrupa kültüründeki yerini yüzyıllar boyunca belirlemiştir.

Vladimir, Kiev halkının Dinyeper nehrinin sularında vaftiz olmasını emretti; fakat yeni din, büyük merkezler dışında da yavaş yavaş yayıldı. Bizzat Vladimir cariyelerine yol verip Bizans prensesiyle evlense de, savaşçı prenslerin putperest dünyasının pek çok değerine sadık kaldı. Din değiştirdikten birkaç yıl sonra (MS 996), Vladimir'in savaşçıları ziyafetlerde gümüş kaşıkla değil tahta kaşıkla yeme zorunluluğundan yakınmaya başlamışlar. Bunun üzerine prens, Hıristiyan hükümdarların hassasiyetlerine pek uymayan bir yanıt vermiş: "Savaşçıları altınla ve gümüşle elde etmek benim işim değil; bana yaraşan, savaşçılarımla birlikte altın ve gümüş elde etmektir, tıpkı babam ve onun babası gibi." Bununla birlikte, daha büyük şehirlerde ve bu şehirlerin çevresinde, Hıristiyanlık yavaş yavaş yayıldı. İstanbul'daki Yunan dinî otorite yeni kilisenin başını, yani Kiev metropolitlerini gönderiyor, fakat öbür piskoposlar çoğunlukla yerel halk arasından seçiliyordu. 1050'lerde inşa edilen ve Meryem

Ana'nın Uykuya Dalışı hadisesine adanmış olan Kiev Mağaralar Manastırı Rus topraklarında kurulan ilk manastır oldu; Bizans Hıristiyanlığında manastırın kilit bir kurum olduğu düşünülürse, bunun önemli bir adım olduğu anlaşılır. Bu manastır, kurucuları Anton ve Feodosius şahsında kendi azizlerini yaratmakla kalmayıp, Kiev dışındaki piskoposluklara piskopos da göndermiştir. Mağaralar Manastırı'nda ve kısa süre içinde Kiev ile Novgorod civarında ardı ardına inşa edilen başka manastırlarda kütüphaneler kurulmuş ve olayların kaleme alınmasına imkân sağlanmıştır; *İlk Vakayiname* ile başka metinler bu sayede yazılmıştır; fakat elbette manastırlar öncelikle ruhani rollerini yerine getirmekteydi. Yeni dini yayacak güveni ve sempatiyi yaratacak olanlar keşişlerdi.

Bu yeni dinin, Rus topraklarında Bizans'ın incelikli kent dünyasından çok farklı bir sisteme göre yeniden şekillendirilmesi gerekmiştir. Hıristiyanlık Rus toplumuna girerken Bizans uygarlığının başka veçhelerini beraberinde getirememiştir; çünkü Doğu kiliseleri geleneğine göre ibadet yerel dille yapılıyordu. Kiev Rus'ta komünyon ayini Yunanca değil, akademisyenlerin Eski Slavca ya da Kilise Slavcası dediği 9. yüzyıl Bulgar lehçesiyle yapılıyordu. O dönemde Slav dilleri epey benzeştiğinden, bu dil, Kiev'de kolaylıkla anlaşılıyordu. Kilise Slavcasının kullanımı, duaların, kutsal metinlerin ve başka dinî kaynakların Slavcaya çevrildiğini gösteriyor; bu, çetin bir iş olmasına karşın, birkaç eğitimli keşiş dışında herkesin Yunanca öğrenmesi şartını ortadan kaldırması bakımından pratik bir çözüm sayılabilir. Fakat sonuç itibariyle Hıristiyan literatürünün büyük kısmı ile Bizans'ın seküler külliyatının Kiev Rus'ta ve sonraki toplumlarda tanınması mümkün olmamıştır. Ruslar, ilkçağ Yunan eserlerini 18. yüzyılda Batıdan öğreneceklerdir.

İlk dönemlerde Roma ile İstanbul arasındaki ilişkiler karışıktı. 1054'te Papa ile İstanbul Patriği'nin birbirlerini aforoz ettikleri meşhur hadise, daha sonraki tarihçilerin kanaatinin aksine belirleyici bir kopuş getirmemiştir; Rus halkı bu olaydan pek de haberdar değildi. Kiev'in Yunan metropolitlerinden biri, Latinleri kınayan kısa bir risale yazdı, fakat yerel yazarlar ona katılmadı; *İlk Vakayiname*'de bu olaylar sessizce geçiştirilir. Gelgelelim 1204'te Batı Avrupa'nın Haçlı ordularının Bizans İmparatorluğu'nu fethettiği Dördüncü Haçlı Seferi sırasında Rus halkı bu bölünmede yerini belli etti ve kimin tarafında olduğunu gösterdi. Rus vakanüvisler bu hadiseyi kapsamlı ve kanlı ayrıntılar vererek ele aldılar; insanların katledişlerini ve kiliselerde yapılan saygısızlıkları anlattılar. Rus halkı "Hıristiyan"dan ziyade, Ortodoks Hıristiyandı.

18. yüzyıla, hatta bazı bakımlardan daha ileri tarihlere dek, Rus kültürünün karakterini Ortodoks Hıristiyanlığı belirleyecekti. Batılı göz-

lemciler, tanıdık görünen ama aslında öyle olmayan bu dini daima bir sorun olarak nitelemişlerdir. Çoğu Batılı, Budizmi Ortodoksluktan fazla tanır, çünkü Ortodoksluk ne gündelik deneyimlerinin bir parçasıdır ne de eğitim müfredatında kendine yer bulur. Benzerlikler üzerinden gitmek de işe yaramaz; örneğin Ortodoksluğu, rahiplerin evlenebildiği bir bir tür Katolik inancı olarak nitelemek mümkün değildir.

Ortaçağda Ortodoksluk ile Batı Katolik Kilisesi arasında ortaya çıkan farklılıklar, ileride Reform döneminde Batı Kilisesini bölecek olan farklılıklardan ayrı niteliktedir. Ortodoksluk-Katoliklik bölünmesinde ilahiyat meseleleri merkezî konumda değildir, dahası aradaki düşmanlığa dair ikna edici açıklamalar aranırken bu meseleler bir parça abartılmıştır. İznik Akidesi'nde Teslis öğretisinin nasıl ifade edileceğiyle ilgili getirilen farklı yorum, yani Katoliklerin "babadan türemiş olan Kutsal Ruh"a değinmek amacıyla *filioque* ("ve oğul") ifadesini eklemesi, Teslis'e dair anlayışta ciddi bir farklılık anlamına gelmez. 1054'te yaşanan asıl mesele, Kilisenin yönetimiyle ilgiliydi. 11. yüzyıl, Papalık'ın yavaş yavaş Kutsal Roma imparatorlarının iktidarından kurtulduğu bir dönemdi ve Kilisenin iktidarının Papa eliyle yürütülmesi yoluna gidilmişti. Buna karşılık, Doğulu patriklerin geleneği konsey tarzı bir kilise anlayışına dayanıyordu. Öğretiler ve kilise idaresiyle ilgili meseleler, konsey üyesi patrikler ve yüksek ruhban üyelerince belirleniyordu. İstanbul Patrik'i Papa statüsünde değildi. Aynı zamanda Papalık, kilise idaresi ve bilhassa öğreti konularında imparatorlardan ve diğer hükümdarlardan bağımsız hareket ediyordu; oysa Doğu Kilisesinin işleyişi, imparator ile patrik arasındaki "uyum"u merkeze alan daha müphem kavramlarla şekilleniyordu. Batıdaki küçük ruhbanın bekâr kalması gibi daha önemsiz meseleler, bu temel kararlardan ileri geliyordu. Evlenmeyen din adamları, seküler güçlerin yaratabileceği güçlüklerden korunmuş oluyordu; evli rahip ise yerel toplumun parçasıydı.

Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki pek çok farklılığın temelinde, kesin bir biçimde tanımlanması mümkün olmayan meseleler yatar; bu meselelerin dogma ve temel inançtan ziyade kültür ve tutum farklılıklarından doğduğu açıktır. Kilise binasının ve ibadetin ilahi dünya ile insani dünyanın, ruh ile maddenin birleşme noktası olarak anlaşılması mefhumu Ortodoksça bir yaşamın ve inancın merkezinde yer alıyordu; bu durum bugün de değişmemiştir. Vaaz vermek, ayrıca söylevlerde ve günah çıkarmada davranışların inceden inceye sorgulanması olmazsa olmaz pratikler değilse de, bir ölçüye kadar hayata geçirilir. Ortodoks manastırcılığı daha az örgütlüydü, zira manastırlar, Kilise tarafından tanınmış bir kişinin önderliğinde tarikatlar oluşturmuyordu, kuralları o

kadar ayrıntılı ve belirli değildi. Öte yandan, Ortodoks manastırcılığının Doğuda yakaladığı etkiye ve itibara, en saygın Katolik tarikatları bile yaklaşamamıştır. 16. yüzyıla kadarki Rus tarihinin büyük kısmı için, piskoposlardan çok manastırlar hakkında bilgimiz var; piskoposların çoğu ise sadece ismen biliniyor. Halbuki ortaçağ Batı Kilisesinin yıllıkları, ermiş ve güçlü piskoposların adından geçilmiyor. Son olarak, Doğu Kilisesinin ilim irfan karşısındaki tutumu da Batıdakinden farklıydı. Ortaçağ Katolik Kilisesine göre, Aristoteles külliyatının vahiyler ve Kilise öğretileri ışığında yorumlanması büyük bir fikrî girişimdi. Bizans'ın son dönemlerinde yaşamış birkaç Batı taklitçisi haricinde ise, Ortodokslar felsefeyle ya da Aristoteles'in bilimiyle ilgilenmemişlerdir. Onlara göre bunlar harici bilgilerdi, kendi içlerinde bir bütünlük arz ediyorlardı ama nihaî hakikat değillerdi. Hakikat, Hıristiyanlıktaydı ve Hıristiyanlığı en doğru biçimde inceleyecek olanlar, dünyadan yalıtılmış keşişlerdi; bu kişiler sadece dünyanın cazibesinden değil, seküler metinlerden de uzak duruyorlardı. Bu tutum, seküler kültürü güçlü bir biçimde gelişmekte olan Bizans toplumuna gayet güzel uyuyordu ama Rus toplumuna o kadar uygun değildi. Rus'ta ve daha sonra Rusya'da Bizans tarzı bir seküler kültür yoktu, dolayısıyla palazlanan sadece Hıristiyan manastır kültürü olmuştur.

DRUJİNA VE PRENSLER

Vladimir'in oğlu "Bilge" Yaroslav, rakibi olan ağabeyinin kardeşleri Boris ile Gleb'i katlettiği mücadeleli ve şiddet dolu bir sürecin ardından 1016'da başına geçtiği Kiev Rus'u 1054'e dek yönetti. Boris ve Gleb, ilk Rus azizleri olmuştur. Yaroslav'ın devleti artık, uzaktaki boylar üzerinde hüküm süren, geçen yüzyılın o ilkel savaşçı topluluğu değildi. Kiev, prenslik sarayının bulunduğu varlıklı bir şehir haline geldi. Yaroslav, ülkeyi *drujina* denen maiyetiyle ve çeşitli seçkinlerle, yani boyarlarla birlikte yönetiyordu. Bu kesimin bütün mensupları Kiev'de yaşamasına rağmen, Kiev çevresinde ve başka yerlerde de toprak sahibi oldukları anlaşılıyor. Eski savaşçılardan oluşan *drujina*, daha teşkilatlı ve yerleşik hale geldi; bu grup basit bir savaşçı topluluğundan ziyade bir ordu ve danışman zümresi gibi hareket ediyordu. Siyaset sahnesinde tek başlarına değillerdi; çünkü Kiev halkı zaman zaman şehrin ana meydanında *veçe* denen halk meclisinde bir araya geliyor, siyasetin gidişatında rol oynuyordu.

Yaroslav'ın ölümünden kısa süre sonra oğullarının hazırladıkları

"Rus Hukuku" başlıklı kısa ama aydınlatıcı bir belgede yer alan yasa ve kurallar sayesinde, Kiev Rus toplumu ve hukuk sistemi hakkında belirli bir bilgiye sahibiz. Kanun hükümlerinin çoğunun mevcut gelenekleri yansıtmasına karşılık, ilk maddelerde Yaroslav'ın oğullarının bir yenilik getirdikleri, cinayet vakalarında kan davasını yasakladıkları ve bunun yerine, ayrıntılı bir tazminat sistemi tasarladıkları görülüyor. Katilin ödeyeceği miktar şu sıraya göre en üst seviyeden başlıyor, giderek düşüyordu: Bir boyar ya da seçkin bir kişi; *drujina*'ya mensup bir kişi; halktan biri ya da bir köylü; köle. Genel olarak, kadın öldürmekten suçlu olan kişi, aynı statüdeki bir adamı öldürmenin cezasının yarısını ödemek zorundaydı. Bir kadının namusunu kirletmekten tutun da bir erkeğin sakalına zarar vermeye kadar her türlü hakaretin karşılığında ödenecek para cezası miktarı yasalarda uzun uzun sıralanmıştı. Her türde davaya bakan yargıçlar, prensin mülklerinin yöneticisi konumundaydılar, dolayısıyla da basit iktisadi yöneticilikten daha önemli bir rol üstleniyorlardı. Muhtemelen bu yöneticiler için yazılmış olan "Rus Hukuku", borç kaynaklı köleliğin karmaşık kurallarını, geçici ve sınırlı bağlılığın çeşitli biçimlerini, köy topluluğuyla ilişkileri de ele alıyordu. Rus toplumuna mükemmelen uyan bu kanunun Bizans hukukuyla alakasının olmadığını söylemeye gerek yok. Kiev devleti, Bizans'ı taklit ederek yöneticiler arasında yazılı belgelere dayalı hiyerarşik bir düzen kurmuş da değildi. Temel yasalar kâğıda dökülmüş olsa da, idare, prensin hanesindeki minik bir besleme zümrenin elindeydi ve sözlü iletişimi, gelenekleri, "Rus Hukuku" gibi bir avuç yazılı metni temel alıyordu.

Yaroslav'ın saltanatı süresince Rus topraklarında istikrarın tesis edildiği görülüyor. Norveçli prensler, kendi memleketlerinde devam eden iç savaşlardan kaçarak ona sığındılar ve kızlarından biri, Fransa kralıyla evlendi. 1030'larda, bozkır sınırını bir nesildir ellerinde tutan Peçenekleri hezimete uğrattı. Yaroslav, [Kiev] Ayasofya Katedrali'nin ve Mağaralar Manastırı'nın, ayrıca başka kurumların da hamisiydi. Oğulları ve yeğenleri, aralarında fazla çekişmeksizin uzak bölgelerde hüküm sürmüşlerdir. Yunanlarla ilişkiler, ara sıra sürtüşmeler yaşansa da, muntazaman sürmüştür. Kiev'in ilk (ve uzun süre boyunca son) yerli metropoliti İlaryon (1051-1054), Yaroslav'ı yeni Konstantin ve yeni Davut diyerek övmüştür. Fakat bu huzurlu ve sakin dönem fazla uzun sürmeyecekti.

Yaroslav'ın ölümünden sonra pek çok çekişme yaşandı, fakat kısa süre içinde birlik sağlandı ve Yaroslav'ın torunu Vladimir Monomah'ın (1113-1125) ve onun oğlu Mstislav'ın (1125-1132) hükümdarlıkları boyunca devam etti. 12. yüzyılın ortasında Kiev ve çevresi gerilerken, birkaç güç merkezi belirmeye başladı. Kiev ve Kiev Büyük Prensi unvanı, çekişen

bölgesel güçlerin ödülü haline geldi. Kuzeydoğuda, daha sonra Rusya'nın nüvesi olacak bölgede, Vladimir Prensliği başlıca güç olarak ortaya çıktı ve 1169'da bu prensliğin hükümdarı Andrey Bogolyubski, Kiev'i yağmalayıp Kiev Yüce Prensi unvanını aldı. Andrey, 1174'te kendi boyarlarının düzenlediği komploya kurban gitmiştir. Vladimir hanedanlığı, Andrey'in kardeşi Vsevolod'un (1176-1212) soyu üzerinden, birkaç yüzyıl boyunca kuzeydoğuda hüküm sürecekti. Fakat şimdilik bu hanedanın dikkati başka bir yere çevrilmişti; çünkü Vladimir prenslerinin batıda ve güneyde, özellikle de Polonya sınırı yakınında Galiçya'da hasımları vardı. Kiev Rus'u oluşturan memleketler, gitgide birbirinden ayrılıyordu.

Yerel merkezlerin giderek artan canlılığı, Rusya'nın ortaçağ tarihi bakımından eşsiz bir şehir olan Novgorod'u doğurmuştur. Novgorod, Kiev Rus'un ikinci merkeziydi, ayrıca efsaneye göre Viking hanedanının ilk durağıydı. 1050 civarında inşa edilmiş olan Novgorod Ayasofya Katedrali, 11. yüzyılda Baltık bölgesinde ticaret yapan bu önemli şehrin zenginliğini yansıtıyordu. Novgorod ilk döneminde tipik bir prenslik şehri görünümündeydi. Kiev prensleri, en büyük oğullarını vekilleri olarak buraya yollarlardı. Fakat 12. yüzyıldan itibaren Novgorod kenti özerkliğini ilan etti; Novgorodlular 1136'da prensi tahttan indirip başka bir prens seçtiler ve o tarihten itibaren prense, bir hükümdardan ziyade seçilmiş yönetici muamelesi yaptılar. 1136'dan önce prensler, *posadnik* unvanı taşıyan bir vekil atarlardı; fakat artık, halk meclisi *veçe*, *posadnik* unvanlı vekili şehrin boyarları arasından seçiyordu. 1156'da halk, yerel ruhbanın önerdiği üç aday arasında seçim yaparak, başpiskoposu bile kendi seçmişti. Bu uygulama Bizans kilise hukukuna aykırı olmasına rağmen, Kiev metropoliti bu seçime karşı çıkmadı.

Novgorod böylece ortaçağ Rus ülkesinin prenslikleri arasında benzersiz bir idareye kavuşmuş oldu. Ortaçağda Floransa'nın ve Flaman şehirlerinin aksine, şehir konseyinde tüccarların, bankerlerin ya da dokuma imalatçılarının bulunmadığı Novgorod bir ticaret cumhuriyeti niteliğinde değildi. Novgorod'da tüccarlar ve zanaatkârlar mütevazı bir gruptu ve *veçe*'de yer alsalar da nüfuzları gerçekten çok kısıtlıydı. Şehrin seçkinleri boyarlardan meydana geliyordu; bunlar, şehrin içinde büyük konutları ve çevresinde geniş mülkleri olan zengin toprak ağalarıydı. En zenginleri, Novgorod'un zenginliğinin asıl kaynağı olan kuzey ormanlarını ellerinde tutuyorlardı. 1200'den sonra Novgorodluların mallarını yüklenip batıya gitmelerine gerek kalmadı; zira Alman ticaret şehirleri birliği olan Hansa, Baltık denizini çevreleyen tüm ülkelerin ticaretinde egemen güç haline gelmişti. Almanlar Novgorod'a gelip, kürk, mum yapımı için balmumu ve başka orman mamülleri satın alıyorlardı.

Resim 1. 12. yüzyılda Vladimir'de inşa edilen Uykuya Dalış Katedrali (yaklaşık 1900).

Novgorodlu tüccarların elinde basit sincap derilerinden, batıda yüksek fiyatlara alıcı bulan kuzey ormanı samurlarına kadar çeşit çeşit kürk bulunuyordu. Novgorodlular bu kürklerin karşılığında Flaman ve İngiliz kumaşı, ayrıca Batı şehirlerinden gelen ufak tefek ıvır zıvır alıyorlardı.

1200 yılına gelindiğinde Kiev Rus artık sadece ismen tek bir devletti; Kiev hükümdarları bile ya yabancı ya da önemsiz prenslerdi. Novgorod dışında her bölgede, eski Kiev hanedanı Rurikoviçlerle bağlantılı bir yerel prens ailesi bulunuyordu. Kiev Rus'ta taht en büyük oğulun doğuştan hakkı sayılmadığı için, prensin her oğlu ve her halükârda en yaşlı amca tahtta hak iddia ediyordu. Bundan dolayı sayıları gitgide artan küçük prenslikler yine de Vladimir, Smolensk, Çernigov, Galiçya gibi birkaç bölgesel güç merkezinin kontrolündeydi. Bunların hepsi de tarım odaklı toplumlardı; boyarlardan oluşan dar bir seçkinler zümresi

köylüleri yönetiyor, prense danışmanlık yapıyordu. Tabii özellikle Smolensk gibi daha geniş ticaret ağlarına sahip şehirler de vardı. Vladimir gibi bölgesel merkezlerde muhteşem taş kiliseler dikilmiş olması, ayrıca şehirlerin etrafında kiliseleri ve duvarları taştan yapılmış manastırların kurulması şehirlerin zenginleştiğine dair bir işaretti. Rus halkı başlarda Bizans'tan gelen yapı ustalarının ve ikona ressamlarının vasıflarını birer birer ediniyordu.

Her koşulda ayakta kalan tek kurum Kilise olduğundan, Bizans'la temas kesintisiz biçimde sürüyordu. Ülkenin bütünü üzerinde kontrolü bulunan Kilisenin başındaki Kiev Metropoliti genellikle Bizans'ın atadığı bir Yunandı. Yunan ruhban ve Rus rahipler ile keşişler, halkın Hıristiyanlaşmasına ve bu yeni dine eşlik edecek yeni bir kültürün yaratılmasına uğraşıyorlardı. Halkın Hıristiyanlaşması yavaş seyreden bir süreçti ve şehir merkezlerinin dışındaki kiliselerin sayısı çok azdı. Kiev hızla yeni dinin merkezlerinden biri haline gelirken, taşra kasabalarında hâlâ savaşçıların öbür dünyaya yapacakları yolculuk için silahlarıyla, atlarıyla, köleleriyle ve yiyeceklerle birlikte gömüldüğü defin törenleri düzenleniyordu. 1071'de Novgorod'da ve kuzeydoğunun kimi şehirlerinde, putperest din adamlarının önderliğinde isyanlar patlak verdi ve bir direniş dalgası yükseldi. Bu şartlarda ruhban sınıfı çok temel meselelere yoğunlaşmıştı. 12. yüzyılın ortasında yaşamış olan Novgorod Psikoposu Nifont'a yöneltilmiş bir dizi soru sayesinde bu konulardan bazılarını biliyoruz. Ruhban, Hıristiyan usulünde evliliğin kurallarını (mesela hangi kuzenlerin birbirleriyle evlenebileceği) ve cinsel davranışları yönlendiren kimi kuralları yürürlüğe sokmaya uğraşıyordu. Bu soruların pek çoğu zamanlamayla ilgiliydi; örneğin Paskalya Perhizi sırasında karı-kocanın cinsel birleşmesinin uygun olup olmadığı ya da rahipler için uygun zamanın ne olduğu soruluyordu. Dinsel arınma ayinleri ise, ruhban sınıfını da sade halkı da en fazla meşgul eden konuydu. Bu konuyla ilgili sorularda, hangi hayvanların "temiz" hangilerinin murdar olduğu ve boğularak öldürülmüş hayvanların etini yemenin yasaklanması gibi meseleler öne çıkıyordu. Çeşitli konulardaki günahlar için cemaatten dışlanmak ve uzun süre boyunca kefaret ödemek gibi ortak cezalar öngörülüyordu. Hıristiyan öğretisi sıradan halka daima çok temel bir düzeyde aktarılmıştır.

Toplumun içinde bulunduğu koşullar gereği, Hıristiyan içerikli eserlerde bile Hıristiyanlık öncesi unsurlara yer veriliyordu. Hıristiyan keşişlerin eseri olan *İlk Vakayiname* eski Rus halkının putperest âdetlerini kınamasına rağmen, Hıristiyanlık öncesinde hüküm süren yöneticileri de yüceltiliyor, Oleg'in ölümü gibi hikâyeleri yorumsuz aktarıyordu. Ha-

nedanın prensleri genellikle 1200'deki putperest isimleriyle tanınıyordu; öyle ki çoğu prensin vaftiz ismi bile bilinmiyor. Kiev döneminin tam da sonunda, Kıpçaklara düzenlenmiş başarısız bir akını kısaca hikâye eden *İgor Destanı*, Rus halkını güneş tanrısı Dajbog'un çocukları olarak niteler; masalın sonunda ise, putperestlere karşı Hıristiyanların yanında savaşmış olan prensler ve savaşçılar övülür. Eski usuller, neredeyse Kiev Rus'un sonuna dek gücünü korumuştur.

Hıristiyanlıkla gelmiş olan yeni kültür, yanında Bizans'ın dinî yazınına ait birtakım metinleri ve çeşitli türleri de getirdi. Bunlar arasında en geniş kesimlerce tanınıp liturjiye* nüfuz edenleri (dolayısıyla okuma yazma bilmeyenlere ulaşanlar) azizlerin yaşamlarıyla ilgili öykülerdi. Bizanslı azizlerin yaşamlarının aktarılmasının yanı sıra, kutsal sayılan Rus şahsiyetleri de anlatılan öykülerle yüceltildi ve sonuçta Kiev Rus'un dinî dünyasına dair en sağlam içgörüyü kazandıranlar bu eserler oldu.

İlk azizler, isimlerini yukarıda da andığımız Boris ve Gleb adlı prenslerdir. Vladimir'in oğlu olan Boris ve Gleb, Vladimir'in ölümünden sonra cereyan eden taht kavgası sırasında, 1015'te ağabeyleri "Lanetli" Yaropolk tarafından katledildi. Naaşları Kiev yakınlarındaki bir türbeye nakledilmiş olan bu kardeşler, 11. yüzyılın sonlarında hürmetle anılan kişilere dönüşmüşlerdi. İbadetlerde adları anılmaya başladı ve Mağaralar Manastırı keşişlerinden Nestor, bunların yaşamını ve ölümünü kaleme aldı. Boris ve Gleb, sıra dışı Hıristiyan azizleriydi. Her ne kadar masum bir yaşam sürüp küçük yaşta ölmüş olsalar da, onları aziz kılan unsur ölümleri olmuştur; yoksa inanç uğruna hayatlarını vermiş şehitler değillerdir. Zaten Yaropolk da aslında Hıristiyanlığa meydan okumamış, sadece siyasi mücadelesinde karşısına çıkabilecek olası hasımlarını bertaraf etmişti. Nestor'un yazdığı metin, iki oğlanın tevazuunu ve uysallığını, katillerinin günahkârlığını anlatır, ayrıca hanedanda birliğin ve erdemin var olması gerektiğini ima eder.

Kiev Mağaralar Manastırı'nın kurucuları Aziz Anton ile Aziz Feodosius'un hayatlarına dair öyküler, Hıristiyan geleneğine daha yakındır. Anton dua, gözyaşı ve perhiz aracılığıyla ruhunu kurtarmaya ve Tanrı'ya yakın olmaya çalışan bir münzevidir. Feodosius ise, bir başkeşiş, yani Doğu Kilisesinde bir manastır başıdır; o da dünya nimetlerinden uzak durmuş, ama kendi yolunu başka insanlara da açmak amacıyla büyük bir kurum inşa etmiştir. Feodosius ibadet sırasında uyulması gereken kuralları belirlemiş ve İstanbul'daki büyük Stoudion Manastırı'ndakine benzer bir manastır hayatı yaşayabilmek için kilise-

* Dinlerde halka açık ibadetler ve bunların kuralları —*çev.notu.*

yi, manastır duvarlarını ve binaları inşa edip, ölümüne kadar keşişlere yol göstermiştir. Mağaralar Manastırı, tıpkı İstanbul'daki prototipi gibi, Kiev şehrinden fiziken uzak değildi (günümüzde şehrin sınırları içinde yer alır); fakat Feodosius'un keşişleri, bir bakıma dünyaya daha iyi hizmet edebilmek maksadıyla, dünyadan el etek çekmiş kişilerdi. Daha sonraki öykülerde keşişlerin kahramanca sofulukları anlatılır, ama aynı zamanda, Latin imanının, Ermeni Hıristiyanlığının, Museviliğin temsilcileriyle ve putperest büyücülerle çoğunlukla doğrudan rekabete girerek geleceği öngörüp hastaları iyileştirirler, böylece Kiev halkına Ortodoks Hıristiyanlığının üstünlüğünü göstermiş olurlar. Nestor'un, Feodosius'un yaşamına dair anlatısında, başkeşiş, adil olmadığını düşündüğü Kiev prenslerinin eylemlerini lanetlemekten çekinmez. 1073'te taht hakkını elinde bulunduran büyük kardeşleri İzyaslav'ı ülkeden kovan Prensler Svyatoslav ve Vsevolod, zaferlerini kutlayacakları ziyafete davet ettikleri Feodosius'tan şu yanıtı almışlar: "İblisin sofrasına buyurup, kana ve cinayete batmış yiyeceklerden tadacak değilim."

Vladimir'in oğlu Yaroslav, 1037'de Kiev'de, Ayasofya'yı, yani Kutsal Hikmet Katedrali'ni, inşa ettirdi. Bu ismi, İmparator İustinianos'un 6. yüzyılda inşa ettirdiği İstanbul'un büyük kilisesinden almışlardı. Sonradan yapılan tadilatlar, dış cephesinin özgün görünüşünü gizliyor; muhtemelen ilk hali, zamanının Yunan normlarına uyuyordu. Temel planı, ana gövde ile gövdeden yana uzanan kolların eşit uzunlukta oluşudur (Yunan haçı), bu da binaya karemsi bir görüntü verir, ayrıca çatısı, kubbeyi destekleyen yuvarlak sütunlar üstünde durur. Bu kubbeler, Bizans'ın yarım kubbeleridir; daha sonraki Rus kiliselerinin özgün soğan şekli bunlarda yoktur. Kiev'deki Ayasofya, görkemli prototipinin yanında çok daha alçakgönüllü bir eserdi; İustinianos'un mimarlarının yaptığı muazzam merkezî kubbe yerine birkaç küçük kubbe kullanılmasıyla orta dönem Bizans tarzına uyuyordu.

Kiev'deki Ayasofya aynı zamanda, dehlizler aracılığıyla prensin sarayına bağlanıyordu ve prens ile ailesine ayrılmış özel bir yeri vardı; bu Bizans rötuşu, Rus'ta daha sonra terk edilmiştir. Yunanca yazılarla birlikte günümüze kadar ulaşmış olan muhteşem mozaikler ve freskler de Yunan prototipine uyar. Tepede (muhtemelen) *Pantokrator* Mesih, evrenin efendisi vardı, altında ise günümüze kadar ulaşmış havari, Meryem Ana, Ekmek ve Şarap tasvirleri bulunuyor. Duvarlarda, Mesih'in, annesinin, peygamberlerin ve azizlerin hayatları anlatılır. Bu kurguya göre Mesih cennettedir, ardından ruhlar âleminden dünyaya inişi simgesel olarak resmedilir. Yolu annesinin, havarilerinin, Şarabın ve Ekmeğin üzerinden geçer; bunlar, Mesih'in ruhunun önce maddi dünyaya, sonra

tüm insanlara ulaştığı üç yoldur. Kilisenin fiziki yapısı, Tanrı'nın Bedenlenmesi sonucunda Mesih'in dünyada vücut bulmasını ifade eder.

Tıpkı zamanının Yunan ve diğer Rus kiliseleri gibi, Ayasofya'nın mihrabının tırabzanlarında da muhtemelen bir sıra ikona diziliydi. Bu sıra, daha sonraki Rus kiliselerinin yüksek ikona paravanından [*ikonostasis*] farklıydı, dolayısıyla katedraldeki imgelerin sayısının bir düzineyi aşmadığı tahmin ediliyor. Günümüzde, kesinlikle Kiev zamanına ait olduğu bilinen bir avuç ikona mevcut fakat bunlardan herhangi birinin Kiev Katedrali'ne ait olup olmadığı bilinmiyor. 12. yüzyılda yapılan ikonalardan günümüze kalanların sayısı daha fazladır. Bunların en ünlüsü, Vladimir'in Meryem Ana'sıdır; muhtemelen İstanbul'dan getirtilmiş olan bu Yunan ikonası, kuzeydoğuda Vladimir'e kadar taşınmış ve Meryem'in Uykuya Dalışı Katedrali'ne yerleştirilmiş. Güzel giysiler içindeki Meryem'in çocuk İsa'yı kucağında tutarken resmedildiği bu ikona, o dönemin tipik bir eseridir; yine Ortodoksluğa göre, Mesih'in dünyadaki mevcudiyetinin ve Tanrı'nın Bedenlenmesinin bir tasvirini sunar. Tasvir, Mesih'in mevcudiyetine inanış bakımından önemliydi. Stoudion Manastırı'ndan Bizanslı keşiş Aziz Theodoros'un belirttiği gibi, "Eğer Mesih'in tasvirine gösterilen hürmet çökerse, Mesih'in bedenlenmesi de çöker".

Köylüler ormanlık alanları açıp tarım yaparken ve prensler kilise inşa ettirip birbirleriyle savaşırken, ufukta kara bulutlar toplanıyordu. 1223'te güneydeki bozkırlarda yeni ve yabancı insanlar boy gösterdi; bunun üzerine Kıpçaklar, Rus prensleri arasında kendilerine müttefik toplama telaşına kapıldılar. Bu birleşik ordu, yeni gelenleri karşılamaya gitti ve onları, Azak denizinin hemen kuzeyinde, Kalka nehrinin kıyılarında yakaladı. Bu yabancılar Moğollardı. Üzerlerine gelen Rus/Kıpçak ordusunu imha ettikten sonra Kiev bölgesini yağmalamaya giriştiler. Novgorod vakayinamesi şöyle der: "Dinyeper nehri üzerinden geri döndüler ve nereden geldiklerini, nereye gittiklerini bilemedik. Günahlarımızı bize ödetmek için bir daha nereden geleceklerini ancak Tanrı bilir." Moğollar yine gelecekti.

2 | Moskova, Novgorod, Litvanya ve Moğollar

Kiev Rus'un yavaş yavaş çözülüşünün ardından, bu birliğe destek ayağı olan bölgesel güçler birbirinden kopmaya başladı. Bu yüzyıllarda, Novgorod ve eski kuzeydoğu bölgeleri, Rusça olarak niteleyebileceğimiz ayrı bir dil yaratmaya ve Rusya kültürünü oluşturmaya başladı. *Rus* terimi, 15. yüzyılda yerini Rusya (*Rossiya*) sözcüğüne bırakana dek tedavülde kalmış olsa da, bu dönemden itibaren bölgeye *Rusya*, halkına da *Ruslar* diyebiliriz. Bu yüzyıllarda Rusya, Litvanya'nın eline geçecek öteki Kiev Rus bölgeleri gibi, Moğol istilası felaketini yaşamıştır; bu felaket, sonraki üç yüz yıl boyunca Rusya'nın tarihini şekillendirecekti.

Moğol İmparatorluğu, Avrasya bozkırında kurulmuş göçebe imparatorluklarının sonuncusu ve en genişiydi. İmparatorluğun kurucusu, 1206'da Moğol beyliklerini birleştirip Cengiz Han adını almış olan Timuçin'di. Sonsuz Mavi Gök'ün ona, keçe çadırlarda yaşayan tüm halklara hükmetme hakkını bahşettiğini, dolayısıyla tüm İç Asya göçebelerinin meşru hükümdarı olduğunu düşünüyordu. Fakat bozkır yeterli gelmemiş olacak ki 1211'de güneye inip Çin Seddi'ni aştı, Çin'in kuzeyini istila etti. Ardından orduları ilerleyişlerini sürdürüp batıyı kasıp kavurdu. Cengiz Han 1227'de öldüğünde, Moğollar bütün İç ve Orta Asya'yı topraklarına katmıştı.

Moğolların hayret verici başarısı, göçebe toplumların üstünlüklerini, yerleşik toplumların nimetleriyle birleştirme yeteneklerinden ileri geliyordu. Moğol toplumunda temel birim klandı; her klanda, kadınlar hayvanlarla ilgilenirken erkekler savaş sanatları öğreniyordu. Cengiz Han, bütün halkını seferber etti, üstelik Moğolların hepsi müthiş binicilerdi, disiplinli ve becerikli savaşçılardı, amansız fatihlerdi. Fakat, sırf süvari birlikleriyle şehirleri alamazlardı; bu nedenle, Çin'den ve Orta Asya'dan, kuşatma aletleri yapıp kullanmayı bilen adamlar getirdiler. İşte bu birleşim yenilmez oldu. Orta Asya'daki Harezm gibi direnmeyi deneyen zengin şehirler yerle bir edildi. Her yere korku salan Moğol orduları, İran'la Irak'ı talan edip Çin'in geri kalanını aldı. Japonya'yı istila etmelerini bir tayfun önledi. Onları alt edebilen tek güç, Vietnam'da karşılarına çıkan ordu olmuştur.

Kalka'daki çarpışma bir keşif seferi sırasında gerçekleşti. 1236'da Moğol ordusu bütün gücüyle, Cengiz Han'ın torunu ve Cuci'nin oğlu Batu'nun komutasında batıya ilerledi. Emrinde belki de yüz bin savaşçı olan Batu, önce Volga Bulgarlarına ve Kıpçaklara boyun eğdirdi, ardından 1237-1240 arasında bir dizi akınla Vladimir'i ve kuzeydoğudaki öteki şehirleri ezdi. Kiev'de taş üstünde taş bırakmamış, halkını yok etmiş ya da köle olarak satmıştı. Böylece Kiev Rus'un eski merkezi yok oldu; Kiev, yüz elli yıl boyunca belini doğrultamayacaktı. Batu batıya doğru ilerlemeyi sürdürdü. Doğu Almanya'da karşısına çıkan alelacele toplanmış bir orduyu yenip güneye, bir göçebe topluluğu için uygun bir arazi olan Macaristan'a yöneldi. Batu'nun ordusu bu memlekette kışlarken, Avrupa telaş içindeydi. Fakat 1242 baharında yüce kağan Ögedey aniden ölünce, Moğol ordusu mirastan pay almak için Moğolistan'a döndü ve bir daha geri gelmedi.

Büyük Moğol İmparatorluğu kısa süre içinde dört büyük "ulus"a ayrıldı: Çin, Orta Asya, Irak'la birlikte İran, batı bozkırı. Sonuncusu, Moğol terminolojisinde Cuci'nin ulusuydu, yani Cuci'nin oğlu fatih Batu'nun payına düşen mirastı. Persler ve ileride akademisyenler bu ulusa Altın Orda diyecekti; Ruslar ise bu ulusa Orda (Moğolca ordugâh anlamına gelir) diyordu. Bir göçebe devleti olan Altın Orda'nın merkezi aşağı Volga üzerinde, ileride Stalingrad denecek mevkinin yakınlarında bulunan Saray şehriydi. Halkı mevsimden mevsime göç eder, nehir ağızlarında kışladıktan sonra, karların erimesiyle birlikte kuzeye hareket ederdi. Bu şemayı onlardan önce Hazarlar ve Kıpçaklar da izlemişti; fakat Altın Orda'nın ölçeği çok daha genişti. Batıda Romanya'dan Kazakistan'ın doğu bölgelerine kadar uzanıyor, Orta Asya'da Harezm'i içeriyordu; fakat Harezm, Çağatay'ın Orta Asya'daki ulusuyla anlaşmazlık yaşanmasına neden oluyordu. Çoğu göçebe devleti gibi, Altın Orda da sınırları boyunca tarım topraklarına sahipti. Bunlardan biri Harezm'di, diğerleriyse hem güneybatıda hem de kuzeydoğuda Volga Bulgarlarının, Kırım'ın, Rus prensliklerinin topraklarıydı. Moğol kağanları, Rus prensliklerinde kendi tahsildarlarıyla vergi toplama girişiminde bulunsalar da, nihayetinde Saray'a yıllık haraç ödemesi için Vladimir Büyük Prensi'ne, yani kuzeydoğunun göstermelik hükümdarına gereksinim duyuyorlardı. Orda, haraçtan ve itaatten başka bir şey beklemiyordu. Altın Orda hanlarının odağında Rus toprakları değil, güneyde Orta Asya (Harezm) ve Pers (Azerbaycan) ülkelerinin tartışmalı sınırları vardı. Bunlar, önemli ticaret yollarının da geçtiği verimli topraklardı. Bunlarla karşılaştırınca, Rus ülkesinin seyrek nüfuslu kuzey çam ormanları o kadar değerli değildi.

Dolayısıyla Rus prenslikleri, özellikle de kuzeydoğu ve Novgorod prenslikleri, engin Avrasya imparatorluğunun sınırlarına dahil edilmiş oldu. Tarihçiler bu dönemi çoğunlukla "Moğol egemenliği" olarak tanımlasa da, bu terimin yanıltıcı olduğunu kaydetmek gerekiyor; çünkü Altın Orda'nın asıl nüfusu, kağanın hanesi dışında neredeyse hiç gerçek Moğol içermiyordu. Batu, Kıpçakları ve bazı Türk halkları ordusuna dahil etmişti; bu topluluk bir süre sonra egemen Moğol klanlarından birinin adıyla, yani "Tatarlar" olarak anılmaya başlayacaktı. Rusçada bu isim, Orda'nın göçebe halkını ve soyu onlara uzananları ifade eder. Orda'nın dili Moğolca değil Kıpçak Türkçesiydi; bu dil, bozkırın ve Orda'nın Saray'daki kışlık başkentinin ortak diliydi. Büyük bir şehir olan Saray'ın önemli bir bölümü keçe çadırlardan oluşuyordu. Avrupa'dan İç Asya'ya ve Çin'e uzanan ticaret yolunun önemli duraklarından biri olan bu şehrin nüfusu çeşitli halkları içeriyordu: Tatarlar, Yunanlar, Latinler, Ermeniler, Persler ve Orta Asya'nın pek çok Müslüman halkı. Hatta Saray'da Ortodoks bir piskopos bile vardı; buradaki piskoposluk, Kiev Metropolitliği'ne bağlıydı. Moğollar çeşitli inançlara hoşgörülüydü ve Orda bu siyaseti, 1330'larda Özbek Han döneminde İslamiyeti seçtikten sonra da sürdürdü.

Sonraki yüzyıllarda, eski Kiev Rus'un halkı için hayat aşağı yukarı eskisi gibi sürdü. Prensler birbirleriyle toprak ve iktidar mücadelesi veriyorlardı. Şehirler yavaş yavaş belini doğrulttu ve kiliseler yeniden inşa edildi. Orda'ya verilen haraç, halkın sırtına bir yük bindirmiş olmalı; ama harap olmuş bölgelerin imarını engelleyecek kadar ağır koşullarda yaşamıyorlardı. Kuzeydoğuda siyasi çekişmelerin konusu Vladimir Büyük Prensliği'ydi; bu unvan, şehrin ve topraklarının kontrolünü getirmekle kalmıyor, aynı zamanda bütün bölgenin, hatta Novgorod'un kâğıt üzerinde efendisi olmayı sağlıyordu. Vladimir Büyük Prensliği, Saray'daki hanın verdiği bir hediye haline gelmişti. Vladimir'de hüküm sürmüş (1252-1263) olan Aleksandr Nevski, Novgorod'un seçilmiş prensi olarak geçirdiği on yılın ardından tahta çıktı. Unvanını ve iktidarını onaylaması için Saray'a, hanın huzuruna gitti. Bununla birlikte 1304'ten itibaren Vladimir, bağımlı bir güç merkezi olmaktan çıkıp, tıpkı daha önce Kiev'in başına geldiği gibi, kuzeydoğudaki Tver ve Moskova prensleri arasındaki iktidar mücadelesinin ödülü haline geldi. Nihayetinde Moskova hanedanı, Vladimir topraklarını ve unvanını ele geçirecek, bu süreçte Rusya devletini oluşturacaktı. Ortaçağda yaşanan siyasi çekişmelerin günümüz okuyucusuna sıkıcı gelmesi normaldir; çünkü bu çekişmeler, hem askerî hem diplomatik nitelikli, sonu gelmez önemsiz çatışmalardan, egemen güce başvurup isteklerde bulunmaktan ve kısa ömürlü, çabu-

cak bozulan ittifaklardan oluşan bir zincirdi.

Yazılı kayıtlarda Moskova'nın adı ilk olarak 1147 tarihinde küçük bir kale olarak anılır. Moskova nehri boyunca uzanan bu küçük ülkeyi birleştiren kişinin Aleksandr Nevski'nin torunu olan Moskova Prensi Daniil (yaklaşık 1280-1303) olduğu anlaşılıyor. Onun oğlu Yuri Daniloviç ülkesini genişletti; fakat Tver Prensi Mihail'in 1305'te Vladimir tahtını elde etmesi, Yuri'nin gücünü kısıtladı. O dönemde Moskova ve Tver, bu taht için şiddetli bir mücadeleye girişmişti ve sonunda, Moskova'nın önayak olmasıyla 1318'de Tverli Mihail idam edildi. Mihail aziz mertebesine yükselecek, en çok Moskova'da saygıyla anılacaktı. Yuri'nin oğlu İvan ("Kalita", yani "para kesesi") 1328'de Özbek Han'dan, 1340'ta ölene dek elinde tutacağı Vladimir tahtını alana kadar, taraflar cinayet işlemeyi ve birbirlerini Orda'ya şikayet etmeyi sürdürdü. İvan, kuzeydoğu prensleri arasında önderlik konumunu Moskova'ya getirmeyi başardı ve onun mirasçıları zamanla, Moskova ve Vladimir Büyük Prensi olarak anılır oldu. Bu yeni şehir, Vladimir'i gölgede bıraktı ve İvan, ahşaptan yapılma ilk Kremlin'le Moskova'yı tahkim etmeyi sürdürdü.

Moskova'nın elindekiler, Vladimir unvanından ve kuzeydoğu Rus prenslerinin üzerinde kurduğu egemenlikten ibaret değildi. Moğol istilası ve Kiev'in yerle bir edilmesi yüzünden evsiz kalan Kiev Metropolitliği, Yunan Metropolit Maksimos'un 1299'da ikametini Vladimir'e taşımasıyla yeni yerini buldu. Maksimos'un halefi Pyotr (1306-1326), Yunan değil, güneybatı Rus'tan bir soyluydu; Pyotr kendini Moskova'yla özdeşleştirdi ve öldüğünde Kremlin'in Uykuya Dalış Katedrali'ne gömüldü. İvan Kalita, Pyotr'un halefi Yunan Theognostos'u da Moskova'da kalmaya ikna etti. Artık Kiev ve diğer Rus Metropolitleri de Moskova prenslerinin yanıbaşındaydı.

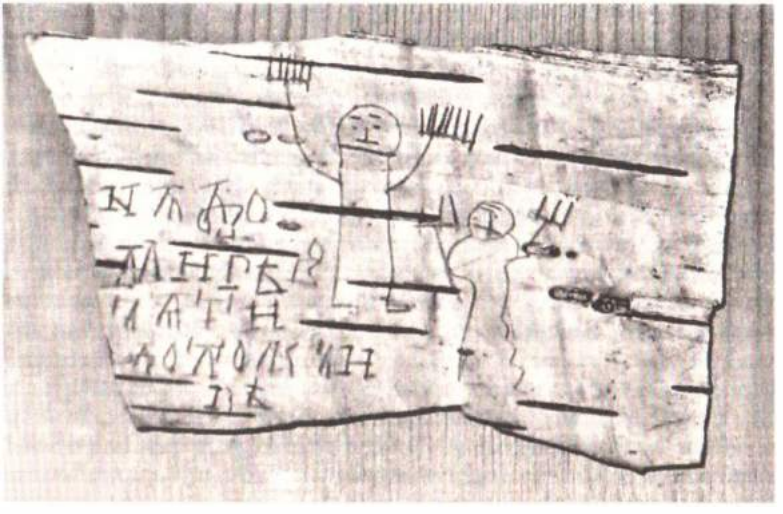
Moskova, 14. yüzyılın ortasında artık bölgenin siyasetinde tahakküm kuracak kadar güvenli bir konumdaydı. Bir dolu küçük prensliği bünyesine katmış, geri kalanların da neredeyse tümü üzerinde egemenlik kurmuştu. Sadece Novgorod'un gerçek anlamda hareket özgürlüğü bulunuyordu. Moskova prenslerinin iktidarını kısıtlayan unsur, komşuları değil Altın Orda hanlarıydı; bununla birlikte, bu durum yavaş da olsa değişiyordu, üstelik de Moskova'nın lehine. İvan Kalita'nın torunu Dmitri İvanoviç, 1359'da Moskova ve Vladimir tahtına çıkarken bu konumu da miras almıştı. İlk yıllarını, Moskova'da beyaz taştan bir Kremlin inşa ettirmekle, ayrıca öbür Rus prenslerine ve Litvanya'ya karşı mücadeleyle geçirdi. Ardından 1378'de, Orda'nın akıncılarını mağlup etti. O dönemde Orda iç sorunlar yaşıyordu; çünkü Orda'nın batı kanadının komutanı Emir Mamay, hanı gölgede bırakır

olmuştu. Mamay, hem kendisinin ve Orda'nın itibarını kurtarmak hem de asi uyruğuna iktidarını kabul ettirmek için Dmitri'nin karşısına çıktı. Fakat 1380'de yukarı Don nehrinin yakınlarındaki Kulikovo ovasında gerçekleşen çarpışmada, Dmitri açık bir zafer kazandı ve o andan itibaren Dmitri Donskoy olarak anıldı.

İleride bu olayı işleyen yazarlar, muharebenin anlamını hayli abartmıştır; zira 1240'tan beri Tatarlara karşı kazanılan ilk önemli zafer olmasına karşın, bu çarpışma Rusya'nın Orda hâkimiyetinden çıkmasını sağlamadı. Yenilgiye uğrayan Mamay, Orda siyaset sahnesinden çekildi ve 1382'de yeni han Toktamış, muazzam bir orduyla kuzeye doğru harekete geçti. Dmitri bu sefer geri çekilmeyi seçince, Toktamış Moskova'yı ele geçirip yaktı. Dmitri, bu gelişmelerin sonunu görecek kadar yaşamamış, 1389'da ölmüştür. İki yıl sonra, Orta Asya'nın efendisi denen büyük fatih Timurlenk, Altın Orda aleyhine döndü ve Toktamış'ı mağlup etti. Orda içinde çeşitli şefler ve boy gruplaşmaları arasındaki ayrılıkların gitgide arttığı bir dönemde gelen bu yenilgi, Altın Orda için öldürücü darbe oldu. Tatarların akınları, hatta büyük harekatları devam etti ama önemli başarılar kaydedemediler. Büyük hanlığın Rusya üzerindeki teorideki egemenliği 1480'e dek sürse de, Ordu 1430'larda dağılmaya başladı.

Nihayet Moskova prenslerinin egemenliğine giren kuzeydoğudaki Rus prenslikleri, Rusya devletini oluşturan yegâne bileşen değildi. Diğer bileşen olan Novgorod, henüz 12. yüzyılda kendi yönetim tarzını oluşturmaya başladı. Kuzeydeki ormanlarına ve Alman Hansa Birliği'yle ticari bağına dayanan ekonomik özerkliğinden gelen zenginliği, komşularını kıskandırmış olmalı. Buna ilaveten, coğrafi konumu sayesinde, Altın Orda'ya boyun eğişi ancak lafta kalmıştır. Novgorodlular, neredeyse 13. yüzyıl boyunca Vladimir Büyük Prensi'nin egemenliğini tanıdılar, o da bu şehir devletinin ordusunu yönetecek naipler gönderdi; fakat Novgorodlular bu arada hükümdarlarıyla resmî bir anlaşma yaptılar. 1290'larda Novgorod halkı, iktidar dengesini yeniden değiştirdi. Bundan sonra kendi *posadnik*'lerini, yani idarecilerini, bir yıllık sürelerle "Lordlar Konseyi" içinden seçeceklerdi. Lordlar Konseyi, şehrin beş "yaka"sının her birinden gelen temsilcilerden oluşuyordu. Aynı kişi tekrar seçilebildiğinden, bu yeni sistem şehrin yönetimini daha oligarşik kılmışsa da, şehir, prensten ve vekillerinden daha bağımsız bir statüye kavuşmuştur.

Novgorod'un siyasi tarihinin kendi vakayinamelerinde ve komşularınınkinde kaydedilmiş olması sayesinde, başka Rus şehirlerinin ortaçağdaki yaşamını bilmesek de, bu şehrin gündelik hayatını biliyoruz. 1930'lardan itibaren Sovyet arkeologlar, o âna dek kazılmış en büyük

Resim 2. Ortaçağa ait, bir çocuğun elinden çıkmış yazı talimi, Novgorod (Huşağacından belge, 210).

ortaçağ kazı alanlarından birini açtı; İkinci Dünya Savaşı sırasında şehrin büyük kısmını yok eden Alman Wehrmacht (silahlı kuvvetleri) da istemeden bu kazıya katkıda bulundu. Ortaya çıkarılan onlarca ortaçağ konutu ve işliği, ahırlar ve mezbelelikler, Novgorod'un ortaçağdaki yaşamına dair çarpıcı bir tablo sunuyordu. Kazı alanının suya doymuş toprağı, kasabayı kat eden ahşap döşemeli şose yollar dahil, bütün organik maddeleri korumuştu. Deri ayakkabılar, ahşap kaplar ve aletler, ayrıca taş, cam, metal nesneler gün ışığına çıkarıldı. Ahşap yollar aynı zamanda arkeologlara paha biçilemez bir imkân sunmuştur; bulunan kütükler ağaç yaşlama (ağaç halkalarını sayarak tarih belirleme) için veritabanı oluşturacak çeşitliliktedir ve Novgorod'da tarihlendirilen bulguların doğruluk payı epey yüksektir. Belki de en çarpıcı ve tamamen beklenmedik buluntuya 1951'de ulaşılmıştır: Kazı alanında çalışan öğrencilerden biri çamur içinde korunmuş, huşağacı kabuğundan yapılma yuvarlak bir silindir bulur ve bu akıllı kız öğrenci, ağaç kabuğu rulosunu açarak üzerindeki yazıları keşfeder. Bu yazıların ağaç kabuğuna sivri uçlu taş kalemle işlendiği anlaşılır. Günümüzde, hem Novgorod'da hem de başka ortaçağ Rus kazı alanlarında bulunmuş yüzlerce huşağacı kabuğuna yazılmış mektup mevcuttur. Bunlar

edebî eserler değil, basit mektuplar, hizmetçilere iletilmiş buyruklar, karıların kocalarına gönderdikleri hatırlatma notları, sepet etiketleri ("çavdar" ve "arpa" gibi) ve borç kayıtlarıdır.

Bu bulgular bize, buranın yoğun nüfuslu bir şehir olduğunu gösteriyor. Avlu ortasına inşa edilmiş evlerin çevresinde ahşap çitler bulunuyordu; büyük ev efendininken, genelde birkaç adet olan küçük kulübeler ise uşakların ve zanaatkârlarındı. Her meskende hayvanların, yemlerin ve aletlerin durduğu bir ahır ve depo vardı. Büyük boyarların ve beslemelerinin haneleri ile demircinin ya da marangozun çalıştığı bir atölye barındıran mütevazı çiftlik evlerinin yan yana geldiği karmaşık bir şehir yapısı söz konusuydu. Çocukların oyuncakları ve her köşeden çıkan iğler, çocukları oyalamak için nelerin kullanıldığını ve hane kadınlarının eğirmeyle, dokumayla meşgul olduklarını gösteriyor. Huşağacından yapılma belgelerin bazılarının içeriği daha farklıdır; örneğin yazmayı öğrenen çocukların alıştırmalarına ya da ara sıra haberleşen rahibelerin dualarına ve mektuplarına da rastlanır. Bu belgeler, toplumun temel okuma yazma bilgisine sahip olduğunu ortaya koyuyor: Çoğu, Kilise Slavcasıyla yazılmış karmaşık dinî metinlerin suretini çıkaracak ya da bunları okuyacak bilgiye sahip olmasa bile erkeklerin de kadınların da basit mektuplar yazabildikleri anlaşılıyor.

Novgorod katedralinde görevli din adamları ile manastırların günümüze kadar ulaşmış kayda değer elyazması üretimi, şehrin önemli bir kültür merkezi olduğunun kanıtıdır. Kilise inşaatı, Novgorod'un zenginliğini yansıtıyordu; Yunan Theophanes (yaklaşık 1350-1410) gibi ta Bizans'tan kalkıp gelmiş ikona ressamlarına hamilik etmesi de öyle. Theophanes, ortaçağda Novgorod'daki kayda değer freskllerden bazılarını yapmıştır; bunu, zamanın, savaşların ve siyasetin hışmından kurtulabilmiş eserlerinden biliyoruz. Onun yarattığı tasvirler, ele aldığı şahısların çevresinde gizemli bir ışık olduğu hissini verir; bu tarzı, Bizanslı keşişler arasında *hesykhia** olarak bilinen mistik öğretinin etkisiyle geliştirmiş olabilir.

Novgorod, konumu bakımından Vladimir'den ve Moskova'dan farklı bir uluslararası bağlamda yer alıyordu. Moğol istilasından bir nesil önce, Novgorod, en az İç Asya'nın göçebeleri kadar azılı, hatta onlardan da tehlikeli düşmanlarla, yani Batı Avrupa'nın Haçlı ordularıyla karşılaştı. Haçlılar iki ayrı topluluk halinde gelmişti. Alman haçlı tarikatı olan Töton Şövalyeleri ile Kılıç Şövalyeleri daha kalabalık olmasına karşın,

* Ortodoks manastır geleneğinde, aralıksız dua yoluyla ulaşılması amaçlanan tanrısal dinginlik ülküsü —*çev. notu.*

Novgorod için büyük bir tehlike teşkil etmiyordu. Evlenmeme yemini etmiş savaşçıların oluşturduğu bu manastır tarikatları, Hıristiyanlığın düşmanlarıyla savaşmak üzere bir ordu kurmuşlardı. 12. yüzyılın sonunda Müslümanlar tarafından Filistin'den kovulunca, Baltık denizinin doğu kıyılarına yöneldiler; bu bölgenin Eski Prusyalılar, Litvanyalılar, Letonlar, Estonyalılar, Finler gibi kimi yerli halkları ne Batı ne de Doğu Hıristiyanlığından etkilenmiş, sonuçta putperest olarak kalmıştı. Töton Şövalyeleri bu bölgede, onlara sıcak bakan bir Leh dükün Prusya sınırındaki topraklarından bir parça alıp ilk kalelerini inşa ettiler. Sistemli bir çalışmayla Prusyalılara Mesih adına boyun eğdirip onları yok ederek, yerlerine Alman köylüler yerleştirdiler. Prusya, yani 20. yüzyıl siyaset dünyasının Doğu Prusya'sı, iki nesil içinde tarikatın yönettiği bir Alman ülkesi haline geldi.

Prusya ileriki dönemde Polonya için bir soruna dönüşecekti; fakat Novgorod için asıl tehdit oluşturan unsur, Prusya'nın müttefikleriydi. 1200'lerde Alman şövalyeler Riga yakınlarına ayak bastı ve günümüzde Letonya ve Estonya sınırlarında kalan bölgeye boyun eğdirip, buradaki yerli halkı önce kiracılara, sonunda da serflere çevirdiler. İktidar, Riga Başpiskoposu'nun ve Kılıç Şövalyeleri tarikatının elindeydi. Kılıç Şövalyeleri 1237'de, alt düzeyde bir Livonya tarikatı olarak Töton Şövalyelerine katılıp Alman hâkimiyetini pekiştirdi. Ortaya çıkan toplumsal ve etnik hiyerarşi, siyasi durumun geçirdiği çeşitli değişikliklere rağmen 20. yüzyıla dek ayakta kalmıştır.

Böylece önceki yüzyıllarda Novgorodluların komşusu olan zayıf Estonyalı boyların yerine yeni ve etkin bir komşu geçmiş oldu. Bu da yetmezmiş gibi, yeni bir Haçlı Seferi de yoldaydı. Aynı dönemde İsveç de doğuya ilerliyor, yavaş yavaş Fin boylarını ele geçiriyordu. İsveçlilerin Finlandiya kıyısı boyunca doğuya ilerlemesi, Novgorod'un Finlandiya körfezi ve Neva nehri üzerinden Hansa Birliği'ne uzanan hayati ticaret yoluna bir tehdit oluşturuyordu. 1240'ta İsveç'in baronlarından Birger (İsveç Kralı'ndan da güçlü bir adamdı), ordusunu Neva'nın güney yakasındaki Novgorod topraklarına çıkardı. O bölgede yaşayan Fin boyu İngrililer, Novgorod'dan yardım isteyince, şehrin yeni seçilmiş prensi Vladimir'li Aleksandr, ordusunu toplayıp geldi. İsveçlileri denize döken Aleksandr, Neva'lı Aleksandr, yani "Aleksandr Nevski" adını aldı. İki sene sonra buz tutmuş olan Çud gölü üstünde Livonyalı şövalyeleri yendi (o dönemde büyük önem arz etmeyen bu çarpışma, müziklerini Sergey Prokofyev'in bestelediği, Sergey Ayzenştayn'ın yönettiği 1938 tarihli epik filme konu olmuştur). Ortaçağ Novgorodluları, hayati açıdan neyin önemli olduğunu bilen bir topluluktu: Prens Aleksandr'ın lakabı, Novgorod ticareti açısın-

dan hakikaten can alıcı önemdeki savunmasına ithafen Nevski olarak kalırken, Livonyalı şövalyeleri yenmesi vakayinamelerde birkaç satırla geçiştirilir. Başka dertlerle boğuşan Livonyalı şövalyeler, zengin ve güçlü Novgorod'la fazla uğraşmadılar. Onların tasası, hem Prusya'daki hem de Livonya'daki şövalyelerin baş düşmanı Litvanya'ydı.

Doğu Baltık halkları içinde yalnızca Litvanya bağımsızlığını koruyabilmişti. Töton Şövalyelerinin yeni topraklara doğru ilerleyişi sürerken, Litvanyalı boylar tek prensin idaresi altında birleşti. Grandük Gediminas (1316-1341), Litvanya'yı büyük bir güce dönüştürdü. Başkentini, yeni topraklarına yakın olan Vilnius'a kurdu; bu topraklar günümüzde bütün Belarus'u içine alıyor. Ondan da başarılı olan oğlu Algirdas (1341-1377), Volhina'yı, Kiev'i, Çernigov'u ve Smolensk'in bir kısmını ülkesine kattı. Litvanya, nüfus bakımından olmasa da yüzölçümü olarak Avrupa'nın en büyük ülkesi haline gelmişti. Gediminas hanedanına mensup Litvanyalı prensler, sadece Vladimir prensleri idaresindeki Novgorod ve kuzeydoğu ile kısa süre önce Polonya krallarının ele geçirdiği güneybatıdaki Galiçya hariç, Kiev Rus'un eski topraklarının yarısından fazlasında hüküm sürüyorlardı.

Litvanya siyasi birliği, kültürlerin, dillerin ve dinlerin sıra dışı bir alaşımıydı. Litvanya dilinin henüz bir alfabesi yoktu; bu yeni devlet kayıt tutarken kendi dilini değil, Kiev Rus'un Doğu Slav dilinin bir çeşitlemesini kullandığından, bu dil kâğıda dökülmüyordu. Güneydeki Ortodoks topraklarının ele geçirilmesi ülkeye yeni bir unsur eklemiş olsa da, Litvanya hükümdarları ve halkı putperestti. Litvanya prenslerinin yeni toprakların sorumluluğunu verdikleri akrabalarının ve soyluların pek çoğu Ortodoksluğa geçti. Bu yeni Litvanyalı Ortodoks prensçikler ile soyluların eski Kiev Rus bölgesinde yeni bir seçkinler sınıfı meydana getirmesi sonucu, eski boyarlar, yerel toprak ağası statüsüne düştüler. Litvanya Grandükü'nün putperestlikten vazgeçmemesi ise, Töton Şövalyelerinin Haçlı Seferi düzenleme hevesini körüklüyordu.

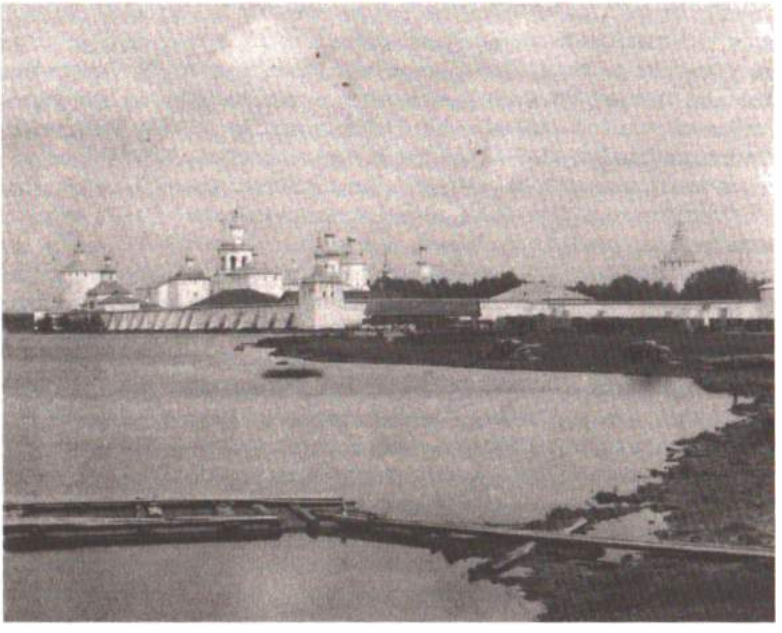
Şövalyeler sadece Litvanya'ya değil, Büyük Kazimierz'in (1333-1370) çabalarıyla yakın dönemde birleşmiş olan Polonya'ya da tehdit oluşturuyordu. Polonyalılar 1385'te iki açmazla karşı karşıya kaldı: Şövalyelerin artan baskısı ve taht kavgası. Polonya "Kralı" olarak anılan Polonya hükümdarı Jadwiga henüz evlenmediğinden, soylular, Litvanya Grandükü Jogailo'yu (Jagiello) Jadwiga'nın kocası ve kendilerinin kralı ilan ettiler. Jogailo, Töton tarikatına karşı savaşta paha biçilmez bir dayanak olacaktı, fakat önce Katolik Hıristiyanlığa geçmesi gerekiyordu. Bu din değiştirmeye ve evliliğe eşlik eden 1385-86 tarihli birleşme anlaşması, yeni bir siyasi birlik meydana getirdi: Polonya-Litvanya Birliği, 17. yüz-

yıla dek Doğu Avrupa siyasetine egemen olacaktı. Bu topluluk, iki devletin birleşmesinden meydana geliyordu; her biri, müşterek hükümdarın yönetiminde kendi kurumlarını ve idaresini koruyordu. Jogalia'nın Polonya Kralı seçilmesinin hemen sonuç veren etkilerinden biri, Töton tarikatını yenmeye muktedir bir devletin yaratılması oldu. Polonya ile Litvanya'nın zaferi, 1410'da Grunwald (Tannenberg) muharebesinde geldi. Bu zafer, uzun soluklu mücadelenin dönüm noktası oldu ve 15. yüzyılın ortasına gelindiğinde Töton tarikatı artık Polonya tahtının sıradan vasallarından biri konumundaydı.

Jogailo'nun evliliği, temelde, Litvanya'ya yeni bir düzen getirdi. Vilnius'a piskopos atandı ve Litvanya halkının Katolikliğe geçişi başladı. Fakat Slav halklarının çoğunluğu Ortodoks kaldı ve Ortodoks soylular ile prensler, uzun yıllar konumlarını korudular. Litvanya devleti içindeki dinî bölünmenin, ileriki yüzyıllarda geniş kapsamlı sonuçları olacaktı, ama o an için başlıca sonucu, Belarus ve Ukrayna milletlerinin oluşumunun teşvik edilmesiydi, tıpkı daha önce Kiev Rus'tan Rusların doğmuş olması gibi. Litvanya'nın artan gücüyle birlikte, Kiev etrafındaki topraklar yeniden canlandı ve burası, bir kez daha Ortodoks kültürünün merkezi statüsünü kazandı. Kiev şehri ve Kiev Mağaralar Manastırı yeniden canlandı. Kiev'de ve başka merkezlerde yaşayan Ukraynalı keşişleri, eski Kiev metinlerinin, *İlk Vakayiname*'nin ve Mağaralar Manastırı'nın hikâyelerinin nüshalarını Moskova'dan ve Vladimir'den isteyerek geleneklerine yeniden kavuştular. Böylece yeni bir dinî ve kültürel merkez vücuda geldi; burasının Rusya üzerindeki etkisi muazzam olacaktı.

Moskova hanedanının tek tasası, çok sayıdaki hasımlarıyla giriştiği siyasi ve askerî mücadeleler değildi. 1354'ten 1378'e kadar, Kiev ve Bütün Rus Metropoliti'nin idaresi, Moskova'da bir boyar ailesinde Fyodor Biyakont adıyla dünyaya gelmiş Aziz Aleksey'in elinde kaldı. Aleksey'in uzun metropolitliği döneminde, hem onun hem de Moskova prenslerinin hamiliğiyle güçlenen bir manastır uyanış hareketi gerçekleşmiştir.

Kiev Rus'un geçimini sağladığı çok sayıda manastır mevcuttu; çünkü neredeyse her büyük şehirde, hatta kimi küçük kasabalarda da birkaç manastır birden vardı. 1337'de keşiş Radonejli Sergi, ilkçağın son dönemlerinde yaşadıkları bilinen çöl dervişlerini ve Bizanslı Aynaroz dağı keşişlerini taklit ederek inzivaya çekildi. Moskova'nın yaklaşık 50 km kuzeyindeki bir ormanda çekildiği inziva yerine kısa süre içinde başka münzeviler de yerleşti. Nihayetinde, Kutsal Teslis'e adanmış ve Sergi'nin başında olduğu bir manastır kurdular. Bu yeni manastır, keşişlerin müşterek yaşamının önemini vurguluyordu: Birlikte dua edi-

Resim 3. Meryem Ana'nın Uykuya Dalışı Manastırı, 1900 civarı.

yor, ibadetleri birlikte yerine getiriyor, hep beraber yemek yiyor ve hep birlikte çalışıyorlardı. Manastıra gelen bütün hediyeler cemaate dağıtılıyordu; bu işi, cemaati katı ve mütevazı biçimde yönlendiren başkeşiş (Batı terminolojisinde başrahip) denetliyordu. Bizans'tan esinlenerek canlandırılan bu manastırcılık tarzı, Rusya'nın kuzeydoğusunda hızla yayılmıştır. 1392'de ölen Sergi'nin ardında bıraktığı çok sayıda müridi, Belozero'nun kuzeyindeki Aziz Kiril (Sergi'nin talebesi) manastırı gibi sayısız yeni cemaat kurmuştur. Zosima ve Savvatiy adlı azizler 15. yüzyılın ikinci yarısında Beyaz Deniz'deki Solovets adalarına kadar gidip Rusya'nın üçüncü büyük manastırını kurmuşlardır.

Rusya artık kendi azizlerini yaratıyordu; Boris'e ve Gleb'e ilaveten kutsal metropolitler Pyotr ve Aleksey, özellikle de Radonejli Aziz Sergi hürmetle anılıyordu. İki metropolitin Kremlin Uykuya Dalış Katedrali'ndeki kutsal emanetleri, ayrıca Aziz Sergi'nin Teslis Manastırı'ndaki kutsal emanetleri görmek için daha şimdiden dinî ziyaretler yapılıyor,

bu nesneler mucizevî olaylarla ilgili hikâyelere konu oluyordu. Bu üç isim kısa süre içinde liturjiye aziz olarak girdi; böylece Moskova kendi azizleriyle artık Kiev'in ve Vladimir'in azizlerine rakip olabilirdi. Bu üç aziz, Moskova'nın itibarını yükseltti, özellikle de metropolitlerin nispeten siyasi olan saygınlığını artırdı. Sergi'nin, Belozer'li Kiril'in ve öbür manastır azizlerinin temsil ettikleri dindarlığın pek siyasi bir yönü yoktu; bu dindarlık, manastırları ve azizlerin kutsal emanetlerini temel alıyordu. Manastırlar Ortodoks dindarlığının karizma merkezleriydi ve sonraki iki yüzyıl boyunca bu üç isme eklenen Rus azizlerin neredeyse hepsi, kutsal keşişler ya da metropolitler oldu.

Manastır ülküsü, din adamı olmayanlar hakkındaki metinlere bile nüfuz etmiştir. 15. yüzyıla ait *Prens Dmitri Donskoy'un Yaşamı ve Ölümü Üzerine Hitabe* başlıklı eser, prensi, Tatarlara karşı kazandığı büyük zaferden ziyade, örnek Hıristiyan yaşamından, çocukları doğduktan sonra cinsellikten el etek çekişinden, tuttuğu oruçlardan ve kilisede bütün gece süren ibadetlerinden ötürü övüyordu. Bunlar, prenslere değil manastırlara yaraşır erdemlerdir ve bu metin, Boris ve Gleb, Tverli Mihail, özellikle de Aleksandr Nevski gibi daha önceki ermiş prenslerin hayat öykülerinden çok ama çok farklıdır. Fakat *Dmitri Üzerine Hitabe*, 16. yüzyılın sonuna kadar yazılmış, erdemli prensler hakkındaki öykülerin tipik bir örneğidir.

Manastırların canlandığı dönemin en büyük, belki de günümüzde heyecan uyandıran tek mirası, mimariye ve ikona ressamlığına kazandırdığı ivmeydi. Manastır kiliseleri en başta nispeten mütevazıydı; kare şekilli kilisenin çatısı dört sütunla destekleniyordu. Her yerde bu tasarımın uygulanmasının nedeni, sadelik şartını, kaynakların hesaplı kullanımıyla birleştirmesiydi. Bu tasarım, yüksek bir ikona paravanı [*ikonostasis*] kurulmasına da izin veriyordu; bu uygulama, dönemin Rusya'nın manastır kiliselerinde başlamıştır. Yüksek ikona paravanı kısa süre içinde her yere yayılacaktı: Paravan, kilisenin zemininden başlayıp neredeyse tavana kadar çıkıyordu ve mihrabı cemaatten ayırıyordu. Ortada kapılar, yani "saltanat kapıları" (*çarski vrata*) yer alıyordu; Efkaristiya ayini için ekmeğin ve şarabın kutsanmasından sonra rahipler bu kapılardan giriyordu. İkonaların sırasıysa gelişigüzel değildi. En alt katmanda, yani göz seviyesinin hemen altında "yerel" ikonalar vardı; kapıların sağında kilisenin adanmış olduğu azizle ya da dinî bayramla ilgili ikona duruyordu. Dolayısıyla, Aziz Nikola Kilisesinde o azizin tasviri, Diriliş Kilisesinde ise Mesih'in dirilişinin tasviri bulunur. Ardından, göz seviyesinin üstünde duran, dolayısıyla ayakta dikilen cemaatin en çok gördüğü, bütün paravanın en önemli parçası olan "tanrı katmanı" geliyordu.

Kapıların üzerinde ortada yer verilen tasvir Majesteleri Mesih'ti; burada Mesih, zafer simgeleriyle donanmış bir tahtta otururken resmedilir. Yanında, Vaftizci Yahya ve Meryem Ana durur; üçü birlikte, Tanrının Bedenlenmesinin tasvirini oluşturur, bu tasvir aynı zamanda Mesih'in, günahkâr insanlığa şefaat etmesini de anlatır. Meryem Ana ve Yahya, Mesih'in önünde hafifçe boyunlarını bükerek, kendilerini onun merhametine bıraktıklarını gösterirler. Bu ana resmin iki yanında dört havari vardır. Bu büyük ikonaların üzerinde "bayram katmanı" yer alır; bu katman, Mart ayındaki Meryem Ana Yortusu'yla başlayarak Hıristiyan takvimindeki başlıca bayramları resmeder (beklendiğinin aksine Noel'le başlamaz). Bu katmanın üzerinde, Eski Ahit'te adı geçen peygamberler ve patrikler daha büyük ebatta, bazen iki sıra olarak yer alırlar. Ortada çoğunlukla Meryem Ana'nın başka bir ikonası bulunur, onun iki yanında Davud'un, Süleyman'ın ve diğer peygamberlerin ikonaları yer alır. Bu tasvirlerin anafikri, Mesih'in bu dünyadaki mevcudiyetinin ve doğumunun insanlığı kurtaracak olmasıdır. İkona paravanı, tıpkı bunun etrafına inşa edilmiş kilise gibi, ruhlar âlemi ile görünür dünyanın buluşma noktasıdır. Bu, Ortodokslukta yeni bir fikir olmasa da, manastır hareketi bu görüşü daha derin ve berrak şekilde ifade etmeyi başarmıştır.

Böylece ikonalar gitgide çoğaldı ve uygun bir ortamın sağlandığı yerlerde önem kazandı. Yunan Theophanes, Novgorod'dan Moskova'ya 1390'larda geldi ve yerel ressamlarla çalıştı. Bunların en önemlisi, keşiş Andrey Rublyov'du (yaklaşık 1370-1430); onun eserleri, Moskova civarındaki pek çok manastırın ikona paravanına, hatta Kremlin'in Tebliğ Katedrali'ne asıldı. Rublyov'un ikonaları, eski ekolün hiyerarşik katılığını bir nebze yumuşatır; ayrıca Mesih'in ve azizlerin suratlarına, yeni manastır dindarlığının içe dönüklüğüne uyuyormuş gibi görünen, belirli bir içtenlik ifadesi yerleştirir. Bu dindarlığın öbür biçimleri gibi, Rublyov'un ikonaları da şakirt ve mukallitlerine örnek teşkil etmiş, böylece bu yeni tarz, manastırların çok ötesine yayılmıştır. Rublyov'un ve çağdaşlarının eserleri, sonraki yüzyıllarda ortaya çıkacak olan Rus ikonası tarzının temellerini atacak olan yeni bir çıkış noktasıydı.

Moskova'nın 14. yüzyıl boyunca kuzeydoğu topraklarında kurduğu egemenlik lafta kalıyordu. I. Vasili'nin (1389-1425) öldüğü dönemde, yan komşusu Tver sorun çıkarmayı sürdürüyordu. Novgorod kendi siyasetini güdüyordu ve kuzeydoğunun pek çok prensliği fiiliyatta bağımsızlıklarını koruyordu. Vasili, Litvanyalı bir prensesle evlenmiş olmasına rağmen, Litvanya çoğunlukla düşmanca bir rol oynuyordu. Bununla birlikte Vasili iktidarı elinden bırakmadı, hatta doğrudan Moskova'ya tabi olan bölgeyi genişletti. Genişleme mekanizması basitti: Moskova

bir bölgeyi ilhak ettiğinde, yerel seçkinler, yerel boyarlar ve toprak sahipleri Moskova ordusunda ve yönetiminde görevlendiriliyordu; böylece bunların arazi mülkiyetleri tasdik edilmiş oluyordu. Olağandışı bir direnişle karşılaşıldığında, seçkinlerin topraklarına el konuyor ya da yerel seçkinler başka yere sürülüp yeni topraklara yerleştiriliyordu; fakat bu tür aşırı önlemlere nadiren başvurulurdu. Moskova yeni üyelerinin sadakatine çoğunlukla güveniyordu; çünkü bunlar, yerel özerkliklerinden feragat edip, büyüyen başarılı bir güce hizmet etmenin nimetlerinden sebeplenmeyi yeğleyen kesimlerdi.

II. Vasili (1425-1462) döneminde vuku bulmuş fırtınalı ve kanlı olaylar sırasında, Moskova'nın başarısının ve boyar seçkinlerinin sadakatinin sınırları zorlanmıştır. II. Vasili, babası öldüğünde sadece on yaşındaydı ve Galiçya'nın kuzeyini yöneten amcası Yuri, Vasili'nin taht hakkına derhal itiraz etti. Yuri'nin bu çıkışı iç savaşa sebep oldu ve kısa sürede zafer kazanan Yuri, Moskova'da hüküm sürmeye başladı. Muzaffer Yuri, küçük Vasili'nin Volga nehri kıyısındaki Kostroma'ya sürgün edilmesini buyurdu. Bunun üzerine Moskova boyarları tavırlarını belli ettiler; pek çoğu maiyetiyle birlikte Kostroma'ya giderken, geri kalanlar Yuri'yi bir başına bıraktı. Kremlin'de yalnız kalan Yuri kuzeye kaçtı ve 1434'te öldü. En büyük oğlu "Şaşı" Vasili Yureviç, bu davayı sahiplenip kendini tahtın yasal varisi ilan etti. Pek çok siyasi entrikayla atılan karşılıklı adımların ardından, Büyük Prens Vasili 1436'da kuzeni Vasili Yureviç'i yenip gözlerine mil çektirdi. Yuri'nin ikinci oğlu Dmitri Şemyaka, kardeşinin yerine isyancıların önderliğine soyununca şiddetin sonu gelmedi. Büyük Prens Vasili'nin 1445'te bir Tatar akıncı kolunun elinden tattığı beklenmedik yenilgiyi fırsat bilen Şemyaka, Moskova'yı ele geçirip Vasili'yi kör ederek ağabeyinin intikamını aldı. Başta Şemyaka'ya yakın davranan Moskova boyarları, sonradan Vasili'ye bağlılıklarını ilan edince Şemyaka kuzeye kaçtı. 1450'de son bir direniş gösterdiyse de, yine yenilgiye uğrayarak Novgorod'a kaçtı. Vakayinamede anlatıldığına göre, 1453'te Büyük Prens'e çalışan bir casunun zehirlediği tavuğu yiyerek öldü.

Ordu içinde büyük değişikliklerin vuku bulmasından dolayı, Ruslar da karanlık ve karmaşık mücadelelerini nispeten kendi içlerinde verebilmişlerdir. Timurlenk'in saldırılarıyla ölümcül yaralar alan Orda çözülmeye başlamıştı. 1430'da Kırım ayrıldı; 1436'daysa Kazan, Orta Volga'da bağımsız bir hanlık kurdu. Önceki Volga Bulgarları gibi, bu da bir tarım toplumuydu; güneyinde göçebe topluluklar yaşıyordu. Ayrıca Orta Asya'yla dinî bağları olan Müslüman bir kültürel yapıya sahipti. Altın Orda'dan geriye sadece "Büyük Orda" kalmıştı; bu, Rusya ve Litvan-

ya topraklarına akınlar düzenleyen ama artık Moskova'ya hükmedecek gücü kalmamış küçük bir göçebe boylar topluluğuydu. Hatta II. Vasili, Moskova'nın güneydoğusunda Oka nehri kıyısında Kasimov'da kendine bağımlı bir hanlık kurdu; bu hanlığın Tatar savaşçıları, iki yüzyıl boyunca Moskova hanedanlığına hizmet edecekti.

Rusya üzerindeki Moğol, daha doğrusu Altın Orda hâkimiyeti yüzyılı biraz aşkın bir süre devam etmiştir. Bu istila başta son derece yıkıcı olmuşsa da, sonraki iktisadi etkileri, büyük oranda haraç ödemekle sınırlı kalmıştır; hatta Rusya'nın Orda egemenliğine girmiş olması, Rusya'nın Doğuyla ticaretini güçlendirmiş bile olabilir. Arkeolojik bulgular bu hükmü desteklemektedir; zira Rus kasabalarında Orda'nın ve doğu ile güney komşularının sikkeleri, çanak çömlekleri bulunmuştur. Modern dönemde, "Moğolların" Rusya üzerinde önemli bir etkisi olduğuna dair çeşit çeşit görüş öne sürülmüştür. Almanya'daki ve başka yerlerdeki ırkçı kuramcılara göre bu istila, Rusya'yı "Asyalı" kılmıştır. Aslında, Orda'nın Rus toplumu üzerindeki görünür etkisi çok azdır. Din, iki taraf için de kültürel bir engel teşkil ediyordu, üstelik iki toplum hiç benzeşmiyordu: Rusya, basit bir yerleşik toplumken, Orda göçebe toplumlara özgü nispeten karmaşık kurumlara sahip bir devletti. Çin'de, Orta Asya'da ve Pers'te Moğollar, yerleşik halklar arasına karışmış ve onlar tarafından özümsenmiştir, ama Rusya'da bu olmamıştır. Rusya'nın coğrafyası, bu sonucun oluşmasını engelledi. Kimi modern tarihçiler, Rus devletinin "şarkî" özelliğini haddinden fazla önemsemiş, bunun da Moğolların mirası olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu tür kuramların sorunu, somut bulgulardan yoksun olmalarıdır. Moğolcadan Rusçaya Türk dilleri aracılığıyla girmiş olabilecek kelimeler ve kurumlar, aslında marjinal kurumlardı (bir nevi satış vergisi olan *tamga* ve binicilere at temin etmekle görevlendirilmiş özel statülü köyleri temel alan haberleşme sistemi *yam* gibi). Bunlar, bir tarım toplumuna hükmeden prens hanesinin kurduğu devlette ancak tali unsurlardı. Son olarak, Moğol etkisi düşüncesi temelde, İç Asya türü kölelik ve tiranlık kavramına yaslanmaktadır; bu, ne Moğol siyasi birliği ne de, ileride göreceğimiz üzere, 1480'den sonra ortaya çıkmış olan Rusya devleti için doğru bir tariftir.

Ortodoks Kilisesinde yaşanan olaylar, Orda'nın çöküşü kadar mühimdi. Metropolit Aleksey'in ölümünün ardından Yunan kilisesi, vâris olarak Bulgar Kiprian'ı seçti. Kiprian'ın görevi, tıpkı Kiev devleti döneminde olduğu gibi, Litvanya, Moskova ve Novgorod'u kapsayan Ortodoks topraklarını kendi yetki sınırları içinde bir arada tutmaktı. Litvanya ile Moskova arasındaki çekişme nedeniyle işi hiç de kolay olmadı, ama Kiprian hem kilisede hem de siyasette güçlü bir şahsiyetti;

ayrıca Kilisenin kültürel bir güç olmasından dolayı, Kiprian'ı görevinden uzaklaştırmaları da mümkün değildi. Kiprian'ın ölümüyle onun koltuğuna Yunan Photios oturdu; onun menfaatleri, Moskova'nınkilerle büyük oranda özdeşti. Photios 1431'de, tam da Moskova hanedanında yaşanan çalkantının başında öldü. Photios'un ölümüyle Büyük Prens Vasili, olabilecek en kötü anda önemli bir müttefikten yoksun kalmış oldu. Ne yazık ki onun halefi de İsidoros adlı bir Yunandı. İsidoros'un Moskova'ya ulaştığı 1434 civarında Bizans İmparatorluğu artık can çekişiyordu, toprakları İstanbul şehriyle ve birkaç adayla sınırlı kalmıştı. İmparator XI. Konstantinos, Batı Avrupa'dan yardım bulmak için nafile çabalarken, Kilisenin Roma'yla birleşmesini görüşmeyi kabul etti. İsidoros, bu görüşmelerde Yunan piskoposlara katılmak üzere derhal Moskova'dan ayrılıp İtalya'ya gitti. Roma, Bizans'ın düpedüz teslim olmasını önerdi ve 1439'da Floransa'da toplanan konseyde aralarında İsidoros'un da bulunduğu Yunan piskoposlar, İmparatorun baskısıyla buna razı oldular. Papanın otoritesini tanıdılar ve *filioque* konusunda Latin görüşünü benimsediler. Bu haber Yunanlar arasında bir muhalefet dalgası yarattı, özellikle de 14. yüzyıldan beri Ortodoks inancının yeniden canlandığı manastırlarda. Floransa'daki boyun eğiş, Bizans'ı güçlendirmekten ziyade bölüp zayıflattı; üstelik her halükârda Batının yardımı asla yeterli ölçekte olmamıştır. 1453'te Fatih Sultan Mehmet'in ordusu İstanbul duvarlarını, kapılarını aşıp bin yıllık Bizans uygarlığına son verdi. Osmanlı Sultanları, İstanbul'u, bir İslam İmparatorluğu'nun görkemli başkenti haline getirdi. Iustinianos'un inşa ettirdiği Ayasofya Kilisesi camiye dönüştürüldü.

İstanbul'un düşüşüyle ilgili haber Moskova'ya ulaştığında, Rusya Kilisesinin meseleleri çoktan çözüme kavuşmuştu. İsidoros, Floransa'da yaşananları Moskova'ya iletmiş, 1443'te Rus piskoposlarla bir araya gelip durumu değerlendirmişti. Roma'ya boyun eğmeyi oybirliğiyle reddettiler; İsidoros'u görevden aldılar ve onun yerine Büyük Prens Vasili'nin yönlendirmesiyle Ryazanlı Psikopos Yona'yı seçtiler. Artık birleşme yanlılarının hâkimiyetinde olan Kostantinopolis'e danışmaksızın kendine bir şef seçen Rusya Ortodoks Kilisesi böylece Yunanlardan ayrılmış oldu. Rusya Kilisesinin bağımsızlığını kazanması, planlanmış bir gelişme değil, zorunluluktan doğmuş bir durumdu; Yunanların Floransa'da dinden dönmesinin yarattığı açmazın tek çözümü buydu. Yona, hazırladığı vasiyetnamede, Ortodoksluk İstanbul'da yeniden tesis edilir edilmez, Türklerin yönetiminde bile olsa, Rusya'nın Yunan piskoposlara tekrar boyun eğeceğini belirtmişti. Bu dindarca umut hiçbir zaman gerçekleşmemiştir, zira Rusya Kilisesi kendi metropolitlerini

seçmeyi sürdürmüştür. Öte yandan, bu durum Moskova prensleri açısından büyük bir fırsattı; çünkü Rusya'daki kilise meselelerinde sesine kulak verilecek tek seküler öndeğerlerin onlar olacağı anlamına geliyordu.

Büyük Prens II. Vasili, 1462'de kırk yedi yaşında öldü. Amcasıyla ve kuzenleriyle yürüttüğü acımasız mücadeleden galip çıkmış, Moskova'nın egemenliğini devam ettirmişti. Kiliseyi, Ortodoksluğunu korumaya ve Yunanlardan bağımsız davranmaya teşvik etmişti. En büyük oğlu İvan yirmi iki yaşındaydı, yani kendi başına hüküm sürecek kadar büyümüştü. Yakın gelecekte anlaşılacağı üzere, genç prens, babasının ona bıraktığı ortamın sunduğu fırsatları değerlendirmeye hazırdı.

3 | Rusya'nın Ortaya Çıkışı

15. yüzyılın sonunda artık akraba prensliklerden oluşan bir topluluktan fazlası haline gelen Rusya bir devlet olarak vücut buldu. Tam da bu dönemde, yazılı kullanımda *Rossiya* (Yunanlardan geçmiş edebi bir ifadeydi) terimi, geleneksel ve yerel dile ait *Rus* sözcüğünün yerine geçmeye başladı. Rusya'nın Moskova prensliğinden doğuşunun tam tarihinin, Büyük Prens III. İvan'ın (1462-1505) Novgorod'u ilhak ettiği 1478 senesi olduğunu söyleyebiliriz. Bu sayede İvan, ortaçağda Rusya'nın iki siyasi ve dinî prenslik merkezini tek bir hükümdarın idaresinde birleştirmiş oldu; sonraki yıllarda o ve oğlu III. Vasili (1505-1533) geri kalan bölgeleri de topraklarına kattılar. Batıda ve kuzeyde çizdikleri sınırlar, kabaca Rusya'nın günümüzdeki sınırlarıdır; güney ve doğu sınırlarının büyük kısmı ise orman ile bozkır arasındaki ekolojik sınırdı. Daha sonraki genişlemeye rağmen, nüfusun çoğunluğunu, devlet ve kilise merkezlerini barındıran bu bölge 18. yüzyılın ortasına dek Rusya'nın çekirdeğini teşkil etmiştir. Rus halkı o dönemde hâlâ büyük ormanlar arasındaki nehirler boyunca dağınık bir biçimde yerleşmiş durumdaydı.

Rusya'nın güneyde ve doğuda, çoğunlukla ormanın ötesindeki ve bozkırdaki komşuları Altın Orda'nın dağılmasıyla 1430'larda ortaya çıkmış Tatar hanlıklarıydı: Kazan Hanlığı, Kırım yarımadasında Kırım Hanlığı, bozkıra hükmeden Büyük Orda. Derken 1500 civarında Büyük Orda çözüldü ve aşağı Volga'da Astrahan Hanlığı, daha doğuda Nogay Orda kuruldu. Doğunun uzak ucundaki Sibirya Hanlığı, Obi ve İrtiş Nehirlerinin engin ovasında yaşayan küçük bir nüfus üzerinde hüküm sürüyordu. Bu devletler, karmaşık toplumsal organizmalardı. Kazan, ormanlık bölgenin bir kısmını elinde tutan tek hanlıktı ve halkı nehir kıyısına yerleşmişti; ayrıca toprağı Ruslar gibi ekiyorlardı ama güneydoğuda başlayan bozkıra göçebe olarak bağlıydılar. Nogaylar tamamen göçebeydi. Kırım ve Astrahan hanlıklarının yaşam tarzı, bu iki tarzın arasında bir yerdeydi; nüfusları büyük oranda bozkır sakinlerinden oluşmasına karşın, Astrahan bir şehirdi, Kırım'da da şehirler vardı ve bostan tarımı yapılıyordu. Kırım coğrafi konumundan ötürü güneydeki büyük komşusu Osmanlı İmparatorluğu'yla hem canlı bir ticaret yürü-

tüyordu hem de yakın siyasi bağlar kurmuştu.

Zaten Anadolu'nun ve Balkanlar'ın büyük kısmına hâkim olan Fatih Sultan Mehmet, 1453'te Bizans'ın kadim başkenti İstanbul'u alınca, Osmanlılar güçlerinin doruğuna çıkmışlardı. Türkler 1516'da güneye sefer düzenleyip Doğu Akdeniz'i, Mısır'ı, Kuzey Afrika'yı ve Mezopotamya'yı birbiri peşi sıra ele geçirdiler. Böylece Batı Avrasya'nın son büyük imparatorluğu doğmuş oldu. Kısa süre sonra Osmanlı gözünü Orta Avrupa'ya çevirdi. 1524'te Macarların Mohaç meydan muharebesinde uğradığı bozgun, Almanya'ya giden yolu açtı ve Osmanlılar 1529'da Viyana'yı kuşattı. O dönemde esas rakipleri İran ve Kutsal Roma İmparatorluğu olan Osmanlılar, Rusya'yla pek ilgilenmiyordu; üstelik 1475'ten beri Osmanlı'nın uyruğu olan Kırım Hanlığı, her halükârda Rusya ile Türkler arasında duruyordu. İstanbul'un sultanları, Kırım atlılarını Macaristan'daki ve İran'daki savaşlarında kullanmayı yeğliyor, kuzeyin ücra köşesindeki küçük bir devlete karşı bu atlıların harcanmasını istemiyordu. Osmanlı sultanları, Kırımlı vasallarına kayda değer bir hareket özgürlüğü de tanıdıklarından, III. İvan, Kırımlılarla 16. yüzyıla kadar sürecek bir uzlaşma tesis edebildi. Rusya bozkır siyasetinde önemli rol oynamayı sürdürüyordu; elçiler gönderip kabul ediyor, egemen hanedanların ve boyların arasındaki sonu gelmez düşmanlıklara, çekişmelere müdahale ediyordu.

Batıda Rusya'nın tek büyük rakibi olan Litvanya, Polonya'yla birleşmişti. Ortaya çıkan Polonya-Litvanya Devleti, Doğu Avrupa'nın egemen gücüydü, nüfusu Rusya'dan kalabalıktı ve tüm komşularından güçlüydü. Töton Şövalyelerine diz çöktürmüş, güneyde Tatarları ve Türkleri püskürtmüş olan Polonya'nın artık tek rakibi Rusya'ydı. Polonya'nın gücü sadece çoğu komşusunun zayıflığından değil, kendi siyasi yapısından da kaynaklanıyordu; çünkü *diet*'in [yasama ya da kraliyet danışma meclisi] gitgide artan rolü, ileri gelenleri ve soyluları iyice öne çıkarıyordu. *Diet*, kendi seçkinlerini devletin nimetlerinden epey nasiplendiriyordu, fakat temelde düzenin ve idarenin güvencesi hâlâ güçlü bir kraldı. Bu yapı ileride iflas edecekti, ama 1500'de komşularınınkinden daha sağlam bir düzen oturtmuştu ve Polonya orduları savaş meydanında çoğu düşmanı alt ediyordu.

Rusya'nın öteki komşuları pek hesaba katılacak gibi değildi. Livonya tarikatı, siyasi meselelerde sözünü geçiremeyecek kadar ufak ve dağınıktı; İsveç (Finlandiya dahil) ise, 1520'ye kadar Danimarka, Norveç ve İsveç'ten oluşan birleşik krallığın parçası olmuştur. Bu üç krallığın ağırlık merkezi olan Danimarka, ücra Finlandiya ve Rusya sınırına fazlasıyla uzaktı. Livonya ve Finlandiya üzerinden ticaret sürüyordu, hatta

bu ticaretin önemi de artmıştı, fakat toplam siyasi etkisi pek azdı.

Rusya, komşularının durumu sayesinde son derece uygun bir anda Avrupa siyaset sahnesine adım attı. Tatar hanlıkları birbirleriyle ve Osmanlılarla meşguldü; Livonya ve İsveç ise, çok farklı sebeplerden ötürü Rusya'nın dikkatini nadiren çekiyordu. Rusya'nın tek önemli rakibi, dış siyasetinin asıl odağı olan Polonya-Litvanya birliğiydi. Bu rakip, yeni devlete meydan okuyabilecek kadar güçlü olsa da, III. İvan bu zorlukla gayet becerikli bir biçimde başa çıkmasını bilmiştir.

15. yüzyılın sonunda oluşan yeni Rusya devleti, ortaçağ Moskova prensliğinin son döneminde ulaştığı halden çok daha büyük ve karmaşıktı. Yeni devlet, yeni kurumlar ve terminoloji gerektirir. Büyük Prens kendini "Bütün Rus'un Hâkimi" hatta "otokrat" olarak isimlendiriyordu; otokrat demesinin sebebi, Orda'dan ve egemenlik hakkı iddia eden başkalarından bağımsız olduğunu belirtme ihtiyacıydı. III. İvan, tıpkı selefleri gibi tek başına hüküm sürmedi. Ele geçirilen toprakların küçük prensleri ve boyarları, Yaroslavl ve Rostov prensleri ve Litvanyalı Gediminoviçler de artık Rusya'nın egemen seçkinleri arasındaydı; bunların hepsi, Moskova prensinin çevresinde yer alan geniş egemen seçkinler zümresinin üyeleriydi. III. İvan'ın döneminde sadece on sekiz aileden meydana gelen bu yeni seçkinler zümresi, 1550'ye gelindiğinde kırk beş ailelik bir yapıya dönüşmüştü. Bu ailelerin büyükleri *duma*'yı, yani Büyük Prens Konseyi'ni teşkil ediyor ve boyar unvanını taşıyordu; bunlar aslında, çevrilmesi imkânsız "*okolniçi*"* unvanıyla anılan bir nevi küçük boyardı. Pek de resmî bir kurum sayılamayacak olan *duma*, prensle sarayda bir araya gelip, adalete, yönetime, savaşa ve barışa dair önemli meseleleri tartışırdı. Bu yönetici ailelerin fertleri, saraydaki, askeriyedeki ve yönetim hiyerarşisindeki yerlerini düzenleyen geleneklere ve karmaşık öncelik sistemine (Rusçada *mestniçestvo*) göre boyar unvanına ve başka unvanlarla mevkilere erişiyordu. Öncelik sistemi uyarınca, atalarından daha düşük makamı ve mevkisi olan hiç kimse prense hizmet edemezdi.

Öncelik sisteminin her sülaleden kimin hangi makama getirileceğini tam olarak belirleyen bir sistem olmaması, bir ölçüde Büyük Prens'in elini rahatlatıyordu. Sistem, her büyük ailenin bazı fertlerinin belirli makamlara getirilmesini ve en büyüğün *duma*'da yer alıp boyar unvanını taşımasını şart koşuyordu yalnızca. Kâğıt üzerinde prens *duma*'ya herhangi birini atayabilirdi, fakat uygulamada her yıl aynı ailelerin fert-

* *Okolo* (civarında, yanında) kelimesinden türemiştir; prensin "etrafından" biri olarak anlaşılabilir.

lerini seçiyor, ancak ara sıra yeni üye ekliyorlardı. Geniş arazilere sahip, epey varlıklı aristokratlar olan bu kişiler, prensin alelade hizmetçileri değil, çok daha büyük bir toprak sahibi sınıfının üst tabakasıydı. Rus soyluların asal görevi, orduda, çoğunlukla da ön cephede hizmet etmekti; çünkü devletin yönetimi, memurlardan ve prensin hizmetlilerinden oluşan minik bir topluluğun elindeydi.

Bu memurlardan bazıları, mesela çoğunlukla Yunan Hovrin boyundan seçilen haznedarlar ya da Kremlin Sarayı'nı ve Prensin hanesini çekip çeviren kahya ve emir eri gibi kişiler büyük boyardı. Bu aristokratlara yardımcı olan katipler, prensin hanesi içinde daha düşük statüde yer alan adamlardı ve Tatar kökenli olanlarına da rastlanıyordu. Bunların çoğu Hazine'de görevliydi; bir düzine yazman ve müstensih, dış siyaset kayıtlarını, prenslerin ahitlerini ve nizamnamelerini tutuyordu; bu kişiler ayrıca Kremlin Sarayı Kilisesinin, yani Tebliğ Katedrali'nin altındaki bodrum katında başka hazinelerle birlikte kürkleri, mücevherleri ve gümüş olarak toplanan vergileri özenle muhafaza ediyorlardı. Devlet hâlâ esasen prensin hanesi sayılmasına ve devlet makamları prensin sarayındaki birtakım odalara konuşlandırılmasına rağmen, III. İvan'ın zamanında bu tür kâtiplerin sayısı çok azdı.

Rusya siyasetindeki baskın rollerine rağmen, Kremlin ve ona bağlı seçkinler, Rusya'nın bütününü teşkil etmiyordu. Neredeyse hepsi hâlâ özgür olan ve çoğunluğu tahtla sadece kiracılık ilişkisi kuran birkaç milyon köylü, nüfusun büyük bir kısmını oluşturuyordu. Yiyeceklerini kendileri yetiştiriyor, inek ve tavuk besliyor, yetersiz beslenmelerini telafi etmek için büyük ormanlardan taneli meyveler, mantarlar ve av hayvanları toplayıp yiyorlardı. Bununla birlikte, toprakları büyük manastırların ve boyarların eline geçtiği anda tahtın kiracısı statülerini kaybediyorlardı. Büyük Prenslerin, özellikle yeni ilhak edilmiş topraklardaki sadık destekçilerini ödüllendirmesi ve atlılardan oluşan bir ordu beslemesi şarttı. Bu ordu, atlıların şahsi toprakları üzerinden geçimini sağlamak zorundaydı. O döneme dek prensler atlılara ödeme yapacak nakde sahip olmadıklarından, toprak bahşetmeyi sadece yaltaklanma olarak nitelemek doğru olmaz. Prenslerin bu imtiyazlara getirebildiği tek kısıtlama, prensin bilgisi olmaksızın bu mülklerin satılamayacağı ya da miras bırakılamayacağı hükmüydü. Büyük boyarlar kadar mütevazı taşralılar da *pomeste* denen imtiyazlardan yararlanmış ve bu şekilde toprak almıştır. Atlıların meydana getirdiği toprak sahibi sınıf, iki geniş zümreye ayrılıyordu: Moskova'da (en azından kâğıt üzerinde) boyarların altında hizmet veren "Saray kulları" ve taşranın "kasaba eşrafı". Normalde sadece tek bölgede toprak sahibi olan "kasaba eşrafı", süvari olarak

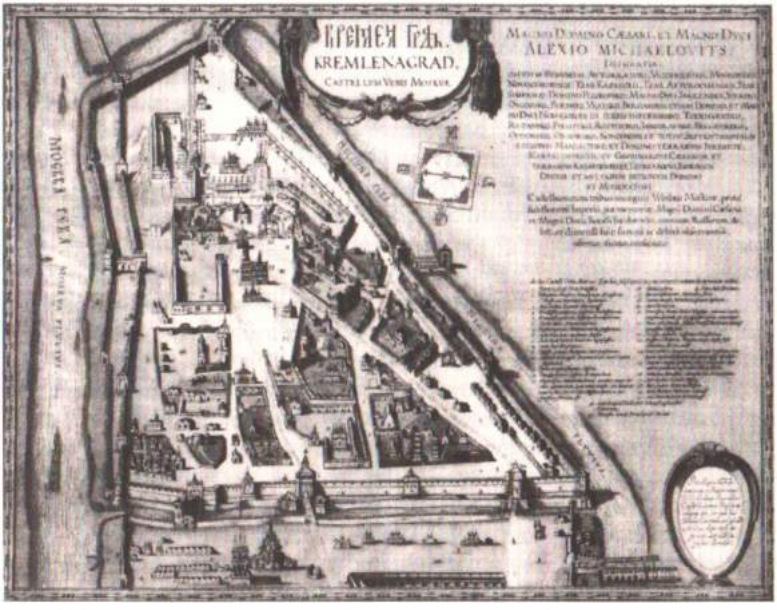
hizmet veriyordu. Ordunun seçkinler sınıfını saray kulları oluşturuyordu. Devletin ve ordusunun büyümesi, toprak sahibi sınıfın düzenlenişinde sürekli ufak tefek ayarlamalar yapılmasını gerektirse de, 15. yüzyılın ikinci yarısında şekillenmeye başlayan ana hatlar, 16. yüzyılın sonuna kadar olduğu gibi kalmıştır. Giderek güney sınırlarına sıçrayan *pomeste* sistemi, özgür köylüleri zor duruma düşürme pahasına, toprak sahibi sınıfı kayda değer oranda genişletti. Bu yeni durum, müteakip yıllarda yaşanacak çalkantıları epey şiddetlendirmiştir.

Eşraf genelde, çoğu küçük olan taşra kasabalarında yaşarken, boyarlar Moskova'da ikamet ediyordu. Moskova, Novgorod ve Pskov gibi birkaç merkez, Batı Avrupa'yla ya da Yakın Doğu'yla ticaret yapan tüccarları geçindiren gerçek şehirlerdi. Büyük oranda tarıma dayalı bir iktisadı olsa da, Rusya ne zanaat ya da ticaretten yoksundu, ne de herhangi bir pazara erişimi olmayıp sadece kendilerine yeten köylülerin ülkesiydi. Ülkenin muazzam boyutu ve seyrek nüfusu, bölgeler arası alışverişi zorunlu kılıyordu; örneğin 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar tuzun neredeyse tamamı, kuzey tayga kuşağındaki tuzlalardan getirilmiştir. Suyu kaynatarak tuz elde edip güneye yollayanlar bu işten servet kazandılar. Bunlar arasında en öne çıkan aile Stroganovlardır; bunların elde ettiği servet, Sibirya'nın fethi sürecinde ilk safhaların mali yükünü üstlenmelerine yetecek denli muazzamdı. Novgorod ve komşusu Pskov, Baltık Denizi üzerinden Kuzey Avrupa'yla yapılan ticaretin önemli merkezleri olmayı sürdürseler de, nehirlerin küçük oluşu ve Finlandiya körfezinin doğu yakasında büyük limanların bulunmayışı, bunların ticaret kapasitesini sınırlıyordu. Derken 1553'te İngiliz kaptan ve kaşif Richard Chancellor, Norveç'i dolaşıp Beyaz Deniz'e ulaşarak Kuzey Dvina nehrinin ağzında karaya ayak bastı. Bu seferle birlikte, büyük gemiler için Batı Avrupa'ya doğrudan bir rota açılmış oldu ve Çar Korkunç İvan, İngiliz Moskof Şirketi'ni, gemilerini her yaz kuzey limanlarına getirmeye teşvik etti. Dvina ve diğer nehirler, Moskova ile yeni kurulmuş bir liman olan Arkhangelsk arasında yolculuğu mümkün kılıyordu; kısa sürede İngilizlerin yanına, onlardan da girişimci olan Felemenkler katıldı. Moskova bütün Rusya ticaretinin bağlantı noktasıydı; 1500'ler boyunca şehir hızla büyüdü. Rusya'yla ticaret hem Felemenkler hem de İngilizler için kârlı bir girişim olmuştu; Arkhangelsk ticaretini yürüten Felemenkler 1600'e gelindiğinde Felemenk Doğu Hindistan Şirketi adlı yeni bir şirket kuracak kadar kalkınmışlardı. Bahsi geçen şirketin bir sonraki hamlesi, günümüzde Endonezya olarak bilinen toprakların fethi olmuştur. Hollanda'nın en büyük ticari serüveninin kısmen Rusya ticaretiyle finanse edildiğini söyleyebiliriz.

Bu toplumsal değişim ve iktisadi evrim koşullarında, Rusya'nın egemenleri ve saray ahalisi de canla başla çalıştı. III. İvan, Moskova büyük prenslerinin iktidarını ve topraklarını genişletmek amacıyla ömrü boyunca amansız bir mücadele verdi. Novgorod'un ilhakı en büyük zaferiydi, ama tek zaferi değildi. Batı sınırı boyunca uzanan küçük Litvanya prensliklerinin hoşnutsuzluğundan faydalanarak, bunlardan bazılarına egemenliğini kabul ettirdi ve bu kazanımlarını savaşlarla sağlama aldı. Moskova'nın kadim düşmanı Tver'i 1485'te ele geçirip, son iki bağımsız bölge olan Ryazan ve Pskov üzerinde nüfuzunu öyle güçlü tesis etti ki, ondan sonra tahta çıkan oğlu, bunları kolayca ilhak edebildi. Rusya'nın iki yüz elli yıldır süren, Tatar Ordasına bağımlılığına son vermiş olması da bir o kadar önemlidir. 1480'de Büyük Orda Han'ı, ordusunu kuzeye, Moskova üzerine gönderdi. İvan ile boyarların pek çoğu tereddüde düştüler, Tatarların karşısına çıkmakla kuzeye kaçmak arasında kararsız kaldılar. Kilisenin de cesaretlendirmesiyle, İvan, yukarı Don'un küçük bir kolu olan Uğra nehrinde Tatarları karşıladı. Birkaç gün boyunca birbirlerini izledikten sonra, iki ordu da memleketine çekildi. "Uğra Çarpışması" adıyla bilinen bu olay, Rusya'da Tatar hâkimiyetinin sonu olarak değerlendirilmiştir. İvan, Orda'nın bölünmesiyle oluşan boşluğa hırsla el atıp, Kazan'da yaşanan hanedanlık çekişmesine müdahale etti. İvan'ın Tatarlarla birlikte çevirdiği entrikalar zamanla önemli sonuçlar doğuracaktı.

Moskovalı III. İvan, kendine "Bütün Rus'un" hükümdarı demeye başlamıştı; fakat bu yeni ve eskisinden büyük devletin, daha iyi savunulan, daha gelişkin bir başkente ihtiyacı vardı. Bu sebeple İvan yüzünü İtalya'ya çevirdi; o dönem İtalya hem Avrupa mimarisinin hem de mühendisliğin ve istihkâm teknolojisinin merkeziydi. İvan 1473'te Mora'nın son Bizans hükümdarının kızı Zoe Palaiologos'la yaptığı evlilikten bu yana zaten İtalya'yla temas halindeydi; çünkü Zoe, Türklerden kaçarak Papalığa sığınmıştı. Moskova'da, İtalya'daki akrabalarıyla ve yoldaşlarıyla sürekli irtibat halinde olan başka Yunanlar da vardı; İvan, bunlar aracılığıyla Moskova Kremlini'ni ve kiliselerini yeniden inşa edecek mimarlar ve mühendisler çağırttı. Sonuçta ortaya bildiğimiz Kremlin Sarayı çıkmıştır; koyu kırmızı tuğladan kadim kiliseleriyle ve sivri kuleleriyle Kremlin, günümüzde bizlere tam bir Rus yapısı gibi görünse de, aslında Rus eseri değil, birkaç istisna dışında bütünüyle İtalyan ustaların eseridir.

14. yüzyılın başlarında Kremlin duvarları, yerel Rus tahkimatlarının olağan tarzıyla beyaz taştan inşa edilmişti; duvarların içindeyse, prenslerin ve boyarların oturduğu ahşap evler, ayrıca taştan kiliseler mevcuttu. İvan, kiliselerin temel biçimini değiştirmek istemiyordu. Bu

Resim 4. Bir 17. yüzyıl atlasında Moskova Kremlini. Çizim, Sforza Kalesi örnek alınarak yapılan düz çatılı kuleleri gösteriyor. Günümüzde aşina olunan sivri çatılı kuleler 1670'lerde eklenmiştir.

biçim, Batı tasarımının sahip olamayacağı ilahi bir anlam taşıyordu. Bolognalı Aristotele Fioravanti, Kremlin içinde İtalyan tekniğiyle Rus tarzında yeni ve daha büyük bir Uykuya Dalış Katedrali inşa ederek bu sorunu çözdü. Ardından Fiovaranti ve örneğin Milanolu Marco Ruffo ile Pietro Antonio Solari, ayrıca Aloisio da Caresano gibi başka isimler duvarlar üzerinde çalışmaya koyuldular. İnşaat ustalarından biri, Milano'daki erkek kardeşine, Moskova prensinin "Milano'dakine" benzer bir kale istediğini yazmıştı (Sforza Kalesi'ne atıfta bulunuyor); sonuçta prensin isteğine yakın bir yapı inşa edildi. Ustalar, aynı dönemde Kuzey İtalya tarzında yeni bir sarayın inşasına da başladılar; bunun bir kısmı günümüzde hâlâ ayaktadır. Buna karşılık, İtalyan ustalar tarafından inşa edilseler de, kiliselerde klasik Rus tarzına sadık kalınmasına özen gösterildi; bunun tek istisnası, Saray'ın şapeli olan Tebliğ Katedrali'ydi. Günümüzde, bu İtalyan ustaların emeği sadece duvarlarda ve ana kabul salonlarından biri olan "Bölmeli Salon"da görülebiliyor. Eski sarayın

öbür kısımları ve kiliselerdeki rönesans öğeleri, sonraki onarımlarda epey "Ruslaştırıldı". Duvar boyunca dizili kulelere 17. yüzyılda sivri çatılar eklenmiş olması, Milano modelinin fiiliyatta üstünü örtmüş olsa da, 1520'de sarayın ve duvarların İtalyan binalarına fazlasıyla benzediği anlaşılıyor.

İtalyan tarzını yansıtan Kremlin'iyle birlikte yeni Rusya, tek bir nesil için de olsa mimarisini İtalya'dan almış olabilir; fakat dini Ortodoks olarak kaldı ve dinin Rus kültürü üzerindeki etkisi kesinlikle azalmadı. Bununla birlikte, Ortodoksluğun bağlamı değişmişti; zira yeni devletin ortaya çıkışı, 1448'de özyönetime kavuşmuş olan Ortodoks Kilisesinin geçirdiği büyük statü değişikliğinin hemen ardından gelmişti. Kilisenin ve Rusya'nın yeni durumu, Rusya'nın ilahi kurtuluş tasarısındaki yerine dair yeni bir anlayışı gerektiriyordu; III. İvan'ın 1480'deki "Uğra muharebesi"yle birlikte, Kilise yanıtı bulmuş oldu. Rusya, "yeni İsrail" olarak görülecekti ve Ruslar, yeni başkentleri Moskova'yla, yani yeni Kudüs'le birlikte yeni bir seçilmiş halk sayılacaktı. Tıpkı kadim İsrailliler gibi, Ruslar, yeryüzünde Tanrı'nın doğru imanı bahşetmek üzere seçtiği tek halktı. Tıpkı kadim İsrail gibi, Rusya'nın da dört yanını inançsız düşmanlar çevirmişti: Batıda Katolik İsveçliler ve Polonyalılar, doğuda ve güneyde Müslüman Tatarlar. Tıpkı kadim İsrail gibi, Rusya'nın da hayatta kalması için, doğru Tanrı inancına sıkı sıkı sarılması ve Tanrı'nın emirlerini harfi harfine yerine getirmesi elzemdi. Bu tür bir iman ve tutum, hayatta kalmalarının güvencesiydi; çünkü Tanrı, düşmanlarını Rusların eline düşürecekti, tıpkı Kral Davut'un düşmanlarını alt etmesi gibi. İmanlarını yitirmezlerse, Mesih tekrar yeryüzüne inene kadar, kadim İsrail'in uğradığı felaketten de korunacaklardı.

Bununla birlikte, III. İvan'ın saltanatının son yıllarında doğru imanı taşımak ciddi sorun haline geldi. Rusya Kilisesi, 988'de Aziz Vladimir'in din değiştirmesinden bu yana ilk kez içeriden muhalefet görüyordu ve inanç sistemiyle ilgili iç tartışmalar iyice artmıştı. Novgorod'da küçük bir ruhban topluluğu, Mesih'in ilahlığı kavramıyla ilgili Ortodoks görüşünü, ikonaları içeren yaygın ibadet biçimlerini, ayrıca manastırcılığı sorgulamaya başlamıştı. Bu muhaliflerin Hıristiyanlıktaki Teslis düşüncesini sorguladıkları düşünüldüğü için, bunların karşıtları, bilhassa da Volokolamsklı Aziz İosif, onları Yahuda diye yaftaladı, hoşnutsuzluklarını abartarak yansıttı ve Hıristiyanlığın düşmanı oldukları iftirasında bulundu. 1503'te dağıtılan ve önderleri kâfir olduğu gerekçesiyle yakılan bu topluluk Moskova'da, hatta Kremlin'deki mevki makam sahipleri arasında bile yandaşlar edinmişti. Bu idamlar, Rusya tarihinde kâfirlik sebebiyle gerçekleştirilen ilk infazlardır. Kilise bu gibi eylemleri kendi

geleneklerine dayanarak savunamayacağından, idamları haklı göstermek için, Batıyı referans gösterip, İmparatorluk elçisinin İspanyol Engizisyonuna dair sözlerinden alınmış bir betimlemeye başvurdu.

Aynı dönemde manastır yaşamına karşı da itirazlar yükselmiş, hatta diğer muhalefetten daha fazla yayılarak bir nesilden uzun bir süre gündemde kalmıştır. Bu münakaşayı keşişler arasında yaşanan kısıtlı bir tartışma olarak nitelemek mümkün değildi; çünkü manastırcılık, ortaçağda ortaya çıkışından beri Ortodoksluğun merkezinde yer alan bir unsurdu. Kremlin'in içinde dahi iki manastır yer alıyordu (Başmelek Mikail'in Mucizesi Manastırı ve Miraç Rahibe Manastırı) ve bunların etkinlikleri, saray yaşamının ayrılmaz parçasıydı. Moskova şehrinin duvarları içinde onlarca küçük manastır, duvarların ötesindeyse birkaç büyük manastır mevcuttu. Kuzeyde sadece bir günlük mesafede bulunan Aziz Sergi'nin Teslis Manastırı, eylüldeki azizler yortusunda bütün saray ahalisinin ziyaret ettiği bir hac mekânıydı. İrili ufaklı her Rus şehrinin içinde ya da çevresinde bir iki manastır olmasıyla övünülürdü. 16. yüzyılın neredeyse yarısı boyunca Rus keşişler, manastıra uygun yaşam tarzının ne olması gerektiğini tartıştılar; kimileri, bireysel çileciliği ve ortak yaşamı vurguluyordu. Volokolamskili Aziz İosif'in ve Nil Sorski'nin eserlerinde, öğretilerinde örnekleri sunulmuş olan bu iki tarz da Ortodoks geleneğinin parçasıdır. Nihayetinde, Nil'in ölümünden sonra kimi müritleri, manastır mülkiyetinin, kutsal yaşam önünde engel olup olmadığını sorgulama noktasına geldiler.

Bu ihtilaf sadece Rusya sınırları içinde yaşansa da, Kilise dünyadan bütünüyle yalıtılmış değildi. Osmanlı idaresi altındaki Balkan nüfusunun çoğunluğunun dini hâlâ Ortodoksluktu, üstelik Aynaroz dağının büyük manastırları ruhani önderliğe soyunmuştu. 16. yüzyılın ilk yarısında, Rusya'nın dinî konularda en üretken yazarı, asıl ismi Mihail Trivolis (1470-1556) olan ama manastır yaşamında Maksimos adıyla anılan bir Yunandı. Rusya'da tanındığı ismiyle Yunan Maksim, gençliğini Venedik'te ve Floransa'da geçirmiş, fakat nihayetinde rönesansın seküler kültürünü reddedip Ortodoks manastırcılığını seçmişti. Bu kararı almasında, Savonarola'nın öğretileri etkili olmuştu. Rusya'da, İslamın yanlışlarından, manastır mülkiyeti meselesinde sergilenmesi gereken doğru tavra uzanan çeşitli konularda risalelerden ve dinî metinlerden oluşan ansiklopedik bir derleme hazırladı. Manastır mülkiyetine ve o zamanlar yüksek ruhban içinde baskın olan düşüncelerle ayrışan fikirlere hafif eleştiriler getirdiği gerekçesiyle, 1530'larda Kilise tarafından mahkûm edilip sürgüne gönderildi. Sürgünde bile Kilisenin en önemli şahsiyetlerinden biri olmayı sürdürdüğü için, genç IV. İvan, Maksim'in salıveril-

mesini buyurdu. Yazıları bol bol istinsah edilmiştir ve sonraki yüzyıl boyunca pek çok konuda başvurulan ve sözü geçen bir kaynak olmuştur.

III. İvan'ın halefi III. Vasili (1505-1533), en büyük oğul olduğu için değil, İvan'ın tahtı ona teslim etme kararı sonucunda tahta çıktı. Vasili, İvan'ın ikinci karısı Yunan Sofiya Palaiologos'tan olma oğluydu; İvan, bir süre tereddüt ettikten sonra, ilk karısının soyundan gelen torunu yerine Vasili'yi seçti (ilk karısından doğan oğlu ölmüştü). Vasili daha çok Rusya'nın dünyadaki konumunu koruyup geliştirmeye çabaladı. Polonya-Litvanya'yla girilen bölgesel rekabet, 1514'te Smolensk'in ele geçirilmesiyle Rusya adına başarıyla sonuçlanan bir muharebeyle sona erdi. Smolensk, etnografya bakımından Rus olup da Moskova idaresi dışında kalan son topraktı ve bu fetihle devletin, Moskova'nın uzak batısında büyük bir müstahkem şehri olmuştu. Aralarındaki savaş ancak ateşkesle sona ermiş olsa da, Rus-Polonya sınırı yüzyıl boyunca değişmeden kaldı. Bunun aksine Tatar hanlıklarıyla ilişkiler, karşılıklı müthiş entrikalarla, ayrıca Tatarların köle ve ganimet kazanmak için güney sınırlarına düzenlediği akınlarla yürüyordu. Bu dönemde Vasili, göçebe iktisadının önemli bir parçasını oluşturan yıllık akınların önüne geçebilmek için, resmen savaş halinde olunsun ya da olunmasın, her yaz ordusunu güney sınırına gönderdi.

Bununla birlikte, Vasili'nin karşısına çıkan en büyük zorluk, Tatarlar ya da Polonya değil, kendi hanedan sorunlarıydı. İlk eşi Solomoniya Saburova, Vasili'nin annesi gibi yabancı bir prenses değil, önde gelen bir boyarın kızıydı. Evliliği başarısız kılan, çocuklarının olmayışıydı. Vasili, Kiliseyle onca ihtilaftan ve görüş alışverişinden sonra, Solomoniya'yı bir rahibe manastırına girmeye zorlayıp, nihayet 1525'te evliliği hükümsüz kıldı. Ardından, egemenliğini kaybedip Moskova'ya sığınmış olan Litvanyalı bir boya mensup prensin kızı Yelena Glinskaya'yla evlendi. 15. yüzyılın başında Timurlenk'e karşı bizzat savaşmış olan Tatar emiri Yedigey'in soyundan geldiklerini iddia eden Glinski ailesi, Rusya'daki sürgünleri sırasında da gücünü korumuştu. 1530'da Yelena, İvan adını verecekleri bir oğul doğurdu; bu çocuk, tarihe "Korkunç İvan" ismiyle geçecekti.

KORKUNÇ İVAN

Pek çok lakap gibi "Korkunç (*grozni*)" lakabı da, 16. yüzyılın değil, daha sonraki romantizm akımının ürünüdür. İvan'ın en kararlı Rus muhalifleri bile asla bu lakabı kullanmamıştır, üstelik aslında o zamanın dilin-

de Rusça *grozni* kelimesi "huşu uyandıran" anlamına geliyordu (İngilizce karşılığı olan *terrible* [korkunç], bir yanlış çeviridir), dolayısıyla bir bakıma olumlu bir ima içerir. Vasili'nin 1553'teki zamansız ölümü, Moskova ve Bütün Rus Büyük Prensi tahtına çocuk yaştaki İvan'ın çıkmasını ve ülkenin idaresi için İvan'ın annesinden ve önde gelen boyarlardan oluşan bir naiplik kurulmasını gerektirdi. Glinskiler, Şuyskiler, Belskiler ve Obolenskiler gibi büyük boyar sülaleleri, saray iktidarı rekabetine girdiler ve kaybedenleri ya sürgüne gönderdiler ya da idam ettiler. İvan'ın annesinin 1538'de ölmesi üzerine, bu entrikalar iyice yoğunlaştı, ancak prensin evliliği ve arkasına aldığı çoğunluk sayesinde siyasi sular bir oranda durulduu.

İvan, boyarlardan Yuri Romanov-Koşkin'in kızı Anastasya'yla evlenmesinden kısa süre sonra, Kremlin'in Uykuya Dalış Katedrali'nde Moskova Metropoliti olarak kilisenin başı sayılan Makari'nin elinden taç giydi. Makari, tacı takarken ona sadece babası gibi Büyük Prens değil, aynı zamanda çar unvanını da verdi. Sezar unvanından türetilmiş olan çar unvanı, Roma ve Bizans imparatorlarına Slavların halk arasında taktıkları bir isimdi, dolayısıyla o hükümdarlarla ve aynı zamanda Batıdaki Kutsal Roma İmparatoru'yla eşit düzeyde olma iddiasını yansıtıyordu. Çar aynı zamanda, Altın Orda'nın, bunların Kazan'daki ve Kırım'daki ardıllarının, ayrıca Osmanlı sultanlarının han unvanının da Rusçasıydı. En önemlisi, Eski Ahit'in Slavcasında Davud ile Süleyman'ın unvanıydı. İvan, bu noktanın herkesçe fark edilmesi için, Kremlin Sarayı'nın kabul salonlarının duvarlarını, Eski Ahit'ten sahnelerle süsledi. Bu duvarlarda Yuşa'nın Kenan ülkesini fethini anlatan resmin etrafına Eski Ahit kralları (Ruslara göre "çarlar") serpiştirilmiştir. Böylece Rusya hükümdarlarının çar, yani Batı imparatorunun, sultanın ve Eski Ahit krallarının dengi olduğu söyleniyordu.

Böylece, otuz beş yıl sürecek, acıklı olaylarla, zaferlerle, katliamlarla ve yenilgilerle dolu, eşi benzeri görülmemiş bir devinim başlamış oldu. Hedefleri peşinde koşarken yorulmak bilmeyen İvan, sonraki nesiller üzerinde de iz bırakmıştır. Taç giyme töreninden kısa süre sonra, büyük serüvenlerinden ilkine atıldı: Naiplik yıllarında Moskova'nın Kazan'daki etkisi zayıflamış, Kazan bir kez daha düşman hanların eline geçmişti. İvan, buraya Moskova yanlısı bir han getirerek bu tehdidi sona erdirmeye çalıştı ama şehri alma girişimleri art arda başarısızlıkla sonuçlanınca, 1552'de Rus ordusuna teslim olan şehri düpedüz ilhak etti. O sırada yirmi iki yaşında olan İvan bu kadarıyla yetinmeyecekti. Orduları, Volga boyunca ilerleyip Astrahan'a ulaştı ve hem şehri hem de bölgeyi ele geçirdi. Bu fetihler, Rusya'nın karşısına yeni bir durum çıkardı, zira

daha önce asla, sınırları içinde ciddi sayıda bir gayri Hıristiyan nüfus var olmamıştı. Kazan'ın alınışıyla birlikte İvan, şehirde kalan Tatarların, surların dışına yerleşmesini emretti ve ardından şehre bir katedral inşa ettirip Tatarların yerine Rus yerleşimciler getirdi. Tatar seçkinlerinden bazıları Rusya'nın hizmetine girdi; bunların çoğu Ortodoksluğa geçmiş olsa da, çok daha fazlası Kırım'a kaçtı. Çar, ordusuna askerî hizmetli statüsüyle binlerce Tatar kattı. Daha aşağı statülü toprak sahipleri, kasabalılar ve köylüler, ayrıca hanlığın Çuvaş, Mari ve Udmurt gibi milletlerine mensup köylüleri özel bir statü kazandılar. Bu kesimler, olağan Rus vergileri yerine, *yasak* denen özel bir haraç ödüyordu. Bu önlemlerin ötesinde Ruslar, Tatarlara ve öbür Volga halklarına daha fazla boyun eğdirmeye uğraşmadı; örneğin kitlesel din değiştirtme girişimleri olmadı. Fiilen tüm Tatarlar ve Başkırtlar Müslüman kaldı; eskisi gibi cuma namazı için camilerine gidiyorlar, eğitim görüp imam olsun diye gençlerini Semerkand'a ve Orta Asya'nın öbür şehirlerine gönderiyorlar, Kur'ân'ı ve dinî metinleri okuyabiliyorlardı. Kısacası burada, *Reconquista*'nın (yeniden fetih) ardından Mağribilerin İspanya'dan kovulmasının muadili bir olay yaşanmadı.

Astrahan'ın alınışıyla birlikte, bütün Volga havzasının ve çevre toprakların kontrolü Rusya'nın eline geçti. 1560'larda Ruslar, Kafkasya'nın eteklerinde Terek nehrinin üzerine, yüksek dağlara bakan bir kale inşa ettiler. İvan, Kafkasya'nın Çerkez dağlılarıyla ve Çerkezlerin vasalları olan Çeçenlerle ve birtakım başka halklarla ilişki kurdu. Aslında Kazan sınırının yerel durumuna cevaben gerçekleşen Volga'nın fethi, Rusya'yı yeni bir coğrafi-siyasi konuma yerleştirdi. Rusya'nın tarihte ilk kez Volga'yı kontrolü altına alışı, Avrasya bozkırının batı kısmını, doğudaki ana gövdeden koparmış oldu. Göçebe halklar 18. yüzyıla dek Volga'yı bir ileri bir geri aşmayı sürdürdüler, ama artık geçişlerini Rusya'nın kontrolünde yapıyorlardı.

1550'ler boyunca İvan hem deneyim kazandı hem de olgunlaştı. 1553'te ağır bir hastalığın pençesine düştü; boyarlarından bazıları, İvan'ın oğlunu meşru varis saymak istemiyordu. Fakat bu bunalım aşıldı ve saraya yeniden huzur geldi. İvan, boyarlarla birlikte ve saray kilisesi olan Tebliğ Katedrali'nin rahibi ve manevi babası Silvester'in ve toprak sahibi sınıfta düşük bir mevkide olup da büyük boyar sülaleleriyle yan yana iş görmeye gayet muktedir olan gözdesi Aleksey Adeşev'in etkisi altında hüküm sürmüştür. Çarın ve hükümetinin, birlikte pekâlâ uyumlu çalıştığı görülüyor. Hep birlikte, Moskova'da devlet aygıtının kapsamını genişletip orduyu yeniden düzenlediler. Fakat huzurlu dönem uzun sürmedi: 1558'de Çar İvan, Livonya'yı ilhak etme hedefiyle savaş başlattı; bu

savaş, İvan'ın ölümünden sonra da sürecek, Rusya üzerinde muazzam etkileri olacaktı. 1558'de Livonya, Reform hareketinin ve 13. yüzyıldan beri bu ülkede hüküm sürmüş olan Livonya tarikatının sona erişinin sebep olduğu bir bunalımın içindeydi. Devlet çözüldükçe, çeşitli şövalye toplulukları yardım için komşu güçlere başvuruyordu: İlk topluluk Polonya'ya başvurmuştu. İvan, düzmece hanedan savlarına dayanarak uzun süredir bu bölgede hak iddia ediyordu; aslında Livonya'nın, atalarının toprakları olduğu iddiası asılsızdı. 1558 kışında İvan, olası bir Polonya müdahalesini karşılamak amacıyla önleyici saldırı düzenlemeye karar verdi. Rus ordusu Livonya'ya girip Dorpat'ı (Tartu) ve Rus sınırının hemen ötesinde bulunan önemli Narva limanını ele geçirdi. Bu iki şehir, özellikle de Narva, İvan'ın birincil hedefleriymiş gibi görünüyor. İleriki yıllarda, savaşta durumun en karanlık olduğu anda bile, sırf Narva'yı elinde tutabilmek uğruna tüm kazanımlarını geri vermeyi teklif edecekti.

Başlangıçta talih Rus ordularına gülmüştü; fakat bu başarıları, kaçınılmaz olarak Polonya-Litvanya'nın direnişe geçmesine yol açtı. Ruslar başarıdan başarıya koşarken ve İngiliz ticaret gemileri Narva'ya yanaşırken, İvan, İngiltere Kraliçesi Elizabeth'in dostluğunu kazandı, hatta çeşitli evlilik tasarıları önerdi. Fakat, yıllar geçtikçe, Rusya'nın gerekli askerî çabayı sürdüremeyeceği belli oldu. Polonya ordusu, birkaç önemli çarpışmada Rusları mağlup etti ve Kuzey Estonya soyluları, yardım etmesi için İsveç'e başvurunca işler iyice sarpa sardı. İsveç kuvvetleri 1561'de Reval'e ayak basıp bu savaşı üçlü bir mücadeleye dönüştürdü.

Durum bu noktaya gelince, Rusya sarayındaki siyasi uyum çözülmeye başladı. Adaşev ile Silvester'in, Livonya serüvenine daima şüpheyle yaklaştıkları belli oluyor. Rusların uğradıkları mağlubiyetlerle birlikte, başta Prens Andrey Kurbski olmak üzere bazı boyarlar Polonya saflarına geçti. İvan'ın karısı Anastasya 1560'ta ölünce, İvan, Çerkez Prens Temriyuk'un kızıyla evlendi ve yeni Çariçe, vaftizinde Mariya ismini aldı. Metropolit Makari'nin 1563'teki ölümü, Çar üzerindeki son kısıtlayıcı etkiyi de kaldırmış oldu. İvan, büyük boyarların çoğundan şüpheleniyor, bunların, kendi siyasetlerine, hatta belki de şahsına sadakatsizlik ettiğinden kuşkulanıyordu. Pek çoğunun, 1553'teki hastalığı sırasında küçük oğlunu tahtın varisi olarak desteklemeye yanaşmadığını ileri sürdüğü boyarların bazılarını idam ettirdi ya da sürgüne yolladı. 1564 yılının Aralık ayında, yanına sadece ailesini, yakın ve güvenilir hizmetkârlarını ve hazinesini alarak ansızın Kremlin'den ayrıldı. Önce güneye, kent dışındaki küçük saraylardan birine gitti, ardından kuzeydoğuya yönelip, şehrin etrafında daire çizerek Aleksandrovo'ya vardı; burası, Moskova'nın 160 km kuzeydoğusunda küçük bir şehirdi. Orada

birkaç hafta kaldı ve bu süre boyunca başkentle iletişimini tamamen kopardı. Ardından Moskova'ya gönderdiği ulağın taşıdığı duyuru, kent halkını yıldırım gibi çarpmış olmalı. Bütün Rusya'nın Çarı, boyarların ihanetine ve kabahatlerine kızdığını, bu yüzden tahttan feragat ettiğini bildiriyordu. Fakat Moskova halkından şüphe etmediğini, onlara kızgınlığı olmadığını açıklamıştı. Birkaç gün sonra halk ve boyarlar, Aleksandrovo'ya, başını Kilisenin çektiği bir heyet gönderip, fikrini değiştirmesi için İvan'a yalvardılar. İvan razı olup Moskova'ya döndü.

Aleksandrovo'ya yapılan bu kış yolculuğu ve geri dönüş, beş yıl boyunca dökülecek kanın ve çıkacak kargaşanın başlangıcıydı; İvan'ın sonraki nesillerce "Korkunç" lakabıyla bilinmesinin nedeni işte bu dönemdir. Sergey Ayzenştayn'ın İvan hakkındaki 1944 tarihli ünlü filminin birinci bölümü tam da bu anda, halkın Aleksandrovo'da ricacı oluşuyla biter. Ayzenştayn'ın çizdiği fazlasıyla muğlak portre gibi, tarihçilerin İvan'ın siyaseti ve kişiliği konusundaki tartışmaları da asla çözüme kavuşmamıştır. Hatta bazıları onun paranoyak olduğunu bile ileri sürmüştür; ama elimizde, kişiliğini tahlil edecek kadar bulgu yok. Bizler sadece yaptığı işleri biliyoruz, yoksa düşüncelerine ve duygularına dair herhangi bir kayda ulaşma şansımız yok.

İvan, Aleksandrovo'dan dönüşünün ardından, ülkeyi ve devleti iki parçaya bölüp, kuzeyin, Novgorod'un ve Orta Rusya'nın büyük bir kısmının, yani "Opriçnina"nın* gelirini ve idaresini kendine ayırdı. Opriçnina, devlet içinde ayrı bir devletti, kendi boyar *duma*'sı ve Opriçnina ordusu vardı. İvan, ülkenin geri kalanını boyarlara ve eski boyar *duma*'sına bıraktı. Kısmen askerî bir önlem olan Opriçnina, İvan'a, güvenilmez bulduğu boyarlara darbe indirmesini sağlayan siyasi bir zemin olarak hizmet ediyordu. Korkunç işkencelerin ardından insanlar idam ediliyor, Novgorod bölgesinin toprak sahipleri gibi koca zümreler Volga sathına sürgüne gönderiliyordu. Kiliseden yükselen itiraz sesleri hiç işe yaramıyordu; üstelik 1568'de İvan, Metropolit Filip'i önce azletti, ardından öldürttü. Filip'in ve destekçilerinin mevkilerine, itaatkâr papazlar atandı. Nihayetinde, Opriçnina'nın bizzat kimi önderleri de öldürüldü ve son olarak 1570'te İvan, Novgorod'da soylular ve şehir sakinleri dahil neredeyse iki bin insanı idam ettirdi. Derken, bu işi nasıl aniden başlatmışsa, 1572'de birdenbire sona erdirdi, hatta Opriçnina ismini kullanmayı da yasakladı.

Opriçnina'nın ardından, Rusya'nın iç siyaseti nispeten duruldu; ancak, İvan'ın 1575'te geçici olarak tahttan çekilip yerini, Ortodoksluğa

* Eski Rusçada *opriç* "ayrı" ya da "haricinde" anlamına gelir.

geçmiş Astrahan hanlarının soyundan gelen Semen Bekbulatoviç'e bırakması ya da İvan'ın varisi İvan İvanoviç'in 1581'de ölmesi gibi tuhaf olaylar arada bir bu dinginliği bozuyordu. Öfkeye kapılan Çar İvan'ın kendi oğluna vurduğu ve vârisin oracıkta öldüğü hikâyesi belki de doğruydu. İvan, hayatının sonuna doğru, kurbanlarının uzun bir listesini çıkardı ve manastırlara değerli hediyelerle birlikte, kendi emriyle ölenlerin ruhuna dua edilmesi buyruğunu gönderdi. Livonya'da savaş durağan bir evreye girmişti; fakat 1580'e gelindiğinde, Polonya'nın yeni seçilmiş kralı Stefan Bathory, Rusları buradan kovmayı başarıp Livonya'yı İsveç'le bölüştü. Bunun ardından Bathory'nin, uzun bir kuşatmadan sonra Pskov'u alamayışı İvan'ın tek başarısıydı.

İvan 1584'te Kremlin Sarayı'nda satranç oynarken öldü. Livonya savaşından bir şey elde edememişti; üstelik ülke, bu başarısız savaşı sürdürmek için toplanan aşırı vergilerden harap olmuştu. Volga'daki fetihleri, kalıcı ve önemli kazanımlar olsa da, ilk yıllarındaki başarıları, Oprçinina yıllarında yaşanan kargaşanın ve kan gölünün gölgesinde kaldı. İvan'ın son yıllarında düzenlenen nispeten farklı bir sefer, Rusya'yı daha da genişletti. 1582-1583'te Kazak Yermak, belki de bizzat İvan'dan ziyade Stroganovların hamiliğinde, Uralları aşıp Batı Sibirya'ya ulaştı, nehirleri takip ederek Sibirya'daki Tatar Hanlığı'nın başkentine vardı. Buradaki birkaç bin Tatar, Uralların yerli halklarını ve kutup altı bölgeyi yönetiyordu. Yermak, şehri ele geçirdi ve şehrin yakınlarında Tobolsk adlı bir kale kurup Çar adına Rusya'nın egemenliğini ilan etti. İvan ve ardılları, buraya derhal küçük bir garnizon ve vali gönderdi; böylece Sibirya'nın batıda kalan üçte birlik bölümü onların eline geçti. Şimdi Rusya doğuda, günümüzün Karaçi şehrinin olduğu boylama kadar genişlemişti; üstelik 1640'lara gelindiğinde, ilave keşifler ve fetihler Rusya'yı Büyük Okyanus kıyılarına ulaştıracaktı. Tüm bunların gerçek önemi çok sonraları anlaşılacaktı; o dönemde söz konusu olan kazanım, Felemenklere ve İngilizlere satacak samur ve başka kürk cinslerinin tedarikiydi; Kuzey Rusya'daki tüccarlar ve Çar'ın hazinesi bu ticaretten büyük kâr elde ediyordu.

KARIŞIKLIK DÖNEMİ

İvan'ın ölümüyle birlikte, ülke, onun saltanatıyla geçen son yirmi beş yılın felaketlerinden yavaş yavaş sıyrılmaya başladı. Hayatta olan iki oğlu vardı; büyüğü, Anastasya'dan doğma Fyodor'du; küçüğüyse, dördüncü karısı Mariya Nagaya'dan doğma Dmitri'ydi (1582'de doğmuştu).

Hem becerileri kısıtlı hem de sağlığı zayıf olan Fyodor, İrina Godunov'la evliydi; İrina, mütevazı toprak sahibi kökenden gelip Opriçnina sayesinde yükselen boyar Boris Godunov'un kızkardeşiydi. Eniştesinin tahta çıkışıyla birlikte, Boris, Çar'ın yanında önemli bir konuma yükseldi. Fakat öncelikle, Saray'da iktidarlarını tekrar tesis etme şansları olduğunu düşünen güçlü boyar rakiplerinden kurtulmak zorundaydı. Fyodor tahta çıkar çıkmaz, İvan yönetimi altında acı çekmiş tüm boyar sülaleleri tekrar *duma*'ya girdi; bir kısmı zaten daha önce dönmüştü. Boris, tek tek hepsini dışlamakta gecikmedi ve bir kısmını sürgüne gitmeye zorladı. İkinci sorunu ise, Çareviç Dmitri'nin varlığıydı, çünkü Fyodor ile İrina'nın sadece bir kızları olmuş, o da bebekken ölmüştü. Boris, İrina'yı muayene etmeleri için Hollanda'dan doktorlar getirtti, ama bu da fayda etmedi. Dolayısıyla, Fyodor öldükten sonra taht muhtemelen Dmitri'ye geçecekti, fakat 1591'de güya oyun oynarken kazara kendine oyuncak kılıç saplayan Dmitri hayata gözlerini yumdu; en azından resmî incelemenin sonucu buydu. Doğal olarak, Boris'in gizlice emir verip Dmitri'yi öldürttüğü dedikodusu yayıldı; bu sır günümüze kadar çözülmeden kalmıştır. Dmitri'nin ölümünün, sonradan olacaklara imkân tanıdığı kesindir.

1598'de Çar Fyodor vefat etti. Onun saltanatı, Godunov'un rehberliğinde mütevazı başarıların yaşandığı bir dönem olmuştu. İsveç'le yapılan kısa savaş sayesinde, Livonya savaşı sırasında Finlandiya körfezinde kaybedilmiş ve aslen Rusya'nın olan topraklar geri alındı. Bu sonuç, bizzat Livonya'da toprak kazandırmış değildi, ama en azından Rusya 1558 öncesindeki konumuna dönmüştü. Godunov'un idaresinde Kilisenin konumu da güçlendi; çünkü Yunan Ortodoks patrikler, Rus Kilisesinin özerk yönetimini tanımakla kalmamış, 1588-89'da Moskova Metropoliti'ne Patrik unvanını vermeye de ikna edilmişlerdi. Uzun vadede çok daha önemli olacak ve ülkenin kaderini çizecek olay, Rusya'nın kırsal toplumunda gerçekleşen değişikliklerdi. Güneyde yeni topraklar açılmasına ve artan ticarete rağmen, Rusya'da yeni ve uğursuz bir kurum meydana çıkmıştı: köylünün serfliği. 16. yüzyılın sonunda, orta ve kuzeybatı Rusya'nın fiilen tüm köylüleri kişisel özgürlüklerini kaybetmiş, toprak sahibi sınıfın, boyarların, alt düzey eşrafın ve kilisenin kölesi durumuna düşmüştü. Serf statüsünün ayrıntıları Rusya hukukunda asla tanımlanmamıştır, sadece kaçmaları halinde, sahiplerinin onları geri alabileceği hükmüne yer verilmiştir. Serf sahibinin bu hakkı en başta sadece birkaç sene uygulanabildiyse de, 1649'dan itibaren kalıcı hale geldi. Efendiyle serf arasındaki öbür ilişkiler, görenekler kapsamında düzenleniyordu. Köylüler, eskisi gibi, aynî olarak ya da parayla kira

ödüyordu, fakat angarya, zamanla neredeyse genelgeçer hale geldi. Köylülerin şansına, çoğu toprak ağası epey uzakta yaşıyor, şehirlerde, hatta bizzat Moskova'da oturuyordu ve sadece büyük boyarlar mülklerinde sayısız kâhya çalıştırabiliyordu. Efendilerin köyde ikamet etmeyişi, köy cemiyetinin, ödemeleri ve angaryayı, ayrıca başka meseleleri de kendi kendine idare etmesine olanak tanımıştır. Bununla birlikte, toprak ağası gücünü sergilemek istediğinde, serfler onun kontrolü altına giriyordu. Kuzeyde ve doğu ile güney sınırlarında ise yer yer ya çok az toprak ağası vardı ya da hiç yoktu; Rusya'daki köylülerin yaklaşık yüzde yirmi beşini teşkil eden bu köylüler, özgürlüklerini muhafaza edebilmiş olsa da, onlar da gelecekten korkuyordu.

Fyodor'un ölümüyle birlikte, Boris iktidarı tamamen ele geçirmeye karar verdi. İvan'ın tüm vârislerinin ölümü, Kievli Prens Vladimir'in zamanından beri hüküm süren hanedanı sona erdirdi. Rurik soyundan gelen başka prensler yok değildi, fakat Rus seçkinler, soykütüğünü araştırıp vâris bulmak yerine, yeni bir çar seçmeyi tercih ettiler. Patrik, Ülke Meclisi'ni topladı; bu meclise, boyarlar, kıdemli ruhban, taşra eşrafının temsilcileri ve Moskova tüccarları katıldı. Boyarlar arasında birkaç olası aday mevcuttu; iki yüzyıldır önde gelen boyarlardan olan ve Korkunç İvan'ın ilk karısı Anastasya'nın ve Çar Fyodor'un akrabaları Romanovlar da adaylar arasındaydı. Ancak Boris, *duma*'da, Kilisede ve başka çevrelerde kendi adaylığı için yeterince destek toplamayı başardı ve kısa süre sonra Ülke Meclisi, Boris Godunov'u Bütün Rusya'nın Çarı ilan etti.

Bunun, içi boş bir zafer olduğu anlaşılacaktı. Çar Boris'in ilk icraatlarından biri, Romanovları ve müttefiklerini sürgüne göndermek oldu. Romanov ailesinin kıdemli üyesi Fyodor Nikitiç'e, manastıra girmek için yemin etmesini buyurarak, onu siyaset sahnesinden uzaklaştırdı, ayrıca Fyodor'un karısını rahibe manastırına girmeye zorladı. Kısa süre içinde *duma*, Boris'in akrabalarından, hamilik ettiği kişilerden ve ona direnemeyecek kadar ürkek ve sindirilmiş bir avuç insandan oluşur hale geldi. Boris belki de, saray entrikalarının sona ermesini sabırla bekleyip nihayetinde daha uyumlu bir saray ahalisi meydana getirebilirdi, ama bu şansı bulamadı. 1600'lerin başlarında ülkeyi kıtlık vurdu, bu da yokluk ve huzursuzluk yarattı; özgür köylüler ile güney sınırında Kazaklar sabırsızlanmaya başladı. Derken, Grişka Otrepev'in şahsında yeni bir unsur sahneye çıktı; küçük bir toprak sahibi ailenin mensubu olan ve papazlıktan men edilmiş bu keşiş, kendisinin Çareviç Dmitri olduğunu ve mucize eseri ölümden kurtulduğunu, 1591'den beri saklandığını iddia ediyordu. Otrepev, birkaç yıl önce Polonya'ya gidip bu öyküyü orada anlatmış, güçlü işadamı Jerzy Mniszech'i beklentileri konusunda ikna

edip Mniszech'in kızı Marina'yla evlenmişti. Otrepev, kendi krallarından hoşnutsuz olan ve maceraya atılmak isteyen Polonyalı soylulardan bir ordu toplayıp 1604 yılı sonunda Rusya'ya girdi. En başta, yerel köylüleri ve Kazakları kendine katılmaya ikna etmenin dışında pek bir ilerleme kaydedemedi. Boris, sahtekârı yakalaması için ordu yolladı, ama 1605'in başında bu ordunun komutanları, o zamandan beri tanındığı adıyla anmak gerekirse "Düzmece Dmitri"nin tarafına geçti. Boris'in elinde güvenebileceği hâlâ bol bol dayanağı vardı, fakat ani ölümü her şeyi değiştirdi. Moskova'ya giden yol açılmıştı ve Grişka Otrepev, Haziran 1605'te Kremlin'e Çar Dmitri olarak girdi; yanında, Polonyalılardan oluşan maiyeti, pek çok Rus boyarından topladığı destek ve Kazaklar vardı. Boris'in öyküsü ileride Puşkin'e ve Mussogrski'ye ilham verip sanatın yüksek zirvelerine çıkmalarını sağlayacaktı, fakat çağdaşları bakımından Boris'in saltanatı, isyanlarla ve savaşla geçen on beş yıllık bir sürenin başlangıcıydı; böylece Karışıklık Dönemine girilmişti.

Karışıklık Dönemi (*smutnoye*, Rusçada "keşmekeş"), IV. İvan'ın ölümünün ardından çarlık sarayında çatışmaların hızlanmasının ve olağandışı şiddetinin, Kazak ve köylü isyanlarıyla birleşmesinin sonucuydu. Kırsaldaki bu isyanların merkezi, güney sınırı boyunca uzanıyordu, çünkü buralardaki yeni yerleşimciler, köylülerin kısa süre önce serfleştirilmiş olduğu iç bölgelerden gelmişti. Güneyde köylüler ve Kazaklar hâlâ özgür olsalar da, serflik uygulamasının onları da etkileyeceğinden korkmakta haklıydılar. Bu da yetmezmiş gibi, sınır boylarında atlı birlik olarak hizmet etsinler diye güneye yerleştirilmiş olan yeni toprak eşrafının büyük kısmı aynı derecede hoşnutsuzdu; çünkü köylü statüsüne düşmekten korkuyorlardı ve devlet siyasetinin, üzerlerindeki boyarları kayırdığına kanaat getirmişlerdi. Rus toplumunun üst ve alt katmanlarındaki bu iki ihtilaf, Karışıklık Döneminin tek sebebi değildi; çünkü ilk hadiseler, Rus toplumunda düzenin genel olarak çöküşünü getirdi. Merkezî yönetim kontrolü kaybetti ve taşra vilayetleri kendi başlarına bırakıldı; bunlardan bazıları, Moskova'dan gönderilen valiye itaat etmeyi yeğlerken, bazılarıysa bunu reddetti. Valiler kısa sürede, bir parça yerel destek elde etseler bile aslında tek başlarına olduklarını anladılar ve ellerinden geldiğince doğaçlama çözümler üretmeye çalıştılar. Çok sayıda silahlı çete ülkede cirit atıyordu; bunlara, Rusya'ya Dmitri'nin yanında gelmiş Polonyalılar ve Ukraynalılar, kimi Rus Kazakları da dahildi, ama pek çoğu sadece yerel haydutlardı. Moskova'da kısa ömürlü çeşitli hükümetler, durumu kontrol altına almak amacıyla işe yarar bir ordu kurmaya çalışsa da, bu çabalar nafile olmuştur.

"Çar Dmitri"nin saltanatı kısa sürdü. Bir yıl içinde Moskova halkı is-

yan edip Kremlin'i bastı, sahtekârı parçalara ayırıp pek çok takipçisinin canını aldı. Cesedini yakıp vücudundan arta kalanları, Polonya yönüne doğrultulmuş bir topla fırlattılar. Marina, maiyetindeki hanımlardan birinin eteği altına saklanarak canını kurtardı, fakat kısa süre içinde yakalandı. İsyanın perde arkasında Prens Vasili Şuyski ve birtakım boyarlar vardı; Mayıs 1606'da Vasili bizzat tahta çıktı. Vasili Şuyski'nin sadece küçük bir boyar topluluğunun desteğini alarak tahtı ele geçirmesi, kargaşayı daha da kötüleştirmekten başka işe yaramadı; çünkü ona karşı başlatılan geniş bir köylü isyanı ülkenin güneyine yayıldı ve yeni sahtekârlar ortaya çıktı. Ertesi sene Vasili'nin köylüleri yenmeyi başarmasının ardından, başka bir düzmece çar olan "Tuşino hırsızı" Moskova'nın batısındaki aynı adlı köyü ele geçirip başkenti kuşattı. Marina Mniszech ve babası, Tuşino kampına geldiler ve onun, ölümden bir kez daha mucizevi biçimde kurtulmuş gerçek Çar Dmitri olduğunu iddia ettiler. Tuşino hırsızı böylece asi bir köylü olmanın ötesine geçmişti; çünkü yanında birkaç Polonya alayı vardı ve pek çok Rus boyarını kendi tarafına çekmişti. Seçkinler bir kez daha bölündü; bu da yetmezmiş gibi Polonya Kralı Sigismund, büyük bir orduyla Smolensk önünde belirdi. Çaresiz kalan Çar Vasili Şuyski, İsveç'e başvurdu; 1609'da yaptığı anlaşmayla, İsveç komutası altında da olsa istediği paralı orduya kavuştu, bunun karşılığında Finlandiya körfezindeki Rus topraklarını yeni müttefiğine teslim etti. Polonyalılar, Rusları ve İsveç paralı ordusunu mağlup etti; ardından İsveç ordusu, Sigismund'un saflarına katıldı. Şuyski'nin rejimi 1610'da yıkıldı ve yedi boyar, Moskova'da geçici bir idare kurdu. Bu noktada pek çok boyar ve eşraf, Polonya'nın gücünü fark ederek, Sigismund'un oğlu Wladyslaw'ın Rus tahtına adaylığını desteklemeye karar verdi. Rus boyarlarının Polonya Kralı'yla yaptığı görüşmeler gitgide çıkmaza sürüklendi; çünkü Rus boyarları, Kral'ın koşullarına karşı çıkmaya başlamıştı. Sigismund'un yanıtı, bunları zindana tıkmak oldu. Polonya ordusu Moskova'yı işgal etti, bu esnada şehrin çevresinde anarşi en alt düzeyine inmişti. Kralın ordusunun kırsalda dolanıp Rus Kazaklarıyla, köylü asilerle ve basit haydutlarla yağma rekabetine girişmesi, Leh askerlerinden oluşan kalabalık çetelerin sayısını artırmaktan öteye gidemedi. Halk için bu çeteleri birbirinden ayırt etmek zordu, çünkü hedefleri ve yöntemleri esasen aynıydı. Pek çok bölgenin sakinleri, ormanlara ve uzaklara kaçtı.

Kırsaldaki bazı bölgeler, Polonya himayesindeki rejime direniyordu. Teslis Manastırı, Moskova'daki yeni düzeni tanımaktansa, aylar boyunca kuşatmaya katlanmayı yeğledi. Volga ve Kuzey bölgeleri, Kilisenin de cesaret vermesiyle harekete geçti. Tüccar Kuzma Minin ve

yerel eşraf, Nijni Novgorod'da ve başka yerlerde bir gönüllü ordusu ve geçici hükümet kurdu. 1612 yazına gelindiğinde bu ordu, Prens Dmitri Pojarski komutasında Moskova'ya ilerleyecek kadar güçlenmişti ve Ekim ayında şehrin surları önünde Polonyalıları mağlup etti. Kısa süre içinde Kremlin'e girebildiler, ama savaş ve kargaşa hâlâ sürdüğü için, ordunun önderleri, geri kalan boyarlar ve yüksek ruhban, yeni bir çar seçmek için Ülke Meclisi'ni topladı. Hanedan prensibini reddedip seçkinlerin ve tüm halkın mutabakatını kabul ettiler. Bilhassa Kazakların sesi gür çıkıyordu ve onların seçimi, vaktiyle Boris Godunov'un düşmanı olmuş ve artık keşiş Philaretos adını almış Fyodor Romanov'un on altı yaşındaki oğlu Mihail Romanov'du. Çar Mihail, Temmuz 1613'te taç giydi. Babası Philaretos Polonya'da zindanda olduğu için, yeni yönetimin önderliği, Mihail'in annesi rahibe Marfa'ya, onun akrabalarına, gözdelerine ve nihayet Minin ile Pojarski'yi desteklemeye başlayan boyarlara kaldı. Polonyalıları yenip İsveçlileri Novgorod'dan ve kuzeybatıdan kovması beş yıl alacaktı. Güneyde isyan yavaş yavaş dindi. Dmitri'nin eşi Marina'nın hatası, Kazak şefi İvan Zarutskiy'le birleşip yıllar boyunca Aşağı Volga bölgesine dehşet salmak olmuştu; sonunda yeni çarın ordusu onları yenip Zarutskiy'i idam etti. Marina ise kısa süre sonra zindanda can verdi. Rus toplumu ezilmiş, Smolensk Polonya'ya kaptırılmış, Rusya'nın Finlandiya körfezindeki kıyısı 1617'de Stolbovo'da İsveç'e teslim edilmişti. Devasa bölgeler harap olmuş, nüfusu azalmıştı. Yine de Karışıklık Dönemi atlatılmış, yeni bir çağ başlamıştı.

4 Birleşme ve İsyan

Karışıklık Döneminin sona erişi, Rusya'ya barış ve yeni bir çar hanedanı getirdi; bu hanedan, 1917'ye kadar tahtta kalacaktı. Karışıklık Döneminin ardından, eski toplumsal ve siyasal düzen yıllar içinde tekrar tesis edildi. Böylece Rusya, Ülke Meclisi'nin Boris Godunov'u çar seçtiği günkü haline yakın bir duruma geldi. Fakat ihya edilen göreneklerin ve kurumların yüzeyi altında, önceki eğilimler hız kazanıyor, yeni gelişmeler yaşanıyordu. Çoğu Rusun yaşamını belirleyen katı bir çerçeve niteliğindeki serflik, iktisadi değişikliği ve büyümeyi yavaşlatmasına rağmen engellenememişti. Rusya toplumunun öteki ucunda, yani sarayda ve yüksek ruhban içinde, dinî hassasiyetlerde meydana gelen kaymaların ve kültürel değişikliklerin ise kapsamlı etkileri olacaktı.

Zenginliğin artması anlamına gelen hızlı nüfus artışı, aynı zamanda Rusya'nın, Sibirya'da ve güney bozkırlarında yeni yerler ele geçirip muhafaza etmesini mümkün kıldı. Filizlenen Avrupa pazarlarıyla gitgide daha fazla bütünleşmek, tüccarlar ve şehir sakinleri için daha fazla zenginlik demekti. Hükümetin yeniden inşa edilmesi süreci, eski sistemin ve eski kurumların imarıyla sınırlı değildi. Moskova'nın köhne yürütme organı, uçsuz bucaksız topraklar ve başına buyruk nüfusun kontrolünü az çok ele geçirebilmişti. Rusya bağlamında kontrol, her zaman göreli bir mesele olmuştur, çünkü bu yüzyıl aynı zamanda Rusya tarihinin "isyankâr" dönemiydi: Karışıklık Döneminin dışında, Moskova'da ve başka yerlerde kent ayaklanmaları çıktı, efsanevî Stenka Razin'in önderlik ettiği ilk büyük Kazak ve köylü isyanı yaşandı ve yüzyılın sonunda, siyaseten önem taşıyan *streltsi** isyanları meydana geldi. Bununla birlikte, her seferinde üst makamlar düzeni yeniden tesis etti ve 1613'ten sonra devlette çöküşe rastlanmadı.

Uzun vadede, kültürel değişikliklerin iktisadi büyümeden ya da siyasi başarıdan daha önemli olduğu görülüyor. Bu değişiklikleri betimlemek zor; çünkü bunlar ileride Petro idaresinde yaşanacak olan dönü-

* Çarın korunmasını sağlamak amacıyla 16. yüzyıl ortalarında kurulan ve yaklaşık yüz yıl Rus ordusunun ana bölümünü oluşturan askerî birlikler —*çev. notu.*

şüm kadar acıklı olaylara sahne olmamış, hâlâ büyük oranda Ortodoks olan bir kültürün sınırları içinde vuku bulmuştur. Rusya'nın dinî, toplumsal ve siyasi ihtiyaçlarına bir yanıt niteliğindeki bu Ortodokslukla ilgili değişiklikler bizzat Kiev'in Ortodoks kilisesiyle, genelde Ukraynalı keşişlerle ve ruhbanla, Moskova'ya getirdikleri kitaplarla ve yeni fikirlerle gündeme gelmiştir. 1630'lardan 1690'lara kadarki yarım yüzyıllık dönemde Rusya'nın düşünce dünyasını ve Rusya'daki yaşamı etkileyen ana unsur Kiev oldu. Aynı dönemde, Polonya'daki siyasi hadiseler, mesela Ukraynalı Kazakların isyan etmesi, Rusya'nın Polonya'yla savaşa girmesine neden oldu ve nihayetinde Doğu Avrupa'nın siyasi dengesi Rusya lehine değişti. 17. yüzyılın büyük bölümü boyunca Polonya'nın siyaseti, kültürü ve halkları, Rusya'yla ilgili meselelerde önemli bir rol oynamıştır.

1613'te tahta çıkan Romanov hanedanının ilk çarı Mihail'in (1613-1645) sarayında bu gelişmelerden hiçbiri görülmedi. Mihail, tıpkı selefleri gibi, öncelik sistemi uyarınca *duma*'ya ve başka makamlara atamalar yaptı. Karışıklık Dönemi deneyimi, boyarlara, fikir birliğine ihtiyaç duyulduğunu öğrettiğinden, Saray eskisi gibi değildi; geçen yüzyılın aksine, son altmış yıldır entrikalar dehşet saçmıyor, cinayetlerle sonuçlanmıyordu. Mihail'in babası Philaretos 1619'da Polonya'daki esaretinden kurtuldu ve derhal Kilise Patriği unvanını aldı. Birkaç yıl içinde Rusya'nın fiilî idarecisi olacak, oğluyla birlikte egemenlik sürecekti. Patrik Philaretos'un ana hedefi, Polonya'dan intikam almaktı, boyarların ise böyle bir hedefi yoktu. Rusya onun dayatmasıyla, 1632'de Batı Avrupa'dan kiralanmış paralı askerlerle Smolensk'i geri almaya çalıştı. Bu savaş hezimetle sonuçlanmıştır. Philaretos'un 1633'te ölmesi, çara ve boyarlara savaşı sona erdirme olanağı tanıdı. Artık babasının gözetimi altında olmaksızın hüküm süren Çar Mihail, başka meselelere yöneldi.

Düzenin ve barışın yeniden tesis edilmesi, kırsal kesimin belini doğrultmasını sağladı. Mihail öldüğünde, Karışıklık Döneminin yol açtığı hasar büyük ölçüde onarılmış durumdaydı. Mihail'in en akıllıca hamlesi, güney sınırı boyunca ana nehrin sığlaştığı yerlere ve tepelere kaleler inşa edilmesi oldu. Kaleler arasında kalan ormanlık alanlarda, ırgatlar kestikleri ağaçları, Tatar atlıları geçemesin diye yığınlar halinde bırakıyorlardı. Polonya sınırından Urallara kadar uzanan 1600 km'yi aşkın hattaki bu savunma önlemi devasa bir girişimdi. Amaç, Tatar akıncılarını ülkeye sokmamaktı; bu önlemler, köylüler ile eşrafın güneye taşınıp düz çayırların bereketli "kara toprak"ında ilk defa kitlesel olarak tarım yapmalarına olanak sağlayacak kadar işe yaramıştır. Çar bu tahkimat hattını canlı tutmak için yerleşimci-askerlere toprak verdi. Kale hattı

boyunca, küçük eşraftan ve köylü-askerlerden meydana gelen koca bir toplum şekillendi. Bu yeni hattın ötesinde, bozkırda Tatarlarla karşı karşıya gelen kesim, Don, Volga ve daha doğuda Yaik nehri boyunca, güney bölgelerinde yaşayan Kazaklardı. Korkunç İvan'ın fetihlerinden yüzyıl sonra, güney bozkırı nihayet Rusya'nın zenginliğine zenginlik, gücüne güç katmaya başlamıştı.

17. yüzyıl baştan sona serflik düzeninde geçen ilk yüzyıl olmasına rağmen, Rusya'nın tarımı ve nüfusu, Karışıklık Dönemini hızlıca atlattı ve ticaret patladı. Tarım Karışıklık Döneminde harap olan bölgelere yeniden yerleşilmesi sayesinde, artan nüfusu besleyecek seviyeye geldi; böylece Avrupa genelinde fiyatların da talebin de yükseldiği bu yüzyıl boyunca Rusya'da yiyecek fiyatları fiilen sabit kaldı. Bu genel olgular haricinde, bu yüzyıldaki Rus köylüsü hakkında fazla bilgimiz yok, fakat ileriki zamanlardan bildiğimiz köy topluluğunun, nihai şeklini bu yüzyılın sonunda aldığı anlaşılıyor. Köylüler, efendilerinin toprağını ellerinde köy olarak tutuyor, toprağı haneler arasında kendileri paylaştırıyordu. Zanaatçilik sadece şehirlerde değil, köylerde de büyüyüp yayıldı ve yüzyılın sonunda, yasal statüsü köylü serf olan insanlar, tüccar ve girişimci saflarına girer oldu. Sibirya üzerinde mümkün olan en etkin Rus kontrolü tesis edildi ve 1689'da yapılan anlaşmayla, Amur nehri Rusya-Çin sınırı olarak belirlendi. Moskova'ya her sene Çin malları taşıyan mütevazı bir kervan geliyordu; fakat geçen yıllarla birlikte, yıllık ticaret hem tüccarlara hem de Çar'a kâr getirmeye başladı.

Nüfusun, ticaretin ve devletin büyümesi, Moskova'nın hızla büyük şehir statüsüne yükselmesi anlamına geliyordu. 17. yüzyılın ortasına gelindiğinde, şehir surları içinde yaşayan nüfus yüz bini bulmuştu. Bu Moskovalıların yarısı, ordu ya da saray bünyesinde istihdam ediliyordu: Seçkin *streltsi* askerleriyle (sayıları 10 bin ila 15 bindi) bunların aileleri, Çar'ın maiyetindeki hizmetliler ve yanaşmalar. Çara giysi ve gümüş eşya tedarik eden, yüzlerce atına bakan, düzenlediği devasa ziyafetler için yemek pişiren saray hizmetlilerine ayrılmış mahalleler mevcuttu. Birkaç bin Moskovalı, büyük aristokratların esir uşağıydı; 1650'de bu aristokratların en zengin kesiminin Moskova'daki evlerinde yüzlerce uşağı bulunuyordu. Şehir nüfusunun öteki yarısı, büyük tüccarlar ve her türden zanaatkâr, ayrıca ruhban sınıfı, ücretli emekçiler, dilenciler ve büyük şehirleri mesken tutan türlü türlü insandan oluşan gerçek kent nüfusuydu. Şehir halkı ahşap evlerin sıralandığı dar, kavisli sokaklarda yaşıyordu; bu yüzden şehirde sık sık yangın çıkıyordu. Sadece önemli kiliseler taştan inşa ediliyordu; taştan veya tuğladan evlerde oturanlar

ise yalnızca boyarlar ve birkaç üst düzey yetkili ya da tüccardı. Bu büyük evler, ahşap çitlerle çevrili avluların ortasına kurulmuştu; avlularda ahırlar ve efendinin serfleri tarafından kırsal bölgelerden yollanmış yiyecek-içecekle dolu ambarlar dip dibe duruyordu. Boyarlar evlerini Avrupa'nın mimarî normlarından ziyade geleneksel Rus biçimine uygun yaptırır, evlerin odalarını haremlik selamlık diye ayırırdı.

Şehrin duvarları dışında kuzeydoğuya doğru, yabancılardan oluşan koca bir yerleşim vardı; bu "Alman dış mahallesi" tüccarlardan, paralı askerlerden ve ihtiyaçlarını karşılamak üzere buraya gelen insanlardan oluşuyordu. Yabancıların yol açacağı yozlaşmadan korkan Kilisenin inisiyatifiyle 1652'de kurulan bu mahalle, sivri çan kuleli, Luther tarzı tuğladan kilisesiyle, tuğladan evlerin, tavernaların ve bir okulun sıralandığı düzenli sokaklarıyla, Kuzey Avrupa'nın küçük bir kopyasıydı. "Almanlar" (bunlara Felemenkler, İngilizler, İskoçlar dahildi) en kalabalık ve sonuçta en önemli yabancı topluluk olsa da, Moskova nispeten kozmopolit bir şehirdi. Ukraynalı keşişler ve papazlar Moskova'nın kiliseleriyle manastırlarına yerleşmişler, böylece Rusya'ya Ortodoksluğun yeni bir çeşidini getirmişlerdi. Yunanların da kendi manastırları vardı ve Yunan tüccarlar, Ermenilerle ve Kafkasya'dan gelen Gürcülerle karışmıştı. Güney sınırlarından ve doğudan daha da egzotik insanlar geliyordu: çara hizmet eden Çeçenler, her sene bol bol at getirip satan Kalmuklar ve Başkırtlar, her türlü Tatar, hatta Orta Asya'nın Hive ve Buhara gibi uzak şehirlerinden gelen "Tacik" tüccarlar.

İktisadi refah, devletin toparlanıp gelişmesiyle kol kola ilerliyordu. Yüzyılın sonunda, Rusya'nın engin topraklarını idare etmeye çalışan yüzlerce memurun görev yaptığı bürokratik bir kadro mevcuttu. Bunlar, karmaşık bir mevzuat ve uygulamalar oluşturmuş, etkinlikleri hakkında çardan gelen buyrukları kayıt altına almış ve çeşitli konularda vardıkları kararları arşivlerini dolduran tomar tomar kâğıtta toplamışlardı. Pek çok Yeniçağ devletinde olduğu gibi, Rusya yönetimi de, vergi toplamaya, adaletin tesis edilmesine, (ihtiyaç halinde) asker alımına yoğunlaşmıştı. Rusya'nın koşullarında bunlar göz korkutucu işlerdi. Moskova yönetimi, köylülerden vergi toplayabilmek için, her bir köylü hanesinin sahip olduğu toprak miktarını ve bu toprağın niteliğini belirleyip kayıt altına almaya uğraştı. Merkezî idarenin kaynakları, olsa olsa on beş ya da yirmi yılda bir nüfusu vergi bakımından incelemeye yetiyordu, üstelik bu iş etkin şekilde de yapılamıyordu. Yerel yöneticilerin sayısı gayet az olduğundan, Moskova birkaç vilayet merkezine kendi memurlarını yollamış, her köy ve hane hakkında bilgi nakletmesi için eşrafa ve köyün yaşlılarına güvenmişti. Mal varlığının düşük gösterilmesinin toprak

sahiplerinden köylülere kadar herkesin işine geldiği belliydi; yetkililer ise ancak en bariz vergi kaçırma vakalarını tespit edebilirlerdi. Vergileri getiren yine köy büyükleri oluyordu, bunların da pek çoğu aynî ödeme yapıyordu. Tek güvenilir kazanç kapısı, çarın votka ve diğer alkollü içki satışları üzerindeki tekeli ve satış vergisiydi; güvenilirliği, şehirlerde ve pazarlarda toplanmasından, ayrıca bu hakkın sık sık tüccarlara ve başka girişimcilere devredilmesinden ileri geliyordu.

Adli kurumların yönetilmesine dönük girişimler de oldukça zorlu oluyordu. Sonradan kimi liberallerin çizdiği tablonun aksine, Petro'dan önceki dönemde Rusya, keyfî idare edilen hukuksuz bir ülke değildi. Adaleti tesis etmekle görevli Moskova dairelerinin memurları, keyfîlikten ziyade hukuk kurallarını fazla titiz uygulamaları yüzünden hatalar yapmıştır. Uygulanmakta olan 1649 tarihli Medenî Kanun, taşra dahil hem memurlar hem de eşraf arasında dolaşımdaydı. En büyük sorun, Moskova makamlarının (ve çarın), çoğu vaka için tek gerçek mahkeme olmasından dolayı, taşra valileriyle memurların çoğunlukla yargıçtan çok müfettiş işlevi görmeleriydi. Bu valilerin işleri hiç de kolay değildi. Valiyle az sayıdaki adamı, suç vakalarıyla ilişkili araştırmalarda kanıta ulaşabilmek için zanlının ve kurbanın komşularının soruşturulmasına bel bağlıyorlardı. Taşra valilerinin, bir avuç yardımcıyla, üstelik etkin bir silahlı güç olmaksızın, küçük bir Avrupa ülkesi boyutundaki bölgeleri idare etmeleri gerekiyordu. Moskova, işleri etkili bir şekilde yürütüp düzeni sağlayacak sayıda adamı, sadece uzak sınır bölgelerine gönderiyordu. Yerel valiler ve merkezî makamlar, toprak mülkiyeti tartışmalarını ve ağır suçlarla ilgili kararları sulh mahkemesine taşımaya çalışıyordu, ama Moskova ve sınırlardaki birkaç vilayet merkezi dışında görevli sayısının yetersiz oluşu yüzünden yönetim, yerel sakinlerin işbirliğine güvenmek zorunda kalıyor, bu da çelişkili sonuçlar doğuruyordu. İlave insan gücüyle bile, uzak sınırları kontrol etmek kolay değildi ve genelde olumsuz sonuçlara yol açıyordu.

Mihail'in 1645'teki ölümünün hemen ardından, boyarlar ve ruhban, Çarın en büyük oğlu Aleksey'i halefi ilan etti. 1629 doğumlu, yani on altı yaşında olan Aleksey, Çar olmak için fazla küçüktü. Bu nedenle, sonraki on sene boyunca olayların akışını belirleyen, Aleksey'in etrafını sarmış olan boyar takımı oldu. Çar Aleksey tahta çıktıktan kısa süre sonra, öğretmeni de olan güçlü boyar Boris Morozov'un müttefiki İlya Miloslavski'nin kızı Mariya'yla evlendi. Mariya'nın kızkardeşiyle evlenen Morozov da, saraydaki konumunu ve genç Çar üzerindeki nüfuzunu pekiştirmiş oldu. Morozov'un olağan satış vergisi yerine tuza yüksek vergi

koymayı içeren vergi taslağı kısa süre içinde bunalım yarattı. Temmuz 1648'de ayaklanan Moskovalılar önde gelen birkaç boyarın ve görevlinin canına kıyıp, Morozov'un kellesini istediler. Aleksey, Morozov'u kurtarmayı başardı ve huzursuzluğu yatıştırdı. Sonuçta varılan uzlaşmaya göre yeni bir Ülke Meclisi toplanacak ve yeni bir medeni hukuk belirleyecekti. 1649'da matbaa, Rusya'nın ilk kanun derlemesi olan 1649 Konsey Yasası'nı bastı. Morozov saraya döndü dönmesine, ama artık dizginleri elinde tutan kişi, Çar Aleksey'in sevmekten ziyade korktuğu kayınpederi İlya Miloslavski'ydi. Miloslavski, 1652'de atanan Patrik Nikon'la hasmane bir ilişki içine girdi. Nikon'un Kilisede başlattığı değişiklikler nihayetinde hizipleşmeye yol açacaktı, fakat kilise dışındaki siyasi rolü en az bir bu kadar önemliydi. Çünkü Rusya yeni bir bunalımla yüz yüze gelmişti; bu sefer, dış kaynaklı bir bunalım söz konusuydu.

Rusya güney sınırlarını Kazak topluluklarıyla koruyan tek ülke değildi. Polonya-Litvanya da, Dinyeper nehrinin Kırımlılara bakan kısmını bu tür düzensiz birliklerle kolluyordu. Kazaklar sınırın ötesinde, suyun en hızlı aktığı yerin aşağısındaki adalara (Zaparojya) yerleşmişlerdi. Bu Kazaklar ekseriyetle Ukrayna taşrası kökenliydi, dolayısıyla Ortodoks dinine mensuptular. Tıpkı Rus Kazakları gibi, memleketlerinde serfliğin pençesine düşmemek için sınır bölgelerine gelmişlerdi; fakat bu sefer, dinî baskıdan da kaçmışlardı; çünkü çoğunlukla hoşgörülü olan Polonya, Ortodokslara bu lütfu reva görmemişti. Polonya-Litvanya'da Ortodoks hiyerarşisinin 1596'da Roma'ya boyun eğmesi sonucu, eski Ortodoks Kilisesi zemini üzerinde yeni bir Katolik Uniate Kilisesi oluşmuştu. Kral, Ortodoksluğu yasadışı ilan etti, Ortodoks Kilisesinin mallarına, mülklerine el koydu ve bu mal varlığını Katolik Uniate Kilisesine devretti. 1632'de yeni Polonya Kralı, babasının bu siyasetinden kısmen geri adım atıp uzlaşma ilan etti; buna göre, Kiev'de bir Ortodoks Metropoliti'nin bulunmasına ve bazı bölgelerde Ortodoks ibadetlerine izin veriyordu. Fakat bu uzlaşı yeterli değildi; çünkü serfleştirilmiş Ukrayna köylüleri, çoğu Polonyalı olan efendilerinden dinî olduğu kadar siyasi baskı da görüyordu. Bunlar olup biterken, Ukraynalı Kazaklar 1648 kışında kralın onayını almaksızın yeni bir ataman, yani komutan seçti. Bogdan Hmelnitski adlı küçük bir soylu olan yeni ataman ve Kazakları, Zaporojye'den çıkıp kuzeybatıya ilerleyerek, dinî tahakküm dahil hiçbir tahakküm türüne boyun eğmeyeceklerini ilan ettiler. Alelacele toplanan Polonya ordusu bütünüyle imha edildi ve Ukrayna topraklarında isyan patlak verdi; köylüler ve Kazaklar el ele verip Polonyalı eşrafı, Uniate Kilisesi mensuplarını ve Yahudileri katledip kovdu.

Hmelnitski savaş meydanında Kral'ın ordusunu mağlup etmeyi ba-

şarmıştı, ama kısa süre içinde müttefiklere ihtiyaç duyacağını biliyordu. En başta Kırım'la ittifak kurdu, fakat bu ittifakı sürdürmek zordu; zira iki tarafın menfaatleri kesinlikle uyuşmuyordu. Ataman, Çar Aleksey'e başvurup, Ortodoks kardeşlerini desteklemesi için yalvardı. Bu mesaj, Moskova'da hoş karşılanmadı. Ukraynalı Kazak elçiler Moskova'daki 1648 isyanının hemen ardından gelmişti ve komşu ülkelerdeki köylü ayaklanmalarını desteklemeyi ne Aleksey ne de boyarlar istiyordu. Bunun yanı sıra, Çar Mihail (son yıllarında) ve oğlu Aleksey, Kırımlılara karşı ittifak kurmak amacıyla Polonya'yla anlaşmaya varmaya çalışıyordu. Aleksey beş sene boyunca tereddüt etti, Kazaklara muğlak vaatlerde bulundu ve Polonya Kralı'na arabulucular gönderdi. Ataman 1653 baharında, Moskova'ya bir elçi daha gönderip, Aleksey'e Ukrayna Kazak yurdunun efendisi olmasını teklif etti. Bu sefer Çar, belli ki Patrik Nikon'un teşvikiyle bu teklifi kabul etti. Ocak 1654'te, Çarın elçisi, Ukrayna'nın Pereyaslav kentinde atamanla anlaşma imzaladı; böylece Çar, atamanı ve Kazaklarını "yüce kanatları altına" almış ve yeni kazandıkları özerkliği Rusya içinde tanımış oldu. Bu anlaşma aynı zamanda Rusya'yı Polonya'yla savaşa soktu; bu savaş, Doğu Avrupa'da güç dengesine temelden yeni bir şekil verecekti.

Savaş 1667'ye dek on üç yıl sürdü. Aleksey'in yeni bir ordusu vardı; çünkü Rus askerlerden oluşan alaylarını Avrupai usulde eğitsin diye Batılı subaylar tutmuştu. Savaşın ilk yıllarında Rus ordusu hızlıca Smolensk'i geri alıp, Vilnius'a ulaştı. Karşılıklı toprak alıp vermelerin ve Hmelnitski'nin 1656'da ölmesinin ardından, Rusya ve Polonya 1667'de anlaşma imzaladılar. Polonya kaybettiği toprakların çoğunu geri kazanmış olsa da, anlaşma, Rusların zaferini ilan ediyordu: Smolensk Rusya'da kalacaktı ve Dinyeper'in doğusundaki Ukrayna toprakları, Kiev şehriyle birlikte çara bağlı özerk bir atamanlık olmayı sürdürecekti. Her ne kadar Ruslar bunu o zaman fark edememiş olsa da, Polonya artık Doğu Avrupa'nın büyük gücü değildi; çünkü Kazak isyanı ve ardından gelen savaş, Polonya-Litvanya devletinin toplumsal ve siyasal dokusunda epey tahribat yaratmıştı. Sonraki yüzyıl boyunca bu devletin ekonomisi de nüfusu da durgunluk yaşayacak, böylece meydan Rusya'ya kalacaktı.

Rusya da bu vartayı zarar görmeden atlatabilmiş değildi. Savaş yüzünden gümüş para bakırla tağşiş edilince, Moskova halkı 1662'de, "bakır isyanı" denen bir isyan başlattı. Çar, düzeni sağlamak için, yabancı paralı askerlerin subaylık ettiği yeni tarz piyade alaylarını göreve çağırmak zorunda kaldı. 1670'te Stenka Razin'in büyük Kazak isyanı olarak Don'da patlak veren isyan çok daha ciddi bir karışıklıktı. Bazı

bakımlardan Ukrayna isyanına benzeyen Rusya'daki bu olaylarda dinî ve etnik unsurlara rastlanmıyordu. İşin aslı, güney sınırında yaşayanların pek çoğu Razin'e katılmıştır. Ayrıca Rus Kazakları, önderleri arasında küçük eşrafın da bulunduğu Ukraynalılara kıyasla halk tabakasına daha yakındı. Astrahan'ı ve öbür Volga şehirlerini ele geçirip soyluları da yetkilileri de katletmeleri, çarın sarayında dehşetle karşılandı. Çar Aleksey'in orduları nihayet 1671'de Razin'i yenip ele geçirdi ve idam edileceği Moskova'ya getirdi. Bu isyanın gösterdiği gibi, güney bozkırında genişlemek, Rusya'nın topraklarını, tarım potansiyelini, nüfusunu ve gücünü muazzam artırmış, fakat aynı zamanda Rusya toplumunda gerilim de yaratmıştı.

Güney bozkırı ve burada yaşayan halklar, Rusya'yı gitgide çok uluslu bir toplum yapan bölgeler ve halklar bileşiminin parçalarından sadece biriydi. 1619'da İsveç'e kaybedilen toprak parçası, bazı küçük Fin topluluklarının, İngrililerin ve kayıtlı tarihin başlangıcından bu yana Novgorod topraklarının bir kısmında ikamet eden bazı Karelyalıların yitirilmesi anlamına geliyordu. İsveçlilerin, Ortodoks olan Karelyalıları Luther inancını kabul etmeye zorlaması ve özgür köylülerin köylerine İsveçli toprak ağalarının gelişi, Rus sınırı üzerinden Onega gölü civarındaki topraklara, hatta güneydeki Tver'e doğru büyük bir göçle sonuçlandı. Aşağı Fin-Ugor halkları Rusya'nın kuzeyindeki kimi topraklara yerleşmeyi sürdürse de, Rus idaresine 16. yüzyılda girmiş olan Tatarlar, Başkırtlar, Çuvaşlar gibi birtakım Volga halkları, 1654'e dek, Rus olmayan halkların en büyüğü olarak kaldı. Bunlar, ayrı bir statü içinde hayatlarını sürdürüyor, standart Rus vergileri yerine *yasak* vergisi ödüyordu. Bu ayrı statünün serflik uygulamasının başlatılmasından sonra da devam ettirilmesi, Tatar köylüsünün serfleştirilmemesi gibi çelişkili bir duruma yol açtı. Rus yetkililer İslamı dışlamıyor ama teşvik de etmiyorlardı; ayrıca örgütlü bir din değiştirme girişiminde bulunmadıkları görülüyor. İhtilaflar toprakla ilgiliydi; çünkü Rus köylüler gitgide bu halkların, özellikle de Başkırtların arasına daha çok yerleştikçe, bunlar bazı küçük isyanlar çıkardı. Daha güneyde, memleketlerindeki iç çatışmadan kaçan Budist Moğol halkı Kalmukların 1630'larda gelişiyle birlikte, Rusya sınırının hemen ötesinde yaşayan göçebeler arasındaki ilişkiler bozuldu. Yeni gelenler Budist olduğu için, Kırımlılarla ve bölgedeki öbür Müslüman halklarla ilişkileri zayıftı. Rus çarının önemli müttefiklerinden olan Kalmuklar, onun hâkimiyetini kabul ettiler ve yabancı ülkelere açılan savaşlarda ve iç huzursuzluklarda çara asker verdiler. Çerkezler de çara sadık halklardandı, Razin'in isyanlarına karşı onun yanında yer aldılar.

1654 tarihli Pereyaslav Anlaşması, Rusya devletine, Ukrayna Ata-

manlığı biçiminde yeni bir unsur katmış oldu. Aslen demokratik olan Kazak yurdu, hızlıca, seçkin Kazak subaylarının yönettiği bir topluma dönüştü; bu düzende unvan babadan oğula aktarılıyordu. Pereyaslav Anlaşması'na göre, Kazaklar ataman seçmeyi sürdürecekti ve ataman, yetkilileri belirleyecek, adli konularda yürütmeyi üstlenecek (eski Leh yasaları uyarınca), kendi hazinesini idare edecek, Kazak ordusuna komuta edecekti ve bütün bunları çara danışmaksızın yapacaktı. Çarın Kiev'de ve kimi büyük şehirlerde garnizonları vardı; bu garnizonların komutanları, şehirleri kontrol altında tutuyordu; ayrıca şehirlerin kendi seçilmiş kent yönetimleri de mevcuttu. Ukrayna Kilisesi meselesi daha karışıktı; çünkü Kiev Metropoliti, Moskova'nın yetki alanında değildi, İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlıydı ve Moskova Patriği'ni başı olarak ancak 1687'de tanımıştır.

Ukrayna atamanlığının Rusya'ya dahil edilmesi, Rus Ortodoks Kilisesinde değişikliklerin yaşandığı bir dönemde Kiev ile Moskova arasındaki bağları perçinleyerek muazzam bir etki yarattı. Bu değişiklikler, Rus ruhbanını Ukrayna usulü bir dindarlığa yönlendirdi; fakat aynı zamanda, nihayetinde hizipleşmeyle sonuçlanacak dinî ayaklanmaların kıvılcımını da çaktı. Kilisedeki yenilenme hareketinin işaretlerini Çar Mihail'in zamanından itibaren görmek mümkündür. Rus papazların, kendi cemaatlerinde Ortodoks öğretileri yeterince yaymadığından yakınan sesler yükseliyordu. Liturjinin taşıdığı önemin merkezî olduğu herkesçe kabul edilse de, reformcular daha sistemli bir ibadet istiyorlardı, bu da ruhbanın daha iyi eğitilmesini ve din literatürünün çeşitlendirilmesini gerektiriyordu. Çar Aleksey'in tahta çıktığı dönemde, bu yeni eğilimin önderi, Çarın manevî babası Stefan Vonifatev'di; Novgorod Metropoliti Nikon ve Volga bölgesindeki bir köyün papazlığıyla başladığı kariyerinde Moskova kiliselerinden birinin başpapazlığına kadar yükselmiş olan Avvakum da bu zümreye mensuptu. Çar onlardan yana olsa da,1652'ye kadar fazla ilerleme kaydedememediler.

Ukrayna topraklarındaki Ortodokslarla temasın artışı, Ruslara yeni bir bakış açısı kazandırdı; çünkü Ukraynalılar, inananların yüreğinde ve zihninde Ortodoksluğu güçlendirerek dini savunmak için canla başla savaşıyorlardı. Ukrayna ruhbanı Kiev Akademisi'nde yeni bir eğitim türü benimsemişti; Rusya'da bilinmeyen bu yöntem, Cizvit örneklerinden türetilmişti. Bu eğitim, dili, belagati, ikna sanatlarını ve ayrıca felsefeyi öne çıkarıyordu. Kiev Akademisi, talebelerine sadece Slavca değil, Latince de öğretiyordu, zira Latince hâlâ hem Katolik hem Protestan Avrupa'nın akademik lisanıydı. Çar Aleksey, hem eğitim versinler hem de liturjiyle

ve dinle ilgili metinleri derleyip yayınlamaya yardımcı olsunlar diye ilk Ukraynalı keşiş topluluğunu Moskova'ya 1649'da getirdi. Derken, Patrik Yosif 1652'de hayata gözlerini yumdu ve Çarın teşvikiyle, ruhban, patrikliğe Nikon'u seçti. Patrik Nikon, ayin kitaplarının incelenmesi konusunda bilhassa gayretliydi ve 1653'te, ayin kitaplarını düzeltilmiş metinlerle tekrar yayımlamaya başladı. Bu düzeltmeler, Rus metinlerini, patriğe göre daha amirane olan Yunan (ve Ukrayna) metinleriyle aynı çizgiye getirecek şekilde yapılmıştı. Bu yeni versiyonlar, gündelik dinî uygulamalarda, örneğin istavroz çıkarma usulü gibi birkaç değişiklik de dayatıyordu. Birkaç yüzyıldır Ruslar istavrozu, işaret ve orta parmaklarını düz tutup (Mesih'in ikili doğasını temsil eder) öbür üç parmağı bükerek çıkarıyordu, oysa Yunanlar, işaret, orta ve baş parmakları kavuşturarak (Teslise atfen) istavroz çıkarırdı. Nikon, Rus tarzının Teslisi hafifsediğini ileri sürerek Yunan tarzının benimsenmesini buyurdu. Rus (ve daha eski Yunan) geleneğine göre, bütün liturji ve bununla ilintili uygulamalar Mesih'in fedakârlığını kişiye anımsatmaktan ziyade yeniden canlandırdığı için, bu küçük jestler ciddi önem taşıyordu. Bununla birlikte, başta Başpapaz Avvakum olmak üzere, Nikon'un Reform hareketindeki kimi eski müttefikleri bu değişikliklere uymayı reddetti. Avvakum sonradan, bu değişiklikleri 1653 yılının Paskalya haftasında duyduğunu aktaracaktı: "Kışın gelmekte olduğunu görmüştük; yüreklerimiz dondu, bacaklarımız titremeye başladı." Boyun eğmeyi reddedip yeni kurallar aleyhinde vaaz vermeyi sürdüren Avvakum ve takipçileri, Nikon ve Çar tarafından Sibirya'nın mümkün olan en uzak noktasına, Baykal gölünün doğusuna sürgün edildiler.

Avvakum'un ve ruhban içindeki birkaç takipçisinin 1655'te sürgüne gönderilmesiyle, ihtilaf sonlandırılmış gibi göründü. Nikon, liturjiyle ilgili reformlara ve Moskova'daki Ukraynalı öğretmenlere ve akademisyenlere hamilik etmeyi sürdürdü. Güçlü bir şahsiyete sahip olan Nikon'un muhalefete ya da hafifsenmeye tahammülü yoktu. 1658'de Çarın gözdelerinden birinin, misafir bir Gürcü prens şerefine verilen davette Nikon'un uşağına hakaret etmesi üzerine, Nikon, patriklik tahtından ayrılacağını duyurdu. Bunun nedeni, muhtemelen Çar'dan ve söz konusu boyardan beklediği af dileğinin gelmemiş olmasıydı. Nikon emekliye ayrılıp, Moskova'nın batısındaki yeni inşa edilmiş Yeni Kudüs Manastırı'na çekildi ve orada kaldı. Patriklik makamını bırakmadan, sadece makamın görevlerinden çekilmesi ciddi sorunlara yol açtı. Çar Aleksey elçiler yollayıp dönmesini istese de, Nikon bu çağrıya uymadı.

Nikon'un küskünlüğü sürerken, geri kalan kilise yetkilileri, Ukraynalıların da yardımıyla, metinlerin yeni versiyonlarını üretmeyi sür-

dürdüler. Kilisenin Yunan kurucularının eserlerinden yapılmış yeni çevirileri bastılar; yalnız bu sefer, Bizans elyazmaları yerine, Yunanca metinlerin Batıda basılmış nüshaları üzerinde çalışmışlardı. Ukraynalılar, saray ahalisinin katıldığı önemli günlerde ve Ortodoks takviminin başlıca bayramlarında vaaz veriyor, bir avuç Rus ruhban mensubuna kendi vasıflarını öğretiyorlardı. Sarayın içinde ve civarında bu yenilikçi etkinlikler vuku bulurken, Rus toplumunun öteki ucunda fırtınalar kopuyordu. Yeni kurallar taşrada hoşnutsuzluk yaratınca, yerel rahipler ve keşişler, Avvakum'u ve itirazını anımsadılar. Muhalifler, 1640'lardan itibaren Yukarı Volga şehirlerinde ve köylerinde görülmeye başlayan çileci toplulukların desteğini aldılar. Aleksey ile piskoposlar harekete geçmek zorunda kaldı. 1666-67'de, tam da Polonya Savaşı sona yaklaşmışken, Rusya Kilisesi Konseyi'ni topladılar; bu konseye iki Yunan Ortodoks patriği ile birtakım Yunan din adamları da katıldı. Konsey, Nikon'u resmen görevinden alıp yerine bir halef seçtiyse de, Nikon, konseyin otoritesini tanımayı reddetti. Bu arada Yunan patrikler bütün dünyada Ortodoksların üç parmakla istavroz çıkardığını belirterek, Avvakum'u hatasından döndürmeye uğraştılar. Bu savın hiç etkisi olmadı; zira sadece Rusların imanının hakiki olduğunu söyleyen Avvakum, öteki Ortodoks halkların inancının saf olmadığı konusunda ısrarcıydı. Konsey, Avvakum'u kınayıp metinlerdeki değişiklikleri onayladı. Nikon, kuzeydeki Ferapontov Manastırı'na sürgüne gittiyse de, Reform davasını kazanmış oldu. Yeni kitaplar, standart metin haline geldi ve çoğu Rus, yeni ayin düzenini benimsedi. Psikoposlar, ruhban ve Orta Rusya nüfusunun çoğunluğu bunları kabul etmiş olsa da, muhalifler köşelerine çekilmiş değillerdi. Avvakum, Kuzey Kutbu kuşağının da kuzeyinde kalan Pustozersk adlı küçük bir kaleye sürgüne yollandı, ama 1680'de idam edilene dek elinden kalemi düşürmedi. Öğretisi, kuzey köylerinde, Urallarda, Sibirya'da, ayrıca Don'da ve güney sınırında yayılmaya başladı. Çar Aleksey ve halefleri, bu insanları zorla Ortodoksluğa döndürmek için askerlerini gönderdiler. Sibirya'nın en ücra köşesinde yaşayan, Kadim Müminler olarak bilinen topluluk 1678'de yeni bir taktik denedi. Cemaat, askerlerin yaklaştığını görür görmez ahşap bir kilisede toplanıp binayı ateşe verdi; cemaatin üyeleri kendilerini yakarak intihar etti. Bu taktik, din dayatmasını son derece güçleştiriyordu; oysa Kilise ile Devlet, ancak Kadim Müminler'in Ortodoksluğa geçmesi durumunda zafer ilan edebilirdi. Bu insanların uzlaşmaya yanaşmayıp ölmeyi seçmeleri, başarısızlık anlamına geliyordu. Sonuçta bu siyaset askıya alındı ve Kadim İman yayılmayı sürdürdü. Üyelerinin sayısı kısa sürede on binlere ulaşan hareket giderek kalabalıklaşıyordu. Sayıları arttıkça, bazı

meselelerde kendi aralarında da anlaşmazlığa düştüler; mesela bazıları toplu intiharları kınarken, bazıları onaylıyordu. Daha köktenci topluluklar, papazların ya da piskoposların olmadığı, sadece bir "eğitmen" tarafından yönetilen basit ibadetlere dayalı, bütünüyle muhalif kiliseler kurdular. Kimi Kadim Mümin cemaatleri, Ortodoks manastırlarına benziyordu; Ortodoks komşularından, ayinler dışında hiçbir farkı olmayan cemaatler de vardı. Kadim Müminlerin hepsi, Kilisenin ve Devletin otoritesini reddediyordu; bir kısmıysa, Romanov hanedanının, şeytanın vücut bulmuş hali olduğunu iddia ediyordu. Kadim İman, isyankâr değil barışçı bir hareket olmasına rağmen, iki yüzyıl boyunca çarların da piskoposların da yüreklerine korku saldı. Böylece, yerelliği su götürmez bir muhalefet ve direniş geleneği doğmuş oldu.

1666-1667 Konseyi, Kadim Müminlerin sığındığı yaban bölgelerin ücra köşeleri hariç her yerde Kilise düzenini yeniden tesis etti. Moskova sarayında, dinî uygulama değişiklikleri derinleşip yayılmış, beraberinde yeni kültürel unsurlar getirmişti. 1664'te Sarayda yeni bir şahsiyet boy gösterdi: Kiev tedrisatından geçmiş Belaruslu keşiş Simeon Polotski. Simeon çok hızlı bir şekilde çarın ve pek çok boyarın gözüne girdi; üstelik Aleksey, Siemon'u, tahtın varisi Çareviç Aleksey'e öğretmen atadı. Oğlan 1669'da öldükten sonra da, Simeon önemli bir şahsiyet olmayı sürdürdü; sarayın içinde ve civarında vaaz veriyor, saray etkinlikleri için övgü dolu şiirler, ayrıca büyük boyarlar için methiyeler ve güzellemeler yazıyordu. Ruhbanın ve makam sahiplerinin çocuklarının Latince ve Kilise Slavcası çalıştığı, klasik belagat kurallarıyla yazıp vaaz vermeyi öğrendiği bir okul işletiyordu. Siemon'un eserleri, Rus seçkinleri içindeki kültürel kaymanın belirtisiydi. 1660'lardan ve 1670'lerden itibaren birkaç boyar, çocuklarına Lehçe ve Latince öğretmeye başladı ve küçük saray seçkinleri, yetkililer ve bir avuç Moskova ruhbanı arasında salt dinî olmayan kitaplar dolaşır oldu. Fizikî ve siyasi coğrafya, Batıda anlaşıldığı haliyle dinler tarihi ve yeni dallar hakkındaki kitaplar, Rusya'ya yeni kelimeler ve yeni kavramlar kazandırdı; fakat bunların, Avrupa'da ortaya çıkmalarını mümkün kılan fikrî temelden yoksun olduklarını kaydedelim. Bu metinlerin ruhban içindeki okuyucuları, Varşova'da ve Kiev'de moda olacak yazı türleri (methiyeler, dinî şiirler, vaazlar ve başka biçimler) geliştirdiler. Vaazlar, özellikle de Simeon Polotski'nin matbu vaazları, Moskova ve saray seçkinleri dışında da dinleyici buluyordu. Çar Aleksey'in saltanatının son yıllarında, Çar ve gözdesi olan Dışişleri Bakanı Artamon Matveyev, Rusça Barok dramalarından örnekler sunan bir saray tiyatrosunun hamisi oldular. Oyun yazarı, Alman dış mahallesinden Lutherci papaz Johann Gregory'ydi ve oyuncu oğlanlar

onun okulunun öğrencilerdi; fakat metinler Rusçaydı ve bazı temsillerde bale gösterilerine de yer veriliyordu. İlgi alanları tiyatronun ötesine geçmiş olan Çar Aleksey, Danimarka elçisinden teleskop (Çar'ın kendi kelimeleriyle söylersek "Tycho Brahe'nin icadı olan tüp"ten) istemişti. Çar Aleksey'in ölümünün ardından tiyatronun faaliyeti kesildiyse de, oğlu ve halefi Fyodor (1676-1682), Simeon Polotski'ye epey destek verdi, hatta vaazlarını ve uyaklı mezmurlarını basabileceği bir matbaa kurmasına olanak tanıdı.

1680'lere gelindiğinde, yeni kültürel unsurlar iyice yerleşmişti. Patrik Yoakim (1675-1690), 1685'te Slav-Yunan-Latin Akademisi'nin kuruluşuna hamilik etti; bu, Rusya'da kısmen de olsa Avrupa tarzını benimsemiş ilk okuldu. Yoakim'in Batıya dair çok kesin görüşleri vardı, mesela Katolikliğe ve Protestan kiliselerine düşmandı. Bu okulu destekleyişinin sebebi kısmen, Moskova'da Simeon Polotski'nin Rus ve Ukraynalı taraftarları arasında olduğunu düşündüğü Katolik eğilimlerle mücadele etmekti. Okulu idare etmek ve öğrencileri eğitmek üzere atanan Sufronyos ve İoannikis Likhudis kardeşler, Osmanlı topraklarındaki Rum okullarında ve İtalya'da öğrendiklerini, yani Aristoteles'in metinlerinin tefsirini temel alan Avrupa Cizvit müfredatını işleyecekler ve filoloji öğreteceklerdi. Rusya'ya Batı kültürünün gelişinde Yunanlar da, en az Ukraynalılar kadar pay sahibidir.

Sarayın ve din seçkinleri kesiminin eseri olan kültürel ve dinî yenilikler, nüfusun geri kalanı ile taşraya ancak yavaş yavaş yayılmıştır. Herhangi bir hizbe ya da zümreye mal edilmesi mümkün olmayan yeni kültür, seçkinler sınıfının tamamı arasında yaygındı; tabii bazı bireylerin hayatında daha fazla yer kapladığını da eklemek gerekiyor. Din ve kültür, Sarayda uyumsuzluk yaratmış olmamasına rağmen, saray başka etkenler yüzünden büyük bir siyasi oyuna sahne olmuştur. Karışıklık Döneminin ardından onlarca yıl hüküm süren göreli uyum, 1671'den itibaren oradan kalkmaya başladı.

Çar Aleksey döneminin ilk yıllarında sarayın baskın şahsiyetleri, eski öğretmeni ve bacanağı Boris Morozov, kayınpederi İlya Miloslavski ve 1652-1658 arasında Patrik Nikon'du. Morozov'un 1661'de ölmesi üzerine Miloslavski tek baskın şahsiyet haline geldi; fakat Aleksey büyüyüp olgunlaştıkça, davranışları çoğunlukla rahatsızlık verici olan kayınpederinden uzaklaşmaya başladı. 1668'de, Aleksey'in, boyarlardan çoğunun ihtilafına rağmen Polonya'yla barış anlaşması imzalamasından kısa bir süre sonra, Miloslavski öldü. Bu barışın mimari olan Afanasi Ordin-Naşçokin'i büyükelçiliğe o atamıştı. Birden çok yabancı dil konuşabilen ve Çarın gözüne girmiş bir taşra soylusu olan Ordin-Naşçokin, boyar

rütbesi aldı. Hem Çar hem de Ordin-Naşçokin, Polonya'yla yapılan barışı, Osmanlılara karşı gerçek bir işbirliğine dönüştürmeyi hedefliyordu. Rusya'nın Ukrayna'yı egemenliği altına almasından ve Kiev'e bir Rus garnizonunun yerleştirilmesinden dolayı Rusya'nın Doğu Avrupa'da yeni bir konuma gelmesi ve bozkırda kırımla karşı karşıya kalınması, bu tür bir ittifakı iyice zorunluluk haline getirmişti. Ülkenin karşısında bütün gücüyle Osmanlı duruyordu ve Çar ile bakanı, boyarların kuşkuyla baktığı Polonyalıları müttefik olarak istiyordu. Maalesef, Polonya'yla arabuluculuk siyasetinin yürürlüğe sokulmasında Ordin-Naşçokin'in sergilediği kibirli tavırlar Ukrayna'da isyanlara yol açtı; Ordin-Naşçokin de bu sebeple gözden düştü. 1670'de Çar Aleksey, başelçilik kurumunun başına hem Türklere karşı ittifak kurma gerekliliğini anlayan hem de Ukraynalılarla iyi geçinen Albay Artamon Matveyev'i getirdi. *Streltsi*'de görev yapan ve Kazaklarla ilişkilerde defalarca başarıyla elçilik etmiş olan Matveyev artık Çar'ın yeni gözdesiydi.

Dış siyaseti yönetecek yeni bir isme gereksinim duyulan bu dönemde, büyük bir hanedan meselesi de patladı. Tahtın varisi Çareviç Aleksey Alekseyeviç 1669'da öldü; hemen ardından annesi Mariya da vefat etti. İkinci oğul Fyodor (1661'de doğmuştu), becerikli ve zeki bir oğlandı ama son derece hastalıklıydı. Sağ olan üçüncü oğul İvan (1666 doğumluydu) hem fiziksel hem de (anlaşılıyor ki) zihinsel engelliydi. Buna ilaveten, Aleksey'in çoğu oğlan olan birkaç çocuğu da ölmüştü; bu nedenle verasetin sürmesi için yeni bir eş alması gerekiyordu. Aleksey 1671'de *streltsi* alaylarından birinin başındaki bir albayının kızı olan Natalya Narişkina'yla evlenecekti. Aleksey'in yeni gözdesi Artamon Matveyev'in himayesindeki Narişkinler, Moskova'da ve başka yerlerde onun yanında hizmet etmişlerdi. Natalya, 30 Mayıs 1672'de bir oğlan doğurdu ve çocuk, Petro adıyla vaftiz edildi. Petro'nun sağlıklı bir oğlan olduğu anlaşılınca, Matveyev hem Çarın gözdesi hem de Çariçenin ailesinin müttefiki olmanın ayrıcalığına kavuştu ve konumunu güçlendirdi.

Matveyev, Ukrayna Kazaklarıyla, Polonya'yla ve Rusya'nın öbür komşularıyla süregelen sorunlu ilişkilerin altından kalkabilmiş, yalnızca Narişkinleri değil, hamisi olduğu hemen herkesi Rusya devletinin önemli makamlarına atamıştı. Zaman zaman fikir ayrılığına düşse de, Çarın dileklerini bağlılıkla yerine getirmiş, *duma*'da kendi görüşlerini ve Çarın görüşlerini savunmuştu. Yine de Aleksey, onun iktidarı tekeline almasına izin vermedi: Sarayın ve Çarın hanesinin idaresi, Çarın ileriki yıllarda gözdesi olacak olan Bogdan Hitrovo'nun himayesinde kaldı; fakat Hitrovo'nun başlıca siyasi meselelere müdahale etmediği görülüyor. Sonuçta, Danimarka elçisinin sözleriyle belirtirsek, Matveyev Rusya'nın

"küçük kral"ıydı. Bu güç, boyarları fena halde kıskandırmış olsa da, Çar yaşadığı müddetçe Matveyev üstünlüğünü yitirmedi. Derken, Ocak 1676'da Çar Aleksey, kırk yedi yaşında aniden öldü.

Tahta henüz on beş yaşında olan hastalıklı Çar Fyodor'un oturması, iktidarın tekrar kıdemli boyarların eline geçmesine yol açtı. Birkaç hafta içinde, Matveyev'in kolladığı kişileri makamlarından edip, Matveyev'i de sürgüne gönderdiler. Prens Dolgoruki ve Çar'ın anne tarafından kuzeni olan İvan Miloslavski, en nüfuzlu kişilerdi, ama perde arkasında en güçlü kişi, genç çarın halası Çarevna İrina'ydı. Matveyev, Sibirya'daki sürgün yerine doğru yol alırken, düşmanları onu büyücülükle itham ettiler. Bu itham adeta eski uşaklarının abartılı suçlamalarının bir bileşimiydi: Matveyev, saray eczacısından ödünç aldığı ve muhtemelen tıbbî falcılıkla ilgili bölümler içeren bir kitabı okurken görülmüştü. Ardından, Çariçe Natalya'nın Narişkinlere mensup erkek kardeşleri, birkaç yıl önce bir okçuluk idmanı sırasında Çar'ı öldürmeye kalkışmakla suçlandılar. Narişkin ailesinin uşaklarına ve yanaşmalarına yapılan acımasız işkence sonucunda pek çok ifade alınmış olsa da, önemli bir kanıta rastlanamadı. Dul kalan Çariçe Natalya'nın araya girmesiyle, Çarevna İrina bu kovuşturmayı durdurdu. Matveyev daha da uzak bir yere sürgün edildi, bazı Narişkinler ise kendi mülklerine sürgüne gönderildi. Sonraki birkaç yıl boyunca sarayın hâkimiyeti Matveyev'in düşmanlarının eline geçti ve genç çar üzerinde bir nevi boyar naipliği tesis edildi. Çariçe Natalya bu süre boyunca arka planda kalıp oğlunu büyüttü ve gözünü geleceğe dikti.

Fyodor fiziken zayıftı, ama şaşırtıcı ölçüde güçlü bir iradeye sahipti. İrina'nın 1680'deki ölümünün ardından ilk kez evlenip boyarların himayesinden sıyrılmaya başladı. Yeni eşi Polonya giysileriyle boy gösteriyordu ve Fyodor'un sağlığı düzelmiş görünüyordu. Bir sene sonra, kadının çocuk doğururken ölmesi üzerine, Çarın kolu kanadı kırılır gibi olduysa da, vazgeçmedi; saray giyiminde yaptığı reformun ardından, 1681'in sonunda ordu reformuna girişip, sarayda, idarede ve orduda kâğıt üzerinde iki yüz yıldır hüküm süren öncelik sistemini kaldırdı. Çarın farklı gözdeleri vardı; örneğin askerî reformlarını yaparken destek aldığı kişi Rusya'nın en büyük aristokratlarından olan Prens V. V. Golitsın'dı. Fyodor, Matveyev'in Moskova civarındaki mülküne dönmesine izin verip Narişkin'lerin sürgününü kaldırdı. Şubat ayında, taşra eşrafından genç bir kız olan Marfa Apraksina'yla evlendi. Bu evlilik sayesinde saraya giren Marfa'nın küçük erkek kardeşleri Petr ve Fyodor'un kaderinde büyük işler yapmak vardı. Derken çarın sağlığı kötüleşti ve 2 Nisan

1682'deki ölümü, Rusya'da ciddi bir bunalıma yol açtı.

Bunalımın nedeni yine veraset sorunuydu. Fyodor'un çocuğu yoktu, en büyük erkek kardeşi İvan ise on beş yaşındaydı ama zayıf ve sağlıksızdı. Boyarlar ve Partik Yoakim onu çarlığa uygun bulmuyorlardı. Öbür seçenek ise, dokuz yaşındaki Petro'ydu. Petro'nun tercih edilmesi, İvan'ın anne tarafından akrabası olan Miloslavski sülalesinin iktidar şansını kaybetmesi anlamına geliyordu; çünkü Petro'nun annesi bir Narişkin'di ve sürgünden henüz dönmüş olan Matveyev'in müttefikiydi.

Çar Fyodor'un ölümü tam da *streltsi* alayları içindeki hoşnutsuzluğun arttığı bir döneme denk gelmişti. Kremlin'i koruyan bu askerler, Avrupa tarzı alayların kurulmasından önceki dönemde piyade birliklerinin nüvesini meydana getiriyordu. Bunların hoşnutsuzluğu aslında albaylarının baskıcı uygulamalarından kaynaklanıyordu; fakat birileri, gerçek düşmanlarının Narişkinler ve Matveyev olduğuna onları ikna etti. *Streltsi* birliği Kremlin'i bastı ve düşmanlarının kendilerine verilmesini talep etti. Boyarlar, dehşete kapılan Matveyev'e teslim olmasını tavsiye ettiler; sonunda Matveyev, merdivenlerden, muhafızların yukarı doğrulttukları mızrakların üzerine fırlatıldı. Narişkinlerin bazıları yakalanıp öldürüldüyse de, Natalya, babasını ve en büyük erkek kardeşini kurtarmayı başardı. Askerler şehri birbirine kattı, Petro'yu ve ailesini kolladıklarından şüphelendikleri Prens Dolgoruki'lerden ikisini ve başka birtakım insanları öldürdüler. Birkaç gün sonra ruhban ve boyarlar toplanıp, İvan ile Petro'yu eş-çar ilan etti. Kargaşa yatışırken, ufukta iki yeni yıldız belirmişti: Prens İvan Hovanski ve Çarevna Sofiya.

Kendini askerlere sevdiren Hovanski, gergin geçen yaz boyunca, iki küçük çarı paravan olarak kullanıp iktidarı ele geçirmeye hazırlandıysa da, mücadeleyi kaybetti. İktidarı ele geçiren, İvan'ın kızkardeşi ve Petro'nun üvey kız kardeşi Sofiya oldu. Eylül ayında, *streltsi* alayları sakinleştiğinde, Hovanski'yi tutuklatıp idam ettirdi ve yedi yıl boyunca Rusya'nın naibesi olarak hüküm sürdü. Gözdesi ve fiilen başbakanı, Çar Fyodor döneminde öne çıkan Prens V. V. Golitsın'dı.

Sofiya başa gelir gelmez, hiziplere bölünmüş bir sarayla karşı karşıya olduğunu anladı. Önce Miloslavski ailesinden akrabalarını gözden düşürmeyi başardı ve Golitsın'la birlikte hüküm sürdü. Petro'ya göre, o dönemde de gelecekte de, Miloslavski sülalesi onun ve annesinin düşmanı olmuştu. Natalya ise, oğlunu iktidara getirme emelinden asla vazgeçmedi. Petro büyürken, Natalya, boyarlar arasından, Prens Boris Golitsın (V. V. Golitsın'ın kuzeni) ve Prens Mihail Alegukoviç Çerkaski gibi müttefikler edindi. İlginç bir kişi olan Çerkaski boyarlar arasında yer almasına rağmen, köken olarak, Rus çarlarına hizmet etmiş kuzey

Kafkasyalı Çerkezlerdendi. Sarayda ilişkiler hayli gergindi; hatta bir tartışma sırasında Çerkaski, V. V. Golitsın'a Teslis Manastırı'nın avlusunda bıçak çekmişti.

Bu entrikalarda ve tartışmalarda yer alamayacak kadar küçük olan Petro bu yılları, babasının Moskova'nın doğusunda kalan Preobrajenskoye köyünde inşa ettirdiği ahşap yazlık evde geçirdi. Petro burada askercilik "oynamaya" başladı; hizmetlilerinden ve maiyetinden Avrupa tarzı bir piyade alayı oluşturdu ve Avrupalı subaylar getirtip bu orduyu eğittirdi. Toplara hayran olan Petro, bu yıllarda topçu sınıfından nasıl yararlanılacağını da öğrendi. Kısa süre içinde eğitimli birkaç yüz adamı, yani şahsına ait bir alayı olmuştu. Bu dönemde yaşadığı en önemli deneyim ise, teknelerle karşılaşması olmuştur.

Bu öyküyü seneler sonra bizzat anlatmıştır. Petro, eski bir hangarda Rus teknelerinden farklı inşa edilmiş küçük bir tekne görmüş. Muhtemelen askerî amaçlarla, Felemenk tüccar ve amatör astronom Frans Timmerman'la matematik çalışan Petro, Timmerman'a, bu teknenin neden tipik Rus teknelerine benzemediğini sormuş. Timmerman, teknenin rüzgâra karşı yelken açabilecek şekilde inşa edildiği yanıtını vermiş. Petro'nun büyük bir heyecana kapılması üzerine, Timmerman tekneyi toparlayacak Felemenk bir denizci bulup, teknenin rüzgârda nasıl yol aldığını genç çara göstermiş. Bu işe gönlünü kaptıran Petro, alıştırma yapmak üzere tekneyi yakındaki bir göle taşıtmış. Ayrıca, diplomatik görevle Fransa'ya gitmek üzere olan genç Prens Yakov Dolgoruki'den, dönerken yanında seyrüsefer aletleri getirmesini istemiş. Petro'nun ömrünün sonuna dek teknelere ve seyrüsefere duyduğu aşk, Dolgoruki'nin 1688'de getirdiği usturlapla başlamış.

Bu esnada Sofiya ise, Rusya'yı yeni bir dış siyaset kulvarına sokmaya niyetleniyordu. Osmanlılarla çatışmaya dayalı bir siyaseti hedeflemesi bakımından Matveyev'le ortaklaşan Sofiya, onun aksine, bu işi Polonya'yla ittifak kurarak yapmayı uygun buluyordu. Avusturya'nın, Papalık'ın, Venedik'in ve Polonya'nın Türklere karşı beraber mücadele etmek üzere 1682'de kurduğu Kutsal Birlik, aradığı fırsatı sundu. Sofiya uzun ve yorucu görüşmelerden sonra, 1685-86'da Birlik'e katıldı, 1683 Büyük Viyana Kuşatması'nın galibi olan Polonya Kralı III. Jan Sobieski'yle askerî işbirliği tesis etti. Bu koalisyonda Rusya'nın görevi, Kırım'ı yenmek olduğundan, Golitsın 1687'de büyük bir Rus ordusuyla güneydeki Ukrayna atamanlığından yola çıkıp, bozkır üzerinden Kırım'a doğru ilerlemeye koyuldu. Tatarlar, zatcn susuz olan bozkırı yakınca Rus ordusunun atları yemsiz kaldı ve Golitsın geri çekildi. Tek başarısı, Narişkinlerin müttefiki ve savaş karşıtı Ataman Samoyloviç'in yerine,

adını ileride yeniden duyacağımız uysal İvan Mazepa'yı geçirmek oldu. 1689'da girişilen ikinci harekat da aynı şekilde sonuçlandı; hatta Golitsın'ın düşmanla gizli anlaşma yaptığı dedikoduları bile çıktı. Golitsın'ın dönüşünde, Sofiya bu harekâtı bir başarıymış gibi göstermeye çalıştı, birlikleri ödüllendirdi, zafer ayinlerinin tertiplenmesini buyurdu, ama Petro bunlara kanmayacaktı.

Preobrajenskoye'de, Kremlin'den uzakta büyüyen Petro artık on yedisine basmıştı. 7 Ağustos 1689'da, kâhyalarından biri Moskova'da tutuklanınca, şehir, Sofiya'nın Petro'yu öldürteceği dedikodularıyla çalkalandı. Saray muhafızlardan birinin uyarısı üzerine, Petro yatağından gömleğiyle fırlayıp atına atladı. En yakın hizmetlileri ve adamlarıyla birlikte gece boyunca at sürüp Teslis Manastırı'na vardı ve orada annesiyle ve boyar müttefikleriyle buluştu. Sessiz geçen birkaç haftanın ardından ay sonunda, çoğu boyarın, Çar İvan'ın hanesinin, Patrik'in ve yabancı paralı asker subaylarının, Petro'nun yanında olduğu açıklığa kavuştu. *Streltsi* bile Sofiya'ya arka çıkmayacaktı. Moskova'ya zafer havasında giren Petro, Sofiya'yı Moskova'nın güneybatı yakasındaki Novodeviçi Rahibe Manastırı'na yolladı. Petro, Narişkin akrabalarıyla birlikte iktidarı kesin olarak ele geçirmiş bulunuyordu; çünkü İvan'ın ona meydan okuyacak durumu yoktu, zaten 1696'da öldü. O dönemde hiç kimse, Rusya'nın temelden bir dönüşümün eşiğinde olduğunu öngöremezdi.

5 | Büyük Petro

Rusya'nın 1917 Devrimi'ne dek görüp göreceği en büyük dönüşüm Büyük Petro'nun saltanatında gerçekleşmiştir. Sovyet devriminin aksine, Petro'nun başlattığı dönüşüm, toplumsal düzeni pek etkilemedi; çünkü ne serflik kurumu yıkıldı ne de soylular serflerin efendisi olmaktan çıktılar. Petro'nun değiştirdiği şey, devletin yapısı ve biçimiydi; geleneksel Rusya çarlığını, Avrupa monarşilerinin bir çeşidine çevirdi. Bunu yaparken Rus kültürünü de epey dönüştürdü; bu katkısı, yeni kurduğu başkent Petersburg'la birlikte günümüze dek ulaştı.

Petro'nun hükümdarlığının ilk birkaç yılında, böylesi büyük olayların yaşanacağına dair bir işaret görülmedi. 1689'da Sofiya'nın iktidardan uzaklaştırılışıyla, kontrol Petro'nun annesine ve onun Narişkin akrabaları ile müttefiklerine geçti; fakat bunlar, iktidara gelince birbirleriyle geçinemez olmuşlardı. 1692'de Petro'nun karısı Yevdokiya, Aleksey adlı bir oğlan doğurdu, böylece veraset güvence altına alınmış oldu. Petro geri planda duruyor, askerlerini eğitmekle, Alman dış mahallesinde yabancı subaylarla içki içmekle, teknelerini yüzdürmekle meşgul oluyordu. Petro'nun türlü çeşitli tuhaflığı çok gecikmeden kendini gösterdi. Boyu neredeyse iki metre on santimdi, fakat dar omuzlu, ince kemikliydi ve güzelce bir yüzü vardı. Sakalını hiç uzatmadan kesiyordu ama ince bir bıyık bırakmıştı. Sağlam bir içiciydi; alkol alışkanlığının, hayatı boyunca başına bela olan sonu gelmez "karın ağrılarıyla" ve başka mide bozukluklarıyla ilgisi olabilir. Zaman zaman, korkunç histeri nöbetlerine kapılırdı; bu nöbetleri sadece eşi (ikinci eşi Yekaterina) sakinleştirebiliyordu. Kadınlarla ilişkisi şaşırtıcı derecede kısıtlıydı. Teknelerle ilgili her şey ona büyük keyif veriyordu. Okyanusu görmek için 1693'te kuzeye, Arkhangelsk'e kadar gitti. Annesi Natalya, tehlikeli açık denize açılmamasını buyuran bir mektup gönderdi, o da söz dinledi. Derken, Şubat 1694'te Natalya öldü. Hemen ardından Petro, Kremlin merasimlerinin hiçbirinde boy göstermez oldu, böylece Rusya sarayının iki yüz yılı aşkın süredir devam eden bir ritüeli sona erdi. Ardından Petro tekrar Arkhangelsk'e gitti ve bu sefer bir Felemenk gemisiyle denize açıldı.

Bu yıllarda Petro, Alman dış mahallesinde kendine iki dost edinmişti; birkaç sene boyunca Petro'nun siyasetini bu iki kişi şekillendirecekti. Dostlarından biri, o zamanlar ellili yaşlarında olan Patrick Gordon'du; bu Katolik İskoç, 1661'den beri Rus ordusunda istihkâm ve topçuluk uzmanı olarak görev yapıyordu. Ordunun yeni Avrupa tarzı alaylarının eğitilmesinde önemli rol oynamış olan Gordon, Osmanlı'ya savaş açılmasını yürekten destekliyordu. Petro'nun öbür dostuysa Francois LeFort'tu; Cenevre'den gelmiş olan bu İsviçreli paralı asker subayının Petro'yla ilişkisi, Gordon'unkinden daha kişiseldi. LeFort, pek çok içki âleminin düzenlenmesinde elebaşıydı, ayrıca Petro'yu, Alman bir tavernacının kızı olan Anna Mons'la tanıştıran da LeFort olmuştu. Bu ilişkiler, salt dostluktan öteydi, çünkü Gordon ve LeFort, genç çarın gözdeleri ve gayriresmî siyasi danışmanlarıydı; ayrıca Anna da, LeFort'un nüfuzunu perçinlemiştir.

Petro, ilk kısa deniz yolculuğunun ardından 1694 güzünde Moskova'ya döndüğünde, iktidara geldiğinden beri büyük oranda askıya alınmış olan Osmanlı aleyhtarı çalışmaları canlandırmaya karar verdi. Boyarlar bu karardan memnun olmasalar da, Çar onları düpedüz görmezden gelip, Volga ve Don nehirleri üzerinden güneye, Don nehrinin Azak denizine döküldüğü ağızda bulunan Azak Kalesi üstüne ordu yolladı. Kuşatma başarısız oldu; bunun başlıca sebebi, Türklerin denizden ikmal yapabilmesiydi. Bunun üzerine, Petro bir donanma inşa ettirdi. Donanmayı denizden çok uzakta, Don kıyısındaki Voronej'de, Felemek marangozlara ve gemi inşaatçılarına yaptırdı. Hollanda'dan, Venedik'ten, Fransa'dan subaylar getirtti. 1696 baharında donanma Don nehrine indirildi ve Petro donanmanın yardımıyla kaleyi aldı. Bu, onun ilk zaferiydi. Zaferini sadece geleneksel dualarla değil, Moskova'da düzenlenen Barok tarzı bir zafer geçidiyle de kutladı. Herakles imgeleri taşıyan zafer takları kurulmuştu; bir tanesine, Kilise Slavcasıyla Julius Sezar'ın "Geldim, gördüm, yendim" sözü yazılmıştı. Halk bu yabancı tanrıları anlasın diye, hepsini açıklayan bir kitapçık hazırlanmıştı.

Ardından Petro, tuhaflıkta bu Barok tarzı zafer kutlamalarını aşan bir eyleme girişti: Batı Avrupa'ya yolculuğa çıkacaktı. Yeni topraklarla ve donanmayla ilgili meseleleri çabucak yoluna koyup, yokluğunda idareyi ele alacak küçük bir boyar komitesi görevlendirdi; fakat öteki aristokratların, onu yerinden edecek bir komplo hazırlamakta olduğunu öğrenecekti. Komplocuların sayısı azdı, ama Petro, bunların, 1680'lerde annesine karşı çıkmış eski hiziplerin tohumundan sürgün verdiğini düşünüyordu. Komplocular genelde, makam hiyerarşisinde kendi konumlarından endişe duyuyordu, fakat kimileri, Çar'ın yurtdışına yapacağı

yolculuktan ya da genç boyarları, yabancı dil ve seyrüsefer sanatı öğrensinler diye Hollanda'ya ve Venedik'e gönderme planlarından rahatsızdı. Komplocular idam edildi ve Petro, Moskova'dan ayrıldı; ana hedefi olan Amsterdam'a varmadan önce Riga'da ve Berlin'de mola verdi.

Petro, boyar Fyodor Golovin ile LeFort'un başkanlık ettiği ve Osmanlılara karşı koalisyonu güçlendirmekle görevlendirilmiş Rus elçilik heyetinde tedbili kıyafetle yolculuk ediyordu. Golovin ve LeFort görüşmelerle meşgul olurken, Petro, Zaandam tersanelerinde marangozluk ve gemi inşası eğitimi aldı. Felemenkler Petro'ya, İngiltere'de gemilerin farklı inşa edildiğini, gövdeyi şekillendirirken gözlerine değil matematiğe güvendiklerini anlattı. Bunun üzerine Petro hemen Londra'ya doğru yola koyuldu; burada tersaneleri ziyaret etmekle kalmadı, ayrıca Greenwich gözlemevinde astronomlarla konuştu, Quaker tarikatının bir toplantısına katıldı, kraliyet darphanesini inceledi, Anglikan Kilisesinden din adamlarıyla görüştü. Ardından, memleketine dönüş yoluna çıktı ve baharda Viyana'ya ulaştı. Petro Orta Avrupa'yı at sırtında aşarken, siyasi ufuk da hızla değişiyordu. Macaristan'ın çok büyük kısmını geri almış olan Avusturya, tıpkı öteki müttefikleri gibi, kaynaklar konusunda sıkıntıdaydı. Petro, Viyana'da kaldığı dönemde, Avusturyalıların barış istediğini öğrendi. Rusya'yı Osmanlılarla savaştan çıkarmak zorundaydı; nihayet, iki yıl süren görüşmelerin ardından başarılı oldu. Hüsrana uğramış olsa da, savaşın sona ermesi elini rahatlattı; çünkü çok daha acil sorunlarla uğraşması gerekiyordu.

1698 yazında, Moskova'dan, şartlarının iyileştirilmesini isteyen *streltsi*'nin bir kez daha isyan ettiği ve manastırdaki Sofiya'yla bir şekilde temas kurduğu haberini aldı. Hızla memleketine döndü ve generallerin tavsiyesiyle, isyanın elebaşlarının boyarlarca idam ettirildiğini öğrendi. Petro'nun öfkeden gözü dönmüştü; mahpusların, korkunç ve amansız işkencelerle sorgulanmasını buyurdu. Nihayetinde yüzlerce kişi, Çarın ve boyarların katılımıyla idam edildi. Petro, *streltsi*'yi kimin harekete geçirdiğini asla öğrenemedi. Boyarların, hatta güvenip idareyi emanet ettiği kişilerin kanıtları sakladığından, hatta daha kötüsüne kalkıştıklarından kuşku duyuyordu. Sorgulama sona yaklaştıkça, Petro artık boyarlarla iş göremeyeceğine karar verdi; kendi aralarında çok itişip kakışıyorlardı, ayrıca güvenilmezlerdi. Bundan böyle gözdelerine güvenecekti.

Petro Avrupa'dan iki yeni gözdeyle dönmüştü. Golovin ve düşük rütbeli humbaracı subayı Aleksandr Menşikov. Gordon ve LeFort, Petro'nun Avusturya'yla ittifakını sürdürüp Osmanlı'yla savaşa hazırlanmasını istiyordu; fakat Petro'nun aklında başka planlar vardı. Zaten

çok geçmeden Gordon da LeFort da öldü. Golovin eski bir boyar ailesinden geliyordu ve iyi eğitim almıştı. Çin'le sınır hattının belirlendiği Nerçinsk Anlaşması'nda görüşmeleri Golovin yürüttü. Golovin'in başarılı olmasının sebeplerinden biri, Çin sarayındaki Cizvitlerle Latince konuşabilmesiydi. Menşikov ise onun tam tersiydi. Zamanında Petro'nun oyun olarak kurduğu, sonradan koruma gücü haline gelen alaylarında hizmet vermiş olan şahin bakıcısının oğluydu. Menşikov'un eğitimi kısıtlıydı, yine de Rusçası olmayan yabancılarla konuşacak kadar "asker Almancası" öğrenmişti. Ayrıca Menşikov, içki âlemlerinde ve Petro'nun yakın arkadaşı olarak LeFort'un yerini aldı. İkisi de, Petro'nun, oğlu Aleksey'in annesi Yevdokiya'dan boşanmasını destekledi. En önemlisi, Petro'nun yeni projesine, yani İsveç'e savaş açma fikrine ikisi de arka çıkıyordu.

Petro'nun saltanat yıllarının sonuna dek, İsveç'le savaş gündemden asla düşmeyecekti. Petro bu savaşın arifesinde, reformlarından ilkini gerçekleştirdi: Üst sınıflara mensup erkekler sakallarını keseceklerdi ve bundan böyle eşrafa mensup kadınlar da erkekler de geleneksel Rus kıyafetleri yerine Batılı kıyafetler giyeceklerdi. Ayrıca takvim yılının, dünyanın yaratılmasına göre değil, İsa'nın doğumuna göre ayarlanmasını emretti; Petro böylece Rusya'nın, gelişmiş dünyaya ayak uydurabileceğine inanıyordu. Bu buyruklar, özellikle de yeni giyim tarzı memnuniyetsizliğe yol açmıştır. Bilhassa boyar kadınları, saçlarını örtemedikleri için (dolayısıyla yeni giysi iffetsizdi) yeni giyim tarzını beğenmediler, ayrıca uzun çorapla ve yüksek topuklarla başa çıkamıyorlardı. Pek çoğu yeni giysiyi sadece sarayda giyiyor, evde yine geleneksel kıyafete dönüyordu.

Petro bir sonraki adım olarak devleti baştan düzenlemeye koyuldu. Kasabalılardan vergi toplama işi, taşra valilerinin elinden alınıp kent seçkinlerine verildi; ayrıca Petro, resmî belgelere damga vergisi koydu. Bunlar, nihayetinde terk edilecek denemelerdi; fakat bu arada sessiz sedasız daha temel bir değişim yaşanmıştı: Petro, boyarlara yeni üyeler katmıyor, *boyar dumasi*'nı toplamıyordu. Keza, 1701'de ölen Patrik'in ardından, yeni patrik seçilmesine izin vermeyip, Ukraynalı keşiş Stefan Yavorski'yi "patriklik tahtının koruyucusu" olarak atadı. Böylece, Rusya'da Ortodoks Kilisesinin geleneksel ve meşru başı ortadan kaldırılmış oldu. Bu da yetmezmiş gibi, Petro, manastır mülklerinin gelirlerine el koyup çoğunu kendine ayırarak, keşişleri harçlığa bağladı. Açacağı savaş için gelir temin etmeye çalışan Petro, aristokrasiden ya da Kiliseden herhangi bir müdahale olmasın istiyordu.

İsveç'e açılan savaş, Petro'nun, Azak harekâtlarının sonucunda uğradığı hüsrana bir tepkiydi. Azak Kalesi'ni alıp Karadeniz'e iyi kötü

bir çıkış kapısı elde etmişti etmesine, ama Osmanlı, bırakın Rusların İstanbul Boğazı'nı aşıp Akdeniz'e açılmasını, Karadeniz'de ticaret yapmasına bile izin vermeyecekti. Rusya, zaferinin faydasını göremeyecek kadar geç katılmıştı savaşa. 1698'de Petro, *streltsi* isyanını bastırmak için Viyana'dan memlekete dönerken, Polonya'nın yeni kralı Saksonyalı Augustus'la uzun bir görüşme yaptı. Çok hırslı bir adam olan ve kendini büyük bir komutan sayan Augustus, İsveç'in Baltık kıyısındaki eyaletlerini ele geçirmek istiyordu. Geçmişten beri Polonya soylularının hedefinde olan bu topraklar, Polonya'daki güçsüz konumunu kuvvetlendirmek isteyen Augustus'un çok işine yarayacaktı. Danimarka ile Rusya, Kuzey Avrupa'nın egemen gücü İsveç'e karşı Polonya'nın doğal müttefikleriydi; bunu gören Agustus, Petro'yu ikna etmeyi başardı.

Savaşta sık sık başa geldiği gibi, evdeki hesap çarşıya uymadı. Augustus'un küçük ordusu 1700'de Riga'yı almaya çalıştı ama fena çuvalladı. İsveç'in doğuştan komutan olan genç kralı XII. Karl, birkaç hafta içinde Danimarka'yı saf dışı bıraktı, ardından ordusunu Baltık vilayetlerine çıkardı. Petro, yeni eğittiği Avrupa tarzı ordusuyla ilerleyip, İsveç'in Estonya topraklarında bulunan Narva şehrini kuşattı. Karl saldırmak için hızla harekete geçti, bir kar fırtınasının ortasında çıkarma yapıp hazırlıksız Rusları dağıttı. Sadece Petro'nun muhafız alayları düzenli çekilebilmeyi başarsa da, yabancı ve Rus subayların çoğu esir düştü. Petro'nun her şeye baştan başlaması gerekiyordu. Neyse ki Karl'ın başka planları vardı. Rusların becerilerini küçümseyen Karl, dikkatini Polonya'ya çevirip, Augustus'u tahttan indirerek yerine bir İsveç kuklası geçirme planına sekiz yıl harcadı. Bu dönemde soluklanma fırsatı bulan Petro, bunu iyi kullandı.

Petro yenilmezliği tescilli bir güç olan İsveç'e savaş açmakla ne elde etmeye uğraşıyordu? Resmî açıklamasına göre, Karışıklık Dönemi sonunda kaybedilmiş toprakları, yani günümüzde Petersburg'un bulunduğu Finlandiya körfezinin doğu yakasını geri alacaktı. Kadim Rus bölgesi niteliğindeki (bu iddia doğrudur) bu topraklar, ata mirasıydı. Aynı zamanda Petro, uzaktaki Arkhangelsk'e kıyasla ticarete ve iletişime daha uygun bir liman da istiyordu. Azak limanı işe yaramamıştı, geriye kalan tek seçenek de Baltık kıyısıydı. Aslında Narva, yüz elli yıl önce Korkunç İvan'ın da uğrunda savaştığı bir bölgeydi. Petro, bu savaşın destansı bir düelloya dönüşüp Kuzey ve Doğu Avrupa'nın çehresini değiştireceğini bilemezdi, ayrıca başlangıçtaki amaçlarının mütevazı olduğu anlaşılıyor. Pek çok savaş gibi, bu ihtilaf da zamanla kendi mantığını yaratmış, kimsenin tahayyül edemeyeceği bir biçimde sona ermiştir.

Bu savaş Petro'nun ve devletin bütün enerjisini yutuyordu. İdare,

Petro'nun gözdeleri Golovin ile Menşikov'un elindeydi; bu düzenleme, üzerinde uzun uzadıya düşünülmeksizin yapılmıştı. Zamanının çoğunu ordusuyla ya da Moskova çevresindeki küçük evlerinde, özellikle Preobrajenskoye'deki malikânesinde geçiren Petro, sarayın ileri gelenleriyle toplanmayı bırakmıştı. O dönem ve sonrası düşünüldüğünde, Rus ya da Avrupalı hükümdarlar arasında Petro'nun yaşam tarzının eşi benzeri yoktur. Kırsalda ya da ordu içinde dolaşmaya çıkarken yanına muhafız ya da maiyetini almazdı, ama tornasını ve ahşap işleme aletlerini gittiği her yere götürürdü. Saray hayatından özenle uzak dururdu, çünkü Avrupa'nın büyük kısmında olağan sayılan her türlü merasimden ve saray eğlencesinden nefret ederdi. Subaylarıyla ya da Felemenk gemi kaptanlarıyla bol bol içki içip, akşamı havai fişek gösterisiyle bitirmek en büyük eğlencesiydi.

Bu yaşantının ve hükümetin sahnesi, yeni kurulan Petersburg'a kaymaya başlamıştı. Petro bu şehri kurmaya, Narva'daki yenilginin ardından, bir inat sonucu karar vermişti. Sıfırdan bir ordu kurup Baltık eyaletlerine gönderdi; böylece orduyu, düşmanla girilen küçük çarpışmalarda fiilen eğitmiş oldu. 1702'de, daha büyük bir hedefe yönelecek kadar özgüven kazanmıştı: Neva nehri kıyısındaki İsveç kalesi Nöteborg. Kısa bir kuşatmadan sonra kaleyi aldı ve önceki Rus ismini boşverip, Schlüsselburg (Almancada "Anahtar Kale") adını verdi. Ertesi sene Neva boyunca ilerleyip, nehrin ağzındaki küçük İsveç şehrini ele geçirdi ve bölgeyi hem denizden hem karadan savunmak amacıyla derhal Petro-Pavel Kalesi'ni inşa etmeye başladı. Kalenin çevresine, Rusya'nın Baltık kıyısındaki deniz üssü ve potansiyel ticaret limanı olacak yeni bir şehir kurmaya koyuldu. Bunun için savaşın sona ermesini beklememişti ve yıllar içinde savaşın en karanlık anlarında bile, değişmeyen tek talebi Petersburg olacaktı.

Doğrusu, karanlık anlar birbirini kovalıyordu. Karl 1706'da Augustus'u Polonya tahtından feragat ettirmeyi başardı. Ardından, Augustus'un kalan destekçilerini ve Rus ordusunu ülkeden def etmek için iki yıl boyunca yavaş yavaş Polonya'nın doğusuna ilerledi. Uzun zafer dizisinin daha başında olan ve Avrupa'da, dünyanın en büyük komutanlarından biri olarak anılan Karl'ın, Petro'yu tahtından edip Moskova'da zayıf ve uysal bir yönetim kurmak için boyarlara ve muhaliflere başvurmak gibi kapsamlı planlar yapması şaşırtıcı değil. Petro'nun ordusunun, ona karşı koyamayacağını varsayıyordu. Bununla birlikte, İsveçliler Rusya sınırına yaklaştıkça durumları hızla bozuldu. Ruslar bu toprakların büyük kısmını yiyeceksiz ve yemsiz bıraktığından, Karl'ın ordusunun erzakı azaldı. Bu da yetmezmiş gibi, Rus ordusuyla her karşılaşmalarında,

Petro'nun subaylarının işlerinde ustalaştıkları belli oluyordu ve İsveçlilerin başarı kazanması giderek zorlaşıyordu. Derken Karl Rusya sınırına ulaştı ve burada mola verdi; dağıttığı bildirilerin, Rus boyarları ve halk içinde hoşnutsuzluğu yükselteceğini ummuştu, ama hiçbir kıpırdama olmadı. Rusya sakindi ve kış yaklaşıyordu. Karl, güneye dönüp Ukrayna Atamanlığı'na girmeye karar verdi, fakat önce, Riga'dan gelen ikmal güçleriyle birleşmeyi planlıyordu. Petro darbesini Lesnaya'da indirdi. Süvarileri ormanın içinden hızla geçerek, destek güçlerinin üzerine çullandı, onları geri çekilmeye zorlayarak erzaklarına el koydu. Karl'ın artık daha fazla adamı vardı, ama erzakı kalmamıştı.

Karl, o sıralarda umudunu Ukrayna'ya bağlamıştı. Ukrayna Atamanı İvan Mazepa'yla uzun süredir gizlice haberleşiyordu; Mazepa, Rus Çarına karşı isyan edip bütün Ukrayna Kazak yurdunu ayaklandırma sözü vermişti. Fakat Karl, Ukrayna'da sadece bazı Kazak generallerle birkaç bin adamının desteğini alabildi. Kazak ileri gelenleri Çar'a sadık kaldılar. Bu arada İsveçliler Ukrayna'da kışladılar; bu kez yeterince yiyecek bulsalar da, askerî teçhizat sıkıntısı çekmeye başladılar. Bahar geldiğinde, İsveç Kralı kuzeydoğuya, Moskova'ya doğru yöneldi, fakat geri hatlarında düşman birliği bırakmamak için, Poltava Kalesi'ni kuşatmak üzere ilerleyişini durdurdu.

Bu esnada Petro, hamlesini yapmaya karar verdi. Ordusunu şehre doğru sürdü, fakat saldırmak yerine şehrin eteklerinde tahkimatlı bir kamp kurup bekledi. Karl kısa süre sonra ona saldırmak zorunda kalacaktı; çünkü Kazak çeteleri, etraftan yiyecek toplamayı imkânsız kılıyordu. 27 Haziran 1709 sabahı, yenilmez İsveç ordusu sabah sisi içinde Rus kampına doğru yürüyüşe geçip, saldırmaya hazırlanarak sağ cenaha doğru manevra yaptı. Petro, onları karşılamak için toplarını ileri çıkardı. Saat on sularında İsveçliler, onlara pek çok zafer kazandırmış olan cephe hücumu manevrasına başladı. Fakat bu sefer başarısız oldular. Petro'nun topları İsveçlileri parçaladı; bu sefer Ruslarla göğüs göğüse çarpışmaya tutuşan İsveçliler kısa sürede dağıldı. Öğleye doğru Karl'ın ordusundan hayatta kalanlar batıya, Dinyeper nehrine doğru kaçtılar. Rusya böylece büyük güçler sınıfına girmiş oldu.

Poltava'daki zafer, Petro'nun saltanatının dönüm noktasıydı; bu sayede zafer ilan edip, S. Petersburg'u güvence altına almıştı. Aynı zamanda, Petro'nun ve Rusya'nın Avrupa'daki konumu da kökten değişti. Polonya'nın iktidarına ve itibarına öldürücü darbeyi indirmiş olan Karl, aynı kadere Petro eliyle uğramıştı. Petro artık fethettiği toprakları güvence altına almaya yoğunlaşabilirdi; 1710'da Baltık vilayetlerini yutup, Fin şehri Viborg'u ele geçirdi; böylece, kısa süre içinde yeni başkent ola-

cak olan Petersburg'un çevresine yeni bir savunma kuşağı inşa etmiş, ayrıca imparatorluğuna yeni limanlar kazandırmış oldu.

İsveç'le savaş 1721'e dek sürdü; çünkü Karl, İsveç'in Almanya'daki, Baltık eyaletlerindeki ve Finlandiya'daki tüm topraklarını kaybetmiş olsa da, vazgeçmeyecek kadar cesur ve inatçıydı. Petro, Karl'ı yenmek için ordusunu güçlendirip bundan faydalanmalı, ayrıca Baltık denizinde merkez üssü Petersburg olan bir donanma kurmalıydı. Donanma aşırı pahalı bir girişim olsa da, İsveç'i barışa zorlamak bakımından elzemdi. Nihayet barış yapıldığında, Petro, Viborg hariç, Finlandiya'nın tamamını İsveç'e verse de, Baltık eyaletlerini elinde tuttu. Böylece Petersburg'u güvenceye almış oluyordu.

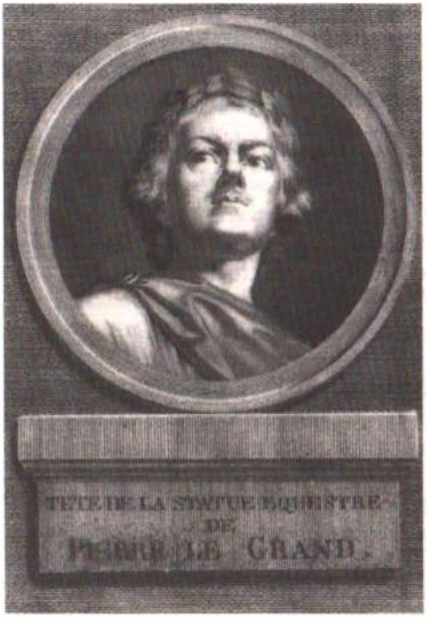
Savaşın yarattığı baskı, Petro'yu devletin yapısı hakkında daha özenli hareket etmek durumunda bırakacaktı. Golovin'in 1706'daki zamansız ölümü ise, değişikliğin derhal yapılmasını zorunlu kıldı. 1708'de hem geleneksel merkezî makamların hem de gözdelerinden oluşturduğu konseyin yerine sekiz devasa eyaletin valilerini geçirdi; vergi, asker alımı ve saray idaresi işlerinin çoğunu bu valiler üstlenecekti. Yeni düzenleme, sırf resmî yapıda değişiklik anlamına gelmiyordu; çünkü Petro, Petersburg'u ve onu merkez alan devasa eyaleti idare etmesi için eski aristokrat ailelerin kimi üyelerini (örneğin Golitsınlar ve Streşnevler), kayınlarını (Apraksinler) ve elbette "Alekşaşka" Menşikov'u görevlendirmişti. Sonuçta ortaya çıkan merkezsizleşme, merkezde bir boşluk oluşturdu; bunun üzerine Petro 1711'de eşgüdümleyici bir teşekkül olarak Senato'yu kurdu; bu kurum bilhassa Petro yurtdışındayken idareyi üstlenecekti. Senato'nun başkanı, esir düştüğü İsveçlilerin elinden kısa süre önce kaçmayı başarmış olan Prens Yakov Dolgoruki'ydi; Senato'nun öne çıkan üyeleri ise aristokratlar ve onların hamilik ettiği kişilerdi. Petro, büyük aristokratları, gözdesi Menşikov'la yan yana getirerek, yönetimde yeni bir denge yaratmıştı. Menşikov'un hasmı olan yeni gözde Prens Vasili Dolgoruki'nin (Prens Yakov'un kuzeni) ortaya çıkışı, bu dengeyi daha da perçinledi. Prens, önemli bir makamda bulunmamasına rağmen, sarayda sürekli boy gösteriyor, gizlilik gerektiren hassas meselelere dahil ediliyordu.

Petro, Petersburg'da yeni bir saray erkânının tohumlarını atmıştı. Devlet dairelerinin yeni şehre taşınmasını buyurdu, aristokratlarla pek çok tüccarın buraya gelip ev kurmalarını şart koştu. Bu fikir pek tutmadı; çünkü yeni başkent pahalı, rutubetli, su taşkınlarına açık, Rusya'nın merkezinden uzak bir şehirdi. Savaş sırasında tüccarlar kolay kolay ticaret yapamıyorlardı; aristokratlar ise, Moskova'daki sıcak ve rahat malikânelerini bırakıp Neva kıyısına taşınma zorunluluğundan hiç

hoşlanmadılar. Petro da yeni şehrinde Rus Versailles'ı tarzında büyük bir saray inşa ettirmedi. Petersburg'daki kışlık ve yazlık "saray"ları, mütevazı taşra beyefendilerine yaraşan altı odalık evlerdi. Petro'nun yeni sarayı, tıpkı malikâneleri gibi küçük ve gösterişsizdi. Dahası, yeni şehrin fizikî merkezi, çarın sarayı değil, donanmanın idare merkezi ve gemi tersanesi olan Deniz Kuvvetleri'ydi. Yeni şehrin ana caddesi olan Nevski Bulvarı, Saray'dan değil, Deniz Kuvvetleri Karargâhından başlıyordu; Petro'nun ölümünden sonra açılan bulvarlar da aynı yeri merkez almıştır. Petro'nun nihai planına göre, hükümetin merkezi, nehrin kuzey yakasındaki Vasilyevski Adası, yani Kışlık Saray'ın ve Deniz Kuvvetleri'nin karşı yakası olacaktı. Bu ada aynı zamanda ticaretin başlıca merkezi olarak hizmet edecekti. Fakat şehir civarında suların fazlasıyla sığ olmasından dolayı, ana liman Kronstadt'taydı. Güneydoğu doğrultusunda Finlandiya körfezi boyunca uzanan çarla seçkinlere ait kır villaları, yeni şehrin olmazsa olmaz bir parçasıydı. Geniş bahçeleri olan bu mütevazı haneler, Utrecht yakınlarındaki Vecht nehri boyunca uzanan Felemenk villaları model alınarak tasarlanmıştı. Günümüzde Peterhof diye bilinen muhteşem evin ilk hali de bu villaların arasındaydı; bu yapı, o zamanlar sadece fıskiyeleriyle ve bahçesiyle dikkat çeken, çara ait mütevazı bir kır eviydi. Menşikov'un kıyının daha da uzak bir noktasında yer alan Oranienbaum'daki sarayı çok daha büyük ve görkemliydi. Petro'nun planı gereğinden fazla mütevazı kaldığından, hükümet yavaş yavaş güneye, Kışlık Saray'ın yanına taşındı. Petro'nun ölümünden sonra şehrin mimarisi kısa sürede çok daha görkemli hale gelmiştir. Roma zafer taklarıyla, klasik mimariyle ve süslerle bezeli büyük bir imparatorluk başkenti olan bu şehir, aslında Kuzey Avrupa tarzında mütevazı bir liman ve kraliyet meskeni olarak doğmuştur.

Petro yeni şehrini ve sarayını, yeni eşi Yekaterina'yla birlikte kurdu. Yekaterina'nın hikâyesi, bütün bu dönemin belki de en tuhaf öyküsüydü. Rus orduları Baltık eyaletlerine ilerlemeye başladığında, yöredeki Lutherci papazlardan birinin yanında çalışan Marta adlı hizmetçi de ailenin geri kalanıyla birlikte Moskova'ya gönderildi. Burada efendisi bir okul kurdu. Marta, 1704 civarında Petro'nun dikkatini çekti ve Anna Mons'un yerine geçti. Marta Ortodoksluğu kabul edip Yekaterina ismini aldı ve 1712'de Petro'yla evlendi. Evlendiklerinde, hepsi kız olan birkaç çocukları vardı; 1709 doğumlu olanı, ileride Çariçe Yelizateva olacaktı. Yekaterina, sarayda güçlü ve önemli bir şahsiyetti, genelde Menşikov'a yakın olsa da, bir kriz durumunda başkalarıyla da uyum içinde çalışabiliyor, Petro'nun öfkesi taştığında onu yatıştırabiliyordu.

Bu yeni şehirde Petro, kilisenin ve devletin yapısını bir kez daha

Resim 5. Büyük Petro. 1782'de Büyük Yekaterina'nın emriyle dikilen, Etienne-Maurice Falconet'nin eseri olan atlı heykelin arkasındaki gravür.

baştan düzenlemeye koyuldu. 1715'te, Heinrich Fick adlı Alman hukukçuyu, casus olarak İsveç'e yolladı; Fick'in görevi, İsveç idarî sistemini incelemekti. Fick ayrıntılı bilgilerle döndü; bu malumatı temel alan Petro, kurullar eliyle işleyecek bir merkezî yönetim yaratma sürecini başlattı; bu kurulların her biri, Rus yetkililerden ve yabancı uzmanlardan meydana gelen komitelerce yönetiliyordu. O dönemde Petro, piskoposluk iktidarının güçlü olması ve Rusya'nın kâfirleri yok etmesi gerektiğini düşünen Stefan Yavorski'den giderek daha fazla rahatsız olmaya başlamıştı. Yavorski, Moskova'da yaşanan kaynağı belirsiz bir dinî muhalefet vakası yüzünden hem Çar'la hem de senatoyla ihtilafa düştü; Petro, Yavorski'nin idam taleplerini kısmen karşılamış olsa da, ileriki dönemde kiliseye yeni bir düzen getirmeye karar verdi. Petersburg'a kısa süre önce gelmiş olan Ukraynalı piskopos Feofan Prokopoviç, uygun bir düzenleme planlamakla görevlendirildi.

Bu büyük değişikliklerin ayrıntılarının şekillenmesi, özellikle de

İsveç'le savaş bir türlü bitmediğinden, uzun bir zaman almıştır. Bu arada Çar'ın aklını meşgul eden başka tasalar da vardı. 1714 güzünde Petro, Menşikov'un ve kimi önemli yetkililerin, rüşvetçiliği ne boyutlara vardırdığını keşfetti. Petersburg'un inşası, rüşvetçiler için bilhassa altın madeni gibi işlemişti: Her yıl binlerce köylü, zorunlu olarak çalıştırılmak üzere şehre getiriliyordu; bu ırgatlara hak ettiklerinden az ödeme yapılarak, beslenmeleri ve maaşları için ayrılan bütçenin büyük kısmı zimmete geçirilmişti. Suçlu memurlar kırbaçlanıp sürgüne gönderildi ve Menşikov milyonlarca rubleyi hazineye geri ödeme cezasına çarptırıldı. Petersburg valisi olarak kalsa da, Çar'ın gözünden düştü ve sarayda üstünlük Dolgorukiler ile müttefiklerinin eline geçti. Tek sorun Menşikov da değildi; Petro'nun ilk eşinden olan oğlu Aleksey Petroviç artık yirmili yaşlarındaydı ve babasını ciddi anlamda hayal kırıklığına uğratmıştı. Petro ona Batı tarzı eğitim vermiş, Almanca ve Fransızca, tarih ve coğrafya öğretmişti, ama bu eğitimin Aleksey'e pek faydası dokunmamıştı. Alman İmparatoru VI. Karl'ın baldızıyla evlenmesi de işe yaramadı. Aleksey bu kadına soğuk davranmış, onu horgörmüş, hizmetçileri arasından biriyle sevgili olmuştu. Tembeldi; öğrenmeye, siyasete ya da savaş sanatına karşı ilgisizdi; hizmetli çevresiyle ve ruhbanla içki içmeyi tercih ediyordu. Stefan Yavorski'ye göre ise Aleksey, ileride Kilisenin menfaatlerini savunacak biriydi; Yavorski, doğru olup olmadığını bilemeyeceğimiz bu görüşünü açık etti. Baba ile oğul arasındaki ilişki bozuldu. Petro'nun ikinci eşi Yekaterina'nın varlığı, tahtın başka varislerinin doğabileceği anlamına geliyordu. Nihayet, 1715'te, Yekaterina ile Aleksey'in karısı neredeyse aynı anda iki oğlan çocuk doğurdular. Petro en büyük oğlunu es geçmek istediği takdirde, artık olası iki varisi vardı. Çar, Aleksey'e mektup yazıp, bir hükümdarda olması gereken niteliklere kayıtsız kaldığı için oğlunu fırçaladı. Bunun üzerine Aleksey, manastıra girmeyi teklif etti. Petro onu bir kez daha uyardı, ardından süregiden savaşla ilgilenmek ve seyahat etmek üzere Batı Avrupa'ya, bu sefer Fransa'ya gitti.

Petro yurtdışındayken, Finlandiya'daki Rus ordusunun erzak ve teçhizatıyla ilgili bir kriz yaşandı. Senato'nun, aristokrat destekçileriyle birlikte bu işi çözmekte isteksiz davranması üzerine öfkeden çılgına dönen Petro emirler yağdırmasına rağmen hiçbir sonuca ulaşamadı. Olaya müdahale eden Menşikov, gemilere buyruk verip ikmalin yapılmasını sağlayarak tekrar Çar'ın gözüne girdi ve işlediği suçlardan affedildi. Birkaç hafta sonra, Rus tahtının varisi Aleksey Petroviç ortadan kayboldu ve aramalara rağmen bulunamadı. Petro'nun elçileri sonunda Aleksey'in izine Viyana'da ulaştılar; oraya, karısı vesilesiyle akrabası olan İmparator Karl'ın yanına sığınmaya gitmişti; Karl, Petro'nun gücünün art-

masından ve Almanya'daki potansiyel etkisinden cidden hoşnutsuzdu. İmparator'un kucak açmasına karşılık, Aleksey, Karl'ın bakanlarına, emrine ordu verilirse babasını tahttan indirmeyi teklif etti. Bunun mümkün olmadığını bilen Avusturyalılar, Petro'nun tepkisinden korktuklarından, Çareviç'i önce Tirol'de sonra Napoli'de sakladılar. Petro, Pyotr Tolstoy adlı bir diplomatı oraya gönderdi. Pyotr, Aleksey'i geri getirme görevini başarıyla yerini getirince, Tolstoy ailesinin iki yüzyıl sürecek ikbal dönemi açılmış oldu.

Aleksey, Moskova'ya Ocak 1718'de döndü. Hemen zorlu bir sorgulama süreci başladı; sorgulama esnasında, Aleksey'in yaptığı itiraflarla, aristokratlar arasında ve Kilise içinde bulduğu desteğin kapsamı ortaya çıktı. Yandaşları arasında, Çar'ın diğer gözdesi Prens Vasili Dolgoruki, Stefan Yavorski ve pek çok büyük aristokrat vardı. Petro'nun anladığı kadarıyla, bunların belirli bir planı olmasa da, Aleksey'in Viyana'ya kaçışından haberdarlardı. Petro, bir açmazla yüz yüze kaldı: Ya Korkunç İvan'ın yöntemini uygulayıp hepsini cezalandıracaktı ya da birkaçını cezalandırarak olayı küçültüp örtbas edecekti. Karısının da ikna çabaları sayesinde, ikinci seçeneği tercih etti. Düşük rütbeli bir düzine kadar insan idam edildi. Prens Vasili Dolgoruki'yle diğerleri şehirden sürüldü ve Aleksey, Senato'nun, bakanların, generallerin ve ruhbanın önünde yargılandı. Ruhbandan olmayanlar, Aleksey'e ölüm cezası verilmesi için oy kullandı; bu belgeyi imzalayanların düzinelercesi, Aleksey'in destekçim dediği kişilerdi. Petro idamla ilgili nihai kararını veremeden, Çareviç öldü; ölüm sebebinin hukuki işkencenin yarattığı etkiler olduğu tahmin edilse de, güvenilir bir bilgiye ulaşılamamaktadır.

Öyle ya da böyle, Petro'nun sorunu çözülmüş oldu. Çar'ın bundan böyle kendi halefini istediği gibi seçebileceğini duyurdu. Ardından, yeni yönetim biçimi olan Kurulları yürürlüğe sokup, Kiliseyi de yeni bir kuruma bağladı. Kutsal Sinod'da, ruhbandan ve papaz olmayan kişilerden meydana gelen komitenin başında "Ober-procuror" unvanlı, ruhban dışından biri bulunuyordu. Bu yapıyı oluştururken, Prokopoviç'in Lutherci kiliseyle ilgili İsveç hukukuna getirdiği yorumdan esinlenmişti. Bu yeni yapı, Ortodoks geleneğinden keskin bir kopuş anlamına geliyordu. Düzenlemeye göre, Çar, Kilisenin "koruyucusu" sayılıyor, Sinod'un üyelerini görevlendirme yetkisini elinde bulunduruyordu. Bundan sonra Kilise siyasette rol alamayacak, Çar'ın reformlarına muhalefet edemeyecekti.

Aleksey'in ölümünden, Petro'nun Ocak 1725'teki ölümüne kadar geçen yedi yıl boyunca, Petro, idare sistemini, kültürü ve dış siyaseti baştan ayağa yeniden düzenledi. İsveç savaşının bitmiş olmasıyla bü-

yük bir yükten kurtulmuş olsa da, kazandığı zaferlerle yetinmedi. Hiç vakit kaybetmeden, İran'ın yaşadığı siyasi karışıklıktan faydalanmak üzere hamlede bulundu, İran'ın kimi kuzey vilayetlerini ele geçirmeye çalıştı. Petro'nun ölümünden sonra iptal edilmiş olan bu tasarı, onun düşünme şeklini ortaya koyuyor: Bu toprakları alma isteği, İran'ın ipek üreten bölgelerini kontrol altına almak, İran pazarından büyük pay koparmak, ileride Yakın Doğu ve Hindistan pazarlarına girmek gibi saf ticari kaygılardan ileri geliyordu. Hiç uygulanamamış olsa da, bu planlar, Petro'nun, sahip olduğu tarım imparoturluğunu, ticari eklentilerle güçlendirmek istediğini gösteriyor.

Merkezî hükümetin pekiştirilmesiyle birlikte, Petro sayıca azalmalarına zemin hazırladığı eski saray maiyetinin ve askerî rütbelerin yerini alacak bir Kıdem Cetveli belirledi. Sivil ve askerî rütbeler arasında bir denklik tesis eden bu cetvel, yetenekleri sayesinde yükselen pleblerin soylu saflarına katılmasını sağlamıştır. Bu sistem, Rusya devlet yönetiminin çerçevesi olarak 1917'ye dek sürdü. Aynı yıllarda Petro, Rus taşra idaresini de yeniden örgütlemeye uğraştı; büyük vilayetlerin sınırını yeniden çizerek bunları alt bölümleriyle birlikte elli küçük vilayete böldü, ayrıca yürütme ve yargı işlerini birbirinden ayırdı. Bütün bu işleri İsveç modeline göre yapmıştı. Fakat, Rusya böyle bir sistemi uygulayacak kaynaklardan mahrumdu, dolayısıyla Petro'nun ölümünden sonra, vilayet sayısı on dörde düşürüldü, taşra valilerinin hemen altına önemli bir idare katmanı daha eklendi. Bütün bu kurcalamalar, devasa bir devleti sınırlı kaynaklarla yönetme sorununu çözememiştir.

Petro'nun fethettiği topraklar arasında Estonya ve Livonya gibi Baltık vilayetleri de vardı. Rusya'nın eline ilk defa, Ortodoks olmayan güçlü yerel seçkinlerin bulunduğu topraklar geçmiş oldu. Bu bölgedeki ayrıcalıklarını ve topraklarını İsveç mutlakiyetine kaptırmış olan pek çok Alman soylusu, Petro'yu desteklemişti. Petro nihayet 1710'da İsveç'i buradan kovunca, yerel mahkemeler, *diet*'ler ve kendi topraklarındaki Lutherci kilisenin kontrolü de dahil olmak üzere, eski ayrıcalıklarının tümünü soylulara geri verdi. Seçilmiş şehir yönetimleri, şehirli Alman tüccarların elinde olacak şekilde tekrar tesis edildi. İsveç yanlısı Mazepa'nın yerine 1708'de İvan Skoropadski'nin seçilmesi sayesinde, Ukrayna Atamanlığı'nda üstünlük Petro'ya geçti; Skoropadski'nin 1722'deki ölmünün ardından, ataman makamı büsbütün ortadan kaldırıldı. Bununla birlikte Petro, atamanlığın geri kalan hukuki ve yerel yapısını olduğu gibi bıraktı ve atamanlık 1780'lere kadar devam etti. Dolayısıyla Rusya'nın, sadece yeni toprakları ve halkları değil, ayrıca Livonya'da ve Ukrayna Atamanlığı'nda, ikisi de Rusya'nın yapısından

farklı, ayrı hukuki ve yerel siyasi sistemleri oldu. İki ülkede de geleneksel ayrıcalıklar ve yerel seçim sistemleri sayesinde iktidar ve zenginlik yerel soyluların elindeydi, Çar da genel idareyi sağlaması için buralara vali atıyordu.

Petro'nun hudut boylarındaki vilayetlere müdahalesi sınırlıydı. Rusya'nın iç vilayetlerinde daha yeni ve ıslah edilmiş kurumlar yürürlüğe sokmuştu. Petro 1718'den sonra, eski Rus vergi sisteminin ve bizzat uydurduğu sayısız mali uygulamanın yerine tek bir vergi getirdi. Soylu olmayan herkesin ödeyeceği bu "can vergisi", 1860'lara dek, mali ve toplumsal ilişkileri yapılandırmış bir uygulamadır. Petro'nun önlemlerinden bazıları uzun soluklu olmuş, bazıları pek dayanamamış olsa da, Rusya devletinin temel kurumlarının, bu kurumların gücünün ve görevlerinin ilk defa yasalarda dile getiriliyor olması büyük önem taşıyordu. Bu yasalar, her önlemin gerekçesini belirten ayrıntılı açıklamalarla birlikte yayımlanmıştı. Bu yeni yönetim sistemi, resmî olarak Avrupa'nın öbür monarşileriyle aşağı yukarı aynı görünüyordu.

Yeni hükümet biçimiyle birlikte, yeni bir kültür de doğdu. Petro, eski dinî kültürü baskı altına almamış, sadece çağdaş Avrupa'nın seküler kültürünü ithal etmeye koyulmuştu. Yüzlerce genç soyluyu yurtdışına göndermiş, onları teşvik etmiş, zaman zaman da Avrupa kaynaklı kitapların çevrilip basılmasını buyurmuştur; fakat kastettiği kitaplar büyük klasikler değil, tarih, mimari, matematik, coğrafya ve birtakım başka konularla ilgili ders kitaplarıdır. Ömrünün son yıllarında, şahsi kütüphanecisini, Petersburg'da kurulacak olan bilimler akademisi için bilimciler seçmek üzere yurtdışına gönderdi ve kütüphaneciye, bilhassa matematikçi ve doğa bilimcisi araması talimatını verdi. Petro öldüğünde bu proje henüz hayata geçirilmemiş olsa da, karısı ve halefi, bu akademiyi onun anısına resmen kurmuştur. Sonuçta, Rusya Bilimler Akademisi 1725'te kapılarını açmıştır. Petro, sanata ve bilime ilgi duymakla kalmıyor, aynı zamanda Rusya'nın toplumsal alışkanlıklarını Avrupalılaştırmak da istiyordu. Dönemin Avrupa düşünüşünde, intizamlı bir devlet örgütlenmesinde rol almak üzere yetiştirilmiş kültürlü insanların varlığı bir zorunluluktu. Bu nedenle Petro, 1719'da soyluların, toplumsallaşma şekillerini değiştirmelerini buyurdu. Sadece erkeklerin katıldığı eski tarz ziyafetlere son verilmeli, soylular artık belirli günlerde evlerini konuklara açıp ("davet" olarak bilinir), alt rütbeliler de dahil, tanıdıklarını davet etmeliydi. Eğlenceler seviyeli olmalı, müzik, dans, iskambil oyunları gibi öğeler içermeliydi ve en önemlisi, bu davetlere kadınlar da katılmalıydı. Petro'nun kültürle ilgili pek çok emri gibi bu da, zaten genel uygulama

alanı bulmuş bir şeyi şart koşuyordu; çünkü diplomatların anında fark ettiği üzere, davetler, gündelik haberler hakkında bilgi alışverişi ve siyaset için mükemmel ortamlardı.

Petro'nun ölmeden önce yaptığı neredeyse son şey, Alman hukukçu ve tarihçi Samuel Puffendorf'un *De Officio Hominis et Civis* [İnsanın ve Vatandaşın Görevleri Üstüne] başlıklı kitabının tercüme edilmesini buyurmak oldu. Devletin doğasını anlatan ve çok okunan bu anlatı, nihayetinde doğa yasalarına ve doğa durumundaki insanlar arasındaki, sözleşmeye dayalı bir hükümetten bahsediyordu. Aynı zamanda Puffendorf, hükümdarın kendi menfaati için değil genelin menfaati için çalışması gerektiğini, vatandaşın görevinin ise hükümdara kayıtsız şartsız boyun eğmek olduğunu söylüyordu. Doğa yasasının, Tanrı'nın işi olduğunu düşünen Puffendorf, bunun dışında devleti ve yasalarını, ilahi buyruklardan kesin bir biçimde ayırmıştı. Petro için bu, yine Çarın egemen olması anlamına geliyordu; fakat burada egemenliğinin yaradılışı sadece geleneği ve hükümdarın kişisel dindarlığını değil, doğa ve insan yasalarını da temel alıyordu. Böylece Batının siyasi düşüncesi, Rusya'ya girmiş oldu.

Büyük Petro, kişisel tuhaflıklarıyla ve başardığı işlerin ölçeğiyle, Rusya tarihinde benzersiz bir hükümdardır. 18. yüzyılın büyük kısmında, Rusya monarşisinin ve bu monarşinin yurtiçi ve yurtdışındaki destekçilerinin büyük ülküsü Petro olmuştur. Fakat zaman geçtikçe, Petro imgesi değişikliğe uğramıştır. Daha Yekaterina döneminde, muhafazakâr soylular yakınmaya başlamış, Petro zamanında yaşamış atalarının dediklerini tekrarlayarak, Petro'nun Rusya'ya yabancı âdetler getirdiğini, ülkenin kadim dininin ve ahlakının altını oyduğunu söyler olmuşlardır. 19. yüzyılda, liberal ve radikal Batıcılar ile Rus geleneğinin Slavperver hayranları bu meseleye dair kesin bir ihtilafa düştüler. Bu durumu, Petro'nun hayranları ile onu küçük görenlerin birbirine girmeleri şeklinde özetleyebiliriz. Bu tartışma, metafizikle ve ulusal gururla dolup taşıyordu; fakat şu soru yanıtlanmış değil: Petro gerçekte ne başarmıştır?

En bariz yanıt, dinle ilintilidir. Kilise yönetiminin Çar'ın eline geçmesi, ne kadar önemli olursa olsun, Petro'nun gerçekleştirdiği değişikliklerin sadece bir yüzüydü. Petro, Kiliseye haddini bildirmeye kararlı olsa da, kendisi din karşısında kayıtsız değildi. Petersburg'da en az haftada bir, Büyük Perhiz ve Paskalya haftasında ise daha da sık dinî ayine katılırdı. Başka bakımlardan, Petro'nun dinî ibadet tarzı, geleneksel Ortodoksluktan ayrılıyordu. Annesinin ölümünden sonra, mucizevi kutsal emanetlerin ve ikonaların tutulduğu türbelere adımını atmadı.

Moskova'da düzinelerce manastıra karşılık, yeni başkentte tek bir manastır bulunuyordu ve bu da, 1714'te kurulmuştu. Petro bu manastırı bir kez ziyaret etti. Onu cezbeden, Ukraynalı keşişlerin vaazlarıydı; Petro'nun bu vaazları izlemeye çalıştığı ve bunlardan keyif aldığı belli oluyor. Söz konusu manastır, Prens Aleksandr Nevski'ye adanmıştı; Neva nehrinde İsveçlilere tattırdığı yenilgi başta olmak üzere çoğunlukla askerî zaferleriyle tanınsa da, Nevski, Ortodoks Kilisesinin azizlerinden biridir. Manastırın bu isme adanmasının önemini daha net açıklamak için şunu da belirtelim: Petro, Azizler Bayramı'nın geleneksel tarihi olan 30 Kasım'ı iptal edip, İsveç'le savaşını sona erdiren Nystad Anlaşması'nın karara bağlandığı 23 Ağustos tarihini bu kutlamalara ayırmıştır. Kutsal metinleri ve ayinleri bilen, yazıştığı kişilere Kitabı Mukaddes'ten alıntılar yapan Petro'nun dindarlığı, vaazları öne çıkarmayı ve mucizeler ile manastırcılığı bastırmayı hedefleyen 17. yüzyıl Rus Ortodoksluğunun kültürel farklılığını yansıtıyordu.

Burada kilit unsur, öne çıkarılan şeyin değişmesidir: Petro, manastırları feshetmemiş, mucizeler yaratan kutsal emanetlere tapınmayı yasaklamamıştır; çünkü yapmaya çalıştığı şey, dini rafa kaldırmak değildi. Onun siyasetlerinin sonucu, Rus kültüründe dinin evrensel hâkimiyetinin kırılması, rönesanstan sonraki yeniçağ Avrupası'nın fikrî dünyasında dinin kapladığı mevkiye indirilmesi olmuştur. Bu anlayışa göre din, yüksek kültürü seküler hale gelmiş bir toplumda temel bir inanç sistemidir. Petro'nun otuz altı yılda başardığı iş, Batı Avrupa'da yüzlerce yıl sürmüş olan bir değişikliği Rus kültüründe yürürlüğe sokmaktı.

Petro'nun zamanında Rusya'ya ithal edilmiş olan yeni seküler kültürün Avrupa kültürü olduğuna şüphe duymasak da, o dönemde kimse bu şekilde düşünmüyordu. "Batılılaşma" ve "Avrupalılaşma" terimlerini ne Ruslar ne Avrupalılar kullanıyordu. Petro'nun, cehalete son vermek için eğitim ve kültür getirdiği, karanlığa ışık tuttuğu düşünülüyordu. Dahası, Avrupa kültürünün büyük çeşitliliği içinde Petro'nun ve öteki Rusların yaptığı seçimleri gölgeleyebileceği için, "Avrupalı" teriminin yanıltıcı olabileceğini not düşelim. Petro'nun kişisel zevkleri, en hafif tabirle alışılmışın dışındaydı. Çağdaşlarının "matematik aklı" dediği şeye sahip olan Petro, o zamanlar anlaşıldığı haliyle matematiğe ilgi duyuyordu. Buna göre, sadece kuramsal bir sayı ilmiyle değil, aynı zamanda mekanikle, hidrolikle, istihkâmla, etütle, astronomiyle, mimariyle ve az çok matematik gerektiren pek çok bilimle ve teknikle ilgileniyordu. Avrupa'da hiçbir hükümdarın böyle zevkleri olmamasının yanı sıra, Petro'nun sarayındaki Rus aristokratlar da bu bilimlerden bihaberdi.

Petro Felemenklere, onların lisanına, gemilerine, mühendisliğine, mimarisine, resim sanatına da merak sarmıştı. Kişisel kültürü bakımından ilham kaynağı genel olarak Protestan Kuzey Avrupa'daydı. Yasalar ve idare sistemi, donanma, yeni başkentin kuruluş ve başka pek çok konuda da, buraya bakarak karar almıştı. Bununla birlikte, Felemenklere duyduğu yakınlığa rağmen, mimarları çoğunlukla Alman ya da İtalyan, heykeltıraşlarının hepsi İtalyan'dı. Tıpkı öteki Rusların ve çoğunlukla aristokraların seçimleri gibi, Petro'nun tercihleri de seçiciydi; bunların Batı Avrupa'daki kültürel ilgi alanlarının izini sürmek mümkündür. Aristokratların pek çoğu ve elbette Petro'nun muhaliflerinin hepsi, Katolik Güney Avrupa'nın ve Polonya'nın kültürüne tav olmuştu; onları Roma'nın Barok tarzı ihtişamı ve Venedik'le Polonya'nın aristokrat yapısı cezbediyordu. İçtihat hukuku, tıp ve klasiklerin akademik incelemeleri gibi Avrupa kültürüne ait kimi unsurlar henüz Rusya'ya ulaşmamıştı. O sıralar ortaya çıkan sonuç, Barok Avrupa ile Aydınlama'nın ilk dönemlerinin tuhaf bir harmanı, Avrupa düşüncesiyle kültüründen türetilmiş olan ayrı ve zaman zaman çelişen unsurların bir birleşimiydi.

Rusya'nın kültürel dönüşümü kısmen, yeni bir devlet anlayışına dayanıyordu. Geleneksel Rusya devletinin hedefleri gayet basitti: Yurtiçi ve yurtdışında Çar ve yönetiminin bekası, hükümdarların adil ve Hıristiyanlığa uygun davranışları sayesinde devletin ayakta tutulması. Petro ise, seküler bir hedef koymuş, devletin (ve uyruklarının) yararını gözetmeyi ve bu hedefe ulaşmanın araçlarını getirmişti: İyi ve yasal bir düzenin kurulması, ayrıca seçkinlerin Avrupa usulünde eğitim alması. Petro'dan yana konuşanlar, bilhassa bu Avrupa eğitimi meselesini öne çıkarıyor, karanlığa (cehalete) ışık tuttuğunu (eğitimle) ileri sürüyorlardı; Petro'nun Avrupalı çağdaşları da onun yaptıklarını bu gözle görüyordu. Aynı derecede önem taşıyan diğer etkinliği, devlet kurumları için açıkça yazılı ve yasal temellerin oluşturulmasıydı; bu, günümüz anlayışında bir anayasa olmasa da, önceki Rusya idaresinin yazılı olmayan mutat dayanaklarıyla keskin bir ayrılık sergiliyordu. Petro'nun yaratmış olduğu yapı, Avrupa monarşilerine kayda değer oranda benziyordu; bu durum Batıda da kabul edilmiştir. Pek çok Avrupa devletindeki gibi bu yapıda da, monarşinin bütün hukukun kaynağı olduğu biçimindeki çelişkili düşünce hüküm sürüyordu. Böyle bir sistemde, hükümdar yasaları görmezden gelmeyi seçerse, yasal düzen nasıl muhafaza edilebilirdi? Nihayetinde, Avrupa devletlerinde bu çelişki Fransız Devrimi'yle ve bu devrimin ardından yaşanan gelişmelerle çözüme kavuşturulmuştu, fakat bu düzen şimdilik Rusya'da işliyor gibi görünüyordu.

Rusya devleti Avrupa'ya benzemesine karşın, kendine has özellik-

lerini de korumuştu. Rusya tüm Avrupa devletlerinde var olan önemli bir kurumdan, yani eğitimli kişilerin icra ettiği hukuk mesleğinden yoksundu. 1755'e dek Rusya'nın hukuk fakültesine sahip bir üniversitesi olmayacak, hukuk mesleğinin eğitimle icra edilmesine ancak 19. yüzyılda başlanacaktı. Petro'nun devletinde Rusya'ya özgü başka bir tipik sorun ise, devletin yeni organlarının etki alanının Petersburg'la sınırlı olmasıydı. Çarın taşra idaresine ilişkin reformu hiç etkili olamamış, uygun personel kıtlığı yüzünden tam manasıyla hayata geçirilememiş, Petro'nun ölümünden sonra da feshedilmiştir. Avrupa monarşilerinin aksine, Rusya, egemenin iradesini taşra toplumunda hayata geçirecek kadar yoğun ve eğitimli bir idari yapıdan mahrumdu. Başkentte şekil verilen, aydınlanmacı olduğu şüphesiz önlemler taşrayı etkilemiyordu; bu nedenle, Petro çoğunlukla, sırf vergi toplamak için, özel yetkili askerî subaylara güvenmek zorunda kalıyordu. Bu açılardan bakıldığında yeni devlet, başkentin hatta Moskova'nın değişim hızına ayak uyduramayan bir toplumun tepesinde, adeta havada asılı kalmıştı. Köylüler açısından, yeni devletle ilişkilerin değiştiği söylenemezdi.

Fakat Petro, tüm bu kısıtlamalara rağmen başarıya ulaşmış, ülkesini geri dönülmeyecek bir şekilde dönüştürmüştür. Bu başarının altında, geçmişteki birtakım değişiklikler, bilhassa 17. yüzyılın sonunda Kilise ve seçkin boyar kültüründe yaşanan dönüşüm yatmaktadır. Bununla birlikte, devlete getirdiği yeni düzenin bir önceli yoktu; bu düzen en baştaki doğaçlama hamlelerinden ve İsveç idare modelini Rusya'ya uyarlama kararından doğmuştur. Petro tüm bu işleri tek başına yapmış olmasa da, başarısının önemli bir kısmı, bu yeni düzenlemeler sonucunda iktidarının bir kısmını kaçınılmaz olarak kaybeden gönülsüz aristokrasiyi çekip çevirebilmesini mümkün kılan siyasi becerisinden kaynaklanmıştır. Unvanları bir yana, bu aristokratlar, 1650'deki haliyle Ortodoks Rusya'yı yeniden tesis etmeye çalışan uzun sakallı boyarlar değildi. Hedefleri ve ilgi alanları Çar'ınkilerden farklı olsa da, onlar da Avrupalıydı. Petro yeni yönetime, orduya ve diplomat saflarına kattığı yeterli sayıdaki aristokratı, tam tatmin edemese de, sus payı vererek idare edebilmişti. Petro'nun başa çıkması gereken meselelerden birisi de, kültürel muhafazakârlıktan kaynaklanan halk hoşnutsuzluğuydu. Bu hoşnutsuzluğun patlattığı isyanı, Avrupa'nın da onayıyla sert cezalarla bastırdı; zaten tahta karşı girişilen isyanları hiç kimse desteklemiyordu. Aristokratlar söz konusu olduğunda ise, Petro'nun yaklaşımı bütünüyle farklıydı. Oğluna yaklaşmalarını görmezden geliyormuş gibi yaparak, saltanatının sonuna kadar bunları, gözdeleriyle ve Batılı uzmanlarıyla birlikte yönetiminin merkezinde tutmuş, böylece seçkinlerin

bir arada olmasını, kendisiyle ve siyasetleriyle müttefik kalmasını sağlamıştı. Saray siyasetindeki ustalığı da, amansız kararlılığı ve demirden iradesi kadar önemliydi.

Petro'nun 1725'teki ölümüyle, Rusya siyasi bir bunalıma girdi; çünkü saltanatının pek çok çelişkisinden biri, Çar'ın kendi varisini belirlemesine izin veren buyruğunun hükümlerini yerine getirmemesiydi. Bu nedenle tahtın müstakbel sahibi olabilecek birkaç isim mevcuttu: Bir sene önce çariçe unvanı alan karısı Yekaterina; talihsiz Aleksey'den olma torunu, on yaşındaki Petro; Yekaterina'nın kızları. Kızları ya çok küçük ya da evlenip yurtdışına gitmiş olduğundan, taht hakkı, Yekaterina'ya ya da naiplik idaresinde Petro'ya geçecekti. Egemen seçkinler ikiye bölündüyse de, muhafız alaylarından gelen hatırı sayılır baskı sonucunda, Senato, Yekaterina'da karar kıldı. İlk defa isteklerini duyurabilmiş olan muhafızlar, bir kadını yeğlemişlerdi. Yekaterina güçlü kişiliğiyle nam salmış olsa da (Fransız elçisi ona "aslan yürekli" diyordu), etkin bir hükümdar olamamış, devlet işlerini kısa süre içinde Menşikov'a ve devleti yönetmek için kurulmuş olan Özel Danışma Kurulu'na devretmiştir. Yekaterina'nın 1727'deki ölümünün ardından, Menşikov, küçük çarı kullanarak iktidarı ele geçirmeye çalıştıysa da, fazlasıyla güçlü olan aristokratlar karşısında direnememiş ve Özel Danışma Kurulu'nun kararıyla sürgüne gönderildiği Sibirya'da ölmüştür. İdare Prens Dolgoruki ile Prens Golitsın'ın eline geçmiştir. Prensler başkenti Moskova'ya geri taşıyarak, yeni bir kulvara girildiğinin işaretini vermiş oldular ve küçük çarı Dolgoruki ailesinden bir prensesle evlendirerek konumlarını perçinlediler. Derken işe kader karıştı: II. Petro, 1730'da aniden çiçek hastalığına yakalanıp ölünce, aristokratların yeni bir hükümdar bulmaları gerekti. Tercihleri Petro'nun hayatta kalan kızı Yelizateva değil, yeğeni Anna, yani bir zamanlar eş-çar olan V. İvan'ın kızı oldu. Kurland Dükü'nün dulu olarak bu Baltık topraklarında hüküm süren Anna, derhal Moskova'ya çağrıldı. Aristokratlar, Anna'nın tahta çıkarken imzalamasını isteyecekleri bazı koşullar belirleyerek iktidarlarını sağlama almaya karar vermişlerdi. Bu koşullara göre, iktidar Özel Danışma Kurulu'nun daimi üyeleri olan Dolgorukilerde ve Golitsınlarda olacaktı. Fakat bu noktada ölümcül bir hata yapmışlardı, çünkü söz konusu koşullar, iktidarı, bütün olarak aristokrasiye değil, bir aile hizbine geçiriyordu. İngiliz elçinin raporunda belirttiği gibi, Rus aristokratlar "sınırlı hükümetin ne olduğunu tam olarak anlayamamışlardı". Moskova'ya gelir gelmez durumu kavrayan Anna, öteki aristokrat ailelerin, ileri gelen soyluların ve muhafızların desteğini alarak, ileri sürülen koşulla-

rı bir kenara itip istibdat hükümeti tesis etti. Rusya, Petro'nun çizdiği yola geri döndü, fakat tahtta, erkek ya da kadın olsun doğrudan varisi bulunmayan bir kadın oturuyordu. Sonraki altmış yıl boyunca Rusya hükümdarlarının, tahta erkek aristokratların ve muhafız subaylarının çıkardığı Anna misali kadınlar olacağını kimse bilemezdi elbette.

6 İki Çariçe

İstibdat rejiminin yeniden tesis edilmesiyle birlikte, Anna, Rusya Çariçesi olarak tahta oturdu ve bir müddet sonra Golitsın ve Dolgoruki sülalerinin önderlerini sürgüne gönderdi. Anna'nın on yıllık saltanatı, Rus soyluların belleğinde, Anna'nın Alman gözdelerinin, özellikle de bütün iktidarı elinde tuttuğu halde Rusya'nın menfaatlerine kayıtsız kaldığı öne sürülen mabeyncisi Ernst-Johann Bühren'in (Rusların deyişiyle Biron) hüküm sürdüğü karanlık bir dönemdi. Bu anı, epey abartılıdır. Kısa bir ara fasıldan sonra, Büyük Petro'nun kızı ve yetkin, güçlü bir hükümdar olan Çariçe Yelizateva tahta çıktı (1741-1761). Sarayda yaşanan bütün bu dramın arka planında, Rusya'nın yeni kültürü şekillendi ve Rusya, aydınlanma çağına girdi. Yasal statünün ötesine geçip insan ilişkileri ağına girerek bu yıllardaki Rusya toplumu hakkında fikir edinme imkânı buluyoruz.

Anna'nın sarayı, "Alman egemenliği" hikâyesi büyük oranda efsane olsa da, hiçbir zaman siyaseten güllük gülistanlık bir yer olmadı. Anna, Biron'a şahsen yakındı; dük kocasının 1711'deki ölümünden beri yaşadığı Kurland'da, Biron ona epey hizmet etmişti. Anna, dış siyaseti Kont Andrey Ostermann'ın, orduyu da Kont Burkhard Christian Münnich'in eline teslim etti, ama bu üçü hizip oluşturma yoluna gitmediler. İşin gerçeği, birbirlerinden nefret ediyorlardı, ayrıca sarayda ve hükümet saflarında sayısı çok daha kalabalık olan Rus asilzadelerle ittifaklar kurmuşlardı. Anna onlara ve birkaç kişiye daha güvenir, seçkinlerin hepsine danışmazdı. Senato zayıf düşmüştü. Anna doğal olarak, Petro'nun en büyük kızı Yelizateva'yı ya da başka bir adayı tahta çıkarmak üzere kendisine komplolar kurulduğundan şüpheleniyor, bu komploları açığa çıkarmak için Hafi İşler İdaresi'ni kullanıyordu. Saltanatının en karanlık dönemi, 1740'ta bakan Artemi Volinski'nin, Çariçeye hakaret suçuyla yargılanıp idam edilmesi oldu. Bu itham, bir bahaneydi: Volinski'nin öldürülmesinin gerçek sebebi, Biron ile Ostermann'ın gözünden düşmesi ve Anna'yı ve maiyetindeki pek çok kişiyi korkutan hırslı planlar yapmaya başlamış olmasıydı.

Anna'nın saltanatının başarısız bir dönem olduğu kesinlikle söyle-

nemez. Petro'nun kurduğu ve II. Petro zamanında oligarşinin reddettiği pek çok eseri yeniden tesis etti. Başkenti yeniden Petersburg'a taşıdı ve Özel Danışma Kurulu'nu feshetti. İktidarı senatonun ellerine bırakmak yerine, ülkeyi gözdelerinin hâkimiyetindeki Bakanlar Kurulu'yla yönetti. Onun hükümeti, Petro'nun kurduğu büyük askeriyenin ve donanmanın ülkenin sırtına bindirdiği ağır yükü hafifletmeye çalıştı; fakat nihayetinde bu işi beceremeyecekleri anlaşıldı. Bunun yerine, Fransa'nın, Polonya tahtına, hem Rusya'ya hem de Avusturya'ya düşman bir kral çıkarmasını önlemek maksadıyla Polonya'da savaşılması gerekti; burada zafer kazanan Rusya, ardından Osmanlı'yla savaşa girdi. Son derece yetkin bir komutan olduğunu kanıtlayan Münnich sayesinde Rusya, 1711'de kaybetmiş olduğu Azak kalesini geri alabildi.

Anna'nın kocası çocukları olmadan öldüğü için, Anna çocuksuzdu. Petro'nun 1722 tarihli veraset yasası uyarınca tahtın varisini kendi seçti; fakat bunu yapmak için ölüm döşeğine kadar bekledi. Rusya tahtıyla ancak uzaktan bağı olan iki aylık İvan adlı bebeğe VI. İvan dendi. VI. İvan, Anna'nın 1716'da Mecklenburg Dükü'yle evlenmiş olan ablası Yekaterina'nın torunuydu. Yekaterina'nın kızı, ki onun da adı Anna'ydı, Brunswick-Bevern-Lüneburg Dükü'yle evlenmişti ve İvan onların ilk çocuğuydu. Başka bir deyişle, Rusya Çarı aslında küçük bir Alman prensiydi ve yönetmesi gereken ülkeyle bağı çok zayıftı. Elbette bebek çarın yerine, idareyi naiplik ele almalıydı; bu durum, asilzadelerin arasındaki ihtilafları su yüzüne çıkardı. İlk başta, sorumluluk Biron'daydı, ama Münnich onu çabucak devre dışı bıraktı; fakat o da Ostermann'a ve bebek çarın anne babasına kurban gitti. Geçmiş yenilginin intikamını almak isteyen İsveçlilerin 1741 yazında savaş ilan etmesi ciddi bir sorun yarattı. Bu şartlarda, türlü uluslararası kollarıyla (başı çekenlerden biri, Fransız elçisiydi) incelikli bir komplonun tertiplenmesi hiç de şaşırtıcı olmadı. Kasım 1741'de muhafızlar naipliği devirip, Yelizateva'yı omuzlar üstünde Kışlık Saray'a taşıdı. VI. İvan ve Brunswick ailesi Kuzey Rusya'ya sürgüne gönderildi; İvan, 1764'teki Miroviç hadisesinde can verecekti, ailesi ise ancak yirmi yıl sonra serbest bırakılacaktı.

Yelizateva'nın saltanatı, Rusya'ya bir normalleşme hissi getirdi. Sağ kalan Golitsınlar, Dolgorukiler ve Volinskilerin sözde suç ortakları sürgünden döndüler, topraklarını ve makamlarını geri aldılar. Senato, Petro idaresindeki konumunu tekrar ele geçirdi. Rus ordusu İsveçlileri kısa sürede yenip, savaşı 1743'te bitirdi. Yelizateva zeki ve yetkin biri olmasına rağmen, nispeten tembel ve nefsine düşkündü. Sayısız elbisesi vardı, ziyafet verme ve içki içme zevki bakımından babasına çekmişti. Âşığı Aleksey Razumovski'yle gizlice evlendi; aslen Ukraynalı bir kili-

se korosu üyesi olan Razumovski, Sarayda önemli bir şahsiyet haline geldi. Başkalarını gölgede bırakmaya çalışmayacak kadar zekiydi ve idari meselelerin çoğu, Petro ve Aleksandr Şuvalov kardeşlerin ve şansölye (dışişleri bakanı) Aleksey Bestujev-Ryumin'in elindeydi. Tüm bu adamlar, tıpkı hasımları Vorontsovlar gibi, köklü ailelerden geliyorlardı, fakat hükümette ve diplomaside artık ikincil konumlara düşmüş olan büyük aristokrasiye uzaktılar. Yelizateva'nın asilzadeleri nispeten yeni adamlardı; bunlar konumlarını, Petro'nun eski aristokrat ailelerin dar çevresi dışındaki yetenekli genç insanları terfi ettirmesine borçluydu. Bestujev-Ryumin, deneyimli bir diplomattı ve Şuvalovlar, 1730'larda Yelizateva'nın maiyetinde yer almışlardı. Her ne kadar yükselişlerini yeni çariçeyle kişisel bağlantılarına borçlu olsalar da, diri ve zeki olduklarını göstermişlerdir. Bunlar Petro'nun zamanından beri, Rusya'nın iktisadi gelişimini sağlamaya, özellikle ticaretini güçlendirmeye sistemli olarak çaba sarf eden ilk kişilerdi. 1752'de Yelizateva'yı, bütün iç gümrükleri kaldırıp, dış gümrük vergisini birazcık artırmaya ikna ettiler, böylece ticaret daha serbest hale gelecek, devlet de gelir kaybına uğramayacaktı. Votka fiyatını yükselterek, devletin votka tekeli sayesinde gelirleri artırma planı hoşnutsuzluk yaratmıştır. Yeni bir kanun yazmak ve manastır topraklarını kamulaştırmak gibi başka önemli planları da vardı, ama bunları hayata geçiremediler. Yelizateva'ya takdim ettikleri genç kuzenleri İvan Şuvalov ise, Rus kültüründe büyük bir güç haline gelecekti.

Yelizateva'nın, Yedi Yıl Savaşı'nda (1756-1763) Prusya'ya karşı Avusturya saflarına katılma kararı, tüm reform planlarının rafa kalkmasına sebep oldu. Rus ordusu, çağının askeri dehası sayılan Büyük Friedrich karşısında başarılı bir sınav verdi, hatta 1760'ta kısa süreliğine Berlin'i ele geçirdi. Fakat, Çariçe'nin Jülyen takvimiyle 1761 yılının Noel günü ölmesi, Rusya'nın bu çarpışmadaki rolünü sona erdirdi ve Saray bir kez daha dramatik olaylara sahne oldu.

Saray olağan idare, tehlikeli entrikalar ve köklü saray devrimleri arasında gidip gelirken, Rusya, Avrupa kültürüne yönelmiş olan Büyük Petro'nun gerçekleştirdiği kültürel değişiklikleri yavaş yavaş benimsedi. Çariçelerin ve saray seçkinlerinin, Rus kültürünün gelişiminde ve derinleşmesinde hiç rolü olmadığını söyleyemeyiz. Örneğin Çariçe Anna en önemli yenilikçilerden biriydi; nihayet Petro'nun zamanındaki sadeliği bir kenara bırakıp, Rusya'yı belli başlı kültür kurumlarına sahip öteki Avrupa devletlerinkine benzer bir saraya kavuşturan o olmuştur. Anna, saray tiyatrosu kuran ilk hükümdardı; başta İtalya'dan bir komedi kumpanyası çağırmış, ardından normal Fransız ve Alman tiyatrolarına

geçmişti. Ayrıca bir opera kumpanyası da getirtmişti; bunun yönetmen-bestecisi, Napolili Francesco Araya'ydı. Anna, Petro'nun minik Kışlık Saray'ının yerine, Rusya hükümdarlarının statüsüne daha uygun, yeni bir saray yaptırdı. Menşikov sarayının eski binalarını kullanarak Askerî Lise'yi kuran da Anna'nın hükümeti oldu. Orta Avrupa'daki genç soyluların devam ettiği akademilerden uyarlanmış geniş bir müfredatı takip eden ve 18. yüzyılda genç Rus soyluların eğitimine yönelik başlıca kurum olan bu okul, ileride seçkin bir askerî okula dönüşecekti. Okul, askerlikle ilgili konuları öğretmesinin yanı sıra, modern dillere, tarihe, temel hukuk bilimine, matematiğe de önem veriyordu. Askerî Lise'de sadece subaylar değil, bakanlar ve pek çok yazar da eğitim almıştır.

Yelizateva bu doğrultuda ilerlemeyi sürdürdü; günümüzde hâlâ ayakta duran muhteşem Kışlık Saray'ı Bartolomeo Rastrelli'ye sipariş eden oydu. Petersburg nihayet, hükümdar için, öbür Avrupa başkentlerindeki saraylara denk, hatta onları gölgede bırakan bir mekâna kavuşmuştu. Yelizateva, tiyatroyu Anna'dan da çok seviyordu ve onun sarayında, haftada iki üç sefer opera temsili ve Fransız tiyatrosu gösterisi olurdu. Francesco Araya onun saltanatının sonuna dek konumunu korumuş, hem kendi operalarını bestelemiş hem de önde gelen bestecilerin eserlerini sergilemiştir. 1749'da, Yelizateva'nın tiyatrosu ilk defa bir Rus oyunu oynadı: *Semira* adlı bu oyunu, Askerî Lise'den yeni mezun olmuş Aleksandr Sumarokov (1718-1777) yazmıştı. *Semira*, nazım olarak yazılmış, beş perdelik tipik bir dramdı, klasik zaman ve mekân birliğine uyuyor, Fransız tiyatrosunu, Racinne'i, Corneille'i, Voltaire'i (o zamanlar Voltaire, düşünürden ziyade büyük bir oyun yazarı ve şair sayılıyordu) taklit ediyordu. Günümüzün eleştirel kıstaslarıyla bakıldığında, sıkıcı bir nazım metin olan bu oyun, aşkın karşısına görev bilincini çıkardığı için sonunun tahmin edilmesiyle yavan ve donuk olarak nitelenecektir. Bununla birlikte, hem kadın hem de erkek rollerini Askerî Lise öğrencilerinin canlandırdığı temsil, Yelizateva'yı ve saray ahalisini büyüleyecek kadar başarılı bir yapım olmuştur. Rusların kadın oyuncuya itirazı yoktu; fakat tiyatro Rusya'da öyle yeniydi ki hiç kadın oyuncu bulunmuyordu; hatta kızlar için, Askerî Lise'ye denk bir okul da mevcut değildi. Birbiri ardına yeni Rus oyunlarının yazılması, tiyatro oyuncusu yetiştirilmesini zorunlu kıldı. 1750'lerin sonuna gelindiğinde, Rusya ilk yerli tiyatrolarına kavuştu; saray tiyatrosunun yanı sıra, saray ağı dışında da kimi kısa ömürlü girişimler oldu. İvan Şuvalov, Rusya'nın görsel sanatlar eğitimi konusundaki açığını kapatmak üzere, 1756'da Petersburg'da Sanat Akademisi'ni kurdu. Sonraki yüzyıl boyunca bu okul, Rus resminin ve heykelinin merkezi olacaktı.

Bununla birlikte, Rusya hâlâ üniversiteden yoksundu. Petro'nun kurmuş olduğu Bilimler Akademisi'ne bağlı olan üniversiteyse, bir etki doğuramayacak kadar küçüktü. Bu durumu düzelten yine, Yelizateva'nın gözdesi Kont İvan Şuvalov olacaktı. Çariçe'nin Moskova'da kurulmasını buyurduğu üniversite, kapılarını 1755'te açtı. Sistemi Alman modelinden kopyalanan, eğitim görevlileri büyük oranda Alman olan ve ilk yıllarda derslerin çoğunlukla Latince işlendiği üniversite yine de büyük bir değişim yaratmıştır. Bu okula bağlı olarak, öğrencileri üniversiteye hazırlayacak iki de lise kurulmuştu: Bunların biri soyluların, öbürü orta halli kişilerin çocukları içindi. Yeni üniversitede hukuk ve tıp kürsülerinin yanı sıra, sanat ve bilim kürsüleri de mevcuttu. Üniversitenin ilk mezunları, Rus kültürüne büyük katkılarda bulunacaktı.

Şuvalov, devlet görevlerini olduğu kadar, üniversiteyi de yönetecek siyasi vasıflara sahip olmasına rağmen, üniversitenin takibini Akademi'ye, bilhassa bir süredir bunun için bastıran Mihail Lomonosov'a (1711-1765) devretti. Kutuplara yakın bir bölgede balıkçı tekneleri bulunan fakat yasal olarak köylü sayılan zengin bir tüccarın oğlu olarak Lomonosov, pek çok bakımdan Petro döneminin ürünü olan adamlardandı. Lomonosov, 1731'de, Slav-Yunan-Latin Akademisi'ne girmek için Moskova'nın güneyine yürüyerek gelmişti. Mezun olduktan sonra madencilik okumak üzere Almanya'ya gittiyse de, kimyayı ve ilintili bilimleri tercih etti. Ancak ev sahibinin kızını hamile bırakınca, Marburg Üniversitesi'nden alelacele ayrılmak zorunda kaldı ve Hollanda'daki Rusya elçisine sığındı. Şansına, elçi onu St Petersburg'a geri gönderdi; ardından Akademi'de iş bulup Alman sevgilisini yanına getirterek evlendi. En önemli bilimsel başarısı, ileride Fransız Lavoisier'nin formüle edeceği madde ve enerji korunumu yasasının ilkel bir versiyonunu geliştirmesi olan Lomonosov, çeşitli alanlarda bilgi sahibi biriydi. Önemli bir şairdi, saray etkinlikleri için pek çok uzun lirik şiir yazmıştı; zamanın öne çıkan şiir tarzı olan lirik şiirin örnekleri, saray etkinliklerinde bizzat Çariçenin huzurunda okunurdu. Şiirleri salt methiye nitelikli değildi, zira Lomonosov bu şiirlerde hem kendi önceliklerini hem de Yelizateva ile saray seçkinlerinin önceliklerini yansıtan aydınlanmacı ve güçlü bir monarşi oluşturma programını sunuyordu. Arada sırada kimya çalışmalarından zaman ayırarak, Rusya tarihiyle ve en önemlisi Rusça dilbilgisi kurallarının belirlenmesiyle ilgili tartışmalara katılıyordu. Bu basit görünen katkısının pek çok sonucu olmuştur; çünkü Petro zamanındaki kültürel değişiklikler, Rus edebiyat dilini çıkmaza sokmuştu. Kilise tarafından oluşturulmuş olan eski edebiyat dili, Eski Kilise Slavcası ile anadil unsurlarının bir bileşimiydi. Petro'nun saltanatı sırasında, bin-

lerce yeni kelime ve kavram tedavüle girdi, ayrıca kilise dilinin kullanımı dinî metinlerle sınırlandırıldı. Lomonosov'un katkısı, tüm bunları bir düzene oturtmak olmuştur; Kilise Slavcası unsurlarının sadece yüksek edebiyat tarzına uygun olduğunu, sıradan konuşmalar ve yazılar için gerekli olmadığını ilan etmiş, sözlü anadile dayanan normal yazı dilinde kullanılacak dilbilgisi kurallarını belirlemiştir. Bunları şiirlerinde ve metinlerinde uygulamaya geçiren Lomonosov, Puşkin'in ve Tolstoy'un faydalanacağı edebiyat dilinin temellerini atmıştır.

Belki Rusya'nın üniversitesi yoktu ama kilisesi elbette vardı. Yelizateva döneminde, Ukraynalı piskoposların Ortodoks Kilisesindeki egemenliği zirve noktasına çıktı; bu piskoposlar, Kiev'de ya da Batıda bir yerlerde, ekseriyetle Katolik modeline göre eğitim almışlardı. Rus ruhbanına, Latinceyi ve Batının dinî literatürünü getirdiler, öğretilerini vaazlarla halka yayma çabalarını ve ruhbanı eğitme girişimlerini sürdürdüler. Batılı seküler kültürün topluma sızmasına müdahale etmek konusunda ise ellerinden bir şey gelmiyordu. Rusya'da Kilise, Sinod sayesinde devlet idaresinde olduğu için, kitap yasaklama ya da eğitim sürecine karışma yetkisinden mahrumdu. Askerî Lise'de öğrenciler elbette dinlerini öğreniyorlardı; fakat müfredat bütünüyle, ruhbandan olmayan kişilerin elindeydi. Avrupa'da aydınlanma hareketi geliştikçe, Rusya'ya has bu durum sayesinde, Fransa'da ya da İtalya'da yasaklanan eserler, ruhbandan müdahale görmeden Rusya'ya ulaşmaya başladı.

Aydınlanma Rusya'ya 1750'den itibaren geldi. Yüzyılın başında şekillenmiş, Lomonosov'un nesline mensup insanların benimsediği Avrupa kültürü esasen 17. yüzyılın akılcılığıydı. Lomonosov'un gençliğinde Akademi'de hâkim olan felsefe, Gottfried Leibniz'in eserlerinin hayranı ve düzenleyicisi, ayrıca Bilimler Akademisi'nde Petro'nun danışmanı olan Georg Christian Wolff'un felsefesiydi. Wolff duyusal deneyimlere değil, matematiğe ve mantığa yaslanarak çıkarımda bulunan, tümdengelimci bir akılcılık öğretiyordu. Luthercilerin pek çoğunun Wolff'u tehdit olarak görmesine karşın, Wolff semavi dinlerle çatışmıyor, mutlak monarşiye de saygı duyuyordu. Moskova Üniversitesi Felsefe Kürsüsü de bu dünya görüşünü vaaz ediyordu ki bu hiç şaşırtıcı değil; çünkü 1770'lere, hatta sonrasına dek Alman üniversitelerinde hâkim olan görüş buydu. Fakat, yüzyılın ortalarında, Rusya kütüphanelerine ve kitapçılarına Fransa'dan ve dolaylı olarak İngiltere'den yeni fikirler sızmaya başladı. Voltaire'in, bazıları Rusya'da da sergilenmiş oyunları, Fransız aydınlanmasının klasik konularını ele alıyordu: dinî hoşgörü, aydınlanmış monarşi, batıla ve ruhbana karşı mücadele. Bu yıllarda, sarayda Almancanın yerini Fransızca almaya başladıkça, Fransız yazarlar Rusya'da ilk defa halk

tarafından tanınır oldu. 1756'da, Voltaire'in yazdığı denemelerin ilki, üç sene sonra *Zadig* adlı romanı Rusçaya çevrildi; bu, olgunlaşmış Fransız aydınlanmasından yapılan ilk büyük metin çevirisiydi. Bu minik akıntı, bir sonraki saltanat döneminde taşkına dönüşecekti.

Devletin ve sarayın siyasi ve kültürel çabaları, yüzde yetmişi serf olan Rus köylüsünün omuzlarında yükseliyordu. Köylülerin yaklaşık yarısı eşrafın malıydı, yüzde on beşi Ortodoks manastırlarının serfiydi, geri kalanıysa nispeten özgürdü. Manastır serfleri, devlet gelirlerini yükseltme maksadıyla Kilise topraklarını kontrolüne almış olan Çar Aleksey zamanından beri devlet siyasetinin nesnesi olmuştu. Petro da Aleksey'in yolundan gitti, ama onun ölümünden sonra, toprakların kontrolü yeniden kilisenin eline geçti. 1750'lerde Şuvalovlar, daha köklü bir önlemde karar kıldı: Devlet, manastır topraklarına el koyarak köylüleri devletin kiracısı haline getirecekti. Bu önlem fiilen manastır köylüleri için serfliğin sona ermesi anlamına geliyordu; fakat araya Prusya Savaşı girdi ve reform gecikti.

Eşrafın malı olan, köylülerin yüzde ellilik kısmı, iktisadi konumları bakımından epey çeşitlilik sergiliyordu. 1750'lerde, Orta Rusya'da ve kuzeybatıda, yani Rusya'nın eski merkezinde, eşrafın hakları dahilinde olmasına rağmen, köylüler nadiren angaryaya koşulurdu. Köylüler genellikle bir nevi kira öder, uzakta yaşayan bir kâhyanın ve daha da uzak bir yerlerdeki mal sahibinin gözetimi altında köyün meselelerini kendi başlarına hallederlerdi. Bu bölgelerin iktisadi hayatı, gıda nitelikli tahıl tarımı, küçük ölçekli hayvancılık ve ikisi de hızla artan Moskova ve Petersburg nüfuslarını beslemek için bostancılık yapmak gibi uzmanlık gerektiren etkinlikler üzerine kuruluydu. Keten ve branda bezi imalatı için kenevir ya da halat imalatı için kendir yetiştiren köylüler de vardı. Moskova'nın kuzeydoğusunda ve bilhassa Yukarı Volga'da, köylülerin çiftçilik yapmak yerine tava ve başka demir eşya imal ettikleri, kaba kumaş dokudukları, tahta kaşık ve tabak oydukları, boyalı sandıklar, oyuncaklar, ahşap ve metal ikonalar gibi daha incelik gerektiren eşyalar ürettikleri köylere, hatta bölgelere rastlanıyordu. İkona ressamlığında 19. yüzyıl Paleh ekolünün ve daha sonraki dönemde ortaya çıkan resimli lake kutu üretiminin kökeni bu bölgeye dayanır. Bu köylerde de en zengin zanaatkârlar, tüccarlardı; bunlar, Nijni Novgorod civarındaki büyük panayır gibi tüm yerel panayırlara katılır ya da Moskova'ya ve Petersburg'a giderlerdi. Bu tür köylü tüccarlardan bazıları, henüz Petro zamanında Arkhangelsk'e kadar ulaşmıştı. Bu köylerin pek çoğu manastırlara ait olsa da, Şeremetevler gibi büyük kodamanların mülkü

olanları da vardı. İleriki zamanlarda Şeremetev köyleri, büyük sanayi şehirlerine dönüşecekti.

Oka nehrinin güneyinde, kara topraklı bozkırın başladığı yerde, farklı türde bir serf ekonomisi ortaya çıktı. Bu bölgeler hâlâ Kırımlıların köle toplama akınlarına maruz kalsa da, 1630'lardan itibaren güneydeki savunmasını muntazaman güçlendiren Rusya devleti, 1750'ye gelindiğinde bölgeyi nispeten güvenli hale getirebilmişti. 17. yüzyılın savunma hatlarını oluşturan silahlı köylülerin, Kazakların ve yerel soyluların yerini büyük oranda Petro'nun düzenli ordusu almış ve toprağı normal köylü yerleşimine hazır hale getirmişti. Bu dönemde daha da güneye ilerleyen soylular, tahtın lütfuyla mülklerini gitgide genişlettiler. Bunların pek çoğu en başta koyun ve sığır yetiştirmekle uğraştı; çünkü bu iş, ücra ve seyrek nüfuslu bölgelerde yapması kolay bir işti. Fakat bölge, kısa süre içinde tahıl üretimine kaydı ve soylular, çoğunukla zorunlu işgücüne dayalı mülkler kurmaya başladılar. Bu sistem, köylülere emirler verecek bir kâhyanın hazır bulunmasını, hatta mülk sahibinin orada yaşamasını gerektiriyordu. Angarya, buradaki köylülerin sırtına çok daha büyük bir yük bindiriyordu; neyse ki güney toprağının daha verimli olması durumu dengeliyordu.

Bununla birlikte köylüler, iki sistemde de, ağır ve genel bir yoksulluk altında eziliyor değildi. 18. yüzyıl Rus köylüsü, en azından hasadın normal olduğu yıllarda, Fransa'daki ya da Almanya'daki muadilleri kadar beslenebiliyordu, ayrıca kendi hayvanları, sabanları, tarım aletleri ve mütevazı eşyaları vardı. Serflik sisteminin baskıcı yapısının kaynağı, köylülerin beslenmesi ya da maddi yoksunlukları değil, bilakis serfliği tanımlayan toplumsal ilişkilerin doğasıydı. Serflik asla yazılı kanunlarda tanımlanmamıştı; fakat görenekler gereği, efendinin serfler üzerinde neredeyse mutlak iktidarı vardı. Efendi, köylülerden herhangi bir angarya ya da ücret talep edebilir, evliliklerini yasaklayabilir, köy topluluğunun toprak bölüşümünü yeniden düzenleyebilir ya da bütün bir köyü ülkenin başka bir bölgesine taşıyabilirdi. Serflere işkence yapıp öldürmek dışında, canı ne isterse yapabilirdi. Kötü muamele fiilen efendinin çıkarına olmasa da, tüm efendiler bunu idrak edemiyordu; her halükârda keyfî talep ya da buyruk tehdidi serfleri hayatları boyunca rahat bırakmıyordu. Toprak ağasının iktidarı üzerindeki tek gerçek kısıtlama, isyan ya da kişisel intikam tehdidiydi; kırsal alanlarda devlet iktidarının olmayışı, bu ihtimali gayet olası kılıyordu. Fakat bu seçenek, köylünün köprüleri yakıp kaçmak zorunda kalması anlamına geliyordu; çoğu köylü için bu istenir bir durum değildi. Efendiye katlanıp her şeyin yolunda gitmesini ummak daha akılcı bir yoldu.

Neyse ki tüm Rus köylüleri serf değildi. Köylülerin yaklaşık yüzde otuzunun efendisi yoktu; devlete sadece vergi ve ek "kira" ödüyorlardı. Bunlar, kuzeyde, Urallar'da, Sibirya'da ve güney sınırlarında yaşayan köylülerdi. Gitgide daha fazlası toprağı işlemeye başlayan Kazakların tümü özgürdü. Bu bölgeler önemsiz değildi; aslında 16. yüzyıldan 18. yüzyılın sonuna dek, kuzey toprakları çok varlıklıydı; bu zenginlik, Sibirya'yla yapılan kürk ticaretine ve Rusya'nın gereksinimini neredeyse bütünüyle karşılayan tuzlalara dayanıyordu. Stroganov ailesi, henüz 16. yüzyılda tuz sayesinde servet edinmişti; servetleri öyle büyüktü ki Çar, bu aileye özel bir yasal statü bahşetti: Soylu sayılmıyorlardı ama tüm tüccarlardan üstünlerdi. Kuzeydeki bu hane, sadece ticaretin merkezi değil, aynı zamanda kitap basımının ve ikona ressamlığının da merkeziydi. 18. yüzyılın başında, Volga nehrinin ağzı civarındaki yüzey tuz yataklarından toplanmaya başlayan tuz, bu ticaretin kârını düşürdüyse de, Stronagovlar o dönemde, Orta Rusya kökenli bir köylü-tüccar ailesi olan Demidovlar ve başka ailelerle birlikte, Urallar'da demir imalatı işine girmişti. Petro devrinden itibaren, demir ocaklarını odunla beslemek için köylünün zorunlu işgücünü kullanma hakkını almış olan Stronagovlar, böylece demir madenlerinden servet kazandılar. Ural madenleri ve demir ocakları çok uzakta olduğundan, demir, bahar taşkınları sırasında dubalar üzerinde yüzdürülerek Volga'ya ulaştırılıyor, buradan da Moskova'ya ve Petersburg'a getiriliyordu. Hatta büyük kısmı, İngiltere'ye ve Batı Avrupa'nın kimi yerlerine ihraç ediliyordu. Bu, teknik bakımından nispeten ilkel bir sanayi olsa da, sahiplerine epey servet kazandırmıştır. Bu dönemde hem Stroganovlar hem de Demidovlar soylular arasına girdi. Demir atölyelerinden elde edilen kâr temel olarak, bu atölyelerde çalışmakla "görevlendirilen" devlet köylülerine ücret ödenmemesine dayanıyordu; yani bu köylüler, bir nevi yarı serf haline gelmişlerdi. Bu durumun hayli yıkıcı olduğu zamanla anlaşılacaktı.

Urallar ve Volga nehri, Rus olmayan pek çok milleti barındıran bölgelerdi. Büyük Petro öldüğünde, Volga-Ural bölgesinde bir milyon insan yaşıyordu; bunların yarısını Tatarlar, Çuvaşlar, Başkırtlar ve başka halklar oluşturuyordu. 17. yüzyılda Tatarların en az yarısı Rus ordusunda hizmet veriyordu; geri kalanıysa, öteki Volga halklarıyla birlikte, eski *yasak* vergisini ödemeye devam ediyordu. Serflik yaygınlık kazansa da, bu vergi nedeniyle serf statüsünde sayılmıyorlardı. Petro'nun zamanından itibaren *yasak* vergisi mükellefleri ve Tatar askerler, tıpkı kuzeydeki Rus köylüleri gibi, neredeyse bütünüyle devlet köylüsüne dönüştürüldüler. Bölgeye sürekli Rus köylüleri ve soyluları geliyor ve bunlar, tarımla uğraşan Tatarların ya da Çuvaşların topraklarından

uzak dursalar da, göçebe Başkırtlar'dan epey toprak koparıyorlardı; bu durum yüzünden 1705'te, 1735'te ve 1755'te isyan çıkmış olması hiç de şaşırtıcı değil. Rusya nüfusunun yüzde doksanı Rus'tu; en büyük azınlık topluluğu, Ukraynalılardı (yüzde beş), Volga halkları ile Baltık vilayetleriyse, geri kalan yüzde beşi oluşturuyordu. Baltık soyluları ile Ukrayna Atamanlığı'ndaki Kazak soyluları; ayrıcalıklarını ellerinde tutabilmişlerdi. Buradaki atamanlık makamı 1727'de yeniden tesis edildi, ardından 1734'te bir daha feshedildi ve sonra Yelizateva tarafından tekrar kuruldu. Çariçe bu makama, Ukraynalı âşığı Aleksey'in erkek kardeşi Kirill Razumovski'yi atadı. Son ataman o olacaktı.

Yelizateva, Atamanlık'taki ve Baltık vilayetlerindeki yerel özerklikten memnun olsa da, dinî çeşitliliğe hoşgörü göstermiyordu. İktidara, Ortodoks Kilisesi piskoposlarının desteğiyle gelmişti; bu piskoposların çoğu, tıpkı Katolikler gibi, dinî birörnekliğin şart olduğu düşüncesini benimsemiş Ukraynalılardı. Çariçe Yelizateva, Kadim Müminleri hedef alan yeni bir kovuşturma dalgası başlattı, ayrıca Kazan Psikoposu ile başka bazı kişilerin, Müslümanları Hıristiyan yapma çabalarını destekledi. Yüzlerce cami yok edildi, Tatarlara Ortodoks Hıristiyanlığını kabul ettirmek için çeşitli kandırma ve zorlama biçimleri uygulandı. Bu girişimler hezimete uğradı; çünkü o insanların sadece küçük bir kesimi dinlerinden vazgeçti, vazgeçenlerin büyük kısmı da, Çariçenin ölümünden sonra İslama döndü.

Rusya hâlâ büyük oranda tarım toplumuydu ve birkaç istisna dışında, soyluların zenginliğinin temelini köylü işgücü ile toprak mülkiyeti oluşturuyordu. Nüfusun artması ve güneydeki el değmemiş toprakların tarıma açılması, soylulara muazzam zenginlik getirmişti. Zenginliklerini, sırf Moskova ve Petersburg'daki malikânelerinde değil, yeni kır evlerinde de sergiliyorlardı. Geleneksel olarak Rus boyarları şehirlerde yaşar, arazilerindeyse, ara sıra uğradıklarında kalacakları küçük evleri olurdu. 17. yüzyılın sonundan itibaren, Moskova civarında, içinde kilisesi de olan, zamanın yarı Barok tarzını yansıtan kocaman yapı kompleksleri diyebileceğimiz muhteşem malikâneler inşa ettirmeye başladılar. Fakat sadece başkent civarında rastlanan bu binaların sayısı azdı. 18. yüzyılın ortasında, soyluların yeni kavuştuğu zenginlikle birlikte, önce Barok daha sonra Klasik mimari tarzında, şehirlerden uzakta kır evleri inşa edilmeye başlandı. Bunlar, incelikli bahçeleriyle, doğal ve yapay göletleriyle, heykelleriyle, akşam yemeği yenen kameriyeleriyle ve dış mekânda tertip edilen eğlenceleriyle gerçek kır köşkleriydi. Şeremetevler ve Golitsınlar gibi büyük aristokratların evlerinde, drama ya da bale temsillerine uygun kocaman tiyatro sahneleri vardı. Bazıları, okumayı, enstrüman

çalmayı ve dans etmeyi ya da Avrupa'daki örnekleri taklit eden gösterilerde rol kesmeyi öğrettikleri serflerinden tiyatro kumpanyaları kurardı. Hatta Şeremetev ailesinin bir mensubu, serf baleriniyle evlenmişti. Ortalama soylu aileler bu gibi lüksleri karşılayamasa da, ülkenin bütün soyluları, en azından bir odası, dans ve eğlence için yeterli büyüklükte bir iki katlı ahşap evler inşa ettiriyorlardı. 1800'e gelindiğinde, evlerin tamamında klasik sütunlar göze çarpıyor, ana girişte ise bir revak yer alıyordu. Son yüzyıllarında soyluların yaşam ve kültür merkezlerinden biri haline gelen bu evler, Puşkin'den itibaren büyük Rus yazarlarının sayısız öyküsüne ve *Yevgeni Onegin*, *Babalar ve Oğullar*, *Savaş ve Barış* gibi romanlara konu olmuştur.

Soylu erkeklerin orduda ve devlet işlerinde görev yapmasından ötürü (1714'ten 1762'ye kadar yasal yükümlülükleri arasındaydı), mülklerin idaresi büyük oranda kadınlara düşüyordu. Rus toplumunun pek çok aykırılığından biri de, soylu kadınların, zamanın neredeyse tüm Batılı toplumlarındaki muadillerine kıyasla, mülkler üzerinde çok daha güçlü yasal hakları ve kontrolleri olmasıydı. Evlendikten sonra kendi drahoma mülkleri üzerindeki kontrolleri, yasaya göre neredeyse tamdı (gerçekte hep öyle olmasa da); dulların çoğu da, kocalarının mülklerini kendi ellerinde tutarlardı. Rusya'da malların tümünün en büyük erkek evlada kalması âdeti olmadığı için, oğullar önemli mesleklere sahip yetişkinler olsa dahi, ailenin yönetimi genelde dullarda olurdu. Bu kadınlar, bir yüzyıl sonrasının, konusu kır köşklerinde geçen klasik romanlarında gördüğümüz güçlü kadınların atasıydı.

Çariçe Yelizateva, tıpkı selefi Anna gibi, tahtına varis belirlemek zorundaydı; çünkü çocuğu olmamıştı. Yeğeni Holstein-Gottorp Dükü'nü, yani 1725'te o zamanın düküyle evlenmiş olan ablası Anna Petrovna'nın oğlu Karl Peter Ulrich'i seçti. Yelizateva veraseti kendi ailesinin içinde tutmaya çalışıyor, Çariçe Anna'nın ailesine geçsin istemiyordu. Holstein bağlantısı aynı zamanda, İsveç ve Alman devletleriyle, özellikle de Prusya'yla ilişkilerde diplomatik fayda getirecekti. Yelizateva kalabalık Holsteinlı maiyetiyle birlikte oğlanı 1742'de Rusya'ya getirdi; çocuk, büyükbabası Büyük Petro'nun onuruna Petro ismini alarak Ortodoks dinine geçti. Yelizateva, Küçük Petro'nun pek umut vadetmediğini görünce, onu evlendirmek gerektiğine karar verdi. Petro'ya eş olarak, Anhalt-Zerbst Dükü'nün kızı Sophie'yi seçti; Anhalt-Zerbst, Prusya yörüngesinde küçük bir Alman prensliğiydi. Sophie'nin annesi de Holstein ailesine mensup olduğundan, Sophie ve Petro aynı zamanda kuzendi ve ikisi de o zamanın İsveç Kralı'yla akrabaydı. Bu aile ayrıca, Avusturya'yla

Savaşı'ndan (1740-1748) muzaffer çıkmış Prusyalı Büyük Friedrich'in desteğini kazanmıştı; Yelizateva, Friedrich'e karşı olsa da, onu yatıştırmak istiyordu. Sophie 1744'te annesiyle birlikte Rusya'ya geldi, burada Ortodoksluğu öğrendi ve nihayetinde din değiştirirken Yekaterina ismini aldı. Böylece, geleceğin Büyük Yekaterinası henüz on beş yaşındayken, tahtın varisinin eşi olarak Rus sarayına adım atmış oldu. Annesinin entrikaları, bu yapayalnız kızın yalıtılmışlığını artırmaktan başka işe yaramıyordu. Prenses açısından yolunda giden tek husus, Çariçeyle gayet iyi geçinmesiydi.

Petro ile Yekaterina'nın evliliği başından itibaren sessiz sâkin gitti; gerçek bir evlilikten ziyade donuk bir arkadaşlık gibiydi. Sonuçta varisleri olmadı. Yıllar geçtikçe Petro da Yekaterina da başka ilgi alanları edindiler; Yekaterina olgunlaştıkça, kocasının çocuksu davranışlarını ve kabalığını itici bulur oldu. Petro, Holsteinlı maiyetine takılıp, hükmetmesi beklenen ülkeye pek ilgi göstermediğinden, Yekaterina siyasi açıdan da endişeliydi ve müstakbel çar için bunun tehlikeli bir durum olduğunu fark edecek kadar akıllıydı. Yekaterina ilk aşk serüvenini genç aristokrat Sergey Saltikov'la yaşadı ve 1754'te doğurduğu oğlan, Çariçe Yelizateva tarafından Pavel ismiyle vaftiz edildi. Artık Rusya'nın bir varisi vardı; Yekaterina, ileride yazacağı hatıratta, Pavel'in, kocası Petro'dan değil Sergey Saltikov'dan olduğunu açıkça belirtecekti. Babanın kim olduğuna ilişkin sırrın, dedikodu yuvası olan Sarayda yayılmaması bir biçimde sağlandı.

Ortalama saray ahalisine kıyasla her zaman sıkı bir okuyucu olan Yekaterina, doğumun ardından nekahet döneminde de kendini okumaya verdi. Basit aşk romanlarını da, erken dönem aydınlanma düşüncesinin bir klâsiği olan Henri Bayle'in *Dictionnaire* [Sözlük] adlı kitabı gibi ciddi eserleri de zevkle okuyordu. Bu geçici inziva döneminde, Voltaire, Tacitus ve ilerideki idare anlayışı bakımından en önemlisi, Charles-Louis de Montesquieu'nün 1748'de basılmış olan *Kanunların Ruhu Üzerine* kitabını okuyordu. Tüm okudukları ağır kitaplar değildi; çünkü Voltaire'in fikirleri kadar mizahını da beğeniyordu, fakat okuduklarının çoğu, Rusya'nın müstakbel çarının eşi için değerli olduğuna inandığı kitaplardı. Zira kocası hakkında ne düşünürse düşünsün, Petro'nun tahta çıkması kesin görünüyordu.

Petro kendine bir sevgili edinmiş, üstelik Saltikov yurtdışına gönderilmişti. Kısa süre sonra Yekaterina genç Polonyalı soylu Stanislaw Poniatowski'yle birlikte olmaya başladı; Poniatowski, Rusya'ya İngiltere elçisinin yanında gelmişti ama siyasi koşullar yüzünden kısa süre sonra o da ayrılmak zorunda kaldı. Yelizateva'nın izlediği siyaset Yekaterina'nın

yalnızca özel yaşamını değil, siyasi statüsünü de etkiliyordu. Rusya 1756'da dış siyasetten sorumlu Bestujev-Ryumin'in inisiyatifiyle Yedi Yıl Savaşı'na girdi; Bestujev-Ryumin, Fransa'ya ve Prusya'ya karşı İngiltere'yle ve Avusturya'yla ittifak kurmuştu. Avusturya Şansölyesi Kont Wenzel Anton Kaunitz'in, 1756'da bu ittifakları altüst etmesi, Bestujev-Ryumin için de, Avrupa'daki pek çok mevkidaşı için de talihsizlik olmuştur. Avusturya, Prusya'dan intikam almak için Fransa'yla müttefik oldu. İngiltere ise Prusya'yla ittifak kurdu, çünkü Londra'nın Hindistan'daki, Yeni Dünya'daki ve Avrupa'daki baş düşmanı ve rakibi daima Fransa'ydı. Rusya'nın seçim yapması gerekiyordu ve 1756'da savaş patlayınca, Bestujev-Ryumin, Yelizateva'yı Avusturya'nın yanında saf tutmaya ve Prusya'ya karşı savaşlarında onlara katılmaya ikna etti. Fakat Rusya, İngiltere'ye savaş ilan etmedi, İngiltere de Rusya'ya savaş açmadı. Bu kördüğüm sonucunda, Bestujev-Ryumin 1758'de gözden düştü, sarayda iktidara Vorontsov ailesi yükseldi. İngiltere'ye değil Fransa'ya yakınlık duyan Vorontsovlar, Bestujev-Ryumin'i, savaşma hevesinden yoksun olmakla suçlayıp, Çariçe'yi, onu devre dışı bırakmaya ikna ettiler. Yedi Yıl Savaşı sürdükçe ve Rus ordusu Büyük Friedrich'i savunma görevinde takılıp kaldıkça, Petro'nun Prusya yanlısı görüşleri hem Yelizateva'ya gitgide batmaya başladı, hem de orduda ve sarayın büyük kısmında gözden düşmesine yol açtı. Petro'nun eşi olan Yekaterina da Çariçe'nin şüphelendiği kişiler arasına girdi. Yekaterina birkaç bunalım anında Çariçe'yi şahsen teskin etmiş olsa da, yaşadıkları kişisel ihtilaflar da yangını körüklüyordu.

Bu nazik ve muhtemelen tehlikeli durum yaşanırken, Yekaterina, 1760 yazında Grigori Orlov'la tanıştı. Orlov, hepsi de muhafız alayında subay olan beş kardeşten biriydi ve o çevrede çok seviliyordu. Aralarında güçlü bir aşk bağı oluştu, fakat ilişkileri siyaseten de oldukça önemliydi; çünkü geçmişte üç kez, Rusya'ya kimin hükmedeceğini muhafızlar belirlemişti. Ayrıca Yekaterina, ilk gerçek kadın arkadaşı olan Prenses Yelizateva Daşkova'yla da o dönemde yakınlaştı. Daşkova, Yekaterina'dan çok daha gençti, fakat akıllı ve metanetli bir kadındı, dahası Petro'nun, Vorontsov ailesine mensup sevgilisinin kızkardeşiydi. Bu aile bağına rağmen Daşkova, Petro'dan şahsen iğreniyordu ve çoğunluk gibi o da Petro'nun siyasi yöneliminden hoşnutsuzdu. Yekaterina'nın oğlu Pavel'in öğretmeni, zeki ve deneyimli diplomat Kont Nikita Panin de Yekaterina'nın kocasına güvenmiyordu. Her ne kadar Petro hâlâ varis olsa da, çok sayıda düşman edinmişti.

Derken, tam Prusya diz çökmek üzere gibi görünürken, Çariçe Yelizateva öldü. Ocak 1762'de Holstein-Gottrop Dükü, III. Petro adıyla

tahta çıktı. İlk işi, Prusya'yla barış yapmak oldu; böylece Rusya'nın son beş yıldaki tüm çabalarını ve fedakârlıklarını çöpe atıyordu. Ayrıca, yaraya tuz basarcasına, Rusya'nın geleneksel müttefiki Danimarka'ya, sırf Holstein'ın hakkı olduğunu düşündüğü bir bölgeyi ele geçirmek için düzenleyeceği saldırıda yanına Prusya'yı aldı. Daha da ileri giderek, muhafızların Prusya tarzı üniforma giymesini buyurdu ve Prusya tarzına uyarak, onlara durmadan talim yaptırdı. Rus ordusuna ve saray seçkinlerine istese bu kadar büyük bir hakarette bulunamazdı. Şuvalov ekibinin eski tekliflerinden bazılarını ele alıp soyluların orduda ya da devlette zorunlu hizmette bulunma şartını barışın sağlanması sayesinde feshedebilmiş olması da bir işe yaramadı (bu teklife göre, hizmet yine gönüllülük temeline dayandırılacaktı). Petro, Petersburg'daki en önemli destekçileriyle ilişkilerini geri dönülmez biçimde bozmuştu.

Yekaterina ile Orlovlar bir olup, Petro'yu tahttan indirip Yekaterina'yı tek başına Çariçe ilan etmenin yolunu aramaya koyuldular. Petro düşmanları olduğundan şüpheleniyordu ve komploculardan biri tutuklanmıştı. Grigori Orlov'un kardeşi Aleksey, zamanın geldiğine karar verdi; 28 Haziran 1762 günü, şafak vakti Peterhof'a gelip, Yekaterina'ya, harekete geçmek zorunda olduklarını söyledi. Yekaterina hiç tereddüt etmeden Daşkova'yla birlikte yola çıktı; Petersburg'a kadar at sürdüler. Orlov onları İzmailov Kışlası'na götürdü; askerler, dizlerinin üstüne çöküp Çariçe II. Yekaterina'ya sadakat yemini etti. Yekaterina ve yanındakiler, öteki iki muhafız alayına gitti. Bu muhafızlar da Yekaterina'ya katıldı ve sabah onda hep birlikte Kışlık Saray'a geldiler. Hazırlanan bildiriye göre, Yekaterina resmen hükümdar ilan ediliyor, ordudan ve halktan, bağlılık yemini etmesi isteniyordu.

III. Petro, Holstein'lı süvarileriyle ve Alman danışmanlarıyla birlikte hâlâ Oranienbaum'daydı; şehrin dışında, Finlandiya körfezi kıyısındaki bu saray, Menşikov'un onlarca yıl önce inşa ettirdiği Peterhof'un batısına düşüyordu. Yekaterina, en eski muhafız alayının, yani Preobrajenski muhafızlarının üniformasını üstüne geçirdi, beyaz bir at üstünde erkek gibi at sürerek, kocasını ele geçirmek üzere askerleriyle birlikte Oranienbaum'a doğru yola çıktı. Dehşete kapılan Petro, cılız kaçma girişimlerinden sonra teslim oldu. Yekaterina onu, Aleksey Orlov'un gözetiminde, hapsedilene kadar beklesin diye yakınlardaki mülklerinden birine yolladı ve Petro 6 Temmuz'da burada can verdi. Halka, Petro'nun şiddetli karın ağrısından öldüğü duyuruldu ve herkese açık, ihtişamlı bir cenaze töreni düzenlendi; fakat Yekaterina, Aleksey'in mesleği kendi elleriyle çözdüğünü biliyordu. Petro dahil, orada bulunan herkes sarhoş olduğundan, planlı bir cinayet olduğu söylenemezdi. Fakat her

halükârda, cinayet işlenmişti. Aleksey Orlov, Yekaterina'ya gizli bir mektup yazıp af diledi; Yekaterina bu mektubu, ömrünün sonuna dek masasının çekmecesinde kilitli tutmuştur. Petro'nun yoldan çekilmesiyle, bir zamanların sıradan Alman prensesi, otuz üç yaşında, Rusya Çariçesi II. Yekaterina olarak tahta çıktı.

7 | Büyük Yekaterina

Tahta çıkan Yekaterina'nın ilk işi, iktidarını güvenceye alıp, kocasının saltanatının bitmemiş meselelerini halletmek oldu. Petro'nun soylular için zorunlu hizmeti fesheden buyruğunu hiç gecikmeden onayladı, ama manastır topraklarına el koyma buyruğunu erteledi. Kendisini Rus çıkarlarının ve Ortodoksluğun savunucusu ilan etmişti ve Kilisenin bu hamleden mutlu olmadığını biliyordu. Kont Panin ise merkezî hükümeti yeniden düzenlemeyi tasarlıyordu; buna göre hükümet, bir devlet şurası etrafında yapılandırılacaktı ve monarşinin dışında bu konseyin de bir nevi iktidarı olacaktı. Yeni çariçe, bir seneyi aşkın gecikmenin ardından, ele avuca sığmaz ve çok zengin olan Rostov psikoposunu bertaraf ettikten sonra, 1764'te Kilise topraklarının kamulaştırılmasını buyurdu. Böylece, Rus köylüsünün yaklaşık beşte birinin serflik durumu sona erdi. Yekaterina, Panin'in planları konusunda temkinli hareket ediyor, bu planları düpedüz görmezden geliyor, Panin'i Dışişleri Kurulu'nun başında, ayrıca oğlu ve varisi Pavel'in eğitimini gözetme görevinde tutuyordu.

Yekaterina saltanatının ilk on yılında çoğunlukla dış siyaset konusuyla ilgilenmek zorunda kaldı; aslında 1750'lerde Montesquieu'yü ve kimi başka yazarları okuduğundan beri, devlette ve toplumda reform yapmayı aklına koymuştu. Maalesef, olayları denetlemesi mümkün değildi: Polonya Kralı'nın 1763 güzündeki ölümü ciddi bir sorun doğurdu. Yekaterina'nın harekete geçmesi gerekiyordu. Bir zamanlar Doğu Avrupa'nın büyük gücü olan Polonya, Kuzey Savaşı'nın son yıllarından itibaren, küçülen ekonomisine ve nüfusuna, ayrıca anarşiyi körükleyen anayasasına teslim olmuştu. Seçilmiş kralı zayıftı, iktidar bütünüyle kodamanların elindeydi ve *diet*'i teşkil eden soyluların ana amacı, her şeyden önce geleneksel yasaların ve ayrıcalıklarının korunmasıydı. Komşuları Avusturya, Prusya, özellikle de Rusya bu durumdan memnundu; bu ülkelerin hükümdarları, kendi memleketlerinde ne kadar mutlakiyetçi olurlarsa olsunlar, Polonyalı soyluların "Altın Özgürlü"günü korumaya kararlıydılar. Ordusu küçülmüş, zayıf bir Polonya hepsinin işine geliyordu, ayrıca Polonya devletini bunların elçileri yönlendiriyordu.

Kralın 1763'teki ölümü, ülkenin yavaş yavaş eski zenginliğine kavuşmaya başladığı ve ölçülü anayasa reformu çağrılarının yapıldığı bir zamanda geldi. Yekaterina bu çağrılardan bazılarını desteklemeye karar verdi; Polonyalı müttefiklerinin yardımıyla, bunların rakiplerini sindirerek ve rüşvetle yanına çekerek, eski sevgilisi Stanislaw Poniatowski'yi Polonya tahtına çıkardı. Poniatowski ile müttefikleri, ılımlı tekliflerinden bazılarını yürürlüğe sokabildiler; fakat Yekaterina, Rus nüfuzunun süreceğine dair somut bir güvence istiyordu; bu güvenceyi, Polonya'daki dinî muhaliflerin (Katolik olmayanlar) siyasi hakları meselesinde buldu. Polonya'nın kuzeybatısında kalabalık bir Protestan azınlık (çoğunlukla Almanca konuşan kesim), doğuda ve güneydoğudaysa daha da geniş bir Ortodoks azınlık vardı. Aralarında pek çok soylu ve şehirli ailenin bulunduğu Protestanlar siyasi temsilden ve çoğu makamdan dışlanmışlardı. Ortodoksların çoğu, Ukraynalı köylülerdi ve sınırın Rusya tarafından gelen Ukraynalı bir Ortodoks keşiş dışında, bunların sözcülüğünü yapan kimse yoktu. İki zümre de, ama özellikle Ortodoks köylüler, Katolik ruhbanın ve soyluların sürekli tacizlerine maruz kalıyordu. Yekaterina, elçisi aracılığıyla, Poniatowski ile müttefiklerine, dinî muhaliflerin yasal olarak hoşgörülmesine dair bir kararın yürürlüğe sokulmasını buyurdu. Katolik soylular bunun üzerine 1768'de Ruslara ve krala karşı isyan bayrağı açınca, Rus ordusu, Polonya'nın iç karışıklıklarına bulaşmış oldu. Yekaterina, Polonya'ya müdahalesinin tehlikeli sonuçlar doğurabileceğinin farkındaydı; fakat Prusya'yla kurduğu sıkı ittifaka güveniyor ve işlerin ters gitmeyeceğini umuyordu. Ne yazık ki Osmanlılar, hem Fransızların zorlamasıyla hem de Polonya'da Rusların nüfuzunun arttığına dair emarelerden duydukları anlaşılır rahatsızlıklarından ötürü, o yılın sonunda Rusya'ya savaş açtı. Rusya yine, devasa, belki de hantal bir orduya sahip büyük bir güçle savaşa girmişti; muharebeler, Rusya'nın ana üslerinden çok uzakta, engin ve ekseriyetle boş bozkırlarda yapılacaktı.

Osmanlı'yla girilen savaş, Yekaterina'nın gözde projelerinden biri olan Yasama Komisyonu'nun sonunu getirdi. Hükümet onlarca yıldır, Rusya kanunlarının karman çorman olduğunun farkındaydı; bu kanunlar, 1649 Kanunu'na, Petro'nun koyduğu yasalara ve daha genel kanunlarla çelişen, belirli meselelerle ilgili yüzlerce hükme dayanıyordu. Kanunları elden geçirip yenilemek ve bazı genel ilkeleri oturtmak isteyen Yekaterina, 1765'te bir *Yönerge*, yani reform kılavuzu derlemeye başladı. Sonuçta ortaya, sevdiği Montesquieu'den, İtalyan hukuk reformcusu Cesare Beccaria'dan ve günümüzde unutulmuş olan Baron J. F. von Bielfeld gibi maliye ve iktisat uzmanı birtakım Alman yazarlardan çevril-

miş pasajların derlendiği (bunu açıkça kabul ediyordu) yüzlerce sayfalık bir kitap çıktı. Metnin başında, Rusya'nın bir Avrupa devleti olduğu, tiranlıkla değil monarşiyle yönetildiği belirtiliyordu. Yani ülkenin yönetimi, hükümdarın keyfî iradesine değil, hukuka dayanıyordu. Yekaterina ayrıca, Montesquieu'nün düşüncelerinden ilhamla, Rusya boyutunda bir ülkenin, etkin biçimde hüküm sürecek dinçlikte ve güçte mutlak bir hükümdar gerektirdiğini ileri sürmüştü. Böyle bir hükümdar olmazsa, kanunsuzluk ve kaos doğar, diyordu. *Yönerge*, belirli meselelerle ilgili bir dizi özgül tavsiye değil; toplumsal statüyü, mahkemeleri düzenleyen, nüfus artışını, tarımı, ticareti ve sanayiyi teşvik eden yasalara dair genel ilkelerin tasviriydi. Metin, Avrupa'nın o zamanki "kolluk" teşkilatıyla ilgili bir dizi ilkeden bahsederek sona eriyordu. Bu ilkeler, suçtan ziyade temizlikle, iletişimle, yangın önlemeyle ve ülkenin genel düzeniyle ilgili nizamnamelerdi. Bu etkileyici metnin Yekaterina tarafından yürürlüğe sokuluş şekli, metnin kendisinden de etkileyici olmuştur.

Yekaterina 1766 yılının sonunda bir bildiri yayımlayarak, çeşitli yerel toplulukların temsilciler seçip, kanun reformunu tartışmak üzere Moskova'ya göndermesi gerektiğini ilan etti ve birkaç ay sonra *Yönerge*'sini yayımlayıp, bütün ülkede dağıtılmasını buyurdu. Böylece siyasete dair aydınlanma düşüncesinin kapsamlı bir derlemesi halka dağıtılacak ve bu kitap, Moskova'daki Yasama Komisyonu müzakerelerinin temelini teşkil edecekti.

564 delegenin 428'inin hazır bulunduğu komisyon 30 Temmuz 1767'de açıldı. En önemli topluluğu, soyluların 142 temsilcisi ve şehirlerin 209 temsilcisi (bunların da pek çoğu soyluydu) oluşturuyordu. Aynı zamanda özgür köylülerin 29 delegesi, Kazakların 44 delegesi vardı. Çeşitli Volga halkları, Tatarlar ve benzeri gruplar 54 delege göndermişti; 22 delege, Atamanlık'ın Ukraynalı Kazak soylularını temsil ediyordu, Baltık vilayetlerinin temsilcileri ise soylular arasındaydı. Viborg bölgesinin özgür Fin köylülerinin bile temsilcileri vardı. Bazı soylular, bunların mevcudiyetine karşı çıktı, ama Yekaterina, fethedilmiş bu bölgenin İsveç kanuna dayanarak onları komisyona almıştı. Temsil edilmeyen tek topluluk, Rusya'nın ve Baltık vilayetlerinin serf köylüleriydi, oysa bunlar toplamda ülke nüfusunun yüzde ellisinden fazlasını meydana getiriyordu.

Temsilci seçme süreci, günümüzün ideal seçimlerine benzemiyordu; çünkü soylular pek çok ücra bölgede boy göstermemiş ya da çok azı oralara gidebilmişti. Şehirlerde fikirbirliği tesis etmek zordu ve özgür köylüler, bu süreci, kanun önerme yerine hükümdara dileklerini iletme fırsatı olarak görüyordu. Bununla birlikte hepsi Moskova'ya geldiler ve

Çariçe'nin de teşvikiyle, mevcut yasaları bir araya toplayıp incelemek ve hukuksal kurumlarda toplumun çeşitli zümrelerinin statüsünü düzenleyecek genel kanunların temeli olarak iş görecek teklifleri derlemek üzere çalışmaya koyuldular. Bu delegelerin oluşturduğu topluluk bir parlamento statüsüne sahip değildi, ayrıca orada bulunma amaçları, yasa geçirmek de değildi; toplanmalarının sebebi, Yekaterina'ya birtakım teklifler sunmaktı ve bu tekliflere uyup uymamaya Yekaterina karar verecekti. Ayrıca delegelerden, Yekaterina Yönergesi kılavuzluğunda ilerlemeleri bekleniyordu ve aralarında uzun tartışmalar geçmesine karşın, çoğunlukla buna uymuşlardır. Kanaatler hatırı sayılır ölçüde özgürce dile getirildi ve daha muhafazakâr olan kimi soylular, *Yönerge*'nin köylüleri ve şehirlileri kollayan bazı bölümlerini reddettiler. Zaman ilerledikçe yavaş yavaş çeşitli altkomisyonlar şekillendi ve Yekaterina bunları Petersburg'a taşımaya karar verdi. 1768'in yaz aylarında, soylular bir teklif sundular; bu teklif, özellikle avamın soylu saflarına katılma koşulları ve serflerin soylulara karşı işlediği suçlar gibi meselelerde epey münakaşaya sebep oldu. Yekaterina adeta Rus toplumunun çeşitli sınıflarının değerleri ve fikirleri hakkında hızlandırılmış bir ders alıyordu; ayrıca devlette ve toplumda yapılması planlanan reforma, soyluların büyük kesiminin karşı çıkacağı da belli olmuştu. Yekaterina'nın gayet zor konularda karar almaya hazırlandığı sırada, araya Osmanlı'nın açtığı savaş girdi. Soylu temsilcilerin çoğu aynı zamanda orduda subaydı ve şimdi, hem Osmanlılarla hem Polonya'daki durumla başa çıkmak için seferberlik haline geçilmesi şarttı. Komisyon dağıtıldı. Fakat komisyonun çalışmaları, daha sonraki olayların göstereceği üzere, boşa gitmeyecekti.

Osmanlı'yla savaş, Yekaterina'nın idaresi önündeki ilk ciddi sınavdı, çünkü Osmanlı İmparatorluğu hâlâ korkutucu bir rakipti ve Rusların, düşmanla karşılaşacağı noktaya varmak için bile güney bozkırında engin mesafeleri aşması gerekiyordu. Sonuçta Rus ordusu, bu işi başaracak kabiliyeti olduğunu gösterdi, yavaş yavaş ama sistemli olarak Kırım'a ve Balkan Yarımdası'na ilerledi. Rus donanması, Aleksey Orlov ve Britanyalı Amiral John Elphinstone komutasında Petersburg'dan yola çıkıp Avrupa'nın etrafından dolaşarak, 1770'te Çeşme limanında Osmanlı donanmasını yok etti. Polonya'daki ihtilaf dikkatlerini dağıtmasına rağmen, Yekaterina'nın güçleri Bugaristan'a girdi ve Osmanlıları, 1774'te Küçük Kaynarca adlı ufak köyde, Yekaterina'nın ileri sürdüğü şartlarla barış yapmaya zorladı.

Bu anlaşma, Polonya'daki durumun görünüşte kesin bir çözüme kavuşturulmasından iki yıl sonra geldi. Büyük Friedrich, Rusya'nın

aynı anda iki savaş yürütüyor olmasını bir fırsat olarak görmüş ve Yekaterina'ya, Polonya'dan toprak alarak sorunu çözmeyi teklif etmişti. Avusturya da uzlaşmak zorunda kalacaktı; sonuçta, eğer reform başarılı olursa, Polonya daha küçük ve daha az tehditkâr bir ülke haline gelecekti. Yekaterina, Polonya'nın bütünü üzerindeki nüfuzunu sürdürmeyi umduğu için, bir süre tereddüt etti, ama nihayetinde bu umudundan vazgeçerek teklifi kabul etti. 1772'de bir paylaşım anlaşması imzalandı; buna göre, büyük ve değerli bölgeler Prusya ile Avusturya'nın eline geçiyordu. Yekaterina, Doğu Belarus'un büyük ama az nüfuslu bir dilimini aldı, böylece Rusların Riga'yla nehir bağlantısı pekişmiş oldu. Yeni sınırla birlikte, Rusya devletine ilk defa Yahudi nüfus dahil oldu. Yekaterina'ya göre bu sonuç, kısıtlı da olsa bir başarıydı; çünkü Poniatowski kral olarak kalmış, devleti ve Polonya'nın bayındırlığını güçlendiren ılımlı reformlar yapmış, nihayetinde Rus çıkarlarının hizmetinden çıkmamıştı.

İki sene sonra Osmanlılarla yapılan barış Yekaterina'yı çok mutlu etti; çünkü bu barış, zorlu bir zamanda gelmişti. Tek başına bu zafer bile kutlama yapmak için yeterli sebepti; zira Rusya'ya ve Çariçesine büyük itibar ve güç kazandırıyordu; fakat dahası da vardı: Rusya, Karadeniz kıyılarına uzanan devasa topraklar ele geçirmiş, ayrıca Osmanlı'nın egemenliğinden çıkıp ismen bağımsızlığını kazanan Kırım, Rusya'nın kontrolüne girmişti. Rus bakanlar ile bizzat Yekaterina, bu bölgenin, hem yeni ticaret limanları hem de tarımsal yerleşim yeri olarak iktisadi potansiyelinin onlarca yıldır farkındaydı. Anlaşma, bu bölgeyi Rusya'ya bırakmakla kalmamış, aynı zamanda Karadeniz'de ticaret yapıp donanma kurma hakkını da vermişti. Rusya'nın güney sınırındaki konumu böylece kökten değişmiş oldu: Artık Tatarlar köle toplama akını düzenlemeyeceklerdi ve geniş bir bölge gelişime açılmıştı. Novorossiya, yani "Yeni Rusya" olarak anılan bu yeni topraklara yönelik yasalar, yerleşimi teşvik edecek ama serf tarımının yayılmasını engelleyecek şekilde hazırlandı. Büyüyen şehirleriyle ve limanlarıyla bir yerleşimci diyarı olması planlanan yeni topraklar, Orta Rusya'daki serf mülklerinde uygulanan geri kalmış tarımın uzantısına dönüşmemeliydi. Yekaterina, aydınlanmacı yazarları boş yere okumamıştı.

Yeni toprakları dönüştürme işinde Yekaterina'nın sağ kolu, yeni âşığı General Grigori Potemkin olacaktı; Potemkin'in aniden gözde konumuna yükselmesi, 1774'ün ilk aylarında gerçekleşti. Potemkin, Yekaterina'nın pek çok âşığı arasında aklıyla ve siyasi becerileriyle onun dengi olan tek kişiydi. Onun kadar aydın olmasa da, Yekaterina'yı anlayacak derecede eğitimliydi, ayrıca siyasi vasıfları bakımından birlikte

çalışmaya uygun biriydi. Böylece önemli bir ortaklık kuruldu ve aralarındaki tutku tükendikten sonra da, Potemkin'in Ekim 1791'deki ölümüne dek sürdü.

O dönemde Çariçe ile gözdesi, korkutucu sorunlarla karşılaştılar. Yekaterina'nın 1762'de yaptığı darbeden beri, birtakım hoşnutsuzluk belirtileri gözleniyordu. İlk belirti, Miroviç hadisesiydi. 1740-1741'de tahta çıkmış olan bebek Çar VI. İvan büyümüştü; Yelizateva, bir gün manastıra girer ya da manastıra girmezse de siyaseten zararı dokunmaz diye düşünerek, onu zamanında Schlüsselburg kalesine hapsetmişti. III. Petro bu kararı onaylamış, fakat herhangi bir kaçırma teşebbüsünde İvan'ın öldürülmesini buyuran gizli emir hazırlamayı da ihmal etmemişti. Öldürme emrini taşıyan vasiyetnamede sadece Panin'in imzasının bulunmasına karşın, bu emirleri Yekaterina da onayladı. Temmuz 1764'te, huzursuz ve muhtemelen bir parça dengesiz Ukraynalı muhafız subayı Vasili Miroviç çılgınca bir girişimle, İvan'ı özgür kılıp imparator ilan etmeyi denedi; bunun üzerine eski çarı koruyan askerler, yürürlükteki emirleri uyguladılar. Miroviç'in idamı, bu meseleyi sona erdirdi, fakat bu iyiye alamet değildi. Yıllar içinde, Yekaterina'nın yerine başkasını geçirmekten bahseden bir avuç subay ve soylunun dahil olduğu birkaç olay daha yaşandıysa da, bu kişiler derhal sürgün edildi, dolayısıyla bu konuşmalar bir yere varmadı. Gelgelelim bu olayların ardında yatan esas endişe verici husus, tahtın varisi Çareviç Pavel'di. Pavel 1773'te on dokuz yaşına basmış, yani teamüllere göre hükmedecek yaşa gelmişti, ama annesinin iktidardan vazgeçmeye niyeti yoktu. Bunun sebebi kısmen, Yekaterina'nın oğluyla ilgili hayal kırıklığının gitgide artması ve Pavel'in sarayda, ihtiyatlı dış siyasetiyle beklenen kazançları elde edememiş olan Panin'in çevresine yakın durmasıydı. Yekaterina, oğlunun yetişkinliğe adım attığını ilan edip evlilik görüşmelerine başladıysa da, tahtı bırakmadı. Bu hamleyle, Panin'in, varisin öğretmeni rolü sona erdi ve kont, gözden düşerek yavaş yavaş saraydan uzaklaştı.

Yeni yıldız Potemkin tam zamanında ortaya çıkmıştı; çünkü Rusya 19. yüzyıldan önceki en büyük halk ayaklanmasının pençesine düşmüştü. Bu kalkışmanın kaynağı, tıpkı daha önceleri de sık sık olduğu gibi, güneydoğuda Kazakların mesken tuttuğu sınır boylarıydı. İsyan bu sefer Don kıyısında değil, Ural dağlarından doğup Volga'nın doğusunda Hazar denizine dökülen küçük Yaik nehri kıyısında çıktı. Bu onyıllar, Rusya hükümetinin Kazaklar üzerinde daha geniş çaplı kontrol kurmaya uğraştığı, ayrıcalıklarını kısıtladığı, özellikle de kendi yöneticilerini seçme âdetini feshetmeye çalıştığı döneme denk geliyor. Bu amaca yönelik son önlemler, 1773'ün başlarında Yemelyan Pugaçov, Orenburg'un

Resim 6. Başkırtlar, Atkinson'ın *Picturesque View* adlı eserinden.

eyalet başkentine yakın yerleşimlerde boy gösterene dek başarılı olmuş gibi görünüyordu. Savaşlarda hizmet etmiş olan Pugaçov, sonra ordudan kaçmış, çeşitli serüvenler yaşamıştı; Orenburg'da halka, kendisinin aslında Yekaterina'nın kocası III. Petro olduğunu anlattı. Kazaklar için adaleti sağlamaya ve kadim imanı korumaya geldiğini söyledi. Kazaklar ona inandılar ya da inanmak işlerine geldi ve Pugaçov'un etrafında kısa sürede birkaç bin kişilik bir çete toplandı; bu çete, komşu Başkırtlarla ve Tatarlarla, ayrıca Uralların demir atölyelerine bağlı köylülerle takviye edildi. Orenburg'u ve birtakım büyük kaleleri kuşatsalar da başarılı olamadılar; fakat daha küçük karakolları basıp kendilerine katılmayı reddedenleri katlettiler. Uralların ve Volga havzasının çoğunu kapsayan devasa bir bölge, isyancıların eline geçmişti. Bu isyana süratle cevap verildi. İsyanı bastırmak üzere Moskova'dan ordu gönderildi ve yılın sonuna doğru, isyan büyük oranda bastırıldı; fakat Pugaçov ordunun elinden kaçmayı başarmıştı. Ertesi sene Pugaçov tekrar ortaya çıktı, hatta bu kez, Kazan gibi önemli bir şehri birkaç gün boyunca elinde tutmayı başardı. Bu, isyanın tepe noktasıydı; çünkü amansız bir zorunlu yürüyüşle şehre varan düzenli Rus birlikleri, isyan ordusunu ezdi geçti.

Güneye, Don'a doğru yönelen Pugaçov, serflerin tarım yaptığı kimi bölgelerden geçti. Buralarda da isyan patlak verdi; isyancılarla birlik olan serflerin de yardımıyla, kadınlar ve çocuklar dahil yerel soylular katledildi. Pugaçov'un talihsizliği, Don Kazaklarının yardımını alamaması oldu; bunun üzerine, Volga'yı yeniden aşarak, Başkırtlar arasındaki üssüne kaçtı. Düzenli birlikler nihayet isyancılara yetişip, onları yendiler. Bazı Başkırtlar sonuna dek Pugaçov'e sadık kaldılar, buna karşılık Kazaklar son safhada ona ihanet ettiler. İsyan bastırıldı ve Pugaçov 1755'te Moskova'da idam edildi. Nihayet hem yurtiçinde hem de yurtdışında barış sağlanmıştı.

Yekaterina'nın okuduğu kitaplar, sadece hukuk ve idare hakkında değil, iktisadi gelişim ve toplumsal statü konusunda da ona fikir vermişti. Aydınlanmacı yazarlar, toplumun gelişmek için uygar bir nüfusa gereksinim duyduğuna, bunun da eğitimle ve kültürle mümkün olduğuna inanıyorlardı. Yeni Çariçe, uygun bir zamanda tahta çıkmıştı; çünkü Askerî Lise, Akademi ve Moskova Üniversitesi hamleleri artık meyve vermeye başlamıştı. Yekaterina döneminde olgunluğa erişen nesil, Avrupa kültürünü büsbütün benimseyen, ayrıca Avrupa toplumunu anlamaya başlayacak kadar uzun süre yurtdışında kalmış erkekler, hatta kadınlar içeren ilk nesildi.

Yekaterina bu süreci hızlandırmakta kararlıydı. Doğum yeri ve aldığı kültür itibariyle Alman olsa da, saltanatının büyük kısmında, ondan sonraki tüm hükümdarların aksine, hatta bizzat Petro'dan daha fazla, Rus kültürünün merkezinde yer almıştır. Yekaterina yalnızca okuyucu değildi, aynı zamanda Avrupa kültür yaşamına faal olarak katılıyordu. 1763'ten itibaren, Voltaire 1778'de ölene dek onunla mektuplaşmıştır. Fransız Ansiklopediciler arasında Denis Diderot'yla ve Jean D'Alembert'le, ayrıca Alman Baron Friedrich Melcihor Grimm'le de yazıştı. Paris'ten bildiren bir nevi edebiyat gazetecisi olan Grimm, 1773-74'te Petersburg'a yaptığı ziyaretten sonra, ölümüne dek Yekaterina'nın başlıca mektup arkadaşı ve mektup sırdaşı oldu. Yekaterina, aydınlanmanın büyük isimleriyle mektuplaşmakla da kalmıyordu. Diderot'nun mali sorunlar yaşadığını duyunca, kütüphanesini satın aldı, ona ömrü boyunca kütüphaneyi istediği gibi kullanma hakkı tanıdı, üstelik kütüphanecisi sıfatıyla maaş bağladı.

Yekaterina'nın sayısız kültür projesi vardı. Aydınlanma edebiyatı okuyarak şevke gelen birtakım soyluların iktisat (özellikle de ziraat) konularını tartışmak maksadıyla kurdukları Serbest İktisat Cemiyeti'ni perde arkasından destekledi. Bu, devlet kurumlarından bağımsız bir

oluşumdu, gerçi Çariçe'nin himayesi menfaatlerine olmuştur. Cemiyet, kaçınılmaz olarak serflik meselesini doğurmuş olan köylülerin toprak mülkiyeti konusunda bir deneme yarışması tertipledi; ödülü kazanan Fransız yazar, zenginliğin ancak köylünün, toprağının tam mülkiyetine sahip olmasıyla gelebileceğini açıkça ifade ediyordu. Serfliğin zenginlik yaratamayacağını ima eden bu deneme, herkes okusun diye hem Rusça hem Fransızca basıldı. Yekaterina üniversiteyi, akademileri ve okulları, parayla ve aşıladığı cesaretle destekledi. İlk Rus kız okulu olan ve genç soylu kadınların girdiği, Çariçe Yelizateva'nın projesi olan Petersburg'daki Smolni Enstitüsü, kapılarını 1764'te açtı ve Askerî Lise'yi yeniden düzenleyip kapsamını genişletti. Bunlar seçkinlerin girebildiği okullardı, ama 1775'teki taşra reformuyla birlikte vilayetlerde de bir okul sistemi hayata geçirildi; 1786'da yeni bir buyrukla bu sistem genişletildi, tüm vilayet merkezlerinde ortaokullar, ayrıca bir ilkokul ağı kuruldu. İlerleme yavaş seyretmesine rağmen, 1800'e gelindiğinde okul sayısı 1786'daki sayının iki katına ulaşmış, yani 300'ü aşmıştı. Rusya'da sonraki dönemde kurulacak olan ortaokulların kökeni bu yasaya dayanıyordu.

Aydınlanma sürecinde Kilise de rol oynamıştır. Yekaterina tahta çıktığında piskoposların çoğu, ruhbanın önemine dair güçlü ve neredeyse Katolik tarzı bir anlayışa sahip Ukraynalılardı. Çariçe Yelizateva, bunların yerine Rusları geçirmeye başlamıştı; Yekaterina dönemindeyse, Kilisede iktidara yepyeni bir nesil geldi. Yekaterina aynı zamanda, Yelizateva döneminde Ukraynalı piskoposların karşı çıkmasına rağmen gündeme getirilen manastır topraklarının kamulaştırılmasını da yasalaştırdı. 1775'ten 1812'ye dek Moskova Metropolitliği görevinde bulunmuş Platon Levişin gibi bu yeni neslin mensupları, Lutherci bir din eğitimi görmüşlerdi ve özellikle vaaz verme konusuna yönelmişlerdi. Bunların hedefi, ülküsel bir çileciliği öne çıkarmak yerine, halka Ortodoks Hıristiyanlığının gerçeklerini öğretmekti. Bu hususa yapılan vurgu, Yekaterina'nın hassasiyetiyle örtüşüyordu; çünkü ona göre din, düzgün vatandaşlığın temeliydi ve bu da bir aydınlanma ilkesiydi.

Yekaterina'nın seleflerinin kurduğu ve sarayda faaliyetini sürdüren tiyatrolar, Rusya'da temsil sanatlarının merkezinde yer alıyordu. Yekaterina, Araya'yı serbest bırakıp emekliye ayrılmasına izin verdi, onun yerine Venedikli Baldassare Galuppi'yle başlayarak bir dizi seçkin müzisyen getirdi. Sumarokov sahnede yönetmenlik yapmaya ve oyun sahnelemeye devam ediyordu; Yekaterina ve Saray ahalisi, genelde haftada birkaç kez bu tiyatrolardan birine gelirdi. Yekaterina, 1768'de, yabancı kitapları Rusçaya çevirecek bir cemiyet kurdu; bu cemiyet, kültür eserleri ve Rus halkı için eğlencelik eserler dahil pek çok önemli çevirinin

Resim 7. Büyük Yekaterina, Tanrıça Athena'yla birlikte. Michele Benedetti için Francis Bartolozzi'nin gravürü. Alexander Roslin'in bir tablosundan.

yapılmasına önayak olmuştur. Ayrıca Yekaterina 1769'da kendi dergisi *Visyakaya visyaçina*'yı (Her Türlü Şey) neşretti. Ana fikir, Addison ile Steele'in *Spectator* dergisini taklit etmekti; Sumarokov bunu birkaç yıl önce denemiş, tam başarı yakalayamamıştı. Tıpkı prototipi gibi bu dergi de, katı bir ahlak dersi vermeksizin eğlenceyi terbiyeyle harmanlayacaktı; bu yayın tarzı, Yekaterina'nın doğduğu Almanya'da ve Avrupa'nın kimi kısımlarında epey rağbet görüyordu. Yekaterina'nın bu işte payı olduğu gizli tutulsa da, Petersburg'da geniş çevrelerce biliniyordu.

Yekaterina'nın dergisine en canlı yanıt Nikolay Novikov'dan (1744-1818) geldi; bir dizi dergi çıkaran Novikov, Rusya'daki ilk önemli yayıncılık girişimini kurdu. Çariçe'nin dergisine kıyasla daha nitelikli yazılara yer verilen ve daha cüretli olan Novikov'un yayınları halktan kayda değer nispette rağbet görse de, yeterince gelir getirmiyordu. Novikov bunun üzerine, Moskova Üniversitesi için kitap basmaya başladı ve devletten dolaylı yoldan sübvansiyon almış oldu. Novikov, o zamanlar geniş bir ağa ve Rus kültürü üzerinde kayda değer etkiye sahip olan Farmasonlarla Moskova'da bir araya geliyordu. Masonlar sadece bir sosyal kulüp değil, aynı zamanda şüpheli de olsa kesin niyetleri olan bir fikir hareketiydi. Bunların çoğu 18. yüzyılın ikinci yarısında iyice rağbet görmeye başlayan Avrupa'nın mistik edebiyatını okuyordu ve kişisel gelişim konusuyla ilgileniyor, Tanrı ve eserleri hakkında tefekkürde bulunuyor ve en önemlisi, faal hayırseverlik yoluyla dünyada ilerlemeyi teşvik etmeye çalışıyordu. Fakat ne yazık ki Masonlar daima şüphe uyandırmış bir topluluktur. Muhafazakâr Kilise ruhbanına göre, Masonlar alternatif ve tehlikeli bir dini yaymaya çalışıyordu; buna karşılık, aydınlanmacı soyluların pek çoğu, bunları obskürantist* saymıştır. Yekaterina da Masonları öyle görüyordu; hatta onlarla alay eden birkaç kısa komedya kaleme almıştır. Masonlar aynı zamanda, Prusya'nın ve İsveç'in Rusya'ya düşman yabancı hanedanlarıyla bağı bulunan uluslararası bir cemiyetti; en ciddi durum ise, Masonların, tahtın varisi Çareviç Pavel'in himayesinde olmalarıydı. Bu son unsur, Masonları, Yekaterina'nın zihninde epey şüpheli bir konuma oturtmuştur; çünkü sarayda ve hükümette üstlendiği ufak rolden mutlu olmayan Pavel'in yıllar geçtikçe annesine düşman kesildiği biliniyordu.

Yekaterina, birtakım aksaklıklara rağmen, Rus edebiyatına hamilik etmekten vazgeçmedi; 1782-1783'te, eski dostu Prenses Daşkova'yı, hem Bilimler Akademisi'nin hem de yeni açılan Edebiyat Akademisi'nin

* Obskürantizm: Egemen güçlerin kendi hoş görmediği kavramlara, kişilere, topluluklara ilişkin toplumun bilgi erişimini sistemli olarak kısıtlama çabası —*çev.notu.*

başına getirdi. Paris'te Benjamin Franklin'le tanışmış olan Daşkova, Philadelphia'daki Amerikan Felsefe Cemiyeti'nin ilk kadın üyesiydi. Bu makamların başına geçen Daşkova, bir edebiyat dergisi dizisi ve başka yayınlar neşrettirdi, ayrıca ilk Rusça sözlüğü oluşturacak komiteyi örgütledi. 1783 tarihli kararname, şahsa özel matbaacılığa ve yayıncılığa izin veriyordu; fakat bunlar, büyük şehirlerde polis tarafından sansüre uğratılacaktı.

Özel sektördeki yayıncılar için başlıca sorun, sansür ya da devletin tutumu değil, geniş bir okuyucu kitlesinin var olmayışıydı. Sadece eşrafın ve öğretmenlerle akademisyenlerden meydana gelen küçük bir grubun eğitim düzeyi kitap ve dergilerle ilgilenmelerine izin veriyordu; üstelik eşrafın büyük kısmı ya uzak vilayetlerde ya da taşra şehirlerinde yaşıyor, Fransız edebiyatını Rus edebiyatına yeğliyordu. Yayıncılara kıyasla yazarlar bu durumdan daha az etkileniyordu; çünkü önemli yazarların çoğu, o ya da bu şekilde devlette görevli soylulardı, dolayısıyla geçinmek için eserlerinin satışına bel bağlamış değillerdi. Hatta pek çok soylu, edebiyattan elde ettiği kârla geçinmeye çalıştığı için Novikov'u horgörüyordu. Buna karşılık, yazarlar, devlet hizmetinde bulunmaları vesilesiyle saray hiziplerine katılıyor ya da bizzat Çariçeyle karmaşık münasebetlere giriyorlardı.

Zamanın en önemli iki yazarı olan oyun yazarı Denis Fonvizin (1744-1792) ile şair Gavril Derjavin (1743-1816) bu şekilde Saray'ın kişisel ve siyasi sadakat ağlarına dahil edilmişlerdi. Fonvizin, meslek yaşamının başında Kont Panin'in himayesindeydi; bunun etkisiyle, ömrünün sonuna doğru, tahtın varisi Pavel'in merkezinde bulunduğu himaye ağının parçası oldu. Bu ilişki yüzünden Yekaterina'nın gözünden düştü; fakat en iyi oyunu olan *Yeni Yetme*'yi 1782'de Saray tiyatrosunda ilk kez sahnelenmesini isteyen de Yekaterina'ydı. Bununla birlikte, Panin'in 1781'de tüm görevlerinden istifa etmesi, Fonvizin'in ileriki yıllarda dergi çıkarma izni alamamasında etkili olmuştur.

Fonvizin de, Novikov da Moskova Üniversitesi mezunuydu, şair Derjavin ise taşra eşrafına mensup bir aileden geliyordu ve eğitimi Kazan'da aldığı lise derecesinden ibaretti. Derjavin, pek çok çağdaşının aksine asla doğru düzgün Fransızca öğrenememişti, bildiği tek yabancı dil, Kazan'da öğrendiği Almancaydı. Mesleki yaşamı ordudaki kısa göreviyle sınırlıydı ve Pugaçov'un isyancılarına karşı verilen savaşta ufak ama bir parça yüz kızartıcı bir rol oynamıştı. O dönemde Potemkin'in dikkatini çekti ve hem Petersburg'da hem de vilayetlerde mülki idarede görev alırken, Çariçe'nin gözdesinin himayesinde kaldı; hatta I. Aleksandr döneminde kısa süreliğine adalet bakanlığı makamını işgal edecek kadar

uzun yaşadı. Yekaterina'nın ve zaferlerinin şerefine methiyeler kaleme alan, Horatius'u ve Avrupalı klasikçileri taklit ederek Saray mensupları ve onların kusurları hakkında yergiler yazan Derjavin, şiirleriyle 1780'lerde ün kazandı. Tıpkı Fonvizin gibi, dile hâkimiyeti sayesinde, benimsediği 18. yüzyıl tarzları gözden düşmesine rağmen, eserleri Rus okuyuculara ulaşacak kadar yaşamıştır.

Yekaterina'nın saltanatının sonuna doğru, Rus edebiyatına, tiyatrosuna, şiirine ve nesirine meraklı, saraydan bağımsız bir topluluk yavaş yavaş vücut bulmaya başladı. Öteki sanat biçimleri, sarayın ve soyluların himayesine sıkı sıkıya bağlıydı. Sarayın müzikal tiyatrosu ve orkestrası, çoğunlukla dışarıdan getirtilen müzisyenlerden oluşuyordu ve Sarayın kültür yaşamındaki merkezî konumu, soyluların, Avrupa müziğinin kapsamlı bir yelpazesini dinlediğini gösteriyor. Yerel gelenekler, Kilise müziğiyle sınırlı kalmıştı; bu müzik türü, İmparatorluk şapellerindeki korolarla ilişkili olan Ukraynalıların uzmanlık alanıydı. Bu Ukraynalılar arasında öne çıkan, Rusya'nın ilk bestecisi Dmitri Bortnyanski (1751-1825), Avrupa konçertolarına da Rus koro ilahilerine de eşit oranda hâkimdi. Müzisyenlerin hiçbirinin soylular sınıfına mensup olmaması, ciddi sanatçı olarak kabul görmelerini güçleştirmiştir. Sanat Akademisi'nin hâkimiyetindeki görsel sanatlar alanında da benzer bir durum söz konusuydu. Akademi'yi yeniden örgütleyerek özerkliğini ve mali imkânlarını artıran Yekaterina, Fransız eğitmenleri görevde tuttu, ayrıca sanatçılara, mesleklerine uygun daha ayrıcalıklı bir toplumsal statü sundu. Rus öğrencilerin hiçbiri soylu değildi, hatta zaman zaman okula serf kökenli öğrencilerin kabul edildiği de oluyordu; bu öğrencilerin, Çariçe'nin sarayları ve soylular, ayrıca Kilise için sanat icra etmeleri hedefleniyordu. Akademi öğrencilerin Paris'te ve Roma'da vakit geçirip eğitimlerini ve deneyimlerini artırmaları için burs da veriyordu. Geriye dönüp bakıldığında, "resmî" karakteri dışında akademinin en kötü etkisi, Rus halkının yaşamına ve geleneklerine hiç uymayan Avrupa modellerini kopyalaması olmuştur. Tıpkı Avrupa'daki sanat akademileri gibi, en itibarlı tarz, tarihî olayların klasikçi üslupla resmedilmesiydi. Rus tarihini bu üslupla resmetme girişimleri, zamanında övgü almış olsa da, sonraki dönemin sanat zevkine göre bu resimler en iyi haliyle yavan ve çoğunlukla komiktir. Garip zırhlar içinde resmedilen Rus tarihinden figürler, ortaçağ Rusya'sından ziyade Roma'yı anımsatıyorlardı. Geleceğin zevkine daha uygun olan örnekler, portre ressamlarının eserleriydi; fakat gariptir ki, bunların Akademi'yle bağı ya çok kısıtlıydı ya da hiçbir bağı yoktu. İsim yapan ilk portre ressamı, son derece varlıklı bir aile olan Şeremetevlerin serfleri arasında yer alan İvan Argunov'du

(1727-1802). Onun halefleri arasında, Repninlerin serflerinden Fyodor Rokotov ve Dmitri Levitskiy (Argunov'un yetiştirmesi) ile içlerindeki tek soylu olan Vladimir Borovikovskiy adlı iki Ukraynalı vardı. Bunların, soylu kadınlarla erkekleri, ayrıca bizzat Yekaterina'yı resmettikleri cazip portreler, Rus saraylarını ve kır köşklerini süslüyordu. Bu portreler, Fransa ve İngiltere'deki örnekler kadar yaratıcı değilse de, nitelik bakımından onlardan aşağı kalır yanları yoktu.

Yekaterina dönemi, Rusya'da klasikçi mimarinin başlangıcı olmuştur; Petersburg'a günümüzde bildiğimiz şeklini bu akım vermiştir. Yekaterina, selefi Yelizateva'nın baş mimarı Rastrelli'nin Barok tarzı şatafatına son derece karşıydı. Yekaterina ve çağdaşları, Roma medeniyetini anıştıran tarzda binalar inşa ettirmeyi uygun bulmuşlardı; onlara göre bu tarz, büyük İmparatorluk başkentine ve seçkinlerine uygun bir mimariydi. Katı simetri, Roma sütunları ve zafer takları, günün gereğiydi. Büyük Petro'ya anısına dikilen anıt, yani Puşkin'in ölümsüz kelimeleriyle söylemek gerekirse, "Tunç Süvari", o çağın en parlak eseridir. Fransız heykeltıraş Etienne Maurice Falconet ile eşinin eseri olan bu heykel, Petro'yu, Roma İmparatoru kıyafetiyle, devasa bir kaya üzerinde, elinde Latince ve Rusça sözlerle "İkinci Yekaterina'dan Birinci Petro'ya" yazılı sade bir yazıtla at sırtında gösteriyor. 1782'de görkemli bir merasimle açılmış olan heykel, Yekaterina'nın Petersburg şehrine yaptığı en güçlü katkıdır.

Pugaçov isyanının ardından gelen yıllar, yalnızca sanat projeleriyle ve saray eğlenceleriyle geçirilmedi; bu dönem aynı zamanda, Rus devletinde ve toplumunda kapsamlı reformlara da sahne oldu. Yasama Komitesi nihayet, dolaylı da olsa meyve verdi: Yekaterina çeşitli meseleler hakkında soyluların ne düşündüğünü öğrenmiş, onlarla karşı karşıya gelmeden neleri yapmanın faydalı olacağını anlamıştı. İlk iş, eyaletlerin ve şehirlerin yönetimini yeniden örgütlemekti, bu da yeni bir mahkeme sistemi yaratmayı gerektiriyordu. Yekaterina, 1755 tarihli kararnameleriyle büyük idarî birimleri yaklaşık kırk yeni eyalete böldü; bunlar da beşer ya da altışar küçük birime ayrılıyordu. Bu küçük birimler seviyesinde devlet, kırsal bölgelerin idaresini fiilen soylulara ve köy cemiyetlerine bırakıyordu. En güçlü yerel isim, Çariçe'nin atadığı taşra valisiydi. Mutlaka soylular arasından seçilen bu kişilerin bir kısmı büyük aristokrat zümresine mensup olsa da, çoğunluğu asker kökenliydi. Aynı kararnamede Yekaterina, soylular için de bir mahkemenin kurulmasını öngörüyordu; bu mahkemelere atanmış yargıçların yardımcıları, yerel soylular arasından seçilecekti. Bunlar soylulara mahsus mahkemelerdi. Özgür köylülerin sayıca ağır bastığı bölgelerde, adli davaların görülmesi için,

memurların yanı sıra seçilmiş köylülerin de görev aldığı mahkemeler vardı. Her zamanki gibi, mahkemelerin en zayıf olduğu yer köylerdi ve buralarda devlet iktidarı kâğıt üstünde geçerliydi. Yekaterina şehirlerde de salt şehir sakinleri için atanmış yargıçlardan ve seçilmiş üyelerden meydana gelen mahkemeler kurmuştu. Dolayısıyla adalet işleri, her toplumsal zümreye mahsus birkaç özel mahkeme arasında bölüştürülmüştü ve devletin atadığı yargıçlar ile seçilmiş üyeler birlikte çalışıyorlardı.

Bu yeni yasalara göre, soyluların ve şehirli seçkinlerin payına daha büyük sorumluluk düşse de, bunların statüsünün ve devletle ilişkilerinin pek çok temel veçhesi yasada tanımlanmamıştı. Bu sorunun yanıtı, 1785 tarihli Soylular Tüzüğü ve Şehirliler Tüzüğü'nde verildi. Soylular Tüzüğü, Petro'nun zamanından beri zaten yürürlükte olan hakları onaylayıp kapsamını genişletmiş, ayrıca 1762 tarihli, zorunlu devlet hizmetinin sona erdirilmesi kararnamesi gibi unsurları ilave etmişti. Soylular, kendi zümrelerine mensup kişilerden oluşan bir mahkemede yargılanmaksızın hayatlarından ve mülklerinden mahrum edilemezlerdi. Soyluluk unvanlarını miras yoluyla devredeceklerdi ve saray tarafından, cinayet ya da vatana ihanet gibi belirli suçları işlediklerine hükmedilmediği müddetçe, unvanları ellerinden alınamazdı. Bedensel cezaya çarptırılmamaları öngörülen soylular, toprak ve serf mülkiyeti hakkını da ellerinde bulunduruyorlardı. Her vilayetteki soylular bir araya gelip, taşrada bir Soylular Meclisi kuracak ve bu meclis, kendi başkanını seçip üyelerini kendi belirleyecekti. Bu meclisin başkanı, yerel eşrafın önderi gibi hareket edecek, eşrafın isteklerini başkente, devletin emirlerini ise soylulara nakledecekti. Başkanların resmî gücü epey kısıtlıydı, ama yerel soyluların başta gelen temsilcisi olarak ve çoğunlukla Petersburg'daki güçlü bağlantılarından ötürü, önemsenen şahsiyetlerdi. Taşra valileri, resmî iktidarlarına rağmen, soyluların başkanının suyuna gitmeyi akıllıca bulurdu. Yekaterina, hazırladığı kararnamelerle, şehir nüfusunu zenginliklerini baz alarak böldü; tıpkı mahkemeler gibi idarenin büyük kısmını da şehir seçkinlerinin eline teslim etti. Şehir halkının, zengin vatandaşlar arasından seçeceği yönetim organı, şehrin iş yaşamını idare edecek, 1775 taşra reformunda belirtildiği gibi, mahkemelere ve polise el atmayacaktı. Şehirliler de, kendi zümrelerinin temsilcilerinden meydana gelen mahkemelerin hükmü olmaksızın yaşamlarından ve mülklerinden edilemezlerdi. Şehrin alt tabakası, bedensel cezalara tabiydi. Ayrıca, alt tabakaların şatafat gösterileri yapmasına sınır koyan kısıtlayıcı bir yasa vardı. Bu tüzükler, her ne kadar üst ve orta sınıflarla sınırlı olsa da, vatandaş haklarının ve yükümlülüklerinin Rusya kanunlarında yürürlüğe koyulmasına dair aydınlanmacı düşüncenin ilk meyveleriydi.

Yekaterina ve bakanları, Rusya'nın devlet yönetimini baştan düzenlerken, güney sınırındaki durumu gözden uzak tutmadılar. Osmanlılar, Rusların kazanımlarını görmezden gelecek değildi; üstelik Kırım'ın Rusya idaresi altındaki "özerkliği", istikrarsızlığa yol açan bir düzenleme olmuştu. 1783'te, Yekaterina bu bölgeyi ilhak edip, bu geniş toprakları Potemkin'in demir yumruğu altında Yeni Rusya'ya kattı. Güneyde fetih planları yapmaya koyulan Yekaterina ve Potemkin, Balkanların paylaşılmasını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntıları üzerinde kurulacak Yunan monarşisinin başına Rus prenslerin geçmesini öngören "Yunan projesine" katılması için Avusturya'nın aklını çelmeye çalıştılar. Nihayet 1787'de Osmanlı savaş ilan etti. Rus birlikleri Balkanlar'da ilerlemeye başladıysa da, başka yerlerde işler ters gitti. Rusya'yla anlaşmasına sadık kalan Avusturya İmparatoru II. Joseph'in ordusu güneye ilerlediyse de, Osmanlılar tarafından derhal yenilgiye uğratıldı. Önceki kayıplarının öcünü almayı, kendi memleketinde elini güçlendirmeyi uman İsveç Kralı III. Gustaf da bu esnada Rusya'ya saldırdı. Yekaterina, Polonya birliklerinin Rusya'yı destekleyeceğini ummuştu, ama Stanislaw Poniatowski'nin bu meseleyi tartışmak üzere toplanmaya çağırdığı *diet* meclisi bir anda devrimci bir nitelik kazanarak Rus hâkimiyetine son verip, bir anayasa reformu hazırladı. Bu da yetmezmiş gibi Prusya, ileride Polonya'dan kazanç elde etme beklentisiyle, Polonya'nın davasını destekledi. Yekaterina'nın, Potemkin'den, kendi ordusundan ve donanmasından başka güvenebileceği hiç kimse yoktu.

Yekaterina, otuz yıl önce kendisini tahta taşımış olan çelikten sinirlerinin gücünü bir kez daha kanıtladı. Sarayının penceresinden İsveç donanmasının top seslerini duyduğu halde, bu durumu umursamayarak çalışmayı sürdürdü. Güneydeki ilerleyiş, özellikle başlarda oldukça yavaş olsa da, yeni Karadeniz donanması (kısmen Amerikan donanma kahramanı John Paul Jones'un yardımıyla) zafer kazandı ve kara kuvvetleri, Osmanlıları var gücüyle Romanya prensliklerine sürdü. Buna karşılık, III. Gustaf fazla ilerleyemedi, üstelik İsveç mutlakiyetinden hoşnutsuz olan Fin subayların düzenlediği komplonun hedefi oldu. Denizde kazandığı mütevazı başarıya rağmen kaynakları kuruyunca, 1790'da barış yapmak zorunda kaldı. Osmanlı ise savaştan çekilmedi.

Rusya'nın durumunu daha da güçleştiren unsur, yayılmacı hırsları hızla artan Britanya'nın, Rusya'nın Akdeniz'e inmesinden endişe duyduğu için düşmanca bir tavır sergilemesiydi. Yekaterina'nın başarıya ihtiyacı vardı. Aralık 1790 sonunda Tuna nehrinin ağzındaki İzmail kalesini alan General Aleksandr Suvorov, bu başarıyı ona hediye etmiş

oldu. Kaleyi, cepheden saldırıyla büyük kayıplar vererek almıştı, ama almıştı işte. Sonraki baharda Ruslar güneye, Bulgaristan'a doğru ilerlediler ve yaz sonunda Osmanlı teslim bayrağını çekti. Rusya'nın sınırları artık Dinyester nehrine kadar uzanıyordu; ileride Odessa şehrinin kurulacağı mevki de bu sınırlara dahildi. Yekaterina, elindeki kartları büyük beceriyle oynayıp oyunu kazanmıştı. Tam bu anda Potemkin öldü. Yekaterina'nın bundan sonra da âşıkları ve gözdeleri olmuştur, ama hiçbiri, Yekaterina'nın Potemkin'e duyduğu aşka ve güvene nail olamadı.

Osmanlı'yla ve İsveç'le yapılan savaşlar, Rus hükümetinin tek gündem maddesi haline gelmiş ve kaynaklarını kurutmuştu. Ruslar bu dönemde, Avrupa'nın gitgide bir bunalıma sürüklendiğini görüyordu. Fransız Devrimi, Avrupa siyasetini günbegün dönüştürüyordu; Rusya'nın dibinde Polonya *diet*'i, 3 Mayıs 1791'de bir anayasa reformu gerçekleştirdi; kısa süre içinde Rusya'nın, kendisine düşman ve daha güçlü bir komşusu olacaktı. Yekaterina'nın Fransa konusunda yapabileceği pek bir şey yoktu, ama Polonya farklıydı: Yeni anayasaya muhalefet eden aristokratlarla birlik olup entrika çevirdi ve Osmanlı'yla savaş biter bitmez, Polonyalı müttefikleriyle birlikte Poniatowski'nin ve yeni hükümetin aleyhinde harekete geçti. Polonya'nın küçük ordusu çabucak saf dışı bırakıldı ve Yekaterina, Prusya'yla yeni bir paylaşım ayarladı. Bu onun tercih ettiği seçenek değildi, çünkü birleşik ve uysal bir Polonya istiyordu; fakat yeni düzenin Polonyalı soylular arasında çok rağbet gördüğünü, dolayısıyla feshedilemeyeceğini anlamıştı, ayrıca Prusya'yı ve Avusturya'yı yatıştırması şarttı.

İyice küçülen Polonya, Rus süngüsünün gölgesi altında muhafazakâr bir anayasaya kavuştuysa da, bu durum uzun sürmedi. 1794'te Tadeusz Kosciuszko'nun Güney Polonya'da başlattığı isyan hızla Varşova'ya sıçradı ve birkaç mütevazı başarı elde etti. Bu isyanın perde arkasında Fransız Jakobenlerin bulunduğuna kanaat getiren Yekaterina, başında Suvorov'la birlikte Rus ordusunu gönderdi. Suvorov, büyük katliamlar yaparak Varşova'yı aldı ve paylaşımcı güçler, Polonya'nın mevcudiyetine nokta koymaya karar verdi. Prusya ve Avusturya, ağırlıkla Leh nüfusun olduğu bölgeleri aralarında bölüşürken, Rusya, Batı Ukrayna'yı, Belarus'un geri kalanını ve Litvanya'yı aldı.

Rusya artık gerçekten çokuluslu bir imparatorluğa dönüşmüştü. Beş buçuk milyon yeni uyruk, Rusların oranını yüzde seksen beş civarından, yüzde yetmişlere kadar düşürdü. Yekaterina, Doğu Slavlarını tekrar birleştirmek amacıyla savaş vermiş olmamasına karşın, ortaçağdaki Kiev Rus'un topraklarının tamamını imparatorluğuna katmış oldu.

Yekaterina, Fransız Devrimi'nin ilerleyişini durduracak durumda değildi, üstelik Devrim'in artan köktenciliği onu epey ürkütüyordu; Rus soyluları da bu korkuyu taşıyorlardı. Hoşgörü ve aydınlanma siyaseti böylece yavaş yavaş sona erdi. Özellikle cumhuriyetin ilanının ve XVI. Louis'nin idamının ardından, yeni Fransız kitaplarının, hatta uzun süredir aşina olunan aydınlanmacı yazarların eserlerinin ithali ve dolaşımı ciddi kısıtlamalara tabi tutuldu. 1792'de Novikov kovuşturmaya uğrayıp tutuklandı, fakat yargılama yapılmadı ve belirsiz bir süre boyunca hapiste tutulması emredildi. Fransız devrimcileri desteklediklerinden şüphelenilen Masonların faaliyetleri de durduruldu. Yekaterina 1796'da, ölümünden sadece birkaç hafta önce, Rusya'da ilk devlet sansürü sistemini yürürlüğe soktu; artık bu iş için Bilimler Akademisi'ne ya da yerel polise başvurulmasına gerek kalmayacaktı.

Bununla birlikte, en çarpıcı toplumsal muhalefet ve bunun bastırılması vakası 1790'da gerçekleşmiştir. Bir soylu ve alt kademe devlet memuru olan Aleksandr Radişçev, o yıl *Petersburg'dan Moskova'ya Seyahat* adlı bir kitap yayımlamıştı. O zamanlar rağbet gören kurmaca seyahat tarzını kullanan Radişçev, topluma ve siyasete dair görüşlerini aralara serpiştirerek Rusya'nın köylerini ve kasabalarını betimlemişti. Çizdiği serflik portresi, bu sistemi son derece kötülüyordu; ona göre, hem efendiyi hem serfi yozlaştıran bu sistem, ahlaken savunulamaz, iktisadi bakımdansa yıkıcıydı. Siyasetle ilgili fikirlerini açıkça belirtmeyen Radişçev, yine de, Rusya'yı yönetmenin en iyi usulünün istibdat rejimi olmadığını açıkça ima ediyordu. Kitabı okuyup sayfa kenarlarına pek çok not alan Yekaterina, Radişçev'i tutuklattı. Senato'nun Hafi Dairesi tarafından sorgulanan Radişçev, Petersburg Ağır Ceza Mahkemesi'nde, halkı isyana teşvik ve hükümdara ihanet suçlarından hüküm giyip idama mahkûm edildi. Yekaterina bu cezayı uzak bir Sibirya kalesinde sürgüne çevirdi ve Radişçev oraya gönderildi; giderken, onun adına Çariçe'ye ricada bulunan asilzadelerden birinden yüklüce harçlık aldı.

18. yüzyıl Rusya için Fransız Devrimi'yle ve Yekaterina'nın 1796'daki ölümüyle sona erdi. Bu yüzyılda devlet, daha doğrusu hükümdarlar ve saray ahalisi, ülkeyi Avrupa çizgisine doğru dönüştürmek için çaba sarf etmiş, Avrupa kültürünü Rusya'ya getirmişti. Bu konuda büyük oranda başarılı da oldular. Rusya, Avrupa örneklerinden kopyalanmış kurumlara ve yasalara kavuştu. Batılı diplomatlar, tüccarlar, seyyahlar, Rusya'nın başka yerlerinde değilse de, Petersburg'da kendilerini yuvalarında hissediyorlardı. Devletin yeni yapısının oluşturduğu zeminde, Rusya büyük güç statüsüne yükseldi; bu sayede ticaret, sanayi, eğitim

ve bilim gelişti. Güneydeki yeni alanların yerleşime açılması, süregiden nüfus patlamasını katmerleyince, Rusya yeni bölge ilhak etmesine gerek kalmaksızın, Avrupa'nın en büyük ülkesi haline geldi.

Kültürel dönüşüm muazzamdı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, çoğu hâlâ soylulardan oluşan eğitimli Ruslar, modern dönem Avrupası'nın başlıca fikirlerinden ve sanatsal kazanımlarından çoğunu benimsemiş, henüz mütevazı da olsa bu kültüre katkı yapmaya başlamıştı. Uzak Batıyla aynı metinleri temel alan Rus siyasi düşüncesi de bu öğeleri barındırıyordu. Rus soylular Rousseau'nun demokrasi düşüncelerini beğenmeseler de, Puffendorf'un, Montesquieu'nün ve birçok önemsiz yazarın öğretilerini benimsemişlerdi. Monarşi Rusya'da, aşağı yukarı Fransa'da, Prusya'da, Avusturya'da ya da İsveç'te algılandığı gibi anlaşılıyordu.

Rusya'nın gerçekleri, hem devlet inşası hem de kültürel ilerleme konularında kimi kısıtlamaları kaçınılmaz kılıyordu. Rusya hâlâ, kapsamlı bir eğitim sistemini kaldıramayacak kadar yoksuldu ve tüm yerel yönetimler, müzmin ödenek ve kadro kıtlığının cefasını çekiyordu. Vilayet merkezlerinin, büyük şehirlerin ve aristokratların kırsal bölgelerdeki mülklerinin dışında, araya Ortodoks ayinlerinin girdiği tarım işlerinden ibaret olan yaşam eskisinden pek farklı değildi. Urallarda ve Orta Rusya'nın ticaret köyleri ile şehirlerinde iktisadi açıdan ilerleyen kesimler mevcut olsa da, Rusya hâlâ çok büyük oranda bir tarım toplumuydu.

Dahası, tarım toplumu olmasının yanı sıra, köylü çiftçilerin yarısı hâlâ serfti. Yekaterina ve aydınlanmacı dostları, bunu değiştirmek bir yana, bu sorunla yüzleşmeyi bile başaramamışlardır. Yekaterina, bu sistemden tiksiniyor, en azından tarımsal ilerlemeye zararı dokunduğunu biliyordu; fakat tahtının bağlı olduğu neredeyse tüm soyluların, serfliği, zenginliklerinin ve toplumdaki konumlarının temeli olarak gördüğünün de farkındaydı. Yüzyılın sonunda, sadece Rusya'da değil, Polonya'da ve Prusya'da da serflik sistemi yürürlükteydi; Avusturya'da ise, II. Joseph sistemi ortadan kaldırma işine daha yeni el atmıştı.

Rusya'nın tam da istikrarlı ve Avrupalı bir düzene kavuşuyormuş gibi göründüğü anda, Fransız Devrimi oyunun tüm kurallarını değiştirdi. Şimdi Rusya, uluslararası alanda ve yurtiçinde, kültürel ve siyasi bir dizi yeni zorlukla başa çıkmak zorundaydı ve nihayetinde, Rusya'nın varlığı tehlike altına girecekti. Yeni ve tehlikeli bir çağ açılıyordu.

8 | Devrim Çağında Rusya

Annesinin ölümüyle birlikte tahta Pavel çıktı; yetmiş yıldır ilk kez taht, kavga gürültü çıkmaksızın erkek bir varise geçmiş oldu. Pavel'in yaptığı ilk iş, babası olduğuna inandığı III. Petro'yu, Petro'dan itibaren Rusya hükümdarlarının gömüldüğü Svitoy Pyotr ve Svitoy Pavel Katedrali'ne defnettirmekti. Bir sonraki işi, Yekaterina'nın çoğu bakanını ve yetkilisini değiştirip, birçoğunu sürgüne göndermek oldu. Çar Pavel'in tuhaflıklarla dolu kısa saltanatı işte böyle başladı.

Pavel'in hükümdarlığı, Fransız Devrimi'nin, en köktenci evresini geçip dışa yöneldiği döneme denk geldi; yeni çar, tahttaki ilk günlerinde bu bariz tehlikeye yanıt vermek zorunda kaldı. Annesinden çok daha muhafazakâr olan Pavel, devletin iktidarını ve otoritesini güçlendirmeyi öncelik bildi. Devleti tekrar merkezî hale getirdi, kurullardan bazılarını yeniden tesis etti, Devlet Şura'sını diriltti. Aynı zamanda Senato'yu da, yargıyı ve yürütmeyi daha etkinlikle gözetecek şekilde genişletti. Bu amaçla, muazzam sayıda yeni yasa, kararname, nizamname çıkardı. Pavel'e göre, her şeyin kurallı olması şarttı ve kendi işinin, kural olmayan yerlerde kural yaratmak olduğunu düşünüyordu.

Tarz değişikliği, kurumlardaki değişikliklerden de büyüktü. Pavel, ne kadar önemsiz olursa olsun her meselede kişisel otoritesini devreye sokmaya uğraştı. Gençliğinden itibaren, zamanının büyük kısmını birliklere talim yaptırarak geçirmiş, annesinden uzakta, şehir dışındaki Gatçina Sarayı'nda yaşamıştı; bu sarayı, babasının hayran olduğu PRus ordusu tarzında bir askerî kışlaya çevirmişti. Dolayısıyla, otoritesini hissettirmeye orduyla başladı. Rus ordusunun, Prusya modelinde üniformalara geçmesini, Prusya tarzı talimleri ve eğitimleri benimsemesini buyurdu; bu buyruk, subayları da askerleri de epey kızdırdı. Fransa'nın devrim orduları, eski Prusya yöntemlerinin zamanının geçtiğini açıkça ispatlamıştı; fakat Pavel, katı hiyerarşi ve mutlak itaat sevdası yüzünden bunu görememişti. Bir süre sonra buyruklarının kapsamı askeriyenin de ötesine geçti: Yaşı ve cinsiyeti ne olursa olsun herkesin, sokakta imparator ailesinin herhangi bir üyesiyle karşılaştığında, hava nasıl olursa olsun atından ya da arabasından inip diz çökmesini şart koştu.

Subaylar, önemsiz görev ihmali vakaları, talimle ilgili ayrıntıları atlama, hatta sarayın görgü kurallarına uymama gerekçeleriyle görevden alınıyor, hatta sürgüne gönderiliyordu. Sarayda ve başka yerlerde giyilecek giysileri tarif eden Pavel, buyruklarının uygulanması isteğini tam bir titizlikle dayatıyordu. Pek çok soyluya ve subaya göre, Pavel'in davranışı hem hakaretamiz hem de tuhaftı; fakat Pavel, bu düzeni yürürlüğe sokmayı, Yekaterina'nın saltanatındaki gevşekliklerden ve Fransa'dan gelen devrim tehdidinden sonra çok önemli saydığı, disiplini ve maneviyatı yeniden tesis etme çabasının bir parçası sayıyordu. Bu amaçla, Soylular Tüzüğü'nün pek çok hükmünü yürürlükten kaldırıp, taşra idaresindeki seçim unsurunun kapsamını daralttı ve önemsizleştirdi. Baltık eyaletleri ve Ukrayna soylularına eski ayrıcalıklarının tekrar verilmesi, ayrıca Polonya eşrafıyla uzlaşma arayışı, bu karşı reform programının parçasıydı. Dolayısıyla, Kosciuszko ile diğer Polonyalı savaş tutsakları serbest bırakıldı, eskiden Polonya'ya ait olan vilayetlerin hukuk sistemi korundu. Pavel, ortaya çıkan çelişkileri fark edemiyordu.

Çelişkiler belki de, Pavel'in, annesi tarafından yapılan her şeyi geri alma saplantısından kaynaklanıyordu. Fransız Devrimi'nden korkmasına ve "Jakobenliğin", Avrupa'nın her köşesinde ve Rusya'da güçlendiğine kanaat getirmesine rağmen, Radişçev'i sürgünden azat etti ve Novikov'u hapishaneden saldı. Aynı zamanda, erkeklerin üç köşeli şapka takıp kısa pantolon giydiği yeni Fransız tarzı giysileri yasakladı. Avrupa geleneğine ait bir kavram olan ortaçağ şövalyeliğine hayranlık duyan Pavel, annesinin saltanatının yarattığını düşündüğü, nefsine düşkün ve hırslı eşrafa güvenmiyordu. Dolayısıyla, serflerin haftada üç gün angaryaya koşulmasını öngören bir kararname çıkardı. Pavel'in öbür önlemleri gibi bu da işe yaramaz bir önlemdi; çünkü ülkenin pek çok kısmında angarya sınırı, aslında fiilî durumdan yüksekti. Pavel'in, annesinin yaptıkları arasında feshetmediği az sayıda unsurdan biri, Batı kitaplarının ithalini ve Rus yayınlarını kısıtlayan devlet sansürü kurumuydu. Hatta Pavel'in emriyle, Fransız müziği de mercek altına alındı.

Pavel daha sakin bir dönemde hüküm sürmüş olsaydı, korku doğurmaktan ziyade alaylara maruz kalan, can sıkıcı ve önemsiz bir despot olarak yıllarca iktidarda kalabilirdi. Fakat Rusya, Paris'teki gelişmelerin merkezinden çok uzak olsa da, bu yıllar hiç de sakin geçmiyordu. 1794'te Jakoben diktatörlüğünün yıkılışından bu yana Direktuvar, Fransız ulusunun enerjisini, Belçika'nın, Ren bölgesinin ve Kuzey İtalya'nın fethine yönlendirmişti. Pavel'in tahta çıktığı dönemde, Kuzey İtalya'da Avusturya'ya karşı ilk zaferlerini kazanan Napoléon Bonaparte, Fransa'da hızla büyük bir kahramana dönüşüyordu.

Napoléon'un bir sonraki projesi, Mısır'ın fethi olacaktı; bu harekât, Rusya'yı savaşın içine çekti. Petersburg'un, Mısır'da bir çıkarı olmamasına rağmen, Ruslar birkaç ay boyunca, Napoléon'un aslında Mısır'ı değil İstanbul'u hedeflediğini zannettikleri için bunu açık bir tehdit olarak gördüler. Pavel, Napoleon'un Doğu'ya giderken, 1798'de yol üstündeki Malta'yı fethetmesine de öfkelendi. Malta, Rus çıkarlarına Mısır kadar uzaktı, ama adanın hâkimleri olan Malta Şövalyeleri, kısa süre önce Çar'a elçi göndermişlerdi. Şövalyelik ideallerine ve çok başlı devrim yılanıyla savaşma isteğine hitap eden bu çağrı üzerine Pavel, Malta tarikatının koruyucusu olmayı kabul etmişti. Adanın Fransızların eline düşmesiyle birlikte, şövalyelerden bazıları, Pavel'i tarikatın başına geçirmeyi bile teklif etti. Papalığın isteğine aykırı olmasına rağmen, Ortodoks Çar, sürgündeki bir Katolik tarikatının başına geçmiş oldu; fakat Fransız ordusunun kapıya dayandığı günlerde Papa'nın itiraz etme şansı yoktu. Malta hadisesi ve Fransa'nın öbür eylemleri yüzünden Pavel, Fransızlara karşı kurulan koalisyonda Avusturya'ya, Britanya'ya ve öteki güçlere katıldı. General Suvorov, zorunlu olarak ayrıldığı emeklilikten geri çağrıldı (Pavel haklı olarak onu Potemkin'le ve Yekaterina'yla bağdaştırmıştı) ve Avusturya-Rus ordusuna komuta etmesi için İtalya'ya gönderildi. Suvorov bu işi öyle bir enerji ve güçle yaptı ki Fransızları birkaç ay içinde püskürtüp, Fransa'yı istila etme noktasına geldi. Fakat öbür cephelerdeki yenilgiler ve Avusturyalıların, Fransa'yı İsviçre üzerinden istila etme konusundaki ısrarı nedeniyle kuzeye yöneldi ve kış mevsiminde Alp dağlarında düşman Fransız kuvvetlerinin arasından geçerek Güney Almanya'daki güvenli bölgeye ulaştı. Bu olaylara ve Fransızların hüküm sürdüğü Hollanda'yı istila etmeye yönelik Rus-Britanya girişiminin başarısız olmasına öfkelenen Pavel, koalisyonla tüm ilişkilerini koparıp Fransa'yla görüşmelere başladı. Napoléon'un Kasım 1799'da yaptığı darbe üzerine, Pavel artık Fransa'nın başında, devrimi sürdürmek değil düzeni sağlamak isteyen ve muhatap alabileceği bir hükümdar olduğuna kanaat getirdi. 1800'ün sonlarında, Rusya ile Britanya arasında savaş çıkması gayet ciddi bir ihtimal haline gelmişti. Fakat olaylar başka türlü gelişti.

Petersburg'daki saray ve ordu seçkinlerinin Pavel'den duyduğu hoşnutsuzluk, tahta çıkışından itibaren gitgide arttı. Pavel'in birkaç oğlu vardı ve en büyükleri olan 1777 doğumlu Aleksandr, iyi eğitimli, aklı başında bir gençti. Büyük Petro'nun veraset yasasının yerine, 1797'de kendi yasasını geçiren Pavel, kadınların tahta çıkmasını yasaklamış, erkek soyundan en büyük oğlun tahta çıkması kuralını getirmişti. Dolayısıyla, Pavel'in tahtı bırakması ya da ölmesi durumunda, veraset emin

ellerde olacaktı.

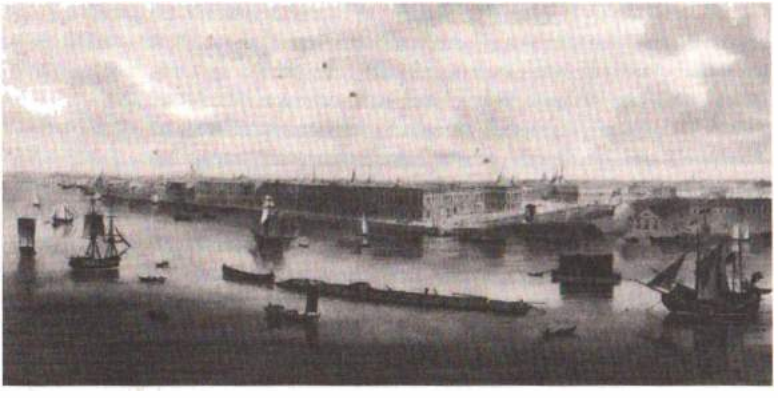
Suikasta kurban gitmekten korkan Pavel, Fontanka nehrinin kıyısına, Aziz Mihail adını verdiği bir kale inşa ettirdi; yeni kazılmış hendeklerle çevrili bu kalenin, asmaköprü dışında girişi yoktu. Klasik tarz ile ortaçağ Batı şatolarını anımsatan unsurların tuhaf bir birleşimi olan bu "kale"nin abartılı tarzı Çar'ın hoşuna gidiyordu. Pavel, 1800'ün sonunda kaleye taşındı. Muhafız alaylarındaki kimi subayları Çar'ı tahttan indirmeyi kafaya koyduğu düşünülürse, korkularının yersiz olmadığı söylenebilir. Bu grubun lideri, Baltık Almanı Kont Peter von der Pahlen'di; Pavel onu, ufak tefek kabahatlarinden ötürü sürgüne göndermiş, sonra affedip Petersburg'a askerî vali olarak atamıştı. Başkalarının kendisi hakkında ne düşündüğünü fark edemeyecek kadar benmerkezci olan Pavel daima düşmanlarını dost, dostlarını düşman bilmişti. Bu seferki hatası, kelimenin tam anlamıyla ölümcül olacaktı.

Pahlen gözden düşürülüşünden beri Çar'a hem kızgındı hem de ondan korkuyordu; onunla hemfikir olan suç ortakları arasında en önde geleni, Pavel'in eski öğretmeninin yeğeni N.P. Panin'di. Panin, Napoléon'la uzlaşılmasına muhalefet ettiği için gözden düşmüştü ve Pahlen salt kendisi için değil, kraliyet ailesinin geri kalanı adına da korkuyordu. Pavel'in şimdiye dek soyluları iyice küstürdüğüne, dolayısıyla düzensizliğin baş gösterebileceğine inanıyordu; Avrupa'nın ne denli istikrarsız bir durumda olduğu göz önüne alınırsa, bu gayet ürkütücü bir olasılıktı. Entrikaya katılanların sayısı artarken her şeyden haberdar olan Aleksandr, olacakların önüne geçmek için kılını bile kıpırdatmadı. 11 Mart 1801 gecesi, su gibi içki içilen bir akşamın ardından komplocular Aziz Mihail Kalesi'ne girdi. Saklanmaya çalışan Pavel'i bulup tutukladılar; yaşanan arbedede subaylardan biri Çar'ı boğarak öldürdü. Bu, Rusya tarihindeki son ve en şiddetli saray darbesiydi. Halka, Çar'ın beyin kanaması yüzünden öldüğü, yeni çarın Aleksandr olduğu duyuruldu. Bu haber bütün Petersburg'da sevinçle karşılandı.

I. Aleksandr, Rusya'yı dramlarla dolu bir çeyrek asır boyunca yönetti. En azından, hızla değişen siyasi dünyayla birlikte Rusya'yı Batıya yaklaştırma arzusu gösteren son Rus çarı olmasından ötürü, bu çağa vurduğu kişisel damga kayda değerdir. Aleksandr'dan sonraki Rus hükümdarlarının hepsi, her türlü siyasi değişikliğe karşı çıkacak ya da buna ancak aşırı baskı altında izin verecekti. Ömrünün sonuna doğru Aleksandr da baştaki liberalliğinden uzaklaşmaya başlamış olsa da, 1812'deki Napoléon istilasının arifesine dek, belirgin şekilde reformcu bir siyaset gütmüştür.

Aleksandr'ın liberalliği, kurumsal düzene yönelik bir yaklaşımdan ziyade kişisel bir tavırdı. Sansür epey gevşetildi ve 1804'te çıkan yeni yasayla, nispeten ılımlı kurallar belirlendi; ayrıca sansür görevi, Eğitim Bakanlığı himayesinde üniversite profesörlerine devredildi. Bir biri ardına yeni yayınlar çıkarılmaya başladı; örneğin yazar Nikolay Karamzin'in *Avrupa Ulağı* adlı dergisi, uzun yıllar boyunca ülkenin önde gelen edebî ve fikrî sesi olacaktı. Duygusal kısa romanlar ve Avrupa gezileri hakkında anlatılar kaleme alan Karamzin, bu dergide Fransız edebiyatındaki son gelişmelerden Haiti Devrimi'ne kadar çeşitli konularda yayın yapıyordu. Dergiden çok etkilenen Çar, 1803'te Karamzin'i Rusya'nın resmî tarihçisi olarak atadı ve ona, akademik ama zevkle okunur bir dille Rusya tarihini yazma görevini verdi. Rusya'da yüksek eğitimi yaygınlaştırmaya yönelik büyük adımlar atan Aleksandr, Moskova'daki eski üniversitenin yanı sıra, Kazan'da (1804), Harkov'da (1805), Petersburg'da (1819) yeni üniversiteler kurdu. Ağırlıkla Polonyalıların yaşadığı Vilnius'taki akademi üniversiteye dönüştürüldü ve Dorpat'taki (Estonya) Alman Üniversitesi yeniden canlandırıldı. Çarskoye Selo'da kurulmuş olan ve çarların elinin altında bulunan İmparatorluk Lisesi, Rus kültürünün başlıca tohumluklarından biri haline geldi. Tüm bu girişimler, genç Çar'a, eski öğretmeni İsviçreli Frederic LaHarpe'ın öğrettiği nispeten muğlak liberalizmden kaynaklanıyordu. İleride muhafazakârların Aleksandr saltanatının kötücül dahisi sayıp nefret edecekleri LaHarpe, aslında öğrencisine aydınlanmanın standart metinlerini ve fikirlerini temel alan bir eğitim vermekle yetinmişti; üstelik bunlar, varisin çocukluğunda büyükannesi Yekaterina tarafından da savunulan fikirlerdi. Gençlik dönemi Fransız Devrimi'ne denk gelen Aleksandr, babasının aksine, bu devrimi göğüslenmesi gereken bir tehdit olarak değil, Avrupa toplumunu sürükleyen engin değişimin bir parçası ve zamana ayak uyduramayan hükümdarlara bir uyarı olarak görüyordu. Aleksandr'ın tepkisi, monarşinin iktidarını köreltmeksizin, Rus devletini yeni Avrupa çizgisinde ıslah etmeye çalışmak olmuştur.

Hepsi de soylular zümresine mensup oldukları halde Aleksandr'ın bu görüşlerini paylaşan gençlik arkadaşları, saltanatının ilk yıllarında önemli roller oynamıştır. Pavel Stroganov, Nikolay Novosiltsev ve Polonyalı Prens Adam Czartoryski de dahil, bu arkadaşlardan beşi, Rusya'nın gereksinim duyduğu reformlar hakkında tavsiye vermek üzere gayriresmî bir komitede görevlendirildi. Tüzüklerin ve serfliğin zararlarının tartışılmasından sonra, konuşma, idari ve hukuki düzeni güçlendirme konusuna kaydı. Bu amaçla Aleksandr, Rus hükümetine sil baştan şekil verdi, eski kurulları ve Yekaterina ile Pavel'in zamanından kalan eski

Resim 8. Petersburg şehir merkezi ve Kışlık Saray; John Augustus Atkinson'ın *St. Petersburg* başlıklı eserinden, Londra, 1802.

yapıları feshetti, bunların yerine bakanlıklar getirdi. Napoléon Fransası örnek alınarak kurulan yeni bakanlıklar, komite tarafından değil, tek bir bakan tarafından idare edilecekti ve bakanlıkların yasama gücü olmasa da, geniş birer kadrosu ve kapsamlı idari denetim alanları olacaktı. Aleksandr'ın şekillendirdiği bu yeni yapı, 1917'ye dek Rusya'yı çar idaresinde yönetecek olan bürokratik devleti meydana getirecekti. Bakanlardan, yasal düzenlemelere göre hareket etmeleri bekleniyordu ve genelde bu kurala uyulmuştur; fakat öte yandan, Çar'ın istediği zaman yasa koyma gücüne sahip olması, iktidarda keyfiyeti işaret eden önemli bir unsurdu ve bu keyfîlik, monarşi yönetiminin sonuna dek sürmüştür. Hukuk kültürünün bulunmayışı, hukuksal düzenin kurulmasını daha da güçleştiriyordu; fakat bu sorunu çözmek amacıyla açılmış olan yeni hukuk kürsüleri ve Yaroslavl'daki özel Demidov hukuk okulu zamanla bunu bir ölçüye kadar başarmışlardır. Mesleki hukuk eğitimi alarak bu kurumlardan mezun olan gençler, salt mevcut uygulamaları bilerek iş gören kâtiplerin ve Fransız edebiyatından edindikleri genel kültürleriyle durumu idare eden yaşlı asilzadelerin yerini almaya başladı. Aleksandr, Senato'yu tüm bu kurumların tepesine yerleştirdi; böylece Senato, idari gözetim merciine ve yargıtaya dönüşmüş oldu.

Mihail Speranski'nin, Çar'ın idarî sekreteri olarak görevlendirilmesi, reform sürecine epey katkıda bulunmuştur. Bu konuma alt tabakadan yükselmiş olan (babası soylu değil papazdı) Speranski, halis zekâsıyla ve sıkı çalışmasıyla öne çıkmayı başarmıştı. Ağırbaşlı görüntüsünün altın-

da gizemli dinî inançlarla, yasaya adanmışlıkla beslediği bir ateş gizliyordu. Yeni Adalet Bakanlığı'ndaki başarılı meslek yaşantısından sonra, hukuk reformu konusunda doğrudan Aleksandr'la çalışmaya başladı. 1809'da kısıtlı bir temsilî yasama organı kurulmasını ve Çar'ın iktidarı üzerinde kısmî kontrolü öngören bir anayasa hazırladı. Bu projesi asla hayata geçirilmese de, Çar'ın yanında merkezî bir iktidar konumunda yer alacak olan Devlet Şurası'nı kurmayı başardı (yine Napoléon örneğine dayanarak). Bundan böyle, Çar nihai kararı vermeden önce, yeni yasaların büyük kısmı Devlet Şurası'nda tartışılacaktı. Speranski aynı zamanda, Rusya'nın yeni fethettiği Finlandiya'ya anayasaya sahip olma imtiyazı tanınmasına önayak oldu. Petersburg'a ilişkin endişelerin ve dış siyaset sorunlarının sonucu olarak, Rusya 1809'da İsveç'in egemenliğindeki Finlandiya'yı ilhak etti; bu süreçte, ilk defa Finlandiya'nın kendi hükümeti olmasına izin verildi; tabii bu, Rus İmparatorluğu sınırları içinde özerk bir ülke olacaktı. Müstebit Rusya, artık imparatorluk içinde anayasaya sahip bir birim barındırıyordu; bu durum, imparatorluk çökene dek sürmüştür. Rus Çarı, Finlandiya'da meşruti hükümdar sayılıyordu.

Speranski de getirdiği yenilikler de asillerden rağbet görmüyordu; ondan nefret ediyorlar, onu bir pleb ve "Fransız" siyasi fikirlerinin destekçisi sayıyorlardı. Aslında Speranski, muhaliflerinin sandığı kadar köktenci değildi; asla Çar'ın iktidarına meydan okumayı düşünmemiş, sadece iktidarı yasal hale getirip danışma sürecini kurallara bağlamaya uğraşmıştı. Üstelik başka bakımlardan nispeten muhafazakârdı ve onu eleştirenlerin iddia ettiği gibi katı bir aydınlanma ideoloğu değil, bir mistikti. Speranski'yi ve Aleksandr'ın liberal kulvarını hedef alan muhalefetin merkezi, Çar'ın kız kardeşi Grandüşes Yekaterina Pavlovna'nın salonuydu; buranın kanaat önderi, yazdığı tarihçe üzerinde sıkı çalışan Nikolay Karamzin'di. 1811'de Aleksandr'a sunduğu uzun andaçta, bu reformları, Rus ruhuna aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirmiş, Rus ruhunun otokrasiden ve geleneğe bağlılıktan meydana geldiğini söylemişti. Aleksandr buna kesinlikle karşıydı; fakat yıllar geçtikçe bu görüşün yandaşları artacaktı. O sıralar Karamzin'in fikirleri, muhafazakâr soyluların çoğu için fazlasıyla fikrî düzlemdeydi; çünkü bunların korkuları daha basitti, mesela Fransızların, serfleri özgür bırakıp ayrıcalıklarını ellerinden almasından ürküyorlardı. Speranski'nin düşüşü 1812 baharında geldi; bu dönemde Napoléon, Rusya'ya saldırmaya hazırlanıyordu ve Aleksandr, bu yoğun buhran ânında, asilzadelerin içindeki muhafazakârların desteğine ihtiyaç duyuyordu. İşe bakın ki, devlete Fransız saldırısını göğüsleyecek gücü veren, Aleksandr ile Speranski'nin, Fransız örneğine bakarak kurdukları modern kurumlar olmuştur.

Aleksandr'ın yurtiçinde gerçekleştirdiği reformlar, Napoléon'un bütün Avrupa'yla giriştiği devasa mücadele esnasında yapılmıştı. Yeni çar en başta bu mücadeleden çekiniyordu. Çar Pavel'in katledilmesi, İngiltere'ye karşı savaşında Fransa'ya katılma düşüncesinin sonunu getirmişti; Aleksandr bunu, tarafsız kalma fırsatı olarak değerlendirdi; bu tarafsızlık, ilk reformlarını yapabilecek kadar zaman kazanmasını sağladı.

Rusya'nın genişleyen Napoléon imparatorluğuyla ilişkileri kesinlikle karmaşıktı, çünkü Rusya, Fransız yayılmacılığının merkezinden uzaktı. Rusya'nın kendi emperyal hırsları neredeyse yüzyıl boyunca güneye, Osmanlı İmparatorluğu'na ve Transkafkasya'ya yönelmişti; bu bölgeler, Fransız menfaatlerini doğrudan ilgilendirmiyordu. Öte yandan Rusya, Avrupa siyasetiyle yakından ilişkiliydi, dolayısıyla Napoléon'un fetihlerini ve Orta Avrupa'yı yeniden tanzim edişini görmezden gelemezdi. Böylece 1805'te Rusya, Napoléon'un gücüne meydan okuyan Britanya'ya, Avusturya'ya ve İsveç'e katıldı. İlk hamlenin sonucu hezimet oldu; zira Napoléon hızla Avusturya İmparatorluğu'nun merkezine ilerledi. Aleksandr, komutanı Mihail Kutuzov'un tavsiyesini umursamadı ve Avusturyalılarla birlik olup Aralık 1805'te Austerlitz'de Fransızlara karşı savaştı. Bu çarpışma, Napoléon'un en büyük zaferlerinden biri olmuştur. Derken ittifaka Prusya da katıldı, fakat ertesi sene Napoléon, büyüklüğü artık lafta kalmış olan Prusya ordusunu Jena'da ezdi. Rusya'nın aksine, bir reform hareketi başlatmamış olan Prusya, bu yenilginin üzerine çöktü. Prusyalılar doğuya çekilince, Fransızlarla neredeyse tek başına çarpışmak zorunda kalan Ruslar, onları Preussisch Eylau'da yenmeyi başardı; bu, Napoléon'un o yıllarda yaşadığı nadir yenilgilerden biriydi. Ardından Napoléon toparlandı ve Haziran 1807'de Friedland'da Rus ordusunun uğradığı kayıplar Aleksandr'ı barış istemek durumunda bıraktı. Aleksandr, Doğu Prusya'nın Tilsit kasabasında Fransız İmparatoru'yla bir salda buluşup Fransa'yla barış yaptı, hatta ittifak kurdu.

Fransa'yla kurulan ittifak, Napoléon'un Avrupa limanlarında İngiliz mallarına uyguladığı boykota katılmak, aynı zamanda Napoléon'un diplomasisini desteklemek anlamına geliyordu. Bunun ivedi sonuçlarından biri, İsveç Kralı'nın Fransa karşıtı davaya sadık kalması nedeniyle İsveç'le savaşa girilmesi ve Finlandiya'nın fethi olmuştur. Bununla birlikte, o yıllarda Rusya'nın genel dış siyasetinin odağında hâlâ güneydeki yayılmacı fetihlere dönmek yer alıyordu; Osmanlı'yla girilen savaşın sonucunda, Rusya 1812'de Besarabya'yı ilhak etti. Daha önce ilhak edilmiş olan Gürcistan'la (1803) birlikte Rusya, Kafkas menzilinin güney yakasına iyice yerleşmiş oldu ve Osmanlı'nın yanı sıra İran'la da

doğrudan rakip haline geldi.

Aleksandr'ın Fransa'yla ittifakı en baştan itibaren dayanıksızdı. Çar, İngiliz mallarının boykotuna katılarak bir sus payı vermişti, ama çok geçmeden Napoléon'un sokmak istemediği İngiliz sömürge mallarını taşıyan Amerikan gemileri Petersburg'a üşüşmeye başladı. Anlaşmanın bu şekilde ihlal edilmesinden ve başka meselelerden şikâyet eden Fransa İmparatoru, Aleksandr'ın gözünü korkutarak kendisine itaat ettirmeye çabaladı. Fakat bu tarz diplomasinin ustası olan Aleksandr, Fransızların şikâyetlerine, güleryüzünü bozmadan ve içi boş dostluk vaatleriyle yanıt vermekle yetindi. Fransızların ses tonu gitgide tehditkâr bir havaya bürününce, Çar, Fransızlara, ordusunun boyutunu ve ülkesinin genişliğini anımsattı. Napolyon'un elçilerine, kudretli Pers İmparatorluğu'nu bozkıra geri çekilerek mağlup eden Güney Rusya'nın kadim sakinleri İskitleri hatırlattı. Persleri taciz edip yıpratmışlar, böylece istilacılar yiyecek kıtlığı çekeceklerini ve memleketlerine dönmek zorunda olduklarını anlamışlardı. Bir mesaj ancak bu kadar berrak verilebilirdi, fakat Napoléon buna kulak asmayacaktı.

Napoléon'un, 1812 baharında Rusya'yı fethedebileceğine inanmak için sağlam sebepleri vardı. Fransa ile Rusya nüfus bakımından aşağı yukarı eşit olsa da (ikisi de yaklaşık 35 ila 40 milyonluk ülkelerdi), Fransa neredeyse bütün Avrupa'nın kaynaklarından faydalanıyordu: Hollanda, Almanya, İtalya ya Fransa İmparatorluğu'nca ilhak edilmiş ya da bağımlı devlet haline getirilip Fransız ordusuna asker vermek zorunda bırakılmıştı. Prusya'ya, Napoléon'a katılması şart koşuldu ve Polonya, İspanya'daki savaştan henüz çıkmış şevkli bir askerî birlik gönderdi. İspanyol savaşı çözüme kavuşmamış olsa da, Napoléon 1812 yılının Haziran ayında Rusya'nın batı sınırına, Fransız imparatorluk ordusunun ve müttefiklerinin yaklaşık dört yüz bin askerini yığdı. Rusya, kâğıt üzerinde bu kadar kişiyi askere alabilecek gibi görünüyordu, fakat sonuçta sadece yarısını toplayabildi. Fransa ayrıca, imparatorluk sayesinde güçlenmiş askerî sanayilerin palazlandığı varlıklı bir ülkeydi. Herkesin bildiği gibi Rusya'da ilkel tarım hüküm sürüyordu, üstelik sanayi de geriydi. Napoléon'un yanı sıra çoğu gözlemci de, Fransızların zafer kazanacağından emindi, hatta Rusya'daki ilk Amerika elçisi John Quincy Adams gibi, Napoléon'un yükselmesine sıcak bakmayanlar bile öyle düşünüyordu.

Aslında şartlar göründüğü kadar aleyhte değildi. Savaş Bakanlığı'nın ve Genelkurmay'ın kurulmuş olması, Rus ordusunun modern bir teşkilatı, geri hizmeti ve planlaması olduğu anlamına geliyordu. Bu planların başlıcası, Çar Aleksandr tarafından atıfta bulunulan İskit stratejisiydi.

Savaş Bakanı Mihail Barclay de Tolly ve başlıca generaller, bu planın, Rusya'nın tek şansı olduğunun farkındaydı. En önemli unsur, Fransızların ağır bastığı sınır yakınlarında belirleyici bir çarpışmadan kaçınmaktı. Aleksandr bir parça tereddüt ettikten sonra, bu geri çekilme planını benimsedi ve ordunun komutasından kendini azletti. Fransızlar iç bölgelere ilerledikçe, Fransa'yla olan irtibatı muhafaza etmek için gitgide daha fazla artçı kuvvet ayırmak zorunda kalıyordu. Aynı zamanda Rusya'nın düşük nüfus yoğunluğuna ve berbat yollara sahip bölgelerinde, istilacıların ilerledikleri rota boyunca etraftan yeterince gıda temin etme imkânı bulamayacağı da görüldü. Fransızlar tüm kaynakları kısa sürede kurutulmuş dar bir koridorda sıkışıp kaldı. Rus ordusunu yok edebilseler, bunların hiçbiri sorun olmazdı; fakat Ruslar onların önünde doğuya ilerliyordu. Ruslar geri çekildikçe, Aleksandr bu ricatın doğurduğu siyasi sorunları hissetmeye başladı; çünkü ricat, halkın, özellikle de asillerin vatanseverliğine ağır geliyordu. Barclay'i feda etmeye karar verdi ve Kutuzov'u başkomutan ilan etti. Aleksandr'ın, Austerlitz'de tavsiyesine kulak asmayıp zararlı çıktığı Kutuzov, Büyük Yekaterina'nın Osmanlı savaşlarında, ayrıca kısa süre önce Besarabya'da Osmanlılara karşı kazanılmış başarılarda görev almış, yetmiş altı yaşında bir gaziydi. Kutuzov, ilk çekilme planına sadık kaldı; 7 Eylül 1812'de (Jülyen takvimine göre 26 Ağustos) ise, Moskova'nın aşağı yukarı 160 km batısındaki Borodino'da gönülsüzce çarpışmaya başladı.

Tolstoy'un unutulmaz biçimde betimlediği bu destansı muharebe, 19. yüzyıl Avrupa tarihinde kaydedilen muharebeler içinde en kanlısıydı. Napoléon, yanında getirdiği onca askerden ancak 120 ila 135 binini savaş meydanına çıkarabilmişti; Kutuzov'un da aynı sayıda askeri vardı. Ruslar, sahra tahkimatlarının ardında siper aldı ve Fransızların saldırmasına izin verdi; sonuçta öyle bir katliam yaşandı ki iki tarafta da aşağı yukarı 40 ila 50 bin kayıp yaşandı: Bir tek günde yaklaşık 100 bin kişi öldü ya da yaralandı. Fransızlar, Rusların bazı tahkimatlarını ele geçirmeyi başarıp kamplarına çekildi. Ana amacı, ordusunun savaş kabiliyetini canlı tutmak olan Kutuzov, bütünüyle çekilmeye karar verip adamlarını Moskova'ya doğru yürüttü. Napoléon, her zamanki gibi, bunu büyük bir Fransız zaferi olarak lanse etti; aslında bu çarpışma, başarı şansının sona erdiğini haber veriyordu. Eğer Ruslar direnmeyi sürdürürse, elindeki birlikler, Rusya'yı kontrol altına almaya yetmezdi.

Nitekim ne Kutuzov'un teslim olmaya niyeti vardı ne de halkın. On binlerce Moskovalı şehri terk etmeye başladı. Serçe tepesine (bugün Moskova Üniversitesi'nin yer aldığı bölge) gelen Napoléon, şehri ona teslim etmeyi önerecek bir Rus heyetinin gelmesini boş yere bekledi.

Napoléon, direniş göstermeyen ama onu selamlayacak ya da ordusuna erzak temin edecek insanların da bulunmadığı bir hayalet şehre girmişti. Bu esnada Kutuzov, ordusunu şehrin içinden geçirmiş, ana yol boyunca güneydoğuya yönelmişti. Derken, herkesin beklentisinin aksine, Moskova nehrini aşıp batıya ilerledi. Ordugâhını, Moskova'nın güneybatısına kurdu, böylece Napoléon'un sevkiyat hattını kesip, güneydeki zengin tarım vilayetlerine ve Rusya'nın Tula'daki silah imalatı merkezine giden yolu kapamış oldu. Avrupa'nın fatihi, fare gibi kapana kısılmıştı.

Bu noktadan itibaren Napoléon, hamle üstünlüğünü kaybetti ve kaçınılmaz olanı savuşturmaya uğraştı. Şehirde yangınlar çıktı ve Fransız birlikleri, soyluların boş saraylarını yağmalarken Moskova yanıp kül oldu. İleride dünya edebiyatının Stendhal ismiyle tanıyacağı Henri Beyle, Golitsın malikânesinin kütüphanesinden kitap çalmıştır. Fransa İmparatoru, Aleksandr'ın teslim olacağını umarak ve Moskova'nın çevresindeki kırsal bölgede yiyecek bulmaya çalışarak birkaç hafta geçirdi. Fakat teslim bayrağı çeken olmadı. Kazaklar kırsal alanda devriye geziyor, köylülerse, yiyecek toplamaya gönderilen Fransız askerlerini katlediyordu. Nihayet Napoléon, elinde kalan tek seçeneğe sarıldı: geri çekilmek. Önce, iyice güneye inmeye çalıştı, çünkü doğrudan batıya uzanan yolda yiyecek hiçbir şey bırakılmadığını, Fransa'dan iaşe gelmesine izin verilmeyeceğini anlamıştı. Ancak, yolunun üstünde Kutuzov duruyordu, güneye giden yolu kapamıştı ve Napoléon, büyük bir çarpışma tehlikesine giremeyeceğini anlayacak kadar akıllıydı. Bunun yerine, kış yaklaşırken doğrudan batıya yöneldi; birlikleri açlıktan kırılmadan, yeterince hızlı bir şekilde ülkeden çıkabilmeyi umuyordu. Ancak başaramayacaktı. Rus ordusu ve öfkeli köylülerin oluşturduğu çeteler bütün yol boyunca Fransızları izledi, arkada kalanları avladılar, zaten felaket durumda olan geri hizmet sisteminin işlemesini daha da güçleştirdiler. Kış erken ve ağır gelmişti; Fransa İmparatoru sonunda ordusunu terk etti ve her şeye baştan başlamak için Fransa'ya kaçtı. Büyük ordusundan sadece birkaç bin kişi Polonya sınırına varabilmiştir.

Napoléon'un Rusya'da uğradığı yenilgi, Avrupa siyasetinin biçimini birkaç ay içinde epey değiştirdi. Gönülsüz müttefikleri Napoléon'dan kopmaya başladı; önce Prusya, ardından Avusturya, Fransa'ya karşı Rusya'ya ve Britanya'ya katıldı; böylece devasa Leipzig muharebesinde (Ekim 1813) ve Fransa'ya düzenlenen müteakip harekâtta en büyük ittifak ordusu meydana getirilmiş oldu. 1814'te Napoléon'un imparatorluğu sona erdi. İmparatorluğu tekrar kurmaya yönelik ertesi yıl gerçekleştirilen umutsuz girişim ise, Waterloo'daki hezimetle sonuçlandı.

Britanya'yla birlikte Aleksandr, yeniden kurulan Fransız devletinin,

mutlak monarşiye dönmek yerine, bir tür yasama organı barındıran bir anayasası olmasında ısrar etti ve iki müttefik sözünü geçirmeyi başardı. Başka alanlardaysa, Viyana Kongresi'nin gösterdiği gibi, Britanya'yla ilişkiler o kadar da sorunsuz değildi. Prusya'nın ve Polonya'nın savaş sonrası sınırları konusunda uzun uzun münakaşa edildi; bunun başlıca sebebi, Britanyalılar ile Avusturyalıların, Rusya'nın fazlasıyla güçlenmesinden korkmasıydı. Sonuçta, Rusya'nın müttefiği Prusya, Polonya'nın büyük kısmını elinde tuttu ve Ren havzasında önemli yeni bölgeler ele geçirdi. Aleksandr'ın Polonya karşısındaki tutumu karışıktı: Polonya ("Varşova Dükalığı" değil) adını taşıyan, bir tür Polonya siyasi birimi kurulmasını ve bu birimin, Rus nüfuzu altında olmasını istiyordu. Sonuçta, Rus çarının kral olduğu Polonya Krallığı kuruldu; Rus İmparatorluğu'nun bir parçası sayılan bu krallığın da Finlandiya'ya benzer şekilde, kendi anayasası ve hükümeti vardı.

Polonya hususunda varılan uzlaşma, Aleksandr'ın eskisi gibi özgürlükçü bir kulvarda ilerleyeceği fikrini doğurmuştu. Kısa süre sonra, Baltık eyaletlerindeki Estonyalı ve Letonyalı serfleri özgür bıraktı, fakat onlara toprak vermedi. Hatta 1818'de, Rusya için bir anayasa hazırlamanın yollarını araştırdı; eski dostu Novosiltsev'in yazdığı bir metni inceledi. Bu dönemde kişisel görüşleri gitgide muhafazakârlaşıyordu. Yeni keşfettiği bu muhafazakârlığın açıklaması, sırf liberalizmden yılmasına ya da Avrupa siyasetinin sağa kaymasına değil, Çar'ın dinî görüşlerine de dayandırılabilir. Aleksandr, kendi başına bir tür mistik inanç tanımlayan Baltık Almanı aristokrat Barones Julie von Krüdener'in etkisi altına girmişti. Krüdener, Napoléon'un Deccal olduğuna ve Aleksandr'ın dünyayı kurtaracağına inanmış, bunu da Aleksandr'a anlatmıştı. Aleksandr, mistik risaleler okumaya, Krüdener'le ve başka kâhinlerle konuşmaya gitgide daha fazla zaman ayırır oldu. Mistisizme duyduğu ilginin hiç şüphesiz Protestan bir damarı da vardı; hatta Çar, Rusya'da misyoner faaliyeti yapan İngiliz Kitabı Mukaddes Cemiyeti'ne dayanarak, Kitabı Mukaddes'in çevrilmesine ve tedavüle sokulmasına da hamilik etti. Eğitim bakanlıklarını, Ortodoks *sinod*'unu ve Ortodoks olmayan zümrelerin yönetimini, Prens Aleksandr Golitsın'ın idaresi altında tek bakanlıkta birleştirdi; böylece din ve kültür üzerindeki geniş iktidarı, İmparatorluğun gözdesinin elinde toplamış oldu. Golitsın, Rusya üniversitelerinin açıkça muhafazakâr öğretilere dayalı bir eğitim vermesini, doğa yasasına ilişkin düşüncelerin müfredattan çıkarılmasını ve bunun yerine, yasanın, ilahi iradenin tezahürü olduğu fikrinin geçirilmesini şart koştu. Bilim adamları sadece Kitabı Mukaddes'le ve vahiylerle uyumlu fikirleri öğretebilecekti. Profesörlerin elinden Golitsın'a karşı

çıkmak gelmiyordu; fakat şanslarına, bu siyaset, Ortodoks Kilisesinin de aleyhineydi. Kiliseye göre, öğretilmesi istenen din, doğru Ortodoksluk değil, Protestan evanjelizmi ile mistisizmin bir harmanıydı. Kilise ile seküler muhafazakârlar bir olup, Golitsın'ı nihayet 1824'te gözden düşürmeyi başardıysa da, onun ve Aleksandr'ın düşünceleri, o yıllarda Rus kültürüne silinmez bir damga vurmuştur.

Aslen Aleksandr'ın babası Çar Pavel'in gözdesi olan General A. A. Arakçeyev, Golitsın'dan bile güçlüydü. Aleksandr onu 1803'te sürgünden çağırıp Rus topçusunun başına geçirmiş, 1809-10'da savaş bakanı yapmıştır. Siyaseten çok muhafazakâr olan Arakçeyev, son derece yetkin bir askerî danışmandı, fakat eğitimi kısıtlıydı, ayrıca çok kibirli ve zalimdi. 1814'te Aleksandr onu, kendisine bağlı bürokrat ekibin başına getirdi; artık tüm bakanlar, generaller ve saray mensupları Çar'a ancak Arakçeyev aracılığıyla yaklaşabiliyordu. Arakçeyev aynı zamanda, askerî-ziraî yerleşimler gibi aptalca taslaklardan da sorumluydu. Bu tasarının fikri, devlet köylülerinin yaşadığı kimi köyleri, masrafları azaltmak ve köylüler arasında disiplini ve daha iyi ziraî uygulamaları teşvik etmek amacıyla askerî birimlere dönüştürmekti. Ortaya çıkan sonuç ise, köylüler arasında hoşnutsuzluğun artması ve bir dizi başkaldırı oldu; Arakçeyev bunları korkunç bir zalimlikle bastırdı. Başka önlemler de alındı. 1817'de Aleksandr aslen sadece askerlerle uğraşmak üzere tasarlanmış bir askerî inzibat olan jandarma gücünü, iç düzeni korumakla görevli askerî polis kuvvetine çevirdi; bu birim, Rusya tarihinde bu tarz ilk polis gücüydü. İçişleri Bakanlığı Özel Dairesi de iç muhalefeti gözlemeye başladı.

Yurtdışındaysa, Aleksandr'ın önceleri benimsemiş olduğu Fransız liberalizmi çabucak gözden yitti; çünkü Avusturya Şansölyesi Metternich'le birlikte Aleksandr, Kutsal İttifakın başlıca itici güçleriydi. Kutsal İttifak, Prusya'yla Fransa'yı, ayrıca Rusya ve Avusturya'yla işbirliği içinde olan birtakım güçsüz devletleri içeriyordu; çokbaşlı devrim yılanı nerede boy gösterirse orada savaşmak için bir araya gelmişlerdi; 1822-23'te İspanya'daki ve Güney İtalya'daki devrim hareketleri buna örnektir. Fransa ve Avusturya birlikleri, bu girişimleri meşrutî düzeni yıkmadan bastırdı; fakat 1821'de Yunanlar, Osmanlı efendilerine karşı ayaklanınca Rusya çok güç durumda kaldı. Önceki dönemde Yekaterina, hatta Pavel, Balkanlarda toprak kazanma umuduyla Yunanları isyana teşvik etmişlerdi; bu kez aynı durum, Rusya'nın bölgedeki hedeflerini karşılamak üzere kendi kendine vuku buluyordu. Her ne kadar Yunan önderlerin pek çoğu siyaseten muhafazakâr olsa da, Aleksandr tereddüt etti. Nihayetinde Metternich onu, Balkanlar'ın meşru hüküm-

darının Osmanlı olduğuna ve nasıl krallarına karşı savaşan İspanyol asiler yardımı hak etmiyorsa, Yunanların da yardım görmeyi hak etmediğine ikna etti. Yunanların bu savaşta yalnız bırakılması, Osmanlı'nın zayıflatılması ve Ortodoks halkların desteklenmesi konularında Rus menfaatlerine uygun davranılmaması demekti.

Aleksandr'ın muhafazakâr düşüncenin etkisi altına girmesi, 1812'de Napoléon'a karşı kazanılan zaferle başlamıştı; buna karşılık aynı hadiselerin Rus toplumunun başka kesimlerindeki etkisi bunun zıddı olmuştur. Rus ordusunun subayları, yani Avrupa tarzında eğitim almış genç soylular, bu büyük zaferin ardından Rusya'yla ve Rus halkıyla epey gurur duymaya başladılar ve özgüvenleri büyük oranda arttı. Bunların pek çoğu Batıyı ilk kez, ordunun 1813-1814'teki batıya ilerleyişi vesilesiyle görmüş olsa da, neredeyse hepsi Fransızca ve Almanca bildiğinden, aşina olmadıkları olguları ayrıntılarıyla gözlemleyip inceleyebildiler. Paris kafelerinde akşam yemekleri yediler, gazete okudular, seminerlere katıldılar ve Fransız, Alman salonlarında meslektaşlarıyla tanıştılar. Buraya hazırlıklı gelmişlerdi, zira aldıkları eğitim onlara Kant, Montesquieu, Goethe ve Rousseau gibi Avrupa düşüncesinin temeli sayılabilecek isimleri tanıtmıştı. Fransa'nın liberal önderleri Germaine de Stael'in, Benjamin Constant'ın, muhafazakâr Chateaubriand'ın, Maistre'in son eserlerini okudular, İngilizlerin halk eğitimi konusunda kalkıştığı deneylerden haberdar oldular. Bazıları, Fransız basını üzerinden İngiliz parlamentosundaki tartışmaları takip etti, kimileri de Amerika Birleşik Devletleri'nin ve Pennsylvania eyaletinin anayasalarını inceleyerek daha değişik sistemlerle tanıştı.

Zaferin sarhoşluk verici yıllarının ardından ve Batı Avrupa düşüncesiyle ve yaşamıyla tam anlamıyla tanıştıktan sonra, memlekete dönmek pek çoklarında soğuk duş etkisi yaptı. 18. yüzyılın ortasından beri serfliğin tartışıldığını ve lanetlendiğini biliyorlardı; ayrıca serflik, Napoléon tarafından Polonya'da, Prusyalı reformcular tarafından Prusya'da kaldırılmıştı. Rusya artık, böyle bir kurumu barındıran tek Avrupa ülkesiydi. Dahası, herkesin bildiği gibi kendi çarları hem Fransızlar için hem de kendi imparatorluğunda Polonya ve Finlandiya için anayasa yazılmasında ısrarcı olmuştu. Peki, ya Rusya?

1816-17'den itibaren genç subay toplulukları, savaş yıllarındaki yoğun diyalog ve okuma alışkanlığını sürdürmek maksadıyla gizli denebilecek edebiyat ve münazara cemiyetleri kurdu. Bunların ilki, Selamet Birliği'ydi; sadece otuz üyesi vardı ve eylemlerini çok gizli tutmak için masonlardan kopyaladıkları ritüellerden faydalanıyorlardı. Daha şimdiden ciddi siyaset tartışmaları yapılıyordu; kısa süre içinde bu tartış-

malar daha da hararetlenecekti. 1818'de Refah Birliği adını verdikleri daha kapsamlı bir gizli cemiyet kurdular; bunun bir de, Yeşil Fener adlı, kendisine bağlı bir edebiyat cemiyeti de vardı. Bu genç subayların hareketi siyaset kadar şiir okumayı, tiyatro incelemeleri yazmayı ve içki âlemleri düzenlemeyi de içeriyordu; fakat 1821-22'ye gelindiğinde, daha somut eylem planları ileri sürmeye, gelecek için anayasalar yazmaya başladılar. 1825'e gelindiğinde, etkinlik iki merkezde toplanmıştı. Çoğu muhafız alayının konuşlanmış olduğu Petersburg'daki birkaç yüz subay Kuzey Birliği'ni kurdu; bunun amacı, monarşiyi devirip anayasal bir devlet ilan etmekti. Muhafızlar Genelkurmayı'nda yüzbaşı olan Nikita Muravyov'un önderlik ettiği çoğunluk, meşrutî monarşi ve mülkiyet temelli imtiyaza göre seçilmiş bir yasama organı istiyordu. Şair ve eski muhafız subayı olan, o dönemde ise Alaska'yı yöneten Rus-Amerikan şirketinde çalışan Kondrati Rileyev, daha radikaldi ve cumhuriyetçiliğe yönelmişti. Güneyde, Viyatka piyade alayının albayı Pavel Pestel ve Ukrayna'da Osmanlı sınırına yakın bir yerde konuşlandırılmış ordunun kimi subayları benzer bir radikalizmden ilham alıyordu. Pestel, Jakoben çizgide demokratik bir cumhuriyet için incelikli bir anayasa hazırlamıştı. Bu arada, taktik üzerinde ciddi bir anlaşmazlık yaşanıyordu: İsyanın temeli ordu mu olmalıydı? Birliklerine ne kadarını anlatmalılardı? Çar'ı tahttan indirmek yeterli olur muydu, yoksa onu öldürmeleri de gerekir miydi? Bu iş doğru muydu? Bu anlaşmazlıklar asla çözülmedi, çünkü bahsi geçen olasılıklar çok uzak görünüyordu. Komplocular fiilen hâlâ görev başındaydı ve Aleksandr'ın uzun bir ömür sürmesi bekleniyordu.

Yeni kolluk güçleri ve baskıcı siyaset organları komplonun varlığını tespit etmekte çok geç kaldı. 1825 yazında kadiri mutlak Arakçeyev, kişisel bir felaket yüzünden devre dışı kaldı: Uzun süredir kahyası ve sevgilisi olan sadist kadın, serfleri tarafından katledilmişti. Çaresizliğe kapılan General, kadının büyük miktarda parayı zimmetine geçirdiğini, ayrıca âşıklarından birinden peydahladığı çocuğu kendisindenmiş gibi yutturduğunu anlayınca üzüntüsü katlandı. Güney ordusunda görev yapan İngiliz kökenli subay Sherwood, pek çok komplocunun adını saydığı gizli bir rapor gönderdi, ama çok geç kalınmıştı.

Çar, 19 Kasım 1825'te henüz kırk yedi yaşındayken aniden öldü. Kırım'da seyahate çıkan Aleksandr, Taganrog'da ölmüştü; burası, başkentten veya herhangi bir büyük şehirden uzak bir nokta olduğundan, ölüm haberi Petersburg'a ancak Aralık ayında ulaştı. Bu ölümün ilk sonucu, kafa karışıklığı oldu. 1797 tarihli veraset yasası uyarınca, çocuksuz Aleksandr'ın varisi, Varşova'da Çar'ın naipliğini yapan küçük kardeşi Konstantin olmalıydı. Fakat Konstantin'in 1822'de tahttan

feragat ettiğini ve ilgili belgeleri Devlet Şurası'na bıraktığını neredeyse kimse bilmiyordu. Dolayısıyla varis, Aleksandr'ın diğer kardeşi Nikolay olacaktı; fakat Aleksandr bunu ona söylemeyi akıl etmemişti. Söz konusu haberden çok sarsılan Nikolay, bunu bizzat Konstantin'den resmî olarak duymak istedi. Kuryeler Varşova ile Petersburg arasında mekik dokurken, Nikolay, şehirde konaklayan birliklerin Konstantin'e sadakat yemini etmelerini buyurdu ve tahta çıkmayı reddetti. Nihayet Varşova'dan kesin yanıt gelince, Nikolay, 14 Aralık'ta yeni bir sadakat yemini edilmesini buyurdu.

Komplocular olan bitenin çoğundan haberdardı, çünkü Kışlık Saray'da görev yapan subayları saflarına katmışlardı. Nikolay'ı engellemeye karar verdiler ve yemin töreninden önce, sabah saatlerinde birlikleri isyana sevkettiler. Kışlık Saray'a bir sokak uzaklıktaki Senato Meydanında toplanan asiler, tahtın Konstantin'e geçmesini talep etti; bu taktik, iktidarı ele geçirmek için zaman kazanma amaçlıydı. Nikolay yerinden kıpırdamayı reddetti, çünkü artık yasal olarak çar olduğunu biliyordu ve sadık birlikleri göreve çağırdı. Bu kısa Aralık gününün büyük bölümünde iki asker kümesi, yağan kar altında karşı karşıya dururken, meseleyi çözüme kavuşturma girişimleri başarısızlığa uğradı. Nihayet, öğleden sonra güneş batarken Nikolay ateş emri verdi ve topçular, asileri dağıttı. Rusya tarihindeki ilk devrim teşebbüsü böylece sona erdi. Şimdi Nikolay, isyancılara ne yapması gerektiğine ve ülkeyi nasıl yöneteceğine karar vermeliydi.

9 | Otokrasinin Zirvesi

Yeni egemenin ilk işi, bundan sonra Dekabrist adıyla tanınacak olan isyancıları yakalamak, soruşturmak, yargılamak oldu. İsyancı alaylarında yer alan yüzlerce subay ve asker, ayrıca bir avuç yurttaş ânında tutuklandı. Çar Nikolay, birçok memurdan ve üst rütbeli subaydan oluşan bir mahkeme atadı; bu görevlilerin en önde geleni, sürgünden dönüp tekrar gözde konumuna yükselmiş olan Mihail Speranski'ydi. Uzun ve ayrıntılı soruşturma gizlilik içinde yürütüldü ve nihayetinde beş asinin idam edilmesiyle sonuçlandı; bunlar arasında, Çar'ın hayatına kastetmek suçundan hüküm giyen Pestel ve şair Rileyev de vardı. Otuz bir kişi daha aynı suçtan ötürü ölüme mahkûm edildi, ama Nikolay bunların suçunu görmezden gelip cezalarını Sibirya'da kürek mahkûmiyetine ve sürgüne çevirdi. Toplamda yüz yirmi bir isyancı, doğuya doğru uzun bir yolculuğa çıktı. Dört yüz elli kişiyse, ya ceza almadan salıverildi ya da rütbesi düşürülüp Kafkasya'da sınır alaylarına nakledildi.

Rusya tarihinde Dekabristlerin cezalandırılışı, resmî makamların zulmünün klasik örneği haline gelmiştir; oysa asilerin gördüğü muamelenin en çarpıcı yanı, cezanın yumuşaklığıdır. İdam hükmünün sayısı, İtalya'daki meşrutiyetçilerin 1820-21 isyanlarına yapılan misillemelerdeki sayıyla yaklaşık aynıydı, İspanya'da benzer eylemler sonucu hükmedilen idamlardan ise çok daha azdı. Nikolay fazla ileri gitmemeyi tercih etmişti; belki de bunun sebebi, halkın gözünde Çar'ın sert bir baba olduğu gibi çağdışı bir düşünce taşımasıydı. Her halükârda Dekabristlerin Sibirya'da farklı farklı kaderleri olmuştur. En "suçlu" olanlardan sekizi açık kuyu gümüş madeninde birkaç ay boyunca çalışırken, başkaları daha hafif işlere koşuldu. 1830'larda çalışma cezaları hafifletildi. Pek çok Dekabristin karısına, kocalarının yanına gitme izni verildi ve yıllar geçtikçe çalışma cezaları hapis cezasına ve nihayet sürgüne (hapis olmaksızın) çevrildi. Eski isyancılardan birçoğuna, yerel yönetimlerde mevki verildi. Dekabristler ve eşleri, Sibirya kasabalarına Avrupa kültürünü götürdüler; okullar ve yetimhaneler açtılar, amatör tiyatrolar kurdular ve yerel toplumun merkezi haline geldiler. Fakat yayın yapmalarına veya Rusya'nın Avrupa'daki topraklarına dönmelerine izin verilmiyordu. Çevreleri bir sessizlik örtüsüyle kaplandı; bu örtü, Nikolay'ın otuz yıl sonraki

ölümüne dek aralanmayacaktı.

Bu karışıklığın ardından ülkeyi yönetmeye başlayan yeni çar, bunu demir yumrukla yapmıştır. 1796'da doğan Nikolay, Aleksandr'dan yaklaşık yirmi yaş küçüktü. Dolayısıyla, büyükannesi Yekaterina'nın saltanat devrine yetişememiş ve gelişme çağı, Napoléon'un yenildiği yıllara denk gelmiştir. Dar kapsamlı bir askerî eğitim almış, geleceğin hükümdarı olarak eğitilmemişti. Devrimin, liberalizmin ve meşrutiyetin yayılmasına ancak otokrasinin engel olabileceğine kanaat getirmişti; işin doğrusu, Avrupalı ve Rus muhafazakârlarla aynı kafa yapısındaydı. Yasaların icrası konusunda hükümetine eğitimli kadrolar devşirmek için bakanlıklara başvuruyordu; bu arada karar verme sürecini giderek merkezileştirdi, bilhassa kişisel danışma kurulundan türeyen her yeni girişimi bizzat Çar'a şahsen yakın olan, çoğunlukla askerî geçmişe sahip insanlardan faydalanarak yönetiyordu.

İlk işlerinden biri, kişisel danışma kuruluna "Üçüncü Daire" adlı şubeyi eklemek oldu; bunun görevi, jandarma gücü ve onun ajan ağı aracılığıyla, olası siyasi muhaliflerin izini sürmekti. Bu yeni organ, siyasi polisin idaresini içişleri bakanlığından alıp, bu birimin başındaki General Aleksandr Benckendorf aracılığıyla doğrudan Çar'ın kontrolüne veriyordu. Eylemlerinde Çar'ın düşüncelerini yansıtan Üçüncü Daire, devrimcilerin "gizli cemiyetlerini" aramaya ilaveten, Çar'a ve kraliyet ailesine yönelik hakaretlerin, sahte çarların ve dinî hiziplerin, özellikle de Kadim Müminlerin izini sürecekti. Ayrıca köylülerin hoşnutsuzluklarına ve isyanlarına dair malumat toplaması da bekleniyordu; bu, o güne dek sadece soylular arasındaki liberal fikirlerden endişe duyan hükümet için yeni bir tutumdu. Bu kurumun ana etmenleri olan Jandarma, devlet görevlileri içinde, özellikle de taşradaki yozlaşmayı ve rüşveti takip edecekti. Nikolay'a göre, ataerkillik ve devrimin bastırılması, aynı madalyonun iki yüzüydü. Üçüncü Daire, ajanları sayıca az olduğundan ihbarlara bel bağlasa da, Rusya'nın ufak boyutlu siyasi ve kültürel seçkinler zümresinin yaşamında önemli bir etken olacak kadar büyük ölçekliydi.

Nikolay prensipte reforma bütünüyle karşı değildi; hatta ülkenin gereksinimlerini gözden geçirecek, serflik meselesini sona erdirmek için girişimde bulunacak komiteler kurmaya koyuldu. Fakat bu reform programlarından hiçbiri sonuç vermedi; çünkü Çar, serfliğin kötü olduğuna inansa da, bu sistemi değiştirmeye yönelik her türlü girişimin, geçen yüzyılda Pugaçov'un önderlik ettiğine benzer, kitlesel bir isyan doğuracağını düşünüyordu. Onun saltanatına denk gelen, olumlu sayılabilecek tek önemli önlem Rusya yasalarının derlenmesi oldu; bu külfetli görev, Mihail Speranski'nin hünerli ellerine emanet edilmişti. Speranski'nin

yönettiği komite, 1835'te bir kanun metni yayımladı; bu metin, özenle bir araya getirilen Rusya kaynaklı emsallerden türetilmişti. Speranski ve kurmayları, Finlandiya'dan, Baltık eyaletlerinden ve imparatorluğun batı topraklarındaki eski Polonya vilayetlerinden de kanun metinleri derledi. Speranski kanunu, 1917'ye dek Rus hukukunun temelini teşkil etmiştir. Nikolay bu projeden heyecan duyuyordu; çünkü bu, kafasında kurduğu otoritesine de yasalara da eşit derecede özen gösteren, "katı ama adil hükümdar" imajına uyuyordu.

Gelişimini yavaş yavaş sürdüren Rus toplumundaki duraklama, hükümette yaşanan durma haliyle karşılaştırılamazdı. Güney bozkırında yerleşim sürüyordu ve Odesa önemli bir liman haline gelmişti; Rus tahılının gitgide artan üretim fazlası, Avrupa'ya buradan ihraç ediliyordu. Rusya'nın iç kesimleri de bütünüyle durağanlığa kapılmadı; çünkü sınaî kapitalizm ilk kez o dönemde serf sisteminin içinde ve etrafında boy gösterdi. Moskova'nın kuzeydoğusunda Şeremetevlerin mülkleri olan İvanovo ve Voznesenskoy köylerinde 1790'larda, buhar motorlarıyla işleyen dokuma fabrikaları kuruldu. İngiliz buhar motorlarını satın alıp ithal eden girişimciler ise, 19. yüzyılın başında yavaş yavaş özgürlüklerini satın almış serflerdi. İşçilerin çoğu da Şeremetevlerin serfiydi; bu kişiler fabrika sahiplerinin hesabına çalışıyor, konta sadece yıllık kira ödüyorlardı. Bir kısmı serf olan köylü girişimciler ve şehirliler, Petersburg'un, Moskova'nın ve iç bölgelerdeki başka köylerin ve şehirlerin içinde ve etrafında küçük işletmeler kurmaya koyuldu. Petersburg'da işadamlarının pek çoğu Almanlar, İsveçliler, Finler, İngilizler gibi yabancılar ya da imparatorluğun Rus kökenli olmayan vatandaşlarıydı. Moskova'da, en zengin dokuma imalatçılarının birçoğu Kadim Müminler topluluklarına mensuptu; dinî sebeplerden ötürü, yetkililer bunlara kuşkuyla bakıyordu. Batı Avrupa standartlarına göre tüm bu etkinlikler dar kapsamlıydı, işgücü pahalıydı ve sanayi çoğunlukla teknik açıdan geriydi, fakat yine de bir başlangıç yapılmıştı. Rusya İmparatorluğu'nun toplam refahı, Polonya'da, Baltık eyaletlerinde ve Finlandiya'da sanayileşmenin başlamasının da faydasını görmüştür.

Çar ve hükümetinin sanayileşme karşısındaki tutumu epey muğlaktı. Çar bir yandan, ufak çaplı da olsa sanayileşmeyi destekliyordu, örneğin ilk ticaret liselerini açmış, koruyucu bir gümrük vergisi getirmişti. Başkentten Çarskoye Selo'ya uzanan tren hattının (1837), yani Rusya'nın ilk demiryolunun inşasında da önemli rol oynadı; ayrıca çok daha önemli bir projede, 1851'de faaliyete geçen Petersburg-Moskova hattının inşasında pay sahibidir. Rusya, 1828'de Petersburg Teknoloji Enstitüsü'nün açılmasıyla ilk mühendislik okuluna kavuşmuştu; fakat

Resim 9. Köy konseyi, John Augustus Atkinson, *A Picturesque View of the Manners, Customs, and Amusements of the Russians*, Londra, 1803-1804.

Moskova-Petersburg Demiryolu, Rusya'nın henüz bu projeyi yürütecek eğitimli uzmanları bulunmadığından, ünlü ressamın babası olan Amerikalı mühendis G. W. Whistler tarafından inşa edildi. Nikolay, demiryolunu desteklemişti, ama Rusya'nın büyük bir sanayi altyapısı edinmesini istemiyordu; çünkü sanayiyi hem devrimin fideliği olarak görüyor hem de esasen gerekli olmadığını düşünüyordu. Elbette en temel mesele serflikti; çünkü serflik var olduğu müddetçe, gitgide gerileyen tarım, son derece kısıtlı işgücü pazarı, serflere ve soyluların mülklerine bağlanmış sermaye, Rusya'nın sırtında yük olmaya devam edecekti. Bu sistem kaldırılmadıkça, Rusya'nın ilerlemesi mümkün değildi; fakat bu iş, toplumda, hukuk sisteminde ve devlette temel değişiklikler gerektiriyordu.

Rus toplumu, modernliğin kimi hususlarıyla birlikte yavaş yavaş daha karmaşık bir yapıya büründükçe ve devlet himayesinden uzaklaşmaya başladıkça, hükümet kendisine dair yeni bir anlayış oluşturma ihtiyacı hissetti. Otokrasi tek başına yeterli değildi, çünkü üst sınıflar dahil halkın itaat etmesini şart koşuyordu; oysa köylüler dışında kalan

toplum, düpedüz itaat etmeyecek kadar karmaşık hale gelmişti. Nikolay ilk yıllarında ağabeyinden ve Kutsal İttifaktan miras aldığı kozmopolit monarşizm geleneklerine yaslandı. Yönetimin basındaki başlıca sözcüsü (ve Üçüncü Daire'nin önemli bir muhbiri), Rus yaşantısıyla ilgili ahlakçı romanlar yazan gazeteci Faddey Bulgarin'di. Bulgarin aslında 1812'de Rusya'ya karşı savaşmış olan, Tadeusz Bulharyn adlı bir Polonyalıydı. Doğduğu ülkeye karşı Rusya'yı desteklemesinin nedeni, devrim karşıtı katı görüşleri ve monarşi fikrine sadakatiydi: Rusya'nın büyüklüğü, bu fikirlere sadık kalmasından gelir, diyordu. Muhafazakâr fikirler korosuna, Kont S. S. Uvarov'la birlikte yeni bir ses katılmış oldu. Uvarov, eğitimi bakımından kozmopolit bir kişiydi, Fransızcayı Rusçadan daha rahat konuşuyordu; Nikolay onu Eğitim Bakanı olarak görevlendirdi. Uvarov, 1832'de bakanlığın kurumlarına gönderdiği genelgeyle, eğitim kurumlarının görevinin "otokrasiyi, Ortodoksluğu ve milliyeti" teşvik etmek olduğunu bildirdi; bilinen adıyla "resmî milliyet öğretisi" böylece doğmuş oluyordu. Otokrasi yeni bir şey değildi; üstelik Aleksandr ve onu destekleyenler, dinin, tahtın doğal payandalarından biri olduğuna inanıyordu; fakat Uvarov, Ortodoksluğu ayrıca öne çıkarmış ve bu karışıma milliyeti de katmıştı. O sıralar bu kavram, onun bakanlığının ideolojisiyle sınırlı kaldı; çünkü bakanları ve maiyeti arasında, örneğin kolluk kuvveti generalleri Benckendorff ile Dubelt, Dışişleri Bakanı Karl von Nesselrode bulunan, ayrıca sarayda pek çok Baltık Almanı, Fin, hatta muhafazakâr Polonyalı soylu barındıran Nikolay, devletin tamamen Ruslardan oluşması fikrini savunamazdı. Rus milliyeti, katı bir etnik ilkeden ziyade, müphem bir fikirdi. Bunun sonucunda ortaya, ihtilaflı fikirlerin bir harmanı çıktı; bu karışım, Nikolay'ın ölümüne ve genel olarak 1917'de monarşinin çöküşüne dek varlığını sürdürmüştür. Kremlin Büyük Sarayı'nı ve Kurtarıcı Mesih Kilisesini inşa eden mimar Konstantin Toon'un mimari tarzı, bu karışımı eksiksiz bir biçimde yansıtıyordu; bu iki eser, Nikolay'ın saltanatının son döneminde hayata geçirilen iki büyük projeydi. Toon, Çar için Moskova'da modern bir mesken yaratmak amacıyla, her adımda ona danışarak, esasen klasik çizgiler taşıyan bir bina inşa etti. Uzaktan bakıldığında Petersburg'daki onlarca saraydan farksız olan bu binanın pencere çerçeveleri ve süslemeleri gibi dekoratif ayrıntılar, eski Rus mimarisinden uyarlanmıştı. Kurtarıcı Mesih Kilisesindeki Rus etkisi daha da belirgindi; fakat Toon, 12. yüzyılın küçük kiliselerinin tarzını alıp, devasa bir boyuta uyarlamış, ayrıca kiliseyi, heybetli aslanlar gibi klasik (en azından Rus olmayan) süsleme unsurlarından da yararlanarak yüksek bir platformun üzerine yerleştirmişti.

Sadece kilise binalarının mimarisi değil, bizzat Kilise de otokratik yönetiminin ayrılmaz parçası haline geldi. Nikolay, hem 18. yüzyıl Kilisesinin ılımlı aydınlanmacı tavrını hem de Aleksandr'ın zamanında Kitabı Mukaddes evanjelizmine duyulan hayranlığı sona erdirdi. 1836'da, En Kutsal Sinod'un *ober-procuror* makamına, hafif süvari generali Kont N. A. Protasov'u atadı. Protasov'un görevi, Kiliseyi daha "Ortodoks" kılmak, öğretisel saflığını yeniden kazandırmak ve Batıdan gelen pratikleri ve fikrî akımları bertaraf etmekti. 1855'e dek kilise meselelerinin idaresini yürüten Protasov, bu süreçte Kiliseyi bilinçli bir muhafazakâr çizgiye oturtmayı ve otokrasinin itaatkâr bir aygıtı haline getirmeyi başarmıştır. Onun zamanında Kiliseye, yoğun bir milliyetçi ideoloji de aşılandı; bu birleşim, monarşi düzeninin sonuna dek varlığını koruyacaktı. Protasov'un kilisesi, bütünüyle Ortodoks değildi. İlginç bir biçimde 18. yüzyılda manastır topraklarına el konulmasıyla canlanan manastırcılığın etkisiyle, "ermişler" (*starets*) 19. yüzyıl Rus Ortodoksluğunun en etkili şahsiyetleri oldu. Ermiş denilen kişiler, ekseriyetle civardaki topluma ruhani hizmet veren çileci keşişlerdi. 1820'lerde en ünlüleri, Sarovlu Aziz Serafim ve yüzyılın ortasında Güney Rusya'daki Optina Manastırı'nda yaşayan Makari ile Amvrosiy'di. Tüm sınıflardan sade yurttaşların yanı sıra ünlü yazarlar ve aydınlar da keşişleri ziyarete geliyor, manevi rehberliklerine başvuruyordu; bu uygulama, azizlerin kutsal emanetlerinin tutulduğu türbelere düzenlenen geleneksel ziyaretlerin yanında yeni bir unsurdu. Fakat tüm bu çabalara rağmen, Rus köylülerinin yaklaşık yüzde yirmi beşi, Ortodoks Kilisesinden ziyade Kadim İman'ın çeşitli versiyonlarına bağlıydı.

Uvarov'un ideolojik deneyleri ve bu deneylerin perde arkasında otokrasiye adanmışlığı, muhtemelen çoğu asilzadenin hissiyatını yansıtıyordu, fakat bu deneyler, hükümette ve kraliyet ailesinde bile tam bir başarı sağlayamamıştır. Petersburg toplumunun tepesinde de ılımlı özgürlükçü çevreler mevcuttu; örneğin Çar'ın yengesi Yelena Pavlovna'nın (1806-1873) salonu, bu tür yerlerden biriydi. Württemberg Prensesi Frederike Charlotte Marie adıyla doğan Yelena, Rusya'ya 1824'te Çarın küçük kardeşi Mihail Pavloviç'le (1798-1849) evlenmek üzere geldi. Genelde askerî görevleriyle ilgilenmeyi seçen Grandük Mihail'in eşi Yelena, Petersburg'un en önemli şahsiyetlerden biri haline geldi. Yelena'nın, Mihail'in sarayındaki kabul odası (Rusya Müzesi haline getirilen binada hâlâ özenle korunmaktadır) özellikle müzik ve resim açısından önemli bir sanat salonuydu. 1840'larda rağbet gören bu salonda çoğunlukla sanat konu ediliyordu; fakat Grandüşesin katıldığı perşembe günleri, basında asla boy göstermeyen ve öbür aristokratların evlerinde kaşların çatılmasına yol açan meseleler tartışılırdı.

Rus toplumunda, basında ya da herhangi bir kamusal ortamda siyasi tartışmaların yapılmayışı, yüzeyin altında da her şeyin sakin olduğu anlamına gelmiyordu. Çoğunlukla soylular zümresine mensup kalabalık bir genç nesil, o dönemde üniversiteyi ya da Çarskoye Selo Lisesi gibi seçkin okullarından birini bitiriyordu. Bu eğitimin, gençleri devlet hizmetine uygun birer aday olarak yetiştirmesi amaçlanıyordu; nitekim bu eğitimi alanların çoğu, her ne kadar geçinmek için değil meşguliyet olsun diye tercih etmiş olsa da, o yolu seçmiştir. Bununla birlikte, kamusal alanda açıktan siyasi tartışmalar yürütülmese de, edebiyat ve felsefe filizlendi. Bu alanlar bir ölçüye kadar, Rusya'daki hayata dair normalde korkulan düşüncelerin ifade edildiği kanallardı, ama sanata ve düşünceye gösterilen bu yoğun ilgi aynı zamanda Batı Avrupa'daki, özellikle de Almanya'daki kültürel akımların bir yansımasıydı.

1820'lerin ikinci yarısından itibaren gitgide daha fazla genç Rus, o sıralar Almanya'da gördüğü itibarın zirvesinde olan Friedrich Schelling'in metafizik idealizminin etkisi altına girmişti. Schelling'in cazibesi, din, sanat ve doğa felsefesi konularında kaleme aldığı kapsamlı yazılarından ve bunların hepsinde gözlemlenen tek bir birleştirici ruh bulma arzusundan kaynaklanıyordu. O dönemde estetiğe meyleden Ruslar için Schelling, bulanık soyutlamasına rağmen, kültür ve düşünce dünyasını anlama bakımından gerçek bir rehberdi. 1830'lara gelindiğinde, Schelling'in düşüncesi bu kesim tarafından kısıtlı bulunur olmuştu; o dönemde Moskova Üniversitesi'nden kimi öğrenciler, G. F. W. Hegel'in herkesi kucaklayan, daha somut dünyasına yöneldi. Bunların önderi, Nikolay Stankeviç'ti (1813-1840). Stankeviç, 1831'de tüberküloz hastalığına tedavi aramak için Avrupa'ya gidene kadar, bir sonraki neslin Rus düşünce dünyasında yaşanacak değişimde pay sahibi olan neredeyse herkesi çevresinde toplamıştır.

Stankeviç'in sabrı, engin bilgisi ve nezaketi birbirinden çok farklı kişilikleri cezbediyordu ve o sıralar bu kişilerin hepsi, Alman felsefesine ve edebiyatına karşı aynı hayranlığı duyuyordu. Geleceğin anarşisti Mihail Bakunin (1814-1876), eleştirmen Vissarion Belinski ve geleceğin sosyalisti Aleksandr Herzen (1812-1870) bu çevrenin parçasıydı. Hepsi, farklı yollarla Batılılaşmacı kampı meydana getiriyordu; buna göre Rusya'nın kaderi, Avrupa'nın toplumsal-siyasal gelişiminin gecikmiş bir çeşidiydi. Geleceğin Slavperveri Konstantin Aksakov ve muhafazakâr yayıncı M. N. Katkov da bu çevreye mensuptu. O an için ortak çabaları, Kant, Fichte, Schelling ve idolleri Hegel konusunda uzmanlaşmak, okumalarından anladıklarını birbirlerine uzun mektuplar yazarak betimlemek ve Hegel jargonuyla abartılı soyutlamalar kaleme almaktı. Ne olursa olsun, Rus

düşüncesinin ana akımları Stankeviç'in çevresinde yeşermiştir; bu fikirlerin yankısı, yaratıldıkları dönemin ötesine uzanmıştır.

Belinski'ye göre, Hegel'in gündeme getirdiği sorun, dünya tarihini özgürlük fikrinin gelişim süreci sayması, fakat aynı zamanda bu fikrin sonucunu zamanının mevcut Avrupa düzeniyle özdeşleştirmesiydi. Dolayısıyla dünyadaki her şeyin bir yeri vardı ve İde'nin kendi-bilgisi buradan doğuyordu. Pek çok arkadaşı gibi Belinski de, Rusya'daki koşulları buna dayanarak gerekçelendirmiş, insanlığın gelişiminde bu koşullarının payı bulunduğu sonucuna varmıştı. Bu, hayli rahatsız edici bir yargıydı; ayrıca Hegel diyalektiği üzerine daha da kafa yormak, onları başka bir doğrultuya soktu: Hegel Avrupa konusunda haklıydı; Avrupa, insanlığın ulaşmaya çalıştığı idealdi, öyleyse Rusya'nın da Avrupa'ya yetişmesi gerekiyordu. Böylece Hegel idealizmi, Rusya'nın Batıyı taklit etmesinin şart olduğu ve bu taklidin ancak iki biçimde gerçekleşebileceği düşüncesinin fikrî temellerini atmıştır: Rusya ya sınaî kapitalizme ve hukuk devletine doğru ilerleyen mevcut Batılı toplumları taklit edecekti ya da Batıda yeni beliren bir akım olan sosyalizmi benimseyecekti.

Belinski, Herzen ve Bakunin, liberalizm ile sosyalizm arasında tercih yapmanın henüz şart olmadığını düşünüyorlardı. Rusya standartlarına göre ikisi de ütopya sayılırdı; Rusya'nın koşullarını çözümleyip gelecekteki eylemler için bir kuram oluşturmak onlara göre daha önemliydi. Belinski, Rusya'yı, edebiyatını temel alarak çözümlemeyi yeğledi ve 1840'larda Rusya'nın en ünlü edebiyat eleştirmeni oldu. Bu seçim, Hegelcilikle gayet uyumluydu; çünkü Hegel'e göre sanat ve edebiyat, siyasi açıdan özgürlük düşüncesinde somutlaşan İde'nin başka bir tezahürüydü. Aynı zamanda edebiyat eleştirmenliği, bir taşra doktorunun oğlu ve bu topluluğun en avam üyesi olan Belinski'ye mütevazı bir geçim imkânı sağlamıştır. Herzen'inki daha karışık bir hikâyeydi; bir Rus soylusunun gayrimeşru oğlu olan Herzen, eşraftan biri olmasına karşın, daimi bir yabancıydı. 1834'te tutuklandıktan sonra birkaç yılını sürgünde geçirdi. Moskova'ya dönüşünden sonra kendini Hegel okumaya ve roman yazmaya adadı. Uzun süredir övdüğü toplumu yakından görmek isteğiyle, 1847'de Rusya'dan ayrılıp Batı Avrupa'ya gitti. Rusya'ya asla dönmemiş, kendi sosyalizm anlayışını sürgünde inşa etmiştir. Bakunin'in seyri de buna benzer. Zengin ve soylu bir ailenin oğlu olan Bakunin, 1840'ta Stankeviç'in çevresinden çıkıp doğrudan Batıya gitti, orada sol Hegelcilere katıldı. Tam olgunlaşmamış bir radikalizmden hızlıca anarşizme kayan Bakunin, ünlü sloganını türetti: "Yıkım tutkusu aynı zamanda yaratıcı bir tutkudur." 1848'e gelindiğinde, Bakunin Avrupa'nın radikal çevrelerinde tanınan bir kişi olmuştu.

Stankeviç'in çevresindeki başka isimler Hegel'i liberal sağ ışığında yorumluyordu; V. P. Botkin ile M. N. Katkov'un görüşleri tipik liberal görüşlerdi, serfliğe ve otokrasiye muhalefet ediyor, meşruti monarşiyi savunuyorlardı. Konstantin Aksakov ise başka bir uca savruldu: Hegel'in ve başka Alman düşünürlerin eserlerini yorumlamaya girişen Aksakov, bu fikirlerin Rusya için geçersiz olduğu sonucuna ulaştı ve hepsini reddetti. Onun kanaatine göre Rusya, benzersiz ulusal Slav kültürüyle Batıdan kökten farklıydı. Böylece Slavperverlik akımı doğmuş oldu.

Slavperverler, Rusya'nın Batıyı örnek alması gerektiği önermesini reddediyordu; çünkü onlara göre Rus medeniyeti, Avrupa medeniyetinden temelden ayrıydı. Avrupa, bencillik çamuruna saplanmıştı; bunun sonuçları, siyasi çatışmalarda ve sınaî kapitalizm yüzünden halkların yoksullaşmasında görülüyordu. Din, Batı için kaçış imkânı sunmuyordu; çünkü Protestanlık bireyciliği perçinliyordu ve Katolik Kilisesi genelde siyasi iktidar ve nüfuz elde etmek için mücadele veriyordu. Oysa Rusya, köy topluluğu geleneğiyle ve soylular ile köylüler, Çar ile tebaası arasındaki (varsayılan) ahenkle, Batının başına bela olan kötülükleri savuşturabilmişti. Petro'nun Rusya'yı Batılılaştırması, Rusya'yı batağa çekebilecek bir hamle olmuştu; fakat Rus değerlerine sarılmak bu süreci tersine çevirebilirdi. Manevi çimento niteliğini koruyan Ortodoksluk, Hıristiyan cemaatini bir arada tutuyor, ama seküler iktidarı elde etme maksadıyla devletle mücadeleye girmiyordu. Ortodoksluğun ve milliyetçiliğin bu çarpıcı harmanı canlı bir ideoloji üretmiş olsa da, sadece bir nevi hizip olarak kaldığından, fiiliyatta önemli bir etki yaratamamıştır. Aydınların ve üst sınıfların geniş bir kesimi, vatanseverliğine hatta zaman zaman dindarlığına karşın, daima az ya da çok Batılılaşma yanlısı olarak kaldı. Ayrıca pratikte Slavperverlik, teorik çerçevesinde göründüğü kadar muhafazakâr değildi. Petro'dan önceki çağın müstebit çarlarına dair romantik görüşlerine rağmen, aslında Slavperverler, tıpkı daha ılımlı Batılılaşma yanlıları gibi, danışma nitelikli bir yasama organına sahip, daha yumuşak bir otokrasi istiyordu. Slavperverleri harekete geçiren, farklı bir siyasetten ziyade farklı bir kültürdü.

1840'lara gelindiğinde, Resmî Milliyet ve Slavperverler, Batılılaşma liberalizmi ve radikalizm gibi bu kültürel itkiler birbirinden farklı ideolojiler olarak billurlaştı ve her biri kendi çapında bir taraftar kitlesi edindi. Petersburg, Dekabristlerin bozgunundan sonra siyaseten nispeten suskun kaldığından, bunların çoğu Moskova'yı merkez aldı. Fakat bu onyılın ortasında yeni sesler ortaya çıktı; bunların sayısı az olsa da, gelecekte belirginleşecek olan kimi mecraların işaretini veriyordu. Bu sesler, alt kademe bir devlet memuru olan Mihail Butaşeviç-Petraşevski'nin

Petersburg'daki oturma odasından yükseliyordu.

Petraşevski ve takipçileri, Dekabristlerden ya da Stankeviç ekibinden farklı bir toplumsal tipi ve ideolojiyi temsil ediyordu. Hiçbiri aristokrat değildi ve bir kısmı çok kısa süre önce soylu olmuştu. Bizzat Petraşevski, Ukraynalı bir papaz ailesinde doğmuş bir askerî doktorun oğluydu. Babasının askerî rütbesi sayesinde soyluluk unvanı kazanmıştı ve bu geçmişi, en ünlü dinleyicisi olan büyük Rus yazar Fyodor Dostoyevski'nin geçmişiyle neredeyse özdeşti. Petraşevski topluluğu içinde marjinal yabancılar yer almıyordu. Üyelerinin çoğu, daha önce pek çok Dekabristi, Puşkin'i ve aristokrat arkadaşlarını, imparatorluğun pek çok aristokratını ve önde gelen kişisini mezun etmiş olan Çarskoye Selo'daki liseyi bitirmişti. 1840'larda devlet dairelerinde alt kademe memur olan bu genç insanlar, mesleklerinde üst basamaklara tırmanmak yerine, Petraşevski'nin önderliğinde iktisadi ve siyasi risaleler okuyarak vakit geçiriyorlardı. Kısa süre içinde, Fransız ütopyacı Charles Fourier'nin eserlerine sarıldılar ve kendilerini sosyalist ilan ettiler. Fourier devrimci değildi, özel mülkiyetin olmadığı ve ortak işgücüne dayanılarak kurulacak ütopya yerleşimlerinin hızla yayılıp yeni bir toplumsal düzen oluşturacağına inanıyordu. Sonradan Amerika'daki çok sayıda taraftarının kanıtlayacağı gibi, bu fikir bir yanılgıydı; fakat 1845'te bu yargıya henüz varılmış değildi. Bu fikrin işe yarayacağına kanaat getirmiş olan Petraşevski ekibi, planın Rusya koşullarında hayata geçirilebilmesi için öncelikle sağlam bir yasal düzene ve siyasi özgürlüğe gereksinim duyulduğunu fark ettiler. Kısa süre sonra, taktiklerle ilgili tartışmalar ve bölünmeler yaşandı; bir kısmı propagandaya yoğunlaşılmasını uygun görürken, kimileri isyan çıkarmayı önerdi. Avrupa'daki 1848 devrimleri bir yandan isyan fikrini tetiklerken, öte yandan devletin gözetleme mekanizmalarını da harekete geçirdi. Üçüncü Daire'nin bu ekibe üç casus yerleştirmesi sonucu, Nisan 1849'da hepsi tutuklandı.

Devletin Petraşevski ekibine yaptığı muamele, yasal meşruiyeti bakımından, yirmi dört sene önce Dekabristlere yapılan muameleden ayrılır. Uzun süre ne ile suçlandıklarını öğrenemeyen grup üyeleri, aylarca süren sorgulamadan sonra, aralarında ancak bir avuç subay bulunmasına rağmen askerî mahkemenin önüne çıkarıldılar. Mahkeme onları, Çar'ın hayatına kast etmekten, gizli cemiyet kurmaktan ve isyan hazırlığı yapmaktan suçlu buldu. Bunlar arasında kanıtlara dayanan tek suçlama sonuncusuydu, ama o da zanlıların yalnızca birkaçı için geçerliydi. İlk suçlamanın sebebi, Rusya yasalarına göre Çarı öldürmeyi tasarlamanın cezasının idam olmasıydı; buna dayanılarak, Petraşevski ve Dostoyevski dahil kırk sanık idam cezasına çarptırıldı. İdam alanına

götürülen sanıklardan üçü, idam mangasının önünde direklere bağlandı. O anda ortaya çıkan bir subay, tüm ölüm cezalarının Sibirya'da kürek mahkûmiyetine çevrildiğini, mahkûmların doğu yolunda bir mevkiye götürüleceğini duyurdu. Çarın idam cezası konusunda merhamet göstermesi monarşinin geleneklerden biri olmasına karşın, 1849'da hâkim olan kültür düşünülürse, bu keyfî zalimlik gösterisi yersiz bir hamleydi.

Görüldüğü gibi, yüzyılın ortasına gelindiğinde otokrasi de serflik de hâlâ Rusya'nın gerçekleriydi; fakat yüzeyin altında, hem genel toplum hem de egemen seçkinler için için kaynıyordu. Değişikliğin kaçınılmaz olduğu görülse de, Nikolay'ın yerinden kıpırdamaya niyeti yoktu. Sisteminin çöküşü, en başarılı saydığı alan olan dış siyasetten geldi.

Rusya'nın dış siyaseti, imparatorluk yapısına ve genel emperyal hedeflerine sıkı sıkıya bağlıydı. Batı sınırı boyunca statükoyu devam ettirmek isteyen Rusya'nın tek amacı, elindekileri kontrolünde tutmaktı. Finlandiya'da ve Baltık eyaletlerinde ise bu amaç kolaylıkla feda edilebiliyordu. Nikolay şimdiye dek Fin *diet*'ini toplamamış olsa da, özerk Fin hükümetinin geri kalan unsurları görevde kaldı ve ülkeyi baştan inşa ettiler: Başkent, modern bir üniversiteye ve kurumlara sahip olan Helsinki'ye taşındı. İmparatorluk merkezi ile yerel soylu hükümetin el birliğiyle idare ettiği ve köylülerin artık özgür oldukları Baltık vilayetleri de gayet sakindi. Batıda sorun yaratan yer Polonya'ydı; çünkü 1815 Anayasası, *diet*'e, Polonya ordusuna ve sadece genel olarak Rus kontrolüne tabi bir yerel hükümete izin veriyordu. Varşova ile Petersburg arasındaki ihtilafın tırmanması ve Fransa'daki 1830 Temmuz Devrimi'nin etkisi, Kasım 1830'da bir isyana ve topyekûn savaşa yol açtı. Rus ordusu Polonyalı isyancıları ezip geçti; anayasayı fesheden Nikolay ise, Polonya yasal sistemi bütünüyle Rus idarecilerin kontrolüne soktu ve Polonyalıları ayrı devlet fikrinden caymaları yönünde uyardı. On sekiz yıl sonra Almanya ve Macaristan'da yaşanan devrim, Çarı yeniden çatışmanın içine çekti; zira Macar isyancıların bozguna uğrattığı Habsburglar, kendilerini kurtarması için Çarı çağırıyorlardı. 1814'ten beri Avrupa'da yapılacak ilk Rus askerî seferini gerçekleştiren Nikolay, ordusunu Macaristan'a sürdü. Nihayetinde Macarlar teslim olmak zorunda kaldı; fakat Nikolay ileride bu hükümdar dayanışmasının sonuçlarına katlanacaktı.

Güneyde ise, o kadar tehlikeli olmasa bile epey karışık bir durumla karşı karşıya gelindi. Aleksandr'ın saltanatı döneminde Gürcistan'ın kontrolü ele geçirilmiş, ardından İran'ın elindeki Azerbaycan ilhak edilmişti. İran'ın 1826'daki intikam girişiminin yol açtığı kısa süreli savaşta Erivan Hanlığı'nı ele geçiren Rusya, bu sayede savunması daha kolay

bir sınır oluşturdu. Ermenistan'ın ortaçağdaki topraklarının bir kısmını mesken tutmuş olan bu hanlık, İran'a bağımlı bir vasal devletti. Savaşın sona ermesiyle ortaya çıkan tabloda, Rusya'nın bu bölgeye yönelik siyasetinin 1828 itibariyle çeşitlilik arz ettiği görülüyor. Ruslar, en bariz ortakları olan kalabalık Gürcü soylular grubunu imparatorluğun seçkinleri arasına dahil etmeye girişti. Yeni egemenler bunun için, Gürcü soylularını "Avrupa" çizgisinde yeniden örgütlemek, soylular içindeki çeşitli bağımlılık ve vasallık ilişkilerini kaldırmak, tüm soyluları eşit kılmak zorundaydı. Rus liseleriyle aynı müfredata sahip yeni okullar açıldı ve yüksek Gürcü aristokrasisine mensup kişilerin çocukları Petersburg'daki seçkinlere yönelik okullara girdi. Kafkas valileri, "Şarkî" Gürcüleri Avrupalılaştırmak maksadıyla operalar kurup, Avrupa tarzı eğlenceleri ve toplumsallaşma biçimlerini getirdi. Rusya hâkimiyeti, Gürcistan Ermenilerini de etkiledi. Gürcistan'ın az sayıdaki Ermeni soylusu, Rus ve Gürcü soylularla aynı statüyü edindi ve Rus idareciler, çok sayıda Ermeni kasabalıyı serflikten azat etti. Tıpkı Azerî hanlıklarındaki gibi, büyük kısmı hanlara ait olan Erivan Hanlığı topraklarının tamamı Rus devletinin idaresine geçmişti. Bu yeni düzende kendi topraklarını ellerinde tutan köylüler, hanlar yerine Çara vergi ödemeye başladılar; buna karşılık pek çok Müslüman seçkin ülkeden ayrılıp İran'a göçtü. Bir zamanlar topraklarının tamamının Ermeni kralların idaresi altında olması bakımından eşsiz bir konumda bulunan Erivan Hanlığı, Büyük Eçmiadzin Manastırı'na ve Ermeni Kilisesi Katoğikos'unun (başının) ikametgâhına ev sahipliği yapıyordu. Rus yönetimi, Ortodokslukla aralarındaki öğreti uyuşmazlıklarına rağmen, Ermeni Kilisesine, kapsamlı okul sistemini kendi gözetiminde sürdürme hakkı tanıdı; bu ayrıcalık, Rus İmparatorluğu içinde son derece sıra dışıydı. Daha da önemlisi, 1828'de nüfusunun çoğunluğunu Kürtlerin ya da Türkî göçebelerin oluşturduğu bu hanlığın ancak yüzde yirmisi Ermeniydi. Fakat Rus idaresi sırasında Osmanlı ve İran topraklarında yaşayan Ermenilerin Erivan bölgesine göç etmesiyle, yüzyılın sonuna gelindiğinde nüfus çoğunluğunu ele geçirmiş oldular. Görüldüğü gibi, Rus İmparatorluğu, Transkafkasya'da da bulabildiğinde yerel soylulara, onu bulamadığındaysa Ermeni Kilisesine ve Azeri şehirlerinin önde gelenlerine bel bağlıyordu.

Rusya'nın kontrolü sağlamasıyla birlikte, Transkafkasya oldukça sakinleşti. Fakat Kafkas dağlarının kuzey yamaçlarında durum başkaydı. Kuzey Kafkasya, yarı göçebe dağlı halkların yaşadığı bir bölgeydi; bunların en önemlileri, Çerkezler ve çeşitli Dağıstan boylarıydı. 1817'den itibaren yeni kale hatları inşa etmeye ve güneye inip yüksek dağlara doğru ilerlemeye başlayan Rus ordusu, Çerkezlerin direnişiyle

karşılaştı. 1830 civarında savaşın merkezi doğuda bulunan Dağıstan'a, saf İslamın "şakirtleri" olan Müridlere kaydı. Avar soyundan gelen savaşçı Şamil 1834'te bunların önderliğini üstlendi ve Ruslara karşı verilen savaşı Çeçenistan'a ve Dağıstan'ın kuzey bölgelerine taşıdı; batıda ise Çerkezlerle mücadele devam ediyordu. Kırım Savaşı'nın çıktığı 1853 yılında Rus ordusu, Şamil'i Dağıstan'ın yüksek dağlarındaki sığınağına sürmeyi başarsa da, ne ona ne de Çerkezlere boyun eğdirebilmişti. Bu savaşta büyük çaplı çarpışmalar yaşanmadığından, Rusya, 1856'dan önce bölgeye 60 binden fazla asker sevk etmedi. Akınların ve karşı akınların düzenlendiği, küçük ücra kalelerin ve köylerin yağmalanıp kuşatıldığı bir gerilla savaşıydı bu. Pek çok bakımdan bu savaşın önemi yerel hadiselerden değil, Rus dış siyasetinin ana cephesini teşkil eden Osmanlı İmparatorluğu'na yakınlığından kaynaklanıyordu.

18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında Rus yayılmacılığının ana doğrultusu Osmanlı İmparatorluğu olmuştu. Bununla birlikte, 1821'deki Yunan isyanında, Rusya siyaseti pek çok açmazla karşı karşıya kaldı. Batıdaki yeni Rus sınırları, çok az yolu olan ve sınır boyunca doğal savunması bulunmayan geniş bir araziyi savunma ihtiyacı doğurmuştu. Rusya'nın 800 bin kişilik kara kuvveti Avrupa'nın en büyük gücüydü; fakat askerlerin çoğu batı sınırına konuşlanmıştı ve savaş durumunda bunların güneye kaydırılması kolay iş değildi. Balkanlar'da ele geçirilmesi muhtemel yeni topraklar Rusya'nın ana üslerinden çok uzak olacağından, denetlemesi ve savunması daha da zor hale gelecekti. Tedbirli tutum, hareketsiz bir siyaset gütmeyi ve güneyde mevcut sınırların korunmasını gerektiriyordu. Bu esnada, Osmanlı'nın hepsi de Ortodoks olan Hıristiyan tebaası gitgide huzursuzlanıyor, yani olası bir çatışmada potansiyel müttefikler haline geliyordu. Ancak bu unsurlar, Batı Avrupa'daki siyasi hadiselerden de etkilenmişti ve Yunan asiler, gelecekleri bir nevi meşrutiyet yönetimi hayal ediyordu; oysa hem Aleksandr hem Nikolay bu yönetim şeklini lanetliyordu. Ayrıca Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesine göz yumamazdı; çünkü bölgede çıkarı olan tek güç Rusya değildi. Fransa'nın uzun süredir Doğu Akdeniz'de büyük ticari çıkarları vardı ve 1830'da Cezayir işgalini başlatmıştı. Britanya daha da ciddi bir rakipti; çünkü Hindistan'ın fethini tamamlamış olan Britanya, dünyanın ilk süper gücü haline gelmişti ve istediği her yerde dünyaya şekil verme ayrıcalığı olduğunu düşünüyordu. İngiliz-Rus rekabeti, uzun vadeli bir çatışmaya dönüşmek üzereydi ve bu erken "soğuk savaş" 1907'ye dek sürecekti. Osmanlı'nın yıkılması, Britanyalıların ya da Fransızların Balkanları kontrol altına almasıyla sonuçlanabilirdi; dolayısıyla Nikolay, 1788'de Yekaterina'nın güttüğü Polonya

siyaseti gibi, Rusya etkisindeki zayıf bir komşunun varlığını yeğliyordu.

Durumu değerlendiren Rusya, potansiyel rakipleriyle işbirliği yapmaya çalıştı. Britanya, Yunanlara yardım etmeyi kabul etti ve İngiliz-Rus donanması Navarin limanında Osmanlı filosunu batırdı (1827). Ardından Osmanlı, Rusya'ya savaş ilan etti ve 1828-29'da Rus ordusu Balkanlara girip İstanbul yakınlarına dek ilerledi. Sonuçta varılan anlaşmayla Osmanlı, Yunan bağımsızlığını ve Sırp ile Rumen prensliklerinin özerkliklerini tanımak durumunda kaldı. Osmanlı topraklarında artık Rus nüfuzu baskın görünüyordu; bu durum ne Fransa'nın ne de Britanya'nın hoşuna gidiyordu. O sıralar Osmanlı'nın Mısır eyaletinde Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın yükselişi ve orada fiilen bağımsız bir devlet kurması daha da önemliydi; zira bu gelişmeler, imparatorluğu yıkmaya yönelik ciddi bir tehditti. Rusya, Mısır'daki uyruğu karşısında Osmanlı Sultanını savunmak maksadıyla 1840'ta Fransa'ya karşı Britanya'yı destekledi. Ruslar ile Britanyalıların Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin çıkarları son kez çakışıyordu. Avrupa'daki 1848 devrimleriyle birlikte, sahneye yeni bir unsur girmiş oldu: Yeni Fransız cumhuriyetinin başkanlığına seçilen Louis Napoléon kısa bir süre sonra kendini III. Napoléon adıyla imparator ilan edip, büyük amcasının idaresi zamanında Fransa'nın erişmiş olduğu ihtişamı yeniden tesis etmeye koyuldu. Bourbonlara sadık olan fakat Bonapartlara kuşkuyla yaklaşan Katolik muhafazakârların da desteğine gereksinim duyan ve Fransız iktidarını teyit edebileceği alanlar arayan III. Napoléon, Filistin'deki kutsal mekânların kontrolüyle ilgili önemsiz tartışmayı, Katolikler ile Ortodokslar arasında büyük bir uluslararası mesele haline getirdi. Nikolay, III. Napoléon'u horgörüyordu, ayrıca Britanya'nın Osmanlığı İmparatorluğu topraklarındaki çıkarlarını anlamakta ağır kalmıştı. Böylece, 1853'ün başında Osmanlı'ya verdiği ültimatom nihayetinde savaşa yol açtı.

Kırım Savaşı aslında katılımcıların çoğu için utanç verici bir savaş olmuştur. Savaşın hemen başında Rusya'nın Karadeniz filosu, Sinop'ta Osmanlı donanmasını yok etmiş olsa da, Britanya ve Fransız donanmalarının dengi değildi. Rus ordusu, Anadolu'da Türklere karşı başarılı olmasına karşın, Kırım'da geri çekilmek zorunda bırakıldı ve Sivastapol'daki ana üssü savunma durumuna geçti. Limanı düşman gemilerine kapamak için Rusya'nın Karadeniz filosunun batırılması gerekti. Rusya kâğıt üzerinde muazzam bir kuvvete sahipti; fakat bunları Kırım'a hemen getirmesi mümkün değildi ve her halükârda, savunması gereken uzun sınırlar varken yeterince kuvveti seferber edemezdi. Üstelik, eskimiş silahları işleri iyice güçleştiriyordu.

Bu güçlüklere rağmen, Rus ordusu ve donanması, Sivastapol'u

yoğun bombardıman altında 349 gün boyunca elinde tutmayı başardı. İngiliz-Fransız kuvvetleri, sayısız kez felaketle sonuçlanmasına rağmen kuşatmayı yarmayı pek çok kez deneyen Rus güçlerini püskürtebildi; bu denemelerin en ünlüsü Hafif Tugayın hücumuydu. Her iki tarafın da hıfzısıhha ve tıbbî bakım koşulları yerlerde sürünüyordu; sadece Florence Nightingale'in yeniden örgütlediği İngiliz hastaneleri ve büyük Rus cerrahı Nikolay Pirogov'un ameliyatları olumlu sonuçlar alıyordu. Sivastopol'da kıyım devam ederken, Britanya donanması Baltık'taki Rus savunmalarını aşmaya çalıştı, ama Sveaborg ile Kronstadt'taki güçlü Rus kaleleri önünde hüsrana uğradı, tek yapabildiği, Finlandiya'nın kıyı şehirlerini yakmak ve Åland adalarının Bomarsund mevkiindeki bitmemiş kaleyi ele geçirmek oldu. Britanya gemileri Beyaz Deniz'de Rus manastırlarına saldırdı, hatta Kamçatka'da Petropavlovsk'u ele geçirmeye çalıştı. Bir Kazak bölüğü bu saldırıyı püskürttü.

Nikolay'ın 1849'da yardım ettiği Avusturya'nın şaşırtıcı bir biçimde Fransa ve Britanya'yı desteklemesi, Rusya'nın siyasi yalıtılmışlığını artırdı. Rusya'yla ilişkileri normalde dostane seyreden Prusya, muğlak bir tutum takınmıştı. Derken Şubat 1855'te I. Nikolay öldü. Eylül 1855'te, Fransız ordusunun *Malahov kurgan*'ı, yani şehre bakan tepeyi almasıyla Sivastopol düştü. Kasım ayında, Osmanlı'nın Anadolu'daki kilit kalesi Kars, Rusların eline geçti. Bu hadiseler ve Nikolay'ın ölümü, sahneyi, Paris'teki Barış Konferansı'na hazırlamış oldu ve böylece savaş sona erdi.

Askerî yenilgiye rağmen, sonuç Ruslar için felaket sayılmazdı. Rusya, Sultan'ın Ortodoks tebaasını korumaya yönelik yasal hakkından vazgeçmeyi, Karadeniz filosunu dağıtmayı (zaten çoktan Sivastapol limanının dibini boylamıştı) ve Tuna deltasındaki küçük kara şeridini Romanya'ya vermeyi kabul etti. Bu maddelerden sadece ikincisi büyük bir ödün niteliğindeydi ve Rusya doğal olarak filosunu bir şekilde yeniden kurma hakkını elde etmenin yollarını arayacaktı. Fakat o sıralar daha acil meseleler gündemdeydi; çünkü esas bozgun, I. Nikolay'ın sisteminin, 1815'te güvence altında gibi görünen, Rusya'nın Avrupa'da üstün kara gücü konumunu koruyamadığının gün yüzüne çıkmasıydı. Devasa ordu hareket edemiyordu, hazineye çok ağır yük bindiriyordu ve çıkardığı masraf yüzünden modernleştirilemiyordu. Serflik, ordunun, zorunlu askerlik sistemine geçmesini engelliyordu, çünkü kimse, serflerinin, askerî eğitim almasını istemiyordu. Nikolay'ın ordusu, donanması ve bunları besleyen devleti başarısız olmuştu. Bu başarısızlık, reform için sinyal anlamına geliyordu ve bu reform, Büyük Petro çağı ile 1917 arasında kalan dönemde Rus yaşamında görülecek en kökten değişime yol açacaktı.

10 | Kültür ve Otokrasi

I. Nikolay devrinin ironilerinden biri, amansız bir otokrasinin hüküm sürdüğü bu devrin, aynı zamanda Rus kültürünün ilk büyük çağı da olmasıdır. Nikolay, Rus kültürünün artan önemini ve kısa sürede ulaştığı epey yüksek seviyeyi bir ölçüye kadar fark edebilmişti, fakat bu kültürü yüceltmek yerine, uygun muhafazakâr mecralara yönlendirmeye kafa yoruyordu. I. Aleksandr'ın daha hoşgörülü sansür sistemini lağvedip yerine, dindeki ve siyasetteki yıkımla mücadele etmeyi öne çıkaran ama eski yasaların ataerkil veçhelerini muhafaza eden bir sistem geçirdi. Bu yeni yapı, Eğitim Bakanlığı'nın idaresinde olmasına karşın, bürokrasiye ve uğursuz Üçüncü Daire'ye artık daha büyük rol düşüyordu. Üçüncü Daire'nin başı Aleksandr von Benckendorff, yayınları tutarsız ve keyfî bir biçimde denetliyor, bir yandan da, acemice yollara başvurarak hükümet yanlısı yayınlar yaptırmaya uğraşıyordu. Devlete yakın duran sanatçıların ve yazarların varlığına rağmen, bu siyaset büyük oranda başarısızlıkla sonuçlandı; çünkü Rus toplumu sarayın ve devletin telkinlerinden uzaklaşmaya başlamıştı; bu süreç, Çarın eylemleriyle durduramayacağı kadar temel bir düzeyde seyrediyordu. Hatta kimi değişiklikler, devlet siyasetinin sonucu oluşmuş, bilhassa üniversitelerin ve liselerin desteklenmesiyle ortaya çıkmıştı; bu kurumlar, yeni Rus kültürünün ürünlerini almaya hevesli, çok daha büyük ve eğitimli bir takipçi topluluğu yarattı. Başka bir etken ise, ticari kapitalizmin gelişmesiyle tedricen bir kitap ve dergi piyasasının ortaya çıkmasıydı. Petersburg'da ve Moskova'da yoğunlaşmış olan bu piyasa yavaş yavaş taşraya da yayıldı.

Kültürel patlama, pek çok alanda vuku buldu. Resim ve görsel sanatlar çoğunlukla Petersburg Güzel Sanatlar Akademisi'ne, bu yüzden dolaylı olarak saraya ve onun hamilik ağına bağlı kaldı. Gitgide rağbet gören manzara ve gündelik yaşam resimleri yerine, tarih, klasik dönem ve Kitabı Mukaddes konularını ele alan büyük tuval resimlerini yeğleyen Akademi, Petersburg'daki Aziz İzak Katedrali ya da Moskova'daki Kurtarıcı Mesih Kilisesi gibi resmî bina projelerine tablo tedarik etmeyi sürdürüyordu. Bununla birlikte, öğrencilerine ve mezunlarına, İtalya'ya seyahat ve uzun süreli ikamet imkânları sunuyordu; pek çok ressam ve

heykeltıraş bu fırsattan istifade etmiştir. Akademi ressamlarının en iyisi olan Karl Briullov, İtalya'dan dönüşünde pek çok kilisede ve sarayda dekorasyon işi bulmuş, ayrıca saraydan ve aristokrasiden hamiler edinmiştir. Bunun aksine Aleksandr İvanov, Akademi salonlarından uzak durmak için İtalya'da kalmış, Alman romantik ressamlarının dinî kisvesinin ("Nazarenler") etkisi altına girmiştir. İtalya'da geçirdiği yılların etkisi en çok, muazzam tablosu "İnsanlara Görünen Mesih"te yansır; bu tabloda Nazarenlerin etkisi görülüyordu, ama Kurtarıcının hiyerarşik bir portresini çizmek yerine Mesih'in kurtardığı insanları resmederek, Almanların sahte ortaçağcılığını reddetmiş oluyordu. İvanov'un getirdiği yenilikler günümüzde önemsiz görünse de, I. Nikolay'ın dünyasında tesiri müthiş olmuştur.

Müzik, özellikle de opera ve bale, büyük oranda saray çevreleriyle sınırlı kaldı. Yekaterina'nın gösterileri halkın da izlemesini sağlamak için 1783'te saray dışına inşa ettirdiği opera sahnesi kısa sürede opera dünyasının ve toplumsal yaşamın merkezi haline geldi. Bununla birlikte saray, operanın elinden kayıp gitmesine izin vermedi; zira Saray Bakanlığı, 1802'de tüm sahnelerin kontrolünü ele aldı. Böylece, Petersburg sahnelerinin temsil seçkisi, bakanlık yetkilerinin, hatta bizzat Çarın zevkine göre belirlenir oldu. I. Aleksandr İtalyanca, Fransızca, Almanca ve Rusça temsil veren dört opera kumpanyası kurmuştur; bu kumpanyaların dili, bestecinin milliyetinden ziyade opera güftesinin ve şarkıcıların diline göre belirlenmişti. İtalyan kumpanyası kısa süre içinde sahneden silindi, buna karşılık hâkimiyetini 1811'e dek sürdüren Fransız kumpanyası, Napoléon'la savaşa kadar sürecek olan vatanseverlik ikliminde kapılarını kapatmak durumunda kaldı. Alman ve Rus kumpanyaları faaliyetlerini sürdürdü, tercüme edilmiş metinlerle hem İtalyan operaları hem de Alman operaları icra ettiler. Rus opera kumpanyasıysa, ancak birkaç özgün eser sunabilmiş, büyük oranda Avrupa repertuvarını takip etmiştir.

Enstrümental müzik, devlet himayesi dışında gelişti; bu senelerde Rus müzik kültürü çoğunlukla, aristokrat amatörlerin ve özel toplulukların ürünüydü. Saray bankacısı Alexander Rall, 1801'de Petersburg Filarmoni Cemiyeti'nin kurulmasına önayak oldu; aristokrat V. V. Engelhardt'ın Nevski Bulvarı'nda açtığı konser salonuysa, o nesil için çok gerekli olan bir icra mekânı açığını kapattı. Rus-Leh kontlar Mihail ve Matvey Wielhorski'nin salonunda Rus ve yabancı müzisyenler bir araya geliyor, müzik icra ediyor ve Rus müziğini ileri taşıyan kişisel temaslarda bulunuyordu. Kont Matvey (1794-1866), Hector Berlioz'un övgüsünü kazanmış yetkin bir çellocuydu ve kardeşi Mihail (1788-1856), salt yetenekli bir icracı değil, aynı zamanda besteciydi. İki kardeş

de gençlik yıllarında Paris'te Luigi Cherubini'yle çalışmış, Rusya'ya döndükten sonra, nihayetinde Çar'ın sarayında yüksek mevkilere erişmişti. Wielhorski malikânesi, Grandük Mihail'in sarayının olduğu meydandaydı ve dükün karısı Yelena Pavlovna'nın salonunda da müzik ve siyaset yapılıyordu. Filarmoni Cemiyeti ve söz konusu salonlar, Avrupa müziğini büyük ölçüde Rusya'ya taşımayı başarıyordu; Wielhorskiler bilhassa Mozart ile Beethoven'ı beğeniyordu. Hatta Kont Mihail, karısının kır köşkünde, kendi serflerinden ve komşularının serflerinden meydana getirilmiş bir orkestrayla Beethoven'ın ilk yedi senfonisini icra etti. Genç Anton Rubinstein'ı Yelena Pavlovna'yla tanıştıran kişiyse, Kont Matvey oldu; bu tanışıklık, ileriki yıllarda meyvesini verecekti.

O sıralar Rusya'da henüz mesleki eğitim veren konservatuvar yoktu, dolayısıyla müzisyenler, eğitimlerini özel öğretmenlerden ve Avrupa'ya yaptıkları yolculuklarda alıyordu. Bu yarı amatör müzik dünyasından, Rusya'nın ilk büyük bestecisi Mihail Glinka (1804-1857) doğdu. Glinka, İtalya'da bir süre eğitim aldıktan sonra, vatansever ve epey monarşi yanlısı bir opera yazdı; *Çar İçin Bir Yaşam* adlı operanın ilk temsili 1836'da yapıldı. Öyküyü öneren şair Jukovski, operanın güftecisi Baron G. F. Rosen'i de bulmuştu; Rus milliyetine geçmiş olan Baltık Almanı kökenli Rosen, aynı zamanda tahtın varisini, yani geleceğin II. Aleksandr'ını da eğitiyordu. Wielhorskiler ve birtakım başka sanat hamileri, provalar için onlara mekân temin etti. Kraliyet tiyatrolarının müdürüyle tartışma yaşanmış olsa da, saraydaki konumları düşünüldüğünde Jukovski'nin ve Wielhorski kontlarının desteği, herhangi bir itirazın nihayetinde nafile olması anlamına geliyordu. Operanın prömiyeri sahici bir başarı yakaladı. Bununla birlikte Glinka'nın başarısı, Rus operası için yeni bir çağın başlangıcı olmadı; çünkü I. Nikolay 1843'te izlediği seyyar İtalyan kumpanyasından mest olmuş, keyif almıştı. Onları hemen kalıcı müzik topluluğu olarak işe aldı ve onlara Moskova'ya taşınan Rus opera kumpanyasının tesislerini tahsis etti. Sonuçta yirmi yıl boyunca Petersburg'da Bellini'nin, Rossini'nin, Donizetti'nin ve daha önemsiz çağdaşlarının harika temsilleri icra edildi, fakat bu süre zarfında Rus operası zayıf düştü.

Müzik ve tiyatro saraya bağlı kalmış olsa da, Rus edebiyatı, ilk dalga Rus yazarları Aleksandr Puşkin'in, Nikolay Gogol'ün, Mihail Lermontov'un ve eleştirmen Visaryon Belinski'nin, ayrıca onlar kadar önemli olmayan pek çok yetenekli yazar ve eleştirmenin çarpıcı dehası sayesinde kendini saraydan bağımsız kılmayı başardı. Saraydan bu kopuş, dünya kültürüne Rusya'nın ilk katkısı olan Rus edebiyatının olgun ve özgün bir edebiyat olarak boy göstermesiyle aynı döneme denk geldi. Rus edebiyatının doğuşu aynı zamanda, Rusya ile Batı arasındaki o

eski meseleyi de yeni bir biçimle ön plana çıkardı. Bu mesele, Rusya'nın kültürel ürünlerinin içerik ve biçim bakımından ağırlıkla Batı kalıplarını taklit ettiği 18. yüzyılda sessizliğe gömülmüştü. Fakat bu canlı ve özgün Rus edebiyatı, her ne kadar Batılı akımları takip edip bunlardan faydalansa da, Ruslara özgü bir kültür yaratmıştı ve bu kültür, Batı edebiyatının parçası olmasına karşın onunla özdeş değildi. O eski Rusya ve Batı meselesi, artık önemli bir kültürel bileşene de sahipti.

Böyle çarpıcı bir başlangıç, 1820'de kolaylıkla öngörülemezdi, zira o zamanlar Rus edebiyatı, Avrupa kalıplarına uymayı sürdürüyordu. Yetkin bir edebiyattı, ara sıra ilham verici eserler sunuyordu, ama başardıkları nihayetinde mütevazıydı. 19. yüzyılın başlarında Rus edebiyatının önde gelen şahsiyetleri, 1803'ten sonra dikkatini Rus tarihine yöneltmiş olan Nikolay Karamzin ve Vasili Jukovski'ydi. Dile hâkimiyeti muhteşem olan Jukovski'nin şiiri, Rus şiir mirasının bir parçası olarak günümüze dek ulaşmıştır; fakat en güzel eserleri, Goethe ve Gottfried Bürger, Sir Walter Scott ve Thomas Campbell gibi Romantik çağ Alman ve İngiliz şairlerinin eserlerinden çevirilerdi. Avrupa Romantizmi Jukovski aracılığıyla Rusya'ya girdi. Karamzin ile Jukovski'nin, sarayın ve başkentlerin ötesine uzanan bir Rus okuyucu kitlesi yarattıkları kesin, ama bunun çok zahmetli bir mücadele olduğunu da eklemek gerek. Rus soyluları, özellikle de Aleksandr döneminde üniversitelerin ve liselerin kurulmasından beri, eskisine kıyasla çok daha eğitimliydi, aynı zamanda Fransızcayı hiç olmadığı kadar iyi, çoğunlukla Rusçadan da iyi konuşuyorlardı. Pek çok asilzade ailesinin okuduğu başlıca kitaplar, Fransız romanlarıydı ve Paris'te rağbet gören en yeni roman bile, Petersburg'da birkaç haftada elden ele dolaşıp okunmuş oluyordu. Eğitimli kesim hâlâ sayıca azdı; dolayısıyla Karamzin'in ve Jukovski'nin yeni Rus şiirinin yanı sıra tarih ve ara sıra siyaset konulu makalelere yer verdikleri, küçük boy ve ince ciltler halinde basılan dergilerinin tirajı nadiren bini aşıyordu. Bu nedenle yazarların geçinmek için, sarayın ve devletin himayesine gereksinimi vardı. Çoğu şiirin, siyasi içeriği olmasa bile, aristokratların kabul salonlarında, genç erkeklerin ve kadınların defterlerinde ve sadece elyazması olarak dolaştığı bu dönemde, Jukovski kilit bir rol oynayacaktı. Çağının zaten en önde gelen şairi olan Jukovski önce I. Nikolay'ın Prusyalı karısı Aleksandra'ya Rusça öğretmek için Saraya gidip gelmeye başladı ve ardından, 1819'da Nikolay'ın oğlu Aleksandr'ın, yani geleceğin II. Aleksandr'ının başöğretmeni oldu. Jukovski yirmi yıl boyunca Kışlık Saray'da yaşayacak ve Rus edebiyatı ile şiirinin başlıca hamisi olarak hizmet edecekti.

Jukovski, Puşkin'in yeteneklerini henüz 1815'te, genç şair Çars-

koye Selo Lisesi'nde öğrenciyken keşfetmişti. Liseden 1817'de ayrılan Puşkin, Dışişleri Bakanlığı'nda alt kademe bir memuriyete girdi. Köklü bir aileden gelmesine karşın (ataları, 14. yüzyılda Moskova prenslerinin *boyar duması*'nda hizmet vermişti), serveti kısıtlıydı ve devlet görevi geleneği dolayısıyla, neslinin öteki yazarları gibi o da hayata memur olarak atılmıştı. Vaktinin çoğunu eski lise arkadaşlarıyla birlikte Petersburg'un hayat kadınlarıyla içki âlemleri yaparak ve Yeşil Fener ve Arzamas dahil pek çok edebiyat cemiyetine katılarak geçiriyordu. Bu toplulukların hepsinde geleceğin Dekabristleri yer alıyordu, fakat devrimci etkinliklerde yer alabilecek biri olarak görülmüyordu. Puşkin'in, arkadaşlarının pek çok siyasi hedefine sıcak baktığı kesin; üstelik bu görüşleri ifade ettiği birkaç şiiri de elyazması olarak elden ele dolaşmıştır. Bu şiirler, 1820'nin başında İçişleri Bakanlığı Özel Dairesi'nin dikkatine takılınca, Puşkin güneye sürgüne gönderildi: Önce Kişinyov'a, ardından Odessa'ya gitti ve birkaç hafta sonra, ilk büyük şiiri sayılan "Ruslan ve Ludmilla" adlı peri masalı okuyuculara ulaştı.

Rus kültür tarihinin en çarpıcı on yıllık dönemlerinden biri olan yıllar boyunca Puşkin, şiir ardına şiir yayımladı: Kafkas Savaşları hadiselerini ele aldığı "Kafkas Mahpusu", Kırım'da geçen "Bahçesaray Çeşmesi", "İblis Çingeneler", Büyük Petro döneminin Ukrayna tarihiyle ilgili "Poltava" ve öbür şiirleri. Okuduğu Shakespeare oyunlarından şevke gelerek, manzum bir drama olan "Boris Godunov"u yazdı; hırs ve iktidar konularını işleyen bu tragedya, Modest Mussorgski'nin ileride yazacağı operanın kaynağı olacaktı. Fakat Puşkin'in esas şaheseri *Yevgeni Onegin* adlı manzum romanıdır. Görünüşte, canı sıkılmış genç bir soylunun, Fransız romanlarıyla büyümüş taşra kızı Tatyana'yla flörtleşmesini anlatan bu öykü, Rusya'nın asiller zümresinin portresini sunar. Onegin, hayatta amacı, mesleği ya da kendini adadığı herhangi bir meşguliyeti olmayan bir adam görüntüsü çizer; Avrupa kültürü çizgisinde düzgün bir eğitim almıştır ama Rusya'ya hiçbir katkısı yoktur. Rus edebiyatındaki pek çok kadının prototipi olan Tatyana ise, bütün toyluğuna rağmen, daha derin ve güçlü bir kişiliktir. Kitap muazzam bir başarı yakaladı. İleride Çaykovski, en güzel operasını bu öykü üzerine besteleyecekti. Bu eserlerin tümünde Avrupa Romantizminin yankıları açıkça görülse de, Puşkin taklitçi değildi; onun metinlerinde bu yankının yanı sıra, kendine özgü güçlü bir ezgi de mevcuttur.

Puşkin'in müthiş yaratıcılığı istisna değildi. On yıl içinde Rus şiiri çağladı ve okuyucu kitlesi yavaş yavaş değişti. Sıradan ticari yayınlar hâlâ pek kâr getirmiyordu, fakat yenilikçi kitap satıcıları yeni bir tarz bulmuştu: almanak. Bu küçük boy, cildi ve kâğıdı süslü kitaplar, özel-

likle genç hanımefendiler için yeni yıl hediyesi olarak tasarlanmıştı. Az sayıda çeviriyi saymazsak, normalde sadece Rus yazarların eserlerinden ibaretti ve bu eserlerin hepsi yeniydi. Şairler eserlerini bu almanaklarda yayımlatmak için yarışıyordu. Almanaklar sayesinde okuyucu kitlesi kazanacakları kesindi; çünkü küçük boyutunun cazibelerinden biri, kadın çantasında kolaylıkla taşınabilmesiydi. Aristokratların kabul salonlarında artık Fransız romanlarının bir rakibi vardı.

1824'te Puşkin, başkente dönemese de, mülkünü Petersburg'un güneyinde kalan Pskov'a taşıma izni aldı. Dekabrist isyanı, Puşkin'in, konumunu yeniden elde etme çabalarını güçleştirdi ve yeni kurulmuş Üçüncü Daire, onu gözetlemek üzere ajanlarını yolladı. Öğrenmek istedikleri esas konu, Puşkin'in köylülerle konuşup konuşmadığı ve eğer konuşuyorsa, ne hakkında konuştuğuydu. Pek bir şey bulamadılar: Ulaştıkları en olumsuz bilgi, Puşkin'in hasır şapka takıp, beline pembe kuşak doladığı geleneksel Rus gömlekleri giymesiydi. Kıyafetiyle halkın arasına karışarak insanları isyana teşvik etmeye çalıştığı yorumu yapılabilirdi tabii, ama komşuları asla siyaset hakkında konuşmadığını, hatta fazla dışarı çıkmadığını bildirmişti. Puşkin, Jukovski'nin de cesaretlendirmesiyle, nihayet doğrudan Çar Nikolay'a başvurdu; Çar, onunla 1826'da Moskova'da görüşmeyi kabul etti. Nikolay uzun uzun sohbet ettikten sonra, sürgünü sona erdirmeye, Puşkin'in Petersburg'a dönmesine ve sansürle ilgili sorunlarını çözme konusunda ona yardımcı olmaya razı geldi. Bundan böyle Puşkin'in sansürcüsü bizzat Çar olacaktı.

Puşkin, yetkililerin sıkı gözetiminde başkente dönmüş olsa da, Saray unvanı olan *kammerjunker*'i taşıyordu, üstelik Çar'la ve Üçüncü Daire'nin başı Benckendorf'la doğrudan irtibatı vardı. Puşkin, Benckendorf'un kültürsüzlüğünden rahatsızlık duyuyordu, ama Nikolay'a hayrandı; memurlarını ve pek çok siyasetini eleştirse de, monarşiye hayatı boyunca sadık kaldı. Puşkin, resmî tarihçi olarak görevlendirildi ve Pugaçov isyanıyla ilgili bir tarihçe, ayrıca aynı konuda *Yüzbaşının Kızı* adlı bir novella kaleme aldı. Hatta Üçüncü Daire aracılığıyla borç para alıp, *Çağdaş* adlı dergiyi çıkarma iznini kopardı. Bu bir bakıma ticari bir serüvendi; çünkü edebiyatın iktisadi koşulları hızla değişiyordu. O dönemde Rus yazarlar arasında anılan eski Polonyalı muhafazakâr Osip Senkovski, 1834'te *Okuma Kütüphanesi* adlı dergiyi çıkarmaya başladı; hafif kurmacanın, ciddi edebiyatın, kurmaca dışı metinlerin ve bizzat yazı işleri müdürünün boş sözlerinin doldurduğu bu kalın dergi, öbür Rus dergilerinin satışını kısa sürede geçmişti. Puşkin bu piyasaya girip okuyucuya daha derinlikli bir ürün sunmayı umuyordu, ama kader ağlarını örmüştü.

Puşkin'in karısı çok güzel olmasına rağmen, zekâ ve derinlik bakımından yetersizdi, üstelik büyük toplumsal hırsları vardı. Kadının hayatı, büyük aristokratların evleri, saray ve saray eğlenceleri, baloları ve samimi toplantılar çevresinde dönüyordu. Bu toplantılara çariçenin nedimesi olarak katılan kadın, George-Charles D'Anthès'le tanıştı; Alsace'lı Fransız bir soylu olan D'Anthès, 1830 Fransız Devrimi'nden kaçmış kral yanlısı bir mülteciydi ve Rusya muhafızlarında görev yapıyordu. Hollanda Elçisi Baron van Heeckeren tarafından evlatlık alınmış olan D'Anthès, zaman zaman yüksek cemiyet içinde boy gösteriyordu. Bütünüyle ahlaksız bir adam olan D'Anthès, Natalya Puşkina'yla flört etmeye başladı (ilişkinin ciddi olup olmadığını bilmiyoruz). Kasım 1836'da Puşkin, bu flörtün gerçek bir ilişkiye döndüğünü haber veren isimsiz bir mektup aldı. D'Anthès'yi düelloya davet etti; ancak Jukovski ve başka birkaç kişi araya girip, kavgayı çözüme kavuşturmayı başardı. Fakat birkaç ay sonra, 27 Ocak 1837'de anlaşmazlık tekrar patlak verdi ve bu kez düelloyla sonuçlandı. İki hasım Petersburg dışında bir yerde, karlar içinde karşı karşıya geldi ve ilk atışı D'Anthès yaptı. Ölümcül yara alan ve kanı oluk oluk akan Puşkin, dirseği üzerinde doğrulup ateş etti, ama rakibini sadece hafifçe yaraladı. Puşkin'in tanığı onu evine getirdi; Jukovski şehirdeki en iyi doktorları buldu, fakat bizzat Çar'ı tedavi eden bu doktorların elinden hiçbir şey gelmiyordu. Puşkin, Nikolay'a mesaj gönderip affedilmeyi diledi (düello suç sayılıyordu); Nikolay onu affetti, gerçek bir Hıristiyan gibi son dinî görevlerini yerine getirmesini tavsiye etti ve ailesine göz kulak olacağına söz verdi. Kont Mihail Wielhorski, şair Prens Petro Viyazemski ve Jukovski, Puşkin'in yanına gelip can verene kadar onunla kaldılar. Rusya'dan kovulup Fransa'ya giden D'Anthès, orada sil baştan bir hayat kurdu. Nikolay, Puşkin'in borçlarını ödeyip ailesiyle ilgilendi, Natalya da kısa süre içinde tekrar evlendi.

Puşkin'in ölümü, Rus kültür tarihi açısından muazzam bir olaydı. Puşkin kısa süre içinde duygusuz aristokrasinin ve sarayın eliyle şehit edilmiş biri olarak anılmaya başlayıp efsaneleşti, fakat ölümü tam da bu muhite uzanan derin köklerinin sonucuydu. Sonraki yazarların çoğu da soylu ailelerden gelmelerine rağmen, hiçbiri Puşkin kadar saray çevresine yakın olmadı. Puşkin'in toplumsal konumuna en yakını, şair Mihail Lermontov'du; o da soyluydu ama ataları Puşkin'inkiler kadar seçkin değildi. Lermontov'un siyasi görüşleri gerçekte radikal değildi, fakat Puşkin'in ölümüne şiiriyle verdiği tepki yüzünden Kafkasya'ya yollandı; burası, en büyük eseri olan *Zamanımızın Bir Kahramanı*'nın geçtiği mekândır. Birbirine bağlı bir dizi öyküden oluşan bu kitabın kahramanı Peçorin, bir nevi Onegin'dir; Kafkasya ordusunda görev yapar, ama o da

aldığı Avrupa tarzı eğitim ile Rusya koşullarında karşılaştığı kısıtlamalar arasında kalmıştır. Lermontov 1838'de Petersburg'a döner dönmez, sarayda olmasa da aristokratların salonlarında boy göstermeye başladı ve Puşkin'in kaderini tekrar edercesine, kadın meselesi yüzünden Fransa elçisinin oğluyla düello yaptı. Düello, uzlaşmayla tatlıya bağlandı; fakat Lermontov Kafkasya'ya geri gönderildi. Orada, Temmuz 1841'de başka bir düelloda can vermiştir.

Puşkin ve Lermontov, öteki yazarlardan çok daha yetenekli olsalar da, kendi çağlarının tipik yazarlarıydı. İkisi de soyluydu, sarayda, hükümette ve orduda pek çok arkadaşları ve akrabaları vardı ve yaşamlarını bu toplumsal katmandaki insanlar gibi sürdürdüler. Başkentin büyük toplumsal etkinliklerinde hazır bulunuyor, zamanlarının çoğunu iskambil oynayarak, içki içerek, avlanarak geçiriyor, ara sıra kır köşklerinde kalıyorlardı. Soylu olmasına rağmen sarayla bağlantısı bulunmayan bir sonraki yazar neslin gözünde Petersburg sarayın yuvasından ziyade büyük bir modern şehir olacaktı.

Bu yeni neslin öne çıkan ilk üyesi Nikolay Gogol'dür. Gogol Ukraynalı bir toprak ağasının oğluydu ve soyluluğu baba tarafından yakın geçmişe dayanıyordu. Nejin yakınlarında bir liseye gitti; en yüksek nitelikte eğitim veren bu kurum, Puşkin'in Çarskoye Selo'daki okulunun aksine, sarayla ve yüksek aristokrasiyle ilişki içinde değildi. Genç Gogol, mezuniyetinin ardından, Petersburg'da subay kızlarına eğitim veren bir okulda iş buldu. Geçimini okuldan ve ilk büyük başarısının, yani Ukrayna yaşamına dair komik öyküler anlattığı *Dikanka Yakınlarında Bir Çiftlikte Akşam Toplantıları* adlı kitabının ardından yazdıklarıyla sağlıyordu. Gogol nihayet, öykülerinden bazılarını yayımlayan Puşkin'le ve yeteneğini takdir eden ama başka yazarların aksine Gogol'ün hamiliğine soyunmayan Jukovski'yle tanıştı. Zaten yalnız başına olmayı yeğleyen Gogol, Jukovski'nin hamiliğini istemiyordu. Eserlerini yayımlatabileceği çeşitli kanalları kısa sürede keşfetmişti ve bunlardan, geçineceği kadar para kazanıyordu. Bununla birlikte, Rusya piyasası, mütevazı bir yaşamdan fazlasını sağlayamayacak kadar dardı ve Gogol sağlık sorunları yüzünden zor durumda kaldı. Birtakım arkadaşlarının ve Jukovski'nin araya girmesiyle, 1840'tan itibaren bizzat Çar'dan bağış almaya başladı ve sarayın himayesine giren son yazarlardan biri oldu. Gogol'ün çoğu eserini beğenen I. Nikolay, yazarın ölümüne kadar bağışta bulunmayı sürdürmüştür.

Gogol Rus edebiyatına yeni temalar getirdi. Gogol'ün genelde fantastik ve grotesk tınılı Petersburg öyküleri, Rus edebiyatına, daha önce var olmayan kent konusunu soktu. Başkent, hem merkezî bürokrasinin

genişlemesinden hem de şehrin, liman ve sanayi merkezi olarak rolünden ötürü büyüyordu. Gogol'ün tanıdığı Petersburg, göz kamaştırıcı baloların ve şahane salonların değil, yoksul memurların ve geniş, soğuk, devasa bina yığınının arasında tek başına dolaşan insanların şehriydi. Bu öykülerin kahramanları, "Palto"daki memur gibi küçük insanlardı; fakat Petersburg aynı zamanda "Burun" adlı öyküsünde gördüğümüz gibi, Gogol'ün yazılarındaki fantastik damara da esin veriyordu; bu öyküde küçük bir bürokratın burnu, adamın yüzünden ayrılır ve resmî üniforma giymiş halde bütün şehri faytonla dolaşır.

Gogol, hayatı boyunca Ukraynalı kimliğini korudu: Koyu dindardı, milliyetçiydi ve siyasi görüşlerinde muhafazakârdı. Rusya için tasarlanan muhafazakâr ülküyü ciddiye alsa da, gerçeğin farklı olduğunu gördü. İlk oyunu olan 1836 tarihli *Müfettiş*, taşra yaşamına ve resmî makamların yozlaşmasına dair bir taşlamaydı. Başta başarılı bir biçimde sahneye konamayan ve ancak çok sonraları başarı kazanan bu oyun, yine de Gogol'ün hangi doğrultuda ilerlediğini göstermesi bakımından önemlidir. I. Nikolay, doğrudan yozlaşmayı ve Rus bürokrasinin yetersizliğini ele aldığını düşündüğü oyunu beğenmişti ve oyunda bu konulardaki çabasının bir yankısını bulmuştu. Gogol'ün en büyük eseri olan *Ölü Canlar* (1842) adlı romanı, Rusya'nın taşrasında dolaşan bir düzenbazın maceralarının anlatıldığı, pikaresk bir öyküydü. Gogol bir kez daha, Rusya'nın yetersizliklerini, muhafazakâr otokrasi ülküsüyle ve Ortodoks bakış açısıyla yansıtmıştı, fakat bu, o dönemde romana verilen tepkinin fazlasıyla ideolojik temelli olduğuna ilişkin bir göstergeydi. Bulgarin ve Senkovski gibi hükümet yanlısı muhafazakârlar romandan nefret etti. Daha bağımsız muhafazakârlar, Slavperverler ve Batılılaşmacı Vissarion Belinski ise tamamen farklı sebeplerden ötürü kitabı sevdi. Slavperverlere göre, roman Rusya'yı ve onun gizemli geleceğini yüceltiyordu; Belinski ise, Rusya'nın şimdiki zamanına dair apaçık bir portre sunduğu için romanı övüyordu.

Ölü Canlar üzerine yürütülen tartışma, geleceğin müjdecisiydi: Edebiyat, siyasi ve kültürel ideolojinin çarpışma alanı haline geliyordu. Başka bakımlardan da değiştiğini eklemeliyiz; zira 1842'de sağlığını düzeltmek amacıyla Avrupa'ya giden Jukovski geri dönemedi. Sarayda onun yerini alacak kimse kalmadığından, artık Rus edebiyatının, bizzat Çar'ın gözü kulağı olan bir hamisi bulunmuyordu. 1840'lara gelindiğinde, Senskovski'nin ve Puşkin'in öncülük ettiği "kalın dergiler", Gogol, Lermontov, Goethe ve Georges Sand hakkında canlı ve ağzı bozuk tartışmalarla dolup taşıyordu. Genç yazarların en güçlüsü Fyodor Dostoyevski'ydi; Gogol'ün Petersburg öyküleri çizgisinde olan ilk eser-

lerinde bu büyük şehrin yoksul terzileri gibi küçük insanlarının öykülerini anlatmıştır. Eleştiri alanında bu on yılın en saygın şahsiyetiyse, Batılılaşmacıların baş sözcüsü, eleştirmen Vissarion Belinski'ydi.

Belinski Rusya'da, sanat eserlerini yararlarına ve Rus toplumunun reformu için önemlerine göre yargılayan, "sorumlu" eleştirmenin arketipi olarak görülür. Bu hüküm onu, ileriki nesillerin kavramlarıyla kısıtlıyor, çünkü Belinski'nin sanat görüşü esasen tarihi temel alan bir görüştü; bu tutumu, Hegelciler arasında bulunduğu gençlik dönemine uzanıyordu. Belinski, felsefenin ve devletin ortaya çıkışının yanı sıra sanatın da, tarihte İde'nin pek çok tezahüründen biri olduğu fikrini Hegel'den edinmişti. Onun kelimeleriyle sanat, "imgelerle düşünmektir", dolayısıyla sanat, siyasi ya da toplumsal düşüncenin başka bir biçimde muadiliydi. Toplumda İde'nin gelişimi özgürlüğün ilerlemesi anlamına geldiği için, Rus sanatı da, ülkenin bu ideale doğru ilerleyişini yansıtmalıydı. Bunu yapmayan sanat, önemsiz sayılıp lanetlenmeli, çöpe atılacak niteliksiz sanat kefesine konmalıydı. Bu kuramsal çerçeveden hareket eden Belinski, eski Rus kültürünü topyekün yadsımış, 18. yüzyılı seçici bir şekilde ele almış, Puşkin'i, Lermontov'u ve özellikle Gogol'ü ise heyecanla desteklemişti. Gogol'ün eserlerinde, Rus toplumunun mevcut düzenine yöneltilmiş amansız bir eleştiri, hem devlete hem soylulara yönelik bir taşlama görüyordu. Gogol'e dair anlayışının bütünüyle doğru olduğu söylenemez; zira Gogol'ün taşlamaları, temelinde din inancının yattığı muhafazakâr bir görüşten doğuyordu. Gogol'ün esas yakındığı, Rusya'nın, Batıdan muazzam farklı bir toplum yaratma potansiyelini henüz hayata geçirememiş olmasıydı. Sıkı bir Batılılaşmacı olan Belinski bu noktada Gogol'den bütünüyle ayrılıyordu. Ona göre Rus toplumu, ideal Batı standardına yaklaştığı ölçüde makul bir toplumdu, ama o Batının da, Belinski'nin amentüsü haline gelmiş Fransız ütopyacı sosyalizmi uyarınca dönüşmesi gerekiyordu.

Başka türlü tedavüle giremeyecek siyasi ve toplumsal meseleler genellikle edebiyat tartışmalarında ele alınıyordu. Bu tartışmalar bir noktada, kısmen de olsa gün yüzüne çıktı: Gogol'ün *Dostlarımla Yazışmalarımdan Seçilmiş Parçalar* başlıklı tutucu bildirisinin 1847'de yayımlanmasının ardından sansür tarafından boğulan müthiş bir tartışma patlak verdi; çünkü Gogol'ün mevcut devleti ve kiliseyi desteklemekle kalmadığı, edebiyata inancını da yitirdiği anlaşılıyordu. Belinski'nin 1847'de Gogol'e yazdığı mektupta verdiği yanıt, sonraki iki nesil boyunca Rusya'daki liberal ve radikal düşüncenin klasik örneği olmuştur. "Halk... Rus yazarlarını, otokrasinin, Ortodoksluğun ve milliyetçiliğin karanlığı karşısında tek önderi, savunucusu, kurtarıcısı sayar." Belinski'ye göre,

"Rusya, kurtuluşunu mistisizmde değil... uygarlaşmanın, aydınlanmanın ve insancılığın başarılarında görüyor." Belinski, yaşadığı dönemde Rusya'da işe serfliğin ve bedensel cezaların kaldırıp yasal düzenin tesis edilmesiyle başlanması gerektiğini düşünüyordu. Belinski'nin yaşamı da en az görüşleri kadar önemliydi; çünkü Rus kültürünü soyluların elinden almış eğitimli toplum tabakasının, yani Rus aydınlarının ilk önemli temsilcisiydi. Bir rahibin torunu ve askerî doktorun oğlu olan Belinski, babasının ordudaki terfiinden ötürü sadece teknik olarak soyluydu. Dergilerde çıkan makalelerinden ve yazı işlerinden gelen parayla yaşıyordu, ama güç bela geçiniyordu; bu dergilerin en önemlisi, aslen Puşkin'in kurmuş olduğu, geleceğin kayda değer dergisi *Çağdaş*'tı.

Belinski'nin edebiyat zevki ve görüşü, başka bakımlardan da geleceğe işaret ediyordu. İlk dostlarından biri İvan Turgenyev'di; o da soylu bir aileden gelen, serveti kısıtlı bir yazardı. Taşradaki köşkünü terk edip Moskova'ya gelen Turgenyev, Herzen'in ve Bakunin'in dahil olduğu Stankeviç çevresiyle tanışmıştı ve Berlin'de incelemelerde bulunduğu dönemde Bakunin'i daha yakından tanıyacaktı. Turgenyev 1841'de Rusya'ya dönüşünden sonra Belinski'yle yakın arkadaş oldu; bu dostluk, eleştirmenin 1848'deki ölümüne dek sürecekti. Turgenyev de Belinski gibi Batı kültürünü destekliyor, eleştirmen kadar radikal olmasa da, Rusya'ya dair eleştirilerine katılıyordu. Turgenyev'in gençliğine damgasını vuran olay, 1843'te İspanyol opera şarkıcısı Pauline Garcia-Viardot'la tanışmasıydı; Garcia-Viardot, Petersburg'a, Rusya operasına büyük etkisi olacak İtalyan kumpanyasının yıldızlarından biri olarak gelmişti. Bu ilişki, bir bakıma tek taraflı bir aşka düştüğünü anladığımız Turgenyev'in yaratıcılığını harekete geçirmiştir. Turgenyev, otuzlu yaşlarının ortalarında, önce *Köyde Bir Ay* adlı oyununda, sonra kırsal yaşama dair *Avcının Notları* (1847-1852) başlıklı öykülerinde kendi sesini buldu. *Avcının Notları*, garip ve zorba soylulara ve bunların çok insani (ama duygudan yoksun) serflerine dair portreleriyle heyecan yarattı. Turgenyev'in öyküleri, köylülerin hayatını betimlemeye çalışan ilk denemeler olmasa da, hem uzak ara en etkili öykülerdi hem de zarif yüzeylerinin altında Rus halkının büyük çoğunluğunun, yani köylülerin yaşadığı yoksulluğu ve aşağılanmayı naklediyorlardı. Çocuklarına da serflerine de kötü davranan despot ve sadist bir annenin oğlu olan Turgenyev, keyfî bir iktidarın gölgesinde yaşamanın ne anlama geldiğini biliyordu. Nikolay devrinin en karanlık döneminde böyle bir eserin neşredilmesi, gerçek bir medeni cesaret örneğiydi; fakat ne acayiptir ki yetkililerin Turgenyev'i tehlikeli saymasının nedeni *Avcının Notları* değildi.

1852'de *Avcının Notları*'nın yayına hazırlandığı günlerde Gogol öldü.

Turgenyev, Gogol'le tanışıyordu, ama yakın arkadaş değillerdi. Bununla birlikte, bir meslektaşı olarak ona büyük hayranlık besliyordu ve Gogol'ün ölümünden duyduğu üzüntüyle, onun Rusya ve Rus edebiyatı için öneminden bahseden kısa bir deneme kaleme aldı. Petersburg'daki yayıncı, bu denemenin sansüre takılmasından korkuyordu; çünkü muhafazakâr yetkililerin pek çoğu, Çar'ın aksine, Gogol'den hazzetmiyordu. Turgenyev bu denemeyi Moskova'ya gönderdi ve orada sansürden geçen deneme basıldı. Ardından Turgenyev, sansür kurallarını ihlal etmekten ötürü tutuklandı; bu itham, yasal açıdan kuşkulu olmasına rağmen, Üçüncü Daire'nin olayı sunuş şekli Nikolay'ı ikna etti. Öngörülen ceza, bir ay zindan hapsinin ardından kendi mülkünde sürgüne gönderilmesiydi. Yazar bu zamanı başka bir kısa roman yazmak için kullandı ve sonuçta bu hadise, Turgenyev'in otokrasi karşısındaki muhalif tavrını bilemekten başka işe yaramadı.

Turgenyev, Rus toplumunun ve düşünce dünyasının eğilimleri konusunda son derece hassastı; köylülerin yaşantısını işlediği öyküleri, Kırım Savaşı'ndan sonra patlak verecek olan büyük serflik tartışmalarını birkaç sene öncesinden tarif ediyordu. Aynı zamanda, Rus kültüründeki başka bir eğilimin de farkındaydı: Alman ya da diğer felsefe akımlarından yüz çevirip doğa bilimlerine hayranlık duymak da ancak Kırım Savaşı'ndan sonra yüzeye çıkacak bir eğilimdi. Bu hayranlık yalıtılmış bir alanda şekillenmiş değildi; zira I. Aleksandr döneminde kurulmuş olan üniversitelerin doğa bilimi kürsüleri, 19. yüzyılın ortasına dek, Avrupa biliminin başarılarını yetkinlikle aktarmıştır. Buna karşılık, matematik konusundaki muazzam istisna dışında bu bilgi teşekkülüne önemli bir katkıda bulunmadılar. Puşkin'in *Yevgeni Onegin* adlı kitabının yayımlandığı yıl olan 1829-1830'da matematik alanında yakalanan başarının sahibi Nikolay Lobaçevski'ydi. Lobaçevski, ders vereceği ve nihayetinde rektörlüğüne getirileceği Kazan Üniversitesi'nin resmî dergisinde bastığı bir dizi makaleyle geometride devrim yarattı. Lobaçevski'nin fikri gayet basitti: Öklid zamanından beri geometride, iki paralel çizginin asla kesişmediği varsayılmıştı. Diyelim ki bu varsayımı tersine çevirdiniz, o zaman ne tür bir geometri inşa edersiniz? Bunu başarmak için yola koyulan Lobaçevski'nin keşfi öyle tuhaftı ki, o hayattayken fark edilememiştir. Christian Gauss ve genç Macar Janos Bolyai gibi, benzer fikirleri olan Avrupalılar asla bu fikrin üzerine gitmemiştir. Örneğin, bunun yayımlanamayacak denli tuhaf olduğunu düşünen Gauss, itibarını tehlikeye atmak istememiş, fikirlerini tanıtmak isteyen Bolyai'yi de engellemiştir. Bu düşünce üzerinde çalışmak, Rusya taşrasının bilinmezliğindeki

Lobaçevski'ye kaldı. Hemen hiç kimse farkına varmasa da, Rusya ilk büyük bilimsel keşfini yapmıştı; fakat Rus bilimi 1860'lara kadar kimliğini bulamayacaktı ve kamuoyunun dikkatine bilimi ve içerimlerini taşıyan ilk kişi Turgenyev olacaktı. Doğa bilimlerine duyulan bu yeni hayranlık aynı zamanda Rusya'nın radikal siyasetine yeni bir düşünce akımı da eklemiş oldu.

11 | Büyük Reformlar Çağı

Rusya'nın Kırım Savaşı'nda uğradığı yenilgi, ülkede müthiş bir siyasi sarsıntı yarattı. Bunun sebebi yenilginin ölçeği değil, Avrupa sahnesinde muhafazakârlığıyla övünen bir siyasi sistemin ve sözde askerî gücünün ne kadar zayıf olduğunun gün yüzüne çıkmasıydı. Bozguna uğrayan taraf, otokrasiydi; çünkü Sivastapol'un uzun süre kuşatmaya dayanması, pek çok Rus'a ordunun hâlâ savaş ruhu taşıdığını ama bu ruhun, toplumun ve hükümetin geriliği yüzünden yıprandığını göstermişti. Rusya'nın geriliği sadece Çar Nikolay himayesindeki ekonominin ve toplumun yavaş bir evrim geçirmesinden kaynaklanmıyordu. En büyük sorun, 19. yüzyılın ortalarında dünyanın girdiği hızlı değişim süreciydi; üstelik en kökten değişiklikler, Rusya'nın yayılmacılık konusundaki en büyük rakibi Büyük Britanya'da vuku buluyordu. Bütün Batı Avrupa'da ve Amerika Birleşik Devletleri'nde yeryüzünün görünümünü dönüştüren ve demir-çelik üretimi alanındaki hızlı modernleşme sayesinde ortaya çıkan demiryolları bu sanayileri daha da canlandırıyor, üretimi iyice mahmuzluyordu. Demiryollarının yanı sıra gelişkin buharlı motorlar, telgraf teçhizatı ve metal gövdeli devasa gemiler gibi türlü türlü makine kullanıma sokuluyordu. İngiltere ve diğer güçler, sömürgelerinden ve Batı yarıküredeki uzak ülkelerden gitgide artan miktarda gıda ve hammadde ithal ediyor, bolca pamuklu ve yünlü kumaş, makine ve sayısız tüketim malı ihraç ediyordu. Toplum, bu büyümeyi destekleyecek şekilde evrimleşmişti; yüksek hızlı baskı makineleri sayesinde günlük gazeteler çıkartılıyordu ve kapsamı hızla genişleyen eğitim sistemleri, mühendisler, avukatlar, siyasetçiler yetiştiriyordu; sonuçta, eğitimli halk bu yeni ürünlerden faydalanabiliyordu. Rusya bu yeni dünyanın gerisinde kalıyordu. Bütün bunların farkında olan hükümetteki reformcular, Rusya'nın büyük güç olarak ayakta kalmak için yeni imalat tekniklerine ve yeni ekonomiye gereksinim duyduğunu görüyorlardı. Aynı zamanda, tek başına teknolojinin yeterli olmayacağını da biliyorlardı: Çar Nikolay, demiryolları inşa etmişti etmesine, ama Rus ekonomisini dönüştürmede başarılı olamamıştı. Rusya'nın yeni bir yasal sisteme, modernleşmiş ve kapsamı genişletilmiş bir eğitim sistemine, hatta

büyük meselelerin kamuoyunca tartışılmasına ihtiyacı olacaktı. Fakat reformcular aynı zamanda, Rusya'nın yeni bir siyasi sistemi kaldıramayacağına inanıyordu. Reformcuların çoğu Avrupa'da yürürlükte olan anayasal rejimlere hayranlık beslese de, köylüsünün okuyazar olmayışı, tarımının köhnemişliği ve eğitimli insan tabakasının cılızlığı nedeniyle Rusya'nın fazla ilkel kaldığına inanıyorlardı. Böyle bir toplum, özgür, anayasal bir hükümeti kaldıramazdı. Yakın gelecekte otokrasinin değişmesi imkân dahilinde görülmüyordu.

Çar Nikolay'ın Şubat 1855'teki ölümünün ardından tahta çıkan oğlu Aleksandr'ın şahsında iktidara yeni bir rejim geldi. II. Aleksandr, Büyük Petro zamanından bu yana Rusya'da gerçekleşen en büyük değişikliklere önderlik edecekti; bu değişiklikler, ülkeyi ağır aksak ve sadece kısmen modern dünyaya sokmuş olsa da, ülkenin sınai kapitalizmin eşiğini ve modern kent toplumunun başlangıç aşamalarını aşmasını sağlamıştır. Bu değişikliklerin çoğuna karşı olan yeni çarın sürekli arkadan itilmesi gerekse de, sonuçta ikna edilebilmiş ve belirleyici hamleler yapılmasına olanak tanımıştır. Fakat Çar, bu reformların yapılması buyruğunu vermesine rağmen, tıpkı reformcular gibi otokrasinin bütünlüğünü korumaya ve toplumu, hatta toplumun üst tabakalarını siyasi kararlardan uzak tutmaya niyetliydi. Bu, zor ve sonuçta imkânsız bir hedefti; çünkü Rus toplumunun eğitimli kesimi, etkisi kısıtlı olmasına rağmen, siyasi ve toplumsal süreçte ilk defa bir güç olarak belirmişti. Mütevazı da olsa bu gücün ortaya çıkışı, Rusya siyasetinde bir devrimdi ve bu devrimin kapsamı geniş kesimlere ulaşacaktı.

En başta reform yapma inisiyatifi hükümetten geldi. Bununla birlikte, Kırım Savaşı sırasında Herzen ve yurtdışına göçmüş öteki radikaller seslerini yükseltti, ülke içinde asiller ve aydınlar içindeki muhafazakârlar bile, çeşitli reform türleri öneren bildiriler dağıtmaya başladı. Bunların hiçbirinin etkisi olmamıştır, çünkü bu topluluklar çok küçüktü ve toplumun seçkinlerinin eğitimli kısımları içinde sesleri fazla yankı bulmuyordu. Mart 1856'da savaşı sona erdiren Paris Antlaşması'nın imzalanmasıyla durum değişti. Savaş, köhne otokrasinin, Rusya'nın dünyadaki konumunu koruyamayacağını ve daha modern bir ekonomi oluşturulması gerektiğini gözler önüne sermişti. Bu yolda ana engel ise serflikti. Barış anlaşmasının imzalanmasından kısa süre sonra, Çar Aleksandr, halka ilk büyük hitabında, Moskova vilayetinin asillerine (yani en üst aristokrasiye) seslendi. Konuşmanın içeriği, böyle bir konuşmanın yapılmasından da alışılmadıktı. Soyluları uyaran Aleksandr, köylü meselesinin ele alınmasının artık şart olduğunu söyledi. Bu sorunun, dipten

çözülmek yerine tepeden çözülmesinin çok daha iyi olacağını anlattı onlara. Başka bir deyişle, ya devlet kırsalda reform yapacaktı ya da soylular, bir köylü isyanıyla yüz yüze gelecekti.

Neredeyse aynı anda sansürün gevşetilmesi, Çar'ın konuşmasında bahsi geçen meseleler ile öteki acil sorunların, temkinli şekilde de olsa konu edilebileceği anlamına geliyordu. Tartışma, Donanma Bakanlığı'nın yayınları gibi beklenmedik yerlerde boy gösterdi; bu bakanlığın başında, Çar'ın liberal görüşlü kardeşi Grandük Konstantin Nikolayeviç bulunuyordu. Aleksandr'ın hükümeti, en azından bir bölümü, reform ihtiyacına kanaat getirmişken, attıkları her adım, iktidar koridorlarındaki ve asillerin içindeki muhafazakârların muhalefetiyle karşılaştı; artık bunlar da görüşlerini kamuoyuna aktarabiliyor, üstelik saraya ve önemli bakanlıklara erişebiliyordu. Köylü sorunlarıyla uğraşması amacıyla Çar'ın Ocak 1857'de atadığı ilk komite bu yüzden gizli tutuldu. Hükümetteki reformcular ellerini ancak yıl sonuna doğru açık etti: İçişleri Bakanlığı, taşra valilerinden birine gönderdiği genelgeyle, valileri, yerel eşraftan komite kurmalarını istemekle görevlendirdi; bu komiteler serflere özgürlüklerinin verilmesi, bu durumun gerekliliği ve bu hedefe ulaşmanın yolları hakkında önerilerde bulunacaktı. Bakanlık bu genelgeyi resmî gazetede yayımladı, böylece eşraf ve nüfusun eğitimli kesimi ufukta neyin belirdiğini anlamış oldu.

Çoğu soylunun, serfliğin kaldırılması fikrine karşı olması şaşırtıcı değildi ve serflik kaldırılsa bile, toprakların eşrafın elinde kalacağını umuyorlardı. Serflik, daha önce Baltık eyaletlerinde yapılan topraksız özgürleştirmeye benzer bir yöntemle kaldırılacak ve köylüler, ya eşraftan toprak kiralamak ya da gündelik işçi olarak çalışmak zorunda kalacaktı. Hükümet içindeki reformcular bu fikirden hoşlanmamıştı; çünkü o durumda topraksız proletarya sayısında bir patlama yaşanabilir, bu da sonu gelmez isyanlara ve kalkışmalara yol açabilirdi. Bunun yerine komite, ki buna yavan bir ifadeyle "Tashih Komitesi" deniyordu, köylülerin toprak verilerek özgür bırakılmasını, bu toprak için köylülerin toprak sahibine ödeme yapmalarını, ayrıca mülk sahipleri için geçici bir angaryaya razı gelmelerini önerdi. Borç ödemeleri altmış yıla yayılacaktı; devlet, eşrafa peşin para verecek, köylüler de bu parayı hazineye geri ödeyecekti. Bu plan yüzünden geçim kaynaklarından ya da Rus toplumu içindeki mevkilerinden olacaklarını düşünen eşraf yoğun bir düşmanlık duygusuna kapıldı. 1859-60 boyunca, komitede, bakanlıklarda ve bizzat sarayda bir dolu anlaşmazlık yaşandı.

Reformcular, güçlü ve nüfuzlu bir topluluktu. Sorumluluğun büyük kısmı, bakan yardımcılığını Nikolay Milyutin'in yaptığı İçişle-

Resim 10. II. Aleksandr ve köpeği Milord.

ri Bakanlığı'na düşüyordu. Milyutin'in kardeşi Dmitri, Genelkurmay Akademisi'nde öğretmen ve Savaş Bakanlığı'nda emir subayıydı; Dmitri, Grandüşes Yelena Pavlovna'nın dikkatini çekti ve 1850'lerde düşesin haftada bir dostlarını ve müttefiklerini bir araya getirdiği "Perşembe Toplantıları"na devam etmeye başladı. Bu yeni atmosferde Grandüşesin salonunda ele alınan gündeme siyasi reform da eklenmişti ve iyi eğitimli, önü açık genç bir subay olan Nikolay Milyutin de, kardeşi gibi Grandüşesin gözüne girdi. İki Milyutin'in de güçlü reformcu görüşleri vardı ve Nikolay, Tashih Komitesi'nin kurulmasında görev aldı. Nikolay Milyutin, Komite Başkanı General Yakov Rostovtsev'in desteğine güvenebilirdi; Rostovtsev meslek yaşantısını sahada değil, Çar Nikolay'ın emir subayı olarak geçirmiş bir subaydı, üstelik Aleksandr'ın tahtın varisi olduğu yıllarda onun çevresinde bulunmuştu. Kırım Savaşı sırasında beklenmedik biçimde güçlü denebilecek bir reformcuya dönüştü ve yeni çarla bağlantısından sonuna kadar faydalandı. Grandüşes Yelena da reformun ilerleyişini izliyordu ve saraydaki muhbir ağı sayesinde, reformcular, Çar'ı kimin hangi doğrultuda etkilemeye çalıştığını öğrenebiliyordu. Dmitri Milyutin, Kafkasya'da birkaç sene geçirdikten sonra, 1860'ta Savaş Bakanlığı'nın başına geçti. Grandük Konstantin Nikolayeviç'in de donanmadan sorumlu olmasıyla, iki askerî bakanlıkla birlikte İçişleri Bakanlığı reformcuların kalesine dönüştü. Reformcular birbirlerine sıkı sıkıya bağlı, iyi eğitimli, yüksek mevkili ve atik bir topluluktu.

General Rostovtsev'in 1860'ın başındaki ani ölümü, komitenin reformcu bir çözüm doğrultusundaki çalışmalarına son vermedi. Çar Eylül ayında kardeşi Konstantin'i komitenin başına geçirdi, böylece serflerin özgürleştirilmesini öngören bir sonucun çıkmasını güvence altına almış oldu. Reformcuların iki yıl önce önerdiği gibi, komite hemen, köylülerin borç karşılığında toprak verilerek özgürleştirilmesi fikrini destekleyen bir hükme vardı. Bu öneri, en yüksek yönetim teşekkülü olan Devlet Şurası'na iletildi; teklif burada haftalar boyunca tartışıldı. 17 Şubat'ta şura, teklif aleyhine oy verdi. Çoğunluk, asillere daha fazla toprak ayrılmasını istiyordu ve şura, Çar'a iki kanaat sundu: Köylülerin toprak verilerek özgürleştirilmesine çoğunluk muhalefet ederken, azınlık bu fikri destekliyordu. Yirmi milyon serfin kaderi muallaktı; çünkü Rusya otokrasiyle yönetiliyordu ve Çar'ın, Devlet Şurası'nın çoğunluk ya da bu vakada azınlık kararını kabul etmek gibi bir yükümlülüğü yoktu. İki gün düşünen II. Aleksandr azınlığın kararını kabul etmeyi seçti ve özgürlük bildirisini imzaladı. Çar'a göre, eğer çoğunluğa uyarsa felaket doğardı: Köylüler "evsiz bırakılmamalı, toprak sahiplerine ve devlete düşman kılınmamalı"ydı. Hükümet, bu buyruğu ilan etmek için Büyük

Perhiz'e kadar beklemeye karar verdi ve hüküm, 5/17 Mart 1861 tarihi itibariyle ülkenin tüm kiliselerinde okundu. Büyük Perhiz havası sayesinde bu hükme halkın sakin bir tepki vereceği umulmuştu; sebebi bu mudur bilinmez, ama gerçekten de, köylüler arasındaki birkaç küçük huzursuzluk dışında hiçbir sorun yaşanmadı.

Hükümet içindeki güç dengesi tek önemli etkendi, fakat aynı zamanda toplumsal destek de arayan reformcular, toplumun kimi kesimlerinde bu desteği buldu. Sürgündeki radikal Herzen, 1856'nın başında Rusya'da reformun yaklaştığını anladı ve bunun gelişine yardımcı olmaya karar verdi. Yaptığı ilk iş, *Rusya'dan Sesler* başlığıyla bir dizi deneme yayımlamak üzere Londra'daki üssünü kullanmak oldu; bu denemeler, mevcut sorunlarla ilgili arkaplan bilgisi sunuyor ve bunları sansürsüz bir şekilde tartışıyordu. Görüşlerinin, potansiyel okuyucularının çoğu için aşırı olduğunu fark eden Herzen, radikal değil liberal, hatta ılımlı liberal olan birkaç yazar buldu. 1857'de aylık gazete *Kolokol*'u (Çan) basmaya başladı; Herzen okuyucuları küstürmemek amacıyla çoğu olayda dilini tutsa da, bu gazete genel anlamda Herzen'in görüşlerini yansıtıyordu. Rusya'ya kaçak sokulan denemeler ve *Kolokol* kısa süre içinde geniş kesimlerce takip edilmeye başladı. Üçüncü Daire, bunların nüshalarını edinmiş, yüksek memurlara, hatta bizzat Çar'a iletmişti. Herzen'in canlı üslubu ve berrak bakış açısı, pek çok okuyucunun ilgisini çekti; öte yandan, Herzen'in belirli görüşlerinin, köylü sosyalizmi yandaşlığının ve otokrasiye muhalefetinin benimsendiğini söylemek doğru olmaz. O dönemde duyulmaya başlayan tek ses Herzen'inki değildi; çünkü (en başta geçici olarak) gevşetilen sansür, gitgide daha fazla gazetenin ve derginin boy göstermesini sağlamıştı. Bu yeni durum, sadece sansür kurallarına getirilen değişiklikten kaynaklanmıyordu; matbaacılıktaki teknolojik yenilikler sayesinde Rusya'da günlük gazeteler çıkmaya başlamıştı. Bu gazeteler büyük oranda ticari girişimlerdi ve pek çok yazı işleri müdürü, satacak konuları liberal fikirlerle birleştirmeyi öğrenmişti. Yetkilileri muhafazakâr bir bakış açısıyla eleştiren yazı işleri müdürlerinin başında olduğu gazeteler de mevcuttu. Bazı konulara girilmiyordu, mesela bizzat Çar'ın ve kraliyet ailesinin kişiliklerine ve görüşlerine değinilmiyordu; fakat yazı işleri müdürleri güncel meseleleri tartışmanın yollarını bulabiliyor, aynı zamanda Rusya'daki yaşama ve dünya meselelerine dair epey bilgi sunuyorlardı. Reformlarla ilgili tartışmaların kapsamının genişliği düşünülürse, köy yaşamı ya da adli davalar hakkındaki sade bir anlatı bile reform sürecini ilgilendiriyordu. Batı siyasetine, İngiliz parlamentosuna, Fransız dış siyasetine, hatta Amerikan başkanlık seçimlerine dair ayrıntılı anlatılar, Rus okuyuculara, kendilerininkinden farklı siya-

si sistemler hakkında düzenli bilgi akışı sağlıyordu. Devlet bürokrasisi içindeki reformcular bu gelişmelerden hoşnutsuz değildi; çünkü basın sayesinde, eylemlerine destek verilip verilmediğini değerlendirebiliyorlardı; tabii hükümet dışında herhangi birinden gelecek önerilere uyma niyeti taşımadıklarını belirtelim. Çabaları esas olarak eşrafın ve aristokratların kamuoyunu ya da reform sürecini etkilemesini engellemeye dönüktü; zira haklı olarak, üst ya da alt kademe fark etmeksizin, tüm soyluların reform karşıtı olduğuna inanıyorlardı. Dolayısıyla hükümet içindeki reformcular, hükümetin düşüncelerini mümkün mertebe gizli tutmaya çalışıyordu.

Hükümet, 1861'te halkla paylaşılan serfliğin kaldırılması bildirisine dek, fikirlerini ne kadar gizli tutarsa tutsun, eğitimli sınıflar içinde şekillenen kanaatin ihtiyatlı desteğini arkasında hissetmişti. Fakat bu kararın ardından, hükümet ile eğitimli sınıfların reform yanlısı kanadı arasında gerilim doğdu; çünkü pek çok liberal, reformların yeterince ilerici olmadığını düşünüyordu. Aynı dönemde, toplumun reform yanlısı unsurları, ılımlı ve radikal kanatlar olarak bölündü. Herzen, serflerin özgürleştirilmesi kararının yetersizliklerini ağır bir biçimde eleştiriyordu; onun görüşleri, Rusya içinde radikal bir kesimin oluşmasına önayak oldu. Hükümete destek vermeyi sürdüren çoğu liberal, aydınlar ve soyluların liberal azınlığı ise, reform sürecine şevkle dahil oldu; örneğin soylular, reformları hayata geçirmek için yerel komitelerde görev üstlendi. Bu kararı ilave reformlarla güçlendiren hükümetin sonraki adımları, hukukta, yerel yönetimlerde ve orduda reform olacaktı.

Bununla birlikte, reform siyasetini güçleştiren birtakım başka etkenler mevcuttu. Ocak 1861'de Varşova'da bir dizi karışıklık yaşandı; Polonyalılar 1830 isyanından beri ilk kez hoşnutsuzluklarını ortaya koyuyorlardı. Çar Aleksandr ve bakanları, bir uzlaşma sağlayıp, ardından Rusya Polonyasında reform yaparak hoşnutsuzluğu gidermesi umuduyla Grandük Konstantin Nikolayeviç'i genel vali olarak gönderdi. Bu girişim başarısızlıkla sonuçlandı ve 1863'te yeni bir isyan çıktı. Bu isyanla Petersburg'daki otoritesi sarsılan Grandük Konstantin bir daha asla önemli bir makama getirilmedi. İsyan aynı zamanda Herzen ile liberaller arasında kalıcı bir ayrışmaya yol açtı; çünkü Herzen Polonyalıların davasını desteklemiş, liberallar ise Rusya'nın ulusal çıkarlarından yana çıkmıştı. *Kolokol* hızla gözden düştü. Rusya'nın şansına, isyan büyük oranda kırsal bölgelerde faaliyet gösteren küçük gerilla topluluklarının işiydi; hatta Batı Ukrayna cyalctlcrinde köylüler, asilere karşı hükümet birliklerine katılmıştı. 1864'ün sonuna gelindiğinde, Rus yetkililer Polonya'da düzeni yeniden tesis etmiş, bu esnada İmparatorluğun geri

kalanını da ilgilendiren iki önemli kararname çıkarmıştı: hukuk reformu ve yeni bir yerel yönetim biçiminin kurulması.

Yeni kararnamelerle, bir dizi yerel idare kurulu, yani *zemstvo*'lar kuruldu; *zemstvo*'lar yollarla, köprülerle, kamu okullarıyla, sağlıkla ve başka yerel meselelerle ilgilenecekti. Buradaki yenilik, kurul üyelerinin seçilecek olmasıydı. *Zemstvo*'ya gelen delegelerin çoğu soylulardı, fakat özgürlüğüne yeni kavuşmuş köylüler de muntazaman temsil ediliyordu. Liberaller, bürokrasinin *zemstvo*'ları fazla yakından denetlendiğinden ve *zemstvo*'ların en sıradan görevlerini yerine getirmek için bile gerekli yetkilerden mahrum olduğundan yakınmakta haklıydı. Eyalet valileri ve İçişleri Bakanı, bu yeni kurumları sıkı gözetim altında tutuyordu ve *zemstvo*'ların kararlarını uygulamama yetkisine sahiplerdi. Öte yandan *zemstvo*'ların hem ele aldıkları tatbiki sorunlar açısından hem de seçimle oluşturulmuş kurumlar olarak, Rus yaşantısında önemli rol üstlendikleri görülmektedir. Hükümet beğense de beğenmese de, bu kurullar, mütevazı siyasi etkinliklerin merkezi haline gelmiş, yerel soylulara, enerjilerini boşaltabilecekleri bir çıkış kanalı ve siyasi, idari etkinlikler için tecrübe sahası sunmuştur. *Zemstvo*'lar tarafından görevlendirilen aydınlar, öğretmenler, doktorlar ve istatistikçiler gibi çok sayıda uzman giderek *zemstvo*'ları siyasileştiren bir kuvvete dönüştü ve nihayetinde *zemstvo*'lar, liberal siyasi örgütlenmenin merkezi haline geldi.

Hukuk konusunda ise daha kökten reformlar yapıldı. I. Nikolay mevzuatı kanunlaştırmıştı, ama hukuk sistemi büyük oranda II. Yekaterina'nın 18. yüzyılın sonunda bıraktığı haldeydi. Yargı, yürütmeden bütünüyle ayrı değildi, yargıçlar bağımsız hareket edemiyordu, çoğunlukla hukuk eğitimleri eksikti ve yargı süreci hâlâ yazılı tanıklığa dayanıyordu. Üstelik yargılama halka açık değildi ve yargıçlar davalarda jüri olmaksızın karar veriyordu. Bunların tamamını değiştiren 1864 tarihli kararnameyle, Rusya ilginç bir biçimde Avrupa'daki en ilerici hukuk sistemlerinden birine kavuştu. Davalar artık halka açık görülecekti, hem savcı hem de savunma avukatı kendi delillerini mahkemeye sunacaktı. Ceza davalarının büyük çoğunluğunda, suçlu ya da masum hükmü jüri tarafından belirlenecekti. Adalet Bakanlığı'nın atayacağı yargıçlar, uygunsuz davranışlar haricinde görevden alınamayacaktı. Rusya bir gecede Avrupa standartlarında bir hukuk sistemine ve hukukçu mesleğine kavuştu. Ceza ve medeni hukuk davaları basına haber oluyor, çoğunlukla ayrıntılarıyla gazetelerde çıkıyordu. Bu harika hukuk sistemi maalesef aile hukukundan ticari meselelere varana dek pek çok alanda ilerici olmaktan çok uzak yasaları uygulamak zorundaydı; fakat yasamada belirsiz olan pek çok alan, yargıçların, yasaları daha

modern bir doğrultuda yorumlamasına olanak tanıdı. Sistemdeki daha temel bir kusur, bizzat devlet idaresinin mahkemelerden bağımsız olarak ceza vermesine olanak tanıyan yasaların hâlâ yürürlükte olmasıydı. Bunların en kötü şöhretlisi, idari sürgün cezasıydı; bu yasaya göre eyalet valileri ve içişleri bakanı, sorun çıkardığını düşündükleri herkesi tek bir buyrukla seneler sürecek sürgünlere (hapse değil) gönderebiliyorlardı. Liberal yayıncılar ve *zemstvo* eylemcileri arasında pek çok kişi bu tür kararlar yüzünden mağdur olmuştu.

Yeni sistemin başka bir istisnası da, köylüler için ayrı bir mahkeme sisteminin, bucak mahkemelerinin kurulmasıydı. Köylüler arasından seçilen bir yargıçlar heyetine ve kararları kaydeden mübaşire (genellikle mahkemede okuma yazma bilen tek kişi bu oluyordu) sahip bu mahkemeler, eski gayriresmî köy mahkemelerinin yasallık kazanmış haliydi. Köylüler, tüm medeni hukuk davalarını ve küçük suçları bu mahkemelerde çözüme kavuşturuyordu; bu davalar, sadece devletin yasalarıyla değil, köylülerin sözlü nakledilen göreneklerine ya da sadece "vicdan"a dayanılarak çözülüyordu. Bunların hükümleri, devlet mahkemelerine taşınamazdı. Bucak mahkemeleri, davaları çoğunlukla şikayetçinin ve davalının namına göre karara bağlıyordu ve verdiği başlıca ceza kırbaçtı. Bu sistem, köylüleri toplumun geri kalanından ayırıyor, köy topluluğunu ve değerlerini muhafaza ediyordu.

Zemstvo'larda ve yeni mahkemelerde halkın bir kısmı, siyasi olmasa da, nihayet bir etkinlik alanı bulabilmişti. Bu mütevazı kamusal alan bile baskı olmaksızın işlev göremiyordu. Nisan 1865'te, hükümet sonunda birtakım kalıcı sansür yasaları ilan etti. Bizzat bu kanun, ikisi de Batı kökenli olmasına karşın birbiriyle çelişen iki ilkenin bir alaşımıydı. Yeni yasalar, hızlı çalışan matbaaların çoğunlukla işlevsiz kıldığı eski sansür kurallarını ortadan kaldırmış, ama devletin, ailenin, dinin saygınlığına zarar verecek yayınlara ceza öngörmüştü. Peki bu kural nasıl yürürlüğe sokulacaktı? Kanun, ana meselelerin yeni mahkemelerde çözülmesini getirmişti; buna göre devlet, davayı halka açık bir mahkemeye taşımak zorundaydı. Eleştirel gazetecileri bu yöntemle kontrol etme girişimleri başarısızlıkla sonuçlanınca, bu yöntem kısa süre içinde terk edildi; çünkü mahkemeler sanıkları ya masum buluyor ya da suçlu bulsa bile önemsiz cezalar veriyordu. Bununla birlikte, kanun, sansür yetkisini Eğitim Bakanlığı'nın elinden alıp İçişleri Bakanlığı'nın, yani kamu düzenini koruma sorumluluğu taşıyan başlıca kuruluşun kontrolüne verdiğinden, devletin artık başka yöntemlere başvurması gerekiyordu. Kanun aynı zamanda, Fransız yasalarından pek çok idari önlemi de ödünç almıştı; bunlar arasında, yazı işleri müdürlerine para cezası kes-

me ve ihtarda bulunma yetkisi vardı; böylece yetkililer, mahkeme sistemini devre dışı bırakabileceklerdi. İlk dönemde mahkemelerde yaşanan fiyaskoların ardından, bu idari müeyyideler ağır bastı ve nihayetinde iş, radikal edebiyatın belirli eserlerinin yasaklanmasına kadar vardı. Yeni sansür kuralları, kamuoyu tartışmalarını büyük oranda baskı altına almasına karşın, bu tartışmaları bütünüyle bitirme niyeti taşımıyordu.

Serflerin özgürleştirilmesinden sonra belki de en zorlu reform meselesi, ordunun yenilenmesiydi. Savaş Bakanı Dmitri Miliyutin, ilk teklifini 1862'de yaptı. Bu teklif Çar tarafından kabul görmüş olsa da, tam anlamıyla yürürlüğe girmesi 1874'ü buldu. Teklifin özü, yirmi beş yıllık askerlik süresinin yerine, altı yıl olarak belirlenmiş sınırlı bir süreyi temel alan zorunlu askerlik sisteminin geçirilmesiydi. Muhafazakârlar, ordunun toplumsal bir zümre olarak kalmasını, köylülerin, soylularca komuta edilen askerlere dönüşmesini istiyordu; Milyutin ise böyle bir ordunun her bakımdan geri kalacağını, Kırım Savaşı'nda uğranan bozgunları tekrarlamaya mahkûm olacağını düşünüyordu. Özgür köylülerin askerlik hizmeti verip ardından köylerine, tarım yapmaya dönmemesi için sebep göremiyordu. Milyutin'in güçlü iradesi ve Çar'ın kararlılığıyla girişilen etkin bir ordu oluşturma projesi sayesinde, askerî reform pek çok siyasi kararsızlık arasından sıyrılmış ve yolundan sapmamıştır.

Kararsızlıklar gerçekten de yaşandı. 1858-1859'da reform meselesi kamuoyundaki tartışmalarda konu edilmeye başlar başlamaz, bu tartışma, devletin himaye ettiği liberal reform ile muhafazakârların direnişi çerçevesinin dışına taştı. Hem bürokrasi dışındaki liberaller hem de genç radikaller, devlet komitelerinin kapalı kapıları ardında bakanların kafa yorduğu kararların çok daha ötesine uzanan fikirler sunmaya başladı. Bu meydan okumanın sebebi büyük oranda, eğitimli toplumun geçirdiği dönüşüm ve tanım gereği eğitimli ve meslek erbabı olan aydınların oluşumuydu; bunlar çoğunlukla pleb kökenliydi ve soylularla bağlantılı değildi. Aydınların çekirdeğini meslek erbabı kişiler, yani öğretmenler, doktorlar, bilimciler, mühendisler oluşturuyordu; fakat bu terim, temel düzeyin üstünde eğitimi olan herkesi kapsar hale gelmişti ve elbette öğrencileri de içeriyordu. Çoğunlukla üniversite içinde ve çevresinde, genç erkekler ve (ilk defa) kadınlar, sadece devlet önderliğini reddetmekle kalmıyor, aynı zamanda yeni kültürün parçası haline geliyordu; çünkü bu nesil, Herzen'e, Bakunin'e ve pek çok liberale ilham vermiş olan idealist Alman felsefesini bir kenara bırakmış, doğa bilimlerine yönelmişti. Turgenyev'in 1862 tarihli romanı *Babalar ve Oğullar*, geçmişin düşüncelerini reddeden bu yeni nesli "nihilist" terimiyle nitelemişti. Bu

nesil, hiçbir şeye (Latincede "nihil") inanmamakla suçlanıyordu. Bunun mayası, Kırım Savaşı sonrası dönemde epey özgürlük alanı bulan üniversite öğrencileri içinde tutmaya başlamıştı. 1861'in güz aylarında Petersburg Üniversitesi'nde yaşanan pek de önemli sayılmayacak bir huzursuzluk sonucunda üniversiteyi kapatan yetkililer, üniversiteler ile akademilerdeki radikal faaliyetlerin peşine düştüler. Üye sayıları birkaç düzineyi aşmayan küçük radikal topluluklar devrimci bildiriler dağıtmaya başlayınca, hükümet, büyük bir komplo hazırlandığına kanaat getirdi. Bu yıllarda, Rusya'daki çoğu üniversite şehrinde az çok radikal fikirlere sahip öğrenci komünleri kuruldu; bunun sebebi kısmen iktisadiydi, ama aynı zamanda, basit komün hayatının geleceğe uzanan yol olduğuna da kanaat getirmişlerdi. Öğrenciler, Herzen'i bilmelerine, Batının liberal ve radikal edebiyatını epey okumuş olmalarına rağmen, kahramanları Nikolay Çernişevski'ydi; Sibirya'da sürgüne gönderildiği için uzun süredir sesi soluğu çıkmasa da, fikirleri radikaller üzerinde hâlâ oldukça etkiliydi.

Çernişevski, 1853'te çok okunan dergilerden biri olan *Çağdaş*'taki yazılarıyla tanınmaya başlamadan önce, radikal aydınlar içinde öncü bir fikir ve kültür adamı olarak isim yapmıştı ve bu konumunu bir nesil boyunca koruyacaktı. Bir papazın oğlu olan ve seküler bir lise yerine ilahiyat okulundan mezun olan Çernişevski, Petersburg Üniversitesi'ne girmeyi başardı ve edebiyat dalında yüksek lisans derecesi aldı. Fakat *Çağdaş* dergisinin sayfalarında edebiyattan farklı konuları da işliyordu. Vakit bulabildiğinde felsefe, iktisat ve siyaset, özellikle de Batı Avrupa siyaseti konusunda yazılar kaleme alıyordu; zira bu konuda yazı yayımlamak, Rusya siyaseti üzerine yazmaktan kolaydı. Aynı zamanda, köylü sorununa, serfliğin ilgasıyla ilgili iktisadi, idari, toplumsal meselelere epey yer veriyordu. Çernişevski, hükümete ve toplumun eğitimli kesimine mensup liberal iktisatçıların görüşlerinin aksine, ortak toprak mülkiyetine, tarımına ve köy düzeyinde karar verme sürecine dayanan köy topluluğunun muhafaza edilmesini savunuyordu. Bu bakımdan Herzen'e yakın duran Çernişevski, Rusya'nın köy topluluğu etrafında bir nevi tarım sosyalizmi inşa edebileceğine, böylece Victoria döneminde İngiltere'de ve Avrupa toplumlarında gözlemlenen sanayileşmeyle bağlantılı olumsuz sonuçlardan sakınılabileceğine inanıyordu. Gerçek bir devrimci örgüt kurmak yerine Çarlık rejiminin devrilmesini ummakla ve bu süreçte faal rol üstlenenlere yakınlık duymakla yetinen Çernişevski de nihayetinde bir devrimciydi.

Şekillenmekte olan devrimci harekete Çernişevski'nin en güçlü katkısı, *Çağdaş*'ta yazdığı makalelerdi. Dergi etrafında toplanan radikaller,

doğa bilimlerinin her türlü bilgiye ulaşmada kilit unsur olduğuna, biyoloji ve kimyanın geri kalmış bir alan olan sosyal bilimleri kısa süre içinde yakalayacağına kanaat getirmişti. İnsana dair görüşleri, kıyasıya biyolojiye dayanıyordu: Ruhanî varlık yoktur diyorlardı ve dine yönelttikleri itiraz, tanrıdan ziyade ruha inanmamayı temel alıyor gibiydi. Çernişevski ile çalışma arkadaşları sanata dair, esasen faydacı bir görüş benimsemişti; sanatın görevi, savlarıyla ve gerçeğin aslında ne olduğuna dair imgeler sunmasıyla, okuyucuların bilincini dönüştürmektir diyorlardı. 1862'de hükümet, Çernişevski'nin radikaller arasında en önemli şahsiyet olduğunu fark etti, onu susturmaya karar verdi. Üçüncü Daire, Herzen'le ilişki kurduğu ve halkı devlete karşı isyana teşvik ettiği şüphesiyle Çernişevski'yi tutuklattı, fakat aleyhinde pek bir bulguya rastlanamadı. Herzen'le bağlantılı olduğu kanıtlanamayan Çernişevski'nin makaleleri de kendi başına suç unsuru barındırmıyordu. Birkaç ay sonra radikaller arasında bir polis ajanı buldular; başka bir suçlamayla tutuklanmış olan bu ajan, elinde bizzat Çernişevski'den aldığı mektuplar ve köylüleri isyana çağıran bir bildiri olduğunu iddia ediyordu. Üçüncü Daire, bu belgeleri kanıt olarak kullanarak yeni bir suçlamada bulundu ve Çernişevski, isyan çıkarma suçundan hüküm giydi. Uygun görülen ceza, madenlerde on dört yıl çalışma (bu ceza daha sonra hafifletilecekti) ve Sibirya'da ömür boyu sürgündü. Çernişevski'nin Sibirya'dan ayrılmasına, ancak 1883'te, ölümünden altı yıl önce izin verildi.

Çernişevski, yeni neslin değerlerini eksiksiz bir biçimde yansıtan *Nasıl Yapmalı?* adlı romanını, 1862'de tutuklanışının ardından konduğu Petro-Pavel Kalesi'nin zindanında kaleme aldı. Toplumun yeniden düzenlenmesine dair bir örnek ve bir gelecek planı sunan bu roman, sansür idaresinin bir hatası sonucu yasal olarak yayımlanabildi. Ana fikri, komün imalat atölyeleri ve yaşam düzeni kurmak, böylece bireyi yoksulluğun ve geleneksel ailenin zincirlerinden kurtarmaktı. Çernişevski'nin romanı, sosyalist olduğu kadar feminist bir yaklaşıma da sahipti. Onun tasarısının merkezî parçalarından biri, hangi sınıfa mensup olursa olsun bütün kadınların özgürleşmesiydi; çünkü Çernişevski yalnızca köylülerin ve işçilerin özgürleşmesinin savunucusu olduğunu değil, aynı zamanda "akılcı bir bencilliği" benimsemiş bir toplumun getireceği bireysel özgürlüğün de savunucusu olduğunu düşünüyordu. Kitap, bir neslin kutsal kitabına dönüştü ve kitaptaki sadık devrimci, özgürleşen koca ve yeni kadın gibi karakterler, zamanın gençliğine salt birtakım idealler değil, aynı zamanda belirli davranış kalıpları da aşıladı; pek çok insan bu davranışlara harfi harfine uyuyordu. Üst sınıf görgüsünde küçük görülen, erkeklerin saç uzatması ve kadınların saçlarını kısa kestirmesi,

ayrıca kabalığa varacak tarzda giyinmek ve genel dağınıklık, öğrenciler arasında moda oldu ve koca bir neslin tarzını belirledi. Çernişevski'nin tutuklanıp sürgüne gönderilişi, radikalleri halka ulaşan bir sesten mahrum bırakırken, bir yandan, bütün imparatorlukta öğrenciler ve gençler arasında elden ele dolaşan geniş bir yeraltı ve mülteci edebiyatının doğmasına yol açtı.

Radikaller, kısa süre içinde Rus yaşamının ve kültürünün ana sahnesini ele geçirmekle kalmayacak, onların kısıtlılıklarını ve hatalarını gözler önüne sermeyi amaçlayan bir dizi "nihilist-karşıtı" romanın yazılmasına da vesile olacaklardı. Bununla birlikte, Kırım Savaşı sonrasındaki on yıllık dönem, aynı zamanda Rus liberalizminin oluştuğu dönemdi; bu akım, nüvesini profesörlerin, doktorların ve öğretmenlerin oluşturduğu aydınlar içinde radikallere kıyasla daha fazla destek bulmuştur. Liberal nesil aynı zamanda çağın yeni bilimciliğinden de derinden etkilenmiş, Darwin'de, Herbert Spencer'da ve Fransız pozitivizminde kendine bir Avrupa modeli bulmuştu. Bununla birlikte, liberallerin ilk ve esas önderi, gençlik çağının Hegelciliğine bağlı kalmıştı, fakat radikal değil, liberal bir yorumu benimsemişti. Söz konusu önder, hukuk profesörü Boris Çiçerin'di; onun Rus tarihine dair anlayışı, siyasi fikirlerine ve hukuk eğitimine neredeyse bire bir uyuyordu. Çiçerin'e göre, Büyük Petro'ya kadar olan erken dönem Rus tarihi, devlet olma statüsünün ortaya çıkışının tarihiydi. Otokrasi, bu çağın geç evrelerinden ayakta kalan ilkel bir yapıydı; zamanında gerekli olmuştu ama artık günü geçmeye başlamıştı. Petro'nun saltanatı, otokrasi yapısı içinde yasallığın ortaya çıkışının sinyalini vermişti; bu gelişmenin olgunluk evresi Çiçerin'in zamanında yapılan büyük reformlarla başlıyordu. Reform neslinin görevi bu süreci ileri taşımaktı; toplumun daha da gelişmesi, Rusya'yı anayasaya uygun bir medeniyet seviyesine çıkaracaktı. Anayasa, geleceğin işiydi; bugün için görev, devlette reform yapma sürecini sürdürmek, bunu berbat etmemekti.

Çiçerin'in fikirleri ya da bunların kimi çeşitlemeleri, 19. yüzyılda Avrupa'daki ilerlemelere toplumun genelinde duyulan hayranlığa kolaylıkla uyuyordu; liberaller, er geç Rusya'da da zafere ulaşacak dünya çapındaki bu sürecin parçası olarak görüyordu kendilerini. Bu fikirler, *zemstvo* eylemcilerine, ayrıca yeni gazetelerde ve daha düşünsel olan "kalın dergiler"de toplanan gazetecilere ve yazarlara ilham veriyordu. Söz konusu dergiler bu çağ için biçilmiş kaftandı; çünkü sansür, kalın dergilere kıyasla günlük gazetelerle ve halka yönelik edebiyatla çok daha fazla ilgileniyordu. İngiltere'deki yerel yönetimlerle ya da Rus kırsalının iktisadi sorunlarıyla ilgili uzun bilimsel tartışmaların sansürden geç-

mesi çok daha kolaydı (dolayısıyla Karl Marx'ın *Kapital*'i Rusya'da yasal olarak yayımlanabilmişti). Kalın dergiler arasında en çok rağbet göreni, 1866'da kurulmuş olan *Vestnik Evropi*'ydi (Avrupa Ulağı). Her ay abonelerin eline, gazetecilik bakımından son derece nitelikli, hatta güncel konular, romanlar, şiirler hakkında akademik makaleler içeren üç-dört yüz sayfalık bir dergi geçiyordu; dergiler, Rus edebiyatının gelecekteki klasiklerini ve çoğunlukla bir Batı dilinden çevrilmiş romanlar da içeriyordu. Dergi, faydalı bilgilerle doluydu; uzun makalelerde yazarlar, sadece başlıkta belirtilen konuyu işlemekle kalmıyor, bilimsel, toplumsal, iktisadi, hatta tıbbi konulara ilişkin çeşitli faydalı bilgi mecralarına da el atıyordu. İmparatorluğun dört bir yanındaki taşra eşrafının kabul salonları ve lise öğretmenlerinin kütüphaneleri için bu tür dergiler adeta hayat damarıydı; onları Rusya'ya ve dünyanın geri kalanına bağlıyordu, ayrıca *zemstvo* çalışmalarının ve Rusya'yı modern bir topluma dönüştürmeye yönelik başka girişimlerin kararlı bir şekilde sürdürülmesini mümkün kılan ilham kaynaklarından biriydi.

Kırım Savaşı'ndan sonra muhafazakâr düşünce de kökten değişti. Çok kalabalık olan ve genelde fikren uyuşan liberallerin aksine, muhafazakâr kanat, birbiriyle dalaşan bir dizi küçük topluluktan ve yandaşı olmayan, kendine özgü düşünürlerden meydana geliyordu. En önemli topluluk, bankerler ve Moskova'nın kumaş milyonerleri tarafından desteklenen Slavperverlerdi. Milyonerler, bunların çıkardığı dergileri sübvanse ederek, fikirlerini halka aktarmalarına imkân sağlıyordu; yine de, bu dergilerin dolaşımı asla liberal yayınlarınkine ulaşamamıştır. Slavperverler reform sürecini genelde desteklemelerine karşın, çok fazla reform yapılmasının, Batı kalıplarını düşünmeksizin benimsemenin sonucu olduğunu düşünüyorlardı. Milliyetçilik giderek Slavperverlik ideolojisinin baskın unsuru haline geliyordu. Belirli alanlarda daha fazla hamle yapmanın, özellikle de herhangi bir liberal (devlette ya da dışında) önlemin, köy topluluğunu zayıflatacağından korkuyorlardı; çünkü onlara göre, siyasi ve toplumsal ihtilafların yaşandığı dünya konjonktürüne karşılık Rusya'nın sahip olduğu benzersiz uyumunun temeli köy topluluğuydu. Verdikleri genel desteğe rağmen, otokrasiyi ve otokratik siyaseti eleştirmekten de geri kalmıyorlardı; bu nedenle resmî makamların dikkatini çekmiş, düşmanlığını kazanmışlardır.

Polonya isyanına kadar liberallerin sözcülerinden olan Mihail Katkov, muhafazakâr fikirlerin en güçlü savunucularındandı. İsyanın ardından Katkov ve hükümetle ara sıra ters düşse de hükümet tarafından sübvanse edilen *Moskovski Vedomosti* (Moskova Haberleri) adlı yayını, Rus milliyetçiliğinin ve otokrasi fikrinin halka yönelik başlıca sesi oldu.

Katkov bir nevi "Batılılaşmacı" muhafazakârlığı savunuyordu; buna göre Rusya sınai bir toplum düzeni kurmalı, ama geçmişin otoriter yönetim biçimini modern idare yöntemleriyle güncelleştirilip sürdürmeliydi. Katkov, Bismarck Almanyasına birçok bakımdan hayrandı; Rusya'nın bu ülkeyi, en azından keskin milliyetçiliğini taklit etmesini umuyordu. Katkov'un bahsettiği milliyetçilik, Uvarov'un ve I. Nikolay'ın müphem "milliyet" ilkesinden daha çirkindi. Katkov, amansız bir Polonya ve Yahudi karşıtıydı, ayrıca Almanya'ya onca hayranlık beslemesine rağmen, Rusya hükümetinde, ordusunda ve sarayında hâlâ belirgin rol oynayan Baltık Alman aristokrasisinin amansız düşmanıydı. Aynı zamanda saldırgan bir dış siyaset yürütülmesinden yanaydı ve Alman karşıtı bir siyasetin benimsenmesini savunuyordu. Hükümetin Katkov'dan bütünüyle memnun olduğu söylenemezdi (Baltık Almanları meselesi sürekli can sıkıyordu); çünkü hükümetin dostane bile olsa eleştiriye tahammülü yoktu, fakat Katkov'suz da yapamıyordu. Muhafazakâr eşrafın ve resmî yetkililerin gözünde Katkov bir kâhindi. Öteki muhafazakâr seslerin, Dostoyevski'nin bile bu kadar takipçisi yoktu.

Muhafazakârlar ve hükümet, en çok devrimci hareketten korkuyor, haklı olarak bu hareketi siyasal, toplumsal, kültürel bir tehdit olarak algılıyorlardı. Çernişevski'nin romanından esinlenen radikal öğrencilerin kurduğu komünler aslında sarayın ya da liberal gazetecilerin ayrıcalıklı dünyasına ve okuyucularına çok uzaktı. Öğrenciler komünlerde, kadın erkek eşitliği de dahil, katı bir eşitlik sistemini yürürlüğe sokmuştu. Komünlerinin kapsamı, devrimci hareketten genişti; pek çok üyesinin siyasi görüşü belirsiz olmasına karşın, ideal bir toplanma zemini oluşturmuşlardı. Üniversite sayısının artması, seleflerine kıyasla çok daha fazla sayıda öğrencinin pleb kökenli olması anlamına geliyordu: rahiplerin, küçük memurların ve gelirleri en hafif tabiriyle statülerine denk olmayan soyluların çocukları. 1859'dan sonra, radikal idealle tamamen uyumlu bir biçimde, kademeli olarak üniversitelere kabul edilmeye başlayan kadınlar da devrimci harekette önemli bir rol edindi ve bu harekete belirgin bir tarz kazandırdı.

Genç devrimciler tamamen yeraltı faaliyetine yönelmişti. Devlet, iktidarı bütünüyle elinde tutup, siyasi partilerin oluşumuna izin vermediğinden, Rus toplumundaki reform yasal bir kamu siyasetinin ortaya çıkmasını sağlayamamıştı. Sadece liberaller ya da radikaller değil, devletin desteğini almış olan muhafazakârlar bile herhangi bir siyasi birlik kurmaktan men edilmişti. Sansürün başlıca kurbanları arasında Slavperverlerin önderi İvan Aksakov da vardı; oysa otokrasiyi destekleyen

Aksakov hem katı bir muhafazakâr hem de açıkça Yahudi düşmanıydı. Bununla birlikte Aksakov, otokrasiyi basında eleştirme hakkının olması gerektiğine inanıyordu. Hükümetse meseleyi farklı görüyordu ve nihayet Aksakov'un yayınları sona erdirildi. Liberaller, aydınların, özellikle de meslek erbabının çekirdeğinin geniş desteğini alıyordu; ayrıca pek çok kilit gazete ve süreli yayın bunların elindeydi, fakat örgütlü değillerdi. Liberal (ya da muhafazakâr) bir oluşuma en yakın yapı *zemstvo*'ydu; bunların toplantıları zaman zaman siyasi bir havaya bürünürdü, fakat polis ve idare, bu girişimlerin hiçbir yere varamaması için elinden geleni ardına koymuyordu. Hükümet harici tek siyasi aktör, devrimci gruplardı.

Erken dönemde, yani 1860'larda başlıca radikal topluluklar küçük ölçekliydi, üye sayıları en fazla birkaç düzineye varıyordu, üstelik kısa ömürlüydüler. Ayrıca komplocuydular ve birkaç karizmatik önderin egemenliği altındaydılar; bu önderlerin bazıları kişilikleri ve niyetleri kuşkulu gençlerdi; en ünlüleri ise Sergey Neçayev'di. Neçayev takipçilerini, emirlerine göre hareket ettiği devrimci bir "merkez komite"nin temsilcisi olduğuna ikna etmişti; oysa bu komite hayal mahsulüydü. 1869'un ikinci yarısında küçük grubuna, üyelerinden birinin polis muhbiri olduğunu söylemişti, onlar da adamı öldürmüştü. Polis, cinayet soruşturması sırasında örgütlenmeyi açığa çıkardı. Neçayev takipçilerini kaderleriyle baş başa bırakıp yurtdışına kaçtı; geride kalanlar Sibirya'ya sürgün edildi. Anarşist Bakunin bile, en başta Neçayev'in Rusya'da oluşan yeni bir dalgayı temsil ettiğini sanmış ama sonradan, akli dengesi bozuk ve ahlaktan yoksun biri olduğunu anlamıştı.

Neçayev'inkiler gibi küçük toplulukların kaderinde yenilgi vardı; ayrıca yaşanan olaylar da, tomurcuklanan radikal hareketin ilk on yıl içinde şahlanmasına izin vermedi. Fakat 4 Nisan 1866'da gerçekleşen Çar'a suikast girişimi, radikal hareketin hızlanmasına vesile oldu. Suikaste teşebbüs eden kişi, Dmitri Karakozov adlı biriydi; Volga bölgesinden küçük bir soylu olan Karakozov, birkaç yıl boyunca, genelde öğrencilerden oluşan çeşitli radikal topluluklara girip çıkmıştı. Neçayev'den daha ciddi kişilikleri olan ve suikast fikrine karşı çıkan yoldaşları onu fikrinden vazgeçirmeye epey uğraştılarsa da başaramadılar. Karakozov, Yaz Bahçesi'nden çıkarken Çar Aleksandr'a ateş etti ama ıskaladı ve ânında yakalandı. Kendisiyle konuşan Çar, Polonyalı olup olmadığını sordu. Karakozov safkan Rus olduğu yanıtını verince, polis bir terörizm vakasıyla uğraştığını anladı; bu, Rus devrimci hareketi açısından yeni bir olguydu. Karakozov, Çar'ı öldürmenin bir halk isyanı başlatacağına inanmıştı ya da hiç olmazsa hükümeti zayıflatıp daha ileri reformların yolunu açacağını düşünmüştü. Fakat gelişmeler bunun aksi yönde oldu;

hükümette taşlar yerinden oynadı: Liberal görüşe daha uzak bakanlar atandı ve gerici olduğu bilinen Kont Pyotr Şuvalov, Üçüncü Daire'nin başına geçti. Reformun hızı gözle görünür şekilde yavaşlayacaktı.

1870'e gelindiğinde, radikaller, komplo yöntemlerinin çirkin ve etkisiz olduğunu söyleyecek kadar deneyim kazanmışlardı. Her halükârda mesele, halk arasında, radikal fikirleri yaymak, öncelikle de köylülere ulaşmaktı. Sonuçta yeni örgütler kuruldu ve bunların üyeleri, genç radikallerin "halka gitmesi" gerektiğine karar verdi. Bunun üzerine 1874'te, pratik beceriler öğrenmeye başlayan binlerce kadın ve erkek, köylü toplumuna uyum sağlamak için kırsal alanlara gitmeye koyuldu. Somut siyasi hedefleri uzak geleceğe erteleyen radikaller, fikirlerini yaymaya yoğunlaştı. Birkaç yıl süren bu çaba tamamen başarısızlıkla sonuçlandı. Köylüler en iyi ihtimalle aldırmaz davranıyor; fakat yabancılara, özellikle de toplumun üst seviyelerinden gelenlere (öğrenciler ne kadar pleb kökenli olursa olsun farketmiyordu, sonuçta köylü değillerdi) genellikle kuşkuyla yaklaşıyordu. Pek çok köylü, radikalleri (*narodnik*, Rusça "halkçı") polise ihbar etti.

1876 yazına gelindiğinde, halka gitmenin başarısızlığa uğradığı anlaşılmıştı ve bu topluluğun Petersburg'daki kalıntıları, *Zemliya i Volya* ("Toprak ve Özgürlük") adlı düzenli bir örgüt kurdu. Yetkililer, bu yeni topluluğun eylemlerini fark edip üyelerinin pek çoğunu tutukladı; 1877'de halka açık toplu yargılamalarda "halka gitme" hareketinin gazileri ve bu yeni tutuklular baş rolü oynadı. Bu davalar hükümet için felaketle sonuçlandı; çünkü mahkemeye getirilen her mahpus, Rus halkının sefaletine dair coşkulu ve sağlam sebeplere dayanan açıklamalar yapıp, gelecekle ilgili planlarını anlattı. Elindeki yetersiz güçle ve köhnemiş yöntemlerle bu harekete karşı mücadele eden hükümet, hareketin cesaretini kıramadı. Rus zindanlarındaki uygulamaların ve koşulların ilkelliği çok olumsuz durumlara yol açıyordu; hem toplumda hem de devrimci çevrelerde gayet iyi bilinen bu olgu, isyancıları din şehidi mertebesine yükseltti. Derken, 1878'in başında Petersburg'daki mahpuslardan birinin, askerî vali General Trepov tarafından kırbaçlanması buyruğu verildi. Birkaç hafta sonra genç bir kadın, ricacılar için ayrılan vakitte generalin bürosuna girdi ve intikam almak için generali altıpatlarıyla vurdu. General aldığı yaralara rağmen sağ kaldı, fakat Vera Zasuliç adlı genç kadın, halka açık başka bir davada yargılandı. Jürinin mahkûm edemediği Zasuliç yurtdışına kaçtı. Bu andan itibaren hükümet, sivil mahkeme sisteminden uzak durup devrimcileri askerî mahkemelerde yargıladı.

Zasuliç'in eylemi, devrimciler ile polis arasında üç buçuk yıl sürecek acayip bir düellonun başlangıcıydı. Narodniklerin çoğu artık, toplumsal

devrimin, Rus otokrasisi yıkılmadan gerçekleşmeyeceğine inanıyordu. Rusya federal ve demokratik bir cumhuriyet olmadıkça, radikaller, toplumsal yenilenmeyi vaaz edecekleri hareket özgürlüğüne asla kavuşamayacaktı. Dolayısıyla, radikal toplumsal fikirleri yaymayı bırakıp, siyasi devrimin ve en önemlisi devlete karşı bir terör programının propagandasını yapmaya giriştiler. İnsanları rasgele hedef almıyorlardı: Terörün hedefi sadece devlet görevlileriydi; bunlar arasında çoğunlukla siyasi kontrolden ve baskıdan sorumlu olanları, yani polisleri, eyalet valilerini, içişleri bakanını ve bizzat Çar'ı hedef alıyorlardı. Terör harekâtı, harekette bölünme yarattı; terörden yana olan çoğunluk, *Narodnaya Volya* (Halkın İradesi) adlı yeni bir örgüt kurarken, eski ajitasyon ve propaganda yöneliminden vazgeçmek istemeyen azınlık, eski adları olan Toprak ve Özgürlük'ü değiştirmedi. Toprak ve Özgürlük mensuplarının çoğu kısa süre içinde yurtdışına göç edecekti.

Halkın İradesi'nin başlattığı eşgüdümlü terör harekâtı, Çar'ın dikkatini çekti. Kaderinin, Tanrı'nın elinde olduğuna inanan Aleksandr bu harekâta tepki vermekte acele etmedi; sarayın gelenekleri de güvenlik önlemleri alınmasını epey güçleştiriyordu. Çar her zaman yaptığı gibi yanına yalnızca bir Kazak mangası alarak Petersburg'da sık sık at sürüyor, daha büyük önlemler almayı reddediyordu. O dönemde hükümetle ve özel yaşamıyla meşguldü; çünkü Çariçe'nin 1880'deki ölümünün ardından, nihayet uzatmalı sevgilisi Prenses Yekaterina Dolgorukaya'yla evlenip çocuklarına meşruiyet kazandırabilmişti. Bu arada Çar'ı öldürme girişimleri sürüyordu; birkaç başarısız denemeden sonra, terör eylemleri, Kışlık Saray'a kadar ulaştı. Köylü kökenli bir avuç devrimciden biri olan Stepan Halturin, 1880'in başında marangoz kılığında saraya sızmayı başardı, patlattığı bombayla pek çok askeri ve muhafazı öldürdü, ama Çar'ı ıskaladı. Küçük bir devrimci çetesi devlette bunalım yaratmayı başarmıştı; devlet, reformlara rağmen, teröristlere karşı harekete geçemeyecek kadar köhnemişti ve herkesin desteğini yönetemeyecek, hatta alamayacak kadar otoriterdi. Yine de, hükümet bu sefer hemen tepki verdi. Aleksandr, Üçüncü Daire'nin yerine, İçişleri Bakanlığı uhdesindeki Polis Şubesi'ni harekete geçirip, General Kont Mihail Loris-Melikov idaresinde bir Üst Yürütme Komisyonu kurdu. Pek çok Avrupa ve Kafkas dilini bilen bir Ermeni olan Loris-Melikov'un, Kafkas savaşlarından ve Rus-Osmanlı savaşından kusursuz bir askerî sicili vardı ve yakın dönemde başarılı bir idareci olmuştu. Devrimcilerle savaş planı, hem baskı uygulamayı hem de neredeyse on yıldır durma noktasına gelen reform sürecine dönmeyi öngörüyordu. Liberal gazeteciler bu programı "vicdanlı diktatörlük" olarak adlandırdı. Loris-

Melikov kısa süre içinde İçişleri Bakanlığı'nın tepesine yükseldi ve daha büyük reformlara yönelik planları tedavüle soktu. Şubat 1881'de, devlete destek sağlamak ve topluma hükümetin hakikaten reform yapmaya niyetli olduğunu göstermek amacıyla *zemstvo*'ları bir araya getirmeyi hedefleyen bir istişarî yasama organının kurulması planlandı. Rusya belki de gerçekten bir değişim geçirecekti, ama kader başka bir yol çizmişti.

Narodnaya Volya, Loris-Melikov'u ve reform söylentilerini kaale almadı. Her halükârda, reform beklentisi hoşlarına gitmemişti; çünkü olası bir reform hükümetin ayakta kalmasına yardımcı olabilirdi ve ilave iktisadi reformlar, köy topluluğunun yapısına zarar verebilirdi. *Narodnaya Volya*'nın Aleksandr Jelyabov ve Sofiya Perovskaya idaresindeki icra komitesi tüm kaynaklarını Çarı öldürmek için seferber etti ve 1 Mart 1881'de bu işi başardılar. Aleksandr, Petersburg'da Yekaterina Kanalı üzerinden Kışlık Saray'a dönerken, bir devrimci tarafından at arabasına bomba atıldı. Muhafızlardan birkaçı ve on dört yaşında bir oğlan bu saldırıda can verdi, pek çoğu yaralandı. Çar ne olup bittiğini görmek için arabadan dışarı çıkınca, kalabalığın içindeki ikinci bir teröristin attığı bombayla ölümcül bir yara aldı. Aleksandr bacakları kopmuş halde Kışlık Saray'a taşındı ve kısa süre içinde öldü. Köylüleri özgürleştirmiş ve tereddüt ederek de olsa Rusya'yı dönüştürmüş olan Çar'ın son sözleri şunlar oldu: "Soğuk, soğuk... Beni saraya götürün... orada öleyim."

Oğlu Aleksandr, tahta III. Aleksandr adıyla çıktı ve başlarda yaşanan tartışmalardan sonra, reform ve yasama bahsini kapattı, Loris-Melikov da konumunu kaybetti. Suikastçılar halkın gözü önünde asıldı. Devrimcilerin Çarı öldürmesi eğitimli sınıfların gözünü korkmuştu; öte yandan pek çok köylü, bu suikastın, serflerin özgürleştirilmesi meselesinin öcünü almaya çalışan soyluların intikamı olduğuna inanıyordu. Suikastın başka bir etkisi de, Güney Rusya'nın Ukrayna eyaletlerinde Yahudilere yönelik ilk büyük pogromların* başlaması oldu. Bu pogrom, on yılı aşkın süre devam edecek muhafazakâr siyasetlere ve karşı-reforma uygun bir başlangıçtı. Fakat karşı-reform, nihayetinde pek başarılı olamadı. Bunun sebebi, özgün reformların gücü ve yasalarla sağlam bağları bulunmasıydı; sonuçta bu reformların çoğu rafa kaldırılamadı. Örneğin İçiş-

* Pogrom: Rusçada "yıkım" ya da "kargaşa"; kalabalıkların bir azınlığa ya da bu azınlığın mallarına resmi makamların açık ya da örtülü onayıyla saldırması. Daha çok Rusya'da 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında Yahudilere yönelik saldırılar veya katliamlar için kullanılmıştır —*çev. notu.*

leri Bakanlığı'nın yardakçıları tarafından sürekli taciz edilen *zemstvo*'lar dağılmadılar ve çalışmaya devam ettiler. Yeni kurumlar, Rus toplumunun dokusuna işlemiş, bunların gitgide artan ilerleyişi canlı kalmalarını sağlamıştı. Sansür uygulamalarına ve hem liberalleri hem radikalleri idari sürgüne göndermek gibi baskı biçimlerine rağmen, basın palazlanıp genişledi ve yakasını sıyırabildiği ölçüde, hükümetin siyasetlerinin tartışıldığı bir ortam yarattı. Sonuçta III. Aleksandr'ın otokrasisi, Rus toplumunun gelişimini geciktirdiyse de, durduramadı.

12 | Serflikten Kapitalizmin Emekleme Dönemine

Petersburg şehri, serfliğin kaldırılmasından sonra uzun yıllar boyunca Rusya'nın yaşadığı dönüşümün ete kemiğe bürünmüş hali gibiydi. 19. yüzyılda, deniz limanıyla birlikte hükümet binalarının, aristokratların malikânelerinin bulunduğu idari başkent olmaktan çıkıp, demiryollarının ve gitgide genişleyen liman ile eski kanal sisteminin beslediği büyük bir sanayi merkezine dönüştü.

Her ne kadar Baltık kıyısında bir liman olarak inşa edilmişse de, eski Petersburg'a şeklini veren öğeler, Kışlık Saray ile bunun çevresindeki askerî binalar ve hükümet binalarıydı. Bu binaların çoğu, klasik tarzdaydı ve en fazla üç-dört katlıydı. Petro, fiilî hükümet teşekkülünün, Neva nehrinin kuzey yakasında, Vasilyevski adasında yoğunlaşmasını istemişti; fakat bu mevki, kalıcı köprüler olmadığı için çok ücra bir yerdi, üstelik hükümetin, iktidarın merkezine, yani Çar'a yakın olması şarttı. Dolayısıyla, nehrin güney yakasında ve ana cadde Nevski Bulvarının batı ucunda bulunan Kışlık Saray, çabucak şehrin merkezi haline geldi. Saray Meydanının hemen karşı ucunda Kara Kuvvetleri Komutanlığı ve Dışişleri Bakanlığı duruyordu; Maliye Bakanlığı, ayrıca Senato, Devlet Şurası ve öbür büyük daireler de yakındaydı. Sadece, kapsamı genişletilmiş olan İçişleri Bakanlığı, güneydeki Fontanka ırmağının kıyısında yapılan yeni binalara nakledilmişti. Yüzyılın ortasına kadar ticaret ve alışveriş, Nevski Bulvarında ve şehrin kalabalık Alman ve yabancı tüccar nüfusunu barındıran Vasilyevski adasında yoğunlaşmıştı.

Kırım Savaşı'ndan sonra yapılan demiryolları ile yeni sanayi alanlarının coğrafyayı değiştirmeye başlamasıyla, şehrin dönüşümü ivme kazandı. Bu yıllarda Petersburg limanı büyük önem taşıyordu; zira yeni sanayiler için gerekli olan araç gerecin ve hammaddenin büyük kısmı yurtdışından geliyordu. 1890'larda yaşanan sanayi patlaması bunların tümünü değiştirdi; çünkü Rusya daha çok iç kaynaklardan faydalanmaya başlamıştı. Madencilik ve makine üretimi, şehrin en büyük sanayileri haline geldi. Öncelikle dış mahallelerde inşa edilen devasa fabrikalar, eski zamanların banliyö villalarının, ormanlarının ve köylerinin yerini

aldı. Liman, dev bir tersaneye dönüştü. Elektrik sanayileri gibi yeni teknolojileri kullanan fabrikaların kent merkezine inşa edilmesi sayesinde, şehir, o zamanın Batı şehirlerinde görülen kökten toplumsal ayrışmayı asla yaşamadı. Sanayi patlaması aynı zamanda bankacılık ve maliyede de müthiş gelişime yol açtı; bu işkollarının merkezi hâlâ Nevski Bulvarı ve onu kesen sokaklardı.

Ekonomideki yükseliş, şehri başka bakımlardan da değiştirmiştir. 1890'lar ile 1914 arasında şehrin nüfusu yaklaşık bir milyondan, aşağı yukarı iki milyona çıkarak ikiye katlandı. Bu yeni şehir sakinlerinin çoğunluğunu oluşturan işçiler, genellikle köylerinde bıraktıkları ailelerinden uzakta, büyük fabrikaların yakınındaki kulübelerde yaşıyorlardı. Toplumsal yelpazenin öteki ucunda yer alan yeni zengin bankerler ve demiryolu kralları, şehir merkezi civarında, nehir kıyısında büyük konaklar satın almış ya da yaptırtmıştı. Yeni sanayilere epey ilgi gösteren büyük aristokratların pek çoğunun servetlerindeki artış, şehrin içinde ve çevresinde oturdukları daha da lüks meskenlerde kendini gösteriyordu. Bu ekonomik yükseliş aynı zamanda, yeni işlerin çalışanları, mühendisler ve teknisyenler, bunlara hizmet veren onca okul öğretmeni, doktor ve perakendeciden oluşan yeni bir orta sınıf yarattı. Artan nüfusun gereksinimleri, özellikle merkezî caddelerde ve şehrin kuzey yakasında inşaat faaliyetini canlandırdı. Bu yeni binalar, neo-rönesans, neo-Barok ve çoğunlukla *art nouveau* akımının Rus çeşitlemeleri gibi güncel mimari modaları yansıtıyordu. Tamamen klasik tarzda olan Petersburg, çok daha eklektik bir şehir haline geliyordu, ama klasik tarzda inşa edilmiş nüvesi hâlâ ayaktaydı. Kışlık Saray'dan yüksek binaya izin verilmediğinden, değişikliğin ölçeği sınırlıydı. Sonuçta, Paris'e ya da Berlin'e kıyasla inşaat yoğunluğu çok daha düşük bir şehir oluştu, gerçi büyük kısmında, usule uygun kamu parkları yoktu.

Özellikle 1900'dan sonra gündelik yaşam da değişti. Şehrin her tarafında yeni mağazalar türedi; hatta Nevski Bulvarının biraz ilerisinde İmparatorluk Muhafız Alayları'nın yatırımı olarak inşa edilmiş bir dükkân da mevcuttu. Caddenin daha da aşağısında, yeni Singer dikiş makineleri binası ve zengin gurmeler için ithal ve yerli mallar satan Eliseyev şarküterisi yer alıyordu. Şehir idaresi, telefon hizmetleri için gerekli finansmanı sağlamış ya da bir telefon şebekesi kurmuştu; yeni kanalizasyon ve su sistemlerinin maliyeti ise, yabancı bankalardan alınan borçlarla karşılanmıştı. 1907'de Westinghouse ile Rus yatırımcılar ortaklığında, şehrin ilk elektrikli tramvay hattı açıldı ve kısa sürede bütün şehri kapladı. Merkezdeki ana caddeler elektrikle aydınlatılıyordu; şehrin öteki kısımlarında ise kış karanlığını ve sisi dağıtmak için daha

fazla sayıda gaz lambası kullanılıyordu. Neva üzerindeki yeni köprüler, şehrin su kenarındaki alanlarının cazibesini artırmış, ayrıca şehrin çeşitli kısımları arasındaki iletişimi ilk defa kolaylaştırmıştı.

Şehrin toplumsal yaşamının merkezi saraydı. Saray baloları ve görkemli etkinlikler 1890'lara dek başkentte hayatın ve siyasetin cilvelerine pırıltılı bir fon oluşturdu. Büyük aristokratların evlerinin de geri kalır yanı yoktu. Bu aristokratlar, profesyonel sanatçıların katıldığı muhteşem eğlenceler tertipliyordu; mesela Yusupov Sarayı gibi kimi sarayların kendi özel tiyatroları vardı. Büyük kraliyet tiyatroları, özellikle Mariinski Tiyatrosu, eski aristokratların ve yeni zenginlerin servetlerini sergilediği mecralardan biriydi. Aydınlar ve orta sınıflar, arzuladıkları "ileri" kültürü, ister devlet finanse etsin ister şahsa ait olsun hakiki sahnelerde buluyordu. Emekçilerin yaşadığı kenar mahallelerde, pek çoğu yazları açık alanda faaliyet gösteren halk tiyatroları vardı ve bunlar, kitlelere ucuz eğlence sunuyordu. Nevski Bulvarının seçkin tesislerinden kenar mahallelerin en aşağılık batakhanelerine uzanan geniş restoranlar yelpazesi, her türden insanın ihtiyacını karşılıyordu. Petersburg, Rusya'nın sanat merkezi konumundaydı. Mariinski Tiyatrosu'nda temsil veren ve aristokrasinin gözbebeği olan İmparatorluk Balesi'nin yanı sıra, opera ve sahne sanatları da gelişmişti. Sanat dünyasından suprematizme varana dek Rus resmindeki yeni akımların çoğu Petersburg'da vücut bulurken, 1890'lardan itibaren büyük yazarların neredeyse hepsi şehri mesken tutmuştu.

Petersburg, bütün bu sanatsal ihtişamına rağmen, özünde bir siyasi iktidar merkeziydi. 1905'ten sonra Petersburg'da yayımlanmaya başlayan yasal siyasi partilere ait gazeteler hem hükümet hem de yeni kurulan Duma hakkında haberler basıyordu. Duma, Yekaterina'nın gözdesi Potemkin'in merkezin doğusunda kalan eski sarayına yerleşti. Siyaset hâlâ Çar'ın başlıca ilgi alanıydı ve şehirdeki mevcudiyeti, devletin işleyişi bakımından yaşamsal önem taşıyordu. Fiilen şehirde az vakit geçiren II. Nikolay, Çarskoye Selo'da ya da Peterhof'ta, hatta Kırım'daki arazilerinde daha sakin bir yaşam sürmeyi yeğlerdi. Tiyatroya nadiren gelir, aristokrasinin muhalefetine rağmen, katıldığı toplumsal etkinlikleri saray balolarıyla ve birtakım önemli merasimlerle sınırlı tutardı. Çar ve danışmanları, narodnik devrimcilerin yürüttüğü ısrarlı terör harekâtı sürerken halkın önüne çıkmaktan rahatsızlık duyuyordu; ayrıca Nikolay şahsen, ailesiyle birlikte sade bir yaşamı tercih ediyordu. Bunlar makul kararlar olmasına rağmen, hızlı toplumsal ve siyasi değişikliklerin yaşandığı bir zamanda iktidarın dengesini yitirmesine yol açmıştır; zira devletin yüzyıllar boyunca Rusya'nın gelişiminde merkezî bir rol oyna-

masının ardından, birdenbire geminin kaptanı yokmuş gibi bir görüntü ortaya çıkmıştır.

Rus devletinin siyaseti, en çok iktisadi ve toplumsal gelişim konularında istenmeyen sonuçlar doğurdu. 1860'ların reformcuları ile bir nesil sonra Kont Sergey Vitte mevcut toplumsal yapıyı mümkün mertebe muhafaza etmeye çalışırken, sınai kapitalizmi de teşvik etmeye çalıştılar. Bu dönem boyunca devlet, ister kamusal ister özel olsun, demiryolu inşasını finanse etti, yurtdışından borç alınmasını sağladı, Rus işadamlarının bol kazançlı sözleşmeler imzalamalarını sağladı. Demiryolu inşasını desteklemek amacıyla gümrük tarifesi sistemini kuran devlet, sonraki yıllarda Rus sanayisini teşvik maksadıyla daha korumacı bir sisteme geçti. Bununla birlikte, sanayinin gelişiminin zararına da olsa, toprak sahibi eşrafın ve köylülerin korunması temel hedef olarak kalmıştı. Köy topluluğunun yaşatılması, köylülerin köylerini terk edip sanayide emek gücüne katılmalarını kısıtlıyor ama engelleyemiyordu. Yeni iktisadi kuvvetlerin kuşatması altında olan eşrafın toprak mülkiyetinin yok olmaması da hükümetin hedeflerinden biriydi. Başbakan Stolipin'in 1907'den sonra başlattığı köy cemiyetinin vidalarını gevşetme girişimi de, eşrafı bitirmek değil güçlendirmek amacıyla tasarlanmış çeşitli aşamalardan oluşan bir programdı. Fakat nihayetinde devlet, Rus toplumunun evrimini yönlendiremiyor, sadece etkiliyordu. Hükümet kurallarının çıkardığı engellere rağmen, fabrikalar filizlendi, bankalar ile mali ve ticari kurumlar arttı. Demiryolu inşası gibi devletin himaye ettiği programlar sayesinde yeni şehirler ve yeni sanayiler doğdu; gitgide köhneyen devlet idaresi, bunları siyasetin talep ettiği şekillerde yönetemiyordu. Gazeteler, tramvay hatları, restoranlar, amatör kültür kurumlarıyla modern şehirler eski Rusya'da o güne dek bilinmeyen, Batı Avrupa ve Amerika'dakiyle aynı çizgide yaşam biçimleri yarattı. Hükümet ne yaparsa yapsın, Rusya yavaş yavaş ama inatla modernleşiyordu.

Rus toplumundaki değişikliklerin itici gücü sanayileşmeydi. Kırım Savaşı'nın bittiği dönemde Rusya bütünüyle sanayiden uzak değildi; Orta Rusya'da, yani Moskova'da ve çevre şehirlerde dokuma sanayisi palazlanıyor, çoğunlukla modern cihazlarla, buharlı dokuma tezgâhlarıyla ve başka makinelerle üretim yapılıyordu. Bu sanayinin başında, bir dizi yerli işadamı bulunuyordu; bunların çoğu Kadim İman'a mensup, köy kökenli kişilerdi. Morozovlar, Riyabuşinskiler, Guçkovlar gibi Kadim İman'a mensup kimi aileler, Moskova'da ve çevresindeki şehirlerde fabrikalar inşa etti. Kadim İman'ın içe dönük ve zaman zaman yabancı düşmanlığına varan mezheplerine sadakatle bağlı olsalar da,

bu durum onları, İngiliz ve Alman makineleri satın almaktan ve bu makineleri çalıştırıp işçilerine kullanmayı öğretecek yabancıları getirmekten alıkoymuyordu. Bu büyük hanedanların kurucuları, tarımdan ya da küçük ölçekli ticaretten yola çıkıp 1840'larda fabrika, hatta banka sahibi olacak noktaya gelmişti. Bu kişiler zenginleşirken, ister erkek ister kız olsun çocuklarına yabancı dil öğretip, yeni teknolojileri de dahil, modern dünyayı tanıma imkânı sağlamıştı. Moskovalı sanayicilerin ve bankacıların en zengin kesimini oluşturan Kadim Müminlerin yanı sıra, Ortodoks işadamları da serpilmişti; örneğin Tretyakovlar taşra esnafı saflarından çıkıp Moskova'da, Kostroma'da ve başka yerlerde kendi dokuma fabrikalarını açmıştı. Petersburg'da işadamları daha kozmopolitti; zira bu grup (çoğu Ortodoks olan) Rusların yanı sıra Almanlar, İngilizler, Nobel ailesi gibi İsveçliler ve Yahudi banker Baron Horace Ginzburg gibi girişimcilerden oluşuyordu. Petersburg'da işadamları dokumadan ziyade madenciliğe, yeni teknolojilere, ayrıca finansa ve palazlanmakta olan ithalat-ihracat işlerine yoğunlaşmıştı. Güneyde, Baltık eyaletlerinde ve Polonya'da hızla başka merkezler ortaya çıktı. Polonya'da bankerlerin ve imalatçıların çoğunluğu Yahudi ya da Almandı; Güney Rusya'daysa demiryolu kralı ve nihayet banker olan Yahudi Polyakov Kardeşler, şeker pancarı işinde Rus ve Leh soylularla iş yapıyordu. Güneyde Gallerli John Hughes, Don nehri havzasının, Donbas (Donets Havzası) olarak bilinen kömür ve demir bölgesinin ilk büyük madencilik merkezi olan Yuzovka'yı kurdu. Günümüzde burası, Ukrayna'nın Donetsk kentidir.

Serflerin özgürleşmesinden sonraki ilk dönemde ise, dokuma sanayisi uzak ara en başarılı sanayiydi. Moskovalı dokuma imalatçıları, renkli bir zümreydi: Kadim Müminler ve Ortodokslar, girişimcilere dönüşen soylularla omuz omuza vermişti. Bunların pek çoğu, fabrikalarını belirgin bir ataerkil anlayışla işletiyordu; ucuz konutlar, eğlence yerleri ve okullar inşa ediyorlardı. Dokuma imalatçısı Timofey Morozov, kendi işini genellikle tek başına ve demir yumrukla yöneten bir Kadim İman müridiydi. Fabrikası, mamullerinin yüksek niteliğiyle öne çıkıyordu; bu mamuller, (yüzyılın sonuna kadar) ithal pamuktan İngiliz makineleriyle dokunuyordu. Aynı zamanda, işçileri için sağlık tesisleri kurmuştu; onlara çeşitli imkânlar sunuyor, üstelik konut verip eğlenebilecekleri tesisler kuruyordu. Hem dinî inancından ötürü hem de sarhoş ya da akşamdan kalma işçilerin yüksek nitelikli iş çıkartamayacağını bildiği için, işçi sınıfının içki içme alışkanlığıyla kıyasıya mücadele halindeydi. Pek çok yönüyle eski dünyada kalmış biri olan Morozov'un kültürel hamiliği, Petro öncesi Rusya'nın tarihine ve kültürüne uzanıyordu. Ayrıca Slavperverler içinde pek çok bağlantısı vardı; bunların yayınlarını Moskovalı

işadamları sübvanse ediyordu. 1880'lerin ilk yarısında dokuma piyasası aniden daralınca, bunların hiçbirinin ona faydası dokunmadı: Morozov, bu daralmaya tepki olarak ücretlerde kesintiye gitti ve işçilerinden daha fazlasını talep etti. İşçiler buna, Ocak 1885'te isyanla ve yıkımla yanıt verdi; Rusya tarihindeki ilk büyük grevlerden biri gerçekleştirildi. Morozov'un oğlu Savva, bir yirmi yıl daha bu anlayışı sürdürmeye çabalamış olsa da, pederşahilik çağının sona erdiği belliydi. Nihayetinde, pek çok başka işletmedeki gibi, firmanın idaresi mühendislere ve orta düzey idarecilere geçti, eski işadamlarının kişisel tarzının pabucu dama atılmış oldu.

Dokuma sanayisi önemli olsa da, ithal teçhizata bağımlıydı ve Rusya'nın iktisadi gelişimine ilişkin genel sorunu çözememişti. Kırım Savaşı'nın sonucu, bir şeylerin yapılması gerektiğini hükümete fazlasıyla göstermişti. Devlet, köylülerin özgürleştirilmesi adımını atarken, aynı zamanda bol bol demiryolu inşa edilmesini de teşvik ediyordu. 19. yüzyılda elzem bir altyapı olan demiryolları, sanayileşme için yaşamsal önem taşıyan mal sevkıyatını sağlıyordu. Rusya gibi mesafelerin engin olduğu ve doğal kaynakların birbirlerinden binlerce kilometre uzaklıkta olduğu bir ülkede, demiryolu vazgeçilmez bir unsurdu. Demiryolu olmadan, Rusya modern çağa giremezdi. Demiryolu inşa etme çabaları, özellikle Mihail Reutern'in görev süresinde (1862-1877), Maliye Bakanlığı eliyle yürütülmüştü; Reutern, Grandük Konstantin Nikolayeviç'in emrinde çalışmış bir Baltık Almanı soylusuydu. Reutern zorlu bir sorunla karşı karşıyaydı; çünkü Kırım Savaşı yüzünden hazine sıfırı tüketmişti ve serfliğin kaldırılması sürecinin işlemesi için, daha da fazla harcama yapılması gerekiyordu. Reutern şahsa özel sanayiyi ilkesel olarak desteklese de, Rusya'nın sermayeden yoksun olduğunu fark etmişti. Reutern ve hükümetteki çoğu ilerlemeci, demiryolunun yaşamsal önem taşıdığı kanaatindeydi; yeterli sermaye takviyesi yapıldığı takdirde, özel girişimlerin demiryolu inşa edebileceğini düşünüyorlardı. Reutern'in seleflerinin başvurduğu Fransız Credit Mobilier Bankası, Rus demiryollarını inşa etmek maksadıyla büyük bir şirket kurmuştu. Bu girişimin pahalı bir hata olduğu anlaşılacaktı ve gerçek sıçrama ancak 1866'dan sonra, operasyonların merkezinde Rus maliyesinin bulunduğu dönemde başladı. Rus hazinesi, güvence vermeyi sürdürüyor, bazen de halktan gizli olarak doğrudan sübvansiyon sağlıyordu; fakat girişimlerin ve sermayenin çoğu şahıslara aitti.

Şahsi yatırımcıların, hükümetle sağlam temasları olan işadamlarından ve çoğunlukla devlet görevlileri arasından çıkmış olması şaşırtıcı değil. P. G. von Derviz ve K. F. von Meck gibi kimileri, demiryo-

lu inşa etmek amacıyla devlet memurluğunu bırakmış Rus-Alman memurlardı. Devletin votka tekeline ortak olarak iş hayatına atılanlar da vardı. Büyük servetler kazandırmış olan votka tekeli, başka yatırımlar için kullanılacak şahsi sermayenin büyük kısmını temin etmişti, ayrıca devlet yetkilileriyle önemli temasların kurulmasını sağlamıştı.

Çağın büyük "demiryolu kralı" Samuel Polyakov, Yahudi yerleşiminde doğduğu Orşa şehri civarındaki votka tekelinde çalışarak iş dünyasına atıldı. Kısa süreliğine Posta ve Telgraf Bakanı olmuş Kont I. M. Tolstoy'la bu iş sayesinde temas kurdu. Votka işini bırakıp inşaat müteahhiti olan Polyakov, Tolstoy'un himayesinde çeşitli demiryolu projelerinde çalıştı. 1870'lere gelindiğinde bütün Rusya'da, çalışmasının hızı ve etkinliğiyle ünlü olmuştu (işin niteliğiyse her zaman yüksek değildi). Rus-Osmanlı savaşı sırasında ordudan kazançlı ihaleler aldı. Yahudi Polyakov'un pek çok Hıristiyan rakibi olduğu gibi, iş ortağı da vardı; iş ortakları arasında Moskovalı kumaş imalatçıları ve bankerler, ayrıca önde gelen aristokratlar bulunuyordu. Demiryolu inşası iş dünyası ile hükümet arasında işbirliğini zorunlu kılıyordu; dolayısıyla her demiryolu inşacısının, idarenin çeşitli kademelerinde hamileri ve ücretli simsarları vardı. Hızlı demiryolu inşasına girişen öteki ülkelerde olduğu gibi (örneğin Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri), Rusya'da da, çağın en muhteşem teknik harikası aynı zamanda en güçlü rüşvet mekanizmasıydı. Bütün bunların yanında, dış kaynaklı sermaye ihtiyacı sürürüyordu ve hazine sık sık Fransız, Alman ve Belçikalı yatırımcılara garanti vermek için devreye giriyordu. Devlet, neredeyse her demiryolu şirketini güvence altına alıp işleyişini denetlese de, 1890'lara dek Rus demiryollarının çoğu şahısların elinde kalmıştır.

Demiryolları, bol miktarda demir, çelik, kömür gerektiriyordu. Rusya'nın epey demir cevheri ve kömürü olsa da, bunları işleyecek tesislerin sayısı azdı. Urallar'daki demir işletmeleri çağı yakalayamamış, teknik olarak geri kalmıştı; üstelik Rusya'nın gereksinimini karşılayamayacak denli ufaktı. Dolayısıyla hükümet, rayların, katarların ve hurda metal gibi sanayi malzemelerinin düşük gümrük vergisiyle ithal edilmesine olanak tanıyan bir gümrük vergisi siyaseti benimsedi. Petersburg'daki Putilov fabrikası gibi Rus maden işleme tesislerini, ithal hurdadan ve dökme demirden ray ve başka teçhizat imalatına teşvik etti. 1890'lara gelindiğinde, Rusya bir sanayi toplumu olmaya doğru ilerliyordu.

Mühendislik, bu gelişmenin önemli bir parçasıydı. Bununla birlikte Rusya, modern mühendislik okullarından yoksundu. Bu tür tek kurum, Büyük Yekaterina'nın zamanından kalma Madencilik Enstitüsü'ydü.

Bu tarz okullar, Maliye Bakanlığı'nın yetki alanına giriyordu; Kırım Savaşı'ndan bu yana iktisadi gelişimin ardındaki başlıca devlet kurumu olan bu bakanlık, mühendislik eğitimini teşvik etmekte de gecikmedi. 1828'de ticaret okulu olarak kurulan ve Çar I. Nikolay'ın adıyla anılan Petersburg Teknoloji Enstitüsü, 1860'larda Rektör İlya Çaykovski (bestecinin babası) yönetiminde tekrar örgütlenip her açıdan modern bir mühendislik okuluna dönüştü. Bu okula, Riga'da (1862) ve Harkov'da (1885) benzer okullar eklendi. Moskova'daki eski ticaret okulları, Petersburg örneğine göre baştan düzenlendi. Yüzyılın sonu, yeni temellerin atıldığı bir dönem oldu. 1898'de kurulan Varşova ve Kiev Politeknik Enstitülerinin hemen ardından, 1900'de Sibiya'nın Tomsk kentinde başka bir okul daha açıldı. Makine ve kimya mühendisliğine yoğunlaşmış olan Petersburg'un Teknoloji Enstitüsü, sanayi çağında rolleri artan pek çok mühendislik dalını ele almıyordu. Sovyet fiziğinin gelecekteki kurucusu olacak genç Abram Yoffe, bu enstitünün fizik bölümünü küçük ve köhne bulmuştu. 1899'da Maliye Bakanı Sergey Vitte ile günümüzde dünyaca ünlü olan kimyager Dmitri Mendeleyev, enstitülere bir yenisini eklediler: Petersburg Politeknik Enstitüsü. Burada öğrenciler elektronik, gemi inşası, metalurji, fizik, hatta iktisat alanlarında uzmanlaşabiliyordu. Yoffe Almanya'da eğitim aldıktan sonra yeni enstitüye girdi; buraya girişinin, ileriki yıllarda çok önemli sonuçları olacaktı. Rusya, o güne dek ülkenin demiryollarını, köprülerini, fabrikalarını inşa etmede belirgin rol oynamış olan yabancılarla aynı nitelikte mühendisler yetiştirmeye başlamıştı.

Rus tarımı, sanayileşmeye ayak uyduramıyordu. Serfliğin Kaldırılması Kanunu, köylünün sırtına kefaret ödemelerini bindirmiş, öte yandan, serflik döneminde mevcut olan köy yapısını korumuştu. Köylüler artık özgür olmalarına karşın, kendi topraklarının sahibi değildi; toprak, köy topluluğunun malı olarak kalmıştı. Köyden ayrılmak isteyen bir köylünün, köy topluluğundan, yani fiiliyatta köy büyüklerinden izin alması şarttı. Borç ödemelerinden ve vergilerden, tek tek köylüler değil, köy sorumluydu. Durumu iyi olan köylüler, komün payının dışında kendi topraklarına sahip olabilir ya da kiralayabilirdi, ki öyle de yapmışlardır; fakat köylünün büyük çoğunluğu sadece köy toprağından geçiniyordu ve ailelerin büyümesi ya da yok olması durumlarında, toprak yeniden bölüştürülüyordu.

Rus çiftlikleri, Avrupa'daki ve Amerika'daki çiftliklerden çok daha verimsizdi. Kimyasal gübreler bilinmiyordu, doğal gübre yetersizdi ve makineler, ancak eşrafın mülklerine mahsus bir ayrıcalıktı. Köylüler,

Resim 11. Rus köylü kızları, 1900 civarı.

çiftliklerini modernleştirecek kaynakları biriktiremeyecek kadar yoksuldu ve borç ödemelerinin yükü altında eziliyordu; büyük aristokratlar hariç, soylular da geleneksel usulün ötesine geçemiyordu. Sadece Ukrayna ve güney gibi birkaç ayrıcalıklı bölgede, şeker pancarı gibi ticari mahsulün ve tahıl ürünlerinin ihracatını kolaylaştıran yakın limanların varlığı, tarımın modernleşmesine imkân tanımıştı. Buralardaki birkaç büyük mülkte, sırayla değişik ekinler ekmeyi içeren modern yöntemlerle birlikte makinelerden faydalanılıyordu. Rusya'nın büyük kısmında köy topluluğu, alışılagelmiş tarımın sürmesini teşvik ediyordu ve mahsulün büyük kısmı, köylüleri doyurmak üzere köyde kalıyordu. Buna karşılık şehirlerin ve demiryolu ağının büyümesi, öncekinden çok daha büyük bir piyasa yaratmıştı. Orta ve Kuzey Rusya'da köylüler mandıracılığa ve

gelişen yeni piyasalara arz etmek üzere yulaf gibi kârlı tahıllara geçti. Trans-Sibirya Demiryolu sayesinde Sibiryalı köylüler, Rusya'nın Avrupa'daki topraklarına bol miktarda tereyağı ve başka süt ürünleri ihraç etmeye başladı. 1914'lerde Sibirya köylüsü o kadar varlıklı hale gelmişti ki, Amerikan şirketleri bölgede tarım aletleri satan onlarca dükkân açtı; bu durum, Urallar'ın batısında hayal bile edilemezdi. Büyük şehirlerde bostancılık yayıldı ve nihayetinde ücra bölgeler bile, kapsamı müthiş genişlemiş olan tahıl ihracı piyasasında yerini aldı. Bu bölgelerde ortaya çıkan, pek kalabalık diyemeyeceğimiz zengin köylü tabakasının piyasayla bağları daha sağlamdı, biraz daha modern uygulamalardan faydalanıyorlardı. Komşuları çok geçmeden bunlara *kulak* ("yumruk" anlamına gelir) ismini taktı. Bununla birlikte, Güney Rusya'nın kara toprağında, yani potansiyel olarak ülkenin en zengin bölgesinde hâlâ köhnemiş yöntemlerle iş gören, kendi mahsulünü tüketen ve çevrelerini sarmış büyük mülklere ağızlarının suyu akarak bakan yoksul köylüler yaşıyordu.

Rus köylerinin, hatta daha varlıklı olanların bile, Avrupa'da onlarca yıl önce aşılmış standartlarda yaşaması şaşırtıcı değildi. Köylülerin evleri hâlâ küçüktü; çoğunlukla bacasız, tek odalı olan binalarda duman, çatıdaki bir delikten ya da pencereden çıkardı; ayrıca besi hayvanları kışın eve alınırdı. Aynı evde birkaç nesil birlikte yaşardı. Pislik, kalabalık ve düpedüz cahillik, ortaçağ düzeyindeki hıfzıssıhhanın temel sebepleriydi. Tifüsün, tüberkülozun, dizanterinin, hatta kimi bölgelerde sıtmanın kol gezmesi şaşırtıcı sayılmamalı. Pek çok erkek köylünün şehirlerde çalıştığı bölgelerde frengi yaygındı. Çiçek hastalığı yok edilemiyordu; çünkü eğitimli aşıcıların sayısı kısıtlıydı ve aşılamayı deccalin işareti olarak gören pek çok köylü, aşıcılardan kaçıp ormana saklanıyordu. 19. yüzyılın ortalarında çocuk ölüm oranı yüzde kırktı; neyse ki bu oran 1914'e gelindiğinde belirgin miktarda düşmüştü. Her ne kadar evde dokunmuş giysilerin yerini hızla sanayi ürünü kumaşlar alsa da, giysiler evde yapılıyordu ve çoğu köylü hâlâ huş ağacı kabuğundan yapılan geleneksel ayakkabılar giyiyordu. Aşırı içki tüketimi ve alkolizm genele sirayet etmişti: Pazar günleri pek çok köyde ilçe mahkemeleri kurulmazdı; çünkü köyün erkek nüfusu, ciddi tartışmalara giremeyecek kadar sarhoş olurdu. Kocalar, karılarını muntazaman döverdi. Dine ve halk arasındaki yaygın inanışlara dayalı geleneksel değerlere karşı çıkılmazdı ve din bu insanlar için sadece Pazar ayini anlamına geliyordu; papazların bu ayine katkısı ise nadiren verdikleri kısa vaazlarla sınırlıydı. Köylülerin büyük çoğunluğunun okuma yazma bilmediği dönemde, mevcut yaşayışa ilişkin çok az şeyi değiştirmek mümkün olmuştu. Fakat 1900 civarında kırsalda eğitimin yavaş yavaş gelişmesiyle köylerdeki genç neslin oku-

ma yazma oranının artması gidişatı etkiledi. Kırsal bölgelerde küçük kütüphaneler kuruldu ve kısa süre içinde kayda değer okur sayısına ulaşıldı. *Zemstvo*'lar tıbbî bakıma da eğitime de az kaynak ayırmasına karşın, 1914'e gelindiğinde, aşılama sayesinde yüksek hastalık ve ölüm oranlarında mütevazı bir düşüş kaydedilmişti.

Köylü toplumunda en büyük değişiklik, köylerde hem geçici hem kalıcı dış göçün muazzam artışıydı. Petersburg'un ve Moskova bölgesinin fabrikaları, ister erkek ister kadın olsun gitgide daha fazla işçi çekiyordu (dokuma işçilerinin çoğu kadındı). Demiryolunun ve irili ufaklı şehirlerin hızla büyümesi, inşaat işçilerine ve mevsimlik işçilere talebi artırmıştı; bu nedenle,1900'a gelindiğinde Rusya'daki kırsal bölgelerin pek çoğu yılın büyük kısmında fiilen birer "kadın krallığı" görünümündeydi; çünkü erkekler fabrikalarda ve inşaatlarda çalışmak amacıyla kuzeye, büyük çiftliklerde çalışmak içinse güneye gidiyordu. Kişi başına düşen tahıl üretimi 1861'den sonra yavaş yavaş artmış olsa da, 1891'deki yıkıcı dönemsel kıtlıklar gibi olayları engellemeye yeterli değildi. Resmî makamların tahıl ihracını teşvik etmesi, durumu daha da kötüleştiriyordu. Yoksulluktan kurtulamamış olan köylüler, bu fakirliğin, eşitsiz toprak bölüşümünden kaynaklandığına kanaat getirmişlerdi. Soyluların elindeki topraklar, serflerin özgürleştirilmesinden sonra yavaş yavaş azalsa da, 1913'e gelindiğinde toprakların aşağı yukarı yarısı hâlâ, sayısı on binleri bulan soylu ailelerin elindeydi. Toprakların öbür yarısı, sırtlarında kefaret ödemelerinin ağırlığını taşıyan 120 milyon köylüye aitti.

SON ONYILLAR

1890'larda, bütün Rusya'yı olmasa da Rus sanayisini dönüştürmenin ötesine geçen bir ekonomik yükseliş yaşandı. Ağır sanayi ilk defa dokuma sanayisine ve öteki hafif sanayilere yetişmeye başladı. Donets Havzası önemli bir kömür ve çelik bölgesine dönüşürken, modern ekonomiye hizmet eden üretim tesisleri Petersburg'da mantar gibi bitti. Sırf Rusya'da değil bütün dünyada, metal teknolojisi parlak bir döneme girmişti; Petersburg'un metal atölyelerinde, lokomotifleri ve bisikletleri, semaverleri ve odun yakılan sobaları meydana getiren sayısız metal aksam imal ediliyordu. Yeni teknolojiler genelde, örneğin Rus piyasası için elektrikli motor üreten Alman Siemens-Halske elektrik tesisi gibi Avrupa ya da Amerikan şirketlerinin şubeleri tarafından temsil ediliyordu. Bakü petrolünden kerosen üreten Nobel petrol girişimi ve Petersburg'daki dizel motor fabrikası da benzer örneklerdir. Geleneksel sanayilerde ve banka-

Resim 12. *İlya Muromets*, 1914'te Rus hava kuvvetleri için İgor Sikorski'nin tasarımı, ilk başarılı dört motorlu uçak.

cılıkta Rus girişimcilerin sayısı ağır basıyordu; fakat 1860'ların renkli kişilikleriyle tanınan öncüleri birer birer sahneden çekiliyor, bunların yerini kurumsal karteller ve tröstler alıyordu. Bu öncülerden kimilerinin oğulları işlerini sürdürdü, kimileri sanat hamisine dönüştü, kimileri de miraslarını Monte Carlo'daki kumarhanelerde tüketti.

1890'larda yaşanan ekonomik yükseliş, hükümet politikalarının değil, iş çevresinin ürünüydü; fakat kont Vitte idaresindeki Maliye Bakanlığı da işleri epey kolaylaştırmıştır. Hükümette hâkim bir şahsiyet olan Vitte, mevkidaşlarından daha ileri görüşlü ve aşırı derecede faaldi. Seleflerinden miras aldığı yeni himayeci gümrük vergisini, Rus işadamlarını memnun etmek üzere katı bir şekilde yürürlüğe sokmuştu. 1897'de Rusya'yı altın standardına geçirdi; bu hamle, Rusya'nın uluslararası ekonomideki durumunu muazzam güçlendirdi. Öte yandan Vitte, sınırsız serbest girişimi savunmuyordu: Bakanlıkta görev yaptığı süre zarfında, hükümet, şahsa ait demiryollarının çoğunu devraldı. Vitte'nin en büyük başarısıysa, 1891'de başlayan Trans-Sibirya demiryolu hattını devlet eliyle inşa etmesi olmuştur. Vitte'nin katkısı, bu hat için makul bir plan teklif etmekti; Çar bütün bölgeyi, ikmal ve inşa sorunlarını hesaba katan bu planı gecikmeden onayladı. Sadece belirli kısımlarda tekli ray döşenmiş olmasına karşın, 1905 yılına gelindiğinde demiryolu hattı büyük oranda tamamlanmıştı; fakat bu hattın neredeyse ölümcül sonuçlar doğuracak bir kusuru vardı: Hattı Rusya topraklarından değil, sınırın ötesindeki Mançurya'dan geçiren Vitte, 1904'teki Japon saldırısını düpedüz kışkırtmış oldu.

1900'da Rusya, sınai yükselişten sonraki ilk büyük ekonomik dur-

gunluğunu yaşadı. Öncelikle borsanın çökmesine ve mali bunalımın patlak vermesine karşılık, krizden en fazla metal ve kömür işleri etkilendi; sanayinin bu durgunluğa yanıtı (devlet desteği alarak), imalatı düzenleyecek karteller ve tröstler kurmak oldu. Rus ekonomisinin bu kolunda sayıca kalabalık olan Fransız yatırımcılar da sanayinin kartelleşmesini destekledi. Hafif sanayiler, dokuma, gıda, içecek ve tüketici yönelimli başka işletmeler, iktisadi durgunluktan çok daha az etkilenip büyümeyi sürdürdü. 1905 Devrimi doğal olarak siyaset gibi imalatı da tahrip etmiş olmasına karşın, hükümetin 1907'de otoritesini tekrar tesis etmesiyle birlikte iktisadi refah da sağlandı, çünkü durgunluk sona ermişti.

Birinci Dünya Savaşı öncesindeki son birkaç yılda yeni bir refah dönemi yaşandı ve Rus şehir yaşamı daha da modernleşti. Küçük olanlar da dahil, Rus şehirleri artık nüfusun yaklaşık yüzde on beşini barındırıyordu. Telefonlar, motorlu taşıtlar, elektrikli tramvaylar, kitle iletişim araçları, reklamcılık, hatta sinemanın ilk adımları, Rus şehirlerini modern merkezlere dönüştürdü. Sırf Petersburg değil, Moskova, Varşova, Odessa ve Kiev de büyük oranda modern şehirlere dönüştü. Ağaçlı avluları olan eski moda evlerin yerini büyük apartmanlar aldı; küçük merkezlerde ve Moskova'nın geleneksel kesimlerinde ise bunlar ağır basıyordu. Paris'in ya da Viyana'nın son moda ürünlerini getiren lüks mağazalar ve o kadar lüks olmayan dükkânlar açıldı. Büyük sosyalleşme merkezleri haline gelen restoranlar, kafeler ve oteller, geçmişin aristokrat kulüplerinin yerini aldı. Sokaklarda otomobiller dolaşıyor ve 1914'e gelindiğinde halk uçaklara büyük ilgi gösteriyordu. İzciler gibi modern sosyal kuruluşlar, büyük şehirlerde kök saldı. Petersburg, Odessa, Moskova'nın kimi kısımları ve bazı sanayi şehirleri, Avrupalı muadillerinden ancak nicelik bakımından farklılık gösteriyordu.

Asya standartları bakımından olmasa da Avrupa standartlarına göre Rusya'yı geri bırakan unsur, değişmelerine karşın modernleşmeyen Rus köyleriydi. Başbakan Stolipin 1907'den sonraki dönemde, Avrupalı köylüleri örnek alarak, köy topluluklarından bağımsız çiftçiler yaratma konusundaki ünlü tasarısını ortaya attı. Bu fırsattan istifade eden köylüler olsa da, büyük çoğunluğu bu tasarıyı amansız bir düşmanlıkla karşıladı ve dünya savaşının patladığı dönemde, bağımsız çiftçiliği yeğleyenlerin sayısı, muazzam bir etki yaratacak kadar kalabalık değildi. Kırsal yaşam açısından daha fazla umut vadeden değişiklik ise, köylülerin Sibirya'ya ve Orta Asya'nın Kazakistan bozkırına göç etmesiydi. Burada köylüler, eskiden beri var olan köy topluluklarıyla ihtilaf yaşamaksızın, kendi başlarına hareket eden bağımsız çiftçilere dönüştü; tabii bu kez de, oranın yerlisi Kazakistanlılar, en güzel otlaklarının bir kısmını

kaybetmekten mutsuz olmuştu. Sibirya'da yerli halkların nüfusu çok daha azdı ve bu tür ihtilaflar pek yaşanmıyordu, dolayısıyla savaşın arifesinde Sibirya, ilk defa belini doğrultmaya başladı; artık sadece maden çıkarılan bir bölge ve çalışma cezasının çekildiği bir yer değildi; kırsal yerleşimin yayıldığı, sanayinin büyüdüğü ve şehirlerin geliştiği bir yere dönüşmüştü. Urallar da hızla büyüyor, geçmişin köhnemiş yerel demir sanayisinin mirasını aşmaya başlıyordu. Bununla birlikte, bu bölgesel değişimlerin hiçbiri, Rus toplumunun genel şablonunu değiştirecek nispette kapsamlı değildi. Nihayetinde Rusya, irili ufaklı modern sanayi ve toplum adalarının yer aldığı geri kalmış bir tarım denizi gibiydi.

1861 ile 1914 arasında yaşanan büyük ölçekli iktisadi değişiklikler, her türlü beklenmedik ya da en azından planlanmamış etkiyi doğurdu. Hükümet, halkı hâlâ mülkiyet üzerinden belirlenen toplumsal haklara göre sınıflandırıyordu (eşraf, tüccarlar, şehirliler ve köylüler); buna karşılık toplumsal değişiklikler, bu sınıflandırmayı gitgide geçersiz kılıyordu. Milyonlarca köylü, aslında yaşamlarının büyük kısmını kentlerde işçi olarak geçiriyordu. İşadamları, çeşit çeşit toplumsal çevreden geliyor, sadece kentli ailelerden değil, soylu ve köylü ailelerden de girişimciler çıkıyordu. Aydınlar, şehirliler ve soylular (çoğunlukla sadece teknik olarak soyluydular) sayıca ağır bassa da, neredeyse her toplumsal zümreden temsilciyi barındırıyordu. İktisadi gelişim, imparatorluğun etnik şablonunu yeniden düzenlemişti. Petersburg'un pek çok etnik topluluğuna Yahudi cemaati de eklenmişti; 1910'da sayıları yaklaşık 35.000'di (resmî rakamlara göre), yani Rusya'nın Yahudi yerleşim bölgesi dışında en büyük cemaat burada yaşıyordu. Köylerden ve şehirlerden insanlar, Donets Havzası'ndaki yeni sanayi şehirlerine akın etmişti; böylece Ruslar, Ukraynalılar, Polonyalılar, Yahudiler ve pek çok başka millet, çeşitli etnik yapılardan oluşan ama Rusça konuşulan bir bölge meydana getirmiş oluyordu. Bakü'nün petrol sahaları, binlerce Ermeniyi ve Gürcüyü, Azeri vilayetlerinin en büyük şehrine çekmişti.

Toplumun tüm seviyelerinde aynı oranda değilse de, kadınların da hayatı değişti. Tipik burjuva Avrupasındaki muadillerine kıyasla daha geniş mülkiyet hakları olan soylu kadınların hayatı eskisi gibi sürüyordu. Soylu kadınlar, ya kocalarının ve babalarının sonu gelmez eğlencelerle ve toplumsal etkinliklerle dolu aristokrat yaşamına ve devletteki, ordudaki görevlerine destek oluyor ya da yitirdikleri eşleri adına mülkleri idare ediyordu. Bununla birlikte pek çok soylu kadın, tıpkı erkek muadilleri gibi, reform çağında ortaya çıkan eğitim fırsatlarından yararlanmıştır. Erkekler bakımından bu fırsatlar, üniversitelerde ve mühen-

dislik okulları gibi yeni kurumlarda daha fazla yer bulmak anlamına geliyordu. Kadınlar bakımından, söz konusu değişiklik daha köklüydü; çünkü 1858'den itibaren hükümet, eğitimin genele yayılışının bir parçası olarak, kızlara eğitim veren ortaokul ağını genişletmeye başladı. 1880'lere gelindiğinde, bu yeni okullardaki kız öğrenci sayısı çoktan 50 bini bulmuştu; kız öğrencilerin sayısındaki artış 20. yüzyılda da sürdü. Bundan da köklü olan değişiklik, kadınlara üniversite eğitiminin yolunun açılmasıydı. Eskiden üniversitelerin kapısı kadınlara kapalıydı, fakat 1858-1863 arası dönemde üniversiteleri kadınlara açma denemeleri yapılmıştı. Doğmakta olan devrimci hareketin kadın özgürlüğünü savunmasının kısmen kışkırttığı muhafazakâr korkular, hükümetin bu kapıları kapatmasına yol açtı. Bu boşluğu dolduran liberal aydınlar, 1869'da genç kadınlar için özel üniversite dersleri başlattı. Normalde üniversitede ders veren profesörler, söz konusu ilave görevi, genel olarak toplumun özgürleşmesi ülküsüne duydukları inanç nedeniyle ve çoğunlukla ücret almadan üstleniyordu. Kadınların özgürleşmesi hem liberaller hem de radikaller için başta gelen davaydı; çünkü iki kesim de, pederşahi aileyi, ülkeye egemen olan siyasi otokrasinin aynası olarak görüyordu. Nihayet 1876'da hükümet, kadına uygun sayılan öğretmenlik ve ebelik gibi belirli meslekler dışında üniversite eğitimi veren ama üniversite derecesi sunmayan "kadın kursları" açtı. Her zamanki gibi tutarsız olan hükümet bu konuda da yasal bir boşluk bırakmıştı: Yurtdışında alınan diplomalar Rusya İmparatorluğu'nda tanınıyordu, dolayısıyla kadınları kabul eden (çoğunlukla İsviçre'deki) bir avuç yabancı kurumdan mezun olmuş kadınların diplomaları da Rusya'da resmen tanınıyordu. Ne gariptir ki İsviçre üniversitelerindeki Rus kadınlar, bu üniversitelerde hiç İsviçreli kadın olmadığını, sadece Rusların, Polonyalıların, Sırbistan'dan ve Balkan ülkelerinden gelen bazı genç kadınların okuduğunu görecekti.

Yeni eğitim fırsatları, soylu kesime mensup olmayan kadınları da cezbediyordu. Tıpkı soylu kadınlar gibi, aydınlar grubuna, ruhban sınıfına ve orta sınıflara mensup ailelerin kızları da kadın kurslarına gidiyordu. Rus kent toplumunun dönüşümü, kadınların girdiği, hatta egemen olduğu yeni meslekler yarattı. Hem şehirlerde hem kırsal bölgelerde çeşitli seviyelerinde görev aldıkları sağlık işlerine ve öğretmenliğe ilaveten, kısa süre içinde her yere yayılacak olan daktilo üzerine kurulu büro işleri, orta sınıfa mensup yeni bir çalışan genç kadın tabakası yarattı. Bağlantının elle yapılmasını ve kumanda panosu kullanılmasını gerektiriren o dönemin telefon sistemi de kadınların yöneldiği alanlardandı. 1900'den hemen sonra, bilhassa büyük şehirlerde belirgin olan

bu akımı yaratan, ilk defa ev dışında çalışan orta sınıf Rus kadınlarıydı.

İşçi sınıfına baktığımızda, fabrikalarda çalışan kadın oranının 1880'lerde yüzde yirmi civarında olduğunu, dünya savaşı arifesinde ise bu oranın yüzde otuza yükseldiğini görüyoruz. Kadınların çoğu, dokumada ya da başka hafif sanayilerde çalışıyordu. Şehirlerin hızla büyümesi, aşçılık ve hizmetçilik gibi hizmetlere devasa bir talep doğurdu; bu işlerin çoğunu kadınlar yapıyordu. Bu kadınların bir kısmı şehir doğumlu olmasına karşın, çoğu, tıpkı erkekler gibi, köylerden göç ediyordu. Köylerde geleneksel aile yapısı korunuyordu ve dışa az göç veren bölgelerde köy kadınlarının yaşamı zaman içinde pek değişmemişti. Şehirlerdeki kadın işçilerin okuma yazma oranı erkeklerinkine kıyasla düşüktü, erkek işçilerden daha az kazanıyorlardı ve erkek müdürlerin ya da ustabaşıların tacizine uğruyorlardı. Fakat işçi sınıfından kadınlar sonunda intikamlarını alacaklardı: Mart 1917'de devrimi başlatıp monarşinin sonunu getirenler, ekmek kuyruklarındaki kadınlar oldu. Erkekler de onlara katılınca, Romanov hanedanının sonu geldi.

Nihai olarak Rusya'nın gitgide sanayileşmesinin en önemli toplumsal sonucu, fabrika işçilerinden oluşan bir sınıfın ortaya çıkışı oldu. Serflerin özgürlüğe kavuştuğu dönemde, maden işçisi ve fabrika işçisi sayısı bir milyondan azdı; 1913'e gelindiğinde ise sayıları üç milyonu aşıyordu, üstelik demiryolunda ve başka ulaşım sistemlerinde çalışan yaklaşık yarım milyon daha işçi vardı. Bu 4 milyon işçi, işçi sınıfının nüvesini teşkil ediyordu ve bunların yanı sıra inşaat ve ziraat işlerinde çalışan çok daha fazla mevsimlik işçi, yaklaşık 1,5 milyon ev hizmetçisi bulunuyordu. 180 milyon nüfuslu ülkede bu işçiler küçük bir azınlık teşkil ediyordu, fakat stratejik konumlara yerleşmişlerdi. Gitgide daha modern araç gereç kullanan sanayilerde çalışıyorlardı ve işçi sınıfının seçkinleri olan vasıflı metal işçileri, hatırı sayılır teknik karmaşıklığı olan işler yapıyordu; mesela mühendislerin hazırladığı planları uygulayarak hassas parçalar çıkarıyorlardı. Bu tür vasıflı işçilerin biraz da olsa eğitim alması gerekiyordu ve işçilerin tümü açısından, köydeki işlerden zihnen kopmak ve şehir yaşamına uyum göstermek asli bir işti.

Kendi başına şehir yaşamı, kırsal bölgelerden gelen genç göçmenler için yepyeni bir dünya demekti. Çoğu erkek olan ve yıllardır ailelerinden uzak yaşayan bu işçiler, fabrika sahiplerinin inşa ettirdiği kulübelerde uyuyordu. Bu kulübeler berbat meskenler olsa da, müdürler bunları tam da işçileri fabrikada tutsun diye inşa ettirmişti; çünkü hızlı kentleşme, sürekli konut yetersizliğini beraberinde getiriyordu. Kulübeler dışında kalacak yer bulan evli işçiler ve kimi bekârlar, "köşe"ler, yani

bodrum katlarında çamaşır ipiyle birbirinden ayrılmış bölmeler kiralıyordu. Temizlik asgari düzeydeydi ve Petersburg, yoksul kesimlerindeki kalabalıklaşma yüzünden Avrupa'nın tüberküloz başkenti oldu. Buna rağmen şehirler, köylere kıyasla daha fazla imkân sunuyordu. Ucuz tiyatrolar ve müzik salonları eğlence vaat ediyordu ve yazın bu eğlenceler çoğunlukla dışarıda yapılıyordu. Kendini geliştirmek isteyenler için küçük halk kütüphaneleri ve okuma odaları mevcuttu. Popüler edebiyat patlama yapmıştı; ilk tabloid gazeteler ve ucuz macera öyküleri büyük ilgi görüyordu. İşçilerin okuma yazma oranı gitgide artıyordu. 1897'de erkek işçilerin yüzde altmışı, kadın işçilerin yüzde otuz beşi okuma yazma biliyordu, Petersburg'da ise bu oranlar sırasıyla yüzde yetmiş dört ve yüzde kırktı.* Temel eğitim dışında işçilere yönelik kitlesel bir eğitimin bulunmaması nedeniyle pek çoğu çok az örgün eğitim alsa da, keskin zekâlarıyla bilgiye açlardı.

Düzenli iş, bu işçileri köy yaşamından koparmış olsa da, kısa süre içinde çalışma dünyası, kendi usullerini yerleştirdi. Sadece pazar günü ve cumartesi birkaç saat hariç, günde on ila on iki saat çalışmak olağandı. Ücretler düşüktü; fakat çoğu işçinin düşük vasıflı oluşu, bu düşük ücretlere rağmen işveren için Rus işgücünün pahalı olması anlamına geliyordu. Çalışma koşulları muhtemelen Batı Avrupa'daki koşullara kıyasla çok kötü değildi; fakat işçi sendikaları ve grevler yasaktı, dolayısıyla en basit iyileştirmeleri bile elde etmeleri güçtü. 1885'te Moskova yakınlarındaki Morozov dokuma atölyelerinde yapılan grev, yeni bir fabrika yasası getirdi; bu yasa, müdürlerin işçilere en azından zamanında ödeme yapmasını şart koşuyordu. Bütüne bakılırsa, atölyelerde çok az resmî teftiş yapılıyordu ve ne gariptir ki devletin çabalarının başlıca sonucu, Fabrika Müfettişliği'nin kurulması oldu. Bu kurumun, uygun koşulları dayatma gücü olduğu söylenemez; fakat hacimli raporları ve istatistikleri, tarihçilerin nazarında bir hazine değerindedir.

Rus işçi sınıfı, devrimci hareketin üyelerini barındıran zemin ve başlıca üssü olmasaydı, tarihçiler Fabrika Müfettişliği'nin kayıtlarıyla çok da ilgilenmezdi. 1870'lerde işçileri kendi saflarına çekmeye çalışan Narodniklerin büyük umudu işçiler değil, köylülerdi. 1880'lerde Georgi Plehanov önderliğinde Marksizmin ortaya çıkışı, odağı değiştirdi. Rusya

* Rusya nüfusunun genelinde, aynı yıl erkeklerin sadece yüzde yirmi dokuzu ve kadınların yüzde on üçü okuma yazma biliyordu. Oysa 1890'larda Fransa'da, Almanya'da ve Kuzey Avrupa'da neredeyse tüm kadınlar ve erkekler okuyup yazabiliyordu. Rusya'daki rakamlara sadece Güney İtalya'daki okuma yazma oranları denkti, İspanya bile azıcık öndeydi. 1914'e gelindiğinde Rusya'da okuryazarlık oranı bütün nüfusta yüzde kırka varmıştı, ama kadınlar ile erkekler arasında büyük bir fark mevcuttu.

için Marksizm bir ithal maldı, kökleri bütünüyle Batı Avrupa'ya uzanan bir Alman ideolojisiydi. Batıda sürgünde bulunan Plehanov, Almanya'da gücünü artıran Marksist sosyalizmle tanıştı ve derinden etkilendi. Yeni bir dünya görüşüyle silahlanmış olan Plehanov, Çernişevski'nin ve Narodnik ideolojisinin mirasını bütünüyle reddetti. Narodnikler, Rusya'daki sınai kapitalizmin yapay bir oluşum, otokrasinin ekonomi politikalarının bir sonucu olduğuna inanıyordu. Otokrasi alaşağı edildikten sonra, kapitalizmin gözden yiteceğini ve köylülerin, köy topluluklarına ve zanaatkâr kolektiflerine dayanarak sosyalizmi kuracağını düşünüyorlardı. Bir Marksist olarak Plehanov, Rusya'da kapitalizmin büyümesinin kaçınılmaz olduğuna inanıyordu. Belki hızla büyümüyordu, ama yine de büyüyor, bir işçi sınıfı yaratıyordu; Karl Marx'ın sözleriyle, proletarya "insanlığı özgürleştirmekle görevli sınıftı"; ayrıca sosyalizmi getirecek olan sınıf da buydu. Fakat o sıralar Plehanov ve minik sürgün grubu henüz İsviçre'de yaşıyor, Marx'ın eserlerini Rusçaya çevirmekle uğraşıyor ve Rus sınırından içeri kaçak kitapçıklar sokuyordu.

1890'ların sınai yükselişi Marksistlere fırsat yarattı ve o andan itibaren nüfuzları ve güçleri yıldan yıla arttı. Büyük şehirlerde küçük Marksist topluluklar oluştu; Vladimir Lenin ve Yuli Martov gibi aydınlar çevresinden gençlerin önderlik ettiği bu topluluklar, yeni fikirleri yaymak amacıyla broşürler dağıtıyor, okuma grupları kuruyordu. 1898'de yeterince güçlenince, Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ni kurdular. Marksistlerin yanı sıra Rus devrimci hareketinin narodnik damarı da canlandı, kendilerini köylü devrimine adamış küçük topluluklar ortaya çıktı, fakat bunlar da kendilerine işçiler arasından yandaş topladılar. Bunlar, köy topluluğunun sosyalist potansiyeline duyulan eski inancı, sanayi şehirlerinde sosyalizmi işçilerin örgütleyeceğini söyleyen Marksist düşünceyle birleştiriyordu. Etkinliklerinin çoğu terörizme sapmış (Marksistler terörizmi reddediyordu) olsa da, Narodnikler 1901'in Şubatında Marksist sosyal-demokratlara rakip olarak Sosyalist-Devrimciler Partisi'ni kurmayı başardı.

Böylece, Rusya'nın sanayileşmesi yeni toplumsal sınıflar doğurmuş oldu: fabrikalara sahip olan ve bunları işleten işadamları ile fabrikalarda emek sarf eden işçiler. Sanayileşme sayesinde yeni kent yaşamı biçimleri ve kadınlar için yeni fırsatlar doğmuştu ve sonuçta Rusya toplumunu ayrıştıracak toplumsal güçleri yaratan da sanayileşme oldu.

13 | Rus Kültürünün Altın Çağı

Rus toplumunun reform çağındaki gelişimi, hem kültürün kurumsal ortamını değiştirerek hem de yeni düşünsel ve sanatsal itkiler doğurarak Rus kültürünü muazzam etkilemiştir. Tüm düşünce ve yaratım alanları bakımından Rus kültürünün ilk büyük çağı olan bu dönem, kültürün ülke sınırları ötesinde de izleyiciye ulaştığı ilk çağdı. 1880'lere gelindiğinde Rusya artık dünyanın bir parçasıydı; sırf önemli bir siyasi güç olmakla kalmıyor, aynı zamanda sanata, hatta bilime büyük katkı yapıyordu.

REFORM ÇAĞINDA BİLİM

I. Nikolay devrinde bilim ilerlemiş değildi. Üniversiteler üst düzey eğitim verse de, profesörler çoğunlukla yabancıydı, ayrıca imkânlar kıt ve yetersizdi. Lobaçevski'nin ortaya koyduğu yeni geometri, tek başına taşralı bir profesörün çalışmasından ibaretti ve bu hesaplamalar için sadece onun dehası ile kâğıt, kalem yeterli olmuştu. Kırım Savaşı'ndan sonra hükümet, ülkenin bilim seviyesinin yükseltilmesi gerektiğini fark etti; böylece Eğitim Bakanlığı, yüksek eğitimi genel olarak güncelleme hareketinin parçası olarak üniversitelerde bilim bölümlerinin genişletilmesine önayak oldu. Maliye Bakanlığı'nın girişimleri, özellikle Petersburg'daki Teknoloji Enstitüsü'nün yeniden düzenlenmesi, en az bunun kadar, hatta daha da önemli bir unsurdu. Sanayileşme programı için modern bir mühendislik okulu elzemdi; reformdan geçirilmiş müfredat ise, dünya çapında önem taşıyan, beklenmedik bir sonuç doğurdu. Genç Dmitri Mendeleyev, yeni, güncel bir kimya dersi vermeye niyetlenmiş, ama mevcut ders kitaplarının tatminkâr olmadığını görmüştü. Kendi kitabını yazmaya başladı ve doğadaki çeşitli elementlerin arasındaki ilişkileri açıklamanın yolunu ararken, bunların belli bir örüntüye oturduğunu fark etti. Atomların bir düzeni olduğu fikri yeni değildi, fakat Mendeleyev orada durmadı, daha ileri gitti: Bu örüntüde boşluklar olduğunu gördü ve 1869'da, bu boşlukları

dolduracak yeni elementlerin bulunacağını öngördü. Kısa süre sonra yurtdışında kimyagerler, bu öngörünün doğru olduğunu kanıtladı ve Mendeleyev, Rusya'nın başlıca bilimcisi konumuna geldi. Şöhreti, bilim dersliklerinin duvarlarına asılan, Mendeleyev'in keşfiyle oluşturulmuş periyodik element cetvellerinde sürüyor.

Eğitim reformu süreci ve Rusya'da doğa bilimlerinin yeni rolü, büyük bir keşfin kıvılcımını çakmıştı. Mendeleyev sırf kimyayı değil, bilimsel eğitimi ve Rus iktisadi gelişimini de ileri taşımak amacıyla kapsamlı çalışmalar yaptı, bu görevlerde hükümetle omuz omuza çalıştı. Toplumsal değişikliklerle bilimin kesiştiği başka bir vaka da, modern toprak biliminin yaratıcısı Vasili Dokuçayev'in çalışmasıdır. Toprağın kendi başına bir tabaka olduğunu düşünen Dokuyaçev'in içgörüsüne göre, toprağa çürüyen organik maddelerle harmanlaşmış üst kaya katmanı muamelesi edilmemeliydi. Jeoloji ve mineraloji eğitimi almış olan Dokuyaçev, Rus tarımını geliştirme amacını taşıyan bir projede, Serbest İktisat Derneği adına Güney Rusya'nın kara toprak bölgelerini etüt ederken bu sonuca varmıştı. Maliye Bakanlığı halkın ilgisini uyandırıp, bu ilgiyi sanayileşmeye katkıda bulunacak yollara yönlendirme çabasıyla başka bilim ve teknoloji derneklerini de himaye ediyordu.

Bu yıllarda Rus bilimi kendini buldu; bunun sebebi Mendeleyev'in şöhreti değil, kimyanın, fiziğin, biyolojinin uzmanlaşma gerektiren pek çok yeni ve eski alanında, daha önemsiz onlarca aydının, mütevazı da olsa sağlam mevkiler edinebilmesiydi. Bilimdeki ilerlemelerin öbür sebebi ise, reform çağında aydınlar içinden yoğun bir kitlenin bu alanla ilgilenmesiydi. Eğitimli insanlara göre doğa bilimleri, akılcılığın ve ilerlemeci düşüncenin kalıbıydı. Bu kesim, fizyolog İvan Seçenov'un yürüttüğü, kurbağaların sinir sistemleriyle ilgili deneylerin, ruhun varlığını kanıtlayıp kanıtlamadığını tartışıyordu; oysa Seçenov, bu konu başlığının, kendi mütevazı çalışmasının olası sonuçlarının çok ötesine uzandığını düşünüyordu. Darwin Rusya'da müthiş rağbet görüyordu; öte yandan "toplumsal Darvinciliğin" burada asla tutunamadığını ekleyelim. Darwin'in gördüğü rağbetin sebebi kısmen, Kilisenin, biyolojinin ayrıntılarını ya da yaratılışın dinî açıklamalarını tartışmaya yanaşmamasıydı. "Maddeciliğin" yayılmasından kaygı duyan Kilise, yine de bilimcilerle doğrudan söz dalaşına girmekten uzak duruyordu. Eğitim Bakanlığı, Darwin'in eserlerini, daha Rusçaya bile çevrilmeden onaylamıştı. Zamanın iklimi ve devlet siyaseti, ülkedeki bilimsel etkinliğin düzeyini hızla yükseltmek üzere bir araya gelmişti.

Rusya'da dünya standartlarında doğa bilimlerinin ortaya çıkışında dev-

let siyasetinin katkısı elzem olmuştu, ama devletin sanatla ilişkisi daha karışıktı. Yazarlar bakımından, sansürün gevşetilmesi oldukça önemliydi; fakat saray hamiliğinin sona erip kitap ve dergi piyasasının büyümesi de bir o kadar etki yarattı. Yeni toplumsal ortamdan ressamlar da yararlandı; yeni milyoner işadamları, sanatçılar için elzem hamilere dönüştü. Müziğin durumu hâlâ daha güçtü; çünkü başlıca opera ve bale kurumları Saray Bakanlığı'nın idaresindeydi, oysa filarmoni toplulukları ve konservatuvarlar devletin ve şahısların birleşik finansmanıyla ve kontrolüyle işliyordu.

Güzel sanatların toplumsal ve kurumsal ortamı, Rusya'nın Altın Çağının hikâyesinin sadece bir yüzüdür. Dönemin başlıca eğilimlerinden biri, Rusya tarihini, güncel siyasetini ve sorunlarını, kültür ve fikirler dünyasındaki yerini ele alma girişimiydi. Liberal aydınlar ve daha sonra Sovyet tarihçileri, o çağın neredeyse tüm kültür şahsiyetlerini "demokrat" ya da "eleştirel" olarak tanımlamakta ısrar etmiştir; fakat o şahsiyetlerin ancak bir kısmı bu tasvire uyuyordu. Çaykovski otokrasi hayranıydı, keza Dostoyevski de, üstelik ikisi de liberal demokrasiyi horgörüyordu. Liberal kalıbına bütünüyle uyan, uluslararası üne sahip tek şahsiyetin Turgenyev olduğu söylenebilir. Öte yandan, çoğu büyük sanatçının görüşlerini irdelemek belki de faydasızdır, çünkü pek çoğu sınıflandırılamayacak kadar kendine özgüydü. Bu konuda en çarpıcı örnek Tolstoy'dur ve bunun tek sebebi, hayatının sonlarına doğru bir Hıristiyan anarşist olması değildir. Bu sanatçıların yaptığı şey, Rus kültürünün ve yazarlar ile bestecilere gelince, modern çağın Batı kültürünün kalıcı parçaları olacak eserler yaratmaktı.

MÜZİK

Müzisyenlerin dayandığı taban diğer alanlarda ürün veren sanatçılarınkinden de cılız olmasına rağmen, sadece onlarca yıl içinde, büyük kısmı günümüzde uluslararası repertuvara dahil olan muazzam miktarda yeni müzik eseri ürettiler. Kırım Savaşı'ndan önce, Glinka fiilen tek önemli besteciydi; soylu sınıfına mensup bu amatör müzisyen, Wielhorski salonunun ve Grandüşes Yelena Pavlovna'nın yardımlarıyla isim yapmıştı. Yelena Rusya'yı profesyonel müzik eğitimi dünyasına sokmada da çok önemli bir rol oynayacaktı, zira Anton Rubinstein'ın hamisiydi. Rubinstein, Hıristiyanlığa geçip 1830'larda Moskova'ya taşınmış Ukraynalı bir Yahudi işadamının oğluydu. Çocukların müzik öğretmeni, Anton'un muazzam piyano yeteneğini fark etmekte gecikmedi, oğlanı ve ailesini

Berlin'e götürdü; Berlin'de Anton harika çocuk olarak üne kavuştu, Mendelssohn'dan ve Liszt'den hem sağlam müzik eğitimi aldı hem de onların gözüne girdi. Babası ölünce geliri kesilen genç Anton, Petersburg'a döndü. Wielhorskiler, Anton'u Yelena Pavlovna'yla tanıştırdı, böylece düşesin şahsi piyanisti oldu; bu iş, Anton'a gelir bağlamak amacıyla icat edilmişti. 1850'lerin ikinci yarısına gelindiğinde, artık dünyaca ünlü olan Rubinstein, Rusya'nın gerçek bir müzik okuluna gereksinim duyduğuna düşesi ikna etti; 1861'de Petersburg Konservatuvarı, Mariinski Tiyatrosu'nun karşı sokağında kapılarını açtı ve bugün hâlâ oradadır. Bu yeni kurum Yelena Pavlovna'nın desteği sayesinde devlet himayesindeydi. Konservatuvarı demir yumrukla yöneten Rubinstein, öğrencilerinden uzun saatler boyunca ciddiyetle çalışmalarını talep ediyordu; müdürü olarak görev yaptığı dönemde, konservatuvar pek çok önemli müzisyen çıkardı. En önemlileri, Rubinstein'ın ilk öğrencilerinden biri olan Pyotr Çaykovski'ydi. Dört sene sonra Anton'un küçük kardeşi Nikolay'ın idaresinde Moskova'da da benzer bir konservatuvar kuruldu; Nikolay da yetenekli bir piyanist ve besteciydi ama ağabeyinin seviyesinde değildi. Anton Berlin'deyken Nikolay Moskova'da kalmış, komşularıyla, yani gelecekte Moskovalı sanayicilerin önderi olacak Tretyakov kardeşlerle ve Nikolay Alekseyev'le bir ömür sürecek dostluklar kurmuştu. Devletin fazla mali destek vermediği Moskova Konservatuvarı'nın mali bunalımlarını atlatmasına yardımcı olmak, dönem dönem işadamlarına düşüyordu; bu kesim, Rus sanatının yeni hamiler grubuydu. Moskova Konservatuvarı, besteci olarak olgunlaştığı yıllarda Çaykovski'yi eğitim kadrosuna katacak (1867-1877) kadar ayakları yere basan bir kuruluştu.

Rubinsein kardeşler ve Çaykovski, 1860'lardan 1880'lere dek Rusya'da faal olan iki müzik çevresinden birini teşkil ediyordu. Balakirev'in çevresine mensup beş besteciden (Mili Balakirev, Cesar Cui, Modest Mussorgski, Nikolay Rimski-Korsakov, Aleksandr Borodin) meydana gelen öteki büyük topluluğun merkezi de Petersburg'du. Müzik meraklılarından oluşan bir ekipti bu; Balakirev, Glinka gibi amatör bir beyefendiydi, Cui ile Mussorgski ise orduda subaydı. Mussorgski, kısa süre içinde orduyu bırakıp müziğe ağırlık verdi (fakat geçinmek için devlet bürokrasisinde iş bulmak zorunda kaldı), Cui ise tahkimat mühendisi olarak orduda kaldı, hatta ölümünden önce general rütbesine kadar yükseldi. Gürcü bir prensin gayrimeşru oğlu olan Borodin kimyagerdi, Tıp Akademisi'nde ders veriyordu, hatta kimya alanında birtakım ufak keşifleri de olmuştur. Eski bir donanma subayı olan Rimski-Korsakov, 1864'te New York'u ziyaret eden Rus filosunda görev yapmıştı; bu ziyaret, Çar Aleksandr'ın Amerikan İç Savaşı'nda Kuzey Birliği'ni destekledi-

ğini göstermek için gerçekleştirdiği bir hamleydi.

Bu çevrenin mensuplarından hiçbirinin örgün müzik eğitimi almadığı düşünülürse, Rubinstein'la ve konservatuvarla ilişkilerinin düşmanca olması şaşırtıcı değildir. Bu düşmanlığı, zamanın müzik eleştirmenleri arasından en önde gelen savunucuları Vladimir Stasov (1824-1906) alevlendirmişti. Stasov, Petersburg Halk Kütüphanesi'nde kütüphaneciydi ama hem müzik hem de görsel sanatlar konusunda kaleme aldığı yazılarla kısa sürede isim yapmıştı. Ünlü bir mimarın oğlu olan ve Avrupa'da seyahatlere çıkan Stasov, zamanın müziği ve resmi konusunda son derece bilgiliydi. İki sanatta da estetik anlayışı basitti. Klasisizmin her türlü kalıntısından nefret ediyordu, dolayısıyla 1500'den itibaren yapılmış tüm tabloları ve 18. yüzyıl müziğinin büyük kısmını lanetliyordu. İtalyan operasından, hatta arya, düet, koro göreneklerine bağlı kaldığı ve eserlerinin olay örgüsü zayıf olduğu için Verdi'den tiksiniyordu. Operanın aleyhine işleyen başka bir gösterge de, 1830'lardan itibaren Rusya'daki aristokrat kesimin İtalyan operasına yoğun rağbet göstermesiydi; Stasov'a göre bu, seçkinlerin cahilliğinin ve gösteriş budalalıklarının alametiydi. Stasov serbest biçimlerden yanaydı, insanın hakiki doğasını, iç dünyasını ve toplumdaki yerini yeterince dışavuran biçimleri beğeniyordu, dolayısıyla sanatın, gerçekçi ve milli olması gerektiğine inanıyordu. Müzikte bu tutum, belirli bir müzik programının tercih edilmesi anlamına geliyordu ve Stasov'un Avrupalı kahramanları, Berlioz, Liszt, Chopin ve Schumann'dı. Görüşlerini nüktelerle, kabalıkla, zalim kişisel sataşmalarla ve elinden geldiğinde isim takarak ileri sürüyordu, fakat zekâsı yadsınamazdı. Müzikte büyük düşmanları, Wagner, Mendelssohn'un mirasıyla özdeşleştirdiği Avrupa klasik geleneği, Anton Rubinstein ve konservatuvardı. Konservatuvarı bilhassa öcü gibi görüyordu; çünkü konservatuvarın müzikte geleneksel klasik biçimi koruduğunu ve Rusya'da Alman müziğini mütehakkim kılacağını düşünüyordu. Beethoven'ın ya da Schumann'ınki gibi "hakiki" Alman müziğini değil, Almanya merkezli kozmopolitizmi yayacağından ürküyordu.

Kısa süre içinde "kudretli avuç" ya da "kudretli beşli" gibi alaycı lakaplarla anılmaya başlayan Balakirev'in çevresi, neyse ki Stasov kadar kavgacı ya da katı değildi. Bunların, en başta ekibin yol göstericisi Balakirev'in önderliğinde, sonra Cui'nin ve başka bestecilerin yazılarında geliştirilmiş kendilerine özgü fikirleri vardı. Onlar, Rus temalarına Stasov kadar âşık değildi; Balakirev ve Mussorgski baştan beri Rus olmayan temalar üzerine şarkılar ve edebiyattan uyarlama besteler yazmışlardı. Bilhassa Cui, çok tuhaf bir "milliyetçiydi". Polonyalı bir soylu

kadın ile 1812'den sonra Rusya'ya yerleşmiş Fransız bir subayın oğlu olan Cui, Vilnius'ta doğmuş, müzik eğitimini Polonyalı besteci Stanislaw Moniuszko'dan almıştı. Fakat 1860'ların iklimi ve Stasov'un göz korkutan tavrı, müzisyenleri Rus halk müziğine, Rus temaları içeren operalara ve enstrümantal müziğe yöneltti.

Seçtikleri Rus temaları genel olarak 1860'ların kaygılarını yansıtıyordu. Halk müziği kullanımı, serflerin özgürleştirilmesi çağının alamet-i farikası olan, köylülüğe gösterilen yoğun ilgiyle kol kola ilerliyordu. Rus tarihindeki önemli anları, çarların rolüne, amaçlarına, Rusya üzerindeki etkilerine dair ezeli soruları işliyorlardı. Romanov hanedanına mensup şahsiyetlerin canlandırılmasının yasak olduğu operada bile, Rus geçmişini bütün karmaşıklığıyla sunuyorlardı. Rimski-Korsakov'un ilk başarılı operası olan "Pskov'lu Kız" (1873), Korkunç İvan saltanatının çelişkilerini ele alıyordu. Bu beşlinin eserleri içinde en büyük başarıyı yakalayan, Mussorgski'nin 1868-1874 tarihli "Boris Godunov" operası oldu. Puşkin'in yazdığı aynı adlı oyunu temel alan bu eser, hırsı ve iktidar konusundaki açgözlülüğü yüzünden hem kendisini hem de ülkesini felakete sürükleyen bir çarı resmediyordu. Mussorgski, ikinci operası "Hovannşçina"da, eski Rusya'nın sonunu ve yeni Rusya'nın doğuşunu tasvir etmek amacıyla 1682'deki *streltsi* isyanını işlemişti. Radikal görüşlere sahip bir sanatçı olmayan Mussorrgski'nin operaları birer siyasi bildiri değil, zamanın acı dolu meseleleri üzerine kafa yorma imkânı tanıyan eserlerdi, dolayısıyla ileride "eleştirel" eserler olarak anılacaklardı. Mussorgski'nin armonide ve başka alanlarda getirdiği yenilikler 20. yüzyılda ona büyük şöhret kazandıracaktı; fakat yaşadığı dönemde, operaları ancak sınırlı başarı yakalayabildi ve "Hovanşçina"yı bitiremeden içki bağımlılığı yüzünden öldü.

Beşlinin geri kalanı içinde en başarılısı hiç şüphesiz Rimski-Korsakov'du; en nihayetinde konservatuvara katılmış, kendi kendine kontrapuan ve orkestrasyon öğrenmiş, bu kurumun en seçkin öğretmenlerinden biri olmuştu. Rus tarihinden ve folklorundan hikâyeleri temel alan operaları, Rus opera repertuvarının dayanak noktasıydı. Borodin'in "Prens İgor" adlı operası ve Orta Asya temalarına dayanan müziği, dünya repertuvarında ona kalıcı bir yer kazandırmıştır, senfonileri ve müzikleri Rusya'da hâlâ rağbet görmektedir. Karizmatik değilse de kavgacı bir kişilik olan Balakirev, 1870'lerde dinî bir bunalım geçirdi ve beste yapmayı bıraktı, ancak 1880'lerde tekrar müziğe döndü. Dinî ve muhafazakâr görüşleri sayesinde III. Aleksandr'ın sarayının hamiliğini kazandı ve İmparatorluk Şapel Korosu'nun müdürü oldu.

Bunun aksine Cui, Rusya müziği hakkında Fransızca kaleme aldığı

Resim 13. Pyotr Çaykovski'nin gençliği.

makaleler dahil bol bol eser üretti, fakat kapsamlı müzik çalışmalarını dinleyiciye ulaştıramadı. Rimski-Korsakov'un da konservatuvarın öğrencilerileri arasına katılmasının gösterdiği gibi, uzun yıllar içinde bu beşlinin "kozmopolitlere" düşmanlığı tedricen yumuşadı ve müzik ortamındaki kavgalar yatıştı. Bu sürecin seyrini Nikolay Rubinstein kolaylaştırmıştır; hatta Stasov bile, sonuna kadar Çaykovski'ye düşmanlık beslemekten vazgeçmemiş olsa da, tırnaklarını bir parça içeri çekmek zorunda kalmıştır.

Balakirev çevresi, Rus müzik yaşamında müzik yaptığı kadar gürültü koparmayı da başarmıştır; fakat Çaykovski, özellikle de Rusya dışında gördüğü rağbetle bunları gölgede bıraktı. Çaykovski, Rus bestecilerin doğru düzgün eğitilmesi, yani Batı usulüyle yetişmesi gerektiğini söyleyen Rubinstein'ın görüşünü bütün kalbiyle benimsedi; Stasov'un ve takipçilerinin, Batı müziğinin örgün usullerine duyduğu nefreti kesinlikle

paylaşmıyordu. Çaykovski'nin örnek aldığı kişi Mozart'tı ve Mozart'ın "Don Giovanni"siyle erken yaşta tanışmasının müzik yaşantısı için büyük bir ilham kaynağı olduğuna inanıyordu. Çaykovski'nin babası, soylu kökenlere sahip iyi eğitimli bir memur ve maden mühendisiydi, fakat oğluna miras bırakabileceği toprakları ya da taşınır mülkleri yoktu. Konservatuvardan sonra müzikle alakasız bir işte çalışmak istemeyen Çaykovski'nin Moskova Konservatuvarı'nda görev alması, geçinmesi bakımından elzemdi. Moskova'nın nispeten rahat ortamında, ikinci, üçüncü, dördüncü senfonileri, birinci ve en ünlü piyano konçertosu gibi ilk büyük eserlerini üretti. Ayrıca, ona ölümsüz bir şöhret kazandıracak olan "Kuğu Gölü" balesi ve "Yevgeni Onegin" operası üzerinde çalışmaya da başladı.

Çaykovski, 1877'de Moskova Konsevatuvarı'ndaki işini bırakıp Petersburg'a taşındı. O sıralar Rus opera ve bale dünyasının merkeziyle temas halindeydi ve bunun sonuçları kısa süre içinde görülecekti. 1893'te ölmeden önce balelerine "Uyuyan Güzel"i ve "Fındıkkıran"ı, operalarına "Mazepa"yı ve "Maça Kızı"nı ekledi, ayrıca bir keman konçertosu ile beşinci ve altıncı ("Patetik") senfonilerini yazdı.

Çaykovski'nin operaları, Stasov'un ve kimilerinin onca tiksindiği İtalyan geleneğine uymuyordu. Bizzat Çaykovski, "Yevgeni Onegin"i operadan ziyade "lirik sahneler" olarak niteliyordu; çünkü bu eser, öyküyle birbirine tutturulmuş bir dizi sahneden oluşuyordu. Normalde Stasov'un bundan hoşlanması gerekirdi ama ne yapıp edip, bu operada da kusur bulmuştu. Çaykovski operalarının librettoları, folklordan ziyade Rus edebiyatını temel alıyordu, dolayısıyla bu anlamda "milli"ydi; fakat yine de Stasov'un savunduğu şeyden oldukça farklılardı. Bu operalar, Mussorgski'yi ve Rimski-Korsakov'u beste yapmaya iten Rusya tarihine dair düşünceler içermiyordu. 1870'lerin ikinci yarısında oldukça muhafazakâr bir siyasi çizgide olan Çaykovski'nin, yazışmalarında, güçlü bir çar tarafından yönetilmeyen hükümet fikriyle dalga geçtiği görülüyor.

Çaykovski'nin baleleri, bazı bakımlardan daha da önemlidir; çünkü bunlar sadece harika müzik parçaları değil, aynı zamanda Marius Petipa (1818-1910) idaresindeki Petersburg Balesi'nin sahneye koyduğu ilk önemli yerli bestelerdi. Petipa, Rusya'ya 1847'de dansçı olarak gelmiş, 1862'de İmparatorluk Tiyatrosu Mariinski'nin baş koreografı olmuştu. 19. yüzyılın ilk yarısındaki Fransız balesi ekolünden yetişmiş olan Petipa, bildiğimiz haliyle Rus balesinin yaratıcısıydı. Bugün hâlâ repertuvarlarda olan bir dizi balenin yanı sıra, mesela 19. yüzyılın ortasında sıra dışı olan güçlü erkek rolleri gibi, günümüzde standart Rus stili olarak geçen uygulamalar da Petipa'nın eseridir. Operadan

farklı olarak bale, sarayla bağlarını koparmamıştı ve seyirci kitlesini büyük oranda aristokratlar oluşturuyordu; ayrıca pek çok balerinin grandüklerle ve yüksek aristokratlarla ilişkisi vardı. Bale doğrudan Saray Bakanlığı'na bağlı olduğu için, yapımlara cömert ödenekler alınabiliyordu. Petipa da neredeyse yaşamının sonuna dek bakanlıktan destek görmüştür. İleride George Balanchine'in belirteceği gibi, "Artık Petersburg, dünyanın bale başkentiydi".

Rus müziği, hem devletin hem de şahısların himayesi sayesinde, nispeten kısa bir zamanda olgunluğa erişti. Devlet tiyatro sisteminin sürdürülmesi, opera için o kadar olmasa da, bale için büyük lütuftu; 1890'lara gelindiğinde ise, Moskovalı sanayicilerin desteklediği şahsa ait kumpanyalar da opera sahnelemeye başlamıştı. Senfoni konserleri düzenleyen İmparatorluk Rus Müzik Derneği, Rubinstein tarafından 1860'lar gibi erken bir zamanda sarayın himayesinde kuruldu. Müziği halka ulaştırma meselesiyle bilhassa ilgilenen Stasov ve Balakirev çevresi, Serbest (bedava anlamında değil) Müzik Okulu'nu açıp, yarı amatör koro müziği konserleri vermeye başladı. En başta dinleyici sayısı kıttı, fakat 1890'lara gelindiğinde Petersburg ve Moskova'da pek çok önemli konser veriliyordu; şahsa ait tiyatrolar ve orkestralar kalabalık ve hevesli bir izleyici kitlesine sahipti. Taşrada açılan küçük ve çoğunlukla şahsa ait müzik okulları, büyük kentlerden çok uzakta müzik üretip pek çok büyük müzisyen çıkarttı. Rus müziğinin kurumsal zemini, zamanın değişen toplumunu yansıtıyordu; devlet desteği ve kontrolü, yeni sanayiciler sınıfının kişisel himayesi ve aydınların faaliyetiyle harmanlanıyordu. Besteciler ve müzisyenler işte bu zemin üzerinde dünyanın en harika müziklerini yaratıp icra ettiler.

GÖRSEL SANATLAR

Rus ressamları açısından can alıcı olay, 1863'te Sanat Akademisi'nden on üç öğrencinin ayrılması olmuştur. Bu ekibin en yeteneklisi olan İvan Kramskoy'un önderlik ettiği öğrenciler, akademide tertiplenen yıllık Altın Madalya yarışmasının geleneksel koşullarına itiraz etmişti. Bu yarışmalarda öğrencilere resmetmeleri için tarihsel, mitolojik ya da dinî bir konu veriliyordu ve o yılın konusu, "Valhalla Salonunda Odin"di. Kazanan madalya almakla kalmıyor, aynı zamanda Avrupa seyahati ve tabloyu satma hakkını da kazanıyordu. Belirlenen konuyu kabul etmeyen ve akademiden ayrılmayı yeğleyen Kramskoy ve arkadaşları, kazanma şansını kaybettiler ve "Serbest Ressamlar Birliği"ni kurdular.

Akademi kalıplarını reddetmeyi isteyenler, sadece akademi asileri değildi. Sanat konusundaki gelenekler de resimlerde işlenen temalar da, çoğu genç sanatçıya eski moda ve yabancı görünüyordu; çünkü bunların, 1860'larda çevrelerinde hızla değişen Rusya'nın gerçekliğiyle alakası yoktu. Avrupa resmini örnek alanların etkilendikleri isimler Courbet ve kimi gerçekçi Alman ressamlarıyla sınırlıydı; fakat bu on yıllık dilimde ortaya çıkan Rus resminin esas kökleri, 1850'lerin yerli manzara tablolarına ve bir ölçüde Aleksandr İvanov'a uzanıyordu. Yeni resim gerçekçi olacak, Rus insanlarının yaşamını olduğu gibi resmedecekti. Bu yeni akımın kendi kendine gelin güvey olan sözcüsünün yine Vladimir Stasov olması hiç de şaşırtıcı değil.

Akademi asilerinin birliği, iç çekişmeler yüzünden kısa sürede dağıldı; fakat 1870'de Kramskoy'un aklına, "Gezgin Rus Ressamlar Birliği"ni kurmak geldi, böylece sadece büyük şehirlerde değil, Rusya'nın farklı bölgelerinde de eserlerini sergileyebileceklerdi. Bu fikir kısa sürede hayata geçirildi ve pek çok ressam bu birliğe katıldı. Ayrıcalıklı akademisyenler dışında kalan tüm Rus sanatçıları kapsayan bu yeni birlik, Petersburg seçkinlerinin ötesinde yeni bir seyirci kitlesine ulaştı, üyelerinin eserlerini taşra seyircisine, aydınlar çevresine ve şekillenmekte olan orta sınıfa ulaştırdı. Bu sergiler aynı zamanda sanatçıların, başta Moskovalı tekstil milyonerleri olmak üzere, zengin işadamlarıyla temas kurmasını sağladı. 1856'dan itibaren resim toplayan ve kişisel koleksiyonunu 1881'de halka açan Pavel Tretyakov, sanatçıları hem eserlerini satın alarak hem de daha iyi tanınmalarını sağlayarak desteklemiş oldu. Petersburg bu konuda rakipsizdi; fakat III. Aleksandr da, Gezgincilerin eserleri dahil pek çok tabloyu satın alarak ressamları desteklemiştir. Aleksandr'ın 1889'da Gezginciler sergisinden satın aldığı, Repin'in dinî tablolarından birinden etkilenerek, Petersburg'da bir Rus sanat müzesi kurmaya karar verdiği söylenir. Bu müze ancak Aleksandr'ın ölümünden sonra, 1895'te Grandüşes Yelena Pavlovna'nın eski malikânesi olan Mihail Sarayı'nda açılacaktı.

Gezginciler, resim konusu olarak Rusya'dan manzaraları, kırsal yaşamdan sahneleri ve zamanın yazarlarının ve sanatçılarının portrelerini, ayrıca bunların hamiliğini yapan işadamlarını seçiyordu. Bu ressamların en önemlisi İlya Repin'di; Volga'da mavna çeken işçileri konu alan 1873 tarihli sade tasviri sansasyon yaratmıştır. Repin, Gezgincilere yakınlık duysa da, aynı zamanda Akademi öğrencisiydi ve bursundan faydalanarak Paris'te birkaç sene geçirmişti. Manet dahil, dönemin Fransız ressamlarına hayranlık duyan ve teknik vasıflarını geliştirmiş olan Repin, Rus akıl hocalarının ve meslektaşlarının ülkülerinden de

vazgeçmemişti. En ünlü tablolarını 1880'lerde üretmişti; bunlar, Kursk vilayetinde bir dinî geçidi ya da siyasi bir mahkûmun ailesine kavuştuğu ânı yansıtan anıtsal eserler ve mevcut düzeni üstü kapalı bir biçimde eleştirdiği başka kompozisyonlardı. Tarihî konuları da işleyen Repin'in bu konudaki en güçlü eseri, oğlunu henüz öldürmüş Korkunç İvan'ın tasviriydi. Seyircilerin pek çoğu bu resme siyasi anlamlar yüklemiş olsa da, Repin bu eseri, tiranlığın açıkça lanetlenmesi olarak değil, bir suç ve pişmanlık tragedyası olarak görüyordu.

Zamanının en tanınmış ressamı Repin dışında da çok sayıda ressam eser veriyordu. Vasiliy Vereşçagin'in Türkistan ve Balkan savaşlarıyla ilgili ürkütücü resimleri, savaş sonrasına dair gerçekçi tasvirlerinden ötürü sansasyon yarattı. Sibiryalı Vasiliy Surikov'un, *streltsi* askerlerini idam ettiren Büyük Petro'yu, Kadim Müminlerden şehit Morozova'nın hapsedilişini ve Sibirya'nın fethini konu alan devasa tabloları, Rusya'nın, geçmişine dair görsel algısını onlarca yıl boyunca şekillendirmiştir. Resmettiği ormanlarla İvan Şişkin ve kiliseleri, hüzünlü nehirleri, tarlaları konu alan İzak Levitan gibi manzara ressamları, Rusya kırsalının enginliğini ve mütevazı güzelliğini nakletti. Bu ressamların çoğu, Repin'in öğrencisi ya da dostuydu, çünkü Petersburg'un sanat yaşamı hızla değişmişti. Galeriler, stüdyolar açıldıkça ve yeni hamiler ortaya çıktıkça, akademi giderek daha önemsiz bir tehdit haline geldi. Repin'den çok etkilenen III. Aleksandr, Gezginciler'in epey tablosunu satın aldı ve en nihayetinde Petersburg, Rusya Müzesi'nin açılmasıyla, salt Rus sanatına adanmış ilk müzesini kazandı. Asiler, desteği en az bekledikleri yerden bulmuştu.

Rus resmi, yurtdışında asla Rus edebiyatı ya da müziği kadar ün kazanamadı. Kimi ressamlar (örneğin Vereşçagin), zamanında Avrupa'da kısa süreliğine rağbet gördüyse de, 20. yüzyılda büyük oranda unutuldular. Estetik açıdan, baskın Fransız ekolünden bütünüyle uzak olan 19. yüzyıl Rus sanatının dönemin sanat ortamına hiçbir tesiri olmamıştır. Bunun sebebi, Repin ile birkaç ressam hariç, Rus ressamların Batıya gitmemiş, dolayısıyla Fransız sanatıyla yakından tanışamamış olmasıydı. Almanlardan bir ölçüde haberdar olsalar da, bunların eserleri o dönemde Fransız tarzıyla birlikte revaçta olan Avrupa gerçekçi sanatına da benzemiyordu. İzlenimcilik, yüzyılın sonuna dek Rus ressamlara tesir etmedi. Dönemin ressamlarının, yani Gezgincilerin ve ötekilerin ürettiği şey, Rusya'nın, halkının, tarihinin ve toprağının portresiydi; bu portre hâlâ eğitimli her Rusta yankı bulur.

EDEBİYAT

Kırım Savaşı'ndan sonraki yıllarda edebiyat, Rus kültürünün gururu olmuştur. Bu dönemin eserleri Rus toplumunun ve kültürünün merkezinde yer almakla kalmamış, dil engelini aşıp ilk defa Batının ortak kültürüne girmişti. İvan Turgenyev, Fyodor Dostoyevski ve Lev Tolstoy birkaç yıl içinde Rusya'da muazzam şöhret kazandılar. Bu yeni şöhreti yaratan araç matbaa ve özellikle de yeni eserlerin neredeyse tümünü yayımlayan yaklaşık yarım düzine "kalın dergi"ydi. Batı Avrupa'nın aksine, Rus edebiyatının okuyucuları büyük şehirlerde yoğunlaşmamıştı. Nüfusunun büyük kısmı heceleyerek okuyan Petersburg bile henüz Paris ya da Londra gibi devasa bir metropol değildi. Yeni romanların okuyucu kitlesini oluşturacak geniş bir orta sınıf henüz mevcut değildi; Rusya'da bunların yerini asiller ve aydınlar alıyordu. Bunlar ülkenin dört bir yanında yaşayan arazi sahipleri, taşra doktorları, lise öğrencileri ve imparatorluktaki küçük memurlardı. Vilayetlerin çoğunda kitapçı dükkânı yoktu ve kültürel yaşamın odağında, ayda bir postayla gelen "kalın dergiler" yer alıyordu.

Avcının Notları gibi romanlarıyla zaten isim yapmış olan İvan Turgenyev, 1862'de *Babalar ve Oğullar* romanıyla gerçek anlamda şöhret kazandı. Turgenyev'in geç dönem romanlarının genellikle eşrafa mensup başkarakterleri ve güçlü kadın kahramanları, vakitlerini Rusya'daki ve dünyadaki değişikliklerin anlamını ve kendilerinin bu değişikliklerdeki rolünü çözmeye çalışarak geçirirdi. Romanlarında çeşitli olasılıklar sunan ve bu süreçte hiçbir siyasi tarafa meyletmemiş olan Turgenyev'in geniş ve hayranlık dolu bir okuyucu kitlesi vardı. Zamanının büyük kısmını yurtdışında geçirdiğinden, sürekli değişen Rus yaşamının ayrıntılarını takip edemiyordu; fakat bu sayede Avrupa edebiyatıyla temasını sağlam tutuyordu. Fransız edebiyatının öndc gelen isimlerinden Emile Zola'yla, Goncourt kardeşlerle ve başka yazarlarla dostluğu, kitaplarının çevrilmesini kolaylaştırdı; böylece Rus edebiyatı ilk defa Avrupa kültüründe kendine yer bulmuş oldu.

Fyodor Mihailoviç Dostoyevski, tıpkı Turgenyev gibi, edebiyata 1840'larda atıldı. Petraşevski oluşumuyla ilişkisi yüzünden Sibirya'da dört sene hapis yattı; ardından beş sene boyunca orduda, Kazakistan bozkırındaki ücra sınır kalelerinde görev yaptı. Hapisteyken dünya görüşü değişmeye başlayan Dostoyevski, halktan kopuk saydığı ütopyacı sosyalizmden vazgeçti, Ortodoskluğa, yani kendince "halkın" dinine yöneldi. Ordudayken okuyup yazma imkânı bulan Dostoyevski, 1859'da, sandığında bir deste kitap taslağıyla Avrupa Rusyasına döndü. Bu tas-

laklar arasında yer alan *Ölü Bir Evden Hatıralar* (1860-61) ona hızla şöhret kazandırdı. Hapishane yaşamına dair bu yürek parçalayıcı anlatı, halkın serflerin özgürleştirilmesi dönemindeki ruh halini yansıtıyordu ve pek çok okuyucu, eserde bahsi geçen imandan kaynaklanan tövbe izleğini ıskalamış gibi görünüyordu. Zamanın çoğu Rus yazarının aksine, Dostoyevski eşrafa mensup bir aileden gelmiyordu. Babası, verdiği hizmetler sayesinde soylu saflarına girmiş bir doktordu ama varlıklı değildi. Dostoyevski, ekmeğini kalemiyle kazanmak zorundaydı ve bu iş hiç kolay olmayacaktı. 1861-1865'te şansını dergicilikte denedi; kardeşiyle birlikte iki dergi çıkardılar, fakat satışları yüksek olmayan bu dergiler kısa sürede kapandı. Bu dergilerde bir tür Slavperver söylemi benimseyen Dostoyevski, Rus halkının toprağına, geleneklerine dönüş çağrısı yapıyordu. Ona göre bu dönüş, Ortodoksluğa ve çara saygı anlamına geliyordu. Batı Avrupa'ya yaptığı yolculuk, deneyimlerini artırdı, fakat aynı zamanda bireyci, dinsiz ve büyük oranda açgözlülüğe kapılıp gitmiş saydığı modern topluma dair olumsuz görüşünü de pekiştirdi. Bu yolculukta kumarla tanıştı, böylece sağlık sorunlarına (sara hastalığına) ve sonu gelmez borçlarına bir de kumar bağımlılığı eklenmiş oldu.

Dostoyevski 1864 tarihli *Yeraltından Notlar* başlıklı kitabıyla, zamanın edebiyat tartışmalarına katıldı. Çernişevski'nin *Nasıl Yapmalı?* adlı eserinin ütopyacılığına yönelik acımasız bir saldırı niteliğindeki bu roman, halkın takdirini kazanmak üzere kurgulanmış bir eser değildi ve esas şöhretini 20. yüzyılda kazanacaktı. Dergilerini kapatmak zorunda kalan ve yaşamını sürdürebilmek için deli gibi çalışmaya başlayan Dostoyevski, mali bakımdan durumunu toparlayamasa da, edebî anlamda çarpıcı eserlere imza attı. İlk büyük başarısı, 1899'da Katkov'un muhafazakâr "kalın dergi"si *Rusya Ulağı*'nda tefrika edilen *Suç ve Ceza* romanıyla geldi. Nihayetinde bu kitap sayesinde dünya çapında şöhret yakalayacaktı, fakat en baştan itibaren Rusya'daki en büyük başarısı bu roman oldu. Yaşlı bir kadın tefeciyi para ihtiyacı yüzünden katleden ve ahlaki kuralların üstünde olduğunu düşünen öğrenci Raskolnikov'un öyküsü, çağdaşlarının hayal gücünü cezbetmiş, insanları daima büyülemiştir. Dostoyevski sonraki on beş sene boyunca yine büyük romanlar ve bir dizi kısa eser üretecekti. Bu eserlerinde, insan psikolojisi konusundaki ustalığını sergileyen Dostoyevski psikoloji teriminden asla hoşlanmamış, insan ruhunu olduğu gibi resmettiğini belirtmiştir.

Suç ve Ceza, Dostoyevski'ye ölümsüz bir şöhret kazandırmasına kazandırmıştı ama para sorunlarını çözmemişti. Rusya'daki kitap pazarı, yeni romanları geniş kesimlere ulaştıracak nispette gelişmişti, fakat bu hacim, ünlü bir romancının geçimini sağlamaya yine de yetmiyordu.

Büyük romanlarından ikincisi olan *Budala*, kitabın ana karakteri Prens Mişkin'in şahsında olumlu bir kişiliği resmetme girişimiydi, fakat belki de en çok, gizemli Nastasya Filipovna karakteriyle hatırlanır. Kısa süre sonra *Cinler* (1871-1872) geldi; bu kitap, işlediği çeşitli konuların yanı sıra, dönemin liberallerine ve radikallerine yönelik bir saldırıydı. Dostoyevski, baba Verhovenski karakterinde bunları ateşle oynayan etkisiz hayalciler ya da oğul Verhovenski karakterinde ahlaksız ve iktidara aç fanatikler olarak resmetmişti; bu karakter, devrimci Neçayev ile bir zamanlar Dostoyevski'nin önderi olan Petraşevski'nin harmanlandığı bir portreydi.

Cinler'le birlikte muhafazakârların sözcüsü ününü perçinleyen Dostoyevski, bir kez daha mali darboğaza girdi ve dergiciliğe döndü, ama bu sefer koşullar farklıydı. Dostoyevski 1872'de, tahtın varisi Aleksandr Aleksandroviç'in yakın arkadaşı olan Prens V. P. Meşçerski'nin salonunun müdavimi oldu. Varis, babasının reformlarını hedef alan muhafazakâr muhalefetin merkeziydi; öğretmenlerinden biri olarak hizmet vermiş muhafazakâr avukat Konstantin Pobedonostsev de görüşleriyle onu destekliyordu. Bu kişilerin hepsi, milliyetçi ve Ortodoks bir kimliğe sahip, monarşi merkezli statükocu bir muhafazakârlığı benimsemişti; buna karşılık, köy topluluğuna ve ulusun ruhani birliğine odaklanan Slavperver öğretilerden yoksundular. Meşçerski, *Vatandaş* adlı gazeteyi yeni kurmuş, Dosytoyevski'yi bu gazetede yazı işleri müdürü olmaya ikna etmişti. Aleksadr Aleksandroviç, teşvik olarak, Dostoyevski'nin borçlarını ödedi; bu gerçek ancak 1990'larda ortaya çıkmıştır. Dostoyevski'nin muhafazakâr gruba katkısı kısmen, yazarın en ünlü ve en kötü şöhretli yazılarından bazılarını içeren *Bir Yazarın Günlüğü*'nde görülebilir. *Günlük*'te ve buna sonradan yaptığı eklerde, yeni reformların geçirildiği Rusya'yı kıyasıya eleştirir. Bilhassa yeni mahkeme sistemi onu hiddetlendirmiştir; çünkü jürili yargılama fikri ona tehlikeli görünür. Suçu, günah ve tövbe meselesi olarak dinî bir perspektiften değerlendiren Dostoyevski, yasal düzenlemelerle ve yargı mevzuatıyla alay ediyordu. Gazeteciliği son derece milliyetçi çizgideydi, Rus-Osmanlı Savaşı sırasında Rusya'nın askerî başarılarını, hatta bizzat savaşı yüceltmişti. Polonyalılar, Ukraynalılar ve Yahudiler de Dostoyevski'nin gazabından nasibini almıştır; ona göre Yahudiler, modern toplumun açgözlü, bireyci ruhunun cisimleşmiş haliydi. Bu ideolojik görüşleri ve milliyetçi önyargıları, küçük muhafazakâr bir zümre dışında, aydınlar tarafından sevilmesine engel oluyordu.

Son romanı *Karamazov Kardeşler*, işlediği aile entrikalarıyla ve felsefî düşüncelerle Dostoyevski'ye başarı getirdi ve Rus yazarları arasındaki konumunu sağlamlaştırdı. 1880'de Moskova'daki Puşkin heykelinin

açılışıyla ilgili kutlamalarda yaptığı konuşma, halkın huzuruna son çıkışı oldu. Bu söylevde Puşkin'i, sadece Rus yazarı olduğu için değil, bütün insanlığı kucakladığı için överek seyirciyi şaşırttı. Bu söylev, Dostoyevski'nin aydınların gözündeki itibarını onarması bakımından epey faydalı olduysa da, Pobedonostsev gibi muhafazakâr dostları tarafından pek hoş karşılanmadı. Kutsal Sinod'un başına getirilmiş olan Podedonostsev, Ortodoksluğun muhafızı olarak, Dostoyevski'nin İsa'yla ilgili görüşünü fazlasıyla belirsiz buluyor ve Kilise öğretisiyle yeterince uyumlu olmadığını düşünüyordu. Dostoyevski'nin Mesihi, çizdiği Puşkin portresine benziyordu, yani sadece Rusya'yı değil bütün insanlığı kucaklayan bir şahsiyetti. Dostoyevski'nin de nihai kaderi bu olacaktı.

Dostoyevski'nin eserlerinin ve düşüncesinin merkezindeki din izleği, Rusya'nın yine büyük yazarlarından Tolstoy'un da zihnini meşgul ediyordu. Kont Lev Nikolayeviç Tolstoy, Moskova'nın güneyindeki zengin illerde toprak sahibi olan varlıklı bir ailede 1828'de dünyaya geldi. Ailesinin asıl mülkü olan Yasnaya Polyana'da doğan Tolstoy, burayı ölümüne dek asıl yuvası olarak gördü. Bu aile, sarayda ve Petersburg salonlarında boy gösteren büyük aristokratlara mensup değildi, fakat kesinlikle köklü bir geçmişe sahipti; ayrıca imparatorluk ordusunda ve devletinde güzide bir sicili bulunuyordu. Tolstoy çeşitli öğretmenlerin gözetiminde aile çiftliğinde büyüdü ve bir süre Kazan Üniversitesi'nde öğrenim gördü; bütün bunları otobiyografik üçlemesi olan *Çocukluk*, *İlkgençlik*, *Gençlik*'te unutulmaz ayrıntılarla betimlemiştir. Üniversitede genç soyluların normal yaşamına katıldı; yani içki içiyor, kâğıt oynuyor, kibar cemiyet hayatından uzaklaştırılmış kadınların peşinden koşuyordu. Üniversiteden mezun olamadı, evde de huzur bulamadığı için topçu birliğine gönüllü yazılarak Kafkasya'ya gitti. Kırım Savaşı'nda görev yaptı, en azından Sivastapol kuşatmasında ciddi çarpışmalara şahit oldu. Bu kuşatmaya dair öyküleri, kuşatma henüz sürerken yayımlandı ve ona yazar olarak şöhret kazandırdı. Savaş bittikten sonra Petersburg'da ve Moskova'da birkaç yıl geçirdi, zamanının önemli önemsiz neredeyse bütün edebiyat şahsiyetleriyle dalaştı. Temelde hiçbir tarafın fikirlerine sıcak bakmıyordu; ne liberallerin ilerlemeciliği ve bilim-ilerleme hayranlığına ne de muhafazakârların otokrasiye boyun eğmesine yakın duruyordu. Slavperverleri hoş insanlar olarak görüyordu, ama iflah olmaz derecede doktriner olduklarını düşünüyordu. Şahsen bir soylu ve (saraylı değil) taşra beyefendisi olarak kalan Tolstoy, edebiyatçıların çoğunu kaba ya da çıkarcı ya da hem kaba hem çıkarcı sayıyordu.

Bu yıllarda Batı Avrupa'ya ilk yolculuğunu yaptı. Avrupa, Tolstoy'da da, Dostoyevski'yle aynı eleştirel görüşleri doğurdu; Avrupa'nın göklere

çıkarılan ilerlemesinin sadece maddiyatçılıktan, açgözlülükten, manevi boşluktan ibaret olduğunu düşünüyordu. Aralarındaki fark, Tolstoy'un, Dostoyevski gibi şovenist olmaması ve Rusya otokrasisine ya da Ortodoksluğa büyük saygı duymamasıydı. Avrupa'nın açmazlarına "Rusya'ya özgü" yanıtlar bulmaya çalışmıyordu. Bir sonraki projesi, çiftliğindeki köylülerin çocukları için okul açmak oldu; bu okulu, Rousseau'nun pedagoji kuramları çizgisinde yönetmeye kararlıydı. Yani zorlama ya da ceza yoktu, proje çalışmaları yapılıyordu ve çocukların ele alınan konuya ilgi göstermesini sağlamaya çabalıyordu. Okul başarılı oldu, ama tabii bunun sebebi kuramlarının etkinliğinden ziyade Tolstoy'un karizması olabilir. Görüşlerini yaymak için bir de dergi kuran Tolstoy, bu süreçte çoğu eğitim kurumunu kızdırdı. Bu okul ona kayda değer bir şöhret kazandırdı; ayrıca Avrupa'ya ikinci bir yolculuk yapıp ünlü pedagoglarla tanışma ve okulları teftiş etme fikrini verdi. Avrupa okullarını, özellikle de ünlü Prusya okullarını sıkıcı, katı, ezberci buldu; bu okulların hepsi, önyargılarının cisimleşmiş hali gibiydi. 1861'in başında, serflerin özgürleşmesinden hemen sonra yurtdışından dönen Tolstoy'un yeni bir meşgalesi oldu: Memleketi Tula'daki bir ilçede arabuluculuk yaptı. Bu eşraf meclisi, serflerin özgürleştirilmesinin yürürlüğe sokulması sürecinde köylüler ile toprak sahipleri arasındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmak üzere seçilmişti. Tula eşrafı, köylülere yakın durduğu gerekçesiyle Tolstoy'u reddetti; fakat Tula valisi olan general, bunları kaale almadı ve Tolstoy'u görevlendirdi. Neredeyse bir yıl boyunca görev yapan Tolstoy, zamanının çoğunu arabulucu mevkidaşlarıyla çatışarak geçirdi. Sıra dışı görüşleriyle ilgili dedikodular, başına daha da büyük dert açtı; çünkü 1862'de yayılan devrimci hareket, mülküne polisin baskın yapmasına yola açtı. Yasadışı bir matbaa ve devrimci bildiriler arayan polisler bu tür bir şey bulamadı. Tolstoy şerefine ve itibarına yönelik bu hakareti şikâyet etmek üzere Çar'a başvurdu ve bakanlardan, hiçbir yaptırımla karşı karşıya kalmama güvencesi aldı. Ne eşraftan komşuları ne de hükümet onun yaptıklarını nasıl yorumlayacağını bilebiliyordu.

Tolstoy, aynı yıl, komşularından birinin kızı olan Sofya Bers'le evlendi ve yirmi yıl boyunca kendini ailesine, okuluna, arabuluculuk görevlerine ve yazmaya adadı. 1865-1869'da, tıpkı Dostoyevski'nin pek çok eseri gibi, Katkov'un *Rusya Ulağı* gazetesinde tefrika edilen *Savaş ve Barış* bu yılların meyvesi olacaktı.

Tolstoy'un bu yoğun destanı, Rusya'nın Napoléon savaşlarını ve esas olarak 1812'deki Fransız istilasını konu alır. Genel anlamda kesinlikle vatansever bir tınısı olsa da, Tolstoy milliyetçi değildi. Fransızlardan değil Napoléon'dan nefret ediyordu ve Rusya'ya hiç de pembe gözlüklerle

Resim 14. Tarla Süren Lev Tolstoy; İlya Repin'in çizimi. Tretyakov Müzesi.

bakmıyordu. Çarı, saray eşrafını ve hükümeti beceriksiz, yaşamın ve savaşın gerçeklerinden kopuk olarak resmetmişti. Rusya'ya hizmet eden pek çok Alman aşağılayıcı bir muameleye maruz kalmıştı ve sadece kahramanı Kutuzov, soğuk ve formaliteci komutan kalabalığından üstündü. Her ne kadar kitap, tarihin anlamına dair uzun düşüncelerle sona erse de (Tolstoy tarihin akışına "büyük adamlar" karar verir diyen düşünceye bilhassa hiddetleniyordu), bu kitap aslında 1812 olayları hakkında değil, Tolstoy'un anlayışına göre insan ve kaderi hakkındaydı.

Tolstoy'a göre yaşamın gerçek meseleleri siyasi değil ahlakiydi. Pierre Bezukov ve bilhassa onun manevi hac yolculuğu, ahlaka uygun davranmanın ve gündelik yaşam koşturmacasının perde arkasında hangi gizli anlamın saklı olduğunu ve miras alınan değerlerin ve kurumların hiç düşünülmeden kabul edildiğini keşfetmenin ete kemiğe bürünmüş haliydi. Prens Andrey Bolkonski ise bunun tam aksidir; savaşı, olayları ve insanları akılcı biçimde tahlil eder. Nihayetinde mutluluğa erişen Pierre olur, önce köylü Platon Karatayev'den, onun tevazuundan ve Tanrı inancından, sonra da Nataşa Rostova'yla aile yaşantısından öğrenir mutluluğu. Pierre, Tolstoy'dan çok iz taşır, hem de salt köylülere yardım etme tasarılarıyla çiftliğinde yaptığı deneyler bakımından değil, ruhani arayışı bakımından da.

Savaş ve Barış'ın yakaladığı başarıdan sonra Tolstoy dikkatini yine pedagojiye ve yeni roman tasarılarına verdi, 1875-1877 arasında *Anna Karenina*'yı yazdı. Bu roman, aristokrat Anna'nın, âşığı Vronski'nin ve bürokrat kocasının öyküsünü anlatır ve yine Tolstoy'un portresi olan Levin ile karısı Kitty'nin öyküsünün tersidir; bunların mutlu aile yaşamı, Anna'nın fırtınalı ilişkisinin zıttıdır. Bununla birlikte Tolstoy, bu kitabı yazdığı esnada, yaşamının son ve en derin manevi buhranını yaşıyordu.

Dinî bir buhrana kapılan, aklını ölümle ve yaşamın anlamıyla bozan Tolstoy, felsefeye ve dine sarıldı, ama hangi dinin kurallarına uyması gerektiğine karar veremiyordu. Önce, yetiştirildiği din olan Ortodoksluğa sarıldı; bunun başlıca sebebi, Ortodoksluğun köylülerin dini olmasaydı ve Tolstoy'un onlara ve hikmetlerine yakın durmak istemesiydi. Fakat Ortodoksluk Tolstoy'u tatmin etmedi. Ayinler ruhuna işlemiyordu ve Kilisenin, devleti ve tüm yaptıklarını şevkle desteklemesini beğenmiyordu: Savaş, baskı ve bedensel ceza, ona göre kabul edilemez şeylerdi.

1879-80'de yoğun olarak Kitab-ı Mukaddes, bilhassa İncil okumaya başladı ve Mesih'in öğretisinin özünün kötülüğe direnmemek olduğu hükmüne vardı. ("Ben size diyorum ki kötüye karşı direnmeyin; Sağ yanağınıza tokat atana öbür yanağınızı da çevirin." Matta 5:39.) Tolstoy'a göre her şey bu ilkeden türüyordu. Yani suçla ya da dış düşmanlarla savaşan devlet, temelde Hıristiyan değildi ve doğru tavır, kökten barışçı olmak ve bir nevi Hıristiyan anarşizmiydi. Bu düşünceleri, uzun tefekkürlerin nihayetinde geliştirdi; *İtiraflarım* adlı kitabında, bu görüşlere doğru içsel gelişimini ve hakiki Hıristiyanlıktan ne anladığını nakleder. Bu eserlerden hiçbirinin Rusya'da basılamadığını söylemeye gerek bile yok; fakat hepsi yeraltında elden ele dolaşıyordu ve ona küçük ama sadık bir takipçi kitlesi kazandırmıştı.

Tolstoy edebiyattan vazgeçmemişti. 1899'da son büyük romanı *Diriliş*'i yayımladı. Bu roman, haksız yere cinayetten hüküm giyen bir fahişe ve onun manevi olarak yeniden doğuşuyla ilgiliydi (kitap Rusya'da yasaklandı). Bu dönemde Kafkas savaşlarıyla ilgili kısa bir roman olan *Hacı Murat*'ı kaleme aldı. *Kroyçer Sonat* ve *İvan İlyiç'in Ölümü* gibi kısa eserler ve toplumsal meselelere dair sayısız makalesi, Tolstoy'u giderek ülkenin en ünlü siması ve dünya çapında en ünlü Rus haline getirdi.

Tolstoy'un görüşleri ve bu görüşleri inatla savunması, Kiliseyle, devletle ve ailesiyle arasında sorunlar yarattı. Karısı, ailesinin refah ve mutluluğunu hiçe saydığını düşünüyordu; oysa 1890'larda Rusya'daki kitap piyasasının geçirdiği değişiklik sayesinde, öbür yazarlar gibi Tolstoy da artık eserlerinden daha büyük kazanç sağlıyordu. 1905 devrimi onun için de zor bir dönem oldu; çünkü otokrasiye karşıydı ama

devletin grevcilere, devrimcilere ve köylü asilere uyguladığı şiddet bir yana, devlete karşı şiddete başvurulmasını da tasvip etmiyordu. Nihayet 1901 yılında, seksen iki yaşındayken, her şeyi ardında bırakıp inzivaya çekilmeye karar verdi. Fakat kış mevsiminde ısıtılmayan üçüncü sınıf kompartımanda tren yolculuğu yapmak ona fazla geldi. Yasnaya Polyana'nın sadece birkaç yüz kilometre güneyinde küçük bir kasabada, bir istasyon şefinin evinde hayata gözlerini yumdu.

Tolstoy öldüğünde Rus edebiyatı ve kültürü yeni evrelere girmişti ve Tolstoy bu safhalara pek sıcak bakmıyordu. O, Rus edebiyatının ve belki de genel olarak Rus kültürünün en görkemli çağının son temsilcisiydi. Bilim kadar sanat da Rusya'yı dünya kültür haritasına yerleştirmişti. Engin Rus İmparatorluğu ilk kez, boyutunun ve askerî gücünün dışında bir şeyle tanınıyordu.

14 İmparatorluk Olarak Rusya

Rus İmparatorluğu'nun yüzyıllar boyunca dışarıda girdiği savaşlar, bütün Kuzey Avrasya'yı topraklarına katacak şekilde genişlemesinin zeminini hazırlamıştı. Elbette Britanya standartlarına göre, bu sonuç etkileyici sayılmaz. Rus İmparatorluğu'na ait toprağın çoğu Sibirya'daydı, bunun da büyük kısmı, nüfuz edilemez görünen ormanlardan ve tundralardan oluşuyordu. Rusya'nın Orta Asya'da kazandığı yeni toprakların nüfusu az ve yoksuldu; kısacası hiçbiri Hindistan'ın, hatta Burma'nın dengi değildi. Bu yayılma hareketiyle oluşan devlet, sınırlarında Rus olmayan halklar barındıran geniş bölgeler içeriyordu; fiilen iki imparatorluk söz konusuydu: Bir tanesi, Avrupa'da yer alan geleneksel kara imparatorluğu, öbürü Orta Asya'da Britanya örneğini taklit girişimiydi. Hem batıda hem güneyde iç ve dış siyaset, içinden çıkılmaz biçimde birbirine dolanmıştı.

I. Nikolay, Rusya'nın imparatorluğunun genişleme bakımından çok sınırlı imkânları olduğunu anlamıştı. İmparatorluğun 1828'den sonraki başlıca çabası, yeni topraklar fethetmekten ziyade zaten Rusya sınırları içindeki Kafkasyalı dağ halklarına boyun eğdirmekti. Orta Asya'da ordu, mevcut sınırları güçlendirmeye ve bozkırdaki Kazakları kontrol altına almaya yoğunlaştı; genişlemeye yönelik ciddi girişimlerde bulunmadı. Nikolay, Balkanlar'da bile statükocu bir siyaset güdüyordu; Osmanlı'yı parçalamanın getireceği tehlikeleri üstlenmek yerine, Osmanlı topraklarında Rus nüfuzunu sürdürmeyi tercih ediyordu. Bu ölçülü siyaset bile Britanya'ya ve Fransa'ya fazla gelmişti, fakat bu siyaset Çar'ın benimsediği ihtiyatlı stratejiyi ve taktiksel gaflarını yansıtıyordu. Gelgelelim Kırım Savaşı'nın ardından oluşan yeni durum, farklı olasılıklar doğurdu.

Paris Antlaşması, Kırım Savaşı'nı sona erdirmekle kalmamış, Rusya'nın Osmanlılar üzerinde etkili olma umutlarını da tüketmişti; Rusya'nın elinde potansiyel müttefik olarak yalnızca Sırbistan'daki ve Bulgaristan'daki yerel milliyetçi hareketler kalmıştı. Demokratik cumhuriyet kurma planlarıyla hareket eden asi çetelerinden oluşan Balkan milliyetçileri, Rus İmparatorluğu için pek de olası müttefikler değildi, ayrıca yenilgiyle zayıflamış, borçlar ve muazzam noksanlar yüzünden

beli bükülmüş Rusya'nın uluslararası ve askerî konumu, Avrupa'ya dair siyasetini esasen edilgen kılmıştı. Avrupa sınırında istikrar tesis etme gereksinimi, Rus İmparatorluğu'nun batı hududunu savunmanın çok zor olduğu hissiyatından doğmuştu, çünkü iletişimin zayıf olduğu bölgelerden geçen bu sınırın uzunluğu muazzamdı. Demiryolu, bu sorunun çözümü olabilirdi, fakat demiryolu inşa etmek uzun zaman alıyordu. 1863-64 Polonya isyanları sırasında Britanya'dan ve Fransa'dan yükselen tehditkâr sesler, Petersburg'a kâbuslar gördürmüştü; fakat bu gürültüler bir yere varmadı, bunun sebebi büyük oranda, Rusya'nın, yeni şansölye Otto van Bismarck'ın yönettiği Prusya'yla kurmuş olduğu sıkı ittifaktı. Bismarck, Rusya'nın hasımları olan Avusturya ile III. Napoléon'u bozguna uğratıp bu süreçte birleşik imparatorluk Almanyasında yeni ve güçlü bir devlet kurduğu ve bu devlet o dönemde Rusya'nın dostu olduğu için, Prusya'yla ittifak, batı sınırının büyük kısmının güvende olduğu anlamına geliyordu.

Avrupa'da Almanya ve İtalya'yla meşgul olunması ve Rusya'nın Dışişleri Bakanı Prens Gorçakov'un barışçıl siyaseti, 1860'larda barışı güvence altına almıştı. Rusya kendini tedricen yenileyebilir ve ordusunu modern çizgide yeniden kurabilirdi; fakat kısa süre içinde Balkanlar'da çıkan bunalım, yeni bir açmaz doğurdu. Sırp ve Bulgar devrimciler, Osmanlı toprakları içinde defalarca isyana kalkışmış, Slav ve Ortodoks halklarını, Türk efendilerine karşı isyana çağırmıştı. Buna verilen tepki, gitgide zalimleşen misillemeler oldu; fakat 1875'te çıkan isyanda Bosnalı Sırplar, Osmanlılara karşı birkaç ay boyunca direnmeyi başardılar; bu süreçte Osmanlılar, modern Avrupa tarihinin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki en büyük soykırımını gerçekleştirdi. Ertesi sene yaşanan Bulgar ayaklanmasını bastırmak üzere gönderilen başıbozuk Osmanlı güçleri koca koca köyleri yerle bir etti; bunun üzerine İngiliz kamuoyu bile, Osmanlı'ya destek verme konusunda kararsız kaldı. Bu noktada Rusya için tekrar devreye girip Balkanlarda nüfuzunu tesis etme fırsatı doğmuştu ve 1877'de Rusya, Osmanlı'ya, isyancı bölgeler için özerk statü önerdi. Osmanlı bunu reddetti, bunun üzerine Rusya savaş açtı. Bunun ardından gelen savaş kanlı oldu, ama kısa sürdü. Osmanlıların birinci sınıf müstahkemleri vardı, Avrupa silahlarıyla takviye edilmişlerdi, ayrıca her zamanki cesaretleriyle ve azimleriyle savaşıyorlardı. Rus ordusu daha büyük olsa da, henüz reform sürecindeydi, üstelik eski kafalı ve hayal gücü dar generaller orduya köstek oluyordu. Osmanlı kalelerine düzenlenen bir dizi kanlı saldırının ardından, nihayet Rus ordusu dağlardan ilerleyeceği yolu açtı ve 1878'de İstanbul yakınlarına ulaştı. Osmanlı'yla barış imzalandı; buna göre Bulgaristan, Balkanlar-

daki başlıca Slav devleti olacak, tahminen Rusya devletinin himayesini kabul edecekti. Bu durum, Britanya ile Avusturya'yı kaygılandırdı ve sonuçta Berlin Antlaşması imzalandı; böylece başına Alman bir kralın geçtiği çok daha küçük bir Bulgaristan yaratıldı. Avusturya bağımlı devlet olarak Bosna'yı alma iznini kopardı. Bu durum, Bismarck'ın eseriydi ve tüm o fedakârlıklara ve savaş kahramanlıklarına rağmen, Rusya için sınırlı bir yenilgi sayılırdı.

Rus İmparatorluğu, çok farklı iki imparatorluk çeşidinin yığışımı haline gelmişti ve bu imparatorluklardan her biri, Petersburg'un başına, kendine özgü dertler açıyordu. Balkanlardaki bozgunla aynı zamanda, Rus generallerin yerel Hokand, Buhara, Hive hanlıklarına diz çöktürdüğü Orta Asya'da yeni bir imparatorluk doğdu. Bu hanlıkların ilki bütünüyle İmparatorluk topraklarına katılırken, toprakları çok azalmış olan öbürleri, Rusya'nın himayesine girdi. 1880'lere gelindiğinde Orta Asya'nın bütünü, doğrudan ya da dolaylı olarak Rus idaresi altına girmişti. Rusya, Britanya Hindistanını açıkça taklit ederek, modern bir sömürge imparatorluğu inşa etmeye koyulmuştu.

Batı sınırındaysa, sömürgecilikle ilgili değil, milliyetle ilgili meseleler gündemdeydi. Polonyalılar 19. yüzyıl boyunca başlıca milli meseleyi teşkil etmişti, yüzyılın ortasından itibaren bunlara Yahudiler de katıldı. Oldukça farklı sebeplerden ötürü, ne Polonyalılar ne de Yahudiler imparatorluk yapısına uyuyordu. Hükümet, Polonyalıları düşman bir unsur olarak görüyordu ve pek çok devlet görevlisine göre Yahudilerin asimile edilmesi mümkün değildi, üstelik köylüleri sömürüyorlardı. Polonya'daki isyanlar ve Yahudilere yönelik pogromlar, imparatorluğun öteki Avrupalı azınlıklarıyla ilişkilerinde var olmayan bir şiddet öğesi ekliyordu. Bunun aksine Finlandiya, 1890'lara dek sakin kaldı ve genel olarak Çara sadıktı. Hem Polonya hem Finlandiya büyük oranda askerî sebeplerden ötürü önemliydi; çünkü ikisi, büyük önem taşıyan batı sınırının bir kısmını teşkil ediyordu. Batı sınırındaki bu iki ülkenin ekonomileri, İmparatorluğun genel zenginliğine katkıda bulunuyordu; fakat Ruslar buraların toprağına ya da sanayisine pek az yatırım yapmıştı. Polonyalıların ve Finlerin toplam nüfusu, imparatorluğun toplam nüfusunun yüzde onundan azdı. İmparatorluğun Avrupa yakasındaki nüfus içinde Rus olmayan en geniş topluluk aslında Ukraynalılardı (yaklaşık yüzde on yedi); bunların etnisiteleri ve ulusal bilinçleri konusundaki muğlaklık, 1905'e dek Rusya siyasetinin çeperinde kalmalarını sağladı.

Batı sınırı ülkelerinin Rus İmparatorluğu'yla bütünleştirilmesi süreci, 18. yüzyıldan bu yana, yerel seçkinlerin imparatorluk iktidarına dahil edilmesine bağlı olarak işliyordu. 19. yüzyılda Petersburg'un ege-

men çevreleri salt Ruslardan oluşmuyordu. Önde gelen Almanlar arasında, Nikolay'ın maliye bakanı Georg Kankrin, dışişleri bakanı Karl von Nesselrode ve Üçüncü Daire'nin başındaki Alexander von Benckendorf bulunuyordu. İmparatorluk seçkinleri arasında yer alan Ukraynalılar, iç işleri bakanı Viktor Koçubey ve muzaffer mareşal İvan Paşkeviç'ti; Paşkeviç, 1830'dan sonra Varşova Genel Valisi olacaktı. Finlandiyalılar kara ve deniz kuvvetlerinde önemli görevler üstlenmişti; ayrıca Alaska'nın Rusya idaresi altında bulunduğu dönemde iki Fin valisi (Arvid Adlolf Etholén ve Johan Hampus Furuhjelm) olmuştur. Diplomasinin çekirdek kadrosunda, Lieven* ailesine mensup prensler, Baron Nikolay ve başka yabancılar bulunuyordu. Sadece, Polonya devletinin geleneklerine sadık olan Leh soyluları, birkaç dikkat çekici istisna dışında, Rusya'ya hizmet etmeye yanaşmıyordu.

Romanov hanedanının, soyluların desteğine güvenme siyaseti başlarda başarılı olmuşsa da, eksik bir tarafı vardı. Yüzyıl içinde önce ticari, ardından sınaî kapitalizmin gelişmesi, her ne kadar Avrupa standartlarına göre yavaş seyretmişse de, İmparatorluk toplumunu değiştirdi. Batı sınırındaki ülkelerde bu değişimin sonucu, İmparatorluğun baş destekçisi konumundaki soyluların iktisadi zenginliklerinin zayıflaması oldu. Öte yandan Finlandiya'da, Polonya'da ve öteki batı bölgelerinde işadamları imparatorluk pazarından epey yararlanıyor, işbirliği (sınırlı da olsa) yapmaya sıcak bakıyordu; fakat saray eşrafının ve egemen seçkinlerin çoğunluğunun aristokrat muhafazakârlığı, yeni toplumsal zümrelerle birlikte bir düzenleme yapmayı zor, hatta imkânsız kılıyordu. Rus İmparatorluğu, yerel soylularla ittifakını bütünüyle terk edemezdi, fakat çarlar olmadan da hayatta kalamazdı; sonuçta bunların hepsi 1917'de yok oluşa sürüklenecekti.

RUS İMPARATORLUĞU'NDA POLONYALILAR

Viyana Kongresi sonucunda, Rus İmparatorluğu'na dahil edilmiş tarihsel Polonya toprakları, oldukça farklı özelliklere ve statüye sahip iki bölgeye ayrıldı: Orta Polonya (Polonya Kongre Krallığı) ve Polonya'nın eski doğu toprakları. İki bölgede de, Polonyalı soyluların büyük kısmı Rus İmparatorluğu'yla işbirliğine gitmedi ve milliyetçi isyanların toplumsal tabanını teşkil etti.

Varşova etrafındaki Orta Polonya toprakları, Polonya Krallığı'nı

* Lieven ailesi, Baltık Almanlarının en eski ve soylu ailelerinden biridir —*çev. notu.*

meydana getiriyordu; bu krallık, Rusya içinde özerk bir birimdi ve çar aynı zamanda Polonya kralıydı. Nüfusu büyük oranda Polonyalılardan oluşuyordu. 1830 isyanına kadar Polonya Krallığı'nın kendi hükümeti, yasama organı, Çar'ın ve Varşova'daki sömürge valisinin himayesi altında kendi ordusu vardı. İsyan bastırıldıktan sonra, Rus Sömürge Valisi Feldmareşal Paşkeviç, atanmış memurların yardımıyla bölgeyi doğrudan yönetmeye başladı. Fransa'daki ve Britanya'daki Leh göçmenler, bir dizi devrimci dernek kurdu; bunların amacı, ülkelerindeki Rus egemenliğine son vermekti ama Kırım Savaşı'nın bitişine dek hiçbiri başarılı olamadı. Eski Polonya'nın doğu toprakları, yani günümüzdeki Litvanya, Belarus ve Batı Ukrayna çok farklı bir kadere sahipti. Buralardaki Polonyalıların büyük kısmı soyluydu, farklı milletlerden serfleri vardı; bu serflerin Polonya davasıyla ilişkisi birbirinden farklıydı; Litvanya'da bu davaya bir parça sıcak bakıyorlardı, ama Ukrayna'da oldukça karşıydılar. Şehirlerin nüfusunda önemli payı bulunan Yahudiler devrimcilerin gözünde Leh ulusunun parçası olmadıkları için, Polonya davasının bu bölgelerdeki potansiyel tabanı cılızdı. Ayrıca, Rus yetkililer 1830'lara dek yurttaşlıkla ve suçla ilgili meselelerde Polonya yasalarını uygulamayı sürdürmüş olsa da, bu bölgeler imparatorluk içinde özerk değildi.

İşleri daha da karıştıran unsur, Napoléon'un serfliği ilga etmiş olduğu Polonya Krallığı'nın, Rusya'nın iç bölgelerinden daha hızlı gelişmesiydi. Varşova'da, Lodz'da ve başka şehirlerde dokuma sanayisi gelişti; genelde Yahudilerin, Almanların ve başka girişimci göçmenlerin kurduğu atölyelerde Leh ve Yahudi işçiler çalışıyordu. Soyluların saraylarının ve yoksul zanaatkârların atölyelerinin bulunduğu eski merkezlerde giderek daha modern şehirler inşa edildi. Varşova bu bölgede huzursuzluğun kaynağı haline geldi. 1863-64'teki yeni isyanlara Rus yetkililerin tepkisi, Polonya'nın kısıtlı özerkliğini iyice daraltmak oldu; bu siyaset, "Ruslaştırma" olarak bilinir. Ülkenin Polonya Krallığı olan resmî adı, "Vistül Ülkesi"yle değiştirildi, okul müfredatında Rusça öğretilmesi şart koşuldu. Rusya hükümetinin yürürlüğe soktuğu toprak mülkiyeti reformları, soylulara karşı denge unsuru olarak görülen köylünün daha çok işine geliyordu. Polonya'nın bu bozguna verdiği yanıt, siyasetten uzak duran ve daha küçük ölçekli işlerle meşgul olan, verilen Rusça eğitimle medeni bir toplum kuran ve iktisadi koşullardaki patlamadan yararlanan bir nesil oldu. Buradaki ironi, Polonya ekonomisinin zenginliğinin büyük oranda Rus İmparatorluğu'nun sağladığı devasa pazarın eseri oluşuydu; çünkü Batı Avrupa pazarında rekabete giremeyen Polonya malları bu şekilde hazır müşteri bulabiliyordu. 1890'larda Polonya siyasetinin canlanışı, Ulusal Demokratlar, orta sınıftan milliyetçiler ve çeşitli sosya-

list partiler gibi yeni toplulukların yeraltına inmesine yol açtı; bunların hepsi 1905'te önemli rol oynayacaktı.

BALTIK EYALETLERİ

Estonya, Livonya ve Kurland'dan (günümüzdeki Estonya ve Letonya) oluşan Baltık eyaletleri, bazı bakımlardan, Rus olmayan öteki bölgelere kıyasla, Rus İmparatorluğu'ndaki devlet ve toplum evriminden daha fazla etkilendi.* I. Aleksandr, 1816-1819'da Baltık vilayetlerinde serfliği kaldırmıştı. Toprak verilmeden özgürleştirilen Estonyalı ve Letonyalı köylüler hâlâ Alman soyluların ortakçısı ya da kiracısıydı, üstelik sık sık angaryalara katlanıyorlardı; fakat serfliğin ilgası yine de, modernleşme sürecini başlatmış oldu. Baltık vilayetlerinin, Rus İmparatorluğu'nun dışarı açılan limanı olması sayesinde, Riga kenti 19. yüzyılın sonunda büyük bir ticaret ve en nihayetinde sanayi merkezi haline geldi. I. Pavel'in Baltık soylularının imtiyazlarını yeniden tesis etmesi, hepsi de Alman olan soylulardan oluşan eyalet meclisleri kurulması anlamına geliyordu; ayrıca geleneksel şehir yönetimlerinin yeniden hayata geçirilmesi, bölgenin fiilî kontrolünün, soylular ile Alman seçkinlerinin elinde kalması demekti. Soylu meclisleri serbest seçimle belirleniyor, doğrudan Çar'la temas kuruyor, bölgede merkezî idarenin tek temsilcisi olan Rus valilerini çoğunlukla muhatap almıyorlardı. Bunlar, (Finlandiya hariç) imparatorluğun geri kalanında bulunmayan türde serbest kurumlardı; fakat mevcudiyetleri, belirli bir etnisiteye mensup soyluların, kırsal nüfus üzerinde egemenlik kurmasına yol açmıştı.

Özerk soylu kurumlarının ayakta kalması ve köylülerin özgürleşmesi sebebiyle, 1860'lardaki reformlar, Baltık vilayetlerinde imparatorluğun geri kalanından daha farklı etkiler doğurdu. Köylüler bakımından asıl mesele yasal statüleri değil, henüz 1860'larda hak olarak bahşedilmiş toprak mülkiyetine erişimdi. Yerel yasa sisteminin sonucu olarak bu vilayetlerde basın, imparatorluğun geri kalanına göre daha fazla gelişti ve daha az kısıtlamaya maruz kaldı. Eski Alman basınının yanı sıra yayımlanmaya başlayan Letonya ve Estonya dergileriyle gazeteleri, siyasi tartışmalar ve hem kültürel hem ulusal polemikler için bir tartışma zemini sundu. Şehirlerde daima Letonyalı ve Estonyalı zanaatkâr ve

* 18. ve 19. yüzyıllarda "Baltık Vilayetleri" terimi, Litvanya'yı içermiyordu; burası, Polonya'nın eski siyasi ve kültürel sahasının parçasıydı. Letonya, Estonya ve Litvanya, ancak 1918'de bağımsızlıklarını kazandıktan sonra "Baltık devletleri" olarak nitelenmeye ve bir topluluk olarak görülmeye başladı.

küçük tüccar azınlıklar olagelmişti; bölgenin iktisadi gelişimi, kırsal kesimden şehre hızlı bir nüfus akışına yol açtı; böylece 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, şehirlerdeki Alman nüfus azınlığa dönüştü. Aynı dönemde, imparatorluğun başka yerlerindeki gibi eğitimin yaygınlaşması, Baltık halkları içinde eğitimli bir sınıfın doğmasını sağladı ve gönüllü kültür dernekleri, Letonyalılara ve Estonyalılara milliyetçi fikirler aşıladı. Yavaş yavaş şekillenen bu milletlerin nazarında düşman, Rus Çarı ya da Rus halkı değil, hâlâ Almanlardı. Rus Slavperverler, imparatorluk hükümetinin, Letonyalıları ve Estonyalıları Almanlar aleyhinde kışkırtması gerektiğini düşünüyordu; fakat Petersburg'un soylu yanlısı muhafazakâr tavrı ve Baltık soylularının sarayla mükemmel bağları, Rus yetkililerin bütünüyle bu tarz bir taktik benimsemesini engelledi.

Bu değişiklikler, Petersburg ile Baltık soyluları arasında ihtilafa neden olduysa da, yerel soylu meclisleri işlemeyi sürdürdü, ayrıca kırsal bölgelerdeki Alman soylular güçlerini korudu. Bu soyluların çoğu Rus ordusunda ve idari kadrolarında görev yapmayı sürdürüyordu; bilhassa aristokrat seçkinler, imparatorluğa sadık kalmıştı. 1870'ten sonra yeni birleşik Almanya'nın vücut bulması bazı soyluları cezbetmişti, ama bölgenin genelinde soylulara yaslanma tutumu, Baltık vilayetleri için ekseriyetle başarılı bir siyaset olmuştur. Bu durum ancak 1900'den sonra değişmeye başladı; bu dönemde toplumsal değişiklikler ve ulusal hareketler, Letonyalı ve Estonyalı çoğunluğu toplumun ve siyasetin sahnesine çıkardı. Üstelik bu kişiler soylu değildi.

FİNLANDİYA

Tıpkı Baltık vilayetleri gibi, Finlandiya da, imparatorluk çökene dek özerk kurumlarını elinde tutmayı başardı; fakat bu kurumlar ve Fin toplumu, normalde Baltık vilayetlerinden oldukça farklıydı. I. Aleksandr'ın kelimeleriyle söylersek, Finlandiya, 1809 Rus ilhakıyla birlikte, "uluslar safına yükseldi". Artık, köylülerin konuştuğu ilginç lisanıyla, İsveç'in doğudaki bir uzantısı değil, Rus çarı idaresinde müstakil bir ülkeydi. Ayrıca Aleksandr, Finlandiya'nın, İsveç dönemi kanunlarını ve Lutherci dini korumasına, Helsinki'de ayrı bir hükümet ve eski İsveç *diet*'ine benzer bir yasama organı kurmasına izin vermişti. Baltık vilayetlerindeki durumun aksine, Fin köylüler asla serfliğin pençesine düşmemiş, daima özgür kiracılar ve mülk sahipleri olmuştu; ayrıca İsveç zamanından beri Fin *diet*'inde köylü temsilciler de görev alıyordu.

Rus çarları baştan itibaren, Finlandiya'da İsveççe konuşan soylu-

ların sadakatine güvendi; çünkü bu soyluların, Leh soyluların aksine, Rus idaresine karşı olmadığını ya da Baltık Almanları gibi bencilce davranmadığını görmüşlerdi. Hatta yüzyılın büyük kısmında Rus çarları, Finlandiya'nın iktisadi gelişimine, devlet inşasına ve canlanan milli bilincine sıcak baktı. Fakat genelde barışçıl seyreden ilişkileri bütünüyle sorunsuz değildi; çünkü I. Nikolay, Fin *diet*'inin toplanmasına asla izin vermedi. Helsinki'deki yerel idare iktidarı elinde tutuyor, Rus askerî valilerinin ve Petersburg'daki Finlandiya İşleri Bakanı'nın (genelde Finlandiyalı biri bakan olurdu) desteğiyle pek çok eğitim ve iktisat projesini hayata geçiriyordu. Helsinki'de kurulan üniversite, ülkenin kültür seviyesini yükseltmekle kalmadı, aynı zamanda hem İsveççe hem Fince ulusal bir kültürün ortaya çıkabileceği bir merkez yarattı. Yaratılan bu kültür imparatorluğa sadakati vurgularken, ulusal gururu da okşuyordu. Bu çalışmaların belki de en önemli sonucu, Elias Lönnrot'un Fin folklorundan yaptığı *Kalevala* başlıklı derlemesi oldu; bu eserin büyük kısmı, Finlandiya'nın değil, Kuzey Rusya'nın Fince konuşan köylülerine danışılarak derlenmiştir. Rus İmparatorluğu yıkılana dek yönetimin başlıca dili İsveççe olarak kalsa da, Fince, İsveççenin yanında hızla bir edebiyat diline dönüştü. 1809'da imzalanan anlaşmayla, Büyük Petro'nun fethettiği Fin toprakları da Finlandiya'ya eklendiği için, sınır neredeyse Petersburg'a kadar uzanıyordu. Dolayısıyla Çar, imparatorluğunun başkentinden sadece birkaç saatlik mesafede, bir meşruti krala dönüşüyordu. Fin yasaları daima imparatorluğun geri kalanından ayrı kaldı; bu sayede Rus devrimciler, etkinliklerine yasal bir engel olmaksızın Finlandiya'da saklanabilmiştir.

Britanya donanması Kırım Savaşı sırasında pek çok kıyı şehrini bombalayıp ateşe verdiği için, Finlandiya da bir miktar zarar gördü; fakat hiçbir bombardıman, Helsinki limanındaki büyük Sveaborg Kalesi'ni yıkamadı. Sadakatini defalarca gösteren Finlandiya, bir sonraki reform döneminde bunun ödülünü aldı. Kırım Savaşı'nın sona ermesi, imparatorluğun geri kalanında olduğu gibi, Finlandiya'da da sansürün kökten gevşemesi ve kapitalist büyüme yönelimli yeni bir ekonomi politikası benimsenmesi anlamına geliyordu. İktisadi gelişme ve reformla birlikte ortaya çıkan basın ve kamuoyu sayesinde siyasi topluluklar oluşmaya başladı. 1863 yılında önemli bir değişiklik yaşandı: Çar Aleksandr o yıl Fin *diet*'ini toplanmaya çağırdı; ayrıcalıklar kesin hatlarla belirlendiğinden, seçimle belirlenen bu yasama organı, bütün olarak ülkeyi değil "zümreleri" (soylular, şehirliler, ruhban ve köylüler) temsil ediyordu. Çar, aynı sene, büyük çoğunluğu Fince konuşan köylülerin ihtiyaçlarını tanıdı, idareye sunulan dilekçelerin ya da başka belgelerin hem İsveççe

hem de Fince olabilmesine izin verdi (Rusça göz önüne alınmamıştı). Hepsi de Fin dilini savunan ve kentli ya da soylu temsilciler içindeki İsveççe konuşan liberallere karşı olan Fin köylülerinin temsilcileri, Çar'ın Finlandiya'daki baş müttefikleriydi.

Rus İmparatorluğu'na dahil olmak, Finlandiya için yeni bir iktisadi durum yarattı, çünkü Petersburg muazzam bir işgücü ve mal piyasası oluşturuyordu. 19. yüzyılın ilk yarısında Petersburg'da, herhangi bir Fin şehrine kıyasla daha fazla Fin yaşıyordu ve Fin kırsalı, başkentin gıda arzının gitgide daha büyük bir oranını tedarik eder oldu. Serfliğin ilgasının ardından Rusya'nın iç bölgelerinin daha hızlı gelişmesi ve demiryollarının inşası, Finlandiya'nın, imparatorluğun ekonomisiyle bütünleşmesini hızlandırdı; çünkü dokuma imalathaneleri ve metal işleme tesisleri, sınırları belirsiz Rus pazarına ürün temin ediyordu. Dolayısıyla imparatorluk içinde istikrarlı bir özerkliği korumak, soylular kadar işadamlarının da menfaatineydi. Bu başarı öyküsü, 1896-1902'de askerî vali N. I. Bobrikov'un "Ruslaştırma" girişimiyle sona erdi. Bobrikov, Finlandiya'nın imparatorlukla daha da bütünleşmesi gerektiğine karar vermişti ve Çar II. Nikolay'ın desteğini almıştı. Nispeten kısıtlı olan (yüksek rütbeli subayların Rusça konuşması zorunluluğu, Finlerin Rus ordusuna girmesi bakımından tehditti) ve çoğu kâğıt üstünde kalan bu fiilî önlemler, ülkeye gerçekten Rus egemenliğini getirmese de, bunalım yaratmaya yetti. Bu süreçte, köktenci milliyetçi topluluklar oluştu ve soylular ile işadamı sınıfları içinde muhalifler ortaya çıktı. Finlandiya, 1917'ye kadar neredeyse tüm özerklik haklarını elinde tuttu; fakat II. Nikolay ve Bobrikov, seçkinler dahil nüfusun büyük kesimini küstürmeyi başarmıştı.

YAHUDİLER

Rus İmparatorluğu'nda sayıları yaklaşık beş milyon, yani bütünün aşağı yukarı yüzde dördü olan Yahudiler, önemli bir nüfus teşkil ediyordu. Yahudi cemaatinin toplumsal ve yasal yapısı, başlangıçta Polonya'dan miras alınmıştı; fakat 1860'larda Rusya devleti, reform çağının ilkeleriyle uyumlu ayrı bir Yahudi siyaseti gütmeye başladı.

Kiev döneminin sonundan Polonya'nın 1772'deki İlk Taksim'ine dek Rusya nüfusu içinde Yahudi bulunmuyordu. 18. yüzyılda kimi Yahudi tüccarlar ve zanaatkârlar Ukrayna'ya ve Riga'ya yerleşmişti, fakat gayet küçük olan bu toplulukların teknik olarak yasal statüsü yoktu. Rusya'ya ilk büyük Yahudi cemaatinin eklenmesine Rus hükümetinin

tepkisi, statükoyu muhafaza etmek oldu. Yahudi cemaatinin *kahal* örgütlenmesi, Polonya zamanındaki gibi kaldı: Kasabalarda hahambaşı olan kişiler devlete iletmek üzere vergi topluyor, ayrıca adli işlere bakıyordu. Yahudilerin yerleşimi eski Polonya eyaletleriyle ("Yahudi Yerleşim Alanı") sınırlandırıldığından, Rusya'nın iç bölgelerine taşınamıyorlardı; fakat bu yerleşim alanı fiilen yeni Odessa şehriyle birlikte Karedeniz kıyı eyaletlerini de içeriyordu. I. Nikolay'ın Yahudilere karşı tutumu özünde düşmancaydı; fakat somut sonuçlar doğuran tek önlemi, Yahudileri askere almak (Hıristiyanlardan daha yüksek bir oranda!) ve 1844'te *kahal* sistemini feshetmek oldu. 1850'lere dek neredeyse tüm Yahudiler, belirlenmiş yerleşim alanı sınırları içinde kaldı.

Başka bir doğrultuya yönelen 1860'ların reform hükümetleri, ayıklayıcı bütünleştirmeye başvurdular. (Asimilasyon ya da "Ruslaştırma" düşünülmemişti.) Amaç, Yahudilerin devlete ve Rus toplumuna daha faydalı olmasıydı; bunun için eğitim aracılığıyla bir seçkinler sınıfının oluşumu teşvik edilecekti; bu kişiler hem devlete hizmet edebilir hem de Yahudi cemaatine daha modern şekilde önderlik yapabilirdi. Bu amaçla Rusya hükümeti, Yahudilerin tüccar ve banker seçkinlerinin isteklerine kulak kabarttı ve 1859'da, bu seçkinlere mensup bireylerin Yahudi yerleşim alanı dışında ikamet etmesine izin verdi. 1865'te, en varlıklı zanaatkârlara benzer bir izin bahşedildi. Böylece Petersburg'da Yahudilerden oluşan bir ticari ve entelektüel seçkinler kesimi oluştu. Bunların önderi olan Ginzburg bankacılık hanedanının hükümetle ve sarayla bağları, 1880'lere dek Yahudilerle ilgili meselelerde seslerini duyurmalarını sağlamıştır.

Reform siyasetinin başka bir yüzüyse, 1850'lerden itibaren Rus üniversitelerinin Yahudilere açılmasıydı. Yahudi öğrencilerin kaderi bakımından büyük önem taşıyan esas gelişme, üniversite diploması alan Hıristiyanların elde ettiği tüm özel meslek ve ikamet haklarının, Yahudi mezunlara da tanınmasına izin veren 1861 tarihli kararnameydi. Devlet memurluğu kapısı Yahudilere açılmamış olsa da, bu önlemler, özellikle de Haskalah'ın, yani Avrupa eğitimini ve kurallarını benimsemek üzere geleneksel Yahudi din dünyasını reddeden Yahudi aydınlamasının ilk dalgasıyla az çok aynı döneme denk geldiği için, Yahudi toplumunun dönüşümünü hızlandırdı. 1886 itibariyle, imparatorluktaki üniversite öğrencilerinin yaklaşık yüzde on dördü ve lise öğrencilerininse yüzde on kadarı Yahudiydi.

II. Aleksandr'ın suikaste kurban gidişi, Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudiler için felaket olmuştur. Çar'ın ölümünün ardından bir zulüm dalgası, güneybatı vilayetlerini (çoğunlukla Ukrayna'dakileri)

kasıp kavurdu ve bu zulümler iki sene boyunca ara ara tekrarlandı. Güruh, Çar'ın ölümünden Yahudileri suçladı, evlerini yağmalamış, binlerce insana saldırıp tecavüz etmişti; neyse ki bu şiddet olaylarındaki ölü sayısı ikiyle sınırlı kalmıştı. III. Aleksandr hükümeti, köylüleri sömürdükleri gerekçesiyle bu isyanlardan Yahudileri sorumlu tuttu ve mevcut bazı kanunları feshetmeye başladı. En önemli önlem, 1887'de üniversitelere kota konmasıydı: Petersburg'da ve Moskova'da üniversitelere sadece yüzde üç, başka yerlerde yüzde beş ila on oranında Yahudi alınacaktı. Fakat bu iki vilayet merkezi dışında kotalar katı şekilde yürürlüğe sokulmadı. İstisna talepleri dilekçelerle Eğitim Bakanı'na sunuldu ve başka vasıtaların da yardımıyla, Yahudi öğrencilerin oranı Harkov Üniversitesi'nde yüzde yirmi yediye, Odessa'da ise yüzde yirmi dörde yükseldi. Ayrıca binlerce Yahudi, eğitim maksadıyla yurtdışına, özellikle de Almanya'daki ve Avusturya'daki üniversitelere gitti. Burada bir çelişkiyle yüz yüze geleceklerdi: 19. yüzyılın sonunda Rus Yahudileri buralarda yasal olarak tüm yerli öğrencilerle eşit olsalar da, militanca Yahudi düşmanı olan milliyetçi bir öğrenci kültürüyle karşılaştılar. Oysa Rus üniversitelerindeki çoğu öğrenci, devlete karşı liberal muhalefeti, hatta devrimcileri destekliyordu; dolayısıyla Rusya'daki öğrenci kültürü, Yahudilere büyük oranda uygundu.

Hükümet bu uygulamalarla ayıklayıcı bütünleştirme ruhuna geri dönmüş oldu; fakat yasal yapının büyük kısmı olduğu gibi kaldı ve Yahudi toplumunun modernleşmesi yavaş da olsa sürdü. Genel bir ilerlemenin olmayışı, çeşitli tepkilere yol açtı; örneğin Batı Avrupa'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne kitlesel göçler planlandı, fakat bu seçenek herkes için mümkün ya da tercih edilir değildi. Başka bir tepki de, siyaseten liberal çizgide duran ve imparatorlukta reform yapılması fikrini destekleyen bir Yahudi basınının ortaya çıkışı oldu. Baron Ginzburg ve Petersburg'un Yahudi seçkinleri dur durak bilmeden lobi yapıyordu; fakat 1881'den sonra başarı elde etmeleri gitgide zorlaştı. Özellikle öğrenciler ve genç insanlar çeşitli devrimci hareketler gibi daha radikal seçeneklere yöneldi. Pek çok Yahudi, terörist gruplar dahil Rus Narodniklere ve daha sonra uluslararası dayanışmayı vaaz eden Marksistlere katıldı. Yahudi İşçi Birliği (Bund) gibi Yahudi sosyalist topluluklar kuranlar da oldu; son olarak, gitgide güçlenen Siyonist hareket, Yahudileri ülkeden ayrılıp Filistin'e yerleşmeye teşvik etti. Rus hükümeti 1880'lerden itibaren kendisini gitgide daha güçlü şekilde "Rus" olarak tanımlamaya başladıkça, Yahudi düşmanlığı bir anlamda resmî siyasetin parçası haline geldi. Yaklaşık elli Yahudinin hayatını kaybettiği 1903 Kişinyev pogromu gibi pogromlar, iklimi daha da zehirledi. Buna tepki olarak Rus liberal ve

radikal topluluklar, Yahudilere uygulanan yasal ve toplumsal ayrımcılığa karşı olduklarının altını çizdi, Yahudi partileri ise daha radikalleşti.

Kısıtlamalara rağmen, Rusya toplumunun evrimi sürecinde, gitgide daha fazla Yahudi ticari sınıflara, mesleklere, aydınlar çevresine dahil oldu; ayrıca pek çoğu, Yahudi yerleşim alanına sıkışmaktan kaçmanın yasal ya da başka türlü yollarını bulabiliyordu. 1897'ye gelindiğinde Yahudilerin yüzde altısı resmen, pek çoğu ise gayriresmî olarak Yahudi yerleşim alanının dışında yaşıyordu. Petersburg'da ve Moskova'da, hatta yasal izin verilen bölgelerden çok uzakta bulunan Volga kıyısındaki şehirlerde Yahudi cemaatleri doğmuştu. Yahudiler, Rus toplumuna giriyordu ve 1905'te kitle siyasetinin ortaya çıkışıyla, Yahudiler, bazıları epey yıkıcı olan pek çok yoldan geçerek ana sahneye çıkacaktı.

UKRAYNALILAR

Ukraynalılar, İmparatorluğun Rus olmayan en geniş topluluğu olsa da, Polonya ulusal hareketine ve isteklerine potansiyel muhalefetleri dışında, 1905'e dek imparatorluk meselelerinde önemli bir rol oynamadı. Bunun nedeni, Ukrayna'da ulusal bilincin gelişmemesiydi; bu bilinç, yerel aydınların bir kısmında yavaş yavaş ve sınırlı düzeyde değişip, bölgesel Rus kimliğinden çıkarak ulusal Ukrayna kimliğine kavuşacaktı.

Kırım Savaşı'ndan önce Ukrayna toprakları, Sol Yaka, eski Atamanlık ve Harkov vilayeti dışında, yalnızca köylülerin milliyetinden ötürü Ukraynalıydı. Saydığımız bölgelerin soylularıysa, Hmelnitski'nin subaylarından türemişti; bunlar, yerel tarihsel geleneklerini ve Rusça, zaman zaman da Ukraynaca kaleme alınan, ölçülü bir bölgecilik tınısına sahip edebiyatlarını koruyorlardı. Petersburg, 1830'lar ve 1840'larda, bu yerel soyluların kültürel etkinliklerine sıcak bakmıştı; çünkü bunları, Polonyalıların siyasi hareketlerini dengeleyici bir unsur ve Rusya'nın benzersizliğine bölgesel bir örnek olarak görüyordu. Bununla birlikte, Ukrayna kültürünün en önemli şahsiyeti olan Taras Şevçenko başka bir çevrede doğdu; çizim yeteneği sayesinde Petersburg Sanat Akademisi'ne kabul edilmiş bir serf olan Şevçenko, özgürlüğünü kazanıp serflikten kurtuldu. Rus soylularının tertiplediği ve şair Vasili Jukovski'nin portresinin ödül olarak konduğu bir piyango sayesinde, Şevçenko'nun özgürlüğünü satın alacak kadar para toplanabilmişti. İlk şiir kitapları, resim yeteneğinden daha fazla ilgi çekti ve Kiev'e döndüğünde, Slav federasyonu hayali kuran tarihçi Nikolay Kostomarov'a ve yerel aydınlar çevresine katıldı. 1848 arifesinde bu hayaller yetkililerin dikkatine takılınca, şair,

Hazar Denizi kıyısına sürgüne gönderildi.

Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya toplumunda ve hükümetinde yaşanan değişikliklerin, Ukrayna'daki minik aydınlar grubu üzerinde ciddi bir etkisi oldu. Petersburg'da dergi çıkarmaya başladılar ve Rus radikalleri ile liberallerinin, köylüleri eğitme çabası dahil pek çok etkinliğine katıldılar. Şevçenko sürgünden döndü ve yeniden Ukrayna kültürünün merkezine yerleşti. Emekleme dönemindeki Ukraynalı aydınların kültürel çalışmaları, 1864'te ve 1867'de aniden durma noktasına geldi; çünkü Polonyalı miliyetçilerin Ukrayna hareketine sızacağı korkusuyla Ukraynaca yayınların çoğu yasaklandı. Ukrayna şehirlerinde Ukrayna kültürünü öne çıkaran küçük aydın toplulukları mevcuttu, ama bunların etkisi henüz çok azdı. 1917'ye dek ve sonrasında, istisnasız bütün şehirlerde Rusça konuşuldu. Kiev'de ya da Harkov'da, Ukraynalı olsun olmasın çoğu üniversite öğrencisi, Ukrayna hareketini göz ardı edip Rus radikal topluluklara katıldı ya da Rus yönetim kademelerinde veya başka kurumlarda görev aldı. Sol Yakadaki vilayetlerde seçimle belirlenen yerel konseyler, yani *zemstvo*'lar kurulmuştu; fakat bunların ara sıra ele aldıkları siyasi konular, özellikle Ukrayna'nın sorunları değil, bütün olarak İmparatorluğa ilişkin meselelerdi. Rus bürokrasisinin çeşitli katmanları arasında dile ilişkin bir görüş ayrılığı yaşanması üzerine, bazı Ukrayna dili kitapları hazırlandı; yerel tarih ve geleneklerse Rus dilinde işleniyordu. Ne gariptir ki Ukrayna tarih çalışmalarının ana mecrası, güneybatı vilayetlerinde görev yapan İmparatorluk temsilcisi askerî vali-generallerin sağladığı ödeneklerle ayakta kalan Kiev Arkeografi Derneği'ydi. Rus İmparatorluğu'nun başlıca ilgi alanı, sınırın ötesinde Avusturya Galiçyası topraklarındaki Ukrayna hareketiydi; burada seçim siyaseti, çeşitli Ukraynalı partilerin hayat bulmasını mümkün kılmıştı ve bunların çoğu Rus çarlarına karşı hiç de dostane bir tavır sergilemiyordu. Fakat Rus İmparatorluğu'ndaki Ukrayna hareketi, 1905 devriminin arifesine kadar, Ukraynalı aydınların oluşturduğu minik toplulukların ötesine sıçrayıp genel nüfusa sızamayacaktı.

ASYALI İMPARATORLUK

İmparatorluğun Avrupa kanadı, büyük oranda bölgesel ve stratejik hırsların sonucunda oluşmuşsa da, Asyalı İmparatorluk, aynı hedefleri, Avrupalı sömürge imparatorluklarının iktisadi başarısını taklit etmeye yönelik boş arzuyla birleştirmişti. Bu genel çerçeve içinde, Rusya'nın Asya'daki toprakları iki bölgeye ayrılıyordu: 1828'de elde edilen Kafkas-

ya ve esas Rus fetihlerinin ancak 1860'larda başladığı Orta Asya. Kırım ve Volga Tatarları ile Başkırtların, önceki dönemde Rus yerleşimcilerce yenilmiş ve çevrelenmiş olması, işleri daha da karmaşıklaştırıyordu; üstelik bu halklar, hem Rusya'nın imparatorluk egemenliği kurmasında hem de Orta Asya'da ve başka yerlerde yöresel milliyetçiliğin oluşumunda rol oynamıştı. İmparatorluğun Asya'nın çeşitli kısımlarındaki topraklarında nüfusunun yaklaşık yüzde yirmi beşi yaşıyordu.

Kafkasya'da Rusya, 16. yüzyıldaki sınırın ötesine ancak 18. yüzyılın sonunda geçmeye başlayıp, (nispeten kâğıt üzerinde) Kuzey Kafkasya'yı ve sonra Trans-Kafkasya'yı ilhak etti. Bu bölgelerin resmî kontrol altına alınması 1828'de tamamlandı. Ruslar, dağların güneyinde Rus memurlar ile yerel Gürcü ve Ermeni soyluların işbirliğine dayanan bir yönetim kurdu. Bu Hıristiyan seçkinler, Baltık Almanları ve Finler gibi, İmparatorluğun soylular sınıfıyla kısmen bütünleştirildi ve 1917'ye dek Rus devleti idaresinde, özellikle de orduda önemli roller üstlendi. Rus hükümeti, Kafkasya savaşlarının ardından Müslüman din adamlarını ve yerel seçkinleri asimile edebilmiş olmasına karşın, Azerilerin ve diğer Müslüman toplulukların hikâyesi başka türlü seyretti.

Kafkasya'nın fethedilmesinde amaç, Osmanlılara karşı doğu kanadını güvenceye almaktı. Bu planlamada ticari istekler de rol oynamıştır; çünkü İran'la ve İran üzerinden ticaretin muazzam kâr getirecek, canlı bir yol olduğu varsayılıyordu. Bu fikrin bir yanılsama olduğu anlaşılacaktı; çünkü Rusya mevcut olandan faydalanacak ticari altyapıya sahip değildi, fakat bu durum 1830'lara dek açıkça görülemedi. Her halükârda, Kafkasya'nın ve Transkafkasya'nın Osmanlıya karşı güney sınırı olarak stratejik değeri yüksekti ve Ruslar, sırf İran'la ticaret servet getirmedi diye bu toprakları terk edecek değildi. Kafkasya'nın kuzey yamacını mesken tutmuş dağ halkları, Rusya'nın stratejik çıkarını umursamıyor, Rus yerleşimcilerin komşu ovalara yavaş yavaş sızmasından da hoşlanmıyordu. Bunun sonucunda savaş patlak verdi.

19. yüzyılda gerçekleşen Kafkas savaşları iki cepheye ve iki evreye ayrılır. Sıradağların ve tepelerin batı ucundaki başlıca düşman Çerkezlerdi; kalan öbür cepheyse, Dağıstan'a ve Çeçenistan'ın kimi bölgelerine uzanıyordu. Bu savaşlar, Rusların 1817'de bölgeyi kontrol altına almak amacıyla sağlam bir kale hattı inşa etmeye girişmesiyle başladı. Bu hamle, doğuda da batıda da öfkeli bir direnişle karşılandı. Dağıstan, 1830'da direnişin ana merkezi olarak İslam sancağıyla öne çıktı. Direnişin önderleri, Nakşibendî tarikatına mensuptu ve tarikat, isyanın öncü topluluğu olarak hareket ediyordu. Dağlılar 1834'te Şamil'i imam ilan etti ve Şamil, sonraki yirmi beş yıl boyunca Dağıstan'daki ve Çeçenis-

tan'daki mücadeleye, doğduğu Güney Dağıstan dağlarındaki kalesinden önderlik etti. Savaş, küçük çeteler, gece baskınları, gerilla taktikleri, rasgele katliamlar üzerinden ilerliyordu. Bu taktik, Ruslara taciz etse de yenilgiye uğratmıyordu. Rus ordusunun, asileri bozguna uğratmak amacıyla dağlara gönderdiği keşif kolları da 1840'lara dek sonuç alamadı. Ardından, sorunlarının çözümünün, daha fazla birlik ya da çatışma değil, dağlara uzanan yollar inşa etmek, bilhassa patikaları kesmek ve yoğun Kafkasya ormanlarında alanlar açmak olduğunu fark ettiler. Kafkas savaşlarında Ruslara üstünlük kazandıran unsur, ateşli silah değil, baltaydı; binlerce Rus askerinin savurduğu yeni Amerikan "baltaları". Nihayetinde, Kırım Savaşı'nın bitmesiyle birlikte, Kafkas sömürge valisi Prens Aleksandr Baryatinski, buradaki savaşı da sona erdirmeye karar verdi ve büyük Rus kuvvetlerini sahaya sürdü. Şamil 1859'da teslim olmak zorunda kaldı; böylece isyan fiilen bitmiş oldu. Kafkasya'nın kuzeybatı yamaçlarında Çerkezlerle savaş dura kalka 1860'lara kadar sürdü; bu dönemde Rus hükümeti, Çerkezleri Osmanlı topraklarına göçmeye teşvik etmeye başladı; böylece Kafkasya'nın batı yamaçlarındaki geniş araziler Rus yerleşimcilere açılmış oldu. Kuzey Kafkasya 1917'ye dek sükûnetini korudu. Sufiler bile tamamen dinî tasalara eğildi ve cihadı reddetti. Hatta 1914'te Rusya, Rus ve Gürcü subaylarla birlikte bir grandükün komutası altında Dağıstanlılardan, Çeçenlerden ve öteki Kafkasyalı dağlılardan oluşan büyük bir süvari bölüğünü savaş alanına sürebilmiştir. Müslümanlar Petersburg'daki İmparatorluk seçkinlerine katılmamış olsa da, 1914'te Rus ordusunda on Müslüman general ve 186 albay vardı; bunların çoğu da Kafkasyalıydı. Kuzey Kafkasya'nın büyük kısmı askerî yönetim altında kaldı; köy büyüklerinin iktidarı elinde tuttuğu yerel toplulukları teftiş etmek üzere Rus (ve sıklıkla Gürcü, Ermeni) subaylar görevlendiriliyordu.

Dağların güney yakasında, Rus idaresine ve bunun getirdiği toplumsal değişikliklere tepki olarak bir toplum şekillendi. Büyük reformlar Gürcistan'da serfliği sona erdirince, Gürcü soyluların büyük kısmı için bir bunalım doğurdu. Aynı zamanda, eğitimin yavaş yavaş yayılması, Gürcü aydınların oluşmasıyla sonuçlandı; bunlar, siyaseten liberaldi ve ulusal kültürü koruyup sürdürmeye kararlıydılar. Rus halkçılığına gönlünü kaptıran genç nesilden bir avuç kişi, 1890'larda Tiflis ve Bakü'de ilk Gürcü Marksist toplulukları kurdu. Keza Ermeniler de yerel bir ticaret zümresi ve aydınlar grubu oluşturdu; bu sınıfların merkezi, hâlâ durgun bir taşra şehri olan Erivan yerine Tiflis'te ve Bakü'deydi. Rus Ermenileri nazarında önemli meseleler, sınırın ötesinde Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin koşulları ve Ermeni Kilisesi üstündeki

Rus baskısıydı. Ermeni aydınların gitgide yoğunlaşan milliyetçi köktenciliği, 1890'da Tiflis'te Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) partisinin kurulmasına yol açtı; bu, ölçülü bir sosyalist programı olan milliyetçi bir partiydi. Başlıca hasımları Osmanlılar olsa da, Taşnaklar kısa sürede Rus yetkililerin düşmanlığını kazandı.

Yavaş da olsa bir iktisadi büyüme gerçekleşmesine rağmen, Transkafkasya'da gelişim, köylü tarımı, zanaatkâr imalatı ve ticareti düzeyini aşamadı; bunun tek istisnası Bakü'ydü. Rus Transkafkasyasının büyük ironisi, nihayetinde İmparatorluğa, Bakü petrol sahası gibi görkemli bir iktisadi yarar sağlamasıdır. Çoğunluğu Ermenilerden oluşan yerel imalatçılar, aydınlatma ve başka amaçlar için petrolden küçük ölçekli olarak faydalanıyordu. Yüzyılın ortasında geliştirilen modern kuyu açma teknikleri yerel kesimler ya da Ruslar tarafından kullanılmaya başlamıştı; fakat İsveçli Nobel ailesinin Rusya bölümü ana imalatçı haline gelip bütün Rusya'ya lamba yakıtı olarak kerosen satmaya başladı. Buraya Amerikan Rockefeller ailesi de el attı; fakat devrime kadar Nobeller egemenliklerini sürdürdü. Bunun sonucunda, Hazar Denizi kıyılarında modern, Avrupa tarzı bir şehir hayat buldu; bu şehirde çoğunlukla Gürcüler, Ermeniler, Ruslar ve Azeriler yaşıyordu. Azeriler, 1905'e kadar seküler siyasete ya da yeni fikirlere pek ilgi göstermedi; fakat yüzeyin altında, Bakü kaynaklı değişikliklerden onlar da etkileniyordu.

ORTA ASYA

Rusya, 18. yüzyılda Kazakistan içinde güneye ilerlemeye başladı, fakat Kırım Savaşı'na kadar başlıca etkinliği, sınır karakolları kurup Kazakistan'ın çeşitli egemen boyları arasında nüfuzunu korumaktı. Daha kalıcı şekilde nüfuz etme teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlandı. Ancak 1853'te Ruslar, Kazakistan bozkırının güney yakasında Aral denizi yakınlarında Seyhun kıyısındaki küçük Ak Meçet kalesini ele geçirmeyi başardı. 1860'ya kadar başka bir gelişme yaşanmadı. Rusya'nın Orta Asya'da genişlemesinin itici gücü, ordu ve savaş bakanlığıydı; bunun sebebi kısmen, Kazakistan sınırını kontrol altına alma gereksinimiydi, kısmen de Britanya'nın Afganistan'a ve ötesine yayılmasından duyulan korkuydu. Kazakistan bozkırının güneyinde, Orta Asya'nın tam da kuzey sınırında bir tahkimat hattı bulundurma kararı, derhal ilgilenilmesi gereken bir durum doğurdu. Bunun anlamı, Hokand hanlarının, Güney Kazakistan'ı kontrol altına alma amacıyla inşa ettiği kaleleri ele geçirmek ve Rusya'yı hem Hokand'la hem de Buhara'yla çatışmaya sokmaktı.

1860-1864'te Ruslar, Kazakistan bozkırının güney şeridindeki Hokand kalelerini ele geçirdi, ardından güneye, Orta Asya şehirlerine ilerledi. Kendi inisiyatifiyle hareket eden ama savaş bakanının genel onayını almış olan General Mihail Çerniyaev, 1865'te Taşkent'i ele geçirdi, böylece Rusya'ya, Hokand'ın üssü olan verimli ve sulak Fergana vadisinde müstahkem bir mevki kazandırmış oldu. Büyük oranda Özbeklerden oluşan Orta Asya'nın Hive, Buhara ve Hokand hanlıkları, 19. yüzyıl Yakın Doğusunun standartlarında bile köhne ve zayıf olduklarından, kısa süre içinde Rusların eline düştüler. Hanlıkların Rusları püskürtme girişimleri, sadece daha fazla bozgunla sonuçlandı ve 1876'da bütün Hokand, Rus idaresi altına girdi. Buhara ve Hive, Britanya Hindistanının yerli eyaletleri örnek alınarak Rus tabi devletleri olarak tanımlandı ve 1881'de General Mihail Skobelev, Türkmenlerin son direnişini de kırdı. Rus İmparatorluğu artık İran ve Afganistan sınırlarına kadar uzamıştı. Bu fetih, Rusya'ya ciddi bir maliyet çıkarmadı; yıllarca süren çatışmalarda sadece birkaç yüz asker öldü. Hanlıkların askerleri Avrupa tarzı savaşa alışkın değildi ve her ne kadar kalabalık ve cesur olsalar da, disiplinli birlikler karşısında tutunamıyorlardı. Dolayısıyla Ruslar için en büyük sorun sevkiyattı; kurak bozkırda ve gerçek çölde asker ve teçhizat nakliyesini öğrenmek, yazın aşırı sıcaklarla ve kışın barınak olmaksızın bozkırda soğukla mücadele etmek gerçekten zorlu bir deneyim oldu. Bu süreci yakından takip eden Britanyalılar Rusya'nın genişlemesinden kaygı duysa da, neyse ki Orta Asya, Delhi'deki ve Londra'daki yetkililere Rus hamlelerini karşılama imkânı vermeyecek kadar uzaktı. İran ve Afganistan, Rusların fethettiği toprakları hem Britanyalılardan hem de Osmanlılardan ayırıyordu. Bu yine de, Britanya'nın, Rus siyasetinden kaygı duymadığı anlamına gelmiyor, çünkü Britanya, Hindistan'ı kaybetme kaygısını takıntı haline getirmişti. Bu nedenle, iki imparatorluk arasındaki uzun soluklu "soğuk savaş" devam etti; bu durum, Avrupa'da istikrarı korumayı hedefleyen Rusya Dışişleri Bakanı Prens Gorçakov'un başına ciddi dertler açıyordu. Bu nedenle ordu, itiraz etmeye zamanı olmasın diye, bazen ona haber vermeden harekete geçerdi.

Başlarında General Konstantin von Kaufman'ın bulunduğu Rus sömürge yöneticileri, Kafkasya'da yapılan hatalardan uzak durmaya kararlıydı. Onlara göre Kafkasya'da, imparatorluk kurmaya yönelik dar bir askerî yaklaşım benimsenmişti; oysa bu kez, usta emperyalistleri, yani İngiliz rakiplerini taklit ederek modern bir imparatorluk inşa edeceklerdi. Orta Asya, Avrupa altyapısı kurularak yavaş yavaş modernleştirilecekti, bölge halkına modern eğitim verilecekti, ayrıca imparatorluğa faydalı olacak yatırımlar teşvik edilecek ya da doğrudan yapılacaktı.

Resim 15. Göçebe Kırgızlar (Kazakistanlılar), 1900 civarı.

Başlıca fikir, Rus dokuma sanayisini beslemek amacıyla, zaten önemli bir mahsul olan pamuk yetiştiriciliğini geliştirmekti. Bu proje, ancak 20. yüzyılın başlarında mütevazı bir başarı yakalayabildi. Yapılan planlar sonucunda, Müslüman âleminin en yoksul ve geri bölgelerinden biri olan Orta Asya'da küçük ölçekli bir modern toplum yaratıldı. Fakat o modern unsurların başka etkileri de oldu, çünkü bazı modern fikirleri savunan dar kapsamlı bir yerel aydınlar çevresine can vermişlerdi.

Yerel aydınların ortaya çıkışı, sadece Rusya idaresine ve sonuçlarına bir tepki değil, aynı zamanda Rus İmparatorluğu'nda ve başka yerlerde yaşayan Müslüman halkları arasındaki gelişmelere de tepkiydi. Akımlardan biri pan-Türkizmdi (Turancılık); Kırımlı Tatar aristokrat İsmail Gaspıralı'nın ileri sürdüğü bu fikre göre, Türkçe konuşan tüm halklar aslında tek bir ulustu. Gaspıralı modernleşmiş devleti ve modernleşmiş İslamı savunuyordu, fakat Türk halklarının birleşmesine dair görüşleri, Petersburg'da kuşku yarattı ve Gaspıralı'nın esasen Rusya'ya karşı Osmanlı'nın dış siyaset amaçlarını desteklediği düşünüldü. Orta

Asya'da etkili olan başka bir akım da, Arapça cedit ("yeni") kelimesinden türemiş ceditçilikti. Ceditçilik, 19. yüzyılın ikinci yarısında Britanya Hindistanındaki Müslümanlar arasında doğdu; bunlar, yüzyıllar içinde yapılan ilavelerle dinin özgün halinden koptuğuna ve İslamiyeti Muhammed'in özgün öğretisine daha yakın kılmak için modernleştirmeleri gerektiğine inanıyordu. Gaspıralı gibi ceditçiler de Arapça Kur'an'ı körü körüne ezberlemenin ve klasik İslam metinlerini incelemenin ötesine geçen modern bir eğitim sistemi istiyordu. Aynı zamanda modern toplumun pek çok veçhesini de edinmek istiyorlardı ve bunları, zamanın İslami uygulamalarına olmasa da İslamın ruhuna aykırı saymıyorlardı. Bu fikirler, Ruslar arasında yaşayan ve Tatarlara kıyasla çok daha modern bir toplumsal düzeye ulaşmış olan Volga Tatarları içinde kısa sürede yayıldı. Volga Tatarı tüccarlar, Buhara, Hive ve Rusya arasındaki ticarette yüzyıllardır aracı görevi görüyordu ve o sıralar pek çoğu, Rus İmparatorluğu'nun himayesi altında Orta Asya'ya yerleşmişti. Yerel aydınlar içinde sözlerine kulak veren ve bunların fikirlerini hayata geçirmeye hazır bir kesim buldular. Orta Asya şehirlerinde bu yaklaşımın tek sonucu, bir avuç insandan oluşan, dar bir kültür çevresinin yaratılması oldu, fakat bu kadarı bile, modern ulus inşasının başlangıcı için yeterliydi.

Orta Asya, fetihlerin tamamlanmasının ardından, imparatorluğun sonu yaklaşana dek ciddi bir sorun oluşturmamıştır. 1898'de Andijan'daki [Özbekistan'da bir şehir] küçük bir İslami ayaklanma haricinde, Orta Asya'nın iç kesimleri oldukça sakindi. Kazakistan bozkırında ise işler daha karışıktı. Bozkırın kuzey şeridinde Rus şehirleri kuruldu ve bu şehirlerde ufak bir Kazak aydınlar grubu oluştu; bunlar Rus kurumlarına bağlı ve imparatorluğa sadıktı. Aynı zamanda, Kazakların, gelişmekte olan Rus sınaî ekonomisiyle bütünleşmesi, geleneksel göçebe toplumuna zarar veren birtakım ürünlere ve sığıra talep doğurdu. Daha da kötüsü, devletin teşvikiyle çok sayıda Rus köylüsü, Kazakların arasına yerleşti. Fakat 1905'e dek, açıktan bir çatışma yaşanmadı.

MANÇURYA KUMARI

Rusya'nın Batılı anlamda bir imparatorluk kurmaya yönelik son girişimi, Mançurya'da genişleme denemesiydi. Vitte'nin Trans-Sibirya Demiryolu, Vladivostok'a Çin topraklarından geçerek ulaşıyordu ve Çin'deki öteki Batılı güçler gibi, Rusya da kendi nüfuz sahasını tesis etmişti. Demiryolu, Rusya'nın kontrolündeydi ve demiryolunu koruyan, maliye

bakanlığına bağlı bir kolluk kuvveti vardı. Port Arthur'daki Rus kalesi, Rus donanması için üs işlevi görüyor, ayrıca Mançurya'da Rusya'nın asker bulundurmasını sağlıyordu. Bununla birlikte Rusların idare ve iş merkezi Harbin'di. Rusların sıfırdan kurduğu bu modern şehir, Rus idaresi altındaydı ve imparatorluğun başka hiçbir yerinde olmayan bir ilerici kent düzenine sahipti. Örneğin Yahudilere uygulanan pek çok kısıtlama Harbin'de geçerli değildi. Vitte, Çin topraklarında modern bir Rusya inşa ediyordu. Fakat bu planların tümü, Rus-Japon savaşıyla sona erecekti. Savaşın sonunda imzalanan anlaşmayla, Rus donanma üssü Port Arthur, Japonlara teslim edildi; böylece Japonya, Çin'de daha da genişlemesini sağlayacak olan gelişim ve kontrol yolunda bir adım daha attı. Rusya demiryolunun kontrolünü elinde tutmayı başarsa da, Kuzey Çin'de asla egemenlik kuramadı. Mançurya, Rusya'nın anavatanına fazlasıyla uzak, Japonya'ya fazlasıyla yakındı.

Bir nevi yığışım olan Rus İmparatorluğu, Romanov hanedanına sadakatleri etrafında birleşen ve sadık hizmetlerinden ötürü uygun şekilde ödüllendirilen soyluların koalisyonu olmayı sürdürdüğü müddetçe başarıyla iş görmüştür. Çoğunlukla Avrupa'daki bölgelerde ve Kafkasya'nın Hıristiyan kesimlerinde geçerli olan bu imparatorluk modeli, soyluların egemenliği modernleşmenin gerilimleriyle zayıflayana kadar işe yaramıştır. Rus devleti aynı zamanda idarî birörnekliği ve merkezileşmeyi de artırmaya çalıştı. Ruslaştırma olarak tanımlanan bu siyaset konusunda hiçbir zaman canıgönülden çaba sarf edilmedi. Mali kaynak yetersizliği, yerel seçkinlerin nüfuzu ve ülkenin genel geriliği gibi çok fazla engel söz konusuydu. Devlet, yasal statü çeşitliliğini ve yerel idareleri feshedemedi; oysa bu fesih, tüm azınlıklara Rus dilini ve kültürünü benimsetme mücadelesi verecek tek birleşik devletin lehine olabilirdi; fakat hükümette kimse böyle bir amaç taşımıyordu. Elbette, hükümetin politikaları dışında, zorla bütünleşmeyi sağlayacak kimi modern kuvvetler de mevcuttu; devasa Rus pazarının gücü, Rus kültürünün modernleşmesi, başka ülkelerdeki gibi modern ulaşım imkânları ve basın yayın başlıkları altında toplayabileceğimiz bu kuvvetler yine de Batı Avrupa'dakilere kıyasla zayıftı. Sonuçta, imparatorlukta istikrarsız bir denge hali oluştu; bu denge, imparatorluğun, çarın etrafında soyluların kümelendiği bir yapı olarak kalamayacağı kadar modern, ama Batı Avrupa'da azınlıkları bütünleştiren toplumsal kuvvetleri devreye sokamayacak kadar geriydi. Ruslar, Polonya'nın Alman kesimlerinde uygulanan acımasız ve epey başarılı Almanlaştırma tasarılarını taklit edemezdi; çünkü o bölgelerde, devlet kaynakları, milliyetçilik ekseninde seferber edilmiş halkın sağla-

dığı şevkli kamu desteği ve Alman toplumunun iktisadi önderliği birlikte hareket ediyordu. Rusya'nın imkânları bu seviyede değildi ve uyguladığı siyasetler, özellikle de Polonya'dakiler, etkili olmak bir yana, insanları düşmanlaştırıyordu. Rus olmayan azınlıklar yine de bütünleşti ve ortaya gayet geniş kapsamlı bir tablo çıktı; bu bütünleşmenin sebebi, devlet politikaları değil, toplumsal değişikliğin olağan seyriydi.

Zaman ilerledikçe, geleneksel bağlılıklar eriyip gitti. 1890'larda azınlıklar arasında milliyetçi hareketler belirdi, fakat Rus olmayan halklar arasında milliyetçilik hâkim değildi. Polonyalılar ve birtakım radikal Finler haricinde çok azı bağımsızlık öngörüyor ya da istiyordu: Bunların amacı, Rusya içinde daha fazla özerklik kazanmaktı. Azınlıkların pek çoğu, Ruslardan ya da imparatorluktan ziyade birbiriyle uğraşıyordu. Baltık halklarına göre, başlıca düşmanları Almanlardı; Finler ise Fince-İsveççe dil meselesi konusunda çatışıyordu ve Polonyalılar ile Ukraynalıların milliyetçi hareketleri, birbirlerinden ve Yahudilerden ürküyordu. Siyasallaşan Yahudiler, Yahudi sosyalist hareketlerine (Bund) ve Siyonizme yöneldi. Özellikle Petersburg, Moskova ve Donets havzasının madencilik ve imalat şehirleri gibi büyük şehirler ise, güçlü birer bütünleştirici güçtü, Baltık halklarından, Finlerden, Polonyalılardan ve Yahudilerden binlerce göçmeni kendilerine çekiyorlardı. Devletin başlıca tasası hâlâ, Ruslardan oluşan çekirdek grubun izlediği siyaset, olgunlaşan liberal muhalefet ve devrimci sosyalistlerdi. Otokrasi, bunları yerel milliyetçiler olarak değil, varlığına yönelik başlıca tehdit olarak görüyordu ve haksız da değildi.

15 | Otokrasinin Çöküşü

II. Aleksandr'ın suikaste kurban gidişinden 1905 devrimine dek geçen çeyrek asır, siyaseten durgun bir dönemdi. Yeni hükümetin bu suikaste verdiği tepki, reform sürecini durdurmak, otokrasinin gerekliliğini halk önünde teyit etmek ve karşı-reform tasarıları oluşturmak oldu. Karşı-reform hamlesi pek bir sonuç doğurmadı; fakat hükümet, eleştirilerin, siyasi tartışmaların ve halk içinde örgütlenmelerin önüne set çekmek amacıyla her olanaktan faydalandı. Hükümet, 1890'larda Maliye Bakanı Sergey Vitte'nin idaresinde ekonomik kalkınmayı desteklemeye dönmüş olsa da, kısmen kendi önlemleri sayesinde gerçekleşmiş toplumsal modernleşmenin öteki getirilerini tanımayı reddediyordu. Hükümetin gitgide yalnızlaşması ve kendi içinde eşgüdümden yoksun oluşu, Mançurya'daki modern emperyalizm girişiminin fiyaskoyla sonuçlanmasına yol açtı; bu teşebbüs yüzünden Japonya'yla girilen ve kaybedilen savaş, monarşiyi yok olmanın eşiğine getirmiştir.

III. Aleksandr, ağabeyinin 1865'te ölmesiyle, tahtın varisi olmuştu. O sıralar yirmi yaşında olan Aleksandr, ağabeyine verilen eğitimin aksine, nispeten dar kapsamlı bir askerî eğitim almıştı. 1866'da Danimarka Prensesi Dagmar'la (Ortodoksluğa geçince Mariya Fyodorovna adını aldı) evlendi ve böylece aşırı muhafazakâr görüşü benimsemiş bir düşünce kadınıyla dengeli bir evlilik kurmuş oldu. Genç varis, aydın bir kişi değildi, fakat sarayda bulunduğu dönemde hukuk öğretmeni Konstantin Pobedonostsev aracılığıyla Slavperverlerin fikirleriyle tanıştı. III. Aleksandr, muhafızlar ve öteki aristokratlar sayesinde muhafazakâr gazeteci (ve Petersburg aristokrasinin önde gelen eşcinseli) Prens V. M. Meşçerski'yle dost oldu. Bunlar, gayet ilkeli radikal muhafazakârlardı, konuşma özgürlüğünden, demokrasiden ve temsilî hükümetten tiksiniyorlardı; bu unsurların bir tür hile olduğunu ve devrime yol açabileceğini düşünüyorlardı. Onlara göre gerekli olan şey, otokrasinin özü saydıkları, toplumun birliği ve monarşiydi. 1870'lerde, II. Aleksandr döneminde Çar etrafına kümelenmiş liberal bakanlara karşı güçlü bir muhalefet oluşturdular; bu muhalefetin gücü, tahtın varisiyle bağından

ileri geliyordu. Dengeli bir hükümet kurmaya çalışan Çar II. Aleksandr tarafından Sinod'un başına atanmış olan Pobedonostsev, bu makamı yirmi dört yıl boyunca işgal edecekti. III. Aleksandr tahta çıktıktan sonra, Pobedonostsev makamı sayesinde Çarla sürekli irtibat halinde oldu, kendi sahasına giren dinî meselelerin de ötesine geçerek her konuda Çar'a tavsiyeler verdi. Liberal toplum ve pek çok devlet görevlisi, Pobedonostsev'in haddinden fazla güçlü, nüfuzlu olduğunu ve etkisini bütünüyle muhafazakâr eğilimler doğrultusunda yaptığını düşünüyordu. Ona takılmış en hafif lakaplardan biri "Karanlıklar Prensi"ydi.

Aslında Aleksandr, Pobedonostsev'e ve Meşçerski'ye kulak vermekle yetiniyor, karar alırken ise, kesinlikle muhafazakâr olan ama bir önceki saltanatın özenle kurduğu yapıyı yıkmak istemeyen bakanlara ayak uyduruyordu. Bu yapı sayesinde, *zemstvo*'larla ilişkiler, liberallerin ve sosyalistlerin idarî sürgüne gönderilmesi gibi konularda, bakanların ve yerel idarecilerin aklıselimleriyle hareket edebileceği geniş bir alan kalmıştı. Bu noktada Çar ve memurları ise, sürekli daha sert ve otoriter bir çizgiye doğru yöneliyordu. Devrimcileri hedef alan 1881 tarihli "Geçiçi Yönetmelik", ve taşra valilerine "olağanüstü güvenlik" hali ilan etme yetkisi tanıyordu; böylece valiler, huzur bozan kişileri yargılamaksızın hapse atabiliyor, güvenlikle ilgili davaları askerî mahkemelere taşıyabiliyor, üniversiteleri ve işletmeleri kapatabiliyordu. Bu düzenleme 1917'ye dek yürürlükte kaldı. Aynı dönemde birkaç "karşı-reform" hamlesi de hayata geçirildi. Üniversitelerin özerkliği daha da kısıtlandı ve Çar, soyluları, köylerde yasaların uygulanmasını gözetecek, atanmış "kara kaptanları" olarak niteleyen bir kararname yayımladı. Bu kararname, kırsal bölgelerde eşrafın iktidarını pekiştirdi; niyet de buydu zaten. Ayrıca yerel idareyi kurcalayan başka düzenlemeler, *zemstvo*'lar karşısında bürokrasinin elini güçlendirdi, fakat bu önlemlerin hiçbiri, büyük bir değişiklik getirmiyordu. Hükümet en sonunda, şehir *Duma*'larına seçilmek için mülkiyet şartını getirdi; Yahudileri *Duma*'lara katılmaktan men etti, fakat *Duma*'nın temel yapısını bozmadı. III. Aleksandr saltanatının gerici yapısı, eski çağa dönmeye yönelik topyekûn bir girişim olmasından çok, süregiden toplumsal ve iktisadi değişikliklere tepki vermemesinden kaynaklanıyordu.

Yeni saltanatın bir yönünü, iyice tizleşen resmî bir milliyetçilik oluşturuyordu; buna resmî Yahudi düşmanlığı da dahildi. Bu tutum, özde bir farklılıktan ziyade bir tını farklılığı niteliğindeydi; çünkü yeni önlemler ve siyasetler yolunda fazla bir adım atılmadı, ama Yahudiler aleyhindeki ayrımcı kanunlar daha sıkı uygulandı; örneğin Yahudi yerleşim alanı dışında oturmalarına yeniden kısıtlama getirildi. Hükümet, 1887'de şehir

idaresiyle ilgili yeni yasalara ilaveten üniversitelerdeki Yahudilere resmî kota koydu. Ara sıra, Ruslaştırmayla ilgili kimi denemeler de olmasına karşın, Ruslaştırma çoğunlukla pratiğe dökülmeyip, sözde kaldı; çünkü Rus imparatorluğu bu bölgede sıkı bir siyaset kuracak kaynaklardan yoksundu. O zamanın Rus milliyetçilerinin, Baltık eyaletlerindeki Almanca eğitim veren okulların yerine Rusça eğitim veren okullar açma konusundaki ısrarlı önerileri sonuçsuz kaldı; çünkü Eğitim Bakanlığı, ne öğretmenlere ne de okul inşasına kaynak ayırabileceğini belirtti. Böylece Baltık eyaletlerindeki okullar yerel topluluğun inisiyatifinde, yani Almanların avucunda kaldı. Sarayda, orduda ve diplomasi saflarında Almanların ve Rus olmayan öteki aristokratların etkinliğinin sürmesi, hükümetin iddia ettiği ya da hayata geçirmeye çalıştığı "Rusluğunun" derecesine kesin bir sınır getiriyordu.

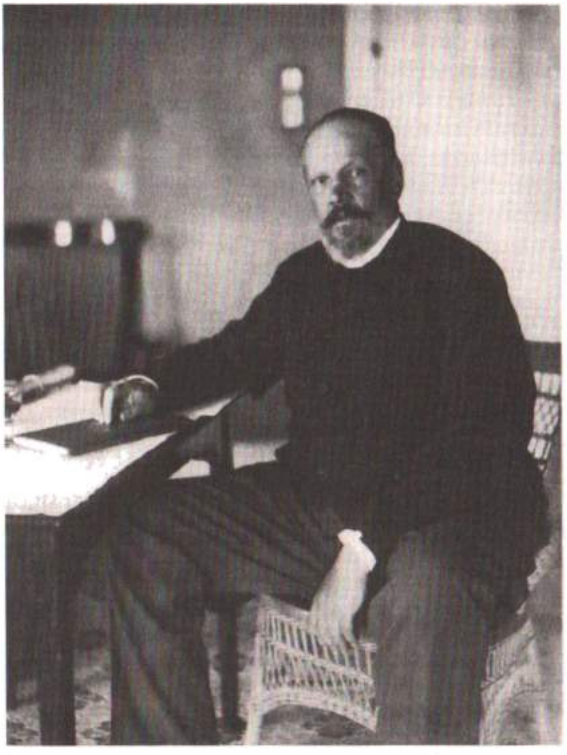
III. Aleksandr'ın saltanat yıllarında en büyük değişiklikler dış politikada ve ekonomi politikalarında gerçekleşti. Kırım Savaşı'ndan sonraki yıllarda Prens Gorçakov, ülkenin Prusya'yla geleneksel dostluğunu sıkı sıkıya korudu, aynı zamanda Britanya'yla ve Fransa'yla gerilimi ortadan kaldırmaya uğraştı. Sonuçta gerilimi giderme konusunda ancak kısmen başarılı olabildi ve Almanya'nın Bismarck döneminde 1878 Rus-Osmanlı savaşından sonraki muğlak konumu, Berlin ile Petersburg arasındaki uzun soluklu ittifakın altını oydu. 1880'lerde Almanya güçlenip Avusturya'ya yakınlaştıkça, aradaki ilişki daha da gerildi; çünkü Rusya'nın da Avusturya'nın da Balkanlar konusunda tasarıları vardı. Rusya ile iki Alman gücü arasındaki rekabet, 1886'da Bulgaristan'daki Rus nüfuzunun sona ermesine yol açtı. Bunun sonucunda Rus-Alman ilişkilerinin soğuması nedeniyle, Rusya Avrupa'da fiilen yalnız kalmış oldu. Bununla birlikte yeni Almanya, Fransa-Prusya savaşındaki zaferin ve Alsace-Lorraine bölgesinin ilhakının üzerine kurulmuştu, dolayısıyla Fransa bu devletin amansız düşmanıydı. Rusya ve Fransa ortak menfaatlerini fark etmekte gecikmedi ve 1893'te büyük cumhuriyet ile doğu otokrasisi arasında imzalanan anlaşma, onları Almanya'ya karşı müttefik kıldı. 1815'ten beri Avrupa kıtasında süregelen siyasi kümelenme böylece sona ermiş oldu. Ekilen bu ilk tohum, 1914'teki savaşa yol açacaktı. Paris'in orta yerinde günümüze kadar ayakta kalmış III. Aleksandr köprüsü, bu ölümcül ittifakın hatırasıdır.

Bununla birlikte söz konusu ittifakın savaşı tetiklemesi öyle kolay olmadı, çünkü potansiyel düşmanlardan hiçbiri savaş istemiyordu. Berlin ile Petersburg arasında süren hanedan bağları, iki tarafta da işlerin yoluna koyulabileceği yanılsamasını yaratıyordu. Fakat ülkelerin silahlı kuvvetleri farklı düşünüyordu; Rus ordusu, Almanya ile Rusya'nın

henüz müttefik olduğu 1870'lerden itibaren batı savunmasını gözden geçirmeye koyulmuştu; Almanya ise iki cepheli bir savaş planı tasarlamakta gecikmedi. Fakat o sıralar hükümetler ve toplumlar, iki ayrı meselenin çakıştığı Uzakdoğu'ya odaklanmıştı: Sergey Vitte'nin iktisadi planları ve Japonya'nın yükselişi.

Sergey Vitte belki de Rus İmparatorluğu'nun gerçek anlamda fikri derinliğe sahip son zinde devlet adamıydı; büyük planları ve yetenekleri olan bu adamın devasa kibri, başkalarıyla eşit şartlarda çalışmasını güçleştiriyordu. Büyük oranda haklı sebeplerden ötürü devletin öbür bakanlarını küçük gören Vitte, planlarını kendi kurmaylarıyla oluştururdu ve doğrudan Çar'la çalışırdı. Bu konuma nasıl ulaştığı ise, başlı başına bir hikâyedir. Vitte daima, atalarının Felemenk olduğunu ve Rusya'ya Baltık eyaletlerinden geldiklerini iddia ederdi. Aslında dedesi, soylu Rus ailelerinde öğretmenlik yapan, orta sınıfa mensup bir Baltık Almanıydı (Felemenk kökenli olabilir). Genç Vitte, idare hukuku okuyan geleceğin çoğu memurunun aksine, Odessa Üniversitesi'nde doğa bilimleri bölümüne devam etti. O dönemde "Başmelek Mihail Birliği" adlı, ne olduğu belirsiz bir sağcı topluluğa üye olduğu anlaşılıyor. Okuldan sonra, Odessa ile Kiev arasında işleyen Güney Batı Demiryolu adlı özel bir demiryolu adına çalışmaya başladı. Bu deneyim ona, kapitalist girişimlerin işleyişine dair, yüksek Rus memurlardan çok azına nasip olan bir perspektif kazandırdı. III. Aleksandr tarafından ilk olarak hükümetin demiryolu dairesine atanan Vitte'nin buradaki yükselişi hızlı oldu: 1892'de, kırk üç yaşında Maliye Bakanı olmuştu, ki gitgide yaşlanan hükümette kayda değer bir başarıydı bu. Çarın önceki gözdeleri gibi Vitte'nin de gücü bütünüyle hükümdarın güvenine dayanıyordu; çünkü Vitte, bakanlar arasında kendine müttefik bulamayacak kadar kibirli ve görgüsüzdü, üstelik Petersburg siyasetinin inceliklerine vakıf değildi. Bakanların çoğunu çekingen ve yetersiz kişiler olarak görüyordu, fakat onlar olmazsa güvenebileceği tek kişinin Çar olduğunu anlayamamıştı. III. Aleksandr tahttayken, bu tutum makul görünüyordu.

Vitte'nin en esaslı projesi, 1891'de başlatılmış olan Trans-Sibirya Demiryolu'ydu. Kuzey Asya'yı bir uçtan bir uca kateden bu muazzam hat, pek çok bakımdan Vitte'nin eseri olacaktı. Projeye kuşkuyla yaklaşan pek çok kişiye rağmen, önce III. Aleksandr'ın, sonra oğlu II. Nikolay'ın desteğini alarak bu projeyi zorla kabul ettirdi. Vitte'nin planı, İmparatorluğun en uzak noktasıyla iletişimi güçlendirmekten ibaret değildi. Köklü bir değişikliğe gereksinim duyulduğu kesindi; çünkü Avrupa topraklarındaki Rusya'dan Büyük Okyanus'a ulaşmak için at sırtında ve nehir teknelerinde aylarca yol almak ya da buharlı gemiyle Odessa'dan yola

Resim 16. Kont Sergey Vitte'nin muhtemelen 1905 Portsmouth Antlaşması için New Hampshire'dayken çekilmiş bir fotoğrafı.

çıkıp Süveyş Kanalı'ndan geçerek Hindistan'ın ve Çin'in etrafından dolaşmak gerekiyordu. Vitte'nin bir niyeti de, hem köylülerin toprak açlığını gidermek amacıyla kullanılabilecek bir yerleşim alanı olma potansiyelinden, hem de doğal kaynaklarından yararlanabilmek için Sibirya'yı geliştirmekti. Aynı zamanda, Avrupalı güçlerin Çin'in farklı bölgelerinde nüfuz edindiğinin farkındaydı ve Rusya'nın da payına düşeni almasını istiyordu. Dolayısıyla bu yeni demiryolu rotasının son ayağını, Baykal gölünden başlatıp Mançurya üzerinden Vladivostok'a uzatacak, tren hattını, ileride Rus topraklarına gireceği düşünülen bir bölgeden geçirecekti. Amaç, Mançurya'yı Çin'den koparmaktı; böylece yeni ve daha mo-

dern bir yerleşim için alan kazanılmış olacaktı. Vitte'nin hedefi, iktisadi sebeplerden ötürü Çin'e "barışçıl biçimde nüfuz etmekti"; o dönemde bir donanma üssü isteyen Rus ordusu, 1896'da Mançurya'nın güney kıyısındaki Port Arthur'u Çin'den kiralamayı başardı. Rusya, Uzakdoğu'da sağlam bir konum kazanmış gibi görünüyordu.

Bu harika planda tek sorun Japonya'ydı. Tam da 1890'larda Çin'i bozguna uğratan ve Kore'de gayriresmi iktidarını güçlendiren Japonya, Asya'da imparatorluk kurmaya doğru ilk adımlarını atıyordu. Rus demiryolunun, Harbin'in ve Port Arthur'da bir donanma üssünün mevcudiyeti, Japonların cidden canını sıkıyordu ve bu durum doğrudan Vitte'nin uyguladığı siyasetle ilişkiliydi. Ancak o sırada barış korundu, hatta Rusya, Japonya ve Avrupalı güçler, Çin'deki Dövüşçüler Ayaklanması'nı (1900) bastırmak maksadıyla işbirliği yaptı.

III. Aleksandr 1894'te hayata gözlerini yumdu. Uyguladığı siyaset, sanayileşme ve imparatorluk kurma dışında Rusya'nın neredeyse tüm alanlardaki ilerlemesine ket vurmuş olsa da, Vitte'nin de fark ettiği gibi, en azından zor kararlar verebilen sıkı bir önderdi. Oğlu II. Nikolay'ın kişiliği ise çok farklıydı. Babası gibi sorumluluk alıp bakanlardan faydalanma yeteneğinden büsbütün yoksundu. Aleksandr çoğu olayda bakanlarının sözünü dinlemiş, ama aynı zamanda azınlığın görüşlerine kulak verme ve onları destekleme iradesi de göstermişti. Nikolay çoğunlukla, onunla son konuşan kişiyle hemfikir oluyor, sonra fikrini yine değiştiriyordu. Yasama organlarının, konuşma özgürlüğünün ve insan haklarının değersizliği konusunda babasıyla aynı görüşteydi ve liberalizm ile sosyalizmde Yahudilerin gizli parmağı olduğunu düşünüyordu. Nikolay çar olmasaydı, ideal bir muhafazakâr taşra beyefendisi olabilirdi; çünkü aynı zamanda güleryüzlü, kibar biriydi, iyi bir aile babasıydı. Karısı Aleksandra, yani Hesse-Darmstadtlı Alman prenses Alix, tüm bu özellikleri teşvik ediyordu, çünkü o da aynı ölçüde muhafazakâr ve ailesine bağlı bir kadındı.

Ne yazık ki Aleksandra'nın ailesine bağlılığı ve sınırlı ufku, oğlu ve tahtın varisi Aleksey'in doğuştan gelen hemofili hastalığıyla başa çıkmakta faydalı olmuyordu. Aleksandra bu hastalık için birçok şifacıya başvurdu ve her biri, sonuncusundan daha nüfuzlu hale geldi. Üstüne üstlük, teröristlerden haklı olarak duydukları korku, Nikolay ile ailesinin yalıtılmışlığını artırdı; böylece etraflarında olan biteni anlamaları iyice güçleşti. Kırım'a ve başka yerlere yapılan sonu gelmez yolculuklar, ara sıra düzenlenen saray eğlenceleri ve imparatorluk yatıyla çıkılan aile gezintileri, halkla temas etmelerine imkân tanımıyordu. Halkın karşısına,

Resim 17. Çar II. Nikolay, imparatorluk yatı *Standart*'ın güvertesinde.

çoğunlukla dinî merasimlerin parçası olarak dikkatle sahnelenen etkinliklerde çıkıyorlardı, bu da hem Çar'da hem de halkta, ülkenin ihtiyaçları ve kamuoyu hakkında bütünüyle yanlış bir izlenim uyandırıyordu.

Fakat başta her şey iyi gidiyordu. Nikolay, Uzakdoğu ve gelişimi konusunda büyük bir heyecan duyuyor, Vitte'yi sonuna kadar destekliyordu. Hatta bakanın, Rusya'yı 1897'de tartışmalı biçimde altın standardına geçirmesine de arka çıktı; bu önlem, yatırımı ve sanayileşmeyi teşvik etmek amacıyla tasarlanmıştı ama soyluların savunduğu tarımsal menfaatlerinin yararına olan bir karar değildi. 1900'den sonra, Çarın Vitte'ye desteği azalmaya başladı. Başarılı bir subay ve güçlü bir kişilik

olan Vyaçeslav Pleve'nin, içişleri bakanı olarak atanmasıyla, Vitte'nin karşısına güçlü bir rakip çıkmış oldu ve 1903 yılının ortasında Nikolay, maliye bakanını görevinden azletti. Rusya'nın sorunlarına Pleve'nin getirdiği tek çözüm ise, hem devrimcilere hem de orta ve üst sınıf liberallere daha fazla baskı uygulamak oldu.

Muhalif topluluklar 1890'larda hızla büyüdü ve sağlamlaştı. İlk örgütlenenler Marksistler oldu; teröre başvurmayı reddeden bu gruplar, grev yapıp işverenlere ve devlete karşı toplu hareketle mücadele etmek için işçileri örgütlemekten yanaydılar. 1898'de bir araya gelerek bir genel program benimseyen Marksistler ânında tutuklandı ve Marksist gruplar 1903'e dek bir daha bir araya gelmedi. O sene Londra'da buluştuklarında, aralarından yeni bir şahsiyet sivrildi: Yeraltı ve sürgün deneyimlerini yaşamış, Petersburg Hukuk Fakültesi mezunu bu kişi, Vladimir İlyiç Ulyanov, yani devrimci takma adıyla Lenin'di. Volga kıyısındaki Simbirsk'te lise seviyesinde fen öğretmenliği ve devlet okulu müfettişliği yapan bir babanın oğlu olan Lenin, sürgünde bulunduğu Sibirya'dan Batı Avrupa'ya gelip *İskra* [Kıvılcım] adlı sosyalist gazeteyi çıkarmaya başladı; bu gazete sayesinde Lenin ve Marksizm, öğrenciler ve devrim hareketinin fideliği olacak bir avuç işçi arasında kendine taraftar buldu. Londra kongresinde parti, daha incelikli bir programla ve yapıyla yenilenirken, ilk anlaşmazlıklar da doğdu. Marksistlerin amacı, Çar'ı devirip demokratik bir cumhuriyet kurmaktı ("burjuva devrimi"). Yani, bu iş başarılana kadar, proletarya diktatörlüğü kurmaya ve sosyalizme geçmeye çalışmanın doğru olmadığına inanıyorlardı. Şimdilik düşman Çar'dı. Dolayısıyla otokrasi rejiminde iş görecekler, daima polisle savaş halinde olacaklardı; Lenin, partinin, deneyimli devrimcilerin oluşturduğu bir yeraltı hareketi olması gerektiğini düşünüyordu. En yetkin önderleri Yuli Martov olan muhalifler ise, yeraltı mücadelesine yoğunlaşma ihtiyacını Lenin'in abarttığını söylüyor ve daha gevşek bir parti istiyordu. Söz konusu meseleyle ilgili oylamayı Lenin az bir çoğunlukla kazandı; böylece Lenin'in taraftarları Bolşevik (*bolşe*'nin anlamı "fazla"dır), Martov'un taraftarları Menşevik (*menşe*'nin anlamı "az"dır) adını aldı. Bu tartışma, sayıları bir avuç olan işçi eylemcilere henüz sirayet etmemiş, partinin aydınlar çevresiyle sınırlı kalmıştı; o yıllarda parti önderleri bu sınıftandı. Martov'un babası, varlıklı bir Yahudi işadamı ve Rusça yayım yapan Yahudi basınında gazeteciydi ve bizzat Martov, Petersburg'da liseye gitmiş, devrimci etkinlikten ötürü tutuklanmadan önce bir sene boyunca üniversiteye devam etmişti. Troçki, Yahudi bir çiftçi aileden geliyordu, I. Aleksandr zamanında Yeni Rusya'ya taşınmış yerleşimcilerin torunuydu. Odessa'da seçkin bir Lutherci liseden mezun

olan Lev Troçki, tıpkı Lenin ve Martov gibi, erken dönem devrimci önderlerin tipik bir örneğiydi.

Oluşan tek siyasi grup Marksistler değildi. 1870'lerin eski *narodnik* (halkçı) geleneğini anımsayan devrimci topluluklar, 1901'de bir araya gelip Sosyalist Devrimci Parti'yi (*Sotsialisti Revolyutsieneri*; SR) kurdu. Kapitalizmin, kimliği köylü olan Rusya üzerinde suni bir nakil olduğuna dair inançları hâlâ sağlamdı ve çabalarını köylerde yoğunlaştırma kararı almışlardı. Eyleme geçtiklerinde ise, köylüleri örgütlemede zorluk yaşadılar; yandaşlarının çoğu şehirlerdeki fabrikalarda çalışan işçilerdi. SR denilen bu devrimciler, bazı Marksist fikirleri de benimseyerek, eklektik bir ideoloji oluşturmuşlardı; sonuçta bu ideoloji, tutarsızlığından ötürü daha sevimsiz hale gelmişti. Ayrıca, devlet yetkililerine yönelik terörün faydalı bir vasıta olduğuna da inanıyorlardı ve fabrikalardaki SR kışkırtıcılarının yanı sıra, Muharebe Örgütü de bir dizi çarpıcı suikastle hükümete karşı acımasız bir savaş yürütüyordu. Doğal olarak polis özellikle bu gruba odaklanıyordu. 1903'ten 1908'e kadar Muharebe Örgütü'nün başında Evno Azef adlı bir polis ajanı vardı.

Örgüt kuran son kesimin liberaller olması şaşırtıcı değil. Yüzyılın sonuna doğru hızla büyüyen Rus orta ve üst sınıfları açısından oluşan uygun şartlar sonucunda, bunlar da siyaset sahnesinde boy gösterdiler. 1860'lardan itibaren, kimyagerlerin, mühendislerin, doktorların, ziraatçilerin teşkilatları gibi sayısız meslek grubu ve derneği vücut buldu. Özellikle işadamları, menfaat sağlayacakları ekonomi politikalarını, himayeci gümrük vergilerini ve etkinlikleri için daha modern (ve iş dünyası dostu) bir yasal çerçeveyi kabul ettirmek amacıyla canla başla çalışıp lobi grupları kuruyorlardı. İşadamı grupları, hükümetle özel iş yapan imalatçılardan ve bankerlerden ibaret değildi; bu gruplar, toplantılarda bir araya geliyor, gereksinimlerini halka açık şekilde tartışmak maksadıyla büyük Nijni Novgorod panayırından ve pek çok fuardan faydalanıyordu. Gazeteler, Rusya'nın pek çok ihtiyacının ele alındığı ama anayasa meselesinden özenle uzak durulan bu toplantılar hakkında kapsamlı haberler yapıyordu. Bu örgütlerin pek çoğu, öncelikle Maliye Bakanlığı tarafından ilerlemeyi teşvik amacıyla desteklendi, hatta böyle örgütler yaratıldı; elbette söz konusu örgütlerin üyeleri siyaseten son derece sadıktı. Fakat zaman geçtikçe iş örgütleri ve başka örgütler, toplumsal ve iktisadi meselelere dair tartışmanın kapsamını genişletti, değişen toplumun ihtiyaçlarına yanıt veremeyecek kadar muhafazakâr ve yavaş olduğunu gördükleri hükümetin, toplumun bu katmanlarında yarattığı hüsranı dile getirdiler.

Aydınlar sınıfı ve eşraf içinde kimi liberal önderler, daha siyasi bir

örgütlenmenin zamanının geldiğini düşünüyordu. Onlarca yıl boyunca, *zemstvo*'ların evrimleşip halkı temsil eden bir sisteme dönüşeceğini ya da hükümetten yeni, daha liberal önlemlerin geleceğini, keyfiliğin yerine temel hakları ve bir şekilde halka danışmayı koyacağını ummuşlardı. Bunların hiçbiri gerçekleşmese de, *zemstvo*'lar, pek çok liberal soylunun ve başkalarının, sayısız yerel meseleyle başa çıkmayı öğrendiği, böylece kamu yaşamında deneyim kazandığı ve hükümetin isteksizliğine rağmen iktidarı büyük oranda paylaştığı bir meydan olagelmişti. 1901'de hükümetin bütçe ayırmayı reddetmesi üzerine bu meclislerden el çektiler ve küçük bir liberal eylemci grubu, yeraltında faaliyet gösterecek Özgürlük Birliği'ni kurdu. Teröre ve devrimci yöntemlere karşı olan bu grup, ancak yasadışı bir oluşumun, belirli meselelerin ötesine geçip gerekli tartışmaları nakledebileceğine ve yurtdışından kaçak yayınları getirebileceğine karar vermişti.

1904'e gelindiğinde, farklı farklı görüşler benimsemiş eylemci şebekeleri Rusya'nın iç bölgelerindeki büyük şehirlere yayılmıştı; üstelik batı ve güney bölgelerinde Polonyalıların, Yahudilerin, Gürcülerin, Ermenilerin ve öbür halkların içinde şekillenen milliyetçi ve sosyalist gruplar, istikrarsızlığın boyutunu artırıyordu. Derken 27 Ocak (9 Şubat) 1904'te Japon donanması, Port Arthur'daki Rus üssüne saldırdı ve Rus filosunun büyük kısmını batırdı. Şimdi Rusya, Petersburg'dan bakınca dünyanın öbür ucunda Japonya'yla savaş halindeydi. Tek iletişim hattı, büyük kısmı tek yönlü hattan oluşan ve hepsi tamamlanmamış olan Trans-Sibirya demiryoluydu. Üslerden uzak olan ve yaşlı generallerin hantallaştırdığı Rus ordusu, o yıl içinde pek çok yenilgiye uğradı. Temmuz ayında bir SR teröristinin düzenlediği suikastte ölen Pleve'nin yerine, daha hoşgörülü biri olan Prens Pyotr Sviatopolk-Mirski atandı. Hiç beklenmeyen bu atama, büyük oranda Nikolay'ın annesi, dul Çariçe Mariya'nın çabalarının eseriydi. Sviatopolk-Mirski birtakım ölçülü liberal önlemler almakla meşgulken, Petersburg'da yeni bir bunalımın eli kulağındaydı.

Büyük şehirlerde polisler, sosyal-demokratlarla SR'lerin işçileri arasındaki başarısından uzun süredir kaygı duyuyordu. Aralıksız tutuklamalara rağmen, SR'ler ölçülü bir şekilde ilerliyor görünüyorlardı; ısrarcı tavırları ve işçilerin de onlara kulak vermeye hevesli olması nedeniyle yetkilileri endişeye sevkediyorlardı. Derken, Moskova siyasi polisinin başı Sergey Zubatov'un aklına, polisin kontrolünde bir işçi sendikası kurma fikri geldi. Bu sendika, işçilerin koşullarını iyileştirecek birtakım mütevazı toplumsal hizmetler sunacak, bu arada işçilere, Ortodoks Kilisesine ve Çar'a sadakati aşılayacaktı. Petersburg'da sendika başkanı

Papaz Georgi Gapon'du; Gapon, işçilerin coşkulu desteğini kazanmakta gecikmedi ve devrimciler açısından ciddi bir tehdit oluşturmaya başladı. Ancak şehrin güney yakasındaki devasa Putilov makine fabrikasında aniden başlayan grev, Gapon'u ikileme düşürdü. Polis sendikalarının siyaseti, grevlere muhalefet etmekti (grev, Rus kanununda kamu düzeninin ihlali olarak niteleniyordu); fakat Gapon bu yolu seçerse, işçilerin desteğinin radikallere yöneleceğini biliyordu. Grevin yanında yer almayı tercih etti; fakat işçilerin, şikâyetlerini bizzat Çar'a sunması fikrini öne sürdü. Gapon, Çar'ın bu ricayı dinleyip bir şey yapacağını varsaymıştı; böylece işçiler yatışacak, grev çözüme ulaşacaktı. 9/22 Ocak 1905'te işçiler kar altında Kışlık Saray'a yaklaşırken, şehirdeki huzursuzluktan sinirleri bozulmuş olan hükümetin tepkisi, askerleri sarayın önüne dizmek ve silahsız kalabalığa ateş açmalarını emretmek oldu. Bu kıyımda yüzün üstünde insan can verdi ve çok daha fazlası yaralandı.

Birkaç gün içinde, Polonya'dan Sibirya'ya kadar bütün ülkede yüzbinlerce işçi greve gitti. Bunlar, sendikaların işe karışmadığı, grev ücretinin dağıtılmadığı ve kimsenin önderlik etmediği kendiliğinden hareketlerdi. Polis sendikası itibarını derhal kaybetti ve insanlar, bütün ülkede sadece birkaç bin eylemcisi olan devrimci partilere akın etti.

Bunun ardından gelen 1905 Devrimi, sıra dışı karmaşıklıkta bir hadiseydi. Özellikle neredeyse hiçbir işçinin bu tür bir eylem deneyimi olmadığı ve örgütsel yapıların yetersizliği düşünüldüğünde, kentlerdeki grev hareketi muazzam büyüklükteydi. Köylülerin huzursuzluğu ise, ilk kez devasa askerî bastırma harekâtlarını tetikleyecek kadar yaygınlaşmıştı; oysa SR'ler ve öteki gruplar, köylüleri örgütlemede hâlâ epey güçlük çekiyordu. Rus olmayan bölgelerin çoğunda, ülkenin iç bölgeleriyle aynı türde isyanlar yaşanıyordu; farklı bölgelerde dönem dönem milliyetçi ya da sosyalist güçler ağır basıyordu. Liberal orta sınıflar genelde tüm bu kalkışmaları edilgen bir şekilde destekliyor, dökülen kandan kesinlikle hükümeti sorumlu tutuyordu. Hükümet, son derece tecrit edilmiş haldeydi; Çar Nikolay ise, köylüleri aydınların ve Yahudilerin zehirlediği vehmine kapılmış vaziyetteydi.

Bunlar yetmezmiş gibi, Japonya'yla savaş sürüyordu ve durum daha da kötüye gitmişti. Baharda Japonlar, Mukden'de Rus ordusuna ağır bir yenilgi yaşattı. Donanma, Baltık Filosunu destansı bir yolculukla Afrika ve Güney Asya etrafından dolaştırıp, yitirilen Uzakdoğu Filosu'nun yerine savaş meydanına sürdü. Mayıs 1905'te Tsuşima'da Japon donanmasıyla karşılaşan bu filo, neredeyse bütünüyle imha edildi. Nikolay ve hükümeti artık barış dışında seçenekleri olmadığını fark

etti ve Theodore Roosevelt'in aracılık ettiği görüşmelerin sonucunda, 23 Ağustos (2 Eylül) 1905'te New Hampshire eyaletinin Portsmouth kentinde barış imzalandı. Rusya, Port Arthur'daki üssünü ve Sahalin adasının güney yakasını kaybetse de, Mançurya'daki demiryolunu ve Harbin'deki binalarını elinde tutabildi.

Bu hadiseler gerçekleşirken, arkaplanda huzursuzluk hızla artıyordu. Bahar mevsiminde sadece Petersburg'da neredeyse bir milyon işçi irili ufaklı grevler yapmıştı. Bunların bazıları siyasi grevlerdi; fakat çoğu, ücretlerle ve bilhassa fabrika yönetimlerinin aşağılayıcı ve insanlık dışı muamelesiyle ilgiliydi. Köylülerin topraklara el koyması ve soyluların evlerine saldırması türünde olaylar yaz mevsiminde zirveye çıktı ve Orta Rusya'nın tamamına, Ukrayna'ya, Polonya'ya, Baltık eyaletlerine ve Kafkasya'ya yayıldı. Hükümet Gürcistan'daki geniş bölgelerde kontrolü yitirdi ve asi köylülerin yanı sıra haydutlar peyda oldu. Başta Bakü'de olmak üzere, Azeriler ve Ermeniler birbirine girdi, binlerce insan yaşamını kaybetti. Baltık bölgesinde Alman toprak ağaları ile Letonyalı ve Estonyalı köylüler arasındaki etnik düşmanlık, acımasız şiddet olayları doğurdu ve Baltık Almanı soyluları savunması için Kazaklar görevlendirildi. 1905'in yaz aylarının doruk noktası, *Potemkin* zırhlısında görevli denizcilerin çıkardığı isyandı; bu isyan Sergey Ayzenştayn'ın filmiyle ölümsüzleşecekti. Daha iyi koşullara kavuşmayı ve otokrasinin sona ermesini talep eden denizciler, Romanya'ya yelken açıp gözaltına alınmadan önce Odessa'daki grevcileri desteklediler. Bu ve bunun gibi donanma isyanları, 1906'da da sürdü ve hükümet bunlara müdahale edemedi.

Hükümetinin ve annesinin baskısı altında olan Nikolay'ın Ağustosta yayımladığı manifestoyla çok kısıtlı yetkileri olan temsilî yasama organını kabul ettiğini ilan etmesi etkili olmadı ve şehirlerdeki grev hareketi sonbaharda daha da güçlü bir biçimde nüksetti. Ekim'de genel greve dönüşen bu grevler artık, demokratik cumhuriyet çağrılarının yapıldığı, otokrasi karşıtı siyasi bir grev kimliği kazanmıştı. Başka örgütlerin olmadığı bu ortamda Petersburg işçileri, fabrika düzeyinde konseyler (Rusçada *Sovyet*) oluşturmaya başladı ve ardından bir araya gelip bir şehir *Sovyet*'i kurdu. Sosyal Demokratlar en başta Sovyetler konusunda kuşkuluydu; fakat Menşevikler, Sovyetlerin potansiyelini farketmişti. Petersburg işçi temsilcileri Sovyetinin en coşkulu önderi Lev Troçki'ydi; renkli ve güçlü bir hatip olan Troçki, Menşeviklerin başlıca önderlerinden biriydi. Lenin ve takipçileri, çoğunluğa katılmakta gecikmedi. Nihayet 17/30 Ekimde Çar, Rusya'nın *Duma* adıyla temsilî bir yasama organı ve bir tür anayasası olmasını kabul etti. Bunun üzerine genel grev sona erdirildi; fakat Lenin ve Bolşevikler, devrimi daha da ileri taşımak

istiyordu. Bunun sonucunda 1905 Aralığında Moskova'nın batısındaki fabrika semtlerinde başlayan başkaldırı, ordu ile polisten oluşan kayda değer bir kuvvetle bastırıldı.

Ekim Manifestosu Rusya siyasetini bütünüyle, belki Nikolay'ın niyetlendiğinden de fazla değiştirecekti. Vitte yeni oluşturulan başbakanlık makamıyla iktidara geri gelmişti. Liberal ve muhafazakâr gruplar parti kurmaya başladı; kimi devrimciler en azından kısmen yeraltından çıktı. Yeni partiler gazete çıkarmaya, üye kaydetmeye, seçimlere hazırlanmaya koyuldu. Kitle siyasetinin doğuşuyla birlikte, Rus Halkının Birliği türünde irili ufaklı topluluklar vasıtasıyla meşum kuvvetler de sahneye çıktı. Bunlar, otokrasiye ve Ortodoksluğa sadık "Kara Yüzler" grubuydu ve Rusya'nın tüm sorunlarının kaynağının Yahudiler olduğunu ilan etmişlerdi. Yoğun bir milliyetçilik damarından beslenen bu grup, tüm ulusal azınlıklara eşitlik verilmesine karşı olmasına karşın, sadece Yahudilere kanlı pogromlar düzenledi; çünkü Polonyalıların ve aydınların ama hepsinden çok Yahudilerin eseri olan devrime bu pogromlarla son verilebileceğine inanıyordu. Pogromlarda ölen yüzlerce Yahudi gibi, Duma'daki iki Yahudi temsilci de bunların terörüne kurban gitmiştir. Sadece Odessa pogromunda en az dört yüz Yahudi can verdi. Kara Yüzler, devrimle mücadelede etkisiz kalmış olsa da, Rusya siyasi hayatına ayrı bir şiddet ve kaos unsuru eklemiştir.

Vitte ile bakanları, hükümetin Rusya'ya verdiği sözü yerine getirmek üzere, Çar'ın da hemfikir olacağı bir anayasa yazdı. Vitte ile kimi devlet yetkilileri tarafından yazılmış ve yeni Duma'nın açılış günü olan 27 Nisan 1906 tarihinde ilan edilmiş olan "Temel Yasalar" başlıklı bu yasa, Rusya'nın ilk anayasasıydı. Bu yeni yapıya göre, Duma yasa yapacak ve Devlet Şurası'yla uzlaşmaya varılırsa, yasalar onaylaması için çara gönderilecekti; bu adım olmaksızın yasalar geçerlilik kazanmayacaktı. Devlet Şurası, üst kurul işlevi görüyordu; çar bu kurula çoğunlukla devletin önde gelenlerini atasa da, soylular, işadamları ve üniversitelerden birtakım temsilciler de kurulda yer alıyordu. Bu belge, tutarsız denebilecek bir şekilde, çarı otokrat ilan ediyor ama aynı zamanda yasaları Duma aracılığıyla yapmasını şart koşuyordu. Çarın iktidarı ağırlığını yitirmemişti; çünkü Temel Yasalar, dış siyaseti, savaş ve barış ilan etme gücünü, ordunun komutasını ve tüm idari atama yetkilerini çara veriyordu. Tarihte ilk defa çarın, kabine benzeri bir organı vardı (ilk başbakan Vitte'ydi) ve bakanlar, Duma'ya değil çara karşı sorumluydu.

Bu epey muhafazakâr anayasa, 1906 Avrupasında, sonradan göründüğü nispette tuhaf karşılanmadı. Askerî kuvvetin ve dış siyaset yetkisinin hükümdarın elinde toplanması, Alman ve Avusturya anayasalarının da

özelliğiydi; hatta İsveç'te de bakanlar hâlâ parlamentoya değil krala karşı sorumluydu. Rus sistemini ayrı kılan unsur, kabinenin birleşik bir güç niteliğinde olmaması (sonuç alınması, tek tek kişilere bağlıydı) ve Duma seçimlerinin karmaşık bir temsil sistemi içermesiydi. Duma, bölgelere ya da oylama hakkı için mülkiyet vasıflarına göre seçilmiyordu; karmaşık bir bölgesel ayrım, dolaylı oylama ve seçmen bölgesi sistemi söz konusuydu. Her toplumsal zümre (köylüler, şehirliler, işçiler, soylular) için bir seçmen bölgesi vardı ve oy verenler, oylarını bu bölgede kullanıyordu. Köylülere ve onların toplumsal muhafazakârlıklarına hâlâ güvenilen bir dönemde, 1905-1906 kış aylarında gerçekleştirilen ilk Duma seçimleri sonucunda, köylüleri kayıran bir koltuk dağılımı yapıldı. Nikolay, sadece orta ve üst sınıfların otokrasiye karşı olduğu, köylülerin ise onun yanında yer aldığı kanaatini taşıyordu.

Seçimlerin sonucunda hükümete sunulan Duma, birlikte çalışılması imkânsız bir meclisti. Devrimci partilerin seçimi boykot etmesiyle Duma'da en büyük parti liberaller, yani Kadetler (Meşrutiyetçi Demokratlar, resmî adıyla Halkın Özgürlüğü Partisi) olmuştu; oysa en büyük topluluk, henüz yavaş yavaş partileşen köylülerdi. Kadetlere göre hükümet, meşrutiyeti çok dar kapsamlı olarak kabul etmişti; köylüler ise, kendilerine toprak kazandıracak her türlü önleme oy vererek herkesi şaşırttı. Pek çoğu Çar'a bağlılığını ifade etse de, köylüler toprak istiyorlardı; bu durum, Nikolay ile Vitte için büyük sürpriz oldu. Temmuz ayında Duma'yı dağıtan Nikolay, yeni seçimlerin isteğine göre şekilleneceğini umuyordu. İstifa eden Vitte'nin yerini Pyotr Stolipin aldı; Stolipin, isyanı bastırmakla isim yapmış eski bir eyalet valisiydi ama reforma da ilgi gösteriyordu. 1906 güzünde, köylülere, köy topluluğunu terk edip bağımsız çiftlikler kurma izni veren yasayı destekledi ve imzaladı.

Grev hareketinin ve kırsal bölgelerdeki huzursuzluk 1906'nın ikinci yarısında yavaş yavaş duruldu. Stolipin'in köylü isyanlarını bastırmak üzere gönderdiği ceza taburları, idamları olay yerinde infaz etti. Bununla birlikte, ikinci Duma için yapılan seçimler, Stolipin'in ve hükümetin umduğu sonuçları doğurmadı; aksine, yeni Duma ilkinden bile radikaldi. "Emek Grubu" olarak örgütlenmiş olan köylü temsilcileri artık bütün toprakların köylülere verilmesini talep ediyordu. Stolipin 3 Haziran 1907'de Duma'yı dağıtmasına karşın, halktan fiilen hiç tepki gelmedi. Devrim, gücünü tüketmişti.

Yaklaşık on beş bin kişinin hayatını kaybettiği 1905 Devrimi kanlı bir hadiseydi; ölenlerin çoğu, kırsal bölgelerdeki bastırma harekâtı sırasında hükümetin idam ettiği ya da düpedüz katlettiği köylülerdi. Birkaç bin devrimci idam edildi; ayrıca pek çok işçi, grevlerle ilgili çatışmalar-

da ya da çeşitli başkaldırılarda can verdi. Kırsal bölgelerde kimi toprak ağaları da yaşanan olaylardan olumsuz etkilendi ve pek çok mülk tahrip edildi. 1905'in ikinci yarısında "Bütün Rusya Köylüleri Sendikası" kuruldu; birkaç yüzbin kayıtlı üyesi olan bu sendika, bütün toprakların köylülere devredilmesini talep ediyordu. Sendika, şiddet içeren taktiklerden uzak durmaya çalışsa da, üyeleri 1906'da gitgide radikalleşmeye başladı ve Duma'daki İşçi Grubuyla ittifak kurdu. Köylü Sendikası da kapatıldı. Alınan en önemli sonuç, Rus siyasetindeki köklü değişiklik oldu. Sansürün fiilen kalkması ve Duma seçimleri ile tartışmaları sayesinde siyaset, sarayın koridorlarından ve bürokratik kurumların odalarından çıkıp halka, hatta devrim sırasında sokaklara indi. Toplumsal sınıflar bütün olarak farklı şekillerde düşünmeye başladı. Soylular, liberalizmle flörte son verdi ve kısa sürede otokrasi, milliyetçilik, toplumsal düzenin bekası sloganları arkasında birleşti. Kentli orta sınıf ve işçi sınıfı, edilgenliklerini bir kenara bıraktı; siyasi hareketlerde yer almaya, daha radikal partileri desteklemeye başladı. İşadamları kendi başlarına küçük partiler ve lobi grupları kurdu; köylüler, Köylü Sendikası'nın ve SR'lerin sözlerine kulak verdi; ayrıca toprak meselesinde kendi menfaatleri uyarınca oy kullanmayı öğrendiler. Çeşitli ulusal azınlıkların artık faal siyasi partileri vardı: Gürcistan'da Menşevikler, sosyalizm ile milletçiliği birleştirip uzak ara en kuvvetli güç haline geldi. Letonya'daki Sosyal Demokratlar, Bolşeviklerle ittifak kurup işçi hareketine egemen oldu. Polonya'da tüm siyasi partiler yeraltından gün yüzüne çıktı ve Ulusal Demokratlar, işçilerin sadakatini kazanma konusunda sosyalist gruplarla rekabet etmeyi başardı. İmparatorluğun Müslüman halklarına mensup ilerici aydınlar Duma seçimlerinde birtakım adaylar gösterdi ve kazandı; böylece eşit statü için baskı oluşturmak üzere Tatarları, Başkırtları, Kırımlıları, Azerileri ve Kuzey Kafkasya dağlılarını birleştiren Müslüman bir Duma grubu oluştu. Özerklik isteyen pek çok grup gibi bunlar da Rus Kadetlerle ittifak kurup, Duma tartışmalarına faal olarak katıldı.

Çar ile bakanlarının elinde kalan iktidar hâlâ hatırı sayılır büyüklükte olsa da, artık yeni siyasi durumla mücadele etmek zorundaydılar ve bu duruma hazır olanların sayısı çok azdı, Nikolay ise bütünüyle hazırlıksız yakalanmıştı.

İkinci Duma'nın dağılmasından sonraki yedi yıl, basın özgürlüğü ve halkın faal örgütleriyle Rusya'nın barış döneminde meşruti hükümeti denediği yegâne örnekti. Ülkenin kaderi, Stolipin ve çevresindekilerin bu yeni gerçeklikle başa çıkma becerisine bağlıydı. Stolipin'in devrimi bastırma hareketi bariz bir başarı kazanmıştı: Yüzlerce eylemci, özellikle de

SR terörist grubu eylemcileri idam edildi ve bütün radikal partilerin çok sayıda üyesi hapse, sürgüne gönderilirken, hepsi de hayal kırıklığına ve yılgınlığa yenik düştü. Duma'nın dağıtıldığı 1907'de, daha dolaylı ve gayridemokratik bir seçim sistemine geçildi. Yeni Duma'daki koltukların yaklaşık yüzde ellisi soylulara giderken, köylülerin temsili epey azaltıldı ve pek çok koltuk, güneydeki ve batıdaki ulusal azınlık bölgelerine ayrıldı. Yeni Duma büyük oranda soylu, Rus ve son derece muhafazakârdı. Çoğu soylu ve pek çok işadamı Oktobristleri destekliyordu (Çarın Ekim Manifestosu'nu desteklediklerı için bu adı almışlardı); fakat aynı zamanda çoğunlukla soylulardan oluşan ve Kara Yüzlerin önderlerini içeren bir aşırı sağ kanat da vardı. Stolipin, kendi ılımlı reformlarını hayata geçirebileceği, Çar ile hükümetin iktidarını muhafaza edebileceği ve daha Rus milliyetçisi bir siyasete kayabileceği mükemmel bir duruma ulaşmış gibi görünüyordu. Gerçekte, tarım programı dışında pek az şey başarabilmiştir; bunun da etkisi sınırlı olmuştur. Başbakan ile Duma arasındaki bitmek bilmez pazarlıklar sonucunda, Stolipin'in üst sınıflarla arası açıldı. Başbakanın reformları, soylulara göre fazla radikaldi, ama toplumu ve Duma'daki liberalleri yatıştıracak kadar güçlü değildi. Bu meselenin doruk noktası, soyluların büyük oranda Leh olduğu batı eyaletlerinde *zemstvo*'ları devreye sokmaya yönelik 1911 tarihli planı oldu. Polonyalıların muhalefetine rağmen *zemstvo* kurullarını açmaya kararlı olan Stolipin, Leh soylulara kıyasla Çar'a daha sadık olduğunu düşündüğü Ukraynalı ve Belaruslu köylü temsilcilerinin sayısını artırmayı teklif etti. Aynı zamanda *zemstvo*'nun, devletin sırtındaki idari yükü rahatlatacağı ve liberalleri yatıştıracağı umulmuştu. Her halükârda, bu tasarı başarılı olamayacak kadar akıllıcaydı. Stolipin önerisini Duma'dan geçirmeyi başardı ama Devlet Şurası'nı aşamadı. Buna itiraz etmek için istifa etti; Nikolay'ın kendisinden vazgeçemeyeceğini düşünüyordu. Çar dönmesi için ona yalvardı, ama Stolipin, Nikolay hükümetten kimi aşırı muhafazakârları def etmediği, Duma'yı tatil etmediği ve batı *zemstvo*'ları kanun tasarısını kendi acil durum yetkileriyle yürürlüğe sokmadığı takdirde dönmeyeceğini söyledi. Çar bu şartları kabul etti; fakat bu olay, Stolipin'in fazlasıyla güçlü ve güvenilmez hale geldiğine, ayrıca planlarının haddini aştığına dair Çar'ın gitgide artan şüphelerini teyit etmiş oldu. Anlaşmazlıklarının bunalıma dönüşmesine fırsat kalmadan, bir SR teröristi, Eylül ayında Kiev opera binasındaki bir temsil sırasında Stolipin'i öldürdü.

Stolipin'in ortadan kalkmasıyla birlikte, Çar devleti yönetme işinde daha önemsiz şahsiyetlere başvurmaya başladı. Özellikle Başbakanlık kurumundan hoşlanmıyordu; dolayısıyla bu makama, kabinede ege-

menlik kuramayacak kişileri atıyordu. Bunun sonucunda hükümet, olayların akışına kapılmanın ötesine geçemedi. Rus toplumunun yüzleştiği hiçbir sorunun ele alınmaması, hükümetin gitgide tek başına kalmasına yol açtı. Toplumun eğitimli kesiminde, hatta muhafazakârlar içinde, Çarın ve hükümetinin, ülkeyi anlamadığı ve kendi dünyalarında yaşadığı algısı kuvvetlendi. Ciddi meselelerin hiçbiri ele alınmıyor, hükümetin önlemleri ne reform yapmaya ne de hoşnutsuzluğu bastırmaya yarıyordu. Halkın desteğini kazanmak için milliyetçiliği ve Yahudi düşmanlığını kullanma girişimleri ise geri tepmişti. 1911'de yürütülen bir cinayet soruşturması sırasında, tuğla fabrikasında denetçilik yapan Yahudi Mendel Beiliss insan kurban etmekle suçlandı. Petersburg'da Adalet Bakanlığı ve polis, bir dava "tertipledi"; ayrıca insan kurban etme ve Yahudilerin sözde başka suçları hakkında kitapçıklar bir anda ortalığa dağıldı. Fakat Rusya'nın artık nispeten özgür olan basını, özellikle liberal günlük gazeteler öfkeli bir karşı kampanya düzenledi. Aydınlar çevresinde olayın yarattığı tepki öyle alevlenmişti ki, iş, Petersburg'da Dostoyevski'nin eserlerinden uyarlanan bir oyunun temsiline son verilmesine kadar vardı; çünkü usta yazarın milliyetçi Yahudi düşmanlığının, söz konusu kovuşturmaya destek olduğu düşünülüyordu. Bu dava 1913 güzünde, Kiev'de sıradan bir ağır ceza mahkemesinde görüldü. Jüri heyeti, savcılığın kanıtlarından tatmin olmadı ve Beiliss'i akladı. Sonuç, hükümet için büyük bir aşağılanma olmuştu.

Grigori Rasputin'in saraydaki varlığı, bunların üstüne tuz biber ekiyordu; zira bu adam, zaten kötü durumda olan ortama bir grotesklik unsuru katıyordu. Sibirya'dan gelmiş gezgin bir keşiş olan Rasputin, Saraya 1905'in sonunda girmişti. Çariçe Aleksandra, imana dayalı şifacılığa her zaman ilgi göstermişti ve Rasputin'in, oğlu Aleksey'e yardımcı olabileceğini umuyordu. Kısa süre içinde, oğlunun kanamalarını ancak Rasputin'in durdurabileceğine inanmaya başladı. Böylece Rasputin, aykırı dinî görüşlerine ve içki âlemleri ile çapkınlıklarına dair (çoğunlukla gerçek) öykülere rağmen, sürekli Çar'ın ailesinin etrafındaydı. Güvenlik polisi, Çarın ve karısının itibarını zedeleyen dedikoduların önünü almak maksadıyla, keşişi izlemek üzere koca bir şube kurdu. Rasputin, hükümetteki ve Duma'daki monarşi yanlıları ve muhafazakârlar için ciddi bir sorundu; meseleyi meclis zeminine taşımayı başardılarsa da, bu süreç Çarı öfkelendirdi. Bu kişilerin tahtın itibarını kurtarmaya çalıştıklarını fark edemeyen Çar, bilakis bu hamleyi sadakatsizlik olarak yorumladı. Dedikodular bir yana, Rasputin'in belirli bir siyasi etkisi yoktu; fakat mevcudiyeti, ayrıca hakkındaki gerçek ve abartılı öyküler monarşiye zarar veriyordu.

Duma'daki liberaller ve muhafazakârlar, tüm hayal kırıklıklarına rağmen, bu yeni düzende siyasi etkinlik gösterebilecekleri geniş bir alan bulmuşlardı; fakat özellikle aydınlar çevresinden binlerce üyesini kaybetmiş olan devrimci partilerin maneviyatı yara almıştı. Batıda sürgüne gönderilen yönetici kadro, sadece hareketi canlı tutmakla meşgul oldu. Hareketler ayrıştı: Troçki ana Menşevik hareketinden ayrılıp Viyana'da kendi gazetesini kurdu, kafelerde dünya siyaseti hakkında yorumlar yapmaya koyuldu. Kavgacı bir tutum sergileyen Bolşevikler ise, felsefi tartışmalar, parti taktikleri ve örgütlenme yüzünden bölünmüşlerdi. Lenin, bazı Bolşevik aydınların Alman fizikçi Ernst Mach'ın epistemolojisini Marksizme yedirme girişimlerini kınadığı bir kitap kaleme aldı.* Ancak 1912'de çeşitli hizipler kaynaşıp örgütlü partiler meydana getirdi ve Rusya'da yeniden bir ağ tesis etti. Bolşevik parti, aynı sene Prag Konferansı'nda kendini gösterdi; bu konferans nihayet Bolşevik yapısını ve programını perçinledi, ayrıca Lenin'in, yeraltı partisi gereksinimine duyduğu inancı teyit etti. Prag Konferansı aynı zamanda Bolşevikler içinde nesil değişimini de imliyordu; çünkü Lenin'in gençliğindek aydınların elindeki önderlik yerini tedricen, pleb nitelikler taşıyan (ama tam anlamıyla proleter olmayan) daha genç bir zümreye bırakmıştı. Bunlar çoğunlukla üniversite eğitiminden yoksundu; fakat yeraltı usullerinde deneyimliydiler ve polisle daimi mücadelelerinde işçilerle temas kurmaya aşinaydılar. Bunlardan biri, Kafkasyalı bir kunduracının oğlu olan ve Koba olarak bilinen, Gürcü Bolşevik Yosif Çugaşvili'ydi. Bütün Rusya'da etkili olan harekete damgasını vurunca, yeni bir devrimci takma ad aldı: Stalin. Tarih onu Yosif Stalin adıyla tanıyacaktı.

Stolipin'in, Duma'yı kontrol altına alma mücadelesi verdiği dönemde, Avrupa'da siyasi bloklar oluşuyordu. Nikolay ile Alman İmparatoru defalarca uzlaşmayı denedilerse de, bu teşebbüsler meyve vermedi. 1907'de Rusya ve Britanya, İran'ı nüfuz alanlarına ayıran bir anlaşma imzalayarak, yayılmacı rakiplerinin çıkaracağı büyük engeli bertaraf etmiş oldular. Bu anlaşma sonucunda tam anlamıyla bir ittifak kurulmuş değildi; fakat uzun yıllar boyunca süren eski "Soğuk Savaş" sona ermişti ve İngiliz-Fransız birliği de düşünüldüğünde, Rusya, Fransa'yla ve İngiltere'yle birlikte, artık Almanya'yı ve Avusturya-Macaristan'ı karşısına almış oluyordu. Varolan pek çok çatışma alanı içinde en önemlisi Balkanlar'dı. Rusya, bölgedeki herhangi bir Avusturya ya da Alman genişlemesinin

* Türkçesi için bkz. *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*, çev. Sevim Belli, Sol Yay., 2003 — *ed. notu.*

önünde engel olarak duran Sırbistan'la ittifak kurmuştu; üstelik iki imparatorluğun da, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik büyük emelleri vardı. Almanya, Britanya'yla rekabetinde Osmanlı'yı yarı müttefik, yarı bağımlı ülke olarak yanına almayı umuyordu. 1909'da Avusturya, Almanya'nın da arka çıkmasıyla, 1878'den beri Avusturya'nın himayesinde olan Bosna-Hersek'i ilhak ederek Rusya'yı küçük düşürmüş oldu. Balkanlar'da cereyan eden yerel savaşlar silsilesi, gerilimi iyice artırdı. Derken Haziran 1914'te Avusturya tahtının varisi Arşidük Franz Ferdinand, yeni kazanılmış Bosna eyaletine gezinti düzenledi. Saraybosna'da nehir kenarında uzanan dar bir sokakta araba kafilesiyle ilerlerken, genç Sırp milliyetçisi Gavrilo Princip, elinde bir altıpatlarla kalabalıktan sıyrıldı, arşidükü vurarak öldürdü. Avrupa için de Rusya için de ölümcül bir atış olacaktı bu.

16 | Dünya Savaşı ve Devrim

1917 Rus devrimi, Birinci Dünya Savaşı'nın pek çok sonucundan biriydi. Dünya savaşı, Rus devletinin ve toplumunun sırtına öyle bir yük bindirmişti ki ikisi de dayanamadı. Bunun sonucu, Sovyetler Birliği'ni yaratacak olan altı yıllık savaş ve kargaşa olmuştur.

DÜNYA SAVAŞI

Rusya'nın, Birinci Dünya Savaşı'na katılması tesadüf değildi. Rus-Japon savaşının ardından Rusya'nın dış siyaseti Batıya yöneldi. 1907'de Rusya, ezelî hasmı Büyük Britanya'yla anlaşma imzaladı, böylece iki ülke, İran üzerinde müşterek egemenlik ilan etti. Ruslar, ülkenin Tahran'a kadar olan kuzey kısmını alırken, güneyi Britanyalılara kaldı. Bu uzlaşma, İngilizler ile Ruslar arasındaki Asya'da yayılma rekabetini sona erdirdi ve Rusya'nın fiilen Britanya'yla ve Fransa'yla müttefik oluşunu ilan etti. Düşman olarak algılanan ülkeler artık yalnızca Almanya ve Avusturya'ydı. İran'ın paylaşımıyla ilgili anlaşma, 1914'ün koşullarını hazırlamış oldu, fakat patlamanın kıvılcımını çakan, Balkanlardaki yayılmacı rekabetti. Burada Rusya'nın karşısına, Almanya'yla, Avusturya'yla ve bunların peşine takılan Bulgaristan'la ittifak kurup yeniden ayağa kalkan Osmanlı İmparatorluğu çıktı. Bu noktada Rusya'nın tek müttefiki, güneyde Avusturya-Almanya yayılmasının yolunu kesen minik Sırbistan'dı. Bu yıllarda Balkanlar'da yaşanan bunalımlar, Rusya'nın bölgedeki zayıflığını defalarca gün yüzüne çıkardı: Sırbistan'dan başka resmî müttefiki yoktu, üstelik Almanların ve Avusturyalıların, Fransızların ve Britanyalıların kurduğu iş bağlantılarından türeyen gayriresmî güçler arasında da müttefiki yoktu. Gavrilo Princip 1914'te Saraybosna'da Avusturya Arşidükü'nü öldürdüğünde, Viyana, Sırbistan'a ültimatom verirken, Rusya da Sırbistan'ın direnişine arka çıkmak zorunda kaldı. Rusya'nın temel güvenilirliği tehlike altına girince, sonucu savaş oldu. Rusya savaş istememesine karşın, pek çok başka bölgede başına geldiği gibi bir bunalımın içine sürüklendi.

Stolipin'in ölümünden sonra Rus İmparatorluğu hükümeti olayların akışıyla sürüklenmekten fazlasını yapamamış olsa da, ne Rus toplumu ne de devrimci hareket böyle bir edilgenlik sergiledi. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki yıllarda, kırsal bölgelerin geri kalmışlık denizindeki modern sanayi adaları dinamik bir iktisadi büyüme kaydetmişti. Sınaî gelişim, işçi sınıfının boyutunun ve bir ölçüye kadar niteliğinin artması anlamına geliyordu ve devrimci partiler bu durumdan faydalanmaya hazırdı. Kimi yerlerde işçiler yine grevlere yöneldi. 1912'de, Sibirya'da Lena nehrinin kıyısında, İngiliz mülkiyetindeki altın sahasında yapılan grevi bastıran polis ve askerin müdahalesi sırasında yüzlerce işçi öldürüldü. Bu dönemde devrimci partiler, 1905-1907'de uğradıkları bozgundan sonra bellerini doğrultmaya başlamıştı. Bolşevikler, Menşevikler ve SR'ler gayet iyi örgütlendiler ve işçi hareketi kendine geldi. 1914 baharında bir grev dalgası Petersburg'u kasıp kavurdu; bu grevlerde ilk defa Menşevikler ya da SR'ler yerine Bolşevikler başı çekti. Fakat ülkenin geri kalanı oldukça sakindi; buna karşılık, savaş haberi Rusya'yı yıldırım gibi çarptı. Japonya'yla yapılan savaştan beri Rusya, ordusunu ve donanmasını yeniden inşa etme konusunda aslında epey çaba sarf etmişti; Alman genelkurmayını ve imparatorunu ani bir savaş açmaya ilanında bulunmaya pek çok etkenden biri de, birkaç sene içinde Rusya'yı yenmenin çok daha zor hale gelmesi konusunda duyulan korkuydu. Bununla birlikte, planlama da teçhizat da hâlâ yetersizdi. Çar'ın ısrarlarıyla, Baltık filosunun yeniden inşasına epey para harcanmıştı; ancak nihayetinde bu filo, Alman donanmasıyla başa çıkamayacak kadar ufaktı, dolayısıyla asla limandan ayrılmamıştır. Gelgelelim barış zamanına uygun olan silah ve cephane sanayisi, modern bir orduyu ve bunun nakil ağını destekleyecek yeterlilikte değildi; ayrıca batı cephesindeki orduyu seferber ve ikmal edemeyecek kadar ufaktı. Bu da yetmezmiş gibi, Alman ordusunun hızla Belçika üzerinden ilerleyip Fransa'ya girmesi, cephede bunalım yarattı. Fransızların ağır baskısı altında kalan Ruslar, bu bunalımla başa çıkmak amacıyla Doğu Prusya'ya hazırlıksız bir ordu gönderdi ve bu askerî harekât, Ağustos 1914'te Tannenberg'de yenilgiyle sonuçlandı. Böylece Rusya savaşa bozgunla başlamış oldu.

Dünya savaşı, en başta memlekette bir vatanseverlik coşkusu yarattı. Hükümetin, Almanca kökenli Petersburg adını, aşağı yukarı aynı anlama gelen Rusça Petrograd'a çevirmesine herkes alkış tuttu. *Duma*'daki liberaller ve gericiler, savaş düzleminde birleşti ve aydınlar, tıpkı daha batıdaki muadilleri gibi, düşman karşıtı propagandaya başlayıp, milliyetçi söylemi iyice içselleştirdi. Bu çılgınlığa işçiler de kapıldı ve başkentteki

grev hareketi sona erdirildi. Polis, devrimci kesimlerin, bilhassa Bolşeviklerin tepesine şiddetle bindi ve birkaç günde önderleri hapishaneye tıkıldı ya da Sibirya'ya sürgün edildi. Stalin de bunların arasındaydı. Hükümetin gazabına, savaş konusundaki duruşlarından ötürü bilhassa Bolşevikler maruz kalmıştı; bu duruş, pek az tanınan Marksist bir grubu, nihayetinde 20. yüzyıla temelden yeni bir düzen getirecek olan bir dünya hareketine dönüştürdü, zira komünizm son Rus devriminden değil, Lenin'in savaşa verdiği tepkiden doğdu.

1914'ten önce Avrupa'daki sosyalist partiler, enternasyonal toplantılarında, işçi sınıfının menfaatlerine zarar verdiği için Avrupa devletleri arasındaki tüm savaşlara karşı çıkmaya defalarca ant içmişti. Bunlar, muazzam sayıda üyesi olan büyük ve güçlü partilerdi, başlıca işçi sendikalarını kontrol ediyor, kapsamlı toplumsal ve kültürel hizmetler veriyorlardı, yani Lenin'in küçük yeraltı savaşçıları grubunun külliyen tersiydiler. 1914 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında devletlerin karşılıklı savaş ilanları gökgürültüsü gibi ortalığı sarsarken, sosyalistlerin muhtemelen savaşa karşı çıkmaları, hatta daha önce tehdit ettikleri üzere savaşı durdurmak için greve gitmeleri bekleniyordu, fakat hiç de öyle olmadı. Sosyalist önderlerin neredeyse tamamı savaştan yana çıktı, kendi ülkelerindeki vatanseverlik ve nefret korosuna katıldılar. Bu tutuma muhalif olanlar, parti disiplinine bağlı kalıp sessizliklerini korudu ve yönetim kadrosuna uydu. Ruslara gelince, Rus Marksizminin kurucusu Plehanov savaştan yana tavır koydu. Uzlaşmacı bir tutum benimseyen Menşevikler ise, Rus zaferi çığırtkanlığı yapmadılar ama savaşa karşı da çıkmadılar. Avrupa Sosyalistleri arasında sadece Lenin'in Bolşevikleri ve Troçki gibi bir avuç muhalif Menşevik ilk günden itibaren savaşa karşı çıktı.

Lenin'in tavrının nedeni barış yanlısı olması değildi; savaşa dair programı da, karşı çıkmaktan ibaret olmadı. Rus İmparatorluğu'nun uğrayacağı yenilginin, Rusya için en iyi sonuç olacağını ilan edip, Rusya'daki ve başka yerlerdeki tüm sosyalistlere, bu uluslararası savaşı bir iç savaşa çevirme çağrısında bulundu. Başka bir deyişle, savaş döneminde silahlı ayaklanma çağrısı yapıyordu.* Bu duruş, ona göre doğru olan tek Marksist tutumdu; peki o zaman neden bu kadar az Avrupalı sosyalist tarafından benimsenmişti? Lenin'e göre bunlar, önderlik etmeleri gereken işçi sınıfa ihanet etmişlerdi, ama neden? Gelecekten umutsuzluğa kapılan Lenin, neler olup bittiğini anlamak maksadıyla

* Türkçesi için bkz. V. I. Lenin, *Yenilgicilik ve Enternasyonalizm*, haz. ve çev. Ferit Burak Aydar, Agora, 2008 —*ed. notu.*

Marksist teoriye başvurdu. Hegel'in ve Marx'ın anladığı haliyle özgün diyalektik anlayışına vakıf olabilmek amacıyla, Aristoteles'in *Metafizik* (Rus lise müfredatında yer alan Yunanca dersleri sayesinde, eserin özgün Yunanca metnini okudu) ve Hegel'in *Mantık Bilimi* kitaplarını yeniden okudu. Aynı zamanda son iktisadi gelişmeleri uzun uzadıya inceledi. Amacı, Avrupalı sosyalistlerin savaşa neden destek verdiğini anlamaktı. Yanıtın emperyalizmde, Avrupalı imparatorlukların Afrika'da ve Asya'da yarattığı aşırı zenginlikte, sermayenin gitgide belirli ellerde yoğunlaşmasında olduğu hükmüne vardı. Savaşan güçlerin asıl hedefi imparatorluk kurmaktı ve bu amaç, özgürlük ya da ulusal gurur gibi aldatıcı bir jargonun ardına gizleniyordu. İmparatorluğun zenginliği aynı zamanda, statükodan memnun olan ve savaş döneminde sorun çıkarmak istemeyen bir emekçi aristokrasisi de yaratmıştı. Bu aristokrasi, kısa vadede emperyalizmden faydalanacaktı. Rus Devrimi'nin ardından bu iki hükmün de muazzam etkileri olabilirdi, ama o an için bu yorum, savaş tüm dünyayı kan gölüne çevirirken Lenin'i meşgul etmekten fazlasını yapamadı.

Can kayıpları milyonlara ulaşınca, Batı Avrupalı sosyalistler arasında savaş karşıtlığı su yüzüne çıkmaya başladı. Safları ilk bozanlar, Alman sosyal-demokratların sol kanadını oluşturan Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht ve takipçileri oldu; Aralık 1914'te Reichstag'da (yasama meclisi) savaş bütçesi aleyhinde oy kullandılar. Savaş karşıtı sosyalistler kısa süre sonra İsviçre'de küçük toplantılar düzenleyerek, savaşın sona ermesi için çağrıda bulunup taktiklerini tartıştılar; fakat Lenin burada bile, uzlaşmaz devrim çağrısından ötürü, azınlıkta kalıyordu. Tecrit edilip bozguna uğrama ihtimaline karşın duruşundan taviz vermeyen küçük bir devrimci grup görünümündeki Rus Bolşevikleri dünyanın dikkatini ilk kez çekiyordu. Bunların duruşu, Batı sosyalistleri arasında destek bulmaya başladı ve İsviçre'deki bu küçük grup toplantılarından, Rusya için olduğu kadar Çin, Vietnam ve başka ülkeler için de belirleyici sonuçlar doğuracak bir dünya hareketi türedi.

Az bilinen bu toplantıların sonuçları çok sonradan alınacaktı. Rusya'da ise durum giderek kötüleşiyordu ve ne Çar, ne hükûmeti, ne de Bolşevikler soluk almaya fırsat bulabiliyordu. Savaşın başında Nikolay, tek egemen olma niyetiyle Duma'yı askıya aldı. Doğu Prusya'daki ilk yenilginin ardından 1915 baharında Rusya Polonya'dan bütünüyle çekildi ve bu ricat nihayetinde bir hükümet bunalımına dönüştü. Duma yaz boyunca toplandı ve Kadetler ile ılımlı muhafazakârlar savaş uğraşında hükümetle işbirliği yapmayı teklif eden bir "İlerici Blok" oluşturmayı başardı. En nihayetinde hükümet, mevcut bunalımları çözüme kavuştur-

mak üzere *zemstvo*'ları ve çeşitli işadamı komitelerini toplamak zorunda kaldı, ama bu işte gönülsüz davrandı ve geç kaldı. Tıpkı Almanya'da ve savaşan öbür güçlerde olduğu gibi, ekonomiyi savaşa göre düzenleyecek yeni devlet daireleri kurulduysa da, Rusya bu devlet dairelerini işletecek altyapıdan yoksundu. Hükümet, orduya ve şehirlere ucuz gıda temin etmek amacıyla tahıl fiyatlarını ayarladı; fakat bu önlemin sonucunda köylüler tahıl ekimini azaltmaya başladı ve gıda üretimi düşünce durum daha da kötüleşti.

1915'in ikinci yarısında ordunun komutasını bizzat Nikolay devraldı, Petrograd'dan ayrılıp, ordunun komuta merkezinin bulunduğu Mogilev yakınlarındaki Stavka'ya geldi. Onun gelişi orduya yaramadığı gibi, başkentte hükümetin düzensizliğini artırdı; çünkü bütün otorite Nikolay'daydı, fakat olayların gidişatından giderek kopmaya başlamıştı. Çariçe Aleksandra'yla ve Rasputin'le yaptığı istişareler ise muhtemelen siyaset üzerinde etkili olmak bir yana, halkı daha da küstürmekle kaldı. Rus ordusunun başarı grafiği inişli çıkışlıydı; çünkü Almanlara karşı pek bir şey yapamasa da, 1916'da Avusturya karşısında (General Aleksey Brusilov'un yönettiği "Brusilov Taarruzu") ve Osmanlı karşısında büyük zaferler elde etti. Aynı sene Doğu Anadolu'da Erzurum, General Nikolay Yudeniç'in eline geçti. Bu başarılar, ne savaştaki genel durağanlığı değiştiriyor ne de kan gölünü engelliyordu. Rusya'nın kayıpları iki milyona yaklaşmıştı; ayrıca iki buçuk milyon yaralı vardı ve beş milyon savaş esiri verilmişti. Kadet önderi Pavel Milyukov, Duma'da yüksek makamlarla konuşurken vatana ihanetten bahsediyordu (atıfta bulunduğu isimler arasında Çariçe Aleksandra da vardı). Aralık 1916'da, monarşinin başına geleceklerden korkan bir grup genç aristokrat, Rasputin'i öldürdü. Yemeğe davet ettikleri Rasputin'e ikram ettikleri epey zehirli yemeğe ve şaraba rağmen, iri gövdesine zehrin bir etkisi olmayınca, ateşli silahla vurup Petersburg kanallarında buz tabakasının altına attılar. Rasputin ortadan kaldırılmıştı, kısa süre sonra sıra monarşiye gelecekti.

Romanov hanedanının yıkılışı pek çok bakımdan neredeyse çukurun dibiydi. Şubat 1917'nin ikinci yarısında, Petersburg'da gıda durumunun iyice kötüleşmesi, şehrin işçi mahallelerinde fırınların ve yiyecek satan dükkânların önünde uzun kuyruklar oluşmasına yol açtı. Uzun süren iş gününün ardından yiyecek kuyruklarında ayakta dikilmekten bıkan pek çok kadın emekçi, Dünya Emekçi Kadınlar Günü'nde (23 Şubat/8 Mart; sosyalist bayramı) greve gitti. Fabrikalardaki erkekler birkaç saat içinde bu haberi işitti, onlar da greve katıldı, böylece bütün şehir kısa süre içinde kepenkleri kapattı. Bunlara öğrenciler ve orta sınıflar da katıldı. Hükümet, birlikleri göreve çağırdı, askerler kalabalı-

ğın üzerine ateş açıp onlarca insanı öldürdü. Fakat ertesi gün, askerler savaşmayı reddedip isyan bayrağını çekti, öteki alayları, hatta Kazakları da yanlarına kattı. Bakanlar ve Duma, Çar'a, umutsuzluk tonu gitgide artan telgraflar çekince, Nikolay, Stavka'dan alelacele döndü. Nikolay başkente varmadan hükümetin temsilcileri tarafından karşılandı ve tahttan feragat etmeye ikna oldu. 2/15 Mart günü Nikolay'ın tahtı bırakmasıyla, monarşi aniden sona erdi.

DEVRİM

Çarın tahtı bırakmasından önce, Petrograd'da iki yeni hükümetin kurulma çalışmaları başlamıştı. Çar'ın hükümeti düşünce, Duma önderleri, başında Prens Georgi Lvov'un olduğu geçici hükümeti kurdu; Zemstvolar Birliği'nin başkanı olan Lvov, yerel konseylerde ve Duma'da hizmet vermiş, hukuk mezunu, liberal bir taşra asilzadesiydi. Lvov'un dışişleri bakanı, Kadet Partisi'nin önderi olan tarihçi Pavel Milyukov'du. Az çok radikal olan tek ses, Aleksandr Kerenski'ydi; Kerenski, siyasi davalarda yaptığı savunmalarla tanınıyordu; ayrıca Duma'nın, SR'lerin sağ kanadına yakın duran köy sosyalistlerinden oluşan "İşçi Grubu"nun üyesiydi. Simbirsk'te lise müdürü olan babasının öğrencilerinden biri Lenin'di. Liberal Rusya'nın ürünleri olan bu adamlar pek çok şeyi zihinlerinde tartıyorlardı, ama bir topluluk olarak kitlelere nasıl önderlik edeceklerini bilmiyorlardı. Üstelik Rusya'nın savaş dönemindeki müttefikleri olan Britanya'nın, Fransa'nın ve daha sonra da Amerika Birleşik Devletleri'nin tepkileri konusunda endişelenmekten başka bir şey yaptıkları yoktu. Rusya'nın önündeki sorunlar konusunda buldukları çözüm, Kurucu Meclis'i toplayıp, köylülerin toprak isteğini ve işçilerin dertlerini ele alacak bir demokratik cumhuriyet anayasası kaleme almaktı. Bu esnada savaşı sürdürüp, Almanya'ya karşı İtilaf Devletlerinin zafer kazanmasını umuyorlardı.

Öteki "hükümet" ise Petrograd Sovyeti'ydi. Menşeviklerin isteğiyle, şehirdeki neredeyse her fabrikanın işçileri, şehir Sovyetine delege seçti; bu Sovyet yaklaşık bin kişiden oluşuyordu. İlk kanunu olan "1 Numaralı Kararname"ye göre, orduyu askerlerin seçtiği Sovyetler idare edecek, subaylar ancak harekât sırasında komutayı ele alacaktı. Rus tarihinde ilk kez devrimci partiler gün yüzüne çıkarken, Bolşevikler değil ama Menşevikler ve SR'ler, Petrograd'daki Sovyette ve birçok şehirde hızla egemenlik kurdu. Menşevik taktiği umutsuz bir uzlaşmazlık savunusuydu: Geçici Hükümet'e destek verilmeyecek ve dışarıdan daha radikal bir yöne so-

kulmaya çalışılacaktı. En baştan itibaren, savaşın bir mesele olarak ele alınması zorunluydu. Menşevikler, iki taraf da zafer kazanmadan savaşın bitirilmesi gerektiğini ileri sürerek çoğu Avrupalı sosyalistten ayrılsalar da, savaşı sona erdirecek işe yarar bir planları yoktu; ayrıca acil görevin sosyalist devrim olmadığını savunuyorlardı. Bunların konumu, halkın savaşa duyduğu gerçek nefreti yansıtıyordu. Mayıs ayında Milyukov ile etrafındakiler, Geçici Hükümet'ten ayrılmak zorunda kaldı; çünkü savaşın zaferle lehlerine sonuçlanmasını istiyorlardı ama Sovyetlerin buna niyeti yoktu. Lvov birtakım ılımlı sosyalistle yeni bir hükümet kurdu; bu hükümette, kara ve deniz kuvvetlerinden sorumlu olan ve cephede yeni bir taarruz başlatan Kerenski de yer alıyordu. Moskova'da ve başka şehirlerde, hatta kimi kırsal bölgelerde de Sovyetler kuruldu. Bunlar sadece işçileri, askerleri ve köylüleri temsil ediyor, orta ve üst sınıfları dışarıda bırakıyordu. Birkaç haftada bir yeniden seçilen yerel Sovyetler, halkın ruh halini epey samimiyetle yansıtıyordu.

Devrimin ilk ayları boyunca süren bu müzakerelerde Bolşevikler, soyvetlerde azınlıkta kalmıştı. Lenin, Çar'ın düştüğü haberini İsviçre'de aldı ve Rusya'ya Almanya üzerinden dönmeyi başardı; Alman hükümetini, kendisinin, Almanlardan ziyade Rusya'nın savaş çabaları açısından bir tehdit oluşturduğuna ikna etmişti. Tarafsız İsveç'e ulaşana dek kapıları mühürlü tutulan bir trende seyahat etti, 3/16 Nisan 1917'de Finlandiya üzerinden Petrograd'a vardı ve takipçileri onu bir şölen havasında karşıladı. Stalin dahil, Bolşevik önderlerin sürgünden dönmüş olduklarını ve örgütlenmeye başladıklarını gördü. Fakat hiçbirinin kafasında, amaçlarının ve ilkelerinin ne olması gerektiğine dair net bir fikir yoktu. Oysa Lenin'in kafası, "Nisan Tezleri"nde ifade ettiği gibi berraktı. Çar'ın düşüşünün, 1905'te partinin hedeflemiş olduğu burjuva devriminin sona erdiği anlamına geldiğini yazdı. Şimdi ülkede geçici hükümetin yanı sıra Sovyetlerden oluşan ikili bir iktidar vardı. Hedef, Rusya'yı sosyalist bir topluma dönüştürmenin yanında, proletaryanın iktidarı ele geçirmesi olmalıydı. Bu harekâtın vasıtası Sovyetler, bilhassa işçi ve asker Sovyetleri olacaktı. Dolayısıyla, Bolşeviklerin ilk hedefi, Petrograd'da ve öteki Sovyetlerde çoğunluğu sağlamaktı.

Sonraki birkaç ayda olup bitenler, bu hedefin yerine getirilişinin hikâyesidir. Rusya'nın mevcut durumu bunu mümkün kılmıştı; çünkü bütün ülke ciddi bir bunalıma girmişti. Çöken hükümetin yerine geçen makamların etkinliği azdı ve yetki büyük oranda devrimci kalabalığın elindeydi. Yaz boyunca köylüler toprakları düpedüz kendi mülkiyetlerine aldı. Pek çok yerde şiddet hüküm sürüyordu; fakat genelde soylu toprak beylerini görmezden gelip, onların tarlalarını kendi adlarına

ekiyorlardı. Zaman zaman aristokratların malikanelerine gelip nazikçe gitmelerini istiyorlardı. Nasıl meydana gelmiş olursa olsun, toprakların köylülerin eline geçişi, Rus toplumu için sarsıntılı bir değişiklikti ve yüzyıllardır süregiden toplumsal düzen birkaç ayda sona erdi. Çoğu soylu, toprak beyi olmaktan çıkmış, büyük şehirlerde yoksul mültecilere dönüşmüştü. Şehirlerdeki işçiler, yeni kazandıkları özgürlükten faydalanarak, günde sekiz saat mesai, yüksek ücretler ve iş yerlerini denetleyecek fabrika komitelerinin kurulmasını talep etti.

Sol partiler gün yüzüne çıkıp kitlesel örgütlere dönüşmeye çabalıyordu. Devrimci yeraltı dönemi geride kalmıştı. Başta, doğrudan eyleme geçme ve köylülere başvurma gelenekleri sayesinde SR'ler öne çıktı. İlk kez gerçekten çok sayıda köylüyü örgütleyip partilerine kattılar, üstelik işçi sınıfı arasında da sürüyle yandaşları vardı. Fakat savaş gibi ciddi bir sorunları vardı. 1917'den önce bazı SR'ler, Lenin'inkine çok yakın bir duruşla savaşa karşı çıkmış, fakat partinin genel görüşüne aykırı hareket etmemişti. 1917 yazında bunalım derinleştikçe bu yarılma genişledi. Daha özgür koşullarda bir kitle partisi kurmayı uman Menşevikler, yeni özgürlük şartlarından epey yararlandı. Sovyetlerin Haziran ayında Rusya'nın dört bir yanından gelen delegelerle tertiplediği ilk kongrede SR'lerin ve Menşeviklerin yaklaşık üç yüzer temsilcisi varken, Bolşeviklerin temsilci sayısı yüzü biraz aşıyordu. Ilımlılık muzaffer olmuş gibi görünüyordu, fakat ruh hali çok hızlı değişecekti.

Bolşevikler de ilk kez bir kitle partisi haline geliyordu. Üyeleri birkaç bin profesyonel devrimciden ibaret olan partinin üye sayısı iki yüz bini hızla geçti. En çok şehirlerde ve bilhassa Petrograd'da yoğunlaşan yeni üyelerin büyük kısmı, çoğu yirmi beş yaşın altında olan genç fabrika işçileriydi. Yurtdışından dönen devrimcilerin sayısı arttıkça, Menşevikler arasındaki muhalifler Bolşeviklere yakınlaşmaya başladı; bunların en önemlisi olan Troçki'nin savaş karşıtlığı, ilk kez Lenin'e katılmasına yol açtı. Troçki güçlü bir hatipti ve yaptığı konuşmalar, kitleleri Bolşevizme kazandırmada önemli bir silahtı. Yeni üyeler, Bolşevik partiyi özellikle de alt tabaka düzeyinde dönüştürdü; bunların radikalliği Temmuz başında kendini gösterdi. Petrograd Bolşevikleri, iktidarı talep ettiklerini gösteren silahlı bir gösteri düzenledi. Şehir Sovyetinin desteğini arkasına alan Geçici Hükümet bu gösteriyi yatıştırıp pek çok Bolşevik önderini tutukladı. Lenin, Finlandiya'ya kaçtı, Troçki ise kendini hapiste buldu. Bu olayların ardından Başbakan Prens Lvov'un yerine Kerenski geçti. Devrimci dalga birkaç haftalığına yatıştıysa da, ortadan kalkmadı. Savaş sürdükçe, ordudaki hoşnutsuzluk artıyor ve disiplin tedricen çöküyordu; Kerenski, orduda düzeni tekrar tesis edeceğini umduğu

General Lavr Kornilov'u, Brusilov'un yerine başkomutanlığa getirdi. Bu görev, Kornilov'un gücünü aşıyordu. Ülkenin, zaten savaş yüzünden zayıflamış olan ulaşım ağı, tıpkı yaşamsal sanayiler ve hizmetler gibi çökmeye başladı. Şehirlerde Sovyetlerin örgütlediği Kızıl Muhafızlar düzeni sağlamaktan ziyade düzensizliğe yol açıyordu. Devrimci örgütler ve gruplar, binaları kendi kullanımları için "kamulaştırıyordu"; en ünlü örnek, Petrograd Sovyetinin, Çariçe Yelizateva'nın aristokrat kızlar için kurmuş olduğu okula, yani Petrograd'daki Smolni Enstitüsü'nün binalarına el koymasıdır. Böylece okul, Bolşeviklerin ana karargahına dönüştü. Orta ve üst sınıfların nazarında mevcut durum, anarşinin başlangıcıydı; işçilere göreyse, yeni bir dünyanın şafağı yaşanıyordu, karman çorman olan bu dünya yine de onlarındı. Sonu gelmez tartışmalar ve toplantılar, fabrikalardaki işleri iyice aksatıyordu, ama aynı zamanda gitgide radikalleşen taleplere zemin hazırlıyordu. Petrograd'da yaşam çok hareketliydi, taşrada ise atmosfer biraz daha sakindi. Moskova ve sanayisi olan şehirler ile yerleşimler, toplantılarla, nutuklarla, gösterilerle kaynıyordu. Ülkenin uç bölgelerinde, özerlik talep eden milliyetçi hareketler boy göstermişti. Kiev'de millyetçi aydınlardan ve parti eylemcilerinden oluşan gruplar, kendilerini, geçici hükümetin ve yerel Sovyetlerin yanı sıra görev yapacak Ukrayna Radası (konsey) ilan etti. Baltık'ta ve Kafkasya'da başka gruplar oluştuysa da, hiçbiri henüz bağımsızlığı savunuyor değildi.

Temmuz günleri, Bolşeviklerin örgütlenmesine ve işçiler arasında egemenlik kurmasına köstek oldu. Derken, Ağustos sonunda General Kornilov, ülkede disiplini ve düzeni tesis etmek amacıyla, Kuzey Kafkasya'nın Müslüman halklarından, yani Çeçenlerden ve Çerkeslerden oluşan Dağlı Süvari Birliğiyle başkente ilerledi. Bu zorluk karşısında Kerenski, Petrograd Sovyetine başvurmak zorunda kaldı, böylece işçiler silahlandırıldı. Temmuz Günleri'nden bu yana Bolşeviklerin gücü artmıştı, şimdi de Kornilov'un yenilgiye uğratılması bakımından elzem hale gelmişlerdi; bu nedenle önderleri hapisten salındı. Kerenski'nin devrimi tek başına savunamayışı, iktidarına indirilen son darbe oldu. 1/14 Eylül tarihinde Kornilov'un bozguna uğratılmasından itibaren, Geçici Hükümet olayların akışına kapıldı. Eylemler artık Sovyetler tarafından yönlendiriliyordu. Kornilov hadisesi sırasında ve hemen sonrasında, Bolşevikler nihayet Petrograd ve Moskova Sovyetlerinde çoğunluğu sağladı. Haftalar ilerleyip iktisadi ve askeri bunalım derinleştikçe, yine bütün ülkeden gelen delegelerle bir Sovyet Kongresi daha toplandı. Bu noktada, SR partisindeki bölünmeler belirleyici rol oynayacaktı; çünkü Bolşevikler şehirli işçiler arasında açıkça çoğunluğu kazanmış olsa da,

köylerde hiç örgütlü değildiler. SR partisinin devrimle gitgide radikalleşen ve savaşın hemen sona erdirilmesini talep eden sol kanadı, Bolşeviklerle birlikte hareket etmeye hazırdı. 10/23 Ekim tarihinde Lenin, Finlandiya'dan çıkıp geldi ve Bolşevik önderleri topladı. Troçki'nin ve Stalin'in desteğiyle birlikte, yönetimdeki karamsarlara, yani Zinovyev ile Kamenev'e üstün geldi ve Bolşevik Merkez Komitesi, iktidarı ele geçirmeyi kararlaştırdı. Sol SR'lerin oylarıyla birlikte Bolşevikler, Sovyetler Kongresi'nin önderliğini ele geçirdi ve 25 Ekim/7 Kasım 1917'de Kızıl Muhafızlar, geçici hükümeti devirmek amacıyla Kışlık Saray'a ilerledi. Sarayda sadece askerî okul öğrencilerinden ve savaşta çarpışmak üzere çoğunlukla orta sınıf kadınlardan oluşturulmuş "Kadınlar Ölüm Bölüğü"nden oluşan birkaç yüz kişilik bir savunma birliği kalmıştı. Neva nehrine demirlemiş Aurora adlı kruvazörden gelen sinyalle birlikte, birkaç bin Kızıl Muhafız, bu serin sonbahar gününde hızlı bir yürüyüşle saraya ulaştı ve asgari çatışma ve kayıpla sarayı aldı. Sarayın şarap mahzenini ve pek çok hazinesini yağmalama girişimleri çabucak bastırıldı ve geçici hükümetin bakanları, koruma eşliğinde Petro-Pavlus Kalesi'nin zindanına gönderildi. Kerenski, bir ABD elçilik arabası içinde güncye kaçıp, cephede kendine boş yere destek aradı.

Sovyetler Kongresi'ndeki çoğunluklarına güvenen Bolşevikler ve Sol SR'ler şimdi iktidara gelmiş, Rusya'yı bir Sovyet ve Sosyalist Cumhuriyet ilan etmişti. Menşevikler ve Sağ SR'ler, Troçki onları "tarihin çöp yığınına" uğurlarken protestolarla Sovyet Kongre'sini terk ettiler. Kızılların ilk işi, yeni hükümeti örgütlemekti. Sovyet Kongresi, Lenin'in başında olduğu bir Halk Komiserliği hükümeti kurdu ve Troçki, Dışişleri Halk Komiseri seçildi. Öteki makamlar ise, önde gelen Bolşeviklere ve Sol SR'lere ayrıldı; Bolşeviklerin arasında en göze çarpanı, Milletler Komiseri İosif Stalin'di. Troçki, Kışlık Saray'ın yakınında Korocular köprüsünün dibindeki Dışişleri Bakanlığı'na gitti, ışıkları söndürdü ve herkese evine gitmesini söyledi. Sonraki birkaç ay boyunca dış siyaseti, Smolni Enstitüsü'ndeki küçük bir odadan idare edecekti.

Yeni Sovyet hükümeti, iktidara, işçilerin büyük desteğiyle ve eski üst sınıfların, orta sınıfların ve aydınların yoğun muhalefetiyle geldi. Bu bölünmeler, 5/18 Ocak 1918'de toplanan Kurucu Meclis'te kendini belli etti. geçici hükümetin davetiyle, Kurucu Meclis seçimleri, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirişinin öncesinde ve sonrasında bütün güz boyunca sürdü. Şehirlerde Bolşevikler, ılımlı sosyalistleri (SR'leri ve Menşevikleri) bozguna uğratıp, milliyetçi Kadetleri şehirlerdeki ikinci parti konumuna getirdi. Fakat kırsal bölgelerde en çok oyu SR'ler aldı; gerçi çoğu adayın, solu mu yoksa sağı mı desteklediğini ilan etmemiş olması, sonucu bu-

landırmıştır. Meclisin on üç saat süren görüşmesinin ardından, donanmanın kızıl bahriyelilerinden oluşan Bolşevik muhafızlar, temsilcilere evlerine gitmelerini söyledi, temsilciler de bu isteğe boyun eğdi. Birkaç gün sonra başka bir Sovyet Temsilciler Kongresi, işçilerin, köylülerin, ulusal azınlıkların haklarını gümbür gümbür ilan ederek, yeni devletin, Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Federasyonu'nun kuruluşunu duyurdu.

İÇ SAVAŞ VE SOVYET İKTİDARI

O sıralarda iç savaş başlamış sayılırdı; zira güney Rusya'da birtakım subaylar bazı mahvillerde bir araya gelip hükümete karşı direniş tertipliyorlardı, ayrıca Don Kazakları arasında hoşnutsuzluk giderek artıyordu. Kızıllar, Don'da bir tür Kazak hükümeti kuran Kaledin'e karşı harekete geçti. İç Savaş boyunca Kazaklar, Sovyet iktidarına karşı direnişin temelini teşkil edecekti. Rusya'nın güney ve doğu uçlarında yaşayan Kazaklar, artık 18. yüzyılın isyancıları değildi. Köylerde çiftçilik yapıyor, orduda hizmet veriyorlardı; toprak mülkiyeti bakımından durumları sağlamdı ve 1790'lardan beri Çar'ın en sadık hizmetkârları olmuşlardı. Kazak yurtlarının en büyüğü ve en varlıklısı, Don kıyısındaydı ve yeni düzene en şiddetli direniş burada gösterildi. Kiev Radasındaki milliyetçi aydınlar ise, Ukrayna'daki üstün gücün kendileri olduğunu ilan etmişti. Güneyde Kızıllara karşı bir Kazak-Ukrayna cephesi oluşuyormuş gibi görünüyordu. Kızıl muhafızlardan ve bahriyelilerden oluşan alacalı bulacalı topluluk, Ocak 1918 hem Don Kazaklarını hem de Rada'yı yenmeyi başardı; fakat kaos bütün ülkeye yayıldı, birçok yerde direniş hareketleri baş verdi. Aralık 1917'de Sovyet yetkilileri, bu tehditlerle başa çıkabilmek amacıyla, Çeka'yı, yani Karşı Devrim ve Sabotajla Mücadele Olağanüstü Komisyonu'nu kurdu; bu örgüt, güvenlikle ilgili polis işlevlerini, bir nevi siyasi orduyla birleştiriyordu. Çeka'nın ilk başkanı, namuslu ve amansız Polonyalı komünist Feliks Cerjinski'ydi.

Bolşeviklere yönelik muhalefetin derhal bozguna uğratılması, düzenin tekrar sağlandığı anlamına gelmiyordu. Savaş, Rusya ekonomisini harap etmişti. Enflasyon dizginlenemez haldeydi ve ulaşım ağları ile gıda dağıtımı çöküyordu. Petrograd'da ve öteki büyük şehirlerde ısınma ve aydınlatma diye bir şey kalmamıştı ve becerebilen işçiler, köyüne dönüyordu. Rus İmparatorluğu'nun eski başkentinde büyük sarayların ışıkları söndü, aydınların büyük bölümü, orta sınıflar ve soylular ısınmak ve beslenmek için güneye kaçtı. Ordu çözülünce, yanlarında tüfekleriyle

ve el bombalarıyla seyahat eden milyonlarca asker memlekete dönen trenleri tıkadı. Suç çeteleri pek çok şehirde dehşet saçıyordu. Bolşeviklerin ilk önlemleri, çözülmeyi pekiştirmeye yaramıştır; çünkü yeni hükümet, kaosun ortasında yeni bir sosyalist devlet kurmaya koyulmuştu. İşçiler, sosyalizmi genellikle, fabrika sahiplerini ve müdürlerini fiziken def edip tesisleri işletecek işçi komiteleri seçmek olarak yorumluyordu. Bu komitelerin, ihtiyaçları tedarik etmesi ve malları dağıtması mümkün olmadığından, genel toplumsal kaos içinde emekçilerin disiplini de bozuldu. Bu, kısır bir döngüydü. Bolşevikler, eski düzeni yıkmanın bir parçası olarak bu durumu birkaç ay boyunca devam ettirdi; fakat 1918 baharına gelindiğinde, çöken ekonomi ve iç savaşın doğurduğu gereksinimler yüzünden geri adım attılar ve fabrikaları işletmeleri için, eski işçiler ya da parti eylemcileri arasından müdürler atadılar. Bu Kızıl müdürler kâğıt üzerinde yeni kurulmuş olan Üst Ekonomi Konseyi'ne ve çeşitli Halk Komiserlikleri'ne (Sanayi, Ticaret, Tarım, Emek, Gıda Arzı) hesap verecekti. Bu evre, ilerideki Sovyet devletinin cenin aşamasıydı.

O an için Bolşeviklerin önceliği hayatta kalmaktı. Kasım 1917'de birinci gündem savaştı; Bolşevik Devrimi'nden hemen sonra yeni hükümet, Almanya'yla ve müttefikleriyle ateşkes ilan etti ve görüşmelere başladı. Troçki barış yapmak amacıyla, Polonya sınırında artık Alman işgali altında olan Brest-Litovsk'a gitti. Almanların talepleri aşırıydı; ancak Troçki telaşa kapılmadı ve doğru siyasetin, "ne savaş ne barış" olduğunu ilan etti. Buna büyük çaplı bir taarruzla tepki veren Almanlar, bütün Ukrayna'yı, Belarus'u ve Baltık eyaletlerini işgal etti. Buralardaki yerel milliyetçiler, Kızıl Petrograd'dan bağımsız olduklarını ilan ettiyse de, Alman İmparatorluğu'nun orduları bunları kaale almadı. Almanlar, emellerine alet ettikleri Rus General Pavel Skoropadski'nin idaresinde Kiev'de bir kukla yönetim kurdu; eskiden Çar'ın yaveri olan Skoropadski, ne hikmetse Ukraynalı köklerini keşfetmişti. Kızıl Muhafızların askerî bir kuvvet olarak fazlasıyla acemi olduğu anlaşılınca, Bolşevikler, İşçi ve Köylü Kızıl Ordusu adıyla gerçek bir ordu kurdu; fakat yeni ordu da Almanlara karşı varlık gösteremedi. Hükümet, Alman hatlarından uzağa, Moskova'ya taşındı. Başta Nikolay Buharin ve Sol SR'ler olmak üzere, bazı komünist önderler, bu durumda bile "devrimci savaşı" yürütmek istiyordu. Bunun delilik olduğunu bilen Lenin, partisini, Almanların öne sürdüğü şartların altına imza atmaya ikna etti. Mart ayında imzalanan anlaşmayla bütün batı toprakları Almanya'ya ve Avusturya'ya verilmiş olsa da, sonunda barış yapılmış ve Alman İmparatoru, kızıl cumhuriyetçi tanınmıştı. Buna itiraz eden Sol SR'ler hükümetten çekilerek, yeni devletin sorumluluğunu bütünüyle Bolşeviklere bıraktılar.

Brest-Litovsk'ta yaşanan fiyasko, Kızıllara karşı güneyde yükselen muhalefeti yüreklendirdi. Güney Kazak bölgeleri tekrar isyana kalkıştı; bu sefer, eski ordunun subaylarından oluşan, General Mihail Alekseyev yönetimindeki Gönüllüler Ordusu'yla ittifak kurdular. Yeni Kızıl Ordu'nun Don kıyısında bastırmayı başardığı Beyazlar güneye, Kuban nehri bölgesine kaçtı. Fakat kısa süre içinde Bolşeviklerin başına başka dertler açılacaktı. Mayıs 1918'de ülkenin bütünüyle farklı bir bölgesinde, Çekoslavak Bölüğü'nün eylemlerinin ardından ciddi çatışmalar başladı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun esir düşmüş Çek ve Slovak uyruklu eski askerlerinden oluşan Çekoslavak Bölüğü, Avusturya'ya ve Almanya'ya karşı İtilaf Devletlerine yardımcı olması için Çar zamanında kurulmuştu. Yeni hükümet, Sovyetlerin Almanya'yla barış yapmasının ardından, savaşı sürdürmek isteyen bu bölüğün Fransa'da çatışmalara katılmak üzere Sibirya'dan çıkıp Japonya'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne girmelerine izin verdi. Bu bölük yerel Sovyet yetkilileriyle bir dizi çatışmadan sonra, Rusya'nın Avrupa'daki topraklarından Büyük Okyanus'a kadar uzanan demiryolu hattının kontrolünü eline geçirdi. Kurucu Meclis'in oraya buraya dağılmış kimi SR temsilcileri, Çeklerin koruduğu Samara'da Haziran ayında bir araya gelip, parlamenter demokrasiye dayalı bir yönetimi denemek için bir hükümet kurdu. Bu hükümet, Kızıllara karşı Moskova üzerine yüreyecek bir "Halk Ordusu" toplamayı da başardı.

Lenin ve Bolşevikler için bu gelişme, ciddi bir bunalımdı; en yeni müttefikleri Sol SR'lerin isyanı ise durumu iyice ağırlaştırdı. Almanya'yla barış yapılmasına ve iktidarı kaybetmelerine öfkelenen Sol SR'ler, Moskova'da isyan çıkarmaya kalkıştı; bu olaylarda Almanya elçisi öldürüldü. Başka Rus şehirlerinde de benzer isyanlar çıktı; hepsi hızla bastırılmış olsa da, yeni hükümete karşı ciddi bir muhalefetin var olduğu görülüyordu. Fakat başlıca tehdit, doğudan gelen Çekoslavak Bölüğü ile Rus müttefikleriydi; üstelik eğitimsiz milislerden ve deneyimsiz subaylardan oluşan kırık dökük Kızıl Ordu, geri çekilmekte de ağır davranmıştı. Troçki ilk kez, bir komutan olarak ne kadar atılgan davranabileceğini, ayrıca düzen ve disiplin zafiyetine ne denli sert cevap vereceğini gösterdi. Çarın eski ordusunun subaylarından sonuna kadar faydalanırken, sadakatlerini sağlama almak için ailelerini rehin tuttu. Her askerî birliğe atanan siyasi komiserler, birliğin güvenirliğini koruyup artırmakla görevlendirildi. Troçki başarısız olan subayların, komiserlerin, sıradan askerlerin yüzlercesini vurdurttu. Bu yeni örgütlenmeyle birlikte Kızıl Ordu, Volga şehirlerini yeniden ele geçirip, hızla dağılan Halk Ordusu'nu Urallar'a geri püskürttü.

Resim 18. Troçki, Lenin ve Lev Kamenev 1918-20.

Bu bunalımlar, eski Çar Nikolay'ın ve ailesinin kaderini de belirledi. Geçici hükümet tarafından Sibirya'nın Tobolsk şehrine gönderilmiş olan aile, direnişin merkezlerine fazlasıyla yakındı; bu nedenle Kızıllar, aileyi Urallar'daki Yekaterinburg'a getirdi. Temmuz 1918'de, Beyazlar yaklaşırken, Sovyetler, çar ailesinin idam edilmesini emretti; böylece üç yüz yıldır Rusya'ya hükmeden Romanov hanedanının sonu gelmiş oldu. Tutuldukları ve öldürüldükleri ev, onlarca yıl boyunca gözden uzak kaldı; 1977'de, aşırı hevesli Komünist Parti lideri Boris Yeltsin, evi gün yüzüne çıkaracaktı. Moskova'daysa, Lenin, Ağustos sonunda bir suikastçinin kurşununa hedef oldu. Çeka'nın tepkisi, Kızıl Terör ilan edip orta ve üst sınıflardan binlerce kişiyi tutuklamak oldu. Bazıları ânında idam edildi, kimileri ise gelecekteki girişimlere karşı rehine olarak tutuldu.

1918 güzünde yeni Kızıl Ordu, Volga'nın ve Urallar'ın çoğunu geri aldı ve Halk Ordusu çözüldü. Fakat daha doğuda, Sibirya'nın Omsk kentinde başka bir Beyaz Ordu vücut buldu; eski imparatorluk subaylarının örgütlediği Sibiryalı Kazaklar ve birlikler, Kızıllarla savaşmaya kararlıydı. Kasım ayında Amiral Aleksandr Kolçak, Rusya'nın Ulu Hü-

kümdarı unvanıyla Omsk'ta iktidarı ele geçirdi ve SR önderliğinin kalıntılarını Kurucu Meclis'ten temizledi, ayrıca pek çok SR'i ve bulabildiği Bolşevikler ile solcu eylemcileri vurdurttu. Kolçak, bir askerî diktatördü ve demokrasi oyunu oynanmasına tahammülü yoktu. Buna ilaveten, oyuna yeni bir unsur daha katılıyordu; zira 11 Kasım'da Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından, Britanyalıların, Fransızların, Amerikalıların ve Japonların oluşturduğu İtilaf Devletleri Komisyonu üyeleri Omsk'a geldi. Diktatörlükten yana olan İtilaf Devletleri de, Bolşevizme karşı muhalefetin önderi olarak Kolçak'a destek verdi.

Kolçak ulu hükümdar unvanı taşısa da, sahada çarpışan tek beyaz ordu onunkisi değildi. Kızıllar 1918'in başında Don'u tekrar ele geçirdikten sonra, Gönüllü Ordusu kış mevsiminde güneye hareket edip Kuban'a yerleşmişti. Alekseyev'in ölmesi ve yerine hemen (1917'de darbeye kalkışmış olan) Kornilov'un geçmesi, güneydeki Gönüllü Ordusunun başkomutanlığına General Anton Denikin'in gelmesini sağladı. Troçki'nin Volga'yla meşgul olduğu dönemde, Denikin olduğu yerde tutundu ve 1918'in ikinci yarısında Kazaklar Don'da yeniden ayaklandı. Almanların gizli desteğiyle kuzeye ve doğuya ilerlemeye çalıştılar. Kızılların direnişini henüz kıramayacak kadar zayıf olsalar da, tahıl üreten alanlarla elzem bağlantıları kestiler; eğer Volga'yı aşabilseler, Kolçak'la bağlantı kurmak gibi uzak bir ihtimal bile belirebilirdi. Kazaklar ve Beyazlar, Volga kıyısındaki Tsaritsın'da, tahıl sevkiyatını örgütlemek üzere gönderilmiş olan İosif Stalin'le karşı karşıya geldi; Stalin, hızlı hareket edip askerî düzeneğin kontrolünü eline almış, direnişi sağlamlaştırmıştı. Askerler arasındaki müttefiki, Donets Havzası'nda ilerleyen Almanların önüne kattığı ayaktakımı işçi milisiyle birlikte doğuya kaçmış olan Kliment Voroşilov'du. Stalin de Voroşilov da, Troçki'nin, çar ordusunun subaylarını kullanma siyasetinden hoşlanmıyordu; fakat Lenin bu konuda Troçki'yi destekleyince, geri adım atmak zorunda kalmışlardı. Profesyonel subayların komuta ettiği Kızıl birlikler, hattın elde tutulmasında belirleyici oldu; Milletler Komiseri ise Tsaritsın'da savaşı ilk kez tadıyordu. Kazaklar nehri geçemedi; Kolçak ise binlerce kilometre doğudaydı ve onlarla birleşmesi mümkün değildi.

Tüm bu ön cephelerin gerisinde Kızıllar, ütopya inşa etmekle meşguldü. Marksizm, proleter devrimine uzanan yol ve kapitalizm hakkında ayrıntılı bir tahlil sunsa da, genellemeler dışında sosyalizmle ilgili bir şey söylememişti. Kaosun artışı ve Almanların Ukrayna'yı işgali yüzünden şiddetlenen gıda darlığı, Mayıs 1918'de "gıda diktatörlüğü"nün ilanını getirdi. İaşe Halk Komiserliği idaresindeki silahlı müfrezeler kırsal bölgelere gidip, "üretim fazlası" tahılı devrim öncesi fiyatlarla satın aldı ya

da tahıla düpedüz el koydu. Amaç, güya *kulak*'ların ve tüccarların sakladığı tahılı, komiteler halinde örgütlenmiş yoksul köylülerin yardımıyla ele geçirmekti; fakat aslında köylüler arasında bir ayrım yapmak zordu ve söz konusu önlemler kırsal bölgelerdeki topluluğu kökten etkiledi. Hiper-enflasyonun sürmesi ve paranın ortadan kalkması, süregiden ekonomik çöküşü kötüleştirince, Kızıllar, gıdayı ve tüketim maddelerini dağıtmak amacıyla bir karne ve kooperatif sistemi kurdu.

1919'un ilk yarısında Sovyet yetkililer, zorunlu tahıl sevkiyatı sistemini resmiyete döktü; bu sistemin yanı sıra, tüketim maddeleri köylülere merkezî olarak tahsis edilecekti. Şimdi yaklaşık altmış bin kişi, kırsal bölgelerden tahıl toplamak için "gıda ordusu" olarak seferber edilmişti. Köylüler bu önleme, ektikleri tahılın miktarını azaltarak tepki verdi ve şehirleri daha da büyük bir bunalım içine soktu. Kısmen ideolojinin kısmen savaş zaruretinin sonucunda doğan bu yeni önlemler, iç savaş boyunca yürürlükte kaldı. Bolşevikler piyasa ekonomisine daima düşman olmuştu ve ulaşımın çöküp genel kaosun yayılması, normal piyasa bağlantılarını da koparmıştı. Bu durum sayesinde Bolşevikler, malların merkezî tahsisatı üzerinden ütopyacı bir dağıtım tasarısını kurumsallaştırma fırsatı yakaladı. Neredeyse tüm fabrikalar ve sanayiler devletleştirildi. Küçük perakende dükkânları ortadan kalktı; Sovyet belediyeleri, küçük mahalle fırınları yerine şehir yönetimine ait büyük ekmek fabrikaları kurdu, böylece gıda durumu daha da kötüleşti. Bu sistem, "savaş komünizmi" olarak adlandırılmıştır. Fakat kısa süre içinde gerçeklik kendini gösterdi; zira yerel Sovyet yetkilileri, kuralları sürekli ihlal ediyordu ve tam bir merkezî kontrolün imkânsız oluşu, büyük fabrikaların hatta Kızıl Ordu'nun kendi gıda imalatı sistemini kurmasına yol açtı; sonuçta, fabrikaların ve ordunun işlettiği pek çok çiftlik kuruldu. Elde kalan yegâne pazarlar olan bit pazarları ve karaborsa, kent nüfusunun büyük kısmının temel hayat şartlarını kolaylaştırıyordu. Yeni merkezî ekonomi kurumları, kendi tasarılarını yürürlüğe sokmaya muktedir değildi; çünkü bunlar görkemli bürokratik yapılar değil, konuyla ilgili deneyimi olmayan eski devrimcilerin kadrolarını doldurduğu, ancak bir avuç mühendisin ya da iktisatçının ve vasıflı işçinin yardımcı konumunda hizmet verdiği nispeten küçük dairelerdi.

Kurulmakta olan Sovyet devleti aynı zamanda bir parti devletiydi. Bolşevik partisinin boyutu genişlemiş, 1919'un başında üye sayısı üç yüz bini aşmıştı. Bu kadınlar ve adamlar, yeni devletin çekirdek kadrosuydu. Menşevikler ve SR'ler, 1918'in sonunda siyasi hayattan uzaklaştırıldı; yeni kurumlar, bunları işletecek sadık memurlara gereksinim duyuyordu. Özellikle 1919'da Merkezi Komite'nin üstünde yer alan

Politbüro'nun (Politik Büro) kurulmasıyla birlikte, parti daha merkezî bir yapıya büründü. Yeni Politbüro'nun asil üyeleri Lenin, Kamenev, Troçki, Stalin ve Nikolay Krestinski'den ibaretti; Zinovyev, Buharin ve Mihail Kalinin ise yedek üyelerdi. Bolşevik önderliğinin çekirdeği buydu. Ukraynalı bir Yahudi mandıracının oğlu olan Zinovyev, Avrupa'da geçirdiği sürgün yıllarında Lenin'e yakın olmuştu. Hükümet 1918'de Moskova'ya taşındıktan sonra, Zinovyev, Petrograd parti teşkilatının başına geçti, 1926'ya kadar şehri iyi bir şekilde yönetti ve aynı zamanda yeni Komünist Enternasyonal'e önderlik etti. Lev Kamenev, Yahudi bir demiryolu işçisinin oğluydu, fakat üniversite eğitimi almıştı ve Troçki'nin kızkardeşiyle evliydi. 1917'den sonra Lenin'in vekili olarak görev yaptı ve Moskova parti örgütünü yönetti. Bolşevikler arasında Lenin'den sonra en eğitimli kişi olan Buharin, bir nevi Marksist teorisyendi, ayrıca hem Batı Avrupa'da hem de kısa süreliğine Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunmuştu. Ötekilerden biraz daha gençti ve parti içinde şahsen rağbet görüyordu. Tıpkı Lenin ve parti içindeki ikinci derece şahsiyetlerden Krestinski ve Kalinin gibi, o da aslen Rus'tu. Krestinski, Maliye Komiseri olarak görev yapıyordu; grup içindeki tek işçi olan, hatta köylü bir ailede doğmuş tek kişi olan Kalinin ise, Sovyet Merkez Yürütme Kurulu'nu yönetiyordu; başka bir deyişle, hükümetin teknik işlerinin başkanıydı. Stalin'le birlikte bu isimlerin hepsi, sarsılmaz ve sağlam birer Bolşevik olarak isim yapmıştı. Bunun aksine Troçki, bu gruba pek uymayan, gösterişli bir eski Menşevikti.

Partide ve hükümette en önemli kişi Lenin'di. 1917'ye dek hayatını devrim örgütçüsü ve gazeteci olarak geçirmiş, duruşunu açıklayan ve muhaliflerini kınayan sürüyle makale kaleme almıştı. Aynı zamanda, felsefeye ve emperyalist ekonomiye dair yazılarının gösterdiği gibi, ötekilerden daha aydın biriydi. Bu gibi meselelerde sadece Buharin ona yakın seviyedeydi. Bir hatip olarak berrak bir tarzı vardı ve kitleleri harekete geçirebiliyordu, fakat Troçki ya da Zinovyev düzeyinde hatip değildi. 1917'de iktidara gelişiyle, siyasi ve idari yeteneklerinin, yoldaşlarının çoğunun yeteneklerini fersah fersah aştığı, ayrıca güçlü bir iradesi ve karar verme kabiliyeti olduğu görüldü. Bolşevikler ekonomiyi devletleştirdiğinde ortaya çıkan sayısız ekonomik sorun dahil, hükümetin ayrıntılarına çabucak vakıf oldu. Parti önderlerine takım ruhu aşılama çabası büyük oranda başarılı oldu; zira kavgacı ve çoğunlukla kibirli yoldaşlara birlikte iş yaptırabiliyordu. Görüşünü şahsen savunurken, karşıtlarını aşağılamaksızın ikna edebiliyordu (matbu polemikleri ise bunun tersiydi). Kimi olaylarda öteki önderlerin tamamı onunla görüş ayrılığına düşmüş olsa da, partinin ve dolayısıyla devletin tartışmasız önderi Lenin'di.

Son derece etkin olan bu önderlik, epey kusurlu bir devlet aygıtıyla iş görmeye çalışıyordu; fakat önderlik, partinin ötesinde başka iktidar aygıtlarına da sahipti. Kızıl Ordu, iç savaşın sonunda beş milyon kişilik bir güç haline gelmişti; kâğıt üzerinde gücünün büyük kısmını "işçi orduları" oluşturuyordu ve tarla sürmek için at tedarik etmek, demiryolu hizmetini tesis etmek benzeri pek çok iktisadi işlev üstlenmişti. Çeka, iç güvenliği sağlıyor, faal ve olası muhalifleri yok ediyor, şehirlerde sayısı artan suç çetelerini bastırmaya çalışıyordu. İç savaşın sonuna gelindiğinde Çeka'nın bünyesinde yaklaşık yirmi beş bin kişi vardı, ama örgüt aynı zamanda sayısı yüz bini aşan iç güvenlik birliklerini, piyadeyi ve süvariyi denetliyordu. Parti, ordu ve Çeka, Kızılların zaferini mümkün kılmış olsa da, derinleşen iktisadi bunalımı ve buna eşlik eden anarşiyi durduramadı. Demiryolu ulaşımının çökmeye yüz tutması, kuzey şehirlerine ancak büyük zorluklarla sevkiyat yapılabilmesine yol açıyordu. Çok zor durumda kalmış olan Petrograd, 1920'ye gelindiğinde nüfusunun yaklaşık dörtte üçünü kaybetmişti. Hükümetin Moskova'ya taşınmasıyla Kızıllar, işçileriyle ve teçhizatıyla birlikte pek çok kilit fabrikayı boşalttı ve yüz binlerce işçi Moskova'ya çalışmaya gelip parti aygıtına, Çeka'ya ya da Kızıl Ordu'ya katıldı. Pek çoğu yiyecek bulmak, ısınmak ve çalışmak için memleketlerine, doğdukları köylere döndü. Düzen çöktükçe, hastalıklar yayıldı; tifüs, grip ve başka hastalıklar, salgın boyutuna ulaştı.

Beyazlar, 1919 baharında yeniden harekete geçti. Kasım 1918'de Avrupa'da savaşın sona ermesiyle, Alman birlikleri, batı topraklarından çekilmişti. Baltık eyaletlerinde ve Ukrayna'da yerel milliyetçiler, Bolşeviklerden bağımsızlığını ilan etti; fakat Kızıl Ordu, iktidarı çabucak Sovyetlere geri kazandırdı. Kızıllar, Kiev'deki Ukrayna Merkez Konseyi'nden milliyetçileri püskürttü. Kızıl kuvvetlerin yaklaşmasıyla, Merkez Konsey'in köylü ordusu düpedüz dağıldı. Askerî önderleri Semyon Petlyura'nın idaresinde batıya ilerleyen Ukraynalı milliyetçiler, Proskurov'da karşılarına çıkan Yahudileri vahşi şekilde katlettiler. Kolçak, Sibirya'yı ve Urallar'ı elinde tutuyordu; Denikin ise, bahar boyunca kuzeye ilerleyip Donets Havzası'nı, Ukrayna'nın büyük kısmını ve Güney Rusya'yı aldı. Denikin, Orel'e kadar ilerlemeyi başardı ve büyük süvari gruplarıyla Kızıl hatların epey arkasına sarktı. İç savaşın devingenliği, süvarileri öne çıkardı; Kazaklar ile eski ordunun süvari subayları, ürkütücü bir zorluk teşkil ediyordu. Kızıllar buna, Semen Budenyi'nin Birinci Süvari Ordusu'yla yanıt verdi; Denikin'le yapılan savaşların ortasında kurulan bu ordu, en başta, Budenyi'nin karizmasıyla adam edilmiş disiplinsiz askerlerin meydana getirdiği bir ayaktakımı çetesiydi. Temmuz ayında Kızılların

düzenlediği kitlesel seferberlik, Denikin'e karşı büyük ordular gönderip onu durdurmalarına imkân tanıdı. Denikin'in Güney Ukrayna'daki hatlarının ardında, durup dururken yeni bir ordu belirdi; Rusya İmparatorluk Ordusu'nda eski bir çavuş olan ve içgüdüleriyle gerilla savaşı yürüten Nestor Mahno'nun anarşist ordusuydu bu. Mahno, Denikin'in ikmal hatlarını kesintiye uğratıp, onu kuzeyden süren Kızıllarla birlik olarak, Denikin'i geri çekilmek zorunda bıraktı.

Denikin yetkin bir generaldi, ama bu siyasi bir savaştı. Beyaz hükümetler, eski liberallerin sivil bakanlar olduğu askerî diktatörlüklerdi ve güvenirlikleri asgari düzeydeydi. Bunların toplumsal siyaseti, kitlelerin düşmanlığını kazanmaya mahkûmdu; çünkü sadece Kızıllara değil, işçilerin devrim kazanımı olarak gördüğü her şeye karşı çıkıyorlardı. Şehirlerde bunları sadece orta ve üst sınıflar destekliyordu. Her fırsatta Yahudileri katlediyorlardı. Bunların kırsal bölgelerdeki siyaseti, köylüler karşısında soylu toprak ağalarının kayırılmasına dayandığından, kırsal bölgelerde Bolşeviklerin önlemlerine karşı duyulan düşmanlıktan faydalanamadılar. Bu da yetmezmiş gibi Beyaz hükümetler, faaliyetlerini, para basarak finanse ediyordu ve köylüler, değersiz bir para birimi karşılığında tahıl satmaya istekli değildi. Tıpkı Kızıllar gibi Beyazlar da tahıllara el koyma yoluna gitti. Kızılların elindeki bölgelerde olduğu gibi, köylüler, ekimi kendilerini geçindirecek seviyeye çekti, böylece ülkenin en zengin tarım bölgeleri olan Batı Sibirya'da ve güneyde gıda kıtlığı ortaya çıktı. Bu hükümetlere karşı büyüyen direnişe Beyazların tek yanıtı bastırma girişimi oldu; Beyazların işgal ettiği şehirlerde kitlesel idamlar yaşandı. Sibirya'da ve Ukrayna'da Beyaz hatlarının gerisindeki köylüler, Beyazlara karşı çıkmak için silahlı çeteler kurdu. Mahno dışında, kendi bölgelerini korumaya niyetli yüzlerce köylü çetesi de, Beyazların, kırsal bölgeleri etkin şekilde kontrol altına almasını engelledi.

Beyazları dış müdahale de kurtaramadı. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte İtilaf Devletleri, Karadeniz ve başka yerler üzerinden Rusya'ya istedikleri gibi girebilmeye başlamıştı; buna karşılık, savaşın bitmiş olması, az da olsa asker yardımı önerebilecekleri anlamına geliyordu. Japonya, Rus topraklarını kontrol altına alma tasarısının parçası olarak Sibirya'ya altmış bin asker gönderdi (böylece Amerika Birleşik Devletleri'ni karşısına almış oldu); fakat öteki güçler daha cılız birlikler yolladı. 1919'da Odessa'da ve başka güney şehirlerinde yapılan müdahale ancak birkaç ay sürdüyse de, Britanya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri silah göndermeyi sürdürdü. Fakat bu sevkiyatın fazla faydasını göremediler; çünkü ulaşım darboğazı (özellikle Sibirya'da) teçhizatın limanlarda kalmasına yol açıyor, ayrıca her yanı sarmış rüşvet,

silahların ve cephanelerin çoğunlukla Kızılların eline geçmesini sağlıyordu. Bunun yanında, Beyaz hareketinin çekirdeğini teşkil eden subaylar son derece vatanseverdi ve yabancı ordulara yaslanma ihtiyacını hakaret olarak algılıyorlardı. Dış müdahale, morali güçlendirdiği kadar zayıflatıyordu da.

1919 güzünde Kızıllar, Kolçak'ın kuvvetlerini Sibirya'ya geri püskürttü; bu, ileride Sovyet mareşali olacak, devrim heveslisine dönüşmüş aristokrat muhafız subayı M. N. Tuhaçevski'nin ilk zaferiydi. Kızıl Ordu nihayet Kolçak'ı yendi ve Sibirya'nın İrkutsk bölgesinde ele geçirip idam etti. Beyazlar bir zafer denemesinde daha bulundu: 1916'da Erzurum'u fethetmiş olan General Yudeniç, Estonya'dan yola çıkıp Petrograd'a yönelen ordunun başındaydı. Zinovyev, şehrin savunmasız olduğunu düşünüyordu ve Lenin onunla aynı fikirdeydi. Troçki ve Stalin ise, şehrin bırakılmasına şiddetle karşı çıktılar ve Lenin'i, şehrin savunmasını kendilerine bırakmaya ikna ettiler. Hızla Petrograd'a koşturdular; hatta Troçki birliklere yetişmek için bizzat at sırtında ilerledi. Ekim 1919'da Yudeniç, Estonya'ya geri çekilmeye başladı. Güneyde ise Denikin, 1920'nin ilk yarısında komutadan çekilip sürgüne gönderildi. Beyaz Ordu'nun kalıntıları Kırım'a çekildi ve burada Baron Pyotr Vrangel idaresinde yeni bir ordu ve hükümet kuruldu. Tam o noktada yeni Polonya devleti Ukrayna'yı istila etti. Polonyalıların amacı, 18. yüzyıldaki taksimden önce Polonya'nın elinde olan toprakları ele geçirmekti ve bunun için Petlyura'yla ittifak kurmuşlardı; böylece Petlyura, Ukraynalı köylülerin gözünde güvenirliğini iyice yitirdi, çünkü köylülere göre Polonyalılar, sadece soylu toprak beyleri, dolayısıyla düşmanlarıydı. Kızıl Ordu, bu yeni tehdidi göğüslemek amacıyla yaklaşık yarım milyon asker seferber edip batıya konuşlandı. Lenin, Kızılların ta Varşova'ya kadar gitmesi gerektiğine kanaat getirmişti; çünkü bu girişim sayesinde Polonyalıların yenilgiye uğramasının yanı sıra, devrimin Avrupa'da da yayılacağını düşünüyordu. Troçki'nin kuşkuları vardı. Varşova önlerine yetenekli fakat dengesiz Tuhaçevski'nin komutasında gelen Kızıl Ordu, şehri çevirme teşebbüsünde batıya fazla ilerledi. Bunun sonucunda Kızıl hatlarında devasa bir boşluk açıldı; daha güneyde Stalin'in siyasi komutan olduğu, Budenyi komutasındaki Kızıl birlikler ise, boşluğu kapamaya yardımcı olmak üzere kuzeye hareket etmekte gecikti. Fransızlardan tavsiye ve silah alan Polonyalılar, son derece sade bir manevrayla kuzeye yöneldi ve Tuhaçevski'nin birliklerini çember içine aldı. Kızıllar, İç Savaştaki bu en büyük yenilgilerinin ardından doğuya çekildi ve Polonya'yla barış yaptı. Bu anlaşma sonucunda Polonya, Batı Belarus'tan ve Ukrayna'dan geniş toprakları sınırlarına kattı, ama Kiev, Odessa ve Minsk gibi büyük

şehirleri alamadı.

Polonya'yla savaşın kritik bir noktasında, Baron Vrangel, Kırım'dan yola çıkarak Kızılların arkasına sarktı. Artık Bolşeviklere karşı sahada kalmış tek düşman kuvveti buydu. 1920'nin sonunda Kızıllar, Mahno'nun düzensiz birliklerinin yardımıyla Kırım yarımadasına girdi, böylece Beyazların davası sona ermiş oldu. Son mülteciler, askerler ve siviller, Britanya donanmasının toplarının koruması altında güney şehirlerini boşalttı; bu karman çorman manzara, eski Rusya'nın nihaî sonuna işaret ediyordu.

Devrim ve iç savaş, büyük oranda Rusya'da cereyan etmiş olmasına karşın, Rus imparatorluğunun çeperini oluşturan çeşitli milletleri de müthiş etkilemiştir. Polonya'da milliyetçilik, toplumsal sınıfı ve sosyalizmi gölgede bıraktı ve bağımsız devlete geçiş (iç mesele olarak) oldukça pürüzsüz seyretti. Finlandiya'da 1918 yılında yerel Sosyal Demokratlar ile Beyazlar arasında cereyan eden şiddetli iç savaş, Alman İmparatorunun, Çarlık Rusyasının eski generallerinden Baron Gustav Mannerheim'a yardım etsin diye sefer kuvveti göndermesi sonucu, Beyazların zaferiyle sonuçlandı. Alman işgalinin bitişi, Baltık vilayetlerinde de iç savaş doğurdu; çünkü özellikle Riga'da büyük ve epey radikal bir işçi sınıfı mevcuttu. Bununla birlikte Britanya, Baltık bölgesini kendi nüfuz alanı sayıyordu; Kızılları def etmek amacıyla 1919 yılında buraya, Freikorps denen Alman sağcı milliyetçi milisleri gönderdi ve ardından, Freikorps'ları da bölgeden def ederek bunların yerine milliyetçi bir hükümet kurdu. Sovyet Rusya'ya sürgüne giden Baltık Kızılları, bilhassa Çeka'da ve Kızıl Ordu'da önemli bir bileşen oldular. Kızılların işi, tüm şehirlerde Rusça konuşulmasından ötürü Ukrayna'da daha kolaydı. Şehirlerde en büyük azınlık, Ukraynalılar değil Yahudilerdi ve yerel milliyetçi hareket, köylülere önderlik etmeye çalışan minik bir aydın katmanından oluşuyordu. Milliyetçilerin orduları düzenden bütünüyle yoksundu; üstelik toprak meselesinde net bir söylem ortaya koymak istemiyorlardı, oysa köylüler için elzem mesele buydu. Sonuçta Kızıllar bunları zorlanmadan önüne katıp sürdü.

Kızıllar Kafkasya'da da zafer kazandı. Brest-Litovsk Anlaşması, Kafkasya'nın Almanlar ve Osmanlılar tarafından ele geçirilmesine yol açmıştı ve savaşın sona ermesi, bunların geri çekilmesi anlamına geliyordu. Bu güçlerin gidişinin ardından, Kızıllar devrim yapmaya uğraştıysa da, yerel milliyetçi partiler Britanyalıların yardımıyla iktidarı ele geçirdi. Britanya komşu Ortadoğu'yla yoğun şekilde meşgul olurken, harcayacak kaynakları kıttı, böylece yerel hükümetleri kendi imkânlarıyla

yalnız bırakıldı. 1920'de Kızıl Ordu, Stalin'in Gürcü hemşerisi ve yakın arkadaşı Sergo Orconikidze komutasında güneye gelip Bakü'yü aldı. Küçük Azerî ordusuna büyük oranda Türk subaylar komuta ediyordu; Anadolu'da Batılı güçlere direnen Mustafa Kemal'i destekleyen bu subaylar, Kızılları müttefik olarak selamlamıştı. Dahası, bizzat Bakü'de çoğunluğu Azeriler değil Ruslar, Gürcüler ve Ermeniler oluşturuyordu; büyük oranda Avrupalı olan bu şehre böyle bir nüfusun gelme sebebi petroldü. Kızılların bir sürü müttefiki vardı. Kızıllar, Ermeni milliyetçileri def etmekte gecikmedi ve birkaç ay sonra sıra, Gürcü Menşeviklere geldi. Böylece yeni bir Sovyet Cumhuriyeti, Transkafkasya Federasyonu vücut buldu ve bütün bölgeyi tek hükümet altında birleştirdi. Orta Asya'da Kızıllara karşı direniş 1922'de sona erdi ve nihayetinde Japonlar Doğu Sibirya'dan çekilmeye ikna edildi; böylece Batı dışında her yerde eski sınırlar yeniden tesis edilmiş oldu.

Meydana çıkan Soyvet Rusya, yıllarca süren savaş ve devrim yüzünden harap olmuş, ekonomisi çökmüştü. Pek çok cephede seyreden İç Savaşta belki bir milyon asker, beş-altı milyon yurttaş (tahminler değişkenlik gösteriyor) öldü; en sık görülen ölüm sebebi, açlıktan sonra tifüs ve kimi salgın hastalıklardı. İdamlar ve kitlesel misillemeler de ölüm nedenidir. Eski üst sınıfların ve aydınların büyük kısmı dahil, bir-iki milyon Rus, bir daha dönmemek üzere ülkeyi terk etti. Ulaşım ve üretim askıya alındı. O dönemde Sovyetler, savaş komünizmi siyasetini sürdürdü ve hasarı onarmak amacıyla Troçki idaresinde İşçi Ordularını seferber etti. Uygulanabilir nitelikte olmayan bu siyasete karşı ülke çapında bir direniş baş gösterdi. Lenin, bir nevi uzlaşmanın, halkın, bilhassa da köylülerin, devlet güdümü olmaksızın çalışabilmesi için yeterince alan bırakacak bir iktisat siyasetinin gerekli olduğunu fark etti. Bu uzlaşma, Yeni Ekonomi Politikası olarak adlandırılacaktı; bu siyaset, Sovyet Rusya ve Komünist Parti egemenliğindeki öteki Sovyet devletleri tarihinde yepyeni bir çağ başlattı.

17 | Uzlaşma ve Hazırlık

İç Savaşın sona ermesiyle Sovyet önderliğinin önüne, bir kısmı acil bir kısmı uzun soluklu yeni meseleler çıktı. Beyazların orduları yenilgiye uğratılmış olsa da, iktisadi durumun geldiği feci noktadan ve parti diktatörlüğüne duyulan kırgınlıktan kaynaklanan iç huzursuzluk hızla artıyordu. 1920'de, Orta Rusya'daki Tambov eyaletinde, ekseriyetle siyasi olmasa da epey hararetli büyük bir köylü isyanı patlak verdi. Bu isyanı bastırmak için Tuhaçevski'nin büyük bir ordu kuvvetiyle müdahale etmesi gerekti. Ordunun Tambov vilayetine girdiği sırada, Kronstadtlı bahriyeliler isyan etti. Petrograd limanının donanma üssündeki isyan, çok daha görünür ve siyasiydi. Bahriyeliler, 1917'de Bolşeviklerin önemli destekçileri arasındaydı; şimdi de Sovyetlerin, komünistler olmadan seçilmesi çağrısında bulunuyorlardı; bu talep, şekillenmekte olan Sovyet sistemine doğrudan bir meydan okumaydı. 1921 yılının Mart ayı sonunda Troçki, pek çok can kaybı pahasına kaleyi geri almak için buz üzerinden birliklerini gönderdi; bu olay, Sovyet iktidarının kırılganlığını gösteriyordu. Savaş komünizminin bariz başarısızlığı ve isyanlar, ekonomi politikasında keskin bir sapmaya yol açtı. Kronstadt'ta şiddetli çatışma devam ederken, Lenin ve parti, zorunlu tahıl sevkiyatı sistemini kaldırıp yerine bir nevi vergi koydu ve köylülere, vergiyi ödedikten sonra ürünlerini serbestçe takas etme izni verdi. Bu adım, NEP adıyla bilinen Yeni Ekonomi Politikası'nın (Novaya Ekonomiçeskaya Politika) temeliydi. Kısa süre sonra para ekonomisine dönüldü, böylece devlet, en temel tüketim maddelerinden mahrum olan nüfusa mal tedarik edecek özel şahısların ticaret yapmasına ve iş kurmasına izin verdi, hatta bunu teşvik etti. Artık sosyalizm, gündemin acil maddesi değildi. Sanayinin belini doğrultması, nihayetinde gelişimin temellerini atacaktı ve gelecekte bir gün, köylü tarımı bir şekilde sosyalist sisteme dahil edilecekti ("kolektifleştirme" denen süreç).

Bir sonraki acil mesele, donanımı ve altyapıyı savsaklama, yıllarca süren yıkım, İç Savaş sırasında çeşitli ordularda savaşan köylülerin tarlalarda bulunamayışı, Sovyetlerin çiftçileri yıldıran tahıl talepleri ve genel ölüm oranları ile tahribat gibi etkenlerin sonucunda 1922'de baş

gösteren kıtlıktı. Sovyetler, Herbert Hoover idaresinde Belçika'ya yakın zamanda yardımda bulunmuş olan Amerikan Yardım Komisyonu'nun güneyde ve Volga'da kıtlık çeken bölgelere gıda verilmesi teklifini kabul etti. Yardımlar ve barışın tesis edilmesi, kıtlığı halletti, fakat uzun vadeli meseleler çözülmüş değildi. Devrimin ve iç savaşın sonucunda köylüler nihayet Rusya'daki tüm ekilebilir alanları kontrolleri altına almışlardı. Bununla birlikte, şehirlerde ekonomi perişan vaziyette olduğundan, şehirlere tahıl satmalarını teşvik eden bir durum yoktu. Ancak NEP'in işleyişi köylülerin tüketim maddeleri karşılığında tahıl satmasına bağlıydı ve nihayetinde bu sistem işe yaradı. Şimdi köylüler tahılları karşılığında giysi, sanayi mamülü tüketim maddeleri ve kimi tarım aletleri satın alabiliyordu. Parti, herhangi bir sosyalist ziraati benimsetme girişiminde bulunmadı. İç Savaş döneminin "komün"leriyle deney yapmaktan vazgeçti ve köylülerin kendi aralarında ılımlı kooperatifler kurmasına razı olup köylü içinde temel bir parti ağı kurmaya çalıştı, özellikle de Kızıl Ordu'da hizmet etmiş genç köylülerin teşkilatlanmasını hedefledi.

Bu hamlelerin sonucunda, kent toplumu kesimi tamamıyla normale döndü; fakat durum yalnızca yüzeyde böyleydi, gerçekte ise her şey değişmişti. Eski devlet erkânı, üst sınıflar ve aydınlar gitmiş, ölmüş, marjinalleşmiş ya da yurtdışına kaçmıştı. Bunların yerine yeni parti-devlet geçmişti ve bunun çekirdeği Komünist Parti'ydi. Parti, soyluların eski saraylarını müzeler, çocuk yuvaları, parti büroları, okullar, Çeka karargâhları, idari daireler kurmak için kullandı. Kasvetli yeni kurumların arasına, NEP'çilerin (yeni işadamlarına böyle deniyordu) lüks ve haz düşkünlüğü esintisi taşıyan havalı dükkânlar ve restoranlar serpiştirilmişti. Eğlence sektörü tekrar canlandı ve özel restoranlarda caz orkestraları ile Avrupai kabareler sahne almaya başladı. Şahsa ait işletmelerin imal ettiği kauçuk çizmelerin ve şampanyaların reklamları ile dünya devrimi çağrısı yapan afişler yan yana asılıydı. Fahişeler ve kaçakçılar, Alman komintern temsilcileriyle ve Letonyalı Çeka memurlarıyla içli dışlıydı. İşçiler, hızlı yüksek eğitim projelerine ("İşçi Fakülteleri") kaydediliyordu ve köylüler eskisi gibi şehre gelip vasıfsız işçi arayan yerlere başvuruyordu.

1920'lerin Sovyetler Birliği renkli bir yerdi, fakat şehirlerde rahat gündelik yaşamdan fazlası da vardı. İktisat, 1920'lerin felaket durumundan sıyrılmıştı; aslında parti önderliğinin beklediğinden çok daha hızlı canlanmıştı. İmarla onlarca yıl geçirilmesine gerek kalmadan, 1926'ya gelindiğinde neredeyse tüm bölgelerde üretim, savaş öncesi düzeye çıkmıştı, hatta kimi bölgeler bu düzeyi de aşmıştı. Elbette bu, sadece bir canlanmadan ibaretti, oysa 1914'ten beri geçen yıllar içinde

dünya yerinde saymış değildi. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde ve Almanya'da yeni teknolojiler koşulları tümden değiştiriyordu; oysa Sovyetler Birliği savaş öncesi duruma ancak dönebilmişti. Hep yeni şeyler olan otomobiller, yeni kimya sanayileri, hava taşıtları ve radyo teknolojisi Batıda hızla gelişiyordu. SSCB'nin, Batıya sırf yetişmek için bile çok hızlı hareket etmesi gerekiyordu ve ziraat gibi elzem bir alan maalesef geri kalmıştı. Sorun, toplam üretimde değildi, çünkü ülke, 1914'teki üretimle tam olarak aynı miktarda tahıl (elzem meta) üretiyordu, ne var ki bunun artık çok daha azı piyasaya giriyordu. Ortalamaya bakıldığında, köylüler, savaştan önce pazara giren tahıl miktarının yarısından ancak biraz fazlasını pazara sokuyordu. Bu görüngüye dair değişik açıklamalar var, fakat 1917 yazında topraklara el konulmasının bir sonucuymuş gibi görünüyor. Bu müsadere yüzünden, pazar yönelimli olan büyük çiftlikler ortadan kalktı; toprağın köylüler arasında paylaşımı ise kökten eşitlikçiydi. Durumu iyi olan köylüler (*kulak*'lar) köylerde kalmış, ama toprakların çoğu, savaş öncesine kıyasla hasatlarının daha büyük kısmını tüketen orta halli üreticilere gitmişti. Sovyetlerin fiyat belirleme siyaseti bu sorunu ağırlaştırdı; çünkü köylüler devletin alım fiyatlarının çok düşük olduğunu düşünüyordu. İkilem şuydu: Eğer ülke sanayileşmeyi sürdürüp Batıya yetişecekse, geniş kapsamlı yeni sanayilere, yeni şehirlere gereksinim vardı, ama öte yandan işçilerin de beslenmesi gerekiyordu. Peki bu gıda nasıl elde edilecekti? Ziraatin daha verimli hale gelmesi gerekiyordu, ama nasıl ve ne kadar zamanda? Böylece, sanayi büyüme hızını dengelemeye ve ziraati modernleştirmeye dair nispeten teknik meseleler, Komünist Parti önderliği içinde gitgide sertleşen tartışmalara ve habis iç mücadelelere neden oldu. Bu tartışma ve mücadele, Yosif Stalin'in mutlak iktidarını kurmasıyla sonuçlanacaktı.

İç savaş zaten merkezileşmiş bir partiyi iyice merkezileştirmiş, aynı zamanda partiye bir iç savaş zihniyeti aşılamıştı. Bütün görüş ayrılıkları muhakkak ölüm kalım meselesi halini alıyordu; tüm muhalifler, bütün olarak devrim fikrinin gizli düşmanı sayılıyordu. Lenin ve Troçki, Beyazlara ve öbür düşmanlara terör uygulamayı savunmuş ve bunu uygulamıştır. Böylece, arta kalan ılımlı sosyalist kesimler, Menşevikler ve Sol SR'ler, ayrıca anarşistler bastırıldı. İç savaşın sona erişinin Bolşevik zihniyetinde hiçbir etki yaratmaması ve her şeyden öte ideolojik birlik sağlanması taleplerinin keskinleşmesi şaşırtıcı değil. Fakat kişisel çatışmalar ve strateji farkları, birlik sağlanmasına engel oluyordu. Son yazılarında Lenin, tüm önemli şahsiyetleri, Stalin'i, Troçki'yi, Buharin'i ve başkalarını eleştirmiş, fakat önderlik içinde açık bir tercih belirtmemişti. İlk büyük kavga 1923'te çıktı; geçirdiği birkaç inmenin ardından

Lenin'in sağlığı bozulmuştu. Troçki ve iç savaş döneminden pek çok müttefiki, partideki "bürokratik eğilimleri" eleştirmeye başladı. Derken Ocak 1924'te Lenin hayata gözlerini yumdu. Fakat önderlik gömleği tek adama geçmedi: Stalin, Zinovyev ve Kamenev baskın şahsiyetlerdi. 1922'de Parti Kongresi, Stalin'i partinin Genel Sekreteri olarak görevlendirdi; Stalin, ölümüne kadar kalacağı bu makam sayesinde, partideki bütün önemli mevkilere atanacak kişilerin belirlenmesi sürecini denetliyor ya da en azından bu atamalardan haberdar oluyordu. Parti gazetesi *Pravda*'nın yazı işleri müdürü olan Buharin, bu üçlünün en önemli müttefikiydi. Troçki hâlâ büyük bir güce ve itibara sahipti, ama diğerleri ona güvenmiyordu. Yıllar boyunca Savaş Komiserliği yapmış olduğu için, Rus Devrimi'nin Bonaparte'ı olacakmış gibi görünüyordu. Troçki, Buharin kadar eğitimli olmasa da, incelikli, kozmopolit ve kibirli bir adamdı; güçlü müttefikler edinemeyecek kadar mesafeli biriydi. Troçki'nin Menşevik geçmişi de başına bela oluyordu. Stalin'i cidden hafife alıyor, onun bürokrasi hamlelerinde becerikli bir taşra hödüğü olduğunu düşünüyordu. Kaba bir aksanla konuşan Gürcü Stalin, bazı bakımlardan Troçki'den bile soğuk biriydi, fakat partiye uzun yıllar sadakatle hizmet etmesi ve Bolşevizme sarsılmaz bağlılığı sayesinde itibar kazanmıştı. 1917'den önce yurtdışında uzun yıllar geçirenlerden biri değildi, bu anlamda Rusya'daki ortama daha hâkimdi ve öteki önderlere kıyasla parti tabanında daha fazla tanınıyordu. Troçki gibi, parti toplantılarında canı sıkıldığında Fransız romanları okumuyordu.

Parti önderliğinde ülkenin geleceğine dair ciddi ve temel meseleler baş gösterdiğinde bu gibi hususlar konu edilmeseydi, bu kişisel ayrıntılar ancak,o döneme ilişkin ilginç notlar olarak kalırdı. Bu meselelerin en önemlisi, hem kendi başına hem de pek çok alandaki kararlarla ilgili içerimleri bakımından, "tek ülkede sosyalizm" ihtilafıydı.

Bu mücadele, Lenin'in ömrünün son yıllarında başladı; ilk büyük hamle, Troçki'nin 1923'teki muhalefet çıkışıydı. Troçki özellikle, parti yetkililerinin seçimden ziyade Stalin'in sekreteryası tarafından atanması biçimindeki uygulamanın partiyi demokratik yapıdan uzaklaştırıp bürokratikleştirmesini eleştiriyordu. Bu konuyla ilgili parti yönetimine yazdığı mektup, yoğun bir tartışmanın kıvılcımını çaktıysa da, tartışmanın ortaya çıkması, Lenin'in 21 Ocak 1924 tarihindeki ölümünden hemen öncesini buldu. Bu meselede Troçki'nin muhalifleri olan Stalin, Zinovyev ve Kamenev, Lenin'in ölümünün ardından partiye ve ülkeye hükmeden troykayı meydana getirecekti. Troçki'nin muhalefeti yüzünden kısa süreliğine bazı tavizler verdilerse de, troyka dizginleri elden bırakmadı. Bu tartışma aslında göründüğü kadar radikal

bir uzlaşmazlıktan kaynaklanmıyordu; çünkü Troçki ilkesel olarak merkeziyetçi ve otoriter bir partiyi destekliyordu. Tek istediği, manevra yapacak alana kavuşmaktı. Fakat çok geçmeden daha temel görüş ayrılıkları belirdi. Troçki, Batının ileri ülkelerinde devrim yapılmadığı takdirde devrimin hayatta kalamayacağına ve Sovyetler Birliği'nde sosyalizmin kurulamayacağına inanıyordu. Rusya'nın geri kalmışlığını, sadece sosyalist kardeşlerin yardımı dize getirebilirdi. Bu arada SSCB'nin aşırı hızlandırılmış bir sanayileşme siyaseti gütmesi gerekiyordu. İktisatçı Yevgeni Preobrajenski, parti yapısı meselesinde Troçki'yi desteklemesine karşın, daha ayrıntılı bir iktisadi platform önerdi. Ona göre, müsadereden ve savaş komünizminden kalma başka yöntemlere başvurularak kırsal bölgelerin kaynaklarını ele geçirmek ve bunları aşırı hızlı bir sanayileşme için kullanmak gerekiyordu. Preobrajenski'nin anladığı haliyle buradaki çelişki, şahsa ait, küçük ölçekli çiftçiliğin, Sovyetler Birliği içinde kapitalizmin güçlenmesine yol açacağıydı. Sovyetler Birliği'nin kapitalizmle çevrelenmiş bir sosyalist toplum olarak hayatta kalamayacağı düşüncesi bakımından Troçki'yle aynı fikirdeydi: İleri ülkelerde devrimin gerçekleşmesi, SSCB'de sosyalizmin inşası için elzemdi; fakat Batıda devrim gerçekleştiğinde ülkenin hâlâ ayakta olabilmesi için kısa vadede aşırı önlemler gerekliydi. Bu, bilindiği adıyla Sol Muhalefet platformuydu.

Buharin, bu bakış açısını şiddetle reddetti. *Pravda*'nın yazı işleri müdürü olan Buharin, konumu dolayısıyla görüşlerini geniş kesimlere yayma avantajına sahipti. Buharin'in üyesi olduğu platform, NEP'i sonuna kadar savunuyordu. Muhalefetin aşırı sanayileşme tasarılarıyla dalga geçiyor ve asıl elzem meselenin, ziraatın ıslahı ve köylülerin giderek zenginleşmesi olduğunu açıklıyordu. Devlet partinin kontrolünde olduğu ve sanayi devletin elinde kaldığı müddetçe, köylülerden korkmanın manası yoktu ve ülke, sosyalist bir sanayi düzenine doğru hızla yol alabilirdi. Stalin, Buharin'le ittifak kurdu ve "tek ülkede sosyalizm" düşüncesini bizzat dile getirmeye başladı; bu fikre göre tek başına SSCB, Batıda sosyalizmin nihai zaferini beklemeksizin, tarımsal alan dahil kendi toplumunu bütünüyle dönüştürebilirdi. Stalin, dünya devrimi beklentisini yadsımadığı için, kapitalist güçlerin er geç yeni bir dünya savaşı çıkaracağına ve daha önce değilse de, devrimin bu savaş sonunda geleceğine kanaat getirmişti. Troçki'den ayrıldığı nokta, yurtdışındaki devrimi beklerken Sovyetler Birliği'nin kendi başına sosyalist toplum inşa edebileceğine inanmasıydı.

Bu mücadelenin ilk sonucu, Troçki'nin yalnızlaşması oldu. Troçki, 1925'te Savaş Komiserliği başkanlığını ve öteki makamlarını kaybetti.

Aynı yıl içinde Zinovyev ve Kamenev, taraf değiştirip, Stalin ile Buharin'e muhalefet etmeye başladılar; çünkü eskiden Zinovyev ile Kamenev için başlıca mesele Troçki'den duydukları korkuyken, artık Stalin'den ürküyorlardı. Bu birleşik muhalefet parti içinde çok destek bulamadı ve 1926'da Stalin, Zinovyev'i Leningrad (Lenin'in ölümüyle Petrograd yeni bir isim daha almıştı) parti başkanlığı görevinden aldı. Böylece muhalefetin, parti teşkilatı içinde önemli bir dayanağı kalmamış oldu. 1927 sonunda zafer Stalin ile Buharin'in oldu. NEP sanayileşme hızının artmasıyla zafer kazanmış gibi görünüyordu. Troçki, Zinovyev ve Kamenev, takipçileriyle birlikte partiden atıldı. Zinovyev ve Kamenev kısa süre sonra hatalarını kabul ettiler ve partiye yeniden alındılar; fakat Troçki önce Almaata'ya sürgüne gönderildi, 1929'da da ülkeden kovuldu. Stalin, muhalefeti bütünüyle yenmişti ve NEP sürecekmiş gibi görünüyordu.

Stalin'in zaferinin ardından, parti içinde muhalefete, özellikle de hiziplerin ve muhalefet platformlarının oluşturulmasına getirilen yasaklar çoğaldı. Mutlak ideolojik birlik ilkesi zafer kazanamadan önce, parti önderliği son bir büyük ihtilafla sarsıldı. 1928'in ilk yarısından itibaren Stalin ve destekçileri, planlarını büsbütün değiştirdi. Bunun nedeni, 1927'nin sonunda, şehirleri beslemekle yükümlü devlet organlarının tahıl tedarikindeki düşüştü. Stalin, köylülerin, en başta da *kulak*'ların, daha yüksek fiyata satma umuduyla, hatta Sovyet devletine zarar verme amacıyla tahıl stoklandığına inanıyordu. Buna tepkisi, parti yetkililerinin bizzat başına geçerek 1928'in ilk yarısında tahıla el koymak üzere Urallar'a ve Sibirya'ya sefer düzenlemek oldu. Bu seferden, tahıl dolu yük vagonlarıyla döndü ve bunu başarı olarak lanse etti. Stalin ile müttefikleri, hızlı sanayileşme ve ziraatın kolektifleştirilmesi siyasetine geçmişti; bu, NEP'in fiilen sona erdiği anlamına geliyordu. Bu yeni siyaset, Buharin'in, ayrıca sendikaların başında bulunan Mihail Tomski ile Sovyet Başbakanı Aleksey Rikov'un muhalefetini tetikledi. Bunların düşüncesine göre, ara sıra karşılaşılan sorunlara rağmen NEP gayet güzel işliyordu ve sanayide de kırsal bölgelerde de hızı artırmaya gerek yoktu. Sağ Muhalefet, Sol Muhalefete kıyasla sınırları o kadar kesin olmayan bir zümreydi ve parti içinde, Troçkistlerin küçük grubundan ve Zinovyev ile Kamenev'in takipçilerinden daha fazla desteğe sahiptiler. Bununla birlikte Stalin, mücadelesiyle bunları da bitirdi; 1929'un sonuna gelindiğinde Sağ Muhalefeti hem önderlikten hem de partiden kovmuştu. Bunların pek çok takipçisi, özellikle de Moskova parti teşkilatındakiler de bozguna uğradı. Stalin artık, partinin merkezî yönetimi üzerinde tam kontrole sahipti.

NEP köylülere tanıdığı onca imtiyaza rağmen, devletin sahiplenip yönettiği, merkezî bir sanayi öngörüyor, yeni bir devlet türünü işaret ediyordu. Sovyet devleti, sanayiyi düzenlemekle kalmıyor, aynı zamanda sanayiyi her düzeyinde doğrudan idare ediyordu. Genel yapı, 1918'de tesis edilen yapının rafine edilmiş bir biçimiydi; Yüksek Ekonomi Konseyi, her sanayi dalı için belirlenmiş ve bölgelere göre kümelenmiş bir dizi birimin merkezinde yer alıyordu; mesela demir-çelik için bir birim, kömür için ayrı birim, makine inşası için başka bir birim mevcuttu. Bu birimler, kapitalist ekonomilerde işadamlarının aldığı kararlar gibi kararlar alıyordu ve kararlar, tek bir genel plana tabiydi. Bu plan, Devlet Planlama Komitesi'nin, yani Gosplan'ın eseriydi. 1921'de kurulan Gosplan, 1930'a dek çoğunlukla Gleb Krjijanovski'nin idaresindeydi. Krjijanovski, hem eğitimli bir elektrik mühendisi (Petersburg Teknoloji Enstitüsü mezunuydu) hem de Eski Bolşevik olmasıyla Bolşevik önderleri arasında bir istisnaydı. Gosplan'ın esasen Yüksek Ekonomi Konseyi için bir danışma kurulu olarak görev yapması hedeflenmişti; fakat kısa süre içinde bütün ülkeyi elektrik enerjisine kavuşturacak bir planla gündeme geldi. 1925'te "kontrol rakamlarını", yani bir tür kaba iktisat planı derleyen kurum, yirmili yılların sonuna doğru, 1929'da benimsenecek olan ilk beş yıllık planı hazırlamaya koyuldu.

Bununla birlikte, devletin yönetim aygıtı, bu iddialı hedeflere cevap veremiyordu. 1920'lerde devlet memurlarının çoğu Komünist Parti üyesi değildi. Yüksek Ekonomi Konseyi ile Gosplan'da bile üyelerin çoğu, partiye mensup olmayan, hatta partinin hedeflerine sıcak bakmayan iktisatçılar ya da mühendislerdi. 1917'den önce bunların pek çoğu, Menşevik, SR, hatta liberal olarak faaliyet göstermişti; fakat Bolşeviklerin gereksinim duyduğu teknik vasıflara sahiptiler. Lenin daima bu insanların olgunlaşıp yeni düzeni kabul edeceklerini savunmuştu, ama işler hiç de öyle gelişiyormuş gibi görünmüyordu. Bütün bu makamlarda partinin temsilcisi olanlar, bir avuç Halk Komiseri ve partinin kendi önderlik saflarından atadığı komite başkanlarıydı; bu insanların teknik deneyimden ziyade siyasi deneyimi vardı. Aynısı, fabrika düzeyinde de geçerliydi: Müdür çoğunlukla parti yetkilisi oluyor, fakat mühendisler ve büro işçileri partili olmuyordu. Dolayısıyla parti, ekonomiden sorumlu yöneticilere ve fabrikalara emirler vermesine karşın, tam kontrole sahip değildi. Yine de partinin Politbürosu ve Merkez Komitesi, ekonomi idaresi, kereste endüstrisi, kaç dönüm araziye şeker pancarı ekileceği ya da para tedavülü ve dış ticaret gibi gizli meselelerin teknik ayrıntılarına saatlerce kafa yoruyordu. Bu meselelerden bazılarının siyasi yanı da vardı; örneğin bazıları Troçki, Stalin ve "Sağcılar" arasındaki hizip ça-

tışmalarında konu ediliyordu; yani iktisatla ilgili kararlar sık sık siyasi zeminde alınıyordu. Aslında Stalin ve öbür önderler, siyasetin "dar kapsamlı" iktisadi kaygılara yön vermesi gerektiğini düşünüyordu.

Yeni devletin başka bir yüzü ise, ulusal birimler hiyerarşisi üzerine kurulmuş federal yapısıydı. Sovyet federalizmi, sadece bölgeleri değil etnisiteyi de temel alıyordu ve 1917-1920 deneyimlerinden filizlenmişti. Bolşevik parti daima, Rus İmparatorluğu'nun, en berbat Avrupa sömürgeciliği ile çarların eski usul askerî zorbalığını birleştiren bir "halklar hapishanesi" olduğunu savunmuştu. Dolayısıyla, Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasından çok önce, Rus olmayan halkların kaderlerini kendilerinin tayin etme hakkından söz etmişlerdi (isterlerse tam bağımsız devlet kurabileceklerini söylüyorlardı). Devrim sırasında imparatorluktaki ulusal toplulukların pek çoğu milliyetçi partiler kurdu; bir kısmının ise zaten partisi vardı (Finlandiya ve Polonya gibi); bu partiler bir nevi ulusal özerkliği savunuyordu. Bunların çoğu net bir platform belirleyip temellerini atmaya vakit bulamadan, Bolşevikler Petrograd'da iktidarı ele geçirdi. Şehirlerin çoğu Rusça konuşup Kızılların peşine takıldığı için, milliyetçiler ancak yerel aydınlar ve potansiyel olarak köylüler arasında destekçi bulabiliyordu. 1920'ye kadar çeperdeki bölgelerin çoğu Beyazların veya dış müdahale güçlerinin işgali altında olduğundan, Kızıllar sadece, batıda Ukrayna'yla ve Belarus'la, Volga'da, Kuzey Kafkasya'da ve Orta Asya'da Müslüman halklarla uğraştı. Her vakanın durumu ayrıydı.

Belarus, 1919-20'de parti yetkililerinin, Polonya'nın bölgeye ilişkin tasarılarına karşı koymak amacıyla dayattığı, büyük oranda yapay bir oluşumdu. Buradaki nüfusun çoğu meseleye kayıtsız kalırken, bölgede yaşayan komünistler, yerel etnik cumhuriyete peşinen karşı çıkıyordu. Lenin (ve Milletler Komiseri olarak da Stalin) bunların hükmünü yok saydı. Ukrayna ise oldukça farklıydı. Burada milliyetçi hareket, aydın azınlığı içinde pekâlâ yerleşikti; bunlar kendilerini Ukraynalı sayıyordu ve en başta köylülerden geniş destek alabilecek durumdaydı. Fakat nüfusu büyük oranda Rus ve Yahudi olan şehirlerde aşılmaz engellerle karşılaşıyorlardı. İşçi sınıfı, Ukrayna davasına kesinlikle itibar etmiyordu ve çoğu aydın ya Rustu ya da Rusya'yla (yani Beyazlarla) yakın ilişki içindeydi. Yahudiler, Ukraynalıları değil, Rus ya da Yahudi partilerden (Siyonistler, Bund) birini destekliyordu. Milliyetçileri etkisiz hale getirmek için bir nevi Ukrayna çerçevesi sunmaları gerektiğini fark eden Moskova'daki Bolşevikler, yerel komünistleri, Ukrayna Komünist Partisi'ni kurmaya zorladı ve Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti'ni ilan etti (1919). Hem Belarus hem de Ukrayna, hukuken Moskova'dan bağımsız olmasına karşın, buralardaki komünist partiler öyle değildi. Bunlar

açıkça, Moskova'daki Merkez Komite'nin buyruklarına tabiydi.

Müslüman halklar ise büsbütün farklı bir meseleydi. Kuzey Kafkasya'da milliyetçilik çok zayıf olmasına karşın, İslami ve epey yerel bir kimlik ağır basıyordu. Bazı topluluklar, Kızıllara karşı Kazaklarla işbirliği yapıp Beyaz orduları destekledi, fakat Beyazların her türlü yerel özerkliğe karşı düşmanca bir tutum sergilemesi, Kızıllara özellikle de Dağıstan'da müttefik kazandırdı ve bu durum, son derece karmaşık, çok yönlü bir mücadele doğurdu. Sonucu Kızıl Ordu'nun zaferleri belirledi ve 1920'de Sovyet hükümeti, dağlarda bir dizi özerk yerel cumhuriyet kurmaya başladı. Yerel halklardan her biri, kendi siyasi birimini edindi (bazı küçük birimlerin birleşmesiyle).

Kızılların başa çıkması gereken başlıca Müslüman topluluklarından biri de, Volga ile Urallar'da yaşayan Tatarlar ve Başkırtlardı. Her biri birkaç milyon nüfusa sahip bu önemli azınlıklar nispeten zengin bölgelerde, büyük oranda Ruslar tarafından çevrili bir şekilde ve çoğunlukla Rus şehirlerinde yaşıyorlardı. Müslüman *Duma* temsilcileri ve kimi siyasi şahsiyetler, Geçici Hükümet idaresi altında ulusal kültürü ve özerkliği öne çıkaran yerel partiler kurmuş, fakat Geçici Hükümeti desteklemişti. İç Savaş sırasında milliyetçi gruplar Beyazların yanında saf tuttu, fakat Amiral Kolçak'ın miliyetçi yönelimini midesi kaldırmayan kimi gruplar Kızılların tarafına geçti. Mart 1919'da Bolşevikler, Rusya bünyesinde özerk bir birim olarak Başkırt Sovyet Cumhuriyeti'ni, bir yıl sonra da Tatar Cumhuriyeti'ni kurdu. Savaşların 1922'ye dek sürdüğü Orta Asya ise başka bir zorluk teşkil ediyordu; fakat Sovyet yönetiminin kurulması sonucunda, 1918'de Sovyet Rusya bünyesinde tek bir Türkistan Sovyet Cumhuriyeti doğdu. Burada bilhassa sorunlu bir mesele olan milliyetçilik, 1924'e dek ele alınmamıştı.

1920'de Müslüman halkları arasında öne çıkan, Kafkasya'da yaşayan Azerilerin önemi, en büyük şehirleri Bakü'nün aynı zamanda eski Rus İmparatorluğu'nun başta gelen petrol üretim merkezi olmasından kaynaklanıyordu. Bölgenin hızla ele geçirilmesi, 1921'de birleşik bir Transkafkasya Federal Sovyet Cumhuriyeti kurulmasına yol açtı. Bu fikir, öteki Gürcü komünistlerin itirazı üzerine Stalin ile Orconikidze'nin ısrarıyla şekillendirildi; çünkü Stalin, daha büyük milliyetlerin emellerini teşvik etmek istemiyordu. Kısa bir süreliğine bağımsızlığı tatmış olan Gürcü Menşevikler, Abhazya'ya, Güney Osetya'ya ve Azeri-Ermeni çatışmalarına ulusal haklar vermeyi reddediyordu. Bunun çözümü, Transkafkasya'nın çok sayıdaki etnik topluluğuna bir tür özerklik veren bir federasyon kurmaktı; bu federasyon, büyük toplulukların milliyetçiliğine ayak bağı olacak gibi görünüyordu.

1922 itibariyle Moskova, birtakım Sovyet cumhuriyetlerinin merkeziydi; bunlar teknik olarak bağımsız olsa da, Rus Merkez Komitesi'ne bağımlı komünist partiler tarafından yönetiliyordu. Stalin bu hantal düzenlemeyi değiştirmeye karar verdi; planına göre, öteki cumhuriyetleri Rusya'ya, nispeten Başkırdistan örneğindeki gibi ama daha fazla özerklikle dahil edecekti. Lenin bu plana karşı çıktı; ona göre parti için en büyük tehlike, Rus şovenizmiydi. Lenin, çeperde milliyetçi direnişleri kışkırtmak istemiyordu, üstelik Rus milliyetçiliğin Beyazların ideolojisi olduğu açıktı. Lenin'in itirazlarıyla şekillenen tasarıya göre, Rusya dahil tüm Sovyet cumhuriyetleri, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ni oluşturacaktı. Bu tasarıda Rus olmayan büyük birimler birliğe, Rusya'yla eşit yasal statüde giriyordu. 1920'de sadece kimi işlevler resmen Moskova merkezliydi. Bütün birliği kapsayan bir Ziraat ya da Eğitim Komiserliği yoktu, cumhuriyetlere özel birimler mevcuttu. Komünist Parti, Politbüro ile Merkez Komite bünyesinde merkezileşmişti ve tüm cumhuriyetlerdeki parti örgütlerine emirler yağdırıyordu. Buna ilaveten, sınai ekonominin büyük kısmının Moskova'dan idare edilişi, güçlü bir merkezileştirici unsurdu.

Bu yeni birlik, ülke genelinde çözüme kavuşmamış bir dizi meseleyle yüzleşmek zorundaydı. Sovyet yönetiminin temel varsayımına göre milliyet, bir lisan meselesiydi. Her ne kadar hem Lenin hem de Stalin bu tanıma ortak tarih ile kültürü eklemişlerse de, fiilen belirleyici etken lisandı. Ülkenin Avrupa kısmında gayet geçerli olan bu ölçüt, öteki bölgelere pek uymuyordu. Bu ölçüt uyarınca lisan farkı olan her yere özerk birimler kurmaya çalışan Sovyetler böylece modern anlamda hiçbir siyasi ya da ulusal bilinç taşımayan ufak tefek Sibirya halkları içinde özerk birimler kurmaya koyuldu. Rusya'nın Avrupa kesimindeki halkları arasında bile sorunlar yaşanıyordu. Fin-Ugor lisanı konuşan ve Rus akademisyenlerin Mordvinler dediği küçük Volga halkının lisanı ortak olmasına karşın, iki Mordvin altgrubu da kendi kimliklerini ayrı kelimelerle niteliyordu. Sovyet yetkilileri bunların hepsinin Mordvin olduğunu ilan edip, ulusal kimliklerinin Rusçasını lisanlarına yerleştirdi. Odessa gibi Ukraynaca konuşan çok az kişinin bulunduğu büyük Ukrayna şehirlerinde Rusça gazete çıkmamaya başladı, gazeteler yalnızca Ukraynaca basılıyordu. Özellikle Bakü gibi pek çok ulus barındıran şehirler ise sorun teşkil ediyordu.

Ülkenin batı kısmındaki dil meseleleri, Orta Asya'daki duruma kıyasla kısıtlıydı. Kuzey bozkırındaki Kazakistan nüfusu nispeten tutarlı bir topluluktu ve 1924'te Rusya içinde özerk cumhuriyet statüsü aldı (1936'daysa birlik cumhuriyeti oldu). Daha güneyde, Seyhun ve Ceyhun

nehir havzalarının nüfusu, muazzam zorluklar oluşturuyordu. Bu bölgelerde kimlik, dile göre belirlenmiyordu. Bu insanların çoğu kendilerini ilk önce Müslüman, sonra başka bir topluluğun parçası sayıyordu. Kent nüfusu ve yerleşik köy nüfusunun büyük kısmı, ister Türk dilleri ister Farsça konuşsunlar, Sart kategorisine giriyordu. "Özbek" genelde, meskun bölgelerin arasında ve etrafında yaşayan, Türkçe konuşan göçebeler anlamına geliyordu. Buhara, Hive ve Semerkand gibi büyük şehirler, Özbek hanedanlarının merkezleriydi, fakat bunların geleneksel kültürü hem Türkî hem de Farsîydi. Farsça konuşanların az çok yoğun şekilde yerleştiği alanlarda büyük kent merkezleri yoktu. En zengin tarım bölgesi olan Fergana Vadisi, etnik bakımdan en fazla çeşitlilik içeren bölgelerden biriydi. Türkmenler, Kazaklar ve Kırgızlar nispeten tutarlı birimler oluştururken, aynı zamanda boylara göre de ayrılıyorlardı. Sovyetler tüm bu yapıları geri kalmışlık ve feodalizm saydı ve lisana göre ayrılan cumhuriyetler yaratmaya koyuldu; Fergana Vadisi'nde ise, yeni çizilmiş sınırlar içinde büyük azınlıklar oluşturuldu. Bu yaklaşımın sonucunda beş cumhuriyet kuruldu: Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan (en kalabalığı) ve Tacikistan (Farsça konuşulan bölge).

1920'lerde NEP'in hazırladığı, yeni cumhuriyetleri dönüştürecek birkaç tane büyük plan mevcuttu. 1924-1925'ten itibaren parti, Rusya cumhuriyeti dışında parti ve devlet aygıtının "yerlileştirilmesi" siyaseti güttü. Bu siyasetin başlıca itici gücü, tüm seviyelere Rus olmayan kadroların yerleştirilmesiydi, gerçi kilit mevkiler için genelde bu siyaset uygulanmıyor, bu makamlar Moskova'nın en güvendiği işçilerine ayrılıyordu. Fakat bu parti yöneticilerinin Rus olması şart değildi: Rus cumhuriyeti dışındakilerin yönetimlerinde, memleketleri sayılan yerlerden çok uzakta bulunan Gürcüler, Ermeniler, Letonyalılar (özellikle siyasi polis içinde) ve Yahudiler öne çıkıyordu. Hem kültür hem de köy işleri, 1920'ler sırasında ekseriyetle cumhuriyetlere bırakıldı. Bu tutum şaşırtıcı değildir, çünkü Bolşevik ideolojide köylüler, milliyetçiliğin yedek gücüdür, aydınlar ise yerel ulusal kültürlerin taşıyıcısıdır. NEP yıllarında iki kesimin de gönlü alındı; yerli aydınlar olmaksızın yerel kültürlerin öne çıkarılması ya da yaratılması zaten mümkün olmazdı.

Yeni cumhuriyetlerin kültürel özerkliği, ekseriyetle merkezileşmiş bir siyasi ve iktisadi sistemle kol kola ilerliyordu. Cumhuriyetlerdeki komünist partiler kendi gündelik işlerini halledebilse de, izleyecekleri yolu ve üst kadrolarını katiyetle Moskova'daki yöneticiler tayin ediyordu. Ekonominin idaresi, Moskova'daki SSCB Yüksek Ekonomi Konseyi ile cumhuriyetlerdeki benzer kurumlar arasında ikiye bölünmüştü. Donets Havzası ve Ukrayna cumhuriyetinin devasa maden sanayisi gibi en

önemli üretim merkezleri, merkezin otoritesi altındaydı. Rusya cumhuriyeti dahil tüm cumhuriyet yönetimleri bu durumdan şikâyetçiydi.

Sovyetler Birliği, savaşın ve dünya çapındaki kalkışmaların son yıllarında kurulmuştu. Lenin ve Bolşevikler, kendi devrimlerinin ancak kısa süre içinde gerçekleşecek bir dizi devrimin ilki olabileceğine, hatta en önemlisi olmadığına inanıyordu. Bütün Bolşevik önderliği, Almanya'da gerçekleşecek bir devrimin eli kulağında olduğunu düşünüyordu ve 1918'de Alman imparatorunun tahttan indirilmesi, Rusya'nın Şubat Devrimi'ne benzemesi suretiyle bir başlangıç gibi görünmüştü. Sonraki birkaç yıl boyunca Alman Ekim devriminin gelmekte olduğuna inanıldı. 1919'daki kısa süreli Macar komünist hükümeti ve Avrupa'nın geri kalanındaki ayaklanmalar da bu teşhisi doğruluyor gibiydi; fakat öngörülen devrim asla gelmedi. 1923'te Alman komünistler son bir girişimde bulunup başarısızlığa uğrayınca, Lenin ve Sovyet önderliği, devrimci dalganın geri çekildiğini anladı.

Sovyetler Birliği, düşman kapitalist güçlerin dünyasında yalıtılmış bir haldeydi. Hayatta kalması gerekiyordu ve Stalin de dahil, önderlerinin tümü, dünya devriminin er geç olacağına inanıyordu. Sovyet dış siyasetinin temel çelişkisi olan bu kanaat, Sovyet devletinin yıkılışına kadar değişmemiştir. Sovyetlerin 1920'lerde dünyayla ilişkisinin devrimci yüzü, Komünist Enternasyonal'in (Komintern) etkinlikleriydi. Ilımlı (ve çoğunlukla eskiden savaş yanlısı olan) sosyalistlerin Sosyalist Enternasyonaline komünistlerin yanıtı olarak 1919'da kurulan Komintern'in hedefi, bütün dünyada devrimi örgütleyip teşvik etmekti. Komintern, uluslararası nitelik taşıyan önderliğiyle ve kadrosuyla övünüyordu; oysa Moskova'daki baş karargâhı, 1925'e dek Grigori Zinovyev'in şahsında sıkı şekilde Sovyet kontrolü altında kalmıştır. Komintern, Birinci Dünya Savaşı'na karşı çıkmış ve savaşın ardından devrime gönül verip dünyanın neredeyse her ülkesinde komünist partiler kurmuş onca sosyalist topluluğu kendi önderliği altında bir araya toplamıştı. Bunlar, çekişmelerden kurtulamayan partilerdi ve çoğunun taktikleri, Moskova'nın onaylamadığı ölçüde militancaydı; fakat Sovyet önderliği bunları kısa süre içinde hizaya getirmiştir.

Sovyet hükümeti, bu tecrit halinden kurtulmasının gerekliliğini de fark etmişti. 1921'in başında Britanya'yla ticaret anlaşması imzalandı; bu, Batılı güçlerin 1918'de dayattığı iktisadi ablukada açılmış ilk çatlak olacaktı. Derken 1922'de Sovyetler, Weimar Almanyasıyla anlaşma yaptı; bu anlaşma, tanınmayı, müşterek ticareti ve gizli bir askerî protokolü içeriyordu; bu protokol uyarınca Alman subaylara Sovyet topraklarında

talim yapma imkânı tanınıyor, ayrıca başka türlü askerî işbirliklerine kapı aralanıyordu. Versailles Barış Anlaşması'nın baş kurbanı olan ve manevra yapacak alan isteyen Weimar Almanyası, aradığı imkânı Lenin sayesinde buldu. Sonraki on yıl içinde Almanya'yla ilişkiler önce ısındı sonra soğudu; fakat askerî anlaşma bozulmadı ve ticaretin kapsamı genişledi. Bunun aksine Britanya'yla ilişkiler baş aşağı gitti; bunun sebebi büyük oranda Sovyetlerin ve Kominternin Doğudaki politikalarıydı.

Asya'da Sovyet önderliğinin güttüğü politikalar, hem Rusya tarihi hem de genel olarak dünya tarihi bakımından tarihî bir dönemeçti. Bu siyasetlerin etkisi, Lenin'in ve Komintern'in 1919-1920 hedeflerine kıyasla çok daha kalıcı oldu. Lenin, emperyalizme ilişkin yorumlarında, Avrupa'nın sömürge imparatorluklarının, dünyada ve özel olarak Avrupalı işçi sınıfları üzerinde kapitalizmin egemenlik kurması yolunda elzem kaynaklar sağladığına işaret ediyordu. Dolayısıyla sömürgelerin baskı altındaki halklarını, sosyalizm için verilen savaşta proleteryanın önemli müttefikleri sayıyordu. Komintern'in ilk toplantılarında bu ilke yüksek sesle ve net olarak dile getirildi, ayrıca bu ilkenin temsilcileri ve bütün dünyadaki destekçileri, havadisi etrafa yaydı. Paris'te, Asya taklidi çanak çömlek imal eden bir Fransız fabrikasında çalışan genç bir Vietnamlı, Komintern'in sömürgeleştirilmiş halklara destek olmak istediğini okuyup, komünistlere katılmaya karar verecekti. Bu gencin adı Ho Çi Min'di. Fakat o sıralar Komintern'in Asya seksiyonlarının ve Sovyet hükümetinin dikkatini en fazla çeken durum, Çin'deki hadiselerdi. 1911'de, Sun Yat-sen'in önderlik ettiği milliyetçiler, Mançu Hanedanı'nı tahttan indirip cumhuriyet yönetimi kurdu, fakat cumhuriyeti işler hale getirmek ve Çin'i Batılı güçler ile Japonya'ya bağımlı halde tutan kapitülasyonları kaldırmak ya da en azından zayıflatmak için mücadele verilmesi gerekiyordu. Komintern ile genç Çin Komünist Partisi milliyetçileri destekliyordu; bu yüzden Çan Kay Şek dikkatini onlara çevirdi ve 1927'de neredeyse tüm komünistlerin kökünü kuruttu. Çinli komünistler ileride bellerini doğrultacaktı; fakat Sovyetlerin o sıralar Çin'de güttüğü siyaset, Britanya'nın 1927'de SSCB'yle diplomatik ilişkilerini koparmasının ana sebeplerinden biri oldu. Bu tutum, Moskova'da aylarca sürecek bir savaş korkusu doğurmuştur. Çeşitli Asya sömürgelerinde kurulan minik komünist topluluklar varlıklarını sürdüyordu ve sömürge yönetimleri dışında herkes bunları göz ardı ediyordu; fakat nihayetinde bu toplulukların eylemleri, Avrupa'da kısıtlı bir gelişme gösteren komünizmin boy ölçüşemeyeceği muazzam sonuçlar doğuracaktı.

Sovyet önderliği, Çin'deki başarısızlığa rağmen, aksiliklerin sadece geçici olduğuna inanıyordu. Stalin ve parti içindeki muhalifleri, yeni

bir savaşın kaçınılmaz olduğuna kanaat getirdi: Batılı güçler arasında savaş çıkacaktı; zira Marksist terminolojiye göre Britanya, Fransa ve Almanya arasındaki "çelişkiler" öyle ciddiydi ki başka türlü çözüme kavuşturulamazdı. Bu savaş, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşandığı gibi yeni bir toplumsal bunalım doğuracaktı. 1928'de Komintern, sola keskin bir dönüş yaptı, yeni bir istikrarsızlık ve devrim çağının yaklaştığını duyurdu; 1929'da başlayan mali kriz, bu düşünceyi doğrular gibi görünüyordu. Stalin, özellikle de komünistleri, işçi sınıfını ılımlı önderlerden soğutmak umuduyla sosyal-demokratlara saldırmak zorunda bıraktığı için, bu yeni Komintern çizgisini hararetle destekliyordu. Ayrıca büyük güçleri kışkırtmak istemediğinden, Sovyet devletinin siyaseti, Komintern'in söylemlerine nazaran çok daha yatıştırıcı nitelikteydi. Devasa bir siyasi ve toplumsal sarsıntı başlatmaya hazırlanan Stalin, sınırlarında barış olsun istiyordu.

18 | Rus Kültüründe Devrimler

Rus devletinin ve toplumunun aksine, Rus kültürü 1917'de o kadar keskin bir kırılma yaşamadı. 1890'dan 1920'lerin ortalarına dek, sanatsal devrimlerle dolup taşan bir dönem yaşandı; bu devrimler aynı anda ortaya çıkıyor, bütünüyle farklı doğrultularda ilerliyordu. Bu sanat devrimlerinin, dünyanın geri kalanındaki sanat akımlarıyla pek çok ortak özelliği vardı; fakat ne gariptir ki, bilinen adıyla Rus kültürünün "gümüş çağı" (19. yüzyıldaki altın çağa atfen), bir önceki dönemin yazarlarının, müzisyenlerinin Rusya dışında ulaştığı okuyucu, dinleyici sayısını edinememiştir. Bunun ana sebeplerinden biri belki de, gümüş çağın hakikaten yetenekli yazarların çoğunun şair, yani başka dile en zor çevrilen sanatın ustası olmasıdır. Bunun aksine doğa bilimcileri uluslararası alanda takipçi edinmeye başladı; bunun sebebi büyük oranda, yeni bir toplum kurmak isteyen Sovyet yönetiminin, bilimi teşvik edip bundan yararlanmasıydı.

EDEBİYAT, MÜZİK, RESİM

1890'larda olgunluğa erişmiş yazarlar ve ressamlar, edebiyattaki gerçekçiler ve simgeciler, görsel sanatlarda ise "Sanat Dünyası" grubu gibi karma bir yapı meydana getiriyordu. 1910 civarında sahneye yeni dalgalar ya da dalgacıklar çıktı. Şiirde fütürizm, akmeizm ve okuyucular ile eleştirmenlerin ilgisini çekmek için çabalayan başka gruplar gibi yeni akımlar belirdi; Rus balesi ise, hem yeni dans biçimleri hem de İgor Stravinski'nin radikal (görünen) yeni müziğini getirmişti. Yenilik yapma hızı artıkça arttı. Almanya'da çalışan Wassily Kandinski, 1911'e gelindiğinde bütünüyle soyut eserler üretiyordu; Petersburg'da Kazimir Maleviç, "Siyah Kare" adlı eserini 1915'te yarattı. Devrim ve iç savaş, Rus kültürünü ikiye böldü; zamanın pek çok büyük ismi ya yurtdışından dönmedi ya da yurtdışına göç etti; Bolşeviklere çeşitli derecelerde yakınlık duyanlar ise ülkede kaldı. Göçmenler büyük oranda eski tarzlarını sürdürürken, Sovyet Rusya'da durum daha

karmaşıktı. Bazılarına göre yeni düzen, kendi sanatsal devrimleriyle aynı özü taşıyordu; daha radikal düşünceleri benimseyenler de oldu, modernizm ile sosyalist içeriği birleştirmeye çalışanlar da. Yirmilerin sonunda, göçmenlerin yaşlanmasıyla ve sanattaki yeni Sovyet düzeniyle birlikte, yeni bir evre başladı.

1890'ların nesli, sadece yeni fikirlerle değil, yeni çalışma koşullarıyla da yüz yüze gelmişti. Serflerin özgürleşmesinden bu yana Rus yayıncılık sanayisi muazzam oranda genişlemişti ve 1900'a gelindiğinde önde gelen yazarlar, sırf yazdıklarıyla geçinebiliyor, hatta zenginleşebiliyordu. Maksim Gorki bunu başaran ilk yazardı, hem de göz alıcı bir tarzla yapmıştı bu işi. Otobiyografisinde belirttiği gibi, Gorki, küçük ölçekli ticaretle uğraşan bir aileden geliyordu; yazmaya başlayana kadar geçimini gündelik işler yaparak sağlamıştı. Neredeyse berduşa dönen Gorki teknelerde ve kısa süreliğine fabrikalarda çalışarak Volga'yı dolaştı. 1905'e gelindiğinde ise Rusya'nın en fazla kazanan yazarıydı; dünya çapında ünlüydü ve zamanının çoğunu Capri'de ya da Paris'te geçiriyordu. Gorki dönemin sanat akımlarını takip eden bir yazardı; ileride Sovyetler, Gorki'yi "sosyalist gerçekçiliğin" babası saymaya çalışarak bu olguyu bulandıracaktı. Gorki'nin yazıları, sadece çağdaşlarına kıyasla "gerçekçi"ydi, çünkü aynı zamanda kendi dünya görüşünü, bir nevi anarşist isyankârlığı ve güçlü bireylere duyduğu hayranlığı da yansıtıyordu. Avrupalı eleştirmenler ona hemen Nietzsche'nin takipçisi yakıştırması yaptılar; bu yorum doğru olmasa da (Gorki, Nietzsche'yi ilk defa, kendi fikirlerini ve tarzını olgunlaştırdıktan sonra okumuştu), anlaşılabilir bir hataya dayanır. Dinden de çok etkilenen Gorki, resmî Ortodoksluğun değil, halkın yarı putperest ve mistik dini olarak gördüğü bir inanışın hayranıydı. Bu hayranlığı onu Bolşeviklere yakınlaştırdı; çünkü Marksizmi, insanları günahtan arınmaya götürebilecek, bir tür geleceğin dini gibi görüyordu.

1890'larda, Anton Çehov'un oyunları da bir o kadar meşhurdu. Çehov'un büyük şöhreti, gazetelere kısa öyküler yazdığı on yılın ardından gelmişti ve bazı bakımlardan, estetik olarak Tolstoy ile Turgenyev'in nesline daha yakındı. Bununla birlikte tiyatro oyunu yazma konusunda Rusya'nın öncü gücüne dahildi, çünkü oyunlarının sahnelendiği en ünlü salon Moskova Sanat Tiyatrosu'ydu. Moskova Sanat Tiyatrosu, sarayın 1882'de kendi tekelini feshetmesiyle birlikte, İmparatorluk Tiyatrosu dışında Rusya'nın ilk büyük dram tiyatrosu olmuştu. Moskova Sanat Tiyatrosu şahsa ait bir girişimdi, tekstil kralı bir ailenin varisi olan Savva Morozov gibi yerel işadamlarının himayesinde işliyordu. Aynı zamanda, 20. yüzyılın ilk yarısında Rusya'da ve dünyanın büyük kısmında tiyatro

gösterilerine yeni bir şekil vermiş olan Konstantin Stanislavski'nin eserlerinin denendiği ilk büyük laboratuvardı. Stanislavski'nin, oyuncudan rolünü içten yaşamasını talep edişi, 19. yüzyılın (kendi anladığı haliyle) hitabet tarzından yeni bir kopuş-anlamına geliyordu.

Gorki, Çehov ve Stanislavski'nin etkilerini onlarca yıl kaybetmemiş ya da en azından saygı görmüş olmalarının nedeni, simgeciliğin ve birtakım yeni akımların hüküm sürdüğü bir çağın tipik temsilcileri olmamalarıdır. Simgecilerin önde gelen ismi Dmitri Merejkovski'ydi; meslek yaşantısına, bir önceki neslin radikal ve liberal sanat kuramlarının faydacılığına sataştığı bir dizi eleştiri makalesiyle başladı. Katışıksız sanat çağrısı yapıyordu; fakat aslında kendi eserleri, neslinin felsefî ve dinî fikirleriyle dolup taşıyordu. Ele aldığı konular, eski Rus klasiklerinin konularından çok uzaktı; ilk büyük başarısı, ilkçağda Roma'da (*Dönek İulianus*), Leonardo da Vinci'yle birlikte rönesansta ve Büyük Petro döneminde Rusya'da geçen roman üçlemesiydi. Bu romanlarda ana fikir, putperestlik ile Hıristiyanlığın ezeli mücadelesiydi; Petro'yu, imparator İulianus ve Da Vinci geleneğini izleyen bir yeni putperest olarak yansıtmıştı. Günümüzde büyük oranda unutulmuş olan Merejkovski, o nesil için önemli bir şahsiyetti. Genç simgecilerin, özellikle de Aleksandr Blok'un şiirleriyse, daha canlı bir miras bırakmıştır.

Yüzyılın sonunda müzik ve resim de hızla değişti. 1880'lerde kereste tüccarı Mitrofan Belyaev'in hami olarak ortaya çıkışı, Petersburglu müzisyenler için yeni imkânlara kapı araladı. Belyaev konser masraflarını üstlenmekle yetinmiyor, cuma akşamları yeni müziğin icra edildiği bir salon da işletiyordu; daha da önemlisi, Rus müziğini yayımlamak maksadıyla Leipzig'de bir müzik yayın şirketi kurup cömert telif ücretleri de ödedi. Belyaev'in çevresinin çekirdeğini, Beşli'den hayatta kalanlar oluşturuyordu; aslına bakılırsa, Balakirev salona nadiren uğruyordu. Belyaev'in çevresinin zevkleri, özgün Beşli'ninkinden daha genişti: Berlioz ve Liszt hayranlıklarına Wagner'i de eklemişlerdi ve Çaykovski'yi gitgide daha çok benimsiyorlardı. Stasov hâlâ derin saygı görüyor olsa da, en nüfuzluları Rimski-Korsakov'du. İlerleyen zamanlarda, Aleksandr Skriyabin ve Sergey Rahmaninov gibi genç neslin üyeleri bu çevreden gördükleri ilginin faydalarını tadacaklardı. İmparatorluk tiyatrolarının tekelinin sona erişi, Moskova'da milyoner işadamı Savva Mamontov'un hamilik ettiği özel bir opera kumpanyasının kurulmasına olanak tanıdı; bu kumpanya, Rusya'nın en büyük şarkıcısı Fyodor Şalyapin'i bünyesine katmıştı. Mamontov aynı zamanda başta Valentin Serov olmak üzere, bir dizi yenilikçi ressamın da hamisiydi. Fransa'daki izlenimcilerin bakış açısını paylaşan Serov'a göre, resimlerinde ışık en

az konu kadar önemliydi. Bu tür sanat, Gezgincilerden, bunların Rusya manzarasına, halkına ve çelişkilerine duyduğu hayranlıktan keskin bir kopuş anlamına geliyordu.

Petersburg'un sanat ortamı, Sergey Diaghilev'in önderliği altında büyük değişim geçirdi; Diaghilev görsel sanatlar konusunda yayın yapan *Mir İskusstva* (Sanat Dünyası) adlı yeni bir dergiyi perde arkasından yönetiyordu. Bu dergi, teknik bakımından olmasa da konu bakımından devrim öngören çok geniş bir harekete adını vermiştir. Sanat Dünyası ressamlarının, Gezginciler ekolünün eski ressamlarından farklı bir bakışları olsa da, getirdikleri en büyük yenilik, köylü yaşantısını, manzarayı ve aydın portrelerini ele almaktan uzaklaşıp, daha dekoratif iç mekân tasvirlerine, 18. yüzyılda Fransa ya da Rusya'da ilgili geçmişe dönük tablolara ve modelin iç yaşantısı kadar ya da ondan çok, görüntüyü ve tarzı vurgulayan portrelere yönelmeleriydi. Sanat Dünyası akımı aynı zamanda, itkilerini büyük oranda Avrupa ressamlığından almasıyla da bilinir; fakat doğrudan naklettikleri bir Avrupa prototipi söz konusu değildi. Bu akımda, izlenimcilik, Art Nouveau/Jugendstil ve başka Avrupa akımları rol oynamıştır. Sanat Dünyası topluluğunun aynı zamanda rönesans ve 18. yüzyıl gibi geçmişin Avrupa tarzlarına da değer vermesi, Gezgincilerin tavrının tam zıddıydı. Aynı tavrı Rus resmi için de benimsemişlerdi: Diaghilev belki de, 18. yüzyıl Rus portrelerinin değerini ilk keşfeden kişiydi. Rus kamuoyunu eğitmek amacıyla, Finlandiya ve İskandinavya resminden başlayarak, çağdaş Avrupa resmiyle ilgili sergiler düzenlerdi. Hedef, toplumsal meselelerle uğraşmayan ve Rus milliyetini nadiren onaylayan bir ressamlığı teşvik etmekti. Fakat tıpkı yazarlar gibi o dönemin ressamları da henüz katışıksız sanat peşinde değildi. Neredeyse hepsi, görünen âlemin ardında bir nevi gerçeklik arıyor ve bunu, mistisizmde, teosofide,* medyumlarla münasebetlerinde, bazen de Ortodoks Hıristiyanlıkta buluyorlardı. Aynı zamanda epey bir kültürel karamsarlık ve her şeyin sona erdiğine dair bir anlayış da yansıtıyorlardı. *Sanat Dünyası* ressamı Aleksandr Benois'nın 1898'de yayımlamış olduğu Rusya sanat tarihçesi, sanatın artık sona yaklaştığı, ya insanlık içindeki mevcudiyetinin sona ereceği ya da bunun yerini dinî fikirlere hizmet eden sanatın alacağı hükmüyle sona eriyordu.

Sanat âleminde bu gelişmeler yaşanırken, 1905 Devrimi gerçekleşti. Sanat dünyası bu hadiselere farklı tepkiler verdi; fakat sanatçıların

* İnsanın sezgisel ve içsel deneyimlerle ede ettiği düşünülen Tanrıya ilişkin dolaysız derin bilgi anlamına gelen teosofi, köken olarak ilkçağa kadar dayansa da, özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda taraftar bulan mistik bir din felsefesi akımıydı —*çev.notu.*

çoğu, çarlık rejimine yakınlık duymuyordu. 1905'te sadece, halkın siyasi temsili ve işçiler ile köylülerin toplumsal durumu gibi genel meseleler söz konusu değildi; çünkü sanatçılar da, devletin dayattığı çeşitli engeller ve tekellerden de bunalmıştı. Yazarların mali durumu iyiydi, ama hâlâ devlet sansürüyle boğuşuyorlardı. Tolstoy'un son büyük romanı *Diriliş*, Rusya'da yayımlanamamış ve teksir makinesiyle çoğaltılarak öğrenciler arasında elden ele dolaştırılmıştı. Büyük tiyatrolar, Saray Bakanlığı'nın idaresindeydi; bunların kapasitesi ile repertuvarı, büyük şehirlerdeki izleyicilerin beklentilerinin çok gerisindeydi. Petersburg'da devletin desteklediği tek orkestra, yani geleceğin Petrograd/Leningrad/Petersburg Filarmoni Orkestrası'nın atası hâlâ teknik olarak Çar'ın şahsi orkestrasıydı; o da ancak 1882'de kurulmuştu. Önceki on yıllık dönemlerde Rus sanat yaşamı, müziği ve resmi açısından kaçınılmaz olan Çarlık himayesine artık gerek duyulmuyordu, hatta bu ilişki bir yük olarak görülüyordu.

Dolayısıyla, 1906'da Devlet Duması'nın kurulması ve bunun ardından sansürün gevşemesi, yazarlar ve ressamlar arasında epey onay gördü ve bunlar, fırsattan yararlanmakta gecikmedi. Edebiyatta büsbütün yeni bir konu boy gösterdi: Cinselliği açıkça işleyen ilk romanlar ve Ortodoks Kilisesinin artık savuşturamadığı her türlü aykırı dinî kavramla ilgili kitaplar. Petersburg ve Moskova kısa sürede, kültürel etkinliğin daha geleneksel mevkilerinin yanı sıra, genel halkın yanında edebiyatın ve sanatın öncü ışıklarını da cezbeden bir kafe ve kabare kültürü inşa etti. Cinsellikte ve giyimde çeşitli deneyleri içeren bohem yaşam tarzı giderek moda haline geldi. Bazı yazarlar, züppe kıyafetleriyle ve saç tarzlarıyla kendilerine özgü görüntülere büründü ya da sanatsal bir görüntü çizmeye çalıştı. Seçkin görünmek için seçtiği şık takım elbiseleriyle ve gümüşe boyadığı zülüfleriyle Sergey Diaghilev, onlara öncülük etmişti.

Rus işadamları zenginleştikçe, şahısların hamilik etmesi kolaylaştı ve kişisel hamiler bollaştı. 1909'dan sonra Sergey Kussevitski'nin şefliğinde Moskova'da konser veren özel orkestra, Rusya'da başarı yakalayan ilk orkestraydı. (1920'de yurtdışına göçen Kussevitski uzun süre Boston Senfoni Orkestrası'nın şefliğini yaptı; ayrıca Tanglewood Festivali'nin kurucusudur.) Şahsa ait dans kumpanyalarının en ünlü örneği, Diaghilev'in Rus Balesi adlı topluluğuydu; bu kumpanya, 1909'da Paris'te ilk temsilini verdi. Ertesi sene kumpanya, İgor Stravinsky'nin *Ateş Kuşu* adlı balesinin ilk temsilini ve 1913'te daha da devrimci olan *Bahar Ayini* balesini sundu. *Bahar Ayini*, uyumsuz seslerle bir curcu na yaratıyor, baş dansçı Vaslav Nijinski'nin harika yorumuyla pagan cinselliği ile coşkusunu açıkça yüceltiyordu. Stravinski, Rus müziği-

nin öncüsüydü, fakat başka önemli isimler de mevcuttu. Eski nesilden Rimski-Korsakov, 1910'da ölene dek üretmeyi sürdürdü; daha genç müzisyenler arasında Sergey Rahmaninov ile Sergey Prokofyev farklı yollardan şöhrete ulaştı: Rahmaninov, zengin neo-romantizmiyle ünlenirken, Prokofyev neo-klasizmin ironisine ve keskinliğine doğru yol alıyordu. Sadece Diaghilev değil, pek çok başka müzisyen de Paris'i ve Berlin'i mesken tuttu; çünkü gerekli kaynaklara sahip Petersburg tiyatroları ve orkestraları, çoğunlukla yeni müzik ve gösteri tarzlarını desteklemeyecek kadar muhafazakârdı.

Ressamların ilerleyişi de çok hızlıydı. Münih'teki Kandinski'nin Rus meslektaşları üzerinde kısıtlı etkisi olmuştu, fakat Rusya'da resim çok çabuk evrim geçirdi. Özellikle Moskova'da, kübizmin ve Rus halk sanatının etkisi altındaki kimi topluluklarda ("Karo Oğlanı" ve "Eşeğin Kuyruğu") yer alan genç ressamlar, gerçekçi teknikten kesin olarak ayrılmaya başladı. Bunların en yeteneklilerinden olan Kazimir Maleviç bütünüyle soyutlamaya yöneldi, ünlü "Siyah Kare"yi ve temsille ilişkisi bulunmayan öteki eserlerini resmetti. Maleviç'in ortaya attığı suprematizm kavramına göre sanatçı, geometrik şekillerle iş görmeli, dünyanın görünüşünün ardında saklı gerçekliğin anahtarına vakıf olmalıydı. Arkadaşlarından pek azı onun izinden gitmiş olsa da, Marc Chagall gibi ressamları bu ortam yaratmıştır.

1905'ten sonrası, yazarlar bakımından da aynı oranda değişim coşkusuyla dolu geçti. Yeni nesir yazarlarının en önemlisi Andrey Belıy, devrim döneminde Petersburg'u ele alan fantazmagorisini, yani *Petersburg* adlı romanını 1913'te neşretti. Belıy, başka bakımlardan da döneminin simgesiydi, çünkü Rudolf Steiner'in ortaya koymuş olduğu "antroposofi"nin* üstadıydı ve vaktinin büyük kısmını, Steiner'in İsviçre'deki merkezinde geçiriyordu. Şairler daha da faal ve kavgacıydı, her sene yeni bir topluluk kuruluyor ve manifesto yayınlıyordu. Petersburg'daki Akmeistler, Sokak Köpeği kafesinde buluşup "Dionysosçu" simgecilere karşı Apolloncu berraklığı savunuyordu. Çoğu pek genç olan bu sanatçıların en çarpıcı eserleri, tıpkı en büyük yazarları olan şair Anna Ahmatova'nın durumunda olduğu gibi, çok sonra geldi. Bir süre sonra, başlığı içeriğine uygun bir manifesto yayımlayan fütüristler ortaya çıktı: "Halk Beğenisinin Suratına Bir Şamar." Fütüristler, dünyaya dair değerlendirmelerinde Simgeciler kadar felaket tellallığı yapıyor, fakat yaklaşan kargaşaya daha olumlu bir gözle bakıyorlardı. Teknolojiye

* İnsan zihninin, tinsel evrenle ilişkiye geçebilme yeteneğine sahip olduğu kabulüne dayalı felsefe —*çev.notu.*

hayrandılar ve eski sanat biçimlerinin sona ermesini, özgürleştirici bir unsur sayıyorlardı. Fütüristlerin en önemli temsilcisi olan şair Vladimir Mayakovski, sadece sanat devrimcisi değil, gerçek hayatta da devrimciydi. Daha önce Bolşevik partide çalışmıştı ve 1917'den sonra Kızılların en ünlü şair sözcüsü olacaktı.

Mayakovski'nin Marksizme gönül vermesi, yazarlar ile sanatçılar arasında da, bütün olarak aydınlar çevresinde de olağandışı bir durumdu. Bununla birlikte, Petersburg ve Moskova'daki sanat öncüleri dışında kalan aydınlar, 19. yüzyılın eski ülkülerine, siyasette liberalizme, nadiren halkçı sosyalizme ve bunun sanat yasalarına bağlı kaldı. Turgenyev'i, Merejkovski'ye ya da Belıy'a yeğliyorlardı ve şairlerin çok azı, Petersburg kafelerinin düşük yoğunluklu ortamından kopup taşra okuyucusuna ulaşmayı başarabiliyordu. Savaş çıktığında, yazarların çoğu, ülkenin ve aydınların genel tepkisine uyup savaş uğraşına destek vermiştir. Devrim ise başka bir meseleydi. 1917'ye gelindiğinde çoğu, savaşın büyük oranda başarısızlıkla sonuçlanacağını fark etmişti ve Çar'ın tahttan düşmesinden mutluydular ama siyasetle yakından ilgilenmiyor, hatta başta bundan kaçıyorlardı. Bolşevikler için şevkle çalışmış olan Mayakovski'ye karşılık, besteci Profokyev tipik bir örnektir: En verimli yıllarından biri olan 1917'de, etrafında cereyan eden karışıklıklarla hiç alakası olmayan büyük eserlerini yaratmıştır. Sanatçıların ve yazarların çoğu, tıpkı aydınlar gibi, Bolşevik Devrimi'ne düşmanca yaklaştı; fakat iç savaşın çıkışı ve Petrograd'ın iktisadi çöküşü onları belli kararlar almaya zorlayacaktı.

Bolşeviklere verdikleri tepki ne olursa olsun, yazarlara ve sanatçılara göre Rus Devrimi, Lenin ile yoldaşlarının iktidarı ele geçirmesinden ziyade, temel ve topyekûn bir kargaşaydı; ayrıca kaosa ve anarşiye sürüklenişti. Onların nazarında Rusya, Karışıklık Dönemine geri dönmüş, Büyük Petro'yla birlikte edinilmiş bütün uygarlık pırıltısı, halkın öfkesinin ve şiddetinin kitlesel olarak patlamasıyla darmadağın olmuştu. Pek çoğu, artık Deccalın hüküm sürdüğünü düşünüyordu.

Bolşevik oluşumuna değilse de devrime sıcak bakan yazar sayısı çok azdı. Aleksandr Blok'un en ünlü şiiri olan "On İki" (1918), Petrograd'da kara kışta yaşanan anarşiyi ve şiddeti betimler; fakat yarı yarıya boşalmış sokaklarda uygun adım yürüyen, işçi sınıfından on iki Kızıl Muhafız, önderleri İsa Mesih'i takip ediyordur. Bütünüyle Bolşeviklerin tarafında olan Vladimir Mayakovski ise, iç savaş yıllarını sadece şiir yazarak değil, aynı zamanda halkı kışkırtacak yazılar kaleme alıp siyasi posterler için resim çizerek de geçirdi. Gelecekten çizgiler taşıyan şık kıyafetlerini çıkarıp proleterlerinkine benzer giysiler giymeye ve kafasını kazıtma-

ya başladı. Şiirinde kitleleri kahramanlaştırmaya çalıştı; en ünlü şiiri "150.000.000" şöyle başlar:

> Bu destan ustasının adı 150.000.000.
> Kurşun – ritim.
> Kafiye – bina bina ateşten.
> 150.000.000 benim dudaklarımla konuşuyor... [İngilizceye çeviren E. J. Brown]*

Bazı ressamlar ve sanatçılar da Kızıllar için çalışıyor, 1 Mayıs geçit törenleri ve öbür Bolşevik törenleri için devasa modernist süslemeler yapıyordu. Fakat çoğu yazar ve sanatçı, olan bitene karışmamış ya da Beyazların galip gelmesini ummuştu. Pek çoğu güneye, Beyazların işgali altındaki topraklara gitti. Kızıllar, Beyazların ordularını ülkeden def edince, aydınların büyük kısmı Beyazlar gibi ülkeden kaçtı, Berlin ve Paris sürgününde bir Rus kültürü yaratıldı.

Müzisyenler, dansçılar ve kimi ressamlar için, Batı Avrupa'ya ya da Amerika'ya taşınmak, yeni bir meslek yaşantısının başlangıcıydı. Verdiği konserlerden çok para kazanan Rahmaninov, Rus göçmenlere destek olmuş, İgor Sikorski'nin Connecticut'taki hava taşıtı fabrikasına katkıda bulunmuştu. Prokofyev, büyük şarkıcı Fyodor Şalyapin ve Rus Balesi kumpanyasının dansçıları, dünyanın her yerinde sahneye çıktı. Rus Balesi kumpanyası Diaghilev'in 1929'daki ölümünden sonra dağılmış olsa da, pek çok faal dansçıyla ve Amerika'da George Balanchine'in çalışmalarıyla dünya balesine bir miras bırakmıştı. Bununla birlikte, yazarlar için, yurtdışına göç büyük ölçüde felaket oldu. Rus okuyucusuna bel bağlayan yazarların Rusya'yla bağı kesildi; 20'lerin ilk yarısından itibaren eserleri Rusya'da basılamadı ve yasal kitap pazarından kalktı. Rus göçmenler, Paris'te ve başka yerlerde şirketler, dergiler, gazeteler kurdu ama okur kitleleri nispeten dardı; Batıdaki Ruslarla ve Rusça konuşan sürgünlerle sınırlıydı. Bununla birlikte, özellikle de ilk yıllarda kayda değer eserler yaratabilenler olmuştur. Şair Marina Svetayeva, devrim boyunca şiir yazdı, 1921'de Paris'e geldikten sonra yaklaşık 1925'e dek pek çok şiir yayımlattı. Eski yazarlar da başlarda pek çok eser üretti, fakat okuyucu yokluğu kısa süre içinde kendini belli etti. Batılı yayıncılar, seçilmiş birkaç eser dışında hiçbirini çevirtmeye yanaşmıyordu; İvan Bunin'in 1933'te aldığı Nobel ödülü bile, geç dönem göçmen edebiyatına karşı bir ilgi yaratmamıştır.

Göçle birlikte Avrasyacılık gibi yeni düşünsel akımlar doğdu; buna göre Rusya gerçekten Avrupalı değil, örneğin Moğol İmparatorluğu'nun

* Türkçesi: *150 000 000*, çev. Gültekin Emre, Kızılırmak Yayınevi, s 10.

temsil ettiği ayrı bir "Avrasya" medeniyetinin parçasıdır. Başka küçük gruplar yeni din felsefeleri geliştirdi ya da faşizme kaydı. Lev Tolstoy'un uzaktan akrabası yazar (Kont) Aleksey Tolstoy gibi kimileri Sovyetlerle barışıp memlekete döndü. Prokofyev 1935'te döndü. 1920'den sonra hem Sovyetlerle hem de göçenlerle mesafeli bir ilişkisi olan Maksim Gorki, 1932'de memlekete dönüp Sovyet edebiyat dünyasının ana şahsiyeti oldu. Öbürleri bu kadar şanslı değildi: Svetayeva, döndükten sonra 1941'de intihar etti.

KÜLTÜR VE NEP

NEP yıllarında yurtdışındaki göçmen yazarların ve sanatçıların kaderi, anavatanlarıyla gitgide ayrışmaya başladı; çünkü yeni SSCB'nin kültür dünyasında yeni sanat akımları ve yeni isimler filizleniyordu. İlk yıllarda Bolşeviklerin sanatla ilgili kesin bir tutumu yoktu. İç Savaş sırasında, partideki kimi radikaller, Proletkult adıyla bilinen Proleterya Kültür-Eğitim Örgütlerini kurdu; bu kurumlar, işçilere radikal estetik kavramlarla şiir yazıp resim yapmayı öğretmek amacıyla çeşitli okulları bir araya getiriyordu. Sanatta doğru proleter çizgisini temsil ettikleri iddiasının yanlış olduğuna inanan Lenin ve Troçki, Proletkult'a kuşkuyla yaklaşıyordu. Bolşevik önderliği aynı zamanda modernist sanata da büyük ölçüde kuşkuyla yaklaşıyordu; örneğin Lenin, Mayakovski'nin eserlerini fazla sayıda bastığı için Eğitim Komiseri Anatoli Lunaçarski'ye sitem etmişti. Bu şiirler, içeriği ne olursa olsun, nitelikleriyle Lenin'i etkileyememişti; dolayısıyla Lenin, paranın başka yere harcanmasının daha hayırlı olacağını düşünmüştü.

İç savaşın müzik ve tiyatro üzerinde yıkıcı bir etkisi oldu; bunun sebebi, tiyatroları sadece en asgari düzeyde işletecek kadar para olmasıydı. İmparatorluk Bale Okulu kapandı ve 1920'lerin ilk yarısına kadar çeşitli dönemlerde bale ve opera binaları kapalı kaldı. Orkestralar da benzer bir kadere uğradı. NEP'le ve Sovyet ekonomisinin canlanmasıyla birlikte, Sovyet hükümeti eski tiyatroları ve orkestraları başka adlarla yavaş yavaş yeniden açtı; NEP ekonomisi ve sanat konusunda belirli bir parti çizgisinin olmayışı ise, pek çok küçük bale kumpanyasının ve çeşitli tiyatro türlerinin vücut bulması sonucunu getirdi. Enstrümantal müziğin durumu daha iyiydi, çünkü konservatuvarlar eski kadrolarını büyük oranda korudu ve yepyeni bir besteci nesli yarattı. 1920'lerin sonuna gelindiğinde Dmitri Şostakoviç, hem "ciddi" besteleriyle hem de film müzikleriyle isim yapmıştı. En yenilikçi diyebileceğimiz tiyatro,

1922'de Moskova'da Vsevolod Meyerhold önderliğinde kuruldu. Meyerhold bu işe Moskova Sanat Tiyatrosu'nda Stanislavski'nin yanında başlamıştı, fakat 1917'de ustasının fikirlerini reddetmiş, kendi oyunculuk kuramını ve "biyomekanik" diye nitelediği oyunculuk tarzını geliştirmişti. Buna göre oyuncu, doğallık peşinde koşmamalı, mümkün mertebe en dışavurumcu gösteri için bedeninden ve sesinden faydalanmalı, izleyiciyi daha fazla etkileyecek "gayritabii" bir tarzla meramını anlatmalıydı. Meyerhold'un, o sıralar şekillenmekte olan yeni sanat biçimi sinema üzerinde de güçlü bir tesiri oldu. *Potemkin Zırhlısı* gibi tarihsel konuları ele alan şaheserlere imza atan Sergey Ayzenştayn, 1920'lerde yönetmenlik hayatının henüz başındaydı. Oyuncuların, Meyerhold'un kuramlarını yansıttığı filmin genel yapısı, Ayzenştayn'ın montaj tekniğinin ürünüydü; yönetmen, ele aldığı estetik ve siyasi konuları seyircinin yüzüne çarpmak için kesintili sahnelerden faydalanmıştı. Bu, kendi döneminde Hollywood'da ve öteki filmlerde hikâye anlatmak için yararlanılan görsel süreklilik tekniğinden köklü bir kopuş anlamına geliyordu. Ayzenşayn'ın getirdiği yeniliklerin Sovyet yetkililerini kaygılandırmadığı anlaşılıyor; onlara göre film, bazı bakımlardan mükemmel sanat biçimiydi: Kitlelere hitap ediyordu, en son teknolojiyi temel alıyordu, çoğaltılması kolaydı, tiyatro sahnesinden daha ucuzdu ve kolayca taşınabiliyordu. Aynı zamanda, Ayzenştayn'ın ve başka yönetmenlerin kanıtladığı gibi, filmleri, siyasi mesajlara uyarlamak da daha kolaydı. Lenin de sürekli tekrarlanan bir yorumunda bu sempatiyi yansıtır: "Tüm sanatlar içinde bizim için en önemlisi sinemadır." Sovyet yetkilileri, kültür daireleri aracılığıyla filmlere mali kaynak sağladı, fakat eldeki kaynaklar çok sayıda film üretmeye yetmiyordu. NEP çağında gösterilen filmlerin çoğu, aslında ithal Hollywood filmleriydi.

İç savaşın sona ermesiyle, yayıncılık da canlandı; NEP yıllarında pek çok özel yayıncı, devlete bağlı yayıncıların ürünlerini takviye etti. Fakat geçmişin zengin sanat dünyası yeniden yaratılamadı. NEP döneminde kafeler, devrim öncesi prototiplerinin şıklığından ve canlılığından yoksundu, üstelik devlet yayıncıları pek iyi ödeme yapmıyordu. Genç Şostakoviç sinema salonlarında sessiz filmler için piyano çalarak geçimini sağlayabilmişti. Sanat yaşamının ekonomisi, sanatçıların uğraşması gereken meselelerden sadece biriydi; çünkü sanatçılar, aydınlar çevresine yönelik Sovyet siyasetinin yarattığı belirsizlikle de başa çıkmak zorundaydı. Bu siyaset, bir yandan aydınların değerinin farkındayken, bir yandan da bu kesimden kuşku duyuyordu. Ayrıca partinin, sanat hakkında söyleyecek çok az şeyi vardı. Açıkça Sovyet karşıtı olan eserlerin yayımlanmasına izin verilmiyordu; göçmen yazarların eserleri

de, kitapçıların raflarından yavaş yavaş çekildi. Yine de parti, 1925'e dek edebiyat hakkında tek bir demeç bile vermedi; üstelik o yıl verilen demeç de pek olumlu tavsiyeler içermiyordu. Bu demecin ana fikrine göre, parti, "proleter" yazarlara ve köylü kesiminden yazarlara yardımcı olup onları teşvik etmeliydi; fakat aynı zamanda "yol arkadaşlarına" (aslen Troçki'nin ifadesidir), yani aydınlar çevresine mensup olup yeni düzene az çok yakınlık duyan ya da en azından tarafsız yaklaşan yazarlara da hoşgörü göstermeliydi. Parti eleştirmenleri, "yol arkadaşlarının" Bolşevik dünya görüşünü bütünüyle benimseyip ifade etmesini beklememeliydi. Partinin yazarlarla ilgili görüşü, bir bakıma eski aydınlar çevresine mensup mühendislerle ya da devlet memurlarıyla ilgili görüşüne benziyordu. Bu on yılın sonuna dek parti, o insanların vasıflarından yararlanmış, yavaş yavaş partiye ve amaçlarına daha fazla yakınlık duymalarını istediğini gösteren bir tutum sergilemişti.

Tüm bu farklı unsurların sonucunda, yayın organlarında çeşit çeşit yazı yayımlandı; bunların pek çoğu, dil, üslup ve anlatım tekniği bakımından yenilikçiydi. "Proleter" yazarlar bile, argoyla, yerel lehçelerle, müstehcenlikle dolu bir dille yazıyordu; bu dil, eserlerin 1930'lardan sonra yapılan tekrar baskılarından çıkarılacaktı. Kimi proleterler, iç savaştaki fedakârlıklarla ve kahramanlıklarla ilgili öyküler kaleme alırken, savaşın dehşetini betimlemede bir parça çekingen davrandılar; diğerleri ise fabrikalardaki işçi sınıfı hakkında yazıp, Sovyet sanayisinin yeniden inşasını ve işçiler etrafında şekillenen yeni hayat biçimlerini nakletti. Fakat gerçekten proleter olan çok fazla yazar yoktu ve zamanın edebiyatı büyük oranda Sovyet kent hayatının yarı-suçlu çeperleri, aydınların ve parti yetkililerinin kişisel ve özel yaşamlarındaki karmaşıklıklar gibi, gündelik yaşamın çeşitliliğinden unsurlar sunuyordu. Bu arada pek çok yazar, çeşitli hizipler arasındaki sert tartışmalarda vakit harcarken, az sayıda yazar kalıcı eserler üretebildi. 1921'de *Kız Kardeşimin Yaşamı* başlıklı bir şiir derlemesi yayımlayan Boris Pasternak, büyük şair koltuğuna oturdu. 1926'da İsaak Babel'in *Kızıl Süvariler* adlı kitabı, amansız dürüstlüğüyle, iç savaşa dair tüm betimlemelerin tepesine yerleşti. NEP çağının marjinal kişilikleriyle ilgili öyküler, 1928'de İlf ile Petrov'un (İlya İlf ve Yevgeni Petrov) *On İki Sandalye* kitabıyla zirvesine ulaştı; bu kitabın hilebaz kahramanı Ostap Bender, Sovyet ve Rus folkloruna girmiştir. Fakat kimi yazarlar için kitap yayımlamak imkânsızdı: Anna Ahmatova'nın eserleri 1925'ten 1940'a dek yayımlanmadı; Mihail Bulgakov ise, yirmili yılların ortasından itibaren zorluklar yaşamaya başladı. Bulgakov'un iç savaş dönemini işlediği "Türbinler Günü" adlı tiyatro oyunu, Beyazların davası konusunda kaba saba bir düşmanlık sergilemek yerine üstü kapalı

bir övgü içerdiğinden, defalarca yasaklandı ve nihayet repertuvarda artık yer almadığı 1960'larda sahnelenmesine izin verildi. Bulgakov'un diğer eserleriyse tümüyle yasaklandı. Yurtdışına göç etme izni verilen yazarlardan Yevgeni Zamyatin'in ütopya karşıtı bir toplumu anlattığı *Biz* kitabı, Aldous Huxley ile George Orwell'e ilham verecekti.

Edebiyat ve sanat açısından 1920'ler pek çok bakımdan gümüş çağın yeni koşullar altında devamıydı. Mesela Mayakovski, Pasternak, Meyerhold, Prokofyev gibi 20'lerin önemli seslerinden pek çoğu, 1917'den önce de yetkin sanatçılardı ve 1920'den sonra olgunluğa erişen genç nesil, devrim öncesi yılların kültüründen muazzam etkilenmişti. Kimi genç "proleter" yazarlar, yeni konuları kaleme alırken kafalarının bir yerinde Belıy'ı ya da Blok'u muhafaza ediyordu. Sayısız edebiyat ya da sanat platformu ve topluluğu, gümüş çağın sanat yaşamına ait bazı örgütlenme biçimlerini NEP döneminin sonuna kadar korudu.

DOĞA BİLİMLERİ

Doğa bilimleri ise, devrimle birlikte daha temel bir kırılma yaşadı; fakat bu kırılma düşünsel değil kurumsal düzlemdeydi. Devrimden önceki yıllar, Rus bilimi için değişim yılları olmuştu; muhtemelen en önemli yenilik, Maliye Bakanlığı uhdesinde yeni mühendislik okullarının açılmasıydı. Bu teknik okullar hem büyük gereksinim duyulan mühendisleri yetiştiriyor, hem de eğitim bakanlığının idaresindeki üniversitelerinki kadar muhafazakâr olmayan bir müfredat izliyordu. Üniversiteler, bilimsel eğitimin merkezine kimyayı yerleştirirken, bu teknik okullar hızla değişen ve büyüyen fizik gibi disiplinlere açıktı. Teknik enstitülerin kapıları topluma daha açıktı. İş dünyasıyla bağları vardı ve öğrenci kabulünde fazla kısıtlayıcı değillerdi. Bu koşullar sayesinde Abram Yoffe gibi Yahudi bir öğrenci Petersburg Teknoloji Enstitüsü'nü bitirdi, Almanya'da öğrenim gördü ve Vitte'nin yaratmış olduğu Petersburg Politeknik Enstitüsü'nde fizikçi olarak işe başladı. Yoffe'nin 1906'dan devrime kadar enstitüde geçirdiği yıllar, gelecekteki Sovyet fiziğinin kuluçka dönemi oldu; çünkü Yoffe örgütleme yeteneğini ve fikrî önderliğini göstermeye burada başladı. Yine de bütün olarak bilim alanında koşullar pek iç açıcı değildi. Moskova Üniversitesi ve Kiev Politeknik Enstitüsü bilim kürsülerinin büyük kısmı, Eğitim Bakanı Kasso'nun öğrenci toplantılarını (Tolstoy için bir anma toplantısı düzenlenecekti) yasadışı biçimde bastırması sonucu istifa edince, fizik bilimi büyük bir darbe almış oldu. Bilim adamlarının girebileceği birkaç kurum daha vardı; bazılarıy-

sa Petersburg Bilimler Akademisi'nde kendini yuvasında hissetmiştir. Protestocular arasında başarıyı yakalamış birkaç kişiden biri, ekoloji biliminin kurucularından, jeokimyacı Vladimir Vernadski'ydi. Vernadski, Akademi'de kendine bir yer bulabilmişti.

Bilim adamları için laboratuvar teçhizatı ve boş alan elzem bir meseleydi, ama maalesef çoğu devlet dairesi bunu öncelik saymıyordu. Devrim öncesinde Rus bilim laboratuvarları ve araştırma merkezleri, çoğunlukla bakanlıklar ya da devlet daireleri içinde küçük şubelerdi, mesela maliye bakanlığı içindeki ziraat dairesi ya da toplar için nişangâh üretmek türünde sorunları ele alan, savaş bakanlığının küçük araştırma laboratuvarları gibi. Bilimin büyük kısmı üniversite bölümlerinde yapılıyordu ve maliyetini şahısların karşıladığı laboratuvarların sayısı kıttı. Aslında bilim bütün dünyada devlet desteğine bağlıydı; fakat Rusya hâlâ Almanya'dakine ya da Fransa'dakine benzer tesisler kuramayacak kadar yoksul ve geriydi. Ancak, mesela fizyolog İvan Pavlov'un Petersburg Deneysel Fizyoloji İmparatorluk Enstitüsü'ndeki laboratuvarı gibi istisnalar da yok değildi; bu laboratuvara hem devlet ödenek sağlıyordu, hem de aristokratlar ve hamiler bağışta bulunuyordu; bunların başında, Çar'ın general rütbeli akrabası Prens A. P. Oldenburgski geliyordu. Pavlov, koşullandırılmış refleksler üzerine deneyler yürütürken, bu laboratuvar ilaç üretiyordu. Çoğu bilim adamı bu tür tesislerden yoksundu ve bu sorunlar Birinci Dünya Savaşı sırasında doruğa ulaştı; Rusya'nın teknolojik geri kalmışlığı, savaşta uğradığı yenilgilerde önemli rol oynamıştı. Bilim camiası monarşi yanlısı olmasa da vatanseverdi; 1915'te Bilimler Akademisi, "verimli doğal kuvvetler araştırmaları" için bir komisyon kurdu; bu komisyonun, Rus imparatorluğuna savaşta ve sanayide yararlı olacak doğal kaynakları etüt etmesi hedefleniyordu. Sonuçta muazzam miktarda veri biriktirildi; bu veriler, 1917'den sonra yeni rejim tarafından kullanılacaktı.

Yeni Bolşevik hükümeti, Rus biliminde devrim başlattı. Bolşeviklere göre doğa bilimleri, ütopya kurma projesinde merkezî bir yere sahipti. Kendi ideolojileri Marksizmi sadece siyasi bakış açısı değil, bir bilim olarak görüyorlardı. Onlara göre Marksizm, insan toplumunun gelişiminin özelliklerine ve kanunlarına dair nesnel gerçeklik taşıyan bir açıklamaydı. Doğa bilimleri bilgisinin, insanları Marksizm hakikatine ikna edeceğine inanıyorlardı; çünkü Marksizm, bilimsel yöntem bilgisi sunacaktı. Daha pratik faydaları da vardı. Bilimsel bilginin yaygınlaşması, dinle mücadelede önemli bir araç olacaktı; bu, Bolşevik partinin ilk yıllarındaki önceliklerinden biriydi. Fakat daha önemlisi, bilimin teknoloji için kilit unsur olduğuna ve yeni kurulmuş olan Sovyetler Birliği'nin modern bir

devlet ve toplum olmak için teknolojiye ihtiyaç duyduğuna inanıyorlardı.

En baştan itibaren, Bolşevikler bilime ve bilimcilere, eski aydınların başka kesimlerine kıyasla çok farklı muamele etti. Sovyetler, üniversite eğitiminden büyük oranda ayrı, devletin finanse ettiği, büyük ölçekli kurumları yeğliyordu ve 1917 öncesinde eğitim bakanlığının muhafazakârlığı ve kısıtlı kaynakları yüzünden hüsrana uğramış olan bilimcilerin çoğu aynı yapıdan yanaydı. Dolayısıyla, iç savaşın yeni başladığı 1918'de, Sovyet hükümeti, ileride Leningrad Fizik-Teknik Enstitüsü diye anılacak kurumu Abram Yoffe yönetiminde faaliyete geçirdi. İç savaş sona erdiğinde, Yoffe'nin enstitüsüne bir dizi bina tahsis edildi ve yeni laboratuvarlar açılması için bağışta bulunuldu; oysa bu dönemde devletin elinde neredeyse hiç kaynak kalmamıştı ve Rusya'nın iç bölgeleri açlıktan kırılıyordu. Keza, eski Ziraat Dairesi'nin küçük bir laboratuvarı olan Uygulamalı Botanik Dairesi de, botanikçi ve genetikçi Nikolay Vavilov yönetiminde Bütün Birlik Tarım Bilimleri Akademisi'ne dönüştü.

Sovyet hükümeti, bu oldukça gelişmiş kurumlar için masraftan kaçmıyordu. Vavilov'un enstitüsü, Leningrad'ın merkezindeki Aziz İsak Meydanında bulunan, çar zamanının Devlet Mülkleri Bakanlığı'nın eski malikânesine taşındı; seraları ve araştırma tesisleri ise eski rejimin el konulmuş mülklerinde, Çarskoye Selo'daydı (1920'lerde Detskoye Selo, daha sonra Puşkin adlarını aldı). Daha da önemlisi, Vavilov, bilimsel literatürü taramak, teçhizat ve araştırma tohumu toplamak üzere Avrupa'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderildi. ABD'de pek çok yeri dolaştı, Luther Burbank'le tanıştı ve Amerikan üniversitelerinde konuşmalar yaptı; bunların hepsinin masrafını da Sovyet hükümeti üstlendi. Yoffe'nin ve diğer fizikçilerin durumu da en az bu kadar iyiydi. Yoffe, 1920-21'de Avrupa'ya benzer bir yolculuk yaptı; fizik enstitüsü öğrencilerinin, İngiltere'nin Cambridge Üniversitesi'nde Ernest Rutherford'la ya da Almanya'da zamanın önde gelen fizikçileriyle çalışmasına izin veriliyordu, hatta öğrenciler devlet tarafından teşvik ediliyordu. 20. yüzyılın başında, hızla değişim geçiren fizik dünyasında bu temasların kurulması elzemdi ve bu hamleler pek çok Sovyet fizikçisinin uluslararası itibar kazanmasını sağladı. Sovyet fizikçileri çalışmalarını, 1933'e kadar dünyada fizik araştırmalarının önde gelen çıkış kanalı sayılan Almanca *Annalen der Physik* [Fizik Yıllıkları] dergisinde yayımlıyordu. Vladimir Vernadski, devrimden önce Kadet partisinde yer almış olmasına rağmen, Sovyet yetkililerinin tam onayıyla 1920'lerde Paris'e gidip, birkaç yıl boyunca orada çalıştı. Sovyet hükümeti, pek çok gereksinimin ve isteğin NEP piyasasından karşıladığı 1920'lerde bile bilimcilere standartların üstünde barınma imkânı ve tüketim mallarına erişim sağlayan

bir sistem yaratmıştı. Açıkça Sovyet karşıtı olan Pavlov, 1925'te Bilimler Akademisi'nin yeni kurulan Fizyoloji Enstitüsü'nün başına atandı.

1920'lerde bilim kurumlarını yakından gözetip finanse eden çeşitli devlet daireleri mevcuttu. Kimi kurumlar, Rusya cumhuriyeti Eğitim Komiserliği'nce desteklenirken, fizik bilimleri zamanla Yüksek Ekonomi Konseyi'nin sanayi komiserliklerinin idaresi altına girdi. Biyoloji, Sağlık Komiserliği'nin ya da Rusya Ziraat Komiserliği'nin görev kapsamındaydı. Burada amaç, teori ile pratiği birleştirmekti; bu fikir, Marksist düşüncede merkezî bir konumda olmasının yanında, Devrim arifesinde Rusya'nın geri kalmışlığını yenebilmesi için kendi uzmanlıklarına ihtiyaç duyduğunu düşünen pek çok bilimci arasında da revaçtaydı. Leningrad Fizik-Teknik Enstitüsü'nün pek çok sanayi temsilcisiyle sözleşmesi vardı; uzun mesafeli elektrik kablolarının yalıtımına ilişkin uzun soluklu ama nihayetinde başarısızlıkla sonuçlanmış araştırma da buna dahildir. Başarılı olsun olmasın bu sözleşmelerle, ilave mali kaynak temin ediliyor ve bilimsel araştırmaların yararlılığı parti önderliğine ispatlanıyordu. Parti yetkilileri, bilimcilerin Bolşevik olmadığının pekâlâ farkındaydı. Ülkeyi modernleştirmek için, önderliği ne meşrepten olursa olsun yeni devlete yardımcı olmaları gerektiğine inanan pek çok bilimci Marksist değildi. Hedeflerin ayrı oluşu o dönemde sorun yaratmıyordu.

Fakat NEP'in sonu, toplumda Stalin ile parti önderliğinin başlattığı temelden bir sarsıntıya, ayrıca sanatta, edebiyatta, beşerî bilimlerde ve doğa bilimlerinde büyük karışıklığa yol açtı. O zamanki adıyla bu "kültür devrimi"nden hiçbir alan muaf tutulmadı; kültürdeki bu sarsıntı, Sovyetler Birliği'nin köylerindeki ve fabrikalarındaki sarsıntılara denkti. Bu kültür devrimi kısa ömürlü olsa da, Sovyet kültürünün geçirdiği kökten dönüşümün başlangıcıydı.

19 | Ütopya İnşası

Sovyet önderliği, 1929'dan itibaren SSCB toplumunu dönüştürmeye, sanayileşmiş ama kapitalist olmayan modern bir devlet kurmaya soyundu. Bu yeni toplum, o eski sosyalizm düşünü gerçeğe dönüştürmeyi; bu ülkeyi, özel mülkiyetin olmadığı, malların ve hizmetlerin işletilmesini ve idare edilmesini herkesin yararına devletin üstlendiği bir yer kılmayı hedefleyecekti. Niyet esasen buydu. Fakat on yıllık kargaşadan sonra yüzünü gösteren gerçeklik, iki nesil sonraki yıkılışına kadar Sovyetler Birliği'nin çerçevesini teşkil edecekti.

Ana hatlar, 1927 sonunda beş yıllık planla, ayrıca girilen kolektifleştirme ve tarım kulvarıyla yerli yerine oturmuştu. Plan, 1928'in başından 1932'nin sonuna dek sürecekti ve sanayi üretiminde yıllık yüzde yirmi büyüme öngörüyordu; bu, o zamana kadar duyulmamış bir orandı. Böyle bir büyüme oranı, kent nüfusunda muazzam artış demekti ve bu nüfus, ülkenin geri kalmış tarımıyla üretebileceğinden çok daha fazla gıdaya ihtiyaç duyacaktı. Bu da yetmezmiş gibi, tahıl ihracatı, Sovyetler Birliği'nin nakit para kazanma bakımından ana kaynağıydı ve bu parayla yurtdışından, hızlı sanayileşme için elzem olan sanayi teçhizatı satın alıyordu. Çözüm, tarımın kolektifleştirilmesiydi; böylece dönüm başı rekolte artacak ve milyonlarca el, sanayide çalışmak üzere serbest kalacaktı. Özgün kolektifleştirme planının hızı mütevaziydı; 1932'nin sonuna gelindiğinde, köylü hanelerinin yaklaşık beşte biri kolektifleştirilmiş olacaktı.

İlk terslik, 1928'in ilk yarısında tahıl üretiminde yaşanan bunalımdı. Stalin ile parti önderliğinin tepkisi, tıpkı iç savaştaki uygulama gibi tahıla el koymak oldu. 1929'da gıda stoklarının durumu öyle berbattı ki yerel yetkililer karneyle yiyecek dağıtmaya başladı ve bu uygulama kısa süre içinde bütün ülkeye yayıldı. Bu bunalım aynı zamanda Stalin ile destekçilerini daha hızlı sanayileşmeye teşvik etti; çünkü bu kıtlık *kulak*'ların güçlendiği ve nihayetinde sosyalizmi imkânsız kılabileceği anlamına geliyordu. Bu durumun çözümü, 1929'da ilk beş yıllık planı değiştirmekti, böylece devlet sanayileri için üretim hedefleri epey artırıldı ve devasa inşaat tasarıları öngörüldü. Buharin ve "sağ kanat" bu

kararlara karşı çıktı; yani bu planın siyasal bir yönü de vardı. Hedefleri tutturup "sağ kanadın" itibarını zedelemek için, Stalin'in hızlandırılmış planları ne pahasına olursa olsun başarıya ulaştırmalıydı. Oysa hızlandırma sonucunda plan işe yaramaz oldu: Hedef bölgelerde müdürler, neye mal olursa olsun, bulabildikleri her yerden teçhizat ve işçi alıyor, planın dengesini bozuyorlardı. Üretim miktarı hedeflerine yoğunlaşıldığı için, üretimin niteliği düştü. Gıda stokları azaldıkça, fabrikalar kendi kaynaklarını buldu, fabrikanın yemekhanesine yiyecek bir şeyler gelmesi için çiftliklerle yarı resmî anlaşmalar yaptılar; kısa süre içinde bu yemekhaneler, işçileri için ana besin kaynağı haline geldi.

Plan, üretimin artmasıyla yetinmiyor, sanayinin kilit sektörlerinin tümden modernleşmesini öngörüyordu. Sovyet mühendisler ve planlamacılar, Henry Ford'un River Rouge araba tesisi gibi Amerikan sanayi modellerine uymak istiyordu: Bu tesiste, Avrupa'daki örneklerin aksine, pek çok yüksek vasıflı işçi yerine hareketli üretim bandıyla imalat yapılıyordu. Milyonlarca vasıfsız işçi barındıran Sovyetlere göre çözüm buydu; Sovyetlerdeki büyük traktör –ve tank– fabrikaları bu anlayışla kurulmuştur. Traktör fabrikaları kolektifleştirme planı için elzemdi; fakat ülkenin, bu fabrikalarda ve her türlü işkolunda kullanmak üzere çok daha fazla demire ve makineler için çeliğe ihtiyacı vardı. Bu çağ, bütün dünyada madenlerin ve makinelerin hâkimiyetinin hissedildiği bir çağdı ve SSCB bunlara sahip olmak istiyorsa, devasa yeni tesisler kurmak zorundaydı. Dinyeper nehri üzerine inşa edilen devasa baraj, Ukrayna sanayisine elektrik temin edecekti. Urallar'da, Magnitogorsk gibi demir cevheri çıkarmak amacıyla sıfırdan kurulmuş yepyeni şehirlerle birlikte büyük bir sanayi üssü gelişmeye başladı. "Şok inşaat" alanı denen bu yerlere ülkenin her yerindeki kaynaklardan malzeme getiriliyordu. Parti, devrimin eserini sürdürmeye yönelik büyük kampanya kapsamında, gençliği buralarda çalışması için seferber etti; bu inşaat alanlarında gençler, çadırlarda ve balçıktan kulübelerde yaşıyordu. Basın, onların başarılarını bütün ülkeye duyuruyor ve en başarılı "şok işçileri"nin fotoğrafları *Pravda*'da ve afişlerde görülüyordu.

İlk beş yıllık planın, sosyalizmin inşasında büyük bir dönemeç, geçmişten belirleyici bir kopuş olması düşünülmüştü; Stalin ve müttefikleri, bunu bir sınıf savaşı olarak görüyordu. Gürcü Bolşevik Sergo Orconikidze idaresindeki devlet ve parti organları, ilk önce sanayi yönetimini hedef aldı, bürokrasicilik iddiasını ortaya çıkarmak için sabık Troçkistlerle işbirliği yaptı. İşçiler ve yerel parti komiteleri, patronlarını ihbar etmeye, onları yetersizlikle, hatta daha kötüsü "işi sabote etmekle" suçlamaya teşvik edildi. Üretimin gevşediği ya da sık sık kaza ya-

şanan fabrikaların sorumluları, sosyalizmin inşasını bilinçli sabotajla durdurmaya çalışmakla itham edilebiliyordu. Yerel eylemciler ve GPU (Devlet Siyaset Dairesi, Çeka'nın ardılı), komünist müdürlerin peşine şevkle düştü; bilhassa eski düzen mensubu kişiler hedef alınıyordu. Bu yıllarda GPU, "düşmanları", yani devrim öncesi seçkinler sınıfından mühendisleri ve müdürleri, Menşevik iktisatçıları, 1917'den önce SR'leri ya da liberalleri desteklemiş olan ziraat uzmanlarını ve öteki "eski insanları" göstermelik davalarla yargıladı. Eski aydınlar çevresine yönelik saldırı, iktisadi alanın çok ötesine taştı; tarihçiler ve edebiyatçılar, hatta kimi doğa bilimcileri tutuklanıp yargılandı. Rus olmayan cumhuriyetlerdeki yerel aydınların peşine düşen yetkililer, onları yabancı devletlerle bağlantı kurmakla ve çeşitli bölücülük planları yapmakla itham ettiler. Müdürlerin ve mühendislerin çoğu "işleri sabote etmekle" suçlandı; yani çoğunlukla göçmen örgütlerinin ve yabancı istihbarat birimlerinin emriyle kasten kazalara yol açıp imalatı yavaşlattıkları söylendi. 1930'a gelindiğinde bu yöntemler, mevcut idari kadroların büyük bölümünü itibarsızlaştırmıştı. Stalin tarafından Yüksek İktisat Konseyi'nin başına getirilen Orconikidze, planın hızlandırılması sürecini yönetmek amacıyla bu konseye pek çoğu eski Troçkist olan kendi kadrosunu yerleştirdi.

Kolektifleştirmenin yarattığı kaos ve gitgide büyüyen plan hedefleri, milyonlarca insanın yerinden yurdundan olup inşaattan inşaata geçerek ülkeyi dolaşmasına yol açıyordu. Barınma, özellikle Moskova'da ve diğer büyük ya da yeni şehirlerde ağır bir sorun haline geldi. Kent nüfusunun büyük kısmı komün dairelerinde yaşar oldu; çoğunlukla eski apartman daireleri, mutfağın ve banyonun ortak kullanıldığı birkaç odaya ayrılıyordu. Koca koca aileler, bir odada ya da iki küçük odada yaşıyordu. Pek çok yerde işçiler koğuşlarda ya da "geçici" konutlarda barınıyordu. Plan en başta, en azından temel tüketim mallarının hızla bollaşmasını öngörmüştü; fakat ağır sanayi hedeflerinin büyütülmesi, dokuma ve başka temel madde imalatında kesintiye yol açtı. Bu da yetmezmiş gibi, 1920'lerin ikinci yarısında defalarca savaşın kıyısına gelinmesi, 1934'e kadar askerî sanayiye muazzam yatırımlar yapılmasını gerekli kıldı; bu yatırımlar, İkinci Dünya Savaşı'nın arifesine dek bir daha bu düzeye çıkmayacaktı. Nüfusun yaşam standardı hızla düşmeye başladı. Hatta bazı yerlerde gıda kıtlığı yüzünden grevler yapıldı. Köklü önlemler almaksızın işgüçlerini koruyamayacaklarını gören sanayi tesisi müdürleri, fabrika yemekhanelerinde yiyecek sunmanın ötesine geçip işçileri için apartmanlar ve okullar, tramvay hatları, klinikler inşa ettiler. Sovyet toplumunda yepyeni bir hiyerarşi boy gösterdi; halkın üstünde sadece parti seçkinleri değil, koca fabrikalar ve sanayiler de vardı. Taşıt ve traktör

fabrikaları gibi öncelikli sanayilerde ya da savunma tesislerinde çalışan işçiler, bu yılları en azından temel yaşamsal ihtiyaçlarını karşılayarak atlatabildi; oysa ağırlıkla kadın işgücünden oluşan pek çok dokuma fabrikasında ya da başka hafif sanayilerde, işçiler tam gün çalışsa bile ellerine çok az yiyecek geçiyordu.

Şehir hayatı, şok inşaat yerlerindeki genç heveslıler için bile yoğun bir mahrumiyet anlamına geliyordu; fakat bu zorluklar, kolektifleştirmenin açtığı felaketler yanında hiç kalır. Başlangıçta parti, yeni kolektif çiftliğinin nasıl işleyeceğini açıkça belirtmemişti: Ürünleri ortak ekip biçen, bir nevi köylü haneleri ortaklığı mı olacaktı, yoksa çiftçilerin komün evlerinde birlikte barınıp beslendiği, ayrıca hep birlikte ekim yaptıkları topyekûn bir komün mü olacaktı? Ayrıca kolektifleştirme ne kadar hızlı ve nasıl yol alacaktı? Stalin, 1929 güzünde, kolektifleştirmeyi gideceği yere kadar dayatmaya karar verdi. Önderlik bunun zeminini hazırlamak için "*kulak*'lar sınıfını tasfiye etmeyi" uygun gördü ve GPU'yu, *kulak*'ları toplayıp sınır dışı etmekle görevlendirdi. *Kulak*'ların birkaç bini idam edildi, yaklaşık iki milyonu ise kuzeye, Urallar'a ve Sibirya'ya gönderildi ve buralarda, kereste kesmek ya da zaman zaman madenlerde, inşaatlarda çalışmak üzere "ıslah kamplarına" yerleştirildi. Götürüldükleri ücra bölgelerde, kara kış şartlarında hiçbir olanak, tıbbi bakım ya da düzenli gıda sevkiyatı olmaksızın kendi evlerini inşa etmek zorundaydılar. 1931'de ıslah kamplarının idaresini GPU devralana kadar binlercesi kaçtı, binlercesi de öldü; GULAG'ın himayesi altına giren ilk büyük grup bu kamplarda kalanlardı. O dönemde ıslah kamplarının sakinlerinin sayısı, gerçek toplama kamplarındaki mahpusların sayısını fersah fersah aşıyordu.

Kulak'ların bertaraf edilmesiyle birlikte, kolektifleştirme en üst seviyeye çıktı. Kırsal bölgelerdeki parti yetkililerinin ve şehirden gönderilen temsilcilerin yoğun baskısı altındaki köylüler kendilerine ait arazilerden vazgeçip, bunları en azından kâğıt üzerinde birlikte çalışacakları devasa bir çiftlik altında birleştirmeye ikna oldu. Daha da kötüsü, bazı bölgelerde yetkililer, köylüleri salt kolektif çiftçilik yapmaya değil, komün oluşturmaya da zorladı; bunlar, komünal barınma ve beslenme düzenlemelerine göre tasarlanmış, aşırı kolektifleştirilmiş birimlerdi. 1930'ların ilk yarısına gelindiğinde, köylülerin neredeyse yarısı kolektiflere katılmayı kabul etmiş, fakat kendi çiftlik hayvanlarını kesmişlerdi, çünkü bu hayvanların yeni düzende heba olmasını istemiyorlardı. Çiftlikler, eski sabanların ve atların dışında iş görecek teçhizattan henüz yoksundu, üstelik at sayısı da hızla düşüyordu. Muhalefet yaygınlaştı; gerçek isyanlardan ufak tefek itirazlara varana dek binlerce "olay", GPU tarafından Sovyet karşıtı

gösteri sayıldı. 1930'un başında Stalin, frene basmak zorunda olduğunu anladı. Köylüleri, kolektif çiftliklere girmeye zorlamanın iktisadi sonuçlarının ciddileşmeye başladığı bir dönemde Stalin, *Pravda*'da "Baş Döndürücü Başarı" başlıklı bir makale yayımladı. Yerel parti üyelerinin fazla gayretkeş davrandığını yazan Stalin, bu kişilerin kendi kafalarına göre belirledikleri hedeflerin peşinden gidip, yerel koşullara ve köylülerin ruh haline fazla dikkat etmediklerini söylüyordu. Bu makaleden sonra kolektif çiftliklerin sayısı hızla azaldı ve komünlerden vazgeçildi; fakat süreç sona ermedi, yalnızca duraksayıp sonra daha yavaş bir hızla tekrar başladı. Bu arada ülkeyi bir felaket vurdu.

Kolektifleştirmenin yol açtığı yıkımlar sürerken, hava koşulları zalim bir oyun oynadı. 1931'de ve 1932'de kötü hava, tahıl üreten başlıca bölgeler olan Ukrayna'yı ve güney Rusya'yı vurdu; bazı bölgeleri soğuk, bazı bölgeleri kuraklık mahvetti. 1932 yazına gelindiğinde, Polonya sınırından Sibirya'ya uzanan geniş bir açlık kuşağı oluşmuştu. Hızlı tepki veremeyen yetkililer, hasadın daha iyi geçtiği yılların sabit tahıl miktarı kadar tahıl toplamayı sürdürdü. Tahıl toplama işini ancak sene sonuna doğru gevşettiler; fakat çoktan geç kalınmıştı. Kıtlık, SSCB'nin güney bölgelerinde beş ila yedi milyon köylüyü telef ederek yayıldı; bunların neredeyse yarısı Ukrayna'daydı. Kolektifleştirmenin başlıca kurbanları *kulak*'lar değil, kıtlığın zayi ettiği milyonlar olmuştur. Kuraklık, köylüleri, çiftliklerde ortalama hayvan sayısının yarıya düştüğü ve yedek tahılın bulunmadığı bir zamanda vurmuştu; tüm bunlar, kolektifleştirme kaosunun ve tahılın şehirler için amansızca toplanmasının sonucuydu. Yetkililer kıtlıktan rahatsız olsa da, buna karşı pek bir şey yapmadı. Stalin kolektifleştirme karşıtı muhalefeti ezmiş olan kıtlığa karşı sıra dışı yöntemlere başvurmadı. Kıtlık 1933'te iyi giden havalar hasadı bollaştırana kadar sona ermeyecekti.

1930'ların ortasına gelindiğinde, *kolhoz* denen Sovyet kolektif çiftliği formunun temel hatları oturmuş, komün kurma düşüncesi terk edilmişti. Rus köyü her zaman bir topluluk olagelmişti; tarlalar, evlerin kümelendiği köyün çevresinde yer alırdı. Yeni düzende, tarlalar artık *kolhoz*'un kontrolündeydi (asıl mülkiyet hakları hâlâ devletin yetkisindeydi). *Kolhoz*'un, çiftlik işlerini denetleyen bir başkanı ve yönetim kurulu vardı; çiftçiler bu işleri birlikte hallediyor, hep beraber saban sürüyor, tohum ekiyor, hasat kaldırıyor, çiftlik hayvanlarına bakıyordu. Köylülere, çiftlik işleri karşılığında ödeme yapılıyordu; gerçi para olarak değil, "iş günü" olarak bilinen bir sistemle hesaplanmış hasat payı veriliyordu. Hasadın aslan payı, devlete sabit fiyatla satılıyordu, ama bu fiyat *kolhoz*'ların karşısında devleti ve şehirleri kolluyordu.

Pek az *kolhoz*'un kendi makinesi vardı. Açılan yeni traktör fabrikalarında üretilen traktörler yeni kurulan Makine-Traktör İstasyonu'na gidiyordu; bu on yılın sonunda traktör sayısı yaklaşık sekiz bine çıkmıştı. Bu istasyonlar devlet işletmeleriydi ve sürücüleriyle birlikte traktörleri ve başka makineleri kiraya veriyor, *kolhoz*'a yaşamsal teçhizat sağlamış oluyor, ayrıca devletin, kolektif çiftlikler üzerinde kontrol kurmasını sağlıyorlardı. Bu makineleşme sayesinde devlet doğrudan çiftçiliğe el atmış olsa da, kırsal bölgelerdeki piyasa bütünüyle ortadan kalkmış değildi. 1930'ların ilk yarısında tüm perakende satışların devlet tekeline geçtiği şehirlerin aksine, köylüler evlerinin yanındaki küçük arazileri ekip biçme hakkını açıkça almıştı. Bu alanları öncelikle sebze ve küçükbaş hayvan yetiştirmeye ayırmışlardı ve ürünleri, tüm Sovyet şehirlerinde tekrar boy gösteren köylü pazarlarına götürüyorlardı. Şahsa ait araziler, *kolhoz* toprağının ancak yüzde dördünü teşkil etse de, kolektif çiftliklerinden gelen sebzelerin ve patateslerin yüzde kırkını, etin ise yüzde altmıştan fazlasını üretiyorlardı. Bunların ürünleri, dükkânlardaki ve fabrika yemekhanelerindeki ürünlerin sabit fiyatlarından çok daha yükseğe satılıyordu; fakat en azından bunlara erişmek mümkündü.

1933'ten kabaca 1936'ya kadar, Sovyet toplumunda gerilim ve kargaşa, kayda değer oranda hafifledi. Parti içindeki sağcılar, tıpkı Troçkistler gibi teslim bayrağı çekip halk önünde hatalarını dile getirdi; Buharin, *İzvestiya*'nın yazı işleri müdürlüğüne getirildi. Hükümet, 1932'de Yüksek İktisat Konseyi'ni feshederek, sanayinin farklı dallarına yönelik bir dizi Halk Komiserliği kurdu. Bunların en önemlisi, başkanlığını Orconikidze'nin yaptığı Ağır Sanayi Halk Komiserliği'ydi. Akılcı bir sanayi idaresi galip gelmiş gibi görünüyordu; zira Orconikidze bu yeni örgütlenmeye girerken yanına pek çok eski Sol Muhalifi, hatta 1926-1929'da hayatlarını zindan ettiği pek çok "burjuva uzmanı" almıştı. İşgücünde verimliliği artıran yeni yöntemlere başvuruldu. 1935'te madenci Aleksey Stahanov Donets Havzası'nda normalde üretmesi gereken kömür miktarının on dört katını üretince ulusal kahraman ilan edildi. Stahanov'un hedefe ulaşmak için yararlandığı çalışma yöntemlerinin basit versiyonlarını taklit etmeye çalışan kimi işçiler Stahanovcu oldukları için ödüllendirildiler. Fabrika içindeki çalışma grupları ve atölyeler, planı yerine getirmeye yönelik "sosyalist rekabet" yarışmaları düzenliyordu; böylece işçiler, kısa süreli şöhret ve daha somut ödüller kazanabiliyordu. Partinin hevesle desteklediği bu kampanyalar çok başarılı olamasa da, emek verimliliği bir biçimde arttı. Gıdada ve tüketim mallarında yaşanan aşırı kıtlık dinmeye başladı ve karneyle yiyecek ve tüketim maddesi dağıtımına 1935'te son verildi. Bununla birlikte pek çok temel ihtiyaç maddesi-

nin temininde dönemsel ya da sürekli sıkıntı çekiliyordu. Bu kıtlıklarla başa çıkmak amacıyla, nüfus içinde gayriresmî mal tedariki sağlayan ayrıntılı sistemler oluşturuldu; bunlar, acımasız kara borsa işlerinden (katiyetle yasadışıydı ve çoğunlukla cezasız kalmıyordu), aileler ile arkadaşlar arasında gerçekleşen nispeten zararsız mal mübadelesine kadar uzanıyordu. Halk, bu durumla başa çıkmayı öğreniyordu. İşsizlik kalmamış, bunun yerini kalıcı bir işçi kıtlığı almıştı; tabii işçilerin büyük çoğunluğunun aldığı gerçek ücretler, 1920'lerin ikinci yarısındaki ücretlerin epey altındaydı.

Biraz daha parlak geçen bu yıllarda dahi yıkım tohumları ekilmişti. 1 Aralık 1934'te bir suikastçı, parti önderi Sergey Kirov'u Leningrad'da öldürdü. Yetkililer bu cinayetin vicdansız Troçkistlerin işi olduğunu duyurdu; aslında çok büyük ihtimalle, Kirov'un aşk maceralarının bir sonucuydu. Halk arasında curcuna çabucak dindi; fakat müteakip aylarda NKVD (1934'te GPU'nun yerine geçmişti) özellikle Sovyet kurumlarında çalışan eski muhalifler arasında düşman casuslarını aramaya koyuldu. Zinovyev ile Kamenev 1936'da pek çoğu eski muhalifler arasında yer almış bazı eski Bolşeviklerle birlikte yargı önüne çıkarıldı. Kirov'un öldürülmesi, Stalin'e karşı suikast planı ve faşist casuslarla birlik olup vatana ihanet gibi suçlardan yargılandılar. Halkın gözü önünde özenli bir şekilde sahnelenen davada tüm sanıklar suçlarını "itiraf etti" ve çoğu ölüme mahkûm edildi. Ocak 1937'de görülen başka bir davada ise başlıca sanıklar, gazeteci ve Komintern yetkilisi Karl Radek ile Georgi Piatakov'du. İkisi de eski Troçkistti ve Piatakov, geçen yıllar içinde Ağır Sanayi Halk Komiserliği'nde Orconikidze'nin sağ kolu olmuştu. Önderlik içinde yalnızca Orconikidze'nin yaklaşan terör dönemine, en azından o sıralar başında bulunduğu kurumlara uygulanmasına karşı çıktığı anlaşılıyor. Orconikidze, 17 Şubat'ta Stalin'le yaptığı uzun sohbetten sonra intihar etti; ölüm nedeni olarak, ani bir hastalık gösterildi ve şerefine görkemli bir cenaze töreni düzenlendi.

Şubat 1937 ortalarında, Parti Merkez Komitesi tüm üyeleriyle toplandı. Toplantının gündemi, ülkeye duyurulmak üzere olan yeni anayasayı tartışmaktı. Yeni anayasa, İç Savaş sırasında kurulan resmî kurumların yerine, daha normal görünen devlet kurumlarını getiriyordu; bu anayasa elbette güncel iktidar ilişkilerini değiştirmeyecek, partinin egemenliğini sona erdirmeyecekti. Sıradan ve sıkıcı olması beklenen toplantının ilk görüşmelerde Molotov ile Stalin'in sırdaşları söz alıp, partide ve devlet aygıtında çok sayıda olduğunu öne sürdükleri "Troçkist faşizm casuslarının maskesini düşürme" gerekliliğini tartışmayı gündeme getirdi. Toplantının sonunda, hainlerin maskesinin düşürülmesi Merkez Komite

tarafından ana görev olarak ilan edildi. Müteakip aylarda NKVD, yeni başkanı Nikolay Yejov'un idaresi altında, halkın düşmanı olmakla suçlanan on binlerce insanı tutuklamaya başladı. Mayıs ayında NKVD, Kızıl Ordu'nun üst komutasının neredeyse hepsinin tutuklanmasını emretti. Mareşal Tuhaçevski ve neredeyse tümü iç savaşın Kızıl Ordu kahramanı olan yedi komutan daha, vatana ihanetle suçlandı ve işkence altında suçlarını itiraf etti. Bu isimler gizlice yargılandı ve apar topar idam edildi. Tuhaçevski davasının ardından yaklaşık kırk bin subay öldürüldü ya da hapse atıldı. Tümen komutanlarından başlayarak, üst rütbedekilerin en az yüzde doksanı idam edildi ki bu, aşağı yukarı sekiz yüz komutana karşılık geliyor. Terörün kapsamı seçkin zümrelerle sınırlı değildi; daha büyük başka kurban toplulukları da kamplara ve idam mangalarının önüne gönderildi. Temmuz ayında Politbüro, 00447 (00, çok gizli olduğunu gösteriyordu) numaralı emrini yayımladı ve NKVD'nin her bölgesel birimine bir tutuklama ve idam kotası verildi. Sırf bu emirde ülke için toplam sayı yetmiş iki bindi. Yapılan tanımlara göre, bilinen tüm eski *kulak*'lar, Beyaz subaylar, Menşevikler ya da SR'ler, daha küçük ve belirsiz pek çok kategori kurban listesinde yer alıyordu. Her NKVD bürosu dosyaları inceleyip, daha önce tutuklanmış ya da söz konusu kategorilere girdiği için şüphe altında olan herkesi çılgınca aramaya koyuldu. Bölgesel NKVD birimleri, Moskova'ya yazarak, idam ve tutuklama kotalarını aşmalarına izin verilmesi için yalvarıyordu. Bunların ricaları kabul edildi ve benzer kararnameler yürürlüğe sokuldu. Bu kararnameler temel olarak, Sovyet düzeninin (çoğunlukla) gerçek potansiyel düşmanlarını hedef alıyordu.

Stalin, parti aygıtına da NKVD'yle darbe indirdi; yine işkence aracılığıyla, parti üyelerinden sabotajcı ve Japon ya da Alman casusu olduklarına dair itiraflar alındı. Stalin, terörü yürürlüğe sokmak amacıyla, Kaganoviç ve Georgi Malenkov gibi güvendiği temsilcilerini, parti hiyerarşisindeki düşmanların "maskesini düşürmesi" ve tutuklanmalarını buyurması için cumhuriyet başkentlerine ve eyalet merkezlerine gönderdi. Yejov, Stalin'e, yaklaşık 40.000 düşman ve sabotajcı ismi içeren uzun bir liste sundu. Stalin, isimleri bizzat işaretleyip Molotov'a ve yakın çevresine teyit için gönderdi. Hatta Molotov ile Stalin, listenin kenarına yorumlarını da ekledi: "Köpeği, köpek gibi öldürün" ya da "Vurun onları, vurun". Parti Merkez Komitesi, Halk Komiserlikleri dahil merkezi parti önderliğinin çoğu üyesi ve başka yüksek devlet yetkilileri canından oldu. Aynısı cumhuriyet düzeyinde de gerçekleşti; hatta taşrada ve şehirlerde parti ile yönetim seviyesine ulaştı. Böylece parti aygıtının büyük kısmı telef oldu. Ölülerin ve mahpusların isimleri kamu belgelerinden düpedüz

buharlaştı ve adları, Troçki'yle birlikte tarih kitaplarından silindi.

Göstermelik davaların sonuncusu Mart 1938'de yapıldı ve Buharin, Rikov gibi eski sağcılar, ayrıca NKVD'nin başı Yejov'un selefi Genrih Yagoda yargılandı. Davanın altı çizilecek noktaları, sanıkların olağan itirafları ve savcı Andrey Vışinski'nin (kendisi eski bir Menşevikti) ağır suçlamalarıydı. Bu ürkünç manzara, göstermelik davaların sonuncusuydu; bu dava ve öncelleri dünyanın ilgisini çekse de, esasında gerçek cinayetlerin arka planı olarak hizmet etmiştir. 1937-1938 boyunca NKVD, yaklaşık 750 bin insanı idam etti; bunlara, parti içindeki eski muhaliflerden oluşan askerî ve siyasi seçkinlerin büyük kısmı da dahildi; fakat kurbanların çoğu, eski soylu ya da Menşevik gibi önceden belirlenmiş düşman kategorilerine uyan, toplumun her kesiminden insanlardı. NKVD, bunun üstüne tüy diker gibi, Polonyalılar, Letonyalılar, Almanlar, Finler ve SSCB'nin batı sınırına yakın yaşayan başka kalabalık topluluklardan oluşan "ulusal Batı azınlıkları"nı sınırdışı etmeye karar verdi. Tehcir sırasında yüz binlerce insan telef oldu. Belirlenmiş kategorilere giren insanların peşine düşen NKVD, sıradan suçluları yakalayıp idam ediyor ve kayıtlara siyasi suçlu olarak geçiriyordu. İdam edilenlerin ya da tehcir sırasında mahrumiyet yüzünden ölenlerin sayısı iki yıl içinde bir milyon kişiye ulaştı ve nihayet Stalin kan dökmeye bir son verdi. 1938 boyunca, gitgide artan bir sıklıkla "aşırıya" kaçıldığı sinyalini verdi, suçu NKVD'ye yükledi ve kısa süre sonra Yejov'u idam ettirdi. 1939'a gelindiğinde, bu dalga geçmiş; dehşet içindeki topluma bir barış sureti miras kalmıştı.

Terör devrinin sona erişiyle, bu konu Sovyet kamu söyleminde bütünüyle rafa kalktı. Stalin kısa süre sonra *Komünist Partinin Kısa Tarihi*'nin yazılmasını ve geniş kesimlere ulaşacak şekilde basılmasını, tüm parti üyelerinin de ayrıntılarıyla incelemesini emretti. Bu kitap, resmî çizgiyi yansıtan bir özetti ve Bolşevizm ile 1917 Devrimi'ne dair epey çarpıtılmış bir tarihsel perspektif sunuyordu; Troçki ve öteki önderler, 1920'lerdeki muhalefetlerinden ve güya casus ve hain rollerinden ötürü, kötülenmek bir yana, bütünüyle görmezden gelinmişti. En önemli kısmı, bizzat Stalin'in yazdığı, halktan saklanmış olan basit bir Marksizm taslağıydı. Kitap, 1937-1938 hadiselerini, göstermelik davaların sonuçlarını sıralamak dışında açıklamıyordu. Bu terör devrinin gerçek boyutları, Stalin yaşadığı müddetçe halka asla açıklanmadı. Her ne kadar göstermelik davalarda ve gizli tutuklamalarda belirli suçlamalar uydurulmuş olsa da, Stalin'in, Molotov'un ve bunların çevresindekilerin hem gerçek hem de tehlikeli düşmanlarla savaşıp yok ettiklerini cidden düşündüklcri görülüyor; en azından, günümüze kadar ulaşmış özel yazışmalarından bu anlaşılıyor. 1937'de halka yaptıkları açıklamalarda, sosyalizmin başarılı

şekilde inşasının "sınıf mücadelesini keskinleştirdiği" değerlendirmesinde bulunuyorlar. Buna göre, Stalin'in uyguladığı siyaset, özellikle de kolektifleştirme pek çok kişide kuşku doğurmuş ve Stalin ile çevresi, bunları yabancı istihbarat birimlerinin aklını çeldiği bilinçli düşmanlar olarak yorumlamıştır. Buna ilaveten, Avrupa'da patlayan kaçınılmaz savaş Sovyetler Birliği'ni içine çektiğinde, bu iç düşmanların darbe indirmeye kalkışacağından korkuyorlardı. Sovyet önderlerinin ve bilhassa NKVD'nin zihniyeti, bu tür hükümlere varılmasının önünü açıyordu. NKVD yetkilileri, köylülerin kolektifleştirme sırasında yeni düzenin ufak tefek veçhelerine yönelttiği itirazları Sovyet sistemine karşı kasıtlı bir siyasi muhalefet olarak yorumladı. Hem onlara hem de Stalin'e göre, eğer bir kişi alüminyum sanayisinin hedefleriyle ilgili planın bazı ayrıntılarıyla hemfikir değilse, o kişi rejimin gizli muhalifidir ve *Kısa Tarih*'te belirtildiği gibi, sosyalizmin tüm düşmanları nihayetinde birlik halindedir.

Tutuklanan herkes vurulmadığından, sonuçta esir kamplarının nüfusu patladı. 1920'lerde nispeten küçük olan esir kampları Beyaz Deniz'deki Solovets Adaları'nda bulunan ana kampın etrafına dizilmişti. O yıllarda Solovets'te ve başka hapishanelerde yüz bini aşkın insan, turba toplamaya ya da ağaç kesmeye koşularak, soğukta, sineklerin bastığı hücrelerinde çürüyordu. 1929'da Stalin ve güvenlik polisi, hapishane sistemini Solovets örneğine göre düzenlenmiş bir çalışma kampı ağına dönüştürmeye karar verdi ve sıradan suçlular da aynı kamplara yerleştirildi. Özellikle tehlikeli addedilen *kulak*'lar ıslah kamplarından ziyade çalışma kamplarına gönderildiğinden, tarımın kolektifleştirilmesiyle birlikte bu kampların nüfusu epey arttı. GULAG'ın, yani Islah Kampları Genel Yönetimi'nin OGPU/NKVD idaresi altında kurulduğu 1934 yılında yarım milyon mahpus vardı. 1939'a gelindiğinde kamplarda ve o kadar katı olmayan bir yönetimle idare edilen "çalışma kolonilerinde" bir buçuk milyon mahpus yaşıyordu. Sovyet kamplarında çok sayıda insan hayatını kaybetmiş olsa da, bunlar ölüm kampı değil, çalışma kampıydı ve GULAG, çalışma kısmını çok ciddiye alıyordu. Başlarda "başarılarının" reklamını bile yaptılar; örneğin 1931-1932'de inşa edilen Beyaz Deniz kanalı, emeğin, sınıf düşmanlarını yeniden eğitmedeki başarısı olarak lanse edildi. Fakat 1937'den itibaren kamplar ilkesel olarak gizli konular kapsamına girdi. Sistem karmaşık bir hiyerarşiden oluşuyordu; mahpusların oldukça normal konutlarda ya da asgari koşullarda yaşanabilecek koğuşlarda kaldığı "ıslah kamplarından", Sibirya'nın doğu kıyısında sadece gemiyle ulaşılabilen Vorkuta ya da Kolima altın madeni bölgeleri gibi korkunç madencilik kamplarına kadar uzanan bir hiyerarşi söz konusuydu. Çoğu mahpus, madenlerde, inşaatlarda çalışmakla

ya da kereste sanayisi için ilkel aletlerle ağaç kesmek için ormanlarda görevlendirilmişti. Ölüm sebebi hastalık, kaza ya da genel mahrumiyet durumu olabiliyordu; çünkü GULAG, plan hedeflerini tutturmak için işgücüne ihtiyaç duyuyordu. Ölümlerin çoğu, 1937-1938'de yüz binlerce insanın kamplara gönderilmesi sırasında gerçekleşti; çünkü bu insanlar ısıtmasız yük vagonlarıyla doğuya ve kuzeye, mahpuslar için neredeyse hiçbir tesisin var olmadığı yerlere gönderilmişti. Stalin'in iktidarda olduğu yıllarda, plan hedefini tutturamamanın ölümcül sonuçları olabiliyordu; bu nedenle adeta karmaşık bir akrobasi oyunu oynayan kamp şefleri, mahpusları çalışabilecekleri kadar besleyip barındırdıkları ama onlar için çok fazla kaynak harcamamaya dikkat ettikleri bir düzen kurmuşlardı. 1941'e gelindiğinde, yaklaşık dört milyon insan ıslah kamplarında "NKVD'nin sorumluluğunda" yaşıyordu. Bunların çoğu, olağan anlamda siyasi mahkûm değildi. Kamplarda ve kolonilerde, nüfusun yalnızca yüzde yirmisi "karşı-devrim eylemleri"nden ya da başka siyasi suçlardan mahkûm olmuştu; gerisi ise, çalışma disiplinine, taşkınlığa ve Sovyet yaşamının gerçekleri düşünüldüğünde çok belirsiz bir alan olan "kamu malı hırsızlığına" dair katı yasalarla ters düşenler ile sıradan suçluların bir harmanıydı. 1932'de yurtiçi pasaportların devreye sokulmasının ardından pek çok kişi pasaport ihlalleri yüzünden hapsedildi. "Siyasi" mahkûmlar bile aslında Stalin ile NKVD'nin abartılı siyasi kategorileri bağlamında siyasiydi. Stalin dönemindeki kamp sistemi, öncelikle hükümlülerin emeğinden faydalanılan bir sistemdi ve buna siyasi mahkûmlar da eklenmişti.

1930'ların sonunda Sovyetler Birliği, eskisinden de büyük bir çelişkiler yumağıydı. Devlet giderek merkezileşiyordu. Sağ muhalefetin bozguna uğratılmasıyla, devletin tüm kilit mevkilerine Stalin'in müttefikleri yerleşti: Molotov, Halk Komiserlikleri Konseyi başkanı, yani devletin ve hükümetin başı oldu. Devletin beyin takımı, Molotov ile Stalin'in yanı sıra Lazar Kaganoviç'ten, Sergo Orconikidze'den, Kliment Voroşilov'dan, Anastas Mikoyan'dan ve ölümüne kadar Valeryan Kuibışev'den meydana geliyordu. Orconikidze ile Kuibışev sanayiyi denetlerken, Kaganoviç ulaşımla, Mikoyan da gıda arzı ve ticaret için elzem bölgelerle ilgileniyordu. Voroşilov, silahlı kuvvetlerden sorumluydu. Hepsinin başka görevleri de vardı ve ekonomi yönetiminin ufak meselelerini ve siyasi sorunları tartışmak üzere muntazaman toplanırlardı. 1937-1938'e dek, bu beyin takımının çevresinde, çoğu iç savaşta türemiş ve Stalin döneminde iktidara gelmiş olan çok sayıda idareci ve parti yetkilisi bulunuyordu. O dönemin çekirdek Sovyet seçkinleri denebilecek bu kişilerin çoğu, 1937-

1938 terör dönemini atlatamamıştır. Bu terörün sonucunda iktidar, beyin takımında, hatta bizzat Stalin'de iyice yoğunlaştı, fakat aynı zamanda önderliğe yeni isimlerin girmesine de yol açtı. Bunlar arasında önde gelen isim, yine bir Gürcü olan ve Yejov'un yerine güvenlik polisinin başına geçen Lavrenti Beria'ydı. Andrey Jdanov, Georgi Malenkov ve Nikita Hruşçov [Kruşçev] yeni türeyen gençlerdi ve bu isimler, yaklaşan savaşta ve savaş sonrası dönemde önemli roller oynayacaktı. Jdanov, bir okul müfettişinin oğluydu ve çaba sarf edip taşra parti önderliğinde yükselerek, Kirov'un öldürülmesinden sonra Leningrad parti teşkilatının başına geçmişti. Malenkov da Urallar'dan geliyordu ve devrim öncesinde lise eğitimi almıştı; Moskova'da merkezî parti teşkilatı içinde ilerlemişti. Bunun aksine Hruşçov, Donets Havzası'nda işçiydi ve Ukrayna'daki partinin Kaganoviç tarafından yönetildiği 1920'lerde parti saflarında yükselmiş, ardından Moskova'ya gelmişti. Bu üç isim de iç savaşta görev yapmıştı. Bu yeni adamlarla birlikte, merkezdeki iktidar yapısında bir değişiklik gerçekleşti; artık önderlerin tümü devlet idaresinde daha doğrudan roller üstleniyor, gidişatı Politbüro'dan teftiş etmekle yetinmiyorlardı. Mayıs 1941'de Stalin, Molotov'un yerine Halk Komiserlikleri Konseyi Başkanı olunca, iktidarın merkezileşmesi resmiyet kazandı. Artık Stalin hem partinin hem de devletin resmen ve fiilen başındaydı.

İktidarın önce Politbüro'da, ardından salt Stalin'in şahsında merkezileşmesinin yanı sıra, merkezden yönetilen yeni bir önder kültü ortaya çıktı. 1920'lerin ilk yarısında, 7 Kasım ve 1 Mayıs gibi büyük kutlamalarda Lenin'in, Troçki'nin ve mevcut önderliğin portrelerinin sergilenmesi normaldi. 1920'lerin sonuna gelindiğinde bu gösterilerin ana şahsiyeti haline gelen Stalin, 1930'larda neredeyse tek şahsiyet oldu. Lenin'in her yere yayılmış heykelleri gibi Stalin heykelleri de mantar gibi bitti; ayrıca şehirlere ve kurumlara onun ismi verildi. Parti toplantılarında Stalin'in adı anıldığında ayağa kalkıp alkışlamak ritüel haline geldi. Stalin başarılı bir hatip değildi; bunun sebebi kısmen, belirgin Gürcü aksanıydı; ayrıca Hitler ile Mussolini'nin bayıldığı ve defalarca sahnelediği sonu gelmez halk gösterilerine ve hayranlığa meraklı gibi görünmüyordu. Halk içinde nadiren boy gösterirdi ve mahremiyetini korurdu, fakat "halkların büyük önderi" gibi lakapların kullanılmasını zorunlu kılmıştı. Yazıları, zorunlu Marksizm ders kitapları haline gelmişti; her yerde karşılaşılan görüntüsü ile ismi Sovyet siyasi kültürünün temel bileşenleri olmuştu.

İktidarın merkezileşmesi SSCB'nin karmaşık federal yapısını da etkiledi. 1929-1930'dan itibaren bütün birliği kapsayan Ziraat, Eğitim ve Kültür Komiserlikleri ve cumhuriyetlerin benzer temsilciliklerinin üstünde

Resim 19. Yazar Maksim Gorki'nin cenaze töreni, 1936. Sağdan sola: Genrih Yagoda, siyasi polisin başı, Stalin, Viyaçeslav Molotov, Bulgar Kömünisti ve Komintern'in önderi Georgi Dimitrov, (beyazlı) Andrey Jdanov, Lazar Kaganoviç.

yer alan başka organlar kuruldu. NEP çağının siyasetleri ve yapısı, Rus olmayan cumhuriyetlerde yerel kültür inşa etmek ve bazı yerlerde ise baştan yaratmak amacıyla, partinin aydınlarla fiilen ittifak kurması anlamına geliyordu. Bu düzenleme pek çok bakımdan, devrim öncesinden kalma Rus mühendislerinin ve iktisatçılarının Sovyet sanayisindeki rolüne koşuttu ve 1929-1930'dan itibaren onlarla aynı kaderi yaşamıştır. Yerel milliyetçilerin göstermelik davalarla yargılanması, tıpkı bütün birliği kapsayan Kültür ve Eğitim Komiserliği'nin kurulması gibi, bu işbirliğinin sona erdiğine işaret ediyordu. 1932-1933'te parti, Ukrayna milliyetçiliği aleyhinde kampanya yürüttü, yabancı güçlerle bağ kurmakla ve milliyetçilikle itham edilen Ukraynalı aydınlar, göstermelik davalarda yargılandı. Eski siyasete yakın olan Ukraynalı parti önderleri intihar etti, kimileri de tutuklandı ya da makamını kaybetti. Öbür cumhuriyetlerde, 1929-1932 "kültür devriminin" bir parçası olarak benzer kampanyalar yürütüldü.

Ekonomide yaşanan muazzam merkezileşme, Sovyet cumhuriyetlerinin kaderi bakımından daha da önemli bir hususu. Cumhuriyetlerin ekonomik kalkınma planlarının yerini, yeni merkezî makamların etnik değil ekonomik ölçütlere dayanan, görkemli bölgesel gelişim tasarıları aldı. Rusya'nın kuzeydeki özerk cumhuriyetlerinde hiçbir yerel yönetim, NKVD'nin siyasi kolu işe karışmasa bile GULAG'ın müthiş iktisadi gücüyle rekabet edemezdi. Ukrayna ve Sibirya'da, bütün birliğin sanayi Komiserliklerinin, Gosplan'ın ve öteki organların emirlerine uyan bir ekonomik kalkınma yaşanıyordu. Bu yaklaşım pek çok bölgede müthiş bir gelişim getirdi, fakat bir yandan da, yerel parti komitelerinin ve cumhuriyet yönetimlerinin otoritesi de yerle bir edilmiş oldu. Cumhuriyet yönetimlerine (Rusya cumhuriyeti dahil) çoğunlukla sadece tarım meseleleriyle ilgilenmek kaldı; bu meseleler doğası gereği yerel denetim gerektiriyordu. Sanayileşmeden doğan hiyerarşi, federal devlet yapısını değil, ekonomik yapıyı temel alıyordu. Etnik değil, siyasi bir hiyerarşi söz konusuydu: Ağır sanayi ya da savunma gibi yüksek öncelikli bir komiserliğin idaresindeki pek çok fabrikayı barındıran bir bölge ya da cumhuriyet, hem yatırımlar hem de tüketim maddeleri bakımından kollanıyordu. Hafif sanayi içeren bölgeler ise kendi haline bırakılıyordu. Bu sistem gereği, Ukrayna'nın Donets Havzası gözetiliyor, en önemli sanayi dalının tekstil olduğu Orta Rusya şehirleri savsaklanıyordu.

Merkezî yetkililer, bazı bakımlardan yerel meselelere eğilmeyi sürdürüyordu. Bunca merkezileşmeye rağmen, resmî federal yapı yıkılmamıştı. 1936 tarihli "Stalin" anayasası, SSCB'nin federal yapısını kalıcılaştırdı; bu yapı, o dönemde on iki birlik cumhuriyeti ve bunların altında pek çok özerk cumhuriyet içeriyordu. Partide "yerelleşme" siyasetinin sona ermesini, yerel milliyetçiliğe yönelik saldırı izledi; fakat Stalin parti önderliğindeki yerel azınlıkların yerine Rusları geçirmiş değildi. Yerel milliyetten parti üyeleri neredeyse bütün birlik cumhuriyetlerinde ve özerk cumhuriyetlerde, önderlikler de dahil, çoğunluk durumuna gelmişti; fakat Stalin zaman zaman güvendiği yabancıları en tepeye çıkarmayı sürdürdü (1937-1938 terör döneminin ardından Ukrayna'da Nikita Hruşçov gibi). Sovyetler Birliği'nin merkez önderliği çok ulusluydu. Stalin, Orconikidze ve 1938'den sonra NKVD'nin başına geçen Lavrenti Beria Gürcüydü. Rus olan Molotov ile Voroşilov'a karşılık, Kaganoviç ve 1930'larda dışişleri bakanlığı yapan Maksim Litvinov Yahudiydi. Mikoyan, Ermeniydi. Yerel milliyetçilik aleyhinde yürütülen kampanya, kültürün Ruslaşması anlamına gelmiyordu. Stalin ve önderlik, siyasi kontrol Moskova'da kaldığı ve ekonominin büyük kısmını Moskova yönettiği müddetçe Rus olmayan unsurların kendi dillerinde konuşup

yazmasından hiç de rahatsız değildi. Rusça konuşan Ukrayna şehirlerinde gazeteler 1939'a dek çoğunlukla Ukraynaca basıldı. 1932'den sonra Sovyet yetkililer, merkezî basında Rus olmayan yazarların ve sanatçıların yüceltilmesini teşvik etti; Moskova'da Stalin'le ve öbür önderlerle düzenlenen toplantılar basında geniş yer buldu. Devrim öncesinin Rus kültürü olumlu bir şekilde ele alınmaya başladı; bu tutumun zirvesi, 1937'deki Puşkin'i anma törenleriydi. Aynı yıllarda Ukrayna'da şair Taras Şevçenko'nun heykelleri görkemli törenlerle dikildi; öbür cumhuriyetlerde benzer şahsiyetler yüceltildi, hatta ara sıra böyle kişiler icat edildi. "Halkların kardeşliği"nin temellerinden birini oluşturan bu uygulama, kültürel bir kampanyadan ibaret değildi. Bu yaklaşımla Sovyetler Birliği'nin çeşitli ulusları arasında geçmişte yaşanan çatışmalar önemsizleştirilerek, uyumlu olduğu iddia edilen bir şimdiki zamana ve geleceğe vurgu yapılıyor ve bir bağ kurulmaya çalışılıyordu. Büyük ölçüde merkezileşmiş bir ekonomide ve devlette, Rus kültürünün yanı sıra yerel kültürün teşvik edilmesi, birleşik bir sosyalist devlete doğru ilerleyecek çokuluslu bir toplum inşa etmenin yoluydu.

O yılların Sovyet siyaseti, Rus olmayan tüm cumhuriyetlerde birörnek değildi. Sovyet önderliği, Müslüman bölgelerde İslamiyete karşı çok özenli bir tutum sergiliyordu. Orta Asya'nın 1920'lerdeki ana meselesi, Müslüman kadınların peçeden vazgeçmesiydi; küçük yerel aydınlar bu meseleyi genelde kabul ediyordu. Güneydeki Müslüman bölgelerinin çoğu henüz muazzam sanayileşme hamlelerinin nesnesi değildi; oysa kolektifleştirmenin gelişi, Rusya ve Ukrayna'daki gibi haşin olmuştu. Orta Asya'daki büyük felaketlerden biri Kazakistan'da yaşandı. 1930'da Kazakistan hâlâ büyük oranda göçebeydi ve kolektifleştirme "yerleşik hayata geçilmesini" gerektiriyordu, yani göçebe çobanlar belli bir yere yerleşip hayvanlarını tek bölgede yetiştirmeliydi. Bu siyaset yüzünden boylar içinde başlayan iç mücadeleler partinin baskısıyla birleşince, müthiş bir bunalım doğdu. Göçebe Kazaklar buna tepki olarak hayvanlarını katletti ya da sınırı aşıp öteki Sovyet cumhuriyetlerine, hatta Çin'e kaçtı. Bir milyonu aşkın kişi mülteci konumuna geldi ve bir milyonu aşkın insan (bu, Kazakistan nüfusunun aşağı yukarı yüzde yirmisine denk geliyordu) açlıktan ya da hastalıktan can verdi. Müteakip yıllarda Kazakistan yetkilileri bu mültecilerin çoğunu tekrar Kazakistan'a yerleştirmeyi başardı, hayvancılık yavaş yavaş kendine geldi, fakat nüfus yapısının uğradığı yıkımın etkileri onlarca yıl sürecekti.

Sovyet toplumunun dönüşümü başka birtakım çelişkilere de yol açtı. 1937-1938 hadiseleriyle terörize edilmiş olsa da, halk 1930'ların sonun-

da, 1928'e kıyasla çok daha eğitimli, daha kentli ve çoğu bakımdan daha "modern"di. Nüfusun aşağı yukarı yüzde otuz biri kentlerde yaşıyordu, yani 1917 öncesindeki rakamın ikiye katlanmıştı, ayrıca nüfusun neredeyse bütünü temel düzeyde okuma yazma biliyordu. Eski geleneklerle bağlar koparılmıştı. Ortodoks Kilisesi ve öteki dinler, din karşıtı kampanyalarla esasen ezilmişti: Bütün ülkede sadece birkaç yüz kilise açık kalabilmişti ve ruhbanın büyük çoğunluğu ya ölmüştü ya da kamplardaydı. Apukurya, Büyük Perhiz ve Paskalya gibi özel günleri bulunan geleneksel Rus dinî takvimi, bunu destekleyecek kiliseler bulunmadığından, düpedüz ortadan kalktı. Yeni özel günler, 7 Kasım ve 1 Mayıs gibi komünist bayramları ve aralarındaki seküler Yeni Yıl kutlamalarıydı. Kent nüfusundaki devasa artışla birlikte, milyonlarca insan köylülükten çıktı. Daha önce hiç karmaşık makine görmemiş insanlar artık tramvay hatları işletiyor, uçak imal ediyordu. Temel tüketim maddeleri kıttı; fakat filmler, popüler müzik ve radyo kitlelere az çok modern bir eğlence sunuyordu. Özellikle teknik konularda verilen kitlesel eğitime öncelik tanınıyordu ve on binlerce öğrenci aşırı kalabalık ve ısıtmasız yurtlarda acınacak halde yaşayıp dengesiz beslense de, modern bilimin temellerini öğreniyordu. Stalin bu hızlandırılmış eğitim sayesinde büyük terör dönemindeki tutuklamalar sonucu oluşan emek kaybını, köylü ya da işçi geçmişinden gelse de işleri iyi kötü yapabilen insanlarla doldurabildi.

Beş yıllık planlar, kısıtlı bir başarı getirmişti. Sovyet önderliği, sonuçların daha iyi görünmesini sağlamak maksadıyla aldatıcı istatistik yöntemleri kullanmaktan sakınmıyordu; fakat 1940'a gelindiğinde sanayideki gerçek sonuçlar yeterince etkileyici bir seviyeye çıkmıştı zaten. SSCB artık Amerika Birleşik Devletleri ile Almanya'nın ardından, dünyanın üçüncü büyük sanayi gücüydü. Yeni sanayi tesisleri modern teçhizatla donatılmıştı; pek çoğu Urallar'da ve Sibirya'da, zenginliğinden henüz faydalanılmamış ve tehdidin artmakta olduğu sınırlardan uzak yerlerde konumlanmıştı. Küçük köyler şehirlere dönüşmüş, bütünüyle yeni sanayi bölgeleri vücut bulmuştu. Sosyalizmin kimi vaatleri gerçekleşmeye başlamıştı. Halk Sağlığı Komiserliği, 1932-1940 arasında doktor ve sağlık personeli sayısını iki katına çıkardı; ayrıca aşılama ve hıfzıssıhha önlemleri, hastalık kaynaklı ölümlerin oranını kayda değer miktarda düşürdü. Kıtlıkla, yoksunluklarla geçen yıllar ve sağlıksız barınma koşulları, çoğunlukla kadınlardan oluşan yeni sağlık personelinin önüne engeller çıkarmıştı. Komünistler daima kadınların eşitliğini desteklemişti ve 1930'lara gelindiğinde işgücünün neredeyse yarısı kadındı. Kolektif çiftliklerinde traktör sürücüsü ve ağır sanayi işçisi olarak çalışan kadınlar da vardı. Tıp gibi kimi alanlarda kadınlar kısa sürede

ağır basmaya başladı. Kadın pilotların ve işçilerin başarıları, basında devasa propraganda kampanyalarına malzeme edildi. Kadınların aldığı eğitim ile erkeklerinki arasında görülen uçurum, en azından şehirlerde fiilen kapandı. Her alanda olduğu gibi, gündelik hayatın gerçekliği büyük engeller yaratıyordu: İşçilerin çoğunluğunun kadın olduğu hafif sanayide, çocuklar için yeterli gündelik bakım mevcut değildi. Kadınlar eşit iş için erkeklerle eşit ücret alsa da, kadınların sayıca ağır bastığı hafif sanayilerin öncelik sırası düşüktü; dolayısıyla ücretler daha düşük ve iş sayısı daha azdı, ayrıca işyerindeki tüketim malları daha kötüydü. Çocuk bakım merkezleri ve çocuk yuvaları açılsa da, ailenin yükü hâlâ kadınların sırtındaydı. Nadir bulunan mallar için girilen kuyruklarda ayakta dikilmek zorunda kalan ve bu malları tedarik etmek için gayriresmî ağlar oluşturanlar da yine kadınlardı.

1930'ların ikinci yarısında tüketim malları yavaş yavaş dükkânlara dönmeye başlayınca, kadınların da erkeklerin de hayatı kolaylaştı. Sovyet ekonomisinin geçmişten beri en zayıf noktası tarımdı. Kolektif çiftlikleri, gelişmekte olan şehirlerin ihtiyaç duyduğu tahılı güçbela yetiştiriyordu; fakat 1940'a kadar et üretimi düzeyi, 1920'lerin ikinci yarısındaki düzeyi yakalayamamıştı. Et ve süt, büyük oranda *kolhoz*'dan değil, devletin kolektifleştirmeden sonra çiftçilerin ekip biçmelerine izin verdiği özel arazilerinden geliyordu. Halk ekseriyetle en temel gıda maddelerinin dışındaki her şey için, devlet dükkânlarından daha pahalı olan köylü pazarlarına ve işyeri dağıtım merkezlerine başvuruyordu. Bununla birlikte, ülke, savaş tehlikesinin yaklaştığı 1930'ların sonunda askerî üretimini yine muazzam miktarda artırabildi; üstelik iktisat planını ve tüketim malları tedarikini pek de sekteye uğratmaksızın bunu başardı. Mevcut durum, vaat edilen ütopyanın yakınından bile geçmiyordu; fakat modern toplumun Sovyet versiyonunun temelleri atılmıştı. Bu şartlar, kıtı kıtına yeterliydi.

Stalin'in yeni sanayi devi ülkesi, *kulak*'lardan ya da hayalî Japon casuslarından daha büyük bir tehditle karşı karşıya gelmek üzereydi. 1938'de Avrupa'nın göbeği, Adolf Hitler'in iktidarı altına girmişti; Hitler, *Kavgam* adlı kitabında, Almanya'nın hayatta kalabilmek için bir "yaşam alanı" fethetmesi gerektiğini açıkça belirtmişti ve Almanya'nın yaşam alanı, Sovyetler Birliği topraklarındaydı. 1931'de Stalin, sanayi yöneticilerinin katıldığı bir konferansta şunları söyledi: "Rusya, ileri ülkelerin yüzyıl gerisinde. Ya on sene içinde onlara yetişiriz ya da bizi ezerler." Belki Sovyet ekonomisinin o günkü durumuyla ilgili değerlendirmesi fazla karamsardı, fakat önlerinde olan süreyle ilgili tahmini, hedefi on ikiden vurmuştu. Tam olarak on seneleri vardı.

20 İkinci Dünya Savaşı

Sovyet önderliği, en baştan itibaren, ülkenin er ya da geç istilayla karşılaşacağını düşünüyordu. Bu kanaat, Sovyetler Birliği'nin devrimden bu yana süregelen fiilî durumundan; neredeyse tüm devletlerin müdahalesine ve düşmanlığına maruz kalmışlardı ve dünyaya dair tahlillerinden kaynaklanıyordu. Sadece kendi ülkelerine bir saldırı düzenlenmesini değil, Batılı güçler arasında savaş çıkmasını da bekliyor, ama önce Batıdaki savaşın başlayacağını düşünüyorlardı. Dünyaya dair tahlilleri, Lenin'in, kapitalizmin en yeni evresiyle ilgili görüşünü temel alıyordu: Ona göre bu, emperyalizm çağıydı. Lenin'e göre, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasının nedeni, sermayenin gitgide daha az sayıda yarı tekelci dev şirketlerin ve bankaların elinde yoğunlaşması, bunun sonucunda piyasa ve kaynak rekabetinin hızlanmasıydı. Bu nedenle dünya, büyük imparatorluklara bölünmüştü ve bu yarışta en arkada kalanlar, özellikle de Almanya, dünyayı yeniden bölüşmek istiyordu; dolayısıyla SSCB var olmasaydı bile, yeni bir savaş kaçınılmazdı. Stalin ve Sovyet seçkinleri, dünyaya dair bu anlayışı şüphe duymaksızın kabul ediyordu; üstelik Birinci Dünya Savaşı'nda kendi tarih deneyimleri, ayrıca 1918'den sonra dünyadaki çeşitli rekabetlere dair tespitleri, bu kanaatlerini güçlendirdi. Aynı zamanda, kapitalist güçler arasındaki farklılıkların ("çelişkilerin"), komünizm karşıtı bir ittifak kurulursa hasıraltı edilebileceğini ya da bir veya daha fazla Batılı gücün, Sovyetlere kendi başına saldıracak denli güç kazanabileceğini de fark etmişlerdi. 1933'e dek, bu tehdit o zamanın bariz egemen gücü olan Britanya İmparatorluğu'ndan gelecekmiş gibi görünüyordu. Kızıl Ordu, Britanyalıların (belki Fransızların da) arka çıkmasıyla, hatta katılımıyla Polonya'dan ya da Romanya'dan başlayacak bir saldırı varsayımına göre savaş planları oluşturmuştu. Weimar Almanyasıyla yapılan fiilî askerî planlamaların ardında kısmen, böyle bir hadiseyi engelleme maksadı vardı. Ocak 1933'te Almanya'da iktidara Adolf Hitler çıkınca, Sovyetler bütünüyle yeni bir durumla karşı karşıya kalmış oldu.

Sovyetler başlarda aşırı tasalı değildi. 1928'den beri Komintern, yeni bir kapitalizm bunalımının yaşanacağını ve bu bunalım sonucunda iktisadi duraksamanın geleceğini öngörüyordu. Başka gözlemciler

gibi Sovyet önderliği de, Nazilerin, Alman imparatorunun restorasyon siyasetini ve sol partileri bastırma hareketini destekleyen öteki gerici Alman topluluklarından gerçekten çok farklı olduğuna kanaat getirmiş değildi. Yahudi düşmanlığı, geçit törenleri, üniformalar... bunların hepsi, daha ciddi ve sinsi bir amacın işaretleri değil, toy insanları kandırma amaçlı tuzaklar gibi görünüyordu. Her ne kadar Hitler, Alman Komünist Partisi'ni (ve Sosyalistleri) birkaç ay içinde saf dışı bırakmış olsa da, Sovyetler, Hitler'in aldığı desteğin sınırlı ve rejiminin istikrarsız olduğu kanaatindeydi. 1934 yılında fırtına birliklerinin (Nazi milisleri) temizlenmesi, bu tabloyu destekler gibi görünmüştü, üstelik Sovyet propagandası ve iç tartışmalar, Hitler'in iktisat programının ve öbür programlarının güya işçi sınıfından rağbet görmediğini vurguluyordu. Aynı zamanda Sovyetler, Almanya'nın yeniden silahlanmasını ve uluslararası ilişkilerde gitgide saldırganlaşan ses tonunu fark etmemiş değildi. 1934'ün ikinci yarısında Sovyetler Birliği, Milletler Cemiyeti'ne katıldı; bu adımın hem simgesel hem de pratik bir anlamı vardı, özellikle de Hitler, bir sene önce Almanya'yı bu cemiyetten çıkardığı için. Sovyet Dışişleri Komiseri Maksim Litvinov, Milletler Cemiyeti'ni, Batılı güçlerin Hitler'e karşı koymak için SSCB'yle anlaşmasının şart olduğunu ilan etmek için başlıca kürsülerinden biri olarak kullandı.

Sovyetlerin Hitler'e karşı koymasından bahsetmek, sırf lafta kalacak bir şey değildi; çünkü Sovyetler Birliği'nin artık yeni bir ordusu vardı ve bu ordu, 1920'lerin eski moda Kızıl Ordusu'ndan çok daha güçlüydü. Ordunun dönüşümünde iki etken hayati rol oynamıştı. Bunlardan biri, 1933'ten önce Weimar cumhuriyetiyle yapılan işbirliğiydi; böylece Kızıl Ordu, askerî teknolojideki ve örgütlenmedeki en yeni gelişmeleri bütünüyle takip edebilmişti. Batılı orduların artık tümüyle motorize birimlere, tanklara, uçaklara geçtiği 1928'de Kızıl Ordu hâlâ tüfekli, makineli tüfekli süvariye ve piyadeye dayanıyordu. Topçu sınıfı da zayıftı. İkinci etken ise, ilk beş yıllık plandı: Beş yıllık plan esasen askerî üretimde kayda değer artış öngörüyordu; fakat dünya siyasetinin hayli gerilimli havası yüzünden Stalin (1931'de Japonya'nın Mançurya'yı ele geçirmesi üzerine) askerî üretim hedeflerini daha da yükseltti. Bir sonraki sene Sovyetler Birliği, dört bin tank üretti, ki bu rakam o zamanın standartlarına göre epey yüksekti; ayrıca bu tanklar hem yabancı hem de Sovyet kaynaklı iyi düşünülmüş tasarımlara sahipti. Uçak imalatında da, bilhassa ağır bombardıman uçakları için muazzam çaba sarf edildi. Bu modern silahlar, Sovyet kara kuvvetleri kurmayının, bilhassa da Tuhaçevski'nin benimsediği askerî doktrini yansıtıyordu; ona göre modern savaşların sonucunu, zırhlı ve mekanize hızlı birlikler ile uzun

mesafeli hava bombardımanı belirleyecekti. 1935'e gelindiğinde SSCB, dünyadaki en ileri ordulardan birine sahipti. Ordunun tek kusuru boyutuydu; çünkü bütçe kısıtlamaları yüzünden daimi ordunun nispeten ufak tutulması gerekiyordu.

Arkalarına bu yeni orduyu alan Stalin ve Sovyet önderliği, dünyanın giderek tehlikeli hale gelen durumuyla yüzleşmeye mecburdu. Hitler ve müttefikleri yüzünden oluşan yeni durumun doğurduğu en önemli sonuçlar, Cenevre'de Litvinov'un ifade ettiği yeni siyasetler ve Komintern stratejisindeki keskin dönüş oldu. 1935'te Yedinci Komintern Konferansı'nda Bulgar Komünist önderi Georgi Dimitrov, yeni siyaseti ilan etti: Halk Cephesi. Yeni siyasete göre, egemen sınıfın temsilcisi olduğu gerekçesiyle sosyalistlere saldırarak devrime yönelme tutumu bırakılacak, komünistler, faşist iktidarın kuvvetlenmesini engellemek amacıyla sosyalistlerle ya da faşizm aleyhindeki her türlü toplulukla ittifak kurması talebinde bulunacaktı. Aynı dönemde Sovyet devleti, Batılı güçlerle ittifak kurmanın yollarını aramaya başladı, Mayıs 1935'te Fransa'yla ve Çekoslavakya'yla ortak yardımlaşma paktı imzaladı. Bununla birlikte, Sovyetlerin Britanya'yla ilişkisi hâlâ zayıftı ve Hitler'in ilerleyişi sürüyordu: 1936'da Ren bölgesine yeniden asker konuşlandırdı ve bu hamle, Londra'da ve Paris'te gürültülü bir sessizlikle karşılandı. Birkaç ay sonra General Francisco Franco'nun, halkın seçmiş olduğu Halk Cephesi'nin yönettiği cumhuriyete karşı isyan bayrağı açmasıyla İspanya'da iç savaş çıktı. Sovyetler başta buna temkinli yaklaştı; çünkü Cumhuriyet güçlerine yardım işini fazla ileri götürdükleri takdirde, Batılı güçlerin tehdit edildiklerini hissederek monarşist-faşist isyancıların tarafına geçip müdahale etmelerinden korkuyorlardı. O sorun kısa süre sonra Hitler ile Mussolini tarafından çözüldü; çünkü yaptıkları asker ve cephane sevkiyatı Sovyetlere de kapı açmış oldu. Stalin, Akdeniz'in tehlikeli suları üzerinden İspanya'ya tank, uçak ve çok sayıda subay gönderdi. Stalin ile Komintern, İspanya'da halk cephesi stratejisine uyuyordu; İspanya komünistlerine, devrim yapmamaları, Cumhuriyete destek verme konusunda sosyalistlerle ve liberallerle ittifak kurmaları talimatı verilmişti. İspanya hadisesi, bu stratejinin sınırlarını gün yüzüne çıkardı; zira Stalin aynı zamanda komünistlerin her şeyi mümkün mertebe kontrolleri altına alıp, özellikle Barcelona'da güçlü olan Troçkistleri ve anarşistleri saf dışı etmelerinde ısrarcıydı. Uzun vadede ne Halk Cephesi stratejisi ne Sovyet yardımı ve müdahalesi bir fark yarattı. İspanya Cumhuriyeti, kaba kuvvete boyun eğdi ve 1938'in sonunda ortadan kaldırıldı.

Cumhuriyet'in uğradığı yenilgi, SSCB için tehlikeyi artırmaktan baş-

ka işe yaramadı. Batılı güçlerin, İspanya Cumhuriyeti için savaşmaya gönüllü olmayışı, Stalin'in kafasındaki kâbus senaryosunun gerçekleşme olasılığının yükseldiğini ortaya koymuştu: Sovyetler Birliği'ne karşı Britanya'yı, Fransa'yı, Almanya'yı ve İtalya'yı içeren dörtlü bir pakt kurulacağını düşünüyordu. Üstelik Hitler, hamlelerine devam ediyordu. 1936-37'de Almanya, Japonya ve İtalya, "Komintern Karşıtı Pakt"ı imzalayıp, Mihver devletleri olarak bilinen ittifakı oluşturdular. 1938'de Hitler'in Avusturya'yı ilhak etmesine Fransa ile Britanya'dan yine hiç tepki gelmedi; ardından Hitler, Doğu Avrupa'da büyük ve modern silahlı kuvvetlere sahip tek güç olan Çekoslavakya'dan taleplerde bulunmaya başladı. Sadece Sovyetler değil, bütün Avrupa bunalıma sürükleniyordu.

Sovyetlerin harekete geçmesini engelleyen iki etken mevcuttu. Bir tanesi, Çekoslavakya'ya ulaşması gereken Sovyet yardımının geçeceği koridorları elinde tutan Polonya'nın genelde Alman yanlısı bir siyaset gütmesiydi. Öteki etken ise, Batılı güçlerin, özellikle de Britanya'nın hem genelde Sovyetler Birliği'nden hem de özelde Kızıl Ordu'nun yapabileceklerinden kuşku duymasıydı. Sovyetlerin Fransa'yla ve Çekoslavakya'yla yaptığı karşılıklı yardım paktları işbirliğine dayanıyordu; oysa Paris'in işbirliği yapacağı yoktu. Münih'teki nihai krize yol açan gelişmeler sırasında, Sovyetler gizliden gizliye Kızıl Ordu'yu seferber etmeye başlamıştı; fakat bunların hiçbiri işe yaramadı. Chamberlain, Çekleri Hitler'e teslim etti; Sovyetler'e göre bu, dörtlü paktın varlığına dair bir işaretti ve onların nazarında böyle bir pakt ancak Sovyetler Birliği'ne karşı olabilirdi.

Bu koşullarda savaşın yaklaştığına kanaat getiren Sovyet önderliği, diğer olası stratejiye geçip, Hitler'le anlaşma yaptı. 1933'ten beri Sovyetler ara sıra Berlin'de nabız yoklamış, ama bir sonuç alamamıştı. 1939'un ilk yarısında Nazilerle müzakerelerin aniden ciddileşmesinde Londra ile Paris'in takındığı tavrın büyük etkisi oldu. Chamberlain, Hitler'in tehdit teşkil ettiğinin farkına varmasına karşın, Stalin'le ciddi bir anlaşma için görüşmek istemiyordu. 1939 yazında Moskova'ya gelen Britanya heyetinin işbirliği olasılığını masaya yatırması bekleniyordu; fakat Savunma Komiseri Voroşilov askerî işbirliğinin ayrıntılarını sorduğunda, Britanyalılar bu konuda talimat almadıklarını söylemekle yetindiler. Bunun sonucunda, Moskova'da Ribbentrop ile Dış İlişkiler Komiseri Litvinov'un yerini almış olan Molotov 23 Ağustos 1939'da Alman-Sovyet paktını imzaladı.

Bu pakt sayesinde eli serbest kalan Hitler Polonya'ya saldırdı; bunun üzerine Britanya ile Fransa, Almanya'ya savaş ilan etti. Almanya'nın Polonya'yı işgali öyle başarılı ve hızlı oldu ki Stalin gafil avlandı. Bir yandan da, Ağustos sonunda Moğolistan'a saldırmayı deneyen ve yüz

bin Sovyet askeri tarafından Halhin nehrinin ardına püskürtülen Japonların girişimine karşı vereceği cevabı hesaplaması gerekiyordu. Söz konusu pakt Polonya'nın paylaşılmasını öngörüyor olsa da, hudutların sınırlandırılmasını içermiyordu. Kızıl Ordu, çoğunlukla Beluruslular ve Ukraynalıların mesken tuttuğu Polonya'nın doğu vilayetlerine hızla girdi ve bu Sovyet cumhuriyetlerine yeni topraklar kazandırdı. Komünistler Sovyet kurumlarını bir çırpıda kurup, bölgedeki Polonyalıları sınırdışı etti. Çoğu kamplara ya da Sibirya ile Kazakistan'daki "ıslah kamplarına" gönderildi; subaylar, polisler ve memurlar ise 1940'ın başında Katyn ormanındaki kampta ve başka yerlerde idam edildi.

Bu pakt Baltık devletlerini de Sovyetlerin nüfuz sahasına sokuyordu. Stalin, bölgede kontrolü sağlamak amacıyla hemen harekete geçti, bu süreçte, neredeyse tamamen Polonyalılardan ve Yahudilerden oluşan Vilnius şehrini Litvanya'ya kazandırdı. 1940'ta kadar sağlamlaştırılan kontrol sayesinde üç devlet de, SSCB'ye birer Sovyet cumhuriyeti olarak girdi; "halk meclisleri" birliğe alınmayı "talep etme" merasimini yerine getirerek birliğin parçası oldu. Stalin, Finlandiya haricinde artık batı sınırının güvenli olduğunu düşünüyordu.

Fin-Sovyet sınırı, Rus imparatorluğundaki bir iç sınırın uluslararası nitelik kazanması sonucunda oluşmuştu. Rusya 1809'da Finlandiya'yı ilhak ettiğinde, yüz yıldır Rusya İmparatorluğu'nun bünyesinde bulunan Petersburg'un batısındaki Karelya Yarımadası, Finlere tanınan ayrıcalık sonucu tekrar Finlandiya'yla birleştirilmişti. 1918'de Finlandiya bağımsızlığını kazanınca, iki devlet arasında, Petrograd'ın merkezinden kısa bir tramvay yolculuğuyla ulaşılacak uzaklıkta bir sınır meydana geldi. Stalin, Sovyet askerî planlamacıları için ezelden beri sorun teşkil eden bu sorunu çözmeye karar verdi. Finlandiya hükümetine bir anlaşma teklif etti; buna göre SSCB, kıyı yakınlarındaki stratejik adaların kontrolünü ele alacak ve kuzey kesimlerde verilecek toprak karşılığında sınır birkaç kilometre batıya kaydırılacaktı. Bu teklifin ülkeyi kontrol altına alma amaçlı bir hile olduğunu düşünen Finler, anlaşmaya yanaşmadı; bunun üzerine Kış Savaşı başladı. Küçük ama iyi eğitimli ve gayretli Fin ordusu birkaç ay boyunca Sovyetlere direndi; Britanya'dan ve öteki Batı güçlerinden destek alarak, halkın dikkatini Almanya'nın batı sınırındaki "sahte savaştan" kendi üzerlerine çekebildi. Pek çok aksilikten ve ağır kayıplardan sonra, Sovyet ordusu kendini topladı ve Finleri yendi, ama uyandırdığı yetersizlik izlenimi Berlin'deki müstakbel düşmanlarını cesaretlendirmişti. Savaşın ardından Stalin, Savunma Komiserliğine, İç Savaş döneminden kalma eski dostu Voroşilov'un yerine S. T. Timoşenko'yu geçirdi; profesyonel subay olan Timoşenko derhal orduyu

ıslah etmeye girişti ve yeni teçhizatlarla donatılması sürecini hızlandırdı.

1940'a gelindiğinde Sovyetlerin batı sınırı yüzlerce kilometre batıya kaymış ve Stalin ile Timoşenko silahlı güçleri hale yola sokmak için zaman kazanmıştı. Bu devasa proje pek çok zorlukla karşı karşıyaydı. Sovyetler 1935'te, Kızıl Ordu'yu barış zamanı gücü bir buçuk milyon askere ulaşan kitlesel bir orduya dönüştürmeye ihtiyaçları olduğunu ve bunu yapabileceklerini fark etmişlerdi. Stalin 1939'da ordu boyutunun üç milyona çıkarılmasını buyurdu. Bu emir tez zamanda yerine getirildi, ama askerler, özellikle de subaylar kaçınılmaz olarak eğitim açısından zayıf ve deneyimsizdi. Yüzbinlerce asker ve acemi subay, köylerinden çıkar çıkmaz orduya alınmıştı. Pek çok asker için, tüfekleri, hayatlarında gördükleri ilk gerçek modern teçhizattı. 1937-1938'de orduda, özellikle de üst komuta düzeyinde yapılan temizlik işleri daha da kötüleştirdi. Ordunun Kış Savaşı'nda zorlanmasının nedeni budur. Ayrıca ordunun teçhizatı artık iyice eskimişti. 1930'ların ilk yarısındaki büyük hamleden sonra durgunluğa giren Sovyet askerî üretimi yeni tasarımlar üretemez olmuştu. Bu nedenle, 1937'de İspanya semalarında boy gösteren Alman Messerschmidt avcı uçağı, Kızıl Hava Kuvvetleri'nde büyük bir sarsıntı yarattı; çünkü en iyi uçakları bile bununla boy ölçüşebilecek yeterlilikte değildi. Sovyet tasarım bürolarının ve silahlı kuvvetlerinin tasfiye yüzünden felce uğradığı dönemde, Alman tank teknolojisi de hızla ilerlemişti. 1938'den itibaren yeni tasarımlar yapıldı; fakat toplu üretime geçilmeden önce bunların sınanması gerekiyordu. SSCB 1941 yazında modern silahlarından ilki olan İlyuşin İl-2 saldırı bombardıman uçağına, T-34 ve KV tanklarına, Katyuşa roketlerine kavuştu. Tanklar ve roketler Alman muadillerinden epey üstün olsa da, sayıca yetersizdi.

Sovyet fabrikaları hiç durmadan yeni silah üretirken ve ordu, hızlı genişleme nedeniyle oluşan yeni sınırların yarattığı sorunlarla boğuşurken, Hitler saldırı planı yapıyordu. 1940'ta Fransa'yı ve Balkanları istila etti. Uzakdoğu'yu, Akdeniz'i ve anavatanlarını savunma ihtiyacı nedeniyle tehlikeli bir mesafeye yayılmış olan Britanya İmparatorluğu, Britanya Muharebesi'nde diz çökmemiş olsa da, Führer'e göre yenilmeye mahkûmdu. Bu yüzden dikkatini Rusya'ya çevirdi.

Wehrmacht birlikleri bütün kış boyunca doğuya, Romanya'ya, Finlandiya'ya ve eskiden Polonya'nın olan topraklara doğru ilerledi. Hitler'in taktik istihbaratı kusursuzdu; çünkü Sovyet birliklerinin tam olarak nerede konumlandığını, güçlerini, savunma mevkilerini biliyordu. Bilmediği, daha doğrusu umursamadığı şey, SSCB'nin iktisadi ve askerî potansiyeliydi. Hitler'e göre Sovyet devleti, aldığı ilk darbeyle kaçacak bir Yahudi-Moğol sürüsünden ibaretti. Rusya'yı 1914 bağlamında

değerlendiren generallari ise, düşmanı Hitler kadar küçümsemiyordu. En az Hitler'inki kadar iyi bir casus ağı bulunan Stalin, Almanların manevralarından haberdardı; fakat Alman manevralarına dair yorumu bütünüyle yanlıştı. Stalin, Nazi rejiminin köktenciliğini asla tamamen kavrayamamıştı; bu hareketi hâlâ, eski sağcı Alman hareketleri ışığında ya da belki Mussolini faşizminin Alman versiyonu olarak görüyordu. Ayrıca Hitler'in, Britanya'yı yenilgiye uğratana kadar Sovyetler Birliği'ni istila etmeyeceğine kanaat getirmişti; çünkü Hitler'in, Alman imparatorunun hatasını tekrarlayıp iki cephede birden savaşacak kadar aptal olabileceğini tahayyül etmemişti. Bu nedenle, Alman birliklerinin manevrasını blöf olarak yorumladı: Hitler'in bir iki yıl daha saldırmamasını, bu esnada belki blöflere başvurarak, Sovyetleri çok gerekli hammaddeleri Reich'a göndermeye zorlamasını bekliyordu. En büyük korkusu, sınır boyundaki Sovyet birliklerinin Hitler'i zamanından önce saldırmaya kışkırtmasıydı; bu yüzden Almanların SSCB toprakları üzerinde uçmasının ve diğer şüpheli hareketlerinin görmezden gelinmesini emretti. Sovyet askerî istihbaratı bunun aksine inanıyordu; fakat üst makamlara ulaştırılan raporlar hasıraltı edildi; çünkü Kremlin kaynaklı siyasetle ve çözümlemeyle çelişiyordu. Bununla birlikte Stalin Nisan 1941'de, büyük ölçekli manevra kisvesi altında bir milyon askerin daha seferber edilmesini buyurdu ve batıya daha fazla birlik yığdı. Kâğıt üzerinde Kızıl Ordu'nun gücü yaklaşık beş milyon askere ulaşmıştı. Savaş başlamadan sadece birkaç gün önce verilen emirlerle kimi birlikler teyakkuza geçti: İstiladan önceki gece Timoşenko, uçakların, kolay hedef oluşturmamaları için küçük toprak pistlere dağıtılmasını emretti. Yalnızca Odessa askerî bölgesi bu emre uydu; Stalin'in Rusyasında bile, merkezden gelen komutların zamanında yerine ulaşmadığı ya da ânında yerine getirilmediği oluyordu.

22 Haziran 1941 Pazar günü saat 3:30'da sabahın ilk ışıklarıyla birlikte Hitler, ortaçağda yaşamış savaşçı Alman imparatorunun adıyla anılan Barbarossa Harekâtı'nı, yani Sovyetler Birliği istilasını başlattı. Yaklaşık üç milyon Alman askeri, Fin, Rumen, Slovak, Macar, İtalyan birliklerinden ve İsveç (SS Nordland) gibi tarafsız ülkeler de dahil Avrupa'nın neredeyse her ülkesinden gelmiş küçük gönüllü birliklerden ve işbirlikçilerden oluşan yaklaşık bir milyon müttefikiyle sınırı geçti. Hitler'in ordusu kısa süre önce Norveç'ten Yunanistan'a kadar bütün kıtada zaferler kazanmıştı, SSCB'ninkinden daha büyük (uzak ara büyük değil ama) bir iktisat mekanizmasıyla ve işgal altındaki Avrupa'nın kaynaklarıyla destekleniyordu. Karşılarında, Sovyet silahlı kuvvetlerinin beş milyon askeri vardı; fakat bunların neredeyse yarısı ya çok

uzaktaki geri hatlarda ya da askere alınma ve talim sürecindeydi. Sovyet kuvvetleri, seferberliğin ve yeni teçhizatı kullanma eğitiminin ortasında yakalanmış olmasına ilaveten, sınıra fazlasıyla yakın konuşlanmıştı ve Luftwaffe (Alman hava kuvvetleri) ile Alman zırhlıları için kolay hedef oluşturuyordu. Bu konuşlanma, Sovyet ordusunun uzun soluklu taarruz yöneliminin kalıntısıydı; bu varsayıma göre, saldırıdan kısa süre sonra Sovyet kuvvetleri harekete geçip düşman bölgesine bir dizi baskın yapıp taarruzu boşa çıkarırken Kızıl Ordu da tam seferberliğe geçecekti. Daha da kötüsü, Sovyetler, Alman taarruzunun ana doğrultusuna ilişkin tahminlerinde yanılmıştı. 1940'a kadarki tüm Sovyet savaş planlarında, Alman ordusunun Belarus üzerinden doğrudan Moskova'ya saldıracağı öngörülüyordu ki gerçekten de öyle olacaktı. Fakat 1940'ta Timoşenko, yeni Genelkurmay Başkanı Georgi Jukov ve Stalin, Hitler'in güneydeki Ukrayna'yı vurmasının daha olası olduğuna kanaat getirdiler. Ana ekseni boyunca sadece tarlalar ve büyük ormanlar olmasına karşın, Ukrayna hâlâ SSCB'nin en önemli sanayi alanı ve düşmanın devreden çıkarılması gereken büyük tarım bölgesiydi. Hitler'in bu gerekli kaynakların peşine düşeceği tahmin edildi ve binlerce asker Ukrayna'ya kaydırıldı.

Oysa ana taarruz, doğrudan doğuya yöneldi. Alman zırhlıları, Fransa'daki taktiklerini tekrarladı, ana yollar ve tren hatları boyunca Sovyet savunmasını yardılar, ülkenin içlerine girdiler. Litvanya ve Belarus'un batı toprakları birkaç gün içinde düşmanın eline geçti. Luftwaffe, Sovyet hava kuvvetlerinin büyük kısmını birkaç gün içinde, yerden havalanamadan yok etti; böylece ordunun hava koruması ve Almanların bilgisi olmaksızın manevra yapma kabiliyeti kalmamış oldu. Ağırlığı merkeze yönelen Alman saldırısı, Sovyet hatlarını haftalar içinde ezip geçti ve aşağı yukarı bir buçuk milyon Sovyet askeri esir düştü. Almanlar ırk siyasetlerinin parçası olarak, esirleri beslemeyip ölüme terk etmeyi yeğlediklerinden, bunların neredeyse hiçbiri hayatta kalamadı. Kuzeyde ve güneyde de aynı hızla ilerleyen Almanlar, yazın sonuna gelindiğinde Kiev'e ve Leningrad kapılarına ulaşmışlardı.

Cephede Sovyet tarafı keşmekeş içindeydi; çünkü kötü tasarlanmış iletişim kanalları Alman hücumuyla birlikte çökmüş, komuta karargâhları yok edilmişti ve Sovyet askerleri kitleler halinde doğuya kaçmaya çalışıyordu. Belarus'taki Sovyet komutanı, günler boyunca adamlarıyla da Moskova'yla da iletişimini kaybetti. Moskova'dan gelen emirler en başta, istilacılara karşı-saldırı yapmayı öngören eski ve artık tamamen geçersiz planı izliyordu. Emirleri alamayan yerel komutanlar şanslıydı, çünkü içgüdülerine güvenebildiler. Bazı birlikler kanının son damlasına kadar savaştı, kimileriyse yiyecek ve mühimmat bitene ka-

dar. Durumun umutsuz hale gelişinin epey sonrasında Moskova'dan gelen yeni emirlere göre, mevzilerin korunması gerekiyordu. Askerlerini kapana kısılıp kalmaktan kurtaran komutanlar ya şüpheyle karşılandı ya da daha kötüsü, emir almaksızın geri çekilmekle suçlandı. Temmuz ayında Stalin, orduları savaşın ilk haftalarında yok edilmiş pek çok generalin yargılanıp idam edilmesini buyurdu.

Neyse ki Stalin ve ordu önderliği, yalnızca günah keçisi aramakla zaman öldürmedi. Savaşın ikinci gününde Stalin, bizzat başkanlığını yaptığı Devlet Savunma Komitesi'ni kurdu, kısa süre sonra da Timoşenko'nun yerine Savunma Halk Komiserliği'nin başına geçti ve buna ilaveten, Genelkurmay'ın başı ve silahlı kuvvetlerin resmî başkomutanı oldu. Jukov hâlâ genelkurmay başkanıydı. Böylece Stalin, savaş idaresinin bütününde kişisel sorumluluk üstlenmiş oldu. Jukov'la ve diğer generallerle birlikte çalışmayı öğrendi, fakat her meselede son karar Stalin'indi. Bazı emirleri yenilginin ağırlaşmasına yol açsa da, nihayetinde zaferin kapısını aralamıştır. Stalin öncekinden de kesin bir biçimde mutlak iktidara kavuşmuştu. Ordu seferberliği devam etti ve savaşın ilk yazında kaybedilen milyonlarca asker yüzünden daha da önemli hale geldi. Cephede durum kötüleştikçe, hükümet, sanayiyi Ukrayna'dan, Leningrad'dan ve ilerleyen Nazilerin tehdidi altında olan öbür bölgelerden çekmeye başladı. Kısa vadede bunun anlamı, askerî imalatta düşüş yaşanmasıydı; üstelik Wehrmacht, sürüyle Sovyet teçhizatını ele geçirip imha ediyordu. Nihayetinde bu zorunlu ve kahramanca uğraş elbirliğiyle verildi; on binlerce insan, makine ve işçilerin aileleri doğuya doğru binlerce kilometre yol katedip Urallar'a ve Sibirya'ya taşınmak, buralarda hem teçhizatları barındıracak fabrika binalarını hem de kendi konutlarını yeniden inşa etmek, elzem malzemelerin imalatına mümkün mertebe hemen başlamak zorundaydı. Fabrikaların boşaltılmasıyla yetinilmedi; *kolhoz*'lara ve devlet çiftliklerine de, sığırlarını ve büyükbaş hayvanlarını doğuya nakletme emri verildi. Binlerce sığırdan oluşan devasa sürüler, doğuya doğru ilerleyen köylü kadınlar tarafından güdülerek şehirlerden geçti.

Eylül ayında Almanlar, zaferden emin olarak Moskova'ya doğru son hücumu başlattı. Hitler, Mussolini'ye yardımcı olmak üzere kısa süre sonra Akdeniz'e birlik yollayabileceğini bile düşünüyordu. Naziler ilerlerken, Moskova'nın batısındaki Sovyet birliklerine mevzilerini korumaları emredildi. Çevresi sarılan yüzbinlerce asker yok edildi; fakat bunların ölümü Sovyetlere zaman kazandırmış oldu. Zaman çok önemliydi; çünkü Almanlar, Sovyetlerin kaynakları hakkında bilgi sahibi değildi. İstila öncesinde istihbarat, Kızıl Ordu'nun saldırı ânındaki büyüklüğü-

nü üçte biri kadar az tahmin etmiş, yüz tümenden ibaret sanmıştı. İlk haftalarda bile sahadaki Alman komutanlar, direnişin kırıldığını düşündükleri anlarda cephede birdenbire yeni Sovyet birliklerinin boy gösterdiğini görüp şaşırmıştı. Ancak güzün sonuna doğru Almanların zafer kazanmasına kesin gözüyle bakılıyordu: Ekim ayında yabancı elçilikler ve Sovyet hükümetinin büyük kısmı, Volga kıyısındaki Kuybışev'in (Samara) doğusuna çekildi. Stalin'in hâlâ Moskova'da olduğu ve başkenti telaşa sevk etmemek için şehri terk etmemeye karar verdiği duyuruldu. 7 Kasım günü, Ekim Devrimi anısına düzenlenen ve büyük bir Sovyet töreni olan geçit törenini izleyip, tıpkı eski yıllardaki gibi Lenin Mozolesi'ni ziyaret etti. Bu sefer askerler karda yürüyerek doğrudan cepheye gitti. Alman keşif birlikleri, şehrin dış mahallelerinde, şehri bugün saran çevre yolların etrafında ve içinde görülmeye başlamıştı. Hükümet, öğrencilerden, eski subaylardan ve fabrika işçilerinden oluşan gönüllü birlikler kurup, saldırılarla açılan boşlukları doldurmaları için cepheye sürdü. Yine de, durum göründüğünden daha iyiydi. Almanlar hatları yara yara Moskova'ya doğru ilerlerken, Sovyetler muazzam bir stratejik yedek güç oluşturmuştu ve bunun bir kısmı, Nazileri karşılamak üzere şehrin batısına doğru harekete geçti. Almanlar ilk defa durdurulabildi; çünkü doğuya doğru kesintisiz gibi görünen ilerleyiş, Wehrmacht'a epey pahalıya patlamıştı. Almanların zaiyatı, SSCB'nin istilasına kadar düzenledikleri harekâtların tümünde verilen kayıplardan fazlaydı. Alman ordusu, düşman ateşi altında binlerce tank kaybetmişti ve pek çoğu, Rusya koşullarının yıpratıcılığı ve mühimmatın bitmesi yüzünden iş göremez haldeydi. Alman motorları ve otomatik silahları soğukta donmuştu. Rusların aksine Almanlar, sıfırın altında kırk dereceye varan gece soğuğunda bu teçhizatı nasıl çalışır halde tutacaklarını düşünmemişti. Yazın verilen ağır kayıpların ardından yeni eğitilmiş pilotlarıyla birlikte yeni inşa edilmiş Sovyet uçakları boşluğu doldurdukça, ilk aylarda gökyüzünde egemenlik kurmuş olan Luftwaffe'de bile kayıp sayısı hızla tırmandı. Aralık ayının ilk yarısında Kızıl Ordu karşı saldırıya geçti, Almanları Moskova'dan atıp batıya püskürttü, düşmana ağır kayıplar verdirdi (kendisi de ağır kayıplar verdi). 1942'in ocak ayı sonunda, Naziler neredeyse bir milyon asker ve dört bin tank kaybetmişti; bu kayıpların yarısı Moskova için yapılan son çarpışmada verilmişti. Wehrmacht'ı durduran Sovyetler, 1939'dan beri bu işi başaran ilk orduydu.

Kızıl Ordu'nun kayıpları korkunç olsa da, verdiği zaiyat nihayetinde Almanların kolunu kanadını kırdı. Almanya'nın nüfusu, Sovyetler Birliği'ninkiyle boy ölçüşemezdi ve üstün şartlara sahip sanayisi, bu ölçekte bir savaşta kullanılacak kadar teçhizat hazırlayacak şekilde tasarlan-

mamıştı. Moskova'daki Alman ordusunun kışlık kıyafetleri olmamasının tek sebebi, Hitler'in hızlı bir zafer kazanacaklarını varsayması değildi; bu denli malzeme harcanacağını ve Sovyet sanayisine karşı koymak için tam seferberliğin gerekeceğini de hesaba katmamıştı. Hitler, Sovyetlerin daha küçük bir sanayi üssünde Almanya'ya kıyasla çok daha fazla tank ve uçak üretebileceğini düşünmemişti. Yer değiştirmiş olan Sovyet sanayisi 1942'nin başında imalata geçti ve cepheye Almanların boy ölçüşemeyeceği miktarda donanım yollamaya başladı. Bu donanım, özellikle de tanklar, roketler ve uçakların pek çoğu, Almanlarınkinden üstündü. Şimdi Sovyetler'in bu durumdan doğru düzgün faydalanabilmesi gerekiyordu; fakat Almanya'ya zaten büyük bir stratejik yenilgi tattırmışlardı ve Almanların bellerini doğrultacak kaynakları yoktu. Hitler'in durmaya niyeti yoktu, ama Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni yenemeyeceği belli olmuştu.

Alman istilası sadece askerî değil, aynı zamanda siyasi bir çatışmaydı. Stalin her şey gibi savaşı da siyaset bakımından değerlendiriyordu ve savaşın idaresi meselesinde, neyle uğraştığını anlaması biraz zaman almıştı. En başta hiçbir beyanda bulunmadı; 22 Haziran'da, istiladan birkaç saat sonra Molotov'a, resmî savaş ilanını açıklamasını buyurdu. İlk konuşmasını 3 Temmuz'da yaptı ve savaşma kararlılığını yansıttı; Alman istilacıların yolu üzerindeki arazilerin yakılmasını emretmiş, Sovyet vatandaşlarını, partizan birlikleri kurmaya çağırmıştı. Eski yanılsamaların sürdüğü anlaşılıyor; çünkü Nazilerin çarlığı ve soylu toprak sahiplerinin egemenliğini yeniden kurmaya geldiklerini söylüyordu. Almanların, Sovyet halklarının kültürünü ve devlet yapısını yok etmek istediğini söylerken Nazilerin hedeflerine dair yaptığı tarif önemli bir gerçeği ıskalıyordu. Wehrmacht ve Avrupalı müttefikleri, Rusların ve öbür Slav halklarının büyük çoğunluğunu yeryüzünden silmenin, ayrıca Hitler'in baştan beri istediği ünlü "Lebensraum" [yaşam alanı] için bu bölgeye Almanları yerleştirmenin yolunu döşüyordu. Fakat Stalin, Nazi önderlerince köleleştirilmiş Alman halkını müttefikleri ilan ederek sözlerini çarpıcı bir biçimde bitirmişti. Hiçbir değerlendirme, hakikatlerden bu kadar kopuk olamazdı.

İlk günlerden itibaren insan kırımı başladı. Alman birliklerine verilen emir, "Sovyet yaşam tarzının tüm temsilcilerinin" bertaraf edilmesi, yanlış bir insanlık anlayışına sahip hiçbir askere ya da yurttaşa yiyecek verilmemesiydi. Bu emirler, Ruslar, Ukraynalılar ve öbür Sovyet yurttaşları için geçerliydi ve Sovyet savaş esirlerinin öldürülmesinin ötesine geçiyordu. İlk Alman zaferlerinin ardından Yahudiler katledilmeye

başladı; Einsatzgruppe'ler,* işgal edilmiş topraklardaki Yahudileri toplamaya koyuldu ve ilk büyük katliam 25 Haziran 1941'de, bölge sakini Litvanyalıların hevesli katılımıyla Kaunas'ta gerçekleşti. Nihayetinde, Yahudi soykırımında katledilen beş milyon Avrupalı Yahudinin iki milyonu Sovyet vatandaşı olacaktı. Stalin'in beklentilerinin aksine, Hitler Sovyet öncesi düzeni yeniden tesis etmedi; Almanların halktan tahıl ve et toplamasını kolaylaştıran kolektif çiftliklerini olduğu gibi bıraktı. Taşınmamış fabrikalar Alman işadamlarına verildi; fakat işçilerin yaptığı sabotajlar yüzünden bunların ancak bir kısmı faaliyete geçirilebildi. Seçkin olsun olmasın, geri kalan Rusların tamamı Reich'ın kölesi olacaktı ve bu role hazırlanmaları gerekiyordu. Çoğu okul kapatıldı ve Almanlar "Sovyet yaşam tarzının temsilcisi oldukları" gerekçesiyle çok sayıda öğretmeni astı.

Almanlarca teslim alınıp, esaretten kaçmayı başaran binlerce asker de istilacıların başına bela kesildi. Bunlar Belarus'un devasa ormanlarına, Ukrayna'nın kuzey kesimlerine ve Batı Rusya'ya sığındı, yiyecek ve silah toplayıp partizan birlikleri oluşturdu. Partizanlar yerel köylüleri bünyesine katmaya, Alman ulaşım ve iletişim hatlarına saldırmaya başladı. 1941 güzüne gelindiğinde kayda değer oranda tahribata uğramış olan demiryolu şebekesi, zaten aşırı uzamış olan Alman sevkiyat rotalarının verimini cidden düşürmeye başladı. Bir sonraki yılın sonlarında, silahlı partizanların sayısı neredeyse yarım milyonu bulmuştu ve Nazilerin giremediği büyük bölgeler onların kontrolü altındaydı. Sovyet komutanlığı, partizanları havadan destekleyecek bir merkezî partizan kurmayı kurdu; küçük orman açıklıklarına inebilecek yaşlı ve yavaş fakat sağlam ve tespiti zor iki kanatlı uçakları yardıma gönderiyorlardı. Hitler'in ordusu, partizan saldırılarına amansız bir zalimlikle tepki veriyor, partizan birlikleriyle temas kurduğundan kuşkulanılan köyleri, kadın, erkek, çocuk demeden ardı ardına yok ediyordu. Avrupa ülkelerinden ve SSCB'nin batı topraklarından toplanmış işbirlikçi birlikler, partizan bölgelerin halkıyla mücadele ederken çoğunlukla Almanlardan da vahşi davranıyordu.

Leningrad hâlâ Sovyetlerin elinde olsa da, Almanların ve Finlerin kıskacındaydı. Almanlar ve müttefikleri, Eylül ayında şehrin dış mahallelerine ulaştı. O andan itibaren açık kalan tek yol, Ladoga gölüydü. Şehir dışında muazzam sayıda Sovyet birliği vardı; fakat Almanlar şehri taarruzla alacak kaynaklardan mahrumdu, dolayısıyla şehri açlıkla dize

* Einsatzgruppe: Görev gücü anlamında. SS'in milis ölüm bölükleri; toplu öldürme hadiselerinden sorumludurlar —*çev.notu.*

Resim 20. İlyuşin 2M3 (Şturmovik). Kara saldırı uçağı olarak tasarlanmış iki pilotlu bu bombardıman uçağı, Sovyetler Birliği'nin en etkili savaş uçağıydı.

getirmeyi umdular. Hitler şehri aldığında yerle bir etmeyi planlıyordu, çünkü yeni Reich'a faydası olmayacağını düşünüyordu. Etkin bir ikame mekanizmasının var olmayışı ve mevcut mekanizmanın Alman bombardımanıyla iyice aksaması yüzünden gıda stokları hızla tükendi ve açlık baş gösterdi. Kış mevsiminin ortasında, her ay on ila yirmi bin insan ölüyordu. Isınma ve elektrik neredeyse kalmamıştı; Almanların süregiden top atışları ve bombardımanları durumu daha da ağırlaştırıyordu. Sadece açık kalan bir avuç fabrikadaki işçiler yeterli yiyecek karnesi alabiliyordu; bu fabrikaların neredeyse hepsi silah ve başka savaş teçhizatlarının üretimine ayrılmıştı. Neyse ki göl dondu ve "Buz Yolu" üzerinden erzak gelebildi. Yetkililer koşulların gereklerini düşünerek karar almak durumunda kaldı; sırf insanları bir parça ısıtabilmek için yemek depolarında sadece sıcak su ya da çay yerine geçecek sıcak içecekler sunulmaya başladı. Ertesi yaz, göl üzerinden gelişigüzel yapılan ulaşım

geliştirildi; yine de, Kızıl Ordu'nun kuşatmayı kaldırdığı Ocak 1944'e kadar yaklaşık sekiz yüz bin insanın açlıktan hayatını kaybetmesi engellenemedi.

Leningrad'da pek çok fabrika, Almanlar gelmeden önce boşaltılmıştı ve 1942'de bunlara başka fabrikalar da eklendi. Bunun sonucunda Sovyet sanayisi doğuya muazzam bir göç gerçekleştirdi; bu, ülke genelinde on milyonlarca insanın da göç etmesi anlamına geliyordu. Sovyetler sade vatandaşları, topluluklar halinde çocukları ve memurları şehirlerden tahliye etmişti. Aslında memurlardan çoğunlukla direniş grupları kurmak için geride kalmaları isteniyordu. 1941'de Moskova'da yaşanan panikte olduğu gibi, Almanlar gelmeden kaçmak isteyenler, NKVD, hatta yerel halk tarafından durduruluyordu. Ülkede fiilen her şey ve herkes savaş uğraşının bir parçasıydı; bu seferberlik düzeyi Almanya'da bile yoktu. Kadınlar hastanelerde çalışmakla, yetimlere bakmakla kalmıyor, orduda da savaşıyordu. Uçaksavar alayları çoğunlukla kadınlardan oluşuyordu, liseden yeni mezun olmuş genç kızlar Luftwaffe'nin karşısına dikiliyordu. Kara kuvvetlerinde kadınlar, telsiz operatörlüğü gibi yardımcı nitelikli işler yapıyordu, ayrıca kadınlardan oluşan bir avcı alayı ve iki bombardıman alayı vardı, buna bir gece bombardıman birimi de dahildi. Silahlı kuvvetlerde toplamda yarım milyonu aşkın kadın hizmet veriyordu. Aydınlar da savaşta yer almıştı, üstelik bu ekip mühendisler ve bilimcilerden ibaret değildi. Sovyetler üniversiteleri, araştırma enstitülerini, tiyatroları boşalttı. 1930'lar boyunca korku içinde yaşamış sanatçılar ve yazarlar kendilerini avcı uçağı korumalarıyla Leningrad'dan ayrılan nakliye uçaklarında buldu. Sibirya'ya ve Orta Asya'ya gidip çalışmayı sürdürdüler; örneğin Ayzenştayn, Kazakistan'da destansı filmi *Korkunç İvan*'ı çekti, Şostakoviç ise Volga kıyısındaki Kuybışev'de Yedinci ("Leningrad") Senfoni'yi besteledi. Bu eserler, sırf içeriklerinden ötürü değil, hâlâ normal bir şeylerin var olduğunu gösterdikleri için halkın moraline epey iyi geldi. Cephe ardında gıda genelde mevcut olsa da yavandı ve barınma, birkaç ailenin birden bir okul dersliğine sıkışması anlamına geliyordu. Fabrikalarıyla birlikte doğuya gelen işçiler, binaları ve yaşayacakları koğuşları inşa ederken Sibirya kışında çadırlarda konaklıyor, bazen de çatısı henüz kurulmamış binalarda çalışmaya başlıyorlardı. Yine de savaş çoğunlukla, mahrumiyetin ve hüznün, dayanışma heyecanıyla ve sıcaklığıyla kaynaştığı bir zaman olarak anımsanır. Stalin halk arasında hoşnutsuzluğun varacağı noktayı gözünde büyütmüştü; casusları, Alman yanlıları arama maksadıyla postaları okuyup telefonları dinlerken, çoğu insan, Sovyet sisteminin değeri hakkındaki görüşü ne olursa olsun, orduya yardımcı olmak için çalışmaya gidiyordu.

Stalin ile generalleri, Moskova'da kazanılan zaferden faydalanmaya karar verdiler ve 1942'nin ilk yarısında güneyde Harkov'dan ve Moskova'nın kuzeyinden bir dizi taarruz başlattılar. Bütün bu hücumlar hezimetle sonuçlandı. Almanlar bazı mevzilerde geri püskürtüldü, ama Sovyetlerin ağır kayıplar vermesi pahasına. Yine birtakım büyük birliklerin etrafı sarıldı ve son adamına kadar yok edildi: Bahar ve bununla birlikte çamur mevsimi sona erdiğinde, Hitler, Jukov ile Stalin'in beklentilerinin aksine, bir daha Moskova üzerine yürümeme kararı aldı ve güneye yöneldi. Hitler'in hedefi, Grozni'deki ve Bakü'deki petrol yataklarıyla birlikte Kafkasya'yı ele geçirmekti. Üçüncü Reich petrol sıkıntısı çekiyordu ve bu hamle, mevcut sorunu çözebilirdi. Sovyet savunmalarını ezen Naziler bir koldan Kafkasya Dağları hattına kadar gelip, aynı zamanda doğuda Volga'ya ilerlediler. Hitler, kanatları korumak ve Rusların Bakü'ye ulaşmalarını engellemek için Stalingrad'daki demiryolu hatlarını kesmek ve bizzat nehri aşmak zorundaydı. Stalingrad eski Çaritsın şehriydi; Stalin'in 1918'de savaşla ilk kez tanıştığı bu şehir, şimdi tank da üreten kocaman bir traktör fabrikasının yeriydi, fakat asıl önemi konumundan ileri geliyordu.

Ağustos sonuna gelindiğinde şehrin dış çeperlerine ulaşmış olan Almanlar, şehrin kalıntılarına kazılmış savunma hatlarına karşı dalga dalga zırhlılarını ve mekanize piyadelerini gönderiyordu. Savaş, dengeye oturmuş gibi görünüyordu. Fakat Almanların ilerleyişi pek çok sorun da doğurmuştu. Almanya'ya uzanan demiryolu hatları o kadar uzundu ki ulaşım neredeyse Alman sınırına kadar keşmekeş halindeydi. Hitler'in artık kanatları koruyacak kadar Alman askeri yoktu, dolayısıyla şehre saldıran Alman ordusu, İtalyan ve Rumen birliklerince korunuyordu. Daha da önemlisi, savunan taraf savaştan vazgeçmiyordu. Yılın sonuna doğru, Rusların istihkâm getirdiği alan birkaç dönüme düşmüştü ve topçu atışı desteği, nehrin doğu yakasındaki topçu bataryalarından sağlanıyordu. Bir mevkide çavuş Yakov Pavlov, kırık dökük bir apartmanın bodrum katında sadece birkaç düzine adamla aylar boyunca dayandı. Savaş, evden eve sürdürülüyordu ve pek çok Sovyet askeri, bileylenmiş siper küreği ile el bombalarını müthiş etkili silahlara dönüştürmeyi başardı. Sonuçta Naziler nehri aşamadı.

Kızıl Ordu, şehrin alevler içindeki enkazı etrafına tuzak kuruyordu. Devasa zırhlı kuvvetler kuzeye ve güneye ilerleyip, donmuş bozkırda talihsiz İtalyanlarla ve Rumenlerle karşı karşıya geldi. Derken 19 Kasım günü büyük bir topçu ve hava desteğiyle hücuma geçtiler, dört gün içinde Stalingrad'daki altı yüz bin Alman askerinin çevresini sardılar. Almanların tuzağa düşmüş orduya malzeme sevkiyatı yapma çabaları so-

nuç vermedi ve Şubat'ta, Wehrmacht'ın Altıncı Ordusu teslim bayrağını çekti. Bunun üzerine Berlin Radyosu, Wagner Operası'ndan Siegfried'in Cenaze Marşı'nı defalarca çaldı. Stalingrad'da iki taraftan yarımşar milyon insan ölmüştü ve sonuçta zaferi Sovyetler kazanmıştı.

Alman istilasının Sovyet dış siyaseti ve SSCB'nin dünyadaki konumu bakımından ciddi sonuçları oldu. İstilanın ertesi günü Sovyet önderliği, Büyük Britanya'nın ittifak istemekle kalmadığını, Winston Churchill'in bu yeni ittifakı açıklamak maksadıyla radyoda konuştuğunu görüp şaşırdı: "Kimse, son yirmi beş yıldır muhalifi olduğum komünizme karşıtlık konusunda benim kadar tutarlı olamaz ve söylemiş olduğum hiçbir lafı geri alacak değilim. Fakat şimdi gözümüzün önüne serilen manzarada tüm bunlar önemini yitirdi... Rus askerlerinin, ezelden beri babalarının sürdüğü toprakları koruyarak, memleketlerinin eşiğinde durduğunu görüyorum... Tüm bunlara, Nazi savaş mekanizmasının iğrenç saldırısının yaklaştığını görüyorum..." Churchill lafını şöyle bitiriyordu: "Nazilere karşı savaşan herkes ya da her devlet, bizden yardım görecektir." Hitler'in yükselişine dek, Sovyetler daima Britanya'yı baş düşman saymıştı; 1935'te Fransa ve Çekoslavakya'yla vardıkları uzlaşmaya Britanya İmparatorluğu'nu kesinlikle katmamışlardı. İstila günü, önderlikten kimi insanlar da dahil pek çok Rus, Hitler'in Brtianya'yla gizli bir anlaşma yapıp savaşı sona erdirmiş olduğunu düşünmüştü; bu nedenle Churchill'in açıklaması büyük bir rahatlama getirdi. Franklin D. Roosevelt ağustos ayında yaptığı açıklamada, İngiltere'ye ve Hitler'le savaşan her güce yardım etmek üzere hazırlanan Kiralama programının Sovyetler Birliği'ni de kapsayacağını duyurdu ve Pearl Harbor baskınından sonra Amerika Birleşik Devletleri, Almanya'yla, İtalya'yla ve Japonya'yla savaşmak için SSCB'ye ve Britanya'ya katıldı. Bununla birlikte Sovyetler Birliği ve Japonya birbirlerine savaş ilan etmedi: İki ülke de başka cephelerde öyle meşguldü ki Doğu Sibirya'da ya da Mançurya'da yeni cephe açma tehlikesine girmek istemiyordu.

Amerikan Yardımı, Sovyetlerin savaş uğraşına, hem teçhizat hem de yiyecek stoku bakımından önemli bir destek oldu. Studebacker kamyonları, Sovyet kamyon imalatındaki noksanı tamamladı; kamyonlar, mekanize savaşın ikmalinde elzemdi ve pek çoğu Katyuşa roketlerinin fırlatma platformu olarak kullanılıyordu. Amerikan Airocobra avcı uçakları, 1942'de Sovyet uçak stoklarındaki boşlukları doldurdu ve Spam marka konserve et, milyonlarca Rus'un savaş döneminde karşılanamayan gıda ihtiyacını oldukça azalttı. Amerikan yardımlarının ölçeği savaşın gidişatında belirleyici olmamışsa da, katkısı olduğu ve maneviyatı yükselttiği

gerçektir. Alman uçaklarının bombardımanı altında, U-botlarla dolu kış denizlerinden geçerek Norveç'in Kuzey Burnu'nu dolaşmak gibi zorlu ve tehlikeli bir işi üstlenmiş olan Müttefik konvoyları, Ruslara, Hitler'e karşı yalnız olmadıklarını somut biçimde kanıtlıyorlardı.

Fakat Stalin ve generaller için asıl mesele, Amerikan yardımı değil, ikinci bir cephenin açılması olasılığıydı. Pek çok tartışmanın ardından Roosevelt ve Churchill, Kuzey Afrika'nın Akdeniz kıyılarında ilk hamlelerini yapmaya karar verdiler ve 1943'te İtalya'ya çıkarma yapıldı. Bu hamle sonucunda Mussolini devrildi ve İtalya savaş dışı kalmış oldu; fakat Almanlara karşı savaş sürüyordu. Bu manevraların Fransa'da değil güneyde yapılmasından ve sınırlı ölçekte olmasından ötürü hüsrana uğrayan Stalin'in acı şikâyetleri hiç etkili olmadı. Amerikalıların Büyük Okyanus cephesine ne kadar güç yığdığını anlayamamıştı. Nihayet 1943'ün sonunda Tahran'da Churchill ve Roosevelt'le tanıştı; burada üç müttefik, Almanya'dan koşulsuz teslimiyet talep edilmesi, Almanya yenilgiye uğrar uğramaz SSCB'nin Japonya'ya savaş açması ve 1944 yazının başında kuzey Fransa'da bir müttefik saldırısıyla ikinci cephenin açılması konularında görüş birliğine vardı. Stalin, İngiliz-Amerikan çıkarmasıyla eşzamanlı büyük bir taarruz düzenleme sözü verdi. Fakat Tahran'da, Avrupa'nın geleceğiyle ilgili meseleler de gündeme geldi; çünkü Britanya ile Amerika daha o zaman, Doğu Avrupa'yı Nazilerden Kızıl Ordu'nun kurtarıp Almanya'ya ilk ulaşan taraf olacağını anlamıştı. Ekim 1944'te Churchill Moskova'ya geldi ve Stalin'e, Balkanlar konusunda "yüzde anlaşması" önerdi: Britanya'nın nüfuzu Yunanistan'da ağır basacaktı (yüzde doksan oranında), Sovyetler Birliği de aynı nüfuza Romanya'da sahip olacaktı. Bulgaristan, yüzde yetmiş beş Sovyet nüfuzu altında olacaktı; iki gücün Yugoslavya ile Macaristan'daki nüfuzları ise eşit olacaktı. Stalin bunu kabul ettiyse de, Şubat 1945'te Yalta'da düzenlenen konferansta Doğu Avrupa yine önemli bir mesele olarak öne çıktı. Bu konferansta üç güç, Almanya'nın müşterek işgali (belirsiz bir süre için), Nazi mirasının yok edilmesi, Sovyetler Birliği'nin alacağı tazminat konularında anlaştı. Stalin, Roosevelt'in Birleşmiş Milletler'i kurma teklifini kabul etti. Doğu Avrupa'nın statüsüyle ilgili olarak, mesela gelecekteki Polonya-Sovyet sınırı ve müstakbel Polonya hükümetinin hem Stalin'in Polonyalı müttefiklerini hem de muhafazakârları temsil etmesi gibi hususlarda daha genel bir görüş birliğine varıldı. Stalin savaştan sonra seçim yapılacağına söz verdi. Doğu Avrupa'yı ilgilendiren öbür meselelerin çoğu karara bağlanmadı. Roosevelt ve Churchill, Doğu Avrupa'nın kontrolünü düpedüz Sovyetler Birliği'ne bırakmak istemiyorlardı; fakat bölgenin büyük kısmı Kızıl Ordu'nun elindeyken ve Wehrmacht'ın ver-

diği kayıpların dörtte üçünün sorumlusu Sovyetlerken, yapabilecekleri fazla bir şey yoktu.

Doğu Avrupa'nın ve Almanya'nın kaderi, sırf Sovyet dış siyasetinin meselesi değildi. Komintern 1939'dan beri siyasette baş döndürücü değişiklikler yaşamıştı. Almanya'yla yapılan pakt, faşizmin artık baş düşman olmadığı anlamına geliyordu: Söz konusu olan, "yayılmacı savaş"ların bir yenisiydi ve komünistler, Hitler'e de Müttefiklere de aynı şekilde karşıydı. Almanların Sovyetler Birliği'ni istilası da, devrim stratejisinden keskin bir sapmayı tetikledi; bu kez, 1935-1939'un Halk Cephesi fikrinin bir çeşitlemesine dönüldü. Stalin, 1943'te Komintern'i lağvetti; fakat dünya genelindeki komünist partilerin çoğu, Moskova yöneliminden vazgeçmedi. Komünistlere, muhafazakârlardan ve De Gaulle'cü Fransız subaylarından Sosyal Demokratlara varana kadar, Nazilere karşı olan herkesle koalisyon kurması emredildi. İşgal altındaki Avrupa'nın genelinde direniş hareketleri bu yapıya büründü; hatta Fransa'da pek çok göçmen Rus aristokrat, direnişe katılıp işçi sınıfından Fransız komünistlerin yanında savaştı ve can verdi. Sovyet ordusu, ülkenin batı sınırını aşıp Hitler'le müttefik ülkelerin ya da askerlerinin işgal ettiği ülkelerin topraklarına girince, birtakım kararlar verilmesi gerekti. Sovyetler bu ülkelerde ne tür hükümetleri başa getirmeliydi? Pek çok yerel komünist, iktidarı ele geçirme ve iki savaş arası dönemde uğranılan mağlubiyetin yaralarını sarma vaktinin geldiğine inanıyordu. Fakat Sovyetlerin taktiği farklıydı. Yeni slogan, "halk demokrasisi"ydi; bununla, savaş dönemi koalisyonunun sürdüğü ima ediliyordu. Yeni düzenin merkezî özellikleri, "proletarya diktatörlüğü" değil, toprak reformu ve sanayinin kısıtlı biçimde devletleştirilmesiydi ve komünistler, sosyalistlerle hatta faşizm karşıtı liberallerle ve muhafazakârlarla birlikte hüküm sürecekti.

Almanlar Stalingrad'da teslim bayrağını çektiğinde, bu meselelerin tümü ufukta görünmüştü. Yeni görev Nazileri ülkeden kovmaktı. Kızıl Ordu batıya ilerledi ve Almanları önceki yaz hücüma kalktıkları noktaya kadar geri itti. 1943 baharında, karlar erirken ve balçık kururken, Hitler, yenilgi dalgasını son kez tersine çevirmeye çabaladı. Wehrmacht, Kursk civarındaki Sovyet mevzilerine muazzam bir karşı saldırı planladı; Kursk bozkırın ortasında olması sebebiyle zırhlılar için ideal bir savaş alanıydı. Saldırının yükünü Alman zırhlıları, yani devasa Ferdinand saldırı topları ve yeni Tiger tankları çekecekti. Fakat tamamen yeni teçhizatlarla donanmış, yeni beceriler ve özgüven kazanmış olan Kızıl Ordu'nun önlemleri eksiksizdi. Stalin başta hızlı bir karşı saldırı tertip-

lenmesini istese de, Jukov ve generaller, Stalin'i, Naziler bitkin düşene dek savunmada kalmaya ikna etti. Alman zırhlıları, topçuların, roketlerin, tank saldırı silahlarının ve Sovyet hava kuvvetlerinin muazzam ateş gücüyle karşılandı. Birkaç gün içinde saldırı durdu ve ardından Sovyet zırhlıları, Almanları geri püskürttü. Yılın geri kalanında Kızıl Ordu, Ukrayna'nın doğu kesimlerini, Kasım'da Kiev'i ve Rusya'nın büyük kısmını geri almakla uğraştı. Sovyet birlikleri, Ocak 1944'te Leningrad kuşatmasını kaldırdı. Sonraki aylarda Kızıl Ordu, Kiev'in güneybatısındaki Korsun'da girilen çarpışmada yaklaşık elli bin Alman askerinin etrafını sarıp, topçu ateşiyle ve hava saldırılarıyla bunları kar üstünde doğradı.

Hitler artık savaşı kaybetmişti. Yapabileceği tek şey, kaçınılmaz yenilgiyi savuşturmak umuduyla, et öğütücüsünü daha fazla askerle ve teçhizatla beslemekti. 1944 yazının başında Sovyetler, Belarus üzerinden devasa bir taarruz başlatmaya hazırlandı; bu taarruz, Normandiya çıkarmasıyla aynı zamana denk getirildi. Bu harekâtta Kızıl Ordu, Alman kara kuvvetleri grubu Merkezinin, yani yüz binlerce Alman askerinin etrafını sardı ve Polonya'ya girdi. Burada nahoş bir sürprizle karşılaştılar. Başlıca yeraltı direniş ekibi olan Polonya Halk Ordusu, Sovyet komutanlığına haber vermeksizin, Varşova'da Almanlara karşı ayaklanma çıkardı. Sovyet ordusu, kendi harekât hattının ucunda, Vistül nehrinin öbür yakasındaydı ve Polonyalılara hemen yardım edecek durumda değildi. Molotov ileri atılmak istiyordu, tabii amacı Polonyalılara yardım etmek değil, zaferden yararlanmaktı. Jukov yeni bir taarruza karşıydı; çünkü ordu yorgunluktan tükenmişti ve dinlenip teçhizat ikmali yapması gerekiyordu. Sonuçta Stalin bu saldırının gerekli olmadığına karar verdi; Polonya Halk Ordusu içindeki muhaliflere yardım edilmeyince, Polonyalılar savaşta yalnız kaldı. Aynı yaz Sovyetler güneye ilerleyip Romanya'ya girdi ve Romanya ile Bulgaristan'daki Alman yanlısı hükümetler düştü. Kızıl Ordu, Yugoslavya'da Tito'nun partizanlarıyla bağlantı kurdu ve kuzeye, Macaristan'a doğru ilerledi. Budapeşte'de Almanlar can havliyle direniş gösterdi; fakat Sovyetler bu direnişi kırıp Viyana'ya ilerledi. Hitler'in koalisyonu çökmeye devam ediyordu. Finlandiya ordusunun başkomutanı Baron Mannerheim ülkenin başına geçip, Finlandiya'yı derhal savaştan çıkardı ve Eylül ayında ateşkes imzaladı.

Kızıl Ordu artık Hitler Almanyasının kapısına dayanmıştı. Amerikalılar ve Britanyalılar hızla Almanya'nın batı sınırına ilerlemesine rağmen, Nazi komutanlığı ordunun büyük kısmını Sovyet ilerleyişini karşılamak üzere Polonya'ya ve Doğu Avrupa'ya konuşlandırdı. Savaşın son yılında inanılmaz kıyım yaşandı; çünkü umutsuz duruma düşmüş olan Wehrmacht'ın karşısında sağlam donanımlı devasa bir Kızıl

Ordu vardı. Sovyet komutanlığı nasıl savaşılacağını öğrenmişti, bu işi başaracak teçhizatı da vardı; ayrıca Stalin de generallerle kol kola çalışmayı öğrenmişti. Ruslar savaşa savaşa Polonya'yı aştı ve bu arada, Auschwitz'de ve öteki Nazi ölüm kamplarında hâlâ hayatta olan esirleri kurtardı. Pek çoğu Sovyet çalışma kamplarında zaman geçirmiş olan Sovyet askerleri, buradaki gaz odalarında ve fırınlarda, o güne dek görmedikleri kadar feci bir manzaraya şahit olmuştu. Almanya'ya girince, harap olmasına karşın hâlâ savaş öncesi dönemin zenginliğini yansıtan bir ülkeyle karşılaştılar. Bir Sovyet askerinin Batılı bir gazeteciye sorduğu şu soru oldukça anlamlıdır: "Madem tüm bunlara sahiptiler, neden bize saldırdılar?" Sovyetler Berlin'e yaklaştıkça, Hitler elinde ne var ne yoksa çarpışmaya sürdü. Nazi başkentinin kuzeydoğusu, Fransız SS tugayı SS Charlemagne'a emanetti; bu birliğe katılan liseli oğlanlar, ellerine tanksavar silahlar tutuşturularak Sovyet tanklarına karşı seferber edildi. Ne bu umutsuz önlemler ne de Alman ordusunun inadı, ağır Stalin tanklarının 152 milimetrelik kundağı motorlu toplarının, roketlerinin ve kütlelerinin devasa yaylım ateşine dayanabilirdi. Bu karşı durulamaz güce ve Hitler'in başkentinin çevresinin sarılmasına rağmen, şehrin alev alev yanan harabeleri arasında gerçekleştirilen son hücum Kızıl Ordu'ya yüz binlerce askere mal oldu. 1954'ün Mayıs başında savaşa savaşa şehre girdiler ve Reichstag'ın (Parlamento Binası) tepesine Sovyet bayrağını diktiler. Böylece Kızıl Ordu, Üçüncü Reich'ın yüreğine kazığı saplamış oldu.

21 | Büyüme, Güçlenme ve Duraklama

Sovyetler Birliği savaştan muzaffer çıkmış, ama çok sayıda insanını yitirmişti, üstelik iktisadı da ağır hasar almıştı. Ölü sayısı en az yirmi milyondur. Üç milyon savaş esiri, çarpışmada ölen yedi milyon asker, iki milyon Sovyet Yahudisi ve en az on beş milyon Rus, Ukrayna ve Belarus yurttaşı dahil edilirse, bu tahmin yirmi yedi milyona varır. SSCB'nin en zengin tarım toprakları ve savaşın arifesinde ülkeyi ürünlerinin yarısıyla ikmal eden Ukrayna'nın sanayi tesislerinin bütünü dahil, Almanların işgal ettiği tüm bölgeler harap edildi. Konut stoku ve altyapı yerle bir oldu ve işgal edilmeyen bölgelerde bile savaşın sıkıntıları baş gösterdi. Bu da yetmezmiş gibi, 1946'daki verimsiz hasat, ülkenin büyük kısmında kıtlığa yol açtı. Sovyetlerin, Almanya'dan ve Doğu Avrupa ülkelerinden aldığı tazminatlar bir parça işe yaradıysa da, kayıpların ve yıkımın ölçeği öyle büyüktü ki bu tür önlemler bile kayıpları ancak kısmen telafi edebildi.

Aynı zamanda bu zafer, Kremlin'e yeni bir düzen getirdi. Savaştan kısa süre sonra Stalin, Halk Komiserliklerine artık Bakanlık deneceğini bildirdi; yakın çevresine ise, bu gibi isimlerin devrim devletleri için uygun olduğunu, oysa Sovyetler Birliği'nin kendini daha kalıcı kurumlarla iş görecek düzeyde sağlamlaştırdığını açıkladı. Stalin ve beyin takımı ilk kez, ekonominin başlıca alanlarını idare eden yönetici bakanların başkanlık ettiği bir dizi devlet komitesine yetki tanımaya başladı. Kâğıt üzerinde Stalin artık hükümetin ve ekonomik faaliyetin tüm ayrıntılarını denetlemeyecekti; ayrıca savaş öncesi önderliğe bazı yeni yüzler de katılmıştı. Beria ve Jdanov (1948'deki ölümüne dek) hâlâ Stalin'in beyin takımında yer alıyordu; savaş öncesi dönemden kalan Molotov, Mikoyan, Kaganoviç ve özellikle askerî başarısızlıkları nedeniyle itibar kaybeden Voroşilov ise eskisi kadar güçlü değillerdi. Önderliğin tepesindeki yeni yüzler, Malenkov (Stalin'in başkanlık ettiği Bakanlar Konseyinin asbaşkanı), Nikolay Bulganin (savunma bakanı ve uzun müddet ekonominin başında yer alan isim) ve 1949'a dek Ukrayna parti teşkilatının, ardından da Moskova parti teşkilatının başı olan Hruşçov'du. Sistemin işleyişi, Stalin'in ömrünün son sekiz senesinde büyük oranda yoluna girdi; fakat Stalin en yakın işbirlikçilerini azarlamaktan, onlara

kabadayılık taslamaktan ve cinayetle sonuçlanan bir dizi siyasi "davayı" yönetmekten hiç çekinmedi. Stalin'in kültleştirilmesi, savaş sonrasında zirveye ulaştı. Her yerde boy gösteren portrelerinin ve heykellerinin yanı sıra, yetmişinci doğum gününde, ona methiyeler düzen resmî bir biyografi yayımlandı. Basın, "halkların büyük önderine", büyük Marksiste ve dahi komutan Stalin'e sonu gelmez övgüler düzüyordu. Stalin SSCB'nin daha normal bir yönetim biçimine gereksinim duyduğunu fark etmiş olsa da, iktidarın nimetlerinden vazgeçemiyor, iç savaş döneminin devrimci komiseri gibi davranmayı sürdürüyor, tartışmanın ortasına, emrini uygulamaya hazır idam mangasıyla dalıyordu.

Sovyet önderliğinin önündeki ana görev, her şeyden önce savaşın açtığı tahribatı onarmak, ardından "sosyalizmin inşasını" sürdürmekti; buna sanayinin ilerlemeci teknik modernleşmesi de dahildi.

Bazı bakımlardan, savaş yaralarının sarılması işin en kolay kısmıydı; çünkü zaten mevcut olan planların ve altyapının yeniden inşası anlamına geliyordu; 1950'ye kadar büyük oranda bitirilmiştir zaten. Sanayinin büyümesi ve modernleşmesi ise daha külfetli bir işti. Savaş sonrası dönemin büyüme oranlarının, Sovyet tarihindeki en yüksek (gerçek) oranlar olduğu inkâr edilemez. O yıllarda, savaş öncesi yatırımların pek çoğu meyve vermeye başladı, Ural-Batı Sibirya bölgesindeki metalurji ve maden sahalarında devasa bir büyüme gerçekleşti. Önemli Sovyet sanayi kollarının büyük kısmı dünya standartlarına ulaştı ve muazzam bir nükleer sanayi oluştu. O sıralar nükleer enerjiyle ilgili çalışmalar daha çok askerî amaçlarla yürütülüyordu, ama enerji üretimi ve gelecekte hayata geçirilebilecek başka sivil kullanımlar da planlanmıştı. Tüketim maddelerine ya da tarıma ise bu oranda yatırım yapılmadı; tarım hâlâ tahılların dönüşümlü ekilmesini öngören "çayır-tarla" sistemi gibi ziraî hayallerin etkisindeki önderliğin azizliğine uğruyordu. Yeniden inşa süreci, barınma imkânlarını, ancak savaş öncesi dönemin düzeyine getirdi; çoğu insan –en iyi ihtimalle– komün hayatının yaşandığı dairelerde oturuyordu. Savaş sonrası dönemin nadir iyileşmelerinden biri tıpta yaşandı; zira doktorların sayısı yine yüzde yetmiş beş artmıştı ve 1946'da yaşanan kıtlık, 1932-1933 kıtlığının aksine, kapsamlı salgın hastalıklara yol açmadı.

Stalin'in, merkezî disiplinde ısrar etmesi ve görüş ayrılıklarının siyasi yıkımı maskelediğine dair varsayımı, önderlik içinde, Stalin'in müttefiklerini bile ürküten bir dizi hadise doğurdu. İlk işaret, 1946'da Mareşal Jukov'un rütbesinin düşürülerek yerel bir askerî bölgeye komutan atanmasıydı. Bu ve sonraki hadiseler, yoğun bir ideolojik kampanya döneminde yaşandı. Bu kampanya, kültürel yaşamdan fazlasını etkile-

yecekti. Parti, bestecileri, şairleri ve biyologları paylıyor, fakat aynı zamanda Rus kültürünü ve bu kültürün, Batı etkisini mümkün mertebe savuşturması bakımından önemini (ayrıca Rus olmayan kültürün belli yönlerini) vurgulayan kampanyalar da düzenliyordu. 1948'de İsrail devletinin kuruluşunun ardından, Sovyet yetkilileri birdenbire "kozmopolitliğe" karşı kampanya yürütmeye başladı; bu kampanya esasen Sovyet kültüründe ve devlet ile parti aygıtında öne çıkan çok sayıda Yahudiyi hedef alıyordu. Kampanya kısa süre içinde eriyip gitti, ama hiçbir olumsuz etki yaratmadığı söylenemez. Savaş zamanı kurulmuş olan Faşizm Karşıtı Yahudi Komitesi dağıtıldı ve Yidiş şairler, Yahudi bilim insanları ve parti yetkilileri gibi önde gelen üyeleri tutuklanıp vuruldu. Stalin'in emriyle güvenlik güçleri ünlü oyuncu ve Moskova Yidiş tiyatrosunun müdürü Solomon Mihoels'i, Minsk'te düzmece bir araba kazasıyla öldürdü. Yurtdışına seyahatin ve haberleşmenin neredeyse tüm Sovyet vatandaşları için imkânsız hale geldiği dönem bu yıllara denk gelir. Bu kampanyaların ve baskıcı önlemlerin ironisi, savaşın Sovyetler Birliği'ne ilk defa milyonlarca insanının gözünde meşruiyet kazandırmış olmasıydı; fakat parti, bu yeni elde edilmiş meşruiyete yaslanmak yerine, vidaları sıkmayı yeğlemişti.

1949 tarihli Leningrad olayı, potansiyel olarak daha da ciddi bir gelişmeydi. Leningrad'da düzenlenen bir ticaret panayırıyla ilgili esrarlı bir tartışmadan doğan bu olay, kısa süre içinde şehirdeki birkaç bin parti üyesinin partiden atılmasına ve vatana ihanetle itham edilen dokuz yerel parti önderinin gizlice yargılanmasına yol açtı. Bu önderlerin altısı idam edildi ve üçü kamplara gönderildi; Stalin'in gözünde asıl suçlarının, merkezî önderliğe danışmayan bir tür yerel derebeylik oluşturmak olduğu anlaşılıyor. 1930'den beri Sovyet planlamasının başında olan Nikolay Voznesenski de kurbanlar arasındaydı. Leningrad olayına kıyısından bulaşmış olan Voznesenski'nin asıl suçu, 1949 planıyla ilgili birtakım bilgileri Stalin'den saklamak gibi görünüyor. Yaşlanan diktatör bu işi cezasız bırakmayacağına inandığından, Voznesenski'nin de canı alındı. 1952'de Stalin, 1939'dan beri ilk kez Parti Kongresi'ni topladı; bu kongrede Georgi Malenkov, Sovyetlerin başarılarıyla ilgili ana raporu sundu; bu rapora, tarım alanında ilerleme olduğunu iddia eden, epey yanlış bir açıklama da dahildi. Halka açık bu manzara, parti önderliğinde birlik olduğu görüntüsü çiziyordu; fakat aslında Stalin'in davranışları yoldaşlarını endişelendirmeye başlamıştı. 1951'de Devlet Güvenliği Bakanlığı'na bağlı kuvvetler bir grup Gürcü parti yetkilisini, milliyetçilik yapmakla ve Batı casusluğuyla ("Megreller olayı") suçlayarak tutukladı ve bunun sonucunda on bini aşkın insan Gürcistan'dan sürüldü. 1952'nin ikinci

yarısında yeni bir "komplo" gün yüzüne çıktı: Çoğu Yahudi olan Kremlin doktorları güya Stalin'i öldürme planı yapmıştı. Ufukta kara bulutlar beliriyordu.

Bu dehşetli ve uğursuz olayların arka planında, parti önderliği, bazı değişikliklerin gerekli olduğunu fark etmeye başlıyordu. Malenkov ve kimi önderler, tarımın zenginleşmediğinin pekâlâ farkındaydı. Kolektif çiftlikler, halkı doyurmaya ancak yetecek kadar düşük düzeyde üretim yapabiliyordu. Her hasat hâlâ bir kumardı, ayrıca et ve süt ürünleri büyük oranda kolektif çiftçilerinin şahsi arazilerinden geliyordu. GULAG da bunalım yaratıyordu. 1950'ye gelindiğinde, ıslah kamplarında iki buçuk milyon insan vardı ve bunların çoğu, güvenilmez sayıldığı için yerlerinden yurtlarından edilmiş çeşitli ulusal azınlıklardı: Almanlar, Kuzey Kafkasya halkları, Kırım Tatarları ve sağ kalmış kimi *kulak*'lar. Çalışma kampı sistemi de yaklaşık aynı sayıda insanı barındırıyordu, yalnız burada kalanlar ağırlıkla Rustu: 1930'lardan kalma siyasi mahkûmlar, gerçek ya da sözde Nazi işbirlikçileri, üstelik nüfusun büyük çoğunluğu, siyasi olmayan suçlardan, bayağı cinayetlerden ve hırsızlıklardan hüküm giymişti. GULAG idaresi için sorun, mahkûmların emeğinin artık iktisadi bakımdan verimli olmamasıydı. Bu mahkûmlar, kerestecilik ve inşaat işlerindeki işgücünün yaklaşık yüzde onunu teşkil etmesine ve normal işgücünün fazla pahalıya geleceği projelerde kullanılmasına karşın, GULAG'ın masrafları fazlasıyla yüksekti. İdareye ve yüz binlerce muhafıza yapılan masraf çok büyüktü; üstüne üstlük, mahkûm çalıştırma sistemi vasıfsız işgücüne dayanıyordu. Kerestecilik alanında bile Sovyet sanayisine makineler girmeye başlamıştı; ne var ki mahkûm işçiler yeni donanımı kullanacak vasıflardan ve istekten yoksundu. 1952'de GULAG yetkilileri ve bizzat Beria, sistemde bir nevi değişiklik planlamaya başladı.

Derken Stalin, 5 Mart 1953 günü *daça*'sında (kır evi) öldü. Stalin'in beyin takımı bu duruma, Hruşçov'un (partinin birinci sekreteri yapıldı) ve Malenkov'un (Bakanlar Konseyi'nin başkanı yapıldı) başlıca şahsiyetler olduğu ortaklaşa bir önderlik ilan ederek cevap verdi. Karşılarına çıkan ilk sorun Beria'ydı. Beria, 1946'dan beri güvenlik polisinin, Devlet Güvenliği Bakanlığı'nın ya da İçişleri Bakanlığı'nın başında değildi ama Stalin'in gözdesiydi. Aynı zamanda, savunma ağı bünyesindeki Özel Komite'nin de başıydı; bu komite, önemi gitgide artan ve hâlâ neredeyse tamamen askerî üretim için çalışan nükleer sanayi birimlerini işletiyordu. Stalin'in ölümünden sonraki görev dağılımında Beria, birleştirilmiş içişleri ve devlet güvenliği bakanlığını elde etti. Tıpkı 1938'deki gibi, bir kez daha polis idaresinin başına geçmişti. Yeni rejimin ilk siyasi

bunalımı, Haziran ayı sonunda geldi: Malenkov, Parti Prezidyumu'nda (Politbüro'nun yeni adı) Beria meselesini gündeme taşıdı. 26 Haziran-daki toplantı aslında bir komployduy; çünkü Beria'ya istikbalinin tartışılacağı söylenmemişti. Toplantının ortasında Mareşal Jukov ve bir grup subay, Beria'yı tutukladı. Malenkov ile Hruşçov, bu hareketin anlamını Merkez Komite'ye bir hafta sonra açıkladılar; Beria'nın, güvenlik polisini kullanarak partiyi kontrolü altına almaya çalıştığını ve mutlak iktidarı hedeflediğini ileri sürdüler. Beria'nın, Stalin'i öbür önderlerin aleyhine kışkırtan bir entrikacı, en nihayetinde Batı emperyalizminin casusu olduğunu, partide siyasi bir taban elde etme maksadıyla kendini reformcu olarak sunduğunu söylediler. Kapalı kapılar ardında görülen davanın sonucunda Beria, Moskova nehri kıyısında askerî bir sığınakta idam edildi.

Beria'nın saf dışı edilmesi, sorunlardan sadece birini çözmüş oldu. Yeni önderlik, onun tutuklanmasından önce de, bazı değişikliklerin yapılması gerektiğini biliyordu. Tarım iyi durumda değildi, kamp sistemi bunalım içindeydi ve Doğu Almanya'daki hengame, Doğu Avrupa genelinde sorun yaratıyordu. Hruşçov bir dizi tarım reformunu destekledi, *kolhoz* ürünleri için daha yüksek alım fiyatı belirledi ve köylülerin şahsi arazileri üzerindeki vergileri düşürdü. Stalin'in ölümünden sonra Hruşçov, Komünist Parti'nin birinci sekreteri konumunu elde etmişti, ama Malenkov başbakandı ve Molotov hâlâ güçlü bir dışişleri bakanıydı. İkisi de Parti Prezidyumu'nda koltuk sahibiydi ve Prezidyum'un tüm üyeleri, koronun başında Hruşçov olduğu halde, artık partinin ve ülkenin ortaklaşa bir önderliği olduğunu duyurmuştu. Fakat Hruşçov planlarını yürütebilmek için potansiyel rakiplerini saf dışı etmeliydi. Önce Malenkov'u başbakanlık makamından indirip elektrifikasyon bakanlığına atamaya ve onun yerine Bulganin'i geçirmeye çalışma arkadaşlarını ikna etti. Ardından Molotov'u devre dışı bırakmak üzere harekete geçtiyse de, Molotov dışişleri bakanı olarak kalmayı başardı. 1955 Cenevre Konferansı döneminde, en güçlü ismin Bulganin ya da Molotov değil, Hruşçov olduğu açıkça belliydi.

Hruşçov bu manevralarla Kremlin'de zirveye çıkarken, bir yandan da gizlice, Stalin döneminin baskı siyasetlerini gözden geçiriyordu. Stalin'in ölümüyle ilgili haberlerin ve ilk reformların ardından, 1953'te ve 1954'te GULAG'da isyanlar çıktı. Asker bu isyanları bastırdı; fakat ardından, kamplardan, çalışma kamplarından ve ıslah kamplarından insanları salma süreci başladı. 1955'in başında neredeyse bir milyon kişi serbest bırakıldı. Yetkililerin, SSCB Yüce Mahkemesi himayesinde başlattığı, 1930'lardaki korkunç idam ve hapis davalarını incelediği çeşitli soruşturmalar da bir o kadar önemliydi. Bu kurbanların davala-

rının büyük kısmında "suç unsuru bulunmadığını" (*otsutsvie sostava prstupleniya*) keşfettiler; bunun üzerine hapistekiler serbest bırakıldı ve ölenlerin itibarı iade edildi. İade-i itibar simgesel bir jestten ibaret değildi; çünkü katledilmiş kişilerin aileleri artık devlet düşmanı sayılmıyordu ve kamplarda tutulan aile üyeleri serbest bırakılıyordu. Sovyetler Birliği'nin dört bir yanında, yüzbinlerce insan, evlerine gidebilmek için gerekli biletlere ve normal bir yaşam sürmelerine olanak tanıyacak belgelere kavuştu; böylece en az on beş yıldır görüşmedikleri, hatta sağ olup olmadıklarını bile bilmeyen ailelerine geri döndüler. Mahpusların salınması ve ölülerin iade-i itibarı sessizlik içinde gerçekleşti. Gazetelere yansıyan bir şey olmadı.

1955 sonunda Hruşçov mesai arkadaşlarını, hatta Molotov ve Kaganoviç gibi Stalin'in en yakın arkadaşlarını, Stalin'in "sosyalist yasallığa ilişkin ihlallerini", özellikle de 1937-1938'de parti seçkinlerinden çoğunu yok etmesini araştıracak bir parti komisyonunun kurulmasına ikna etti. Komisyonun başı, *Pravda*'nın eski yazı işleri müdürü ve görünüş itibariyle ateşli bir Stalinci olan P. N. Pospelov'du. Hruşçov'un Şubat 1956'da Komünist Parti Yirminci Kongresi'nde yaptığı ünlü "gizli söylev"i bu komisyonun raporunu temel almıştır. Hruşçov, kendi eklemeleriyle ve partinin ideologlarından biri olan M. M. Suslov'un düzeltmeleriyle hazırladığı konuşmasını, Kongre'nin sonunda yaptı. Herkes eve dönmek üzere eşyalarını toplarken, SSCB'li ve yabancı komünistlere, ilave bir oturum yapılacağı duyuruldu. Bu oturumda Hruşçov, taş kesilmiş sessiz dinleyicilere dört saat boyunca (kısa bir mola vererek) konuşmasını okudu. Bu konuşmada 1930'larda işlenen tüm suçları ve bizzat Stalin'i itham etti, Beria'ya değinmeyi de unutmadı. Öncelikle, 1937-1938'de üyelerinin yüzde yetmişi katledilen Merkez Komite'nin uğradığı yıkıma ve Stalin'in savaşı yürütme tarzına odaklandı. Açıklamalarının hiçbiri bütünüyle dürüst değildi; çünkü yaşanan terörden ötürü Stalin'i suçlarken, kendisi de dahil Molotov'un ve öteki önderlerin rolünü yok saymış, halk arasında sabotajcıları ve casusları ihbar eden binlerce hevesli muhbirden bahsetmemişti. Stalin'in savaştaki rolüne dair açıklamasıysa düpedüz yanlıştı ve ancak 1991'den sonra çürütülebilecek bir sürü efsanenin doğmasına yol açtı. Kolektifleştirme hakkında neredeyse hiçbir şey söylemedi; oysa kolektifleştirme, terörden daha fazla insanın hayatını etkilemiş, daha fazla insanın canına mal olmuştu. Konuşmanın özü, geçmişin tüm suçlarının sorumluluğunu Stalin'e yüklemek ve partinin ortaklaşa önderliğinin önemini çizmek, yaşamı boyunca Stalin'i sarmalamış olan "kişi kültü"nü yerle bir etmekti. Bu tür bir dehşetin yeniden yaşanmasını engellemek için, ortaklaşa önderlik

kurulması ve "sosyalist meşruiyetin" korunması gerekliydi.

Önderlik, bu konuşmanın ne kadarının halka yansıtılması gerektiğini tartıştı ve sonuçta uzlaşmaya varıldı. Konuşma, Sovyetler Birliği'nde yayımlanmadı (ancak 1989'da gün yüzüne çıktı), fakat parti teşkilatlarına gönderildi ve buralarda bütün parti üyelerine, yani yaklaşık yedi milyon insana okundu; ayrıca bütün *Komsomol*'a da okundu ki bu da on sekiz milyonu aşkın insan demekti. Yabancı komünistler arasında da elden ele dolaşan konuşma, Polonya aracılığıyla Batıya ulaştı ve pek çok dilde çevirisi basıldı. Hruşçov'un işkencelere ve idamlara dair donuk betimlemeleri (doğrudan Pospelov'un raporundan alınmıştı), özellikle Batıda, yabancı solcuları müthiş sarstı, ama başka yerlerde karışık tepkiler aldı. Çin'de Mao Zedung bu konuşmayı asla onaylamadı ve Stalin'in yaptıkları, Çin'deki partinin gözünde meşruiyetini korudu. Sovyetler Birliği'nde ise bu rapor, Stalin'in memleketi Gürcistan'ın Tiflis ve Gori kentlerinde binlerce öğrencinin katıldığı Stalin yanlısı ayaklanmalara yol açtı, ayrıca Moskovalı aydınlar arasında rejime yönelik şiddetli eleştiriler doğurdu. Fakat nüfusun çoğunluğu et fiyatlarıyla daha fazla ilgileniyordu ve yeni politikaları kabullenmişti; öte yandan pek çok insan, Sovyet geçmişine dair Hruşçov'un naklettiğine kıyasla daha olumlu görüşlere sahipti.

Gizli söylevin esas etkisi Doğu Avrupa'da hissedildi; Polonya'da ayaklanmalar yaşandı, Macaristan'da 1956 Güz Devrimi gerçekleşti. Hruşçov bu tehditleri gücünden bir şey kaybetmeden sağ salim atlattı ve reform projelerini devam ettirdi. 1950'lerin ikinci yarısında mahkûmların ve ıslah kampı sakinlerinin serbest bırakılmasına hız verildi. Kuzey Kafkasya'daki yurtlarından edilmiş milletler memleketlerine döndü ve özerk cumhuriyetleri yeniden tesis edildi. (Kırım Tatarları, Volga Almanları ve kimi başka topluluklar geri dönmediyse de, kişisel yasal statüleri iyileştirildi.) 1960'ta GULAG'a son verildi. Fabrikalarda ise daha fazla değişiklik yapıldı. Sovyet sanayisi, tarımdan çok daha iyi iş çıkarıyordu; fakat Amerika Birleşik Devletleri'yle girilen rekabet gereği tam teşekküllü modern bir toplum yaratma baskısı, hem imalatta hem de tarımda daha büyük bir ilerlemeyi şart koşuyordu. Hruşçov, Sovyet tarımının, et ve süt ürünlerinin üretimi bakımından ABD'ye üstünlük kurması konusunda halka çağrıda bulundu. Sanayi alanında 1957'nin başında benimsediği çözüm, ekonomiyi merkezsizleştirmek, 1930'lardan beri ekonomiyi yönetmiş olan merkezî sanayi bakanlıkları yerine bölgesel düzeyde "Ulusal İktisat Konseyleri" kurmaktı.

Planın yürürlüğe sokulmasına fırsat kalmadan, bu sefer partinin merkez önderliğinde yeni bir bunalım patlak verdi. Molotov, Malenkov

ve Kaganoviç, bir süredir Hruşçov'dan hoşnutsuzdu. Molotov, Tito'yla varılan kısmi uzlaşmadan, Batıyla barış içinde yaşanmasına dair konuşmalardan, tarıma ve tüketim mallarına artık daha fazla öncelik tanınmasından memnun değildi. Müttefikleri de aynı kuşkuları taşıyordu, ayrıca Hruşçov'un giderek artan kişisel gücünden rahatsızdılar. Bu belirli tasaların ardında gitgide göze batan Stalinsizleşme meselesi yatıyordu: Hruşçov daha ne kadar ileri gidecekti? Macaristan'dan alınan ders, bu sürecin elden kayıp gidebileceğini göstermişti; öyle olmasa bile, Stalin'in eski muhafızlarından hayatta kalanlar olarak, kendileri cidden savunmasız bir duruma düşmüştü. 1957'nin ilk aylarında Prezidyum üyeleri arasında lobi yaptılar ve on bir oydan yedisini (bu üçüne ilaveten, yaşlanan Voroşilov, Bulganin ve iki önemli ekonomi yöneticisi) elde ettiler; Hruşçov'u iktidardan indirebilecek durumdaydılar. Komplocuların yıldönümünde Leningrad'da birlikte boy gösterme konusunu konuşmak üzere toplanmaları gerektiğini söyledikleri Hruşçov, 18 Haziran'da şehre vardığında, kendisini partinin önderliğinden atmak istediklerini öğrendi. Hiddetli tartışmalar yaşanırken, Stalin'in eski muhafızları arasında Hruşçov'u destekleyen tek kişi olan Mikoyan odayı kısa süreliğine terk edip Leonid Brejnev ile Yelena Furtseva'ya (Sovyet önderliğinde rol oynayacak tek kadın) gitti; ikisi de Prezidyum'un yedek üyeleriydi. Onlara, Savunma Bakanı ve Prezidyum'un yedek üyesi Mareşal Jukov'la temas kurmalarını söyledi; komplocular tarafından tatbikat bahanesiyle uzaklaştırılmış olan Jukov şehir dışındaydı. Brejnev telefona koşup mareşali çağırdı. Jukov, tartışmalar sürerken Kremlin'e vardı. Molotov'un yedi oyu vardı, ama Hruşçov, aday üyelerin biri hariç hepsini kazanmıştı. Mikoyan ve öbürleri, Moskova civarında ve içinde oturan Merkez Komite üyeleriyle de temas kurmuştu ve parti tüzüğüne göre bu gibi kararların nihai hakemi Merkez Komite'ydi (MK). Molotov ile yanındakiler, başta MK üyeleriyle toplanmayı reddettilerse de, başka seçeneklerinin olmadığını kısa sürede anladılar; çünkü Beria'yı tutuklayarak, ordunun sadakatini kazanmış olan Jukov başta olmak üzere birtakım kişiler onların planlarına tüm gücüyle karşı çıkıyordu. Merkez Komite 22 Haziran 1957'de, Hitler'in istilasının on altıncı yıldönümünde tüm üyeleriyle toplandı.

Bu hadiseler gizli cereyan ediyordu ve bir şeylerin döndüğünden sadece bir avuç insan haberdardı. İki yüz kişilik MK, bir hafta boyunca Molotov ile müttefiklerini payladı, onları hatalı siyaset gütmekle, partiyi bölmekle, iktidarı clc geçirmeyc çalışmakla, Merkez Komite'yi yok saymakla suçladı ve Molotov ile Kaganoviç'in davranışları büyük terör dönemine benzetildi. Parti seçkinleri, Stalin döneminin yarattığı korkuya

ve tiranlığa dönmek istemiyordu. Sesi en çok çıkanlardan biri Brejnev'di; Ukrayna'dan gelmiş taşralı bir parti önderi olan Brejnev, partinin merkez seçkinleri arasına yeni girmişti. Nihayet Hruşçov ve destekçileri, üç ana komplocuyu "parti karşıtı ekip" ilan etti ve onları Prezidyum'dan kovdu, yerlerine Brejnev ile Furtseva alındı. Stalin'in zamanında, kompocuların cezası ancak ölüm olurdu; fakat bu olayda komplocular önemsiz görevlere atandı, Molotov ise Moğolistan'a elçi olarak gönderildi. O ve müttefikleri, 1930'lardan itibaren iktidarda yerini almış olan yeni parti seçkinlerini bayağı hafifsemişti; bu insanlar, savaş döneminde ve ekonomi yönetiminde epey tecrübe kazanmıştı ve Stalin dönemine dönülmesi ihtimalinden tiksiniyorlardı. Daha genç olan bu insanlar, partide Hruşçov'un dayandığı tabandı ve 1980'lere dek iktidarda kalacaklardı.

Molotov, Hruşçov'u yeni bir "kişi kültü" yaratmaya çalışmakla ve her şeyi bizzat yönetmekle eleştirdiyse de, Merkez Komite bu suçlamayı salt demagoji saydı. Müteakip yıllarda yaşanacak olaylar, komiteyi büyük oranda haksız çıkaracaktı. Hruşçov sadece birkaç ay sonra, silahlı kuvvetler üzerindeki parti denetimini yok saydığı ve tiranca davrandığı suçlamalarıyla Mareşal Jukov'un rütbesinin indirilmesini sağladı. Bu suçlamalarda hakikat payı yok değildi; fakat Jukov'un savunma bakanlığından ve Prezidyum'dan uzaklaştırılması, Hruşçov'un artık tepede rakibinin kalmadığı anlamına geliyordu. Hruşçov, Stalin gibi bir diktatör olmasa da, SSCB iktidarının zirvesinde tek başına duruyordu.

Hruşçov dış siyasette bu iktidarını kullanıp, bunalımları blöf yaparak atlatma yoluna gitti, tedbirli diplomasi ile çılgın riskler arasında gidip geldi; bunların en ünlüsü, 1962 Küba bunalımıydı. Sovyet blokunun gitgide çözülmesiyle de yüzleşmek zorunda kaldı; Arnavutluk ve Romanya giderek bağımsız Stalinist devletlere dönüştüler ve en önemlisi Çin, Kültür Devrimi'ne doğru kayarak SSCB'den kesin bir biçimde uzaklaştı. Mao ve Komünist hareketteki müttefikleri, Hruşçov'u "revizyonizmin", gerçek devrim yolundan kopuşun cisimleşmiş hali olarak görüyordu. Hruşçov'un Kremlin'deki mesai arkadaşları, Mao'nun görüşlerini kesinlikle paylaşmıyordu; fakat Hruşçov'un hoyrat tarzı yüzünden ihtilafın sık sık tırmandığı görülüyordu. Hruşçov'un parti seçkinleri arasındaki yerini sarsan bütün bu olayların yanında, güttüğü ekonomi politikası da aynı derecede sorunluydu.

Esas mesele, Hruşçov'un hedefleri değildi. Parti seçkinleri, ülkenin tarımda köklü bir iyileşmeye gereksinim duyduğunu açıkça kabul ediyordu. 1950'lerin ikinci yarısında kent nüfusu hâlâ büyük oranda esmer ekmekle, bulduğu zaman sucukla ve köylü pazarından alabildikleriyle besleniyordu. Eskisine göre çok daha fazla tüketim maddesi mevcuttu,

fakat bunları elde etmek çok güçtü. Dolayısıyla Hruşçov'un tarımda, tüketim mallarına, hatta barınmaya daha fazla kaynak ayırma arzusu, sadece halk arasında değil, parti önderleri arasında da son derece rağbet görüyordu. Yaşam standartlarında köklü bir iyileşme sağlanamadığı takdirde, istikrarı koruyamayacaklarını anlamışlardı.

En büyük sorun tarımdı. Hruşçov'un yaptığı ilk işlerden biri, 1930'larda kurulmuş olan makine-traktör istasyonlarını kaldırıp, buralardaki makineleri *kolhoz*'lara nakletmek oldu; bu hamleyle, çiftliklere daha fazla özerklik tanınmış oldu. Arkası da gelecekti. Hruşçov, 1959'daki Amerika Birleşik Devletleri ziyaretinde Iowa'daki Amerikan çiftliklerini gezdi ve Amerikalı çiftçilerle yaptığı toplantılarla oldukça heyecan yarattı. Bu deneyimin, büyük ölçekli ve yüksek teknolojili çiftçiliğe duyduğu inancı teyit ettiği anlaşılıyor; çünkü Amerikan tarımı o sıralar henüz aile çiftliklerinden ziraat firmalarına dönüşme aşamasındaydı. Hruşçov SSCB'nin kimyasal gübre imalatı ve kullanımı bakımından fersah fersah geride olduğunu fark etmişti. Stalinist sanayileşme modeli, bilinçli olarak, metalurjiyi ve kömürü, kimyasallara ve petrole yeğliyordu; çünkü bunlar, o dönemin iktisadi gelişimine daha uygundu ve savunma sanayisi üretimi açısından daha önemliydi. Bu kararla ilişkili olarak, 1930'ların ortalarından itibaren ziraî üretimde görülen artış da, gübre ya da ziraî ilaç kullanımından değil, bitkilerin melezlenmesinden, makineleşmeden ve dönüşümlü tahıl ekme sisteminden kaynaklanmıştı. Bu yöntemler, hızla artan kentleşmeye güçlükle ayak uydurabiliyordu; üstelik Stalin ile tarım konusundan sorumlu yöneticiler, kötü şöhretli "çayır-tarla" sistemi benzeri çeşit çeşit acayip ziraat tasarılarını benimsemişti. Yetkililerin 1930'ların ikinci yarısından itibaren sarıldığı düşünce, gıda nitelikli tahılların ardından yonca ya da azot sabitlemeye yarayan başka bitkiler yerine ot ekilmesiydi. Bu sistem, Sovyet tarımının Amerikan sisteminde ya da başka ziraî sistemlerde kabul edilmiş sıralı ekme şablonlarına uymasını isteyen Hruşçov'un önünde büyük bir engeldi, fakat 1963'te istediğini yaptırmayı başardı.

Hruşçov'un programları maalesef somut planlamalara, bakir topraklar projesi gibi kuşkulu tasarıları da ekliyordu. Ukrayna'da geçirdiği yıllardan ötürü kendini bir nevi ziraat uzmanı sayan Hruşçov, Batı Sibirya'da ve Kazakistan'da hiç ekilmemiş bol bol toprak olduğunun farkındaydı. Ona göre çözüm barizdi: Sovyetler Birliği'nin düşük tahıl rekoltesini artırmanın yolu, binlerce yerleşimciyi bu bölgelere gönderip bozkırın sürülmesiydi. Sonuç, *Komsomol*'un başını çektiği, 1930'lar tarzı bir seferberlikti; genç insanlar, çadırlarda yaşayıp toprağı ekmeye ve evler inşa etmeye gönderildi. Sonuç olarak Sovyet hasadının toplam bo-

yutu çabucak arttı; fakat bu program, kolektif çiftliklerin modernleştirilmesine ayrılmış kaynaklarla uygulamaya geçirilmişti; üstelik sonunda, toprağın büyük kısmının verimli ama sürekli ekim yapılamayacak kadar kuru olduğu anlaşıldı. Rekoltenin düşmesiyle birlikte kaçınılmaz olarak çevresel yıkım yaşanacaktı. Kazakistan önderliği, Hruşçov'u, ekime uygun fazla toprak olmadığı konusunda uyarmıştı; fakat Hruşçov bu uyarıya, felaket tellallarının makamlarına Kiev'den ve Moskova'dan yolladığı kafadarlarını yerleştirerek cevap verdi.

Hruşçov bakir toprakları kullanmanın yanı sıra, mısır tarımını da saplantı haline getirmişti. Amerika'ya gitmeden önce de, bütün dünyada hayvan yemlerinin ana bileşeninin mısır olduğunu biliyordu ve Sovyetler Birliği'nin mısır üretmesine karar vermişti. Çoğu ziraatçi, ancak güney sınırlarındaki küçük bir alanın mısır tarımına elverişli olduğunu düşünüyordu; fakat Hruşçov aynı fikirde değildi, hatta Baltık cumhuriyetlerindeki yetkilileri de, daha geleneksel tahıllar yerine mısır yetiştirmeye zorluyordu. Farklı koşullarda verim alınabilecek bir melez bulmak amacıyla epey para ve vakit harcandı; fakat çok geçmeden bu proje de, önemli bir sonuç alınamayan, merkezin hamilik ettiği kampanyalardan birine dönüştü. Ama Hruşçov'un vazgeçmeye niyeti yoktu.

Hruşçov'un sanayideki sicili karışıktır. 1950'ler, savaş sonrası imarın bitmesinin ardından bile, çok yüksek büyüme oranlarının görüldüğü bir dönemdi. Sovyetlerin nükleer sanayisi ve uzaya gidebilecek roketler inşa etmek gibi teknoloji başarıları, modern bir devletin görünür simgeleriydi. Nükleer sanayisindeki gelişmelerin büyük kısmı hâlâ gizliydi; fakat 1957'de Sputnik'in uzaya fırlatılışı, dünya çapında bir olaydı. 1961'de Yuri Gagarin'in uzaya çıkması ise bundan da çarpıcı bir olaydı; üstelik bunun ardından bir dizi uzay uçuşu daha yapıldı. 1969'da Amerikalılar aya inene dek, Sovyetler uzay yarışında çok önde görünüyordu. Bu somut başarıların yanı sıra, kalıcı sorunlar da mevcuttu. Ademimerkeziyetçi yeni idare sistemi, eskisinden daha iyi işlemiyordu ve pek çok alanda, ilave bürokrasi katmanları yaratmıştı. Hruşçov'un bizzat ortaya atmış olmasa da heyecanla desteklediği, kimya sanayisine ve petrol ile doğalgaz üretimine devasa kaynaklar ayırma kararı, daha umut verici bir gelişmeydi. Bu iki alan birbiriyle ilintiliydi, zira kimya sanayisinin pek çok hammaddesi, petrolün yan ürünüydü. Sovyetler Birliği kendi plastiğini üretecekti. Hruşçov'a göre, kimya sanayisi tarımın derdine de derman olacaktı; çünkü mısırın ve bakir toprakların yeterli olmadığını anlamıştı.

Maalesef bu planlardan hiçbiri, ivedi sorunları ele almıyordu. 1959-1960'ta alınan kararlara dayanılarak, enerjinin temeli 1970'ler-

de kömürden petrol ve doğalgaza kaydırıldı, devasa bir kimya sanayisi yaratma yolunda muazzam gelişmeler kaydedildi; fakat bu planın kısa vadede ortaya pek bir şey koyması mümkün değildi. Hruşçov'un sade vatandaş açısından en başarılı programı, ilk toplu konut girişimleriydi: Moskova'nın ve öteki büyük şehirlerin etrafında pıtrak gibi biten beş katlı (asansörsüz) küçük apartmanlarda artık komün hayatı yaşanmıyordu ve daireler küçük olsa da, modern olanaklara sahipti.

Hruşçov tarımı kurcalamaktan ve görkemli hedefler belirlemekten vazgeçmedi. 1961'de düzenlediği parti kongresinde, Sovyetler Birliği'nin "komünizmi inşa edeceğini" duyurdu; Marx'ın sosyalizmin ardından gelen ikinci aşama olarak tanımladığı komünizmde olası tüm malların ve hizmetlerin bol bol bulunması sayesinde devlet sönümlenip gitmiş olacaktı. Hâlâ mal kıtlığı çeken, dükkânların önünde uzun kuyruklar oluşturan ve köylü pazarlarında yüksek fiyatlarla alışveriş yapan halkın nazarında bu program, megalomanca bir anlayışın ifadesiydi. Hatta ertesi sene, güneydeki Novoçerkask şehrinde ayaklanmalar çıktı; bütünüyle ekonomik sebeplerden kaynaklanan bu ayaklanma sert önlemlerle bastırıldı.

Küba bunalımının üstüne tuz biber eken ekonomik sorunlar, giderek rahatsız edici boyutlara varıyordu. Bu da yetmezmiş gibi, Hruşçov'un bir "kişi kültü" yaratmaya çalıştığı gözlemleniyordu. Yurtdışı seyahatlerini hoş ayrıntılarla ve *Nikita Sergeyeviç'imiz* gibi başlıklarla sunan filmler çekiliyordu. Damadı Aleksey Adjubey'in, iki büyük gazeteden biri olan *İzvestiya*'yı kontrolü altında tutması sayesinde, yaptığı işler bütün ülkeye duyuruluyordu. Yazar ve sanatçılarla düzenlenen çeşitli toplantılarda boy gösterip, onlara siyaset ve sanat hakkında öğütler veriyordu; 1962'de hafif modernist bir sanat sergisinde eserlerini sergileyen sanatçılara, eserlerinin eşek kuyruğuyla resmedilmiş gibi göründüğünü anlattığı anekdot en ünlüsüdür. Parti önderliği onun fikirlerine bütünüyle karşı olmasa da, bu meseleleri hazırlıksız ve kimseye danışmaksızın ele almasından hoşlanmıyordu. Hruşçov'un tutumu, Stalin'in ekonomiye ve dilbilime el atmasına fazlasıyla benziyordu. Hruşçov dine karşı başlattığı yeni bir kampanyayla da çok sayıda insanı küstürdü. Savaşın sonunda Stalin'in Ortodoks Kilisesini ve çoğu dini tanımasının ardından, kiliseler yavaş yavaş Sovyet toplumunda mütevazı bir konum elde etmeye başlamıştı. Hruşçov bu durumu değiştirmeye karar verdi ve yeni bir kovuşturma dalgası başlattı. Neyse ki bu kovuşturmada, 1930'lardaki gibi cinayet işlenmedi; fakat sonunda pek çok kilise kapandı, tutuklamalar yapıldı ve kiliseler Sovyet yaşamından fiilen çıkarıldı. Parti seçkinleri dine kesinlikle hoş gözle bakmıyordu; fakat tıpkı Stalin gibi,

artık önemli bir mesele olmadığını düşünüyor, kontrol altında tutmakla yetiniyorlardı. Hruşçov'un kampanyası gereksizdi, kendi cinsliğini ülkeye dayatmasının bir sonucuydu.

Ne gariptir ki Brejnev ve öteki parti önderleri açısından bardağı taşıran son damla, ziraat ile bilimin kesişim noktasından geldi; bu mesele, uzun süredir Sovyet sisteminin kanayan yaralarından biriydi. Hruşçov, onca Stalin karşıtlığına rağmen, Trofim Lisenko'nun sadık destekçisiydi ve 1949'da resmî makamları arkasına alarak giriştiği modern genetiği aforoz etme eylemini onaylıyordu. Lisenko, ziraat araştırma enstitüleri ağında adeta kendi beyliğini kurmuştu; buna karşılık Bilimler Akademisi de, Lisenko'nun pek çok yoldaşını kendi içine sokmuyordu. Hruşçov 1964 yılının başında, bu yoldaşların pek çoğunu Bilimler Akademisi'ne seçtirtmeye uğraştı; fakat başını Andrey Saharov ile İgor Tamm'ın çektiği fizikçiler öyle bir muhalefet hareketi başlattı ki başvurular oylamayla reddedildi. Hruşçov küplere bindi; oysa bir bilimci olan kendi kızı da, Lisenko'nun çalışmalarının düpedüz hatalı olduğuna Hruşçov'u ikna etmeye uğraşmıştır. Hruşçov Temmuz ayında Merkez Komite'nin tam katılımlı toplantısında, ziraat hakkındaki uzun ve gereksiz konuşmalardan sonra, sorunun kısmen bilimcilerle ilgili olduğunu ilan ediverdi; ona göre, Lisenkocuları reddetmek için Saharov'un ve Akademi'nin siyasete bulaşması şık olmamıştı. Ardından, 19. yüzyılın kalıntısı saydığı Akademi'yi feshetmeleri gerektiğini belirtti.

Brejnev ile çalışma arkadaşları, vaktin geldiğine karar verdiler. Akademi meselesi, yığınla sorundan sadece biriydi, fakat artık gına gelmişti. Onlar Sovyet toplumunu modernleştirmeye çalışırlarken, kendi önderleri, başlıca yenilik üretme kaynağını, Batıyı yakalamada tek umutlarını baltalamaya uğraşıyordu. Merkez Komite Ekim 1964'te tekrar toplandı, Hruşçov aleyhinde, Akademi hadisesi de dahil olmak üzere bir dolu suçlama sunuldu. Hruşçov, Saharov'a ve Akademi'ye karşı "kabalık ettiğini", mısırı saplantı haline getirdiğini kabul etti, fakat Küba krizindeki ("Risk almak kaçınılmazdı") ve çeşitli Berlin krizlerindeki davranışını savunmayı sürdürdü. Komite, oylama sonucunda onu görevden aldı, partinin başına Brejnev'i, başbakanlık makamına da ekonominin yöneticisi Aleksey Kosigin'i geçirdi.

Yeni yönetim, Hruşçov'un dengesiz tarzını değilse de, siyasetlerini büyük ölçüde sürdürdü. Bölgesel İktisat Konseyleri derhal feshedildi ve tuhaf tarım kampanyaları durduruldu. Stalinci tahakküm yöntemlerine dönülmedi. Çoğu konuda Stalin'in adı anılmıyordu; gerçi İkinci Dünya Savaşı'nda görev almış generallerin bir kısmı, savaş zamanındaki önderliğinin kimi veçhelerini anılarında yaşatsa da, çoğunlukla olumsuz

yönlerini hatırlıyorlardı. Tarih kitaplarında ve halka verilen demeçlerde, Stalin döneminin başarıları "partiye ve halka" atfediliyordu; Stalin'in işlediği suçlara dair açıklamalar ise 1964'teki gibi kaldı, daha fazlası açığa çıkarılmadı. Yeni siyaset, aydınlar içinde bir parça endişe doğurdu; fakat nüfusun çoğunluğu artık Stalin'i bir mesele olarak görmüyordu, olsa olsa, eski "halkların büyük önderini" resmî anlayıştan daha olumlu yorumluyordu. Brejnev dönemi, iki önemli açıdan özgürleşmeyi ilerletmiştir. Dine karşı yürütülen kampanya sona erdi ve Sovyetler Birliği'nin çeşitli dinleriyle, 1980'lere dek sürecek geçici bir anlaşma tesis edildi: Din kötü gösteriliyor ama yasaklanmıyordu ve Ortodoksluğun ikona ressamlığı ile mimarideki sanatsal mirası ilk kez kapsamlı incelemelere konu edildi. Yeni yönetim, bilimde Lisenko'yu hepten saf dışı etti ve Sovyet biyolojisine genetiği geri kazandırdı. Böylece Stalinci bilimin son kalıntıları da gözden yitmiş oldu.

Brejnev yönetiminin aşağı yukarı ilk on yılı, muazzam bir iktisadi büyüme dönemi oldu. Yeni doğalgaz sahaları üretime geçtikçe, Hruşçov zamanında hazırlanan planlar meyve vermeye başladı. Sadece yirmi senede gaz üretimi on kat arttı; gazın yaklaşık yarısı Sibirya'dan, dörtte biri Türkmenistan'dan ve Özbekistan'dan elde ediliyordu. Yepyeni şehirler kuruldu; örneğin tipik Sovyet tarzını yansıtan Özbekistan'daki Navoy şehri, ortaçağda yaşamış Orta Asyalı bir şairin adını taşıyordu. Çoğunlukla Batı Sibirya'da yeni petrol sahaları açıldı ve üretim 1980'lerde neredeyse iki katına çıktı. Sovyetler Birliği, Urallar'daki Beloyarsk tesisiyle birlikte, nükleer enerji konusunda devasa bir program başlattı. Beloyarsk, 1950'lerde Moskova yakınlarında kurulmuş olan deneysel bir reaktörün çalışmalarını sürdürüyordu. Sovyetler Birliği'nde daha önce kullanılmamış olan yavaş-nötron reaktöründe 1964'te ilk elektriğini üretti. Nihayetinde Sovyetler Birliği, basınçlı suyla ya da grafitle soğutulan tasarımlara sahip yaklaşık elli nükleer enerji tesisi kurdu; Çernobil kazasına yol açan model, grafitli olandı. 1980'lere gelindiğinde, ülkedeki elektriğin aşağı yukarı dörtte biri nükleer reaktörlerden karşılanıyordu.

Enerji işkolundaki devasa büyüme, kömürden çıkıp petrol tabanlı enerji kaynaklarına ve nükleer enerjiye geçişe işaret ediyordu. Aynı zamanda, cumhuriyetler arasındaki enerji dağılımı da değişti; çünkü kömür, İkinci Dünya Savaşı'na dek genelde Ukrayna'da, ardından sırasıyla Rusya cumhuriyetinde ve Kazakistan'da çıkarılmıştı; gerçi Sovyet kömürünün neredeyse yarısını hâlâ Ukrayna üretiyordu. Bunun aksine, petrol yüzde doksan, doğalgaz ise neredeyse yüzde seksen oranında Rusya cumhuriyetinin ürünüydü. Nükleer enerji, belli bir yere kadar dengeleri yeniden kurdu; çünkü başka kaynakların olmadığı ya da azal-

dığı yerlerde nükleer enerji santralı kurma siyaseti güdülüyordu. Grafit çekirdekli Çernobil reaktörü 1977'de elektrik üretimine geçti ve Ukrayna, elektriğinin yarısını nükleer enerjiden elde etmeye başladı; SSCB genelinde bu oran %20'ydi. Güney Ukrayna şehri Zaporojye, Avrupa'daki en büyük nükleer enerji tesisine sahipti; 1985'te faaliyete geçen bu tesis daha güvenli olan basınçlı hafif su reaktörlerine sahipti. Sovyetler Birliği, enerji üretimindeki muazzam artış sonucunda Doğu Avrupa'ya ve genel olarak dünyaya gaz ve petrol ihraç etmeye başladı. 1950'lerde hem Batıyla hem de Asya'yla ticaret hızla yükselişe geçti; fakat petrol ve gaz ihracatları büsbütün başka bir seviyede seyrediyordu. Hruşçov döneminden itibaren Sovyetlerin uydusu olan Doğu Avrupa devletlerinin SSCB'ye düşük fiyatla kaynak sağlamasına yönelik uygulamaları tersine çevirme süreci, bu yeni ihraç mallarıyla birlikte hızlandı. 1960'larda Sovyet doğalgazı ve petrolü, "kardeş" sosyalist ülkelere, piyasasının çok altında fiyatlarla verildi. Batıya ihraç edilen petrol, Sovyetler için çok gerekli olan, yurtdışından teknoloji ve tahıl alımına olanak tanıyan büyük miktarda nakit akışını sağlayarak bu sübvansiyonları telafi etmiştir.

Başka ülkelerde olduğu gibi, nükleer sanayisi aynı zamanda askerî üretimle de ilişkiliydi. Sovyetler Birliği, 1960'ların ikinci yarısında ilk defa Amerika Birleşik Devletleri'yle aşağı yukarı denk bir askerî güce ulaştı. Bu denkliği sağlayan, nükleer denizaltıların ve Kıtalararası Balistik Füzelerin (KBF) geliştirilmesi olmuştu; çünkü bu füzelerle artık savaş durumunda Amerika Birleşik Devletleri'ni SSCB'den vurmak mümkün olacaktı. Uzun mesafeli bombardıman uçaklarına gerek kalmamıştı. Bunun sonucunda, masrafları gitgide artan bir silahlanma yarışı başladı; bu yarış, devasa miktarda sermaye ve eğitimli personel gereksinimi yaratıyordu ve SSCB, bunların masrafını Amerikalı rakibi kadar kolaylıkla karşılayamazdı. Silahlanma yarışı, Sovyet sanayileşmesinin son on-on beş senesinde yaratılan toplumsal ve ekolojik bedelin ancak bir kısmını teşkil ediyordu. Nehirler ve ormanlar, nükleer atıklarla kirletildi; etkilenen bölgelerde ciddi sağlık sorunları doğdu. Petrol ve doğalgaz sahaları, kırılgan kutup-altı ekolojisini tahrip etti ve hidroelektrik tesisleri yüzünden büyük alanlar sular altında kaldı, bölge sakinleri evlerini terk etti ve pek çoğu hiç de öngörülemeyen çeşitli çevresel değişiklikler yaşandı. Bu sadece, bilimcileri ve mühendisleri el değmemiş doğaya külüstür tesisler inşa etmeye zorlayan kibirli parti yetkililerin marifeti değildir: Bilimciler, tasarımlarının son derece güvenli ve çevresel etkilerinin önemsiz olduğuna kanaat getirmişti. İşin doğrusu, daha fazla nükleer enerji tesisi yapılması için sürekli bastıranlar ve muazzam bedelinden endişe duyan parti yetkililerini ikna edenler fizikçilerdi.

Brejnev'in ilk yıllarında Sovyet tarımı de en azından teknolojisi bakımından köklü değişiklikler geçirdi. Uzun yıllar boyunca yeterli gübre ve böcek ilacı kullanmaksızın faaliyet gösteren kolektif çiftlikleri, 1970'lerin ikinci yarısında bu malzemeleri Amerikan çiftliklerine kıyasla üç-beş kat fazla kullanmaya başlamıştı. 1966'da yetkililer, iş günü sistemini kaldırdı ve kolektif çiftçileri, gelirden paylarını para olarak almaya başladı. Zirai üretim hızla artınca, milyonlarca köylü sanayi sahalarına kaydı. Sovyet iktidarının son otuz yılında şehirlere göç öyle arttı ki özellikle Orta ve Kuzey Rusya'daki geniş bölgeler boşaldı; oraya buraya dağılmış binlerce köy terk edildi. Rusya tarihinde ilk kez, kentli nüfusu kırsal bölge nüfusunu geçmiş, 1990'da SSCB'de toplam nüfusun üçte ikisinden fazlası şehirlerde yaşar olmuştu.

Üretimdeki bu muazzam artışlar, nükleer endüstrinin ve az çok modern bir kimya endüstrisinin yaratılması aynı zamanda, Sovyet tarihinde ilk kez bir tüketim malı dalgası yarattı. Mal çeşitliliğinin arttığı yiyecek dükkânlarında hem Sovyet ürünleri hem de Bulgaristan'dan ve başka yerlerden ithal edilen konserve yiyecekler satılıyordu. Süt ürünleri, mütevazı bir çeşitlilik sergiliyordu. Sovyetler Birliği, tahıl ve yem ihtiyacını karşılamak maksadıyla, Kanada'dan ve Amerika Birleşik Devletleri'nden düzenli olarak tahıl ithal ediyordu. Sonuçta müthiş bir iyileşme yaşandı, ama herkese faydası dokunan bir bolluk doğmadı. Düzenli mal tedariki söz konusu değildi ve her sene şu ya da bu yiyecek maddesinde açık yaşanıyordu. Örneğin bir bölgede aylar boyunca havuç bulunamıyordu; havuç raflara döndüğünde ise, dükkânlarda pancar tükenmiş oluyordu. Daha küçük ölçekli olsa da, tavuk gibi zor bulunan maddeleri tedarik etme maksadıyla işyerlerinde yapılan dağıtım sürdürülüyordu. Şehirlerde neredeyse her köşe başında, tüketiciye yönelik elektronik mallar mevcuttu; televizyon köylere kadar girmişti. Aslında televizyon satın almak büyük bir işti. Çoğunlukla ucuz Sovyet doğalgazı karşılığı Polonya'dan gelen telefonlar kolayca bozulmalarıyla ünlüydü. Sovyet şehirlerinin etrafı, çok katlı, prefabrik binalardan oluşan kalın saflarla çevrildikçe, barınma sorunu da hafifledi. Son olarak, çoğu kent sakini, komün dairelerinden çıkıp kendi mutfağı ve banyosu olan yeni dairelere taşındı. Yeni mahallelerde maalesef yıllarca okul ve dükkân gibi gerekli birtakım tesislerin yokluğu hissedildi. Üretimdeki patlamaya rağmen, dağıtımdaki düzensizlik giderilemedi. Fakat tüm bu sorunlara rağmen, Brejnev döneminin aşağı yukarı ilk on yılı, pek çok bakımdan Sovyetler Birliği'nin zirvesiydi. Sovyetler Birliği, süpergüç statüsü elde etmekle kalmamış, nüfusu da sonunda modern yaşam standartlarının temel imkânlarına kavuşmuştu. Bu yaşam standardıyla ilgili iki sorun

mevcuttu. Sorunlardan biri, Avrupa'da ve Amerika'da savaş sonrası görülen canlanmanın, dünya genelinde yeni bir yaşam standardı yaratmış olması ve bununla ilgili haberlerin sınırdan içeri sızmasıydı. SSCB hareketli bir hedefe nişan alıyordu adeta. Öbür sorun ise, Sovyet yaşam standartlarındaki yükselişin, 1970'lerin ortasından sonra duraksamış olmasıydı. Daha fazla konut yapılmasına karşılık, bütün tüketim maddelerinde fiilen kalıcı bir yetersizlik yaşanmaya başladı; mallar piyasada mevcuttu, ama bunlara ulaşmak çok zordu. Gündelik yaşam mücadelesi, Sovyet toplumunun üstüne sinmiş keyifsizliğin temel sebebiydi.

Bu keyifsizlik, aydınlar içindeki küçük muhalif zümreler dışında, açıkça siyasi nitelikli değildi. İlk muhalifler 1960'larda ortaya çıktı; bu dönemden itibaren, Sovyet sistemine açıkça muhalefet etmek birtakım tacizlere hatta kimi durumlarda hapsedilmeye yol açsa da ölüme ya da uzun süreli tutuklamaya sebep olacak suçlar arasından kesin olarak çıkarılmıştı. Yuri Andropov idaresindeki KGB, işleyiş tarzını değiştirmişti. Artık Batıdaki göçmenlerle bağlantılı, örgütlü muhalefet grupları aramıyor, bunun yerine kâh ikna, kâh seçici kuvvet uygulama yoluyla toplumu düzen içinde tutmaya çalışıyordu. KGB sisteme ters düşen çoğu insanı "sohbet etmek" üzere alıyor, eylemlerini sürdürdükleri takdirde yaşayabilecekleri olası durumları hatırlatıyor, sonra da serbest bırakıyordu. Aydınlar içinde itirazlarını sürdürüp hapse ya da psikiyatri hastanelerine gönderilen kişilerin sayısı gayet azdı. Muhalefet çoğunlukla Sovyet toplumundaki epey ayrıcalıklı konumlardan türüyordu. Apartman dairelerine ya da mallara erişim konusunda aydınlara ayrıcalık tanınıyordu; ayrıca seçilmiş bir avuç insan, yabancı ülkelere yolculuk etme fırsatı yakalıyordu. Yazarlar, Peredelkino'da ya da başka yazar yerleşimlerinde *daça*'larda yaşarken, sade vatandaşlar, uzun kuyruklarla ve toplu konutlarla boğuşmayı sürdürüyordu. Bilimciler, özellikle de fizik gibi stratejik dallardakiler de benzer yerlerde yaşıyordu; askerî ve sivil nükleer sanayisine sağladıkları fayda nedeniyle iktidarla da dirsek teması içindeydiler. Bazılarının bu ayrıcalıklı ama nihayetinde etkisiz rolden rahatsızlık duymaya başlaması şaşırtıcı değil. Andrey Saharov, 1968'de nükleer silah testlerini ve Lisenko'nun biyoloji tarzını eleştirmeyi bir yana bırakıp, bütün sistemi eleştirmeye başladı ve Sovyetler Birliği'nden ziyade Batıya benzeyen bir toplum üretmeye yönelik yakınlaşma düşünceleri ileri sürer oldu. Aleksandr Soljenitsin, Stalinist GULAG'a dair kurmaca ve gerçek anlatılardan uzaklaşıp, Rus milliyetçiliği çizgisine geldi ve SSCB'nin sadece Slav halklarına dayanan baskıcı bir din devletine dönüşmesini savunarak, hem Batıyı hem de Sovyet toplumunu eleştirdi. Yaygın hoşnutsuzluğa en yakın olgu, 1970 ile 1990

arasında Yahudi nüfusunun yaklaşık yüzde kırkının, yani neredeyse bir milyon Sovyet Yahudisinin göç etmesiydi. İlk dalga, İsrail'e göç eden kendince kararlı Siyonistlerden oluşuyordu, fakat 1980'lere gelindiğinde bu akıntı dinmiş, damla damla akar olmuştu ve çoğu Yahudi göçmen, daha iyi ekonomik koşullara ulaşmak amacıyla ABD'ye ve Almanya'ya gitmeye başlamıştı.

Soğuk Savaş sırasında Batının epey dikkatini çeken muhaliflerin fikirleri ile yazıları, Sovyet aydınları içinde gayet iyi biliniyordu. Muhalifler aydınların bir kısmı tarafından desteklense de, halk içinde taraftar bulamadı. Bununla birlikte yetkililerin gözünde, muhalifler, birleşik toplum ütopyasına yönelik bir tehditti; 1974'te Soljenitsin'i Batıya, Saharov'u da nihayetinde Moskova'nın doğusundaki Gorki'ye (Nijni Novgorod) sürgün ettiler. Bunların eserlerinin ancak yeraltında ya da Batıda basıldığını, kamusal alanda adlarının anılmadığını söylemeye gerek yok. Ülkenin bir şekilde yanlış kulvarda ilerlediğine ilişkin hepsinden güçlü olan his ise, Sovyetlerin 1980'de Afganistan'ı işgal etmesiyle birlikte billurlaştı. Bu istilaya verilen en yaygın tepki ne vatanseverlik ne de kızgınlık oldu, bunun yerine önderliğin ciddi bir hata yaptığı hissiyatı yerleşti. Çoğu insan, Sovyetler Birliği'nin hâlâ meşru bir devlet olduğunu ama kesinlikle yetersiz ve ufku dar önderlerce yönetildiğini düşünüyordu.

Leonid Brejnev 1982'de öldü. Temsil ettiği nesil, yani 1930'larda terfi eden genç parti önderleri artık bir grup yaşlı insandı ve işlerin neden bekledikleri gibi gitmediğini, hatta durumun halk kitleleri için ne kadar berbat olduğunu anlayamıyorlardı. SSCB dışındaki dünya da değişmişti ve salt ABD'de değil, savaş sonrası Avrupa'da ve Japonya'da kitlelerin ulaştığı bolluğun kendileri için yarattığı zorluğu kavrayamamışlardı. Merkez Komite, Brejnev'in yerine, 1967'den beri KGB'nin başında olan Yuri Andropov'u geçirdi. Neredeyse yetmiş yaşında ve sağlığı zayıf olan Andropov'un yeni bir siyaset şekillendirecek zamanı yoktu; fakat Moskova'ya Aleksandr Yakovlev'i, Mihail Gorbaçov'u ve geleceğin öbür reformcularını getirdi. Andropov'un 1984'teki ölümünün ardından, MK, onun yerine yetmiş iki yaşındaki Konstantin Çernenko'yu geçirdi. Çernenko, onlarca yıl boyunca Brejnev'in kurmay kadrosunun başında bulunmuştu ve bu atama, sözüm ona Andropov'un isteğine rağmen yapılmıştı. Eğer Andropov gerçekten Gorbaçov'u yeğlemişse, bu isteğinin, bir yıl gecikmeyle, Çernenko'nun 1985'teki ölümüyle gerçekleştiğini söyleyebiliriz: O yıl, Komünist Parti Genel Sekreterliği'ne Gorbaçov getirildi ve partinin çöküşü de onun elinden olacaktı.

22 | Sovyet Kültürü

Sovyetler Birliği, NEP'in sona erişiyle birlikte ve savaştan epey önce, tarihinde yeni bir çağa girdi ve bu çağ, kültür yaşamında muazzam sonuçlar doğurdu. Bu yeni dönemin, yaklaşık 1928'den 1932'ye dek süren ilk evresinde, kültürün, bilimin, sanatın, edebiyatın ve beşeri dalların her alanında büyük çalkantılar yaşandı. O zamanlar "kültür devrimi" olarak nitelenen bu gelişmeler, ileriki dönemde gerçekleşecek olan ve aynı adla anılan Çin'deki hadiseler kadar derin ya da esaslı değildi. Bu devrime katkı koyan insanlar kesinlikle sancılı bir dönemden geçtiler; çünkü yaşananlar, yeni bir ideolojik kampanyadan ibaret değildi. O yıllarda parti yetkilileri, kültürün neredeyse her alanının önderlerine sistemli olarak saldırıyor, onları "sosyalist insanın" taleplerini yerine getirememekle, eski rejim yanlısı olmakla, yeni düzene düşmanlık duymakla suçluyorlardı. Bu saldırılar gerek basında, gerek çeşitli kurumlarda ve işyerlerinde düzenlenen toplantılarda gerçekleşiyordu; böylece, çoğunlukla genç ve heyecanlı komünistler, devrim adına büyüklerine ve öğretmenlerine saldırmaya teşvik ediliyordu. Buna ilaveten OGPU; tarihçiler, mühendisler, yazarlar ve bilimciler gibi önde gelen aydınları sistemli olarak tutukluyordu. Bunların çoğu, Sovyet iktidarını baltalamayı ya da devirmeyi amaçlayan, muhtemelen uydurma, çeşitli yeraltı örgütlerine katılmakla itham ediliyordu. İleriki zamanlara kıyasla, aydınların gördüğü muamele nispeten ölçülüydü: Bazıları idam edildi, bir kısmı tutuklu kamplarına gönderildi; fakat çoğu, yerel kurumlarda öğretmenlik yapmak ya da çalışmak üzere taşra şehirlerine sürgün edildi. Bazı meslekler bu tutumdan daha fazla zarar görürken, bilimciler pek mağdur edilmedi; fakat onların da başına dert açıldığı oldu. Eski otoriteler sahneden kovulurken, kendilerini proletaryanın yeni sesi olarak sunan çeşitli kaçıkların fikirlerinin yanı sıra, her türlü radikal üst-Marksist düşünce kısa süreli şöhret ve egemenlik kazandı.

Yazarlar bu dönemde, Rus Proleter Yazarlar Birliği'yle (Rusçada RAPP) bağlantılı Proleterlerin ve önderleri olan eleştirmen Leopold Averbah'ın fiilî tekeli altındaydı. Proleterler 1920'lerin neredeyse tüm büyük yazarlarını, özellikle de devrim öncesinin aydınlarına dahil

yazarları ve "yol arkadaşlarını" karşı-devrimci sayarak kınadı. Yevgeni Zamyatin ve Mihail Bulgakov dahil pek çok büyük yazar, öfkeli saldırılara hedef oldu. Zamyatin'in ülkeden ayrılmasına izin verildi, fakat Bulgakov izin alamadı ve bir süre boyunca neredeyse hiç çalışma imkânı bulamadı. O yıllar boyunca çok az yayın yapan ya da bütünüyle sessiz kalan Ahmatova gibi şairler ve Pasternak gibi başka yazarlarsa saldırılardan zarar görmedi. Proleterler, Averbah'ın çizgisinde ilerlemeyen komünist yazarlara karşı da neredeyse bu kadar saldırgandı. Proleterlerin istediği şey, sosyalizmin inşası mücadelesine bizzat katılan bir edebiyattı ve bu anlamda kimi eserleri, partideki ve devletteki bürokratizmi ve edilgenliği oldukça eleştiriyorlardı. Bunlara göre ideal roman, yeni bir kasaba kurma ya da bir çiftliği kolektifleştirme yolunda müthiş engeller aşan, bu süreçte kendilerini değiştiren kahraman işçileri ele almalıydı. Oysa bu tür öykülerden başarı yakalayan pek azdı; hatta bu hareketin okumaya değer tek ürünlerinin, çoğunlukla 1929'dan önce yazılmış olan iç savaş anlatıları olduğu söylenebilir. Bunların uzak ara en iyisi, Mihail Şolohov'un *Ve Durgun Akardı Don* adlı romanıydı ve RAPP önderleri bu kitaptan rahatsız olmuştu.

Müzik alanına müdahale eden proleter radikaller de vardı ve bunlar, genç Şostakoviç'e ve estetik anlayışı ne olursa olsun fiilen her besteciye saldırıyordu. Rusya Proleter Müzik Derneği'ne göre tek "proleter" müzik kültürü, tercihen işçilerden oluşan yarı amatör koroların icra ettiği "kitle şarkıları" olmalıydı. Proleter müzisyenlerin eserleri ve öğretileri fabrika kulüpleri ağı ve başka amatör teşkilatlar tarafından icra edilip duyuruluyordu; fakat ürettikleri şarkıların çoğu, işçilerden pek rağbet görmedi; çünkü işçiler daha geleneksel bir seçkiyi yeğliyordu. Proleterlere, kısa süre için konservatuvarları yönetme izni tanındıysa da, 1932'de parti, tıpkı proleter yazarların tekelini kırdığı gibi, bunların da tekeline son verdi.

Araştırma enstitülerinde de bilim dallarına ilişkin toplantılar düzenlendi; bu toplantıların ileride nahoş sonuçları olacaktı. Nikolay Vavilov'un botanik enstitüsündeki radikal eğilimli yüksek lisans öğrencileri, onun önderliğini, siyasi görüşlerini, bilimsel çalışmalarını eleştirdi. Bilim dallarına yönelik saldırıların siyasi yönü henüz ön planda değildi; başlıca suçlama, bilimcilerin "yaşamdan kopuk" olması ve çalışmalarının teknoloji, dolayısıyla da "sosyalizmin inşası" açısından zorunlu içerimlerine yeterince odaklanmamasıydı. Tam da bu sıralarda, Ukraynalı bitki yetiştiricisi Trofim Liseriko, soğuğa dirençli buğday soyu yetiştirmeye dair kuramlarıyla kamuoyunun ve yetkililerin dikkatini çekti. Uygulama yönelimli tesadüfî içgörülerini geliştirmeye elverişli,

doğru düzgün bir bilimsel eğitimden yoksun olan Lisenko, başlarda bir tür kaçık muamelesi gördü, fakat iddialarını, kendi pleb kökenine atıfta bulunarak "proleter" bir biyoloji yaptığına dair iddialarla süslemeyi çabucak öğrendi. Parti yetkililerinin ona kulak vermesinin sebebi, ister gerçek ister hayalî olsun, keşiflerinin kısa süre içinde çok daha fazla hasat elde edilebileceğini vaat etmesiydi; Sovyetler Birliği'nin buna fazlasıyla ihtiyacı vardı.

Pek çok alanda birkaç yıl süren kargaşadan sonra, bu kampanya 1932'de aniden sona erdi. Sürgün edilmiş bilimciler ve tarihçiler işlerine döndü, bazıları kamplardan geri geldi ve aydınlar çevresine yönelik halkın gözü önünde gerçekleştirilen saldırılar yavaş yavaş sona erdi. Başlayan yeni evrede parti önderliği (gitgide tek başına Stalin anlamına geliyordu) Sovyet kültürü olarak düşündükleri şey için bir çerçeve inşa etmeye başladı. Parti önderleri edebiyat alanında ürün veren Proleterlere karşı tepkiliydi; esasen Averbah'a ve onun Proleterlerine yönelik bir hamle olarak, 1932'de tüm edebiyat toplulukları yasaklandı. Bulgakov ve Pasternak gibi partiye üye olmayan yazarlar üzerindeki baskı hafifledi. Bulgakov, Moskova Sanat Tiyatrosu için çalışmaya başladı, özgün oyunlar ve uyarlamalar kaleme aldı; her ne kadar bu eserleri sık sık yasaklanmış olsa da, geçimini sağlayacak parayı bu şekilde kazanmıştır. Şaheseri olan *Usta ile Margarita* adlı kitabı üzerinde gizlice çalışmayı sürdürdü. O yıllarda Pasternak, Sovyet ideolojisine ayak uydurmasa da, hem düzyazı hem de şiir yayımlayarak ülkenin en tanınan şairlerinden biri haline geldi. Stalin, tek bir Yazarlar Sendikası kurdu ve bu sendika ilk kez, 1934'teki Sovyet Yazarları Kongresi'nde toplandı. Sendika her türlü yazarı, parti dışı yazarları ve komünistleri bünyesinde toplayacaktı; bu hamle de kısmen, Proleterleri ehlileştirmeyi hedefliyordu. Yazarlar Sendikası, besteciler, ressamlar, mimarlar gibi yaratıcı aydınlar için kurulan sendikalarının prototipiydi; bu sendika, Sovyet edebiyat ve sanat kültürünün gündelik yaşamında sonuna kadar egemenlik kurmuştu ve pek çok bakımdan, Bilimler Akademisi'nde doğal, toplumsal, beşeri bilimler için kurulan yapıya koşuttu. Yazarlar Sendikası'nın iki işlevi vardı. Bir tanesi, yazarlara ideolojik ve sanatsal bir doğrultu sunmaktı. Sendikanın başında, üyeleri Merkez Komite kültür aygıtı tarafından seçilen ve Stalin tarafından onaylanan bir komite bulunuyordu. Bu komitenin üyeleri, partinin sanat çizgisini ilan edip bunu uygulamaya geçirtecek kişilerdi. Sendikanın öteki işlevi, yazarların gündelik yaşamdaki ihtiyaçlarını karşılamaktı. Yazarlar Sendikası'nın kontrolünde apartman daireleri ve kır *daça*'ları vardı, nadir bulunan tüketim mallarının dağıtıldığı ayrıcalıklı bir dağıtım merkezi mevcuttu ve Moskova'daki en iyi

restorana sahipti. Sendikanın genel merkezi, Tolstoy'un *Savaş ve Barış* romanında bahsi geçen Rostov'un evinin prototipi olduğu iddia edilen, 19. yüzyıldan kalma bir Moskova sarayıydı. Ressamlar ve besteciler için benzer sendikalar kuruldu ve bunlar da benzer işlevler üstlendi.

Artık partinin niyeti, edebiyata ve sanata şaşmaz bir doğrultu kazandırmaktı. Stalin yazarlara "insan ruhunun mühendisleri" olduklarını söylemiş, ama onlara uyacakları bir şablon vermemişti. Bu şablon, 1934'teki ilk Yazarlar Kongresi'nden ve "sosyalist gerçekçilik" yönteminden doğacaktı. Eski muhalifler Buharin ile Radek'in yardımını alan A. A. Jdanov ile Maksim Gorki, bu yöntemi tanımlamaya çalıştı. Ana fikir, "gerçekliği, devrimci gelişimi içinde yansıtmaktı". Bunun içerimi, yazarın Sovyet yaşamındaki büyük değişimleri gözler önüne sermesi, ama hatalara ya da yetersizliklere yoğunlaşmaktan kaçınması, ayrıca toplumun nasıl ileri gideceğine işaret etmesiydi. Bunun sonucu, uygulamaya geçirilmesi çok zor olan bir nevi resmî iyimserlik talep etmekti. Bu yaklaşımdan hareketle, eserlerde yüzeysel karakterlere ve inandırıcı olmayan ihtilaflara yer verildi. Sosyalist gerçekçiliğin öteki yüzüyse, bu sanat tarzının, halk tarafından anlaşılan bir halk sanatına dönüşmesi beklentisiydi. Bu mesele 1936'da, edebiyatla ilgili bir konuda değil, Dmitri Şostakoviç'in *Leydi Makbet Mtsenkovo* adlı operasının sahnelenmesinde patlak verdi. Nikolay Leskov'un öyküsünü temel alan bu opera, devrim öncesi Rusya'nın karanlık, baskıcı dünyasını yansıtıyordu. Besteci, nitelikli bir Sovyet operası yarattığını düşünüyordu; fakat zamanın Batı müziğindeki modernist müzik lisanını benimsediği gerekçesiyle acımasız eleştirilere maruz kaldı. Onu eleştirenlere göre bu opera, ahenksiz ve anlaşılmazdı. "Biçimci" bir eser denmişti; bu terim birdenbire, bir sanatçının karşılaşabileceği en ciddi suçlamalardan birine dönüştü. Şostakoviç'i hedef alan saldırıların olası sonuçlarını yazarlar da hemen kavradı ve tarzlarının değişmesi gerektiğini fark ettiler. Pek çoğu, hatta devrimin en sadık destekçileri bile, 1920'lerde yenilikçi ve modern olan tarz ve anlatı tekniklerini benimsemişti; fakat şimdi, Turgenyev'in 19. yüzyılda yaptığı gibi, yeni bir roman tarzı inşa etmeleri şarttı.

Güzel sanatlar alanında kendi doğrularına uygun eser verilmesini şart koşan parti önderliği, 1930'ların ikinci yarısında sanat kurumlarını ve bütün olarak aydınlar grubunu genişletip sübvanse etmeye koyuldu. Moskova'daki Bolşoy ve Leningrad'daki Mariinski (Kirov) gibi büyük tiyatrolar, artık küçük bütçelerle sürünmüyordu. Opera ve bale, Sovyet kültürünün merkezî parçaları haline geldi ve iki büyük şehirde yoğunlaşmış olsalar da, o yerlerle kısıtlı değillerdi. Artık cumhuriyet başkenti statüsünde olan Kiev ve Tiflis gibi eski şehirlerde de tiyatroların sağlam

bütçesi vardı. Taşra kentlerinde ve yeni cumhuriyet başkentlerinde, müzik icrası ve konserler için büyük sahneler açıldı. Büyük kumpanyalar, taşra turnelerine çıkmaya teşvik edildi. Tıpkı vilayet merkezlerindeki ve cumhuriyet başkentlerindeki tiyatroların çoğalması gibi, drama sahnelerinin de bütçesi arttı. Tiyatrolar ve orkestralar, pek çok büyük aktörü ve müzisyeni, Sovyet halkının tarzından gitgide kopan bir tarzı destekliyordu. Yazarlar Sendikası'nın 1930'lar boyunca en fazla çaba sarf ettiği şey, ideolojik meseleler değil, şehirlerde ve *daça* bölgelerinde güzel konutların kontrolünü sağlamak, hatta yeri geldiğinde bu evleri inşa etmekti. Pasternak'a, Moskova yakınlarında yazarlara ayrılmış bir *daça* köyü olan Peredelkino'da, ömrünün geri kalanında yaşayacağı iki katlı bir ev tahsis edilmişti. Yazarlar, sendikanın dışa kapalı yiyecek ve tüketim maddesi dağıtım hizmetinden faydalanabiliyordu. Savaş zamanı Şostakoviç'in çok odalı bir dairesi, hizmetçileri ve şoförlü arabası vardı. Sanat seçkinlerinin yaşam standardı, bilimcilerinkine denk hale gelmişti, parti seçkinlerinin yaşam standardının ise ancak biraz altındaydılar.

1930'ların ana sanat dalının sinema olduğu söylenebilir. NEP döneminde, toplu film üretimi ve dağıtımı için gerekli kaynaklar mevcut değildi ve sinema salonlarında Hollywood yapımları gösteriliyordu. Kültür devrimiyle bu durum değiştirilmeye çalışıldı; fakat bu dönemin öteki sanat dallarında verilen eserler gibi sığ ve kısa ömürlü olan yapımlar ağır eleştirilere maruz kaldı ve unutulup gitti. 1930'larda Sovyet film sanayisi kökten değişti. Devlet, film malzemesi ve stüdyo tesisleri üretimine gitgide artan meblağlar ayırdı, yurtdışından pahalı donanımlar aldı; Amerika Birleşik Devletleri'nden temin edilen sesli film teknolojisi de bunların arasındaydı. Öbür sanatların aksine, sinema, devlet film komitesi idaresi altında bir devlet sanayisiydi ve bu komite, bir sanayi dalı birimine falan değil, doğrudan merkezî hükümete hesap veriyordu. Merkezî statüsünü koruyan sinema, bizzat Stalin'in de ilgisini çekiyordu. Kremlin'de, yeni filmlerin çoğu için film sanayisinin yöneticilerine özel gösterimler yapılıyordu ve yetkililer, önderin kapsamlı yorumlarını dinliyordu. Stalin'in sinemaya dair görüşleri, şaşırtıcı derecede incelikliydi: Devrimle ya da öbür siyasi konularla ilgili ilk filmlerin çoğunluğunu sıkıcı bulur, film yapımcılarına, ülkenin daha fazla mizaha gereksinim duyduğunu söylerdi. Bu, olmayacak bir işti; Stalin onlara böyle yapmalarını doğrudan söylemiş olsa bile, senaryo yazarlarının ve yönetmenlerin, Sovyet kurumlarını alaya almaktan ödü kopuyordu. Nihayetinde, müzikal halk komedisi türünde filmler üretildi; bunların pek çoğunda başrolü, önderin gözde aktrisi haline gelen Liyubuv Orlova oynadı.

Film ve tiyatro dallarının kurumsal tabanının genişlemesi, sanat

üzerindeki ideolojik talepleri de artırdı. Bütün sanat biçimleri hem siyaseten doğru hem de anlaşılır olmalıydı. 1936'da biçimciliğe yöneltilen saldırı, belirli türde yapımları doğurdu. Bale dalında, 1920'lerin pek çok küçük deneysel stüdyosu kepenklerini kapadı ve bunların yerini, temelde klasik bir koreografiyi yeni bale türleriyle sunan büyük bale kumpanyaları aldı. "Devrimci" içerikli yapımlar üretme girişimleri olduysa da, Sovyet dansı hızla, edebiyat klasiklerini temel alan ve alelade müziklerle icra edilen öykü balesine kaydı; Boris Asafyev'in *Bahçesaray Çeşmesi* adlı balesi (Puşkin'in eserini temel alır) en çok rağbet göreniydi. Şostakoviç, daha yalın müzik tarzlarına geçti; 1935'te Sovyetler Birliği'ne dönmüş olan Sergey Prokofyev de aynısı yaptı. *Romeo ve Juliet* adlı baleye yaptığı müzik hem şart koşulan estetiğe uyuyor hem de müzikal anlamda müthiş bir kalite sunuyordu; Ayzenştayn'ın *Aleksandr Nevski* ve *Korkunç İvan* adlı başyapıtları için bestelediği müzikler de aynı nitelikteydi. Kimse eleştiriden muaf değildi: 1930'larda iki filmi yasaklanan Ayzenştayn, ancak 1938'de *Aleksandr Nevski*'yle tekrar göze girdi.

Bu koşullar düşünüldüğünde bilimciler, en azından çoğu, daha iyi konumdaydı. Bilimsel kurumlar, sanatçılarınkinden daha cömert ödenekler alıyordu. Fakat bu yeni durumun bir de bedeli vardı; çünkü 1930'ların ilk yarısından itibaren, bilimsel kurumların, tıpkı iktisattaki gibi beş yıllık planlar oluşturması şart koşuldu. Bu hamle kısmen, sanayiye sağladıkları faydayı artırmıştır; fakat bu amaç bakımından en ileri araç, teknolojinin farklı dallarında uzmanlaşmış kurumlardan büyük bir ağ oluşturmaktı; bu süreçte temel araştırmalar, eski enstitülerin eline kalacaktı. Kültür devrimi sırasında tüm temel araştırmalar aşamalı olarak Bilimler Akademisi çatısı altında merkezileştirildi, böylece parti kontrolü altına alınmış oldu ve ardından, çeşitli halk komiserliklerinin devreden çıkarılmasıyla, doğrudan merkezî hükümete tabi kılındı. Akademi bu dönemde Leningrad'daki merkezinden ayrılıp Moskova'ya taşınmak zorunda kaldı; Moskova artık Leningrad'dakilere rakip olabilecek yeni bilimsel enstitülere sahipti. Sovyet hükümeti, 1934'te İngiltere'den ziyarete gelen Pyotr Kapitsa'yı ülkede kalması için zorlarken bu durumdan faydalandı, ardından onun idaresindeki Moskova Fizik Problemleri Enstitüsü'nü kurdu. Sovyetler Birliği'nin artık dünya çapında iki fizik araştırma enstitüsü vardı. Kültür devriminin sona erişinin ardından bilimciler, ideolojik kampanyalara yazarlar ve sanatçılar kadar sık hedef olmadı. 1935'te Abram Yoffe'ye yapılan ağır suçlamalar sadece, idaresindeki Leningrad Fizik-Teknik Enstitüsü'nün sanayiye yeni teknoloji kazandırma konusunda yeterli katkıyı sunmamasına yönelikti. Bu on yıllık dilim pek çok bakımdan Sovyet fiziğinin altın çağıydı. Sovyet fizikçiler ve

kimyagerler altı Nobel ödülü kazandı ve bu ödüllerin tümü, 1930'larda Leningrad ve Moskova enstitülerinde yapılmış keşiflere verildi. Biyolojinin durumuysa farklıydı. Bu on yıl boyunca Lisenko, ideolojik sözcüsü İzak Prezent'in öncülüğünde, muhaliflerine sürekli saldırmaktan geri durmadı. Bu kampanya, Lisenko'nun, Ziraat Akademisi'nin başına terfi edişiyle doruk noktasına ulaştı, fakat parti, Lisenko'nun öğretilerinin tek gerçek olduğunu ilan etmedi ve klasik genetik, bir parça kuşkuyla yaklaşılmasına karşın, 1948'e kadar ayakta kalabildi.

1937-1938 terörü, sanata da sert bir darbe indirdi; fakat toplumun geri kalanının maruz kaldığı durumlar sanatçılar için söz konusu değildi. Müzisyenlerle bestecilerin nispeten daha az cefa çektiği anlaşılıyor. Leopold Averbah ve onun Proleterleri gibi, partiyle bağlantılı eleştirmenlerin neredeyse hepsi ortadan kaldırıldı. Şaşırtıcı bir biçimde, bu grup içinde yazarlar vartayı atlattı; tabii pek çoğu, hatta Şolohov bile, o yılları korku içinde geçirdi. Stalin ve temsilcileri yazarlar arasında kitlesel temizlik yapmadıysa da, birçok yazarı tutuklatıp hapse attırmıştır. Sebebi ne olursa olsun, en ünlü kurbanların çoğu, terör döneminin tam da sonunda tutuklandı: 1938'de Osip Mandelstam, ardından İsaak Babel ve daha sonra Meyerhold. Mandelstam hapiste can verirken, Babel ile Meyerhold vuruldu. Pasternak, terör yıllarını Peredelkino'daki *daça*'sında Shakespeare çevirileri üzerine çalışarak geçirirken, Moskova Sanat Tiyatrosu'na devam eden Bulgakov, 1940'ta böbrek yetmezliği sonucu öldü. Bilim dalları da benzer dertlere katlanmak zorunda kaldı. Bütün olarak bakıldığında, en hafif darbeyi fizikçiler almıştır: Bunlar arasında bir avuç parti üyesi öldürüldü, parti üyesi olmayan birkaç fizikçi tutuklandı. Bunlar arasında olan Lev Landau aylar boyunca hapiste tutulduktan sonra, hiçbir açıklama yapılmaksızın salıverildi. Landau için ricacı olan Kapitsa'nın enstitüsü hiç fire vermedi. Biyoloji ise yine ayrı bir yerde duruyor. Lisenko'nun sözcüsü Prezent'in yaptığı kınama sonucunda, Sovyetler Birliği'nin en büyük biyoloğu Nikolay Vavilov tutuklandı. Başka önemli genetikçiler gibi Vavilov da hapiste öldü. Savaş arifesi, hem SSCB'de hem de Avrupa'da karanlık bir dönemdi. Stalin 1938'de, Sovyetler Birliği'nin ideolojiyi temelden öğretecek bir okul sistemine ihtiyaç duyduğuna karar vermişti; böylece kültür alanında daha da tacizkâr bir siyasete geçildi. Bu yeni ideolojik kampanyanın temeli, *Komünist Parti'nin Kısa Tarihi* olacaktı; bunun Marksizm'le ilgili bölümleri bizzat Stalin'in kaleminden çıkmıştı. Ne var ki yaklaşan savaş, ideolojik çabaları bile gölgede bırakıyordu. Sovyet film sanayisinin takviminde, "savunma teması", devrim ve iç savaş tarihinden destanlar öne çıkıyordu. "Sosyalizmin inşası" ve "halkların kardeşliği" konularıyla ilgili

filmler az sayıdaydı ve küçük bütçelerle kotarılıyordu.

Savaşın gerçekten çıkması, bütünüyle yeni bir durum yarattı ve Stalin'i hızla birtakım düzenlemeler yapmak zorunda bıraktı. Kültür kurumlarının muhafaza edilmesi öncelik haline geldi. Almanlar ilerledikçe, fabrikaların yanı sıra kültür kurumlarının da boşaltılması emredildi. Bilim araştırma enstitüleri, bale kumpanyaları ve yazarlar, yerlerinden çıkarılıp doğuya taşındı. Ayzenştayn Alma-ata'ya, Şostakoviç Volga kıyısındaki Kuybışev'e gitti. Burada amaç, hem Sovyet kültür adamlarını korumak hem de savaş sırasında bir tür normallik hissini muhafaza etmekti. Aydınlar birtakım ünlü eserler ortaya koyarak mücadeleye destek verdiler; örneğin, Şostakoviç'in Leningrad senfonisi ilk olarak kuşatma altındaki bu şehirde icra edildi. Stalin'i atom bombası yapma konusunda ikna etmeye çabalayan fizikçiler, ayrıca fabrikalarda ve araştırma enstitülerinde daha konvansiyonel silahlar üretmeye çalıştılar. Pek çok mühendis, savaş zamanında NKVD'nin laboratuvarında zorla tutularak çalıştırıldı; en ünlü mahkûmlar, uçak tasarımcısı Andrey Tupolev ile geleceğin roket tasarımcısı Sergey Korolev'di. Savaş, parti önderliğinin önüne ideolojik sorunlar da çıkardı. Mümkün mertebe herkesi seferber etmek, resmî ideolojinin henüz ulaşmadığı, hatta reddedildiği nüfus kesimlerini de işe dahil etmek anlamına geliyordu. Çözüm, milliyetçilikti. Stalin'in, savaşın başında Alman işçi sınıfının erdemlerine düzdüğü methiyeler bir tarafa bırakıldı ve resmî damar, Rus kahramanlarını ve Rus tarihinde kazanılmış başarıları vurgulamaya başladı. Tarihçiler, o zamana kadar yayımlanamayan Büyük Petro'ya ya da Kutuzov'a dair elyazmalarını tozlu raflardan gün ışığına çıkardı. Ayzenştayn'ın *Korkunç İvan* adlı klasik filmi, çarın fetihlerini yüceltir ve onu ülkenin birliği uğrunda savaşan biri olarak resmeder. Marksizmin bile gözden geçirilmesi gerekti: 1943'te önde gelen parti dergileri, eskiden beri Marksist düşüncenin arkaplanı olarak Hegel'e çok fazla vurgu yapılageldiğini, Hegel'e daha az değinilmesi gerektiğini ilan etti. Marx'ın düşünce dünyasına dair hatalı bir tarihçe oluşturulmasının nedeni, Marksizmin Alman kimliğinin geri plana çekilmesine ilişkin karardır. Bu yeni kültür mecrası, aydınların önemli bir kesimine soluk alacak daha fazla alan açtı; pek çoğu bu mecranın savaştan sonra da süreceğini umuyordu. Fakat hayal kırıklığına uğrayacaklardı. Savaş şiddetle devam ederken bile birtakım hadiseler yaşandı: Çok okunan hiciv yazarı Mihail Zoşçenko'nun içgözlemleri üzerine kurduğu özyaşamöyküsü niteliğindeki romanı *Şafaktan Önce*'nin ilk bölümleri önde gelen bir edebiyat dergisinde tefrika edilmeye başladıktan sonra yasaklandı.

Savaştan hemen sonra gelenekçiliğe dönüldü; zaferden itibaren

Stalin'in ölümüne dek geçen yıllar, Sovyet kültür tarihinin en karanlık ve ürkütücü dönemidir. İlk sinyal, Stalin'in en yakın işbirlikçilerinden Andrey Jdanov'un, 1946'da Zoşçenko'ya ve şair Anna Ahmatova'ya karşı giriştiği saldırıydı. Bizzat Stalin, edebiyat dergilerini muntazaman okurdu ve en nihayetinde hüküm onundu. Jdanov, Zoşçenko'nun eserinin bayat ve fikirden yoksun olduğunu, ayrıca savaş sırasında yazılmış kısa romanın "iğrenç" ve Hitler'le yapılan savaşla ilgisiz olduğunu söylemişti. Ahmatova'nın şiirlerininse karamsar, geçmişe özlem dolu ve yozlaşmış aristokrat salon kültürünün kalıntısı olduğunu belirtti. Sovyet edebiyatının okuyucuyu eğitmesi ve sorunlara, yetersizliklere ya da bireylerin ruh halinin ayrıntılarına kafa patlatmayan, tam bilinçli bir sosyalist toplum üyesine dönüştürmesi bekleniyordu. Aynı zamanda, Batı edebiyatını da taklit etmemeliydi ve işin doğrusu Stalin, Batı edebiyatından fazla çeviri yapılmasını istemiyordu: Yazarları azarladığı bir söylevinde "Bunu neden yapalım?" diye sormuştu. "Bu, biz Sovyet halklarının ikinci sınıf olduğumuz ve tek birinci sınıfın yabancılar olduğu izlenimi uyandırır." Sonuçta, Sovyet yaşamına dair çok sayıda sıkıcı vakayiname yazıldı; gündelik yaşamı dertlerden arındırılmış biçimde tasvir eden bu metinler, bütünüyle kurgusaldı. Stalin bile bunların sıkıcı olduğunu fark etti; fakat verdiği tepki, sanatçıları yeteneksiz ve beceriksiz olmakla suçlamayı sürdürmek oldu.

1948'de sıra Prokofyev ile Şostakoviç'e geldi; halk müziğinden fazlasıyla kopuk ve kitlelerin anlayamayacağı derecede ahenksiz olduğu iddia edilen bir müzik yaptıklarından ötürü sataşmalara maruz kaldılar. Pek çok bakımdan 1936'da biçimciliğe yöneltilmiş olan saldırıya benzeyen bu yeni kampanyanın ardında hem ciddi bestecilerin popüler şarkı yazarları arasındaki rakipleri hem de parti yetkilileri vardı. Aynı sene içinde Lisenko, genetiğin ele alındığı bir "mütalaa"da boy gösterip genetiği gerici ve "ülkücü", kendi fikirlerini ilerici ve "maddeci" diye niteleyerek, biyolojide iktidarı ele geçirmek amacıyla uzun süredir yürüttüğü mücadelesini taçlandırdı. Stalin bu meseleye de doğrudan müdahil oldu. Lisenko konuşmasını incelemesi için Stalin'e göndermiş, Genel Sekreter de bu konuşmayı dikkatle okumuştu. Lisenko aslında kendi "proleter" biyolojisi ile genetikçilerin "burjuva" biyolojisi arasında bir karşıtlık oluşturmak, ayrıca bilimsel düşüncenin sınıf çıkarlarını yansıttığına dair genel bir eleştiride bulunmak istiyordu. Stalin, bu pasajın üstünü çizdi, sayfa kenarına, "Ha ha! Peki ya matematiği ne yapalım?" yazdı. Lisenko'nun sınıf terminolojisinden vazgeçmesini, "ilerici" ve "gerici" kelimelerini değiştirmesini şart koştu. Ancak sonuçta, genetik yirmi yıl boyunca yok sayıldı ve Sovyet biyolojisi büyük zarar gördü. Fizik

için ideolojik bir çerçeve sunmak amacıyla benzer bir "mütalaa" daha tertiplenmesi planlanmıştı, ama bilinmeyen bir sebepten, bu tasarı asla hayata geçirilmedi.

Stalin'in yaşamının son yıllarında resmî Sovyet ideolojisi, dogmacı Marksizm ile milliyetçiliğin tuhaf bir harmanıydı. Bilimde Rusların öncü olduğunu kanıtlamaya yönelik kampanyalar düzenlendi; en ünlüsü, Rus mühendis Aleksandr Popov'un radyoyu 1900'de icat ettiği iddiasıydı (doğrusu Popov, bu alandaki birkaç öncüden biriydi). Devrim öncesinin Rus yazarları, bestecileri ve ressamları kültleştirildi; onurlarına sayısız heykel dikildi, film çekildi, yayın yapıldı. Rus kültürü övülürken büyük oranda Batı hedef alınıyor, Rusya'nın Batı kültürüne eşit, belki de ondan üstün olduğu gösterilmeye çalışılıyordu. Parti önderliği, öteki Sovyet uluslarının kültürel kahramanlarını yüceltmeyi de sürdürdü. Politbüro, Sovyet uluslarının atası ilan edilen, Özbekistan'da Ali Şîr Nevaî ve Azerbaycan'da Nizamî Gencevî gibi, ortaçağda yaşamış Müslüman şairlerin eserlerinin yüceltilmesini emretti. Rus şairlere, eserlerini çevirmek için para ödendi ve anaakım basında yağcılığa varan resmî övgüler aldılar. O yıllarda Şevçenko ya da ortaçağda yaşamış Gürcü şair Şota Rustaveli, Shakespeare'den ya da Goethe'den daha önemli görülüyordu. Sovyet cumhuriyetlerindeki yetkililer, yeni açılmış tiyatrolara repertuvar ve itibar sağlayacak "ulusal" baleler ve operalar besteleme konusunda yerel yeteneklere yardımcı olmak üzere çoğunlukla Rus ya da Kafkasyalı bestecileri görevlendirdi. Çeperde bu etkinlikler sürerken, Moskova'da ve Leningrad'da bale, Sovyet estetiğinin çıkardığı zorluklarla boğuşuyordu. Galina Ulanova gibi dansçıların halis dehası, baleyi ayakta tutmuştur. Pek çok müzisyen, yazar ve ressamın Yahudi olduğu düşünülürse, 1948'de Yahudileri hedef alan kozmopolitlik karşıtı kampanyanın kültürel iklimi daha da zehirlemekten öteye geçemediği anlaşılır. Başlıca Yidiş yazarları hapsedildi ya da vuruldu. Aydınlara 1930'ları anımsatan bu olaylar ve ideolojik kampanyalar, yeni bir kitlesel teröre yol açacakmış gibi görünüyordu. Bu durum gerçekleşmemiş ve o yıllarda aydınlar içinde tutuklananların sayısı artmamış olsa da, Şostakoviç ve Ahmatova gibi sanatçılar ciddi korkular yaşamıştır.

Stalin'in ölümü, iklimi bütünüyle değiştirdi. Birkaç ay içinde mahpuslar kamplardan dönmeye başladı ve aydınlar yeni olanakların doğduğunu hissetti. Genelde savaş muhabiri ve 1920'lerin Batı Avrupasında geçen hafif modernist romanların yazarı olarak bilinen İlya Ehrenburg, bütün döneme adını veren *Buzların Çözülüşü* adlı bir roman kaleme aldı. Öykünün kötü adamı olan fabrika müdürü, klasik bir Stalinci patrondur. En başta eleştirilere maruz kalan bu öykü,

belirli sınırlar içinde de olsa geçmişle hesaplaşmaya çalışan bir dizi kitabın üslubunu belirledi. Hruşçov'un gizli söylevi de bu tür edebiyat için itici güç olmuş, ayrıca müzikte ve resimde tutuculuk baskısının gevşetilmesine önayak olmuştur. 1960'ların ilk yarısında, artık sonra erdirilmiş olan kamp sistemini betimleyen sayısız eser yayımlandı; bunların en ünlüsü, Aleksanr Soljenitsin'in *İvan Denisoviç'in Bir Günü* adlı romanıydı. Bu kısa romanın tefrika edildiği *Novyi Mir* adlı edebiyat dergisi, Stalinsizleştirme programına yakın duran pek çok eseri yayımlamasıyla büyük rağbet görüyordu. Bazı yazarlar, özellikle de Yevgeni Yevtuşenko gibi genç şairler, o sıralar muazzam ün kazandı, hatta Yevtuşenko'nun, kendi şiirlerini, ağzına kadar dolu stadyumlarda okuduğu da oldu. Şostakoviç, Yevtuşenko'nun savaş zamanında Kiev'de Nazilerin katlettiği Yahudilerle ilgili "Babi Yar" adlı şiirini, On Üçüncü Senfonisinde kullandı. Savaş sonrası kültür siyasetlerinin sona erişiyle ve hapsedilmiş ya da idam edilmiş yazarlara itibarlarının iade edilişiyle, genellikle modernist tarzda yazılmış 1920'lerin edebiyatında ani bir patlama yaşandı. Sovyet yayıncılar, Batılı yazarların eserlerini çevirmeye koyuldu: William Faulkner, John Updike ve pek çok Avrupalı yazar. Sovyet opera ve balesi, Stalinci düzenden uzaklaşıp daha az anlatısal ve daha yenilikçi tarzlara kaydı; bu tarzlar yine de incelikli sahneler ve o sıralar tüm sanatlarda soyutlamanın rağbet gördüğü Batıya kıyasla daha fazla "oyunculuk" gerektiriyordu. Bununla birlikte Hruşçov'un dönemi, tüm özgürlüklerin tanındığı bir dönem değildi. Dine karşı yürütülen tazelenmiş kampanya, kültürün pek çok sahasını dolaylı olarak etkiliyor, Dostoyevski'nin belirli eserleri ya da dinî konuların dışavurumu gibi 19. yüzyıl klasiklerinin yeniden basılmasını imkânsız kılıyordu. Bu on yıllık dilimin büyük olayı, Pasternak'a, devrimi ve iç savaşı açıkça Sovyet karşıtı dille anlatan *Doktor Jivago* adlı romanından ötürü verilen 1958 Nobel ödülünün yarattığı skandaldı. Batı için muazzam bir propaganda başarısı olan bu kitap SSCB'de yasaklandı ve Pasternak hem basın tarafından kıyasıya eleştirildi hem de resmî kanallardan kınandı. Fakat artık Stalin döneminde yaşanmıyordu ve Pasternak, Peredelkino'daki *daça*'sında sessiz sedasız yaşamayı sürdürdü.

Hruşçov döneminde Stalin zamanından miras alınan belki de en çarpıcı uygulama, modern genetiğin reddedilmesiydi. Biyoloji hâlâ Lisenko'nun hâkimiyetindeydi ve bunun başlıca sebebi, Hruşçov'dan gördüğü destekti. Fakat bu yıllarda bilim muazzam gelişti. 1960'lara gelindiğinde, doğa bilimleri alanında yapılan yayın sayısı bakımından SSCB'yi sadece Amerika Birleşik Devletleri geçiyordu ve 1980'lere gelindiğinde Sovyetler Birliği, dünyada kişi başına en fazla doğa bilimcisine sahipti. Batı

Sibirya'da Novosibirsk yakınlarındaki Akademgorodok ("Bilim Kenti") gibi koca koca tesisler bilimcilerin emrine amadeydi. 1958'de Akademi bilimcilerinin girişimiyle sıfırdan kurulan, yaklaşık elli bin bilimciye ve ailesine ev sahipliği yapan bu kasabada, –Sovyet standartlarına göre– konforlu konutlar ve çeşitli tüketim mallarına ayrıcalıklı erişim mevcuttu. Parti önderliğine göre, bilim yalnızca "bilimsel" dünya görüşünün temeli olmakla kalmıyordu, aynı zamanda iktisadi gelişimin, yani kapitalist dünyayla rekabette zafere giden yolun kilit unsuruydu. Kaynakları önemli alanlara yoğunlaştırma becerisi, roket biliminde ve hem askerî hem de sivil nükleer sanayisinde göz alıcı başarılar getirdi; bu tutumun ana fikri, sanayinin ve ziraatin daha kapsamlı modernizasyonu için bilimsel altyapıyı geliştirmekti.

Hruşçov'un tasfiye edilmesiyle birlikte yeni önderlik, din karşıtı kampanyaya derhal son verdi ve kiliseleri 1980'lere dek sıkı kontrol altında tutsa da, dine mütevazı bir mevcudiyet olanağı tanıdı. Lisenko nihayet biyolojideki tekelini kaybetti; çalışmalarına itibar edilmez oldu ve genetik yeniden kabul gören disiplinler arasına girdi. Sovyetler Birliği sona erene dek, yetkililerin bilim camiasıyla ilişkileri nazik ve işbirliğine açıktı; fakat alttan alta yaşanan gerilimler de yok değildi. Yazarlar konusundaysa, yeni rejim o kadar olumlu değildi. Hruşçov'un önderliğinin son aylarında, genç şair İosif Brodski "asalaklık" suçundan kuzeye sürgüne gönderildi ve KGB 1972'de Brodski'yi, eserlerini yurtdışında bastırdığı gerekçesiyle ülkeden kovdu. Brejnev, Stalin'in kınanmasına asla karşı gelmedi, ama o dönemin baskılarını gün yüzüne çıkaran tarihsel ya da edebi yazıları hoşgörüyle karşılamadı ya da teşvik etmedi. Bu koşullar altında eserlerini ancak Batıda yayımlatabilecek olan Soljenitsin, Sovyetler Birliği'nden kovuldu. Kültür siyaseti esasen zaman içinde donmuş haldeydi; çünkü Stalin döneminde susturulmuş olan pek çok yazarın eserleri gün yüzüne çıkmayı sürdürse de, örneğin Bulgakov'un yayımlanmamış yazıları ya da *Doktor Jivago* basılamıyordu. Batı edebiyatından çok sayıda çeviri yapıldı; fakat Marcel Proust (Sovyetler Birliği'nde 1930'larda basılmıştı eserleri) ya da James Joyce gibi büyük yazarların eserleri çeviri listesine girmedi. Ölçülü bir modernist üslupla yazmaya başlayan Sovyet yazarlar, sosyalist gerçekçiliğin klasik konularından uzak durdu. Vasili Belov gibi kimi yazarlar, Soljenitsin'den etkilenerek farklı doğrultularda ilerledi. Güçlü bir milliyetçi üslupla, köy yaşamına dair romantikleştirilmiş anlatılar kaleme aldılar; burada ana fikir, köylünün bir zamanlar hakiki Rus değerlerini, yani ataerkil ve dinî değerleri taşıdığı, Sovyet düzenininse bu değerleri yok ettiğiydi. Bu yazarlar, *kolhoz*'u epey eleştiriyordu ve kaleme aldıkları tarihî öykü-

ler, 1930'larda kentlerden gelen ve çoğunlukla Yahudi olan yabancıların bozduğu uyumlu köy yaşamını betimliyordu. Bunların eleştirel tarafı ve milliyetçi tınısı, Brejnev döneminin ileri safhalarında aydınlar içinde bu yazarların rağbet görmesini sağladı. Köy yazarları ve ideolojileri, görünüşte epey milliyetçi olan muhalif hareketle kaynaştı; fakat muhalifler içinde, Andrey Saharov'un daha Batılılaşmacı yaklaşımını paylaşan bir azınlık da vardı. Aydınların seçkinleri, gizli kanallardan dolaşımda olan elyazmaları sayesinde iki eğilimin de farkındaydı; eğitimli insanların ruh halini en doğru yansıtanlarsa, muhaliflerden ziyade, şarkılarını gitar eşliğinde söyleyen Bulat Okujhava ve Vladimir Vısotski gibi "ozan"lardı. Hiçbir devlet makamından izin alamayan Vısotski nadiren halka açık konser veriyordu, ama arkadaş toplantılarında ya da Moskova'da apartman dairelerinde çalınan şarkıları, kaset kayıtlarıyla ve yine kapalı kapılar ardındaki amatör icralarla bütün ülkede hızla yayıldı. Açıkça Sovyet karşıtı denecek kadar siyasi olmayan bu şarkıların sözleri, o zamana özgü içe dönük bir yabancılaşmayı yansıtıyordu. Sovyetler Birliği'nde Okujhava'nın şarkılarının yasal kayıtları ancak 1970'lerin ikinci yarısında yayınlandı; Vısotski'nin tek kaydıysa, 1980'de ölümünden kısa süre sonra gün yüzüne çıktı.

Sovyet film yapımcıları da benzer akımları takip etti. Filmlere Hıristiyanlığın ve Rus milliyetçiliğinin girişi, Andrey Tarkovski'nin 1966 tarihli *Andrey Rublev* filmiyle oldu. Sovyetler Birliği'nde nadiren gösterilen bu film, 15. yüzyıl ikona ressamı Rublyov'u, zamanın felaketlerini imanıyla ve sanatıyla sağ salim atlatan biri olarak betimler. Tarkovski ileride, örneğin bilimkurgu türüne dahil edilebilecek *İz Sürücü* (1979) gibi geç dönem filmlerinde, genelde dinî tınılar içeren, ruhsal bakımdan daha içe dönük konulara kaydı. Bu filmin de Sovyetler Birliği'ndeki gösterimleri son derece kısıtlı kaldı. Tarkovski sonunda pes edip Batıya taşındı ve 1986'da Paris'te öldü. Diğer film yönetmenleriyse, kâh tarihî destanlar (Andrey Konçalovski 1979'da *Sibiryalılar*'ı çekmiştir) kâh Sovyet aydınlarının özel yaşamını ele alan hafif modernist filmler çekiyordu.

1960'lardan itibaren Sovyet yaşamının en çarpıcı yönlerinden biri, popüler kültürün ortaya çıkışıydı. Bunun tohumlarının Stalin dönemine, hatta bir bakıma devrim öncesine uzandığı bile söylenebilir. Fakat o yıllarda popüler kültürün başlıca takipçileri, kent toplumunun cılız orta katmanıyla, işçi sınıflarının küçük bir kesiminden ibaretti. Bu kültürün ana örnekleri, Sovyet caz topluluklarını ve komedi kalıplarını öne çıkaran müzikli tiyatrolar (Rusçada *estrada*) ve filmlerdi. Aydın kültürü ile popüler kültür arasındaki sınır akışkandı: Prokofyev ve Şostakoviç film müzikleri besteliyor, büyük yazarlar senaryo kaleme

alıyordu. Kimi yazarlar, bilimkurgu ve hafiye öyküleri yazıyordu; gerçi iki türe de 1930'ların ortalarından itibaren kuşkuyla bakılır olmuştu. Hruşçov döneminin daha özgürlükçü atmosferinde, özellikle de bilimkurgu alanındaki popüler kurmaca eserler yeniden canlandı. Caz müziği, radyoya ve müzikal tiyatrolarına geri döndü. Bununla birlikte, Sovyet popüler kültürünü gerçekten değiştiren etken, caz müziğinin yanında, kimi *rock* müzik türleri de dahil popüler Batı müziğine ulaşılabilmesini sağlayan televizyondu. Televizyon, popüler müziği tiyatro sahnelerinden alıp, herkesin evine soktu. Sovyet televizyonu, bazı kültür programları yayınlıyor olsa da, seyirci kitlesini cezbeden popüler eğlence programlarıydı. Örneğin Yulyan Semenov'un 1973 tarihli, İkinci Dünya Savaşı'nda geçen bir casusluk öyküsünü konu alan *Baharda On Yedi Dakika* adlı mini dizisi, genç Vladimir Putin'i de çok etkilemişti.

Popüler müziğin tarihçesiyse karışıktır. Başka yerlerde olduğu gibi, 1960'lardan itibaren caz müziği seçkinler arasında gitgide yaygınlaştı ve sonraki dönemde bunun yerini Amerikan *rock* müziği aldı. Sovyet gençleri, *rock* müziği başta yabancı radyolardan dinliyordu; fakat teyp kayıt cihazları ve oynatıcıları yaygınlaştıkça, pek çoğu evde üretilmiş muazzam miktarda teyp kaydı tedavüle girdi. Brejnev yönetimi, *rock* müziği yasaklamadı. Daha müstehcen ve çılgın saydıkları versiyonları kısıtlamaya çalıştılarsa da, *rock* müzik büyük ölçüde serbestçe dolaşıma girdi ve devlet, *rock* gruplarına ve eklektik tarzda müzik yapan popüler şarkıcılara hamilik etmeye başladı. Alla Pugaçeva gibi kimi şarkıcılar epey tutuldu. Popüler müziğin bu daha resmî versiyonlarının yanı sıra, Leningrad'daki Akvaryum gibi yeraltı grupları kuruldu; uzun süre teyp kayıt cihazlarıyla çalışan bu gruplar, 1980'lerde devletten kısmen de olsa kabul gördü. Sovyetlerin son dönemlerinde üretilen popüler müzik, bir parça yerel tat katılmış olsa da, tamamen Batılı kalıplardan türetiliyordu ve aynı zamanda, nesilden nesile hızla değişen altkültürler yaratma bakımından Batı müziğini taklit ediyordu. Cazdan 1970'lerin disko çılgınlığına varana dek her yeni akım kendi kitlesini buluyor, genç dinleyicilere çoğunlukla hitap etmiyordu. Sovyet popüler kültürünün, en azından müzikal çeşitlemelerinin, artık "Sovyet gerçekliği"yle pek alakası kalmamıştı. Aynı zamanda, aydınların kültürüyle, resmî, eleştirel ya da muhalif kültürle de ilgisizdi, fakat aydınların büyük kısmında gözlenen yabancılaşma hissi bu kültürde de mevcuttu. Bu noktada, pek çok popüler müzisyenin, hatta *rock*'çıların, aydınlar grubuna hatta parti seçkinlerine mensup ayrıcalıklı ailelerden gelmesinden ötürü, popüler kültürün aydınlarla aynı toplumsal altyapıya sahip olduğunu kaydedelim.

1980'lere gelindiğinde, ilk Sovyet günlerinin çoğu büyük yazarı ve

sanatçısı artık yoktu: Pasternak 1960'ta, Şostakoviç 1975'te, Şolohov 1984'te ölmüştü. 1920'lerin ilk film yönetmeni ve oyuncu dalgasına mensup neredeyse herkes dünyadan göçmüştü. Yeni nesil yazarlar ve sanatçılar, tıpkı Batıdaki muadillerinin, Proust ya da Joyce ayarında olmayışı gibi, seleflerinin çapında değillerdi. Üstelik Sovyet yazarları ile sanatçılarının sırtında, kemikleşmiş ama zorunlu olan kültür siyasetinin yükü vardı; bu siyaset artık aydınlar içindeki yeni nesilleri cezbetmiyordu. Muhalifler pek çok eğitimli insana sivri ve güvenilmez görünse de, Sovyet sistemine dair görüşlerinin neredeyse hiçbir coşkulu yönü yoktu. Resmî kültür anlayışı ve bunun ürünleri giderek, kamunun gerçekten okuduğu ya da izlediği şeyleri görmezden gelen bir hayal dünyasına dönüşüyordu. Aydınlar, Gorbaçov'un *Perestoroyka*'sını bir deprem olarak niteliyor, fakat bunu hoş karşılıyordu; çünkü siyasi özgürlük ve piyasa ekonomisi sayesinde harika bir kültürün çiçek açacağından eminlerdi. Aydınların sözlerini geçirecekleri zamanın nihayet geldiğinden kuşkuları yoktu; fakat işin başka türlü olduğunu çok geçmeden göreceklerdi.

23 | Soğuk Savaş

Soğuk Savaş, Sovyet tarihinin son kırk altı yılı boyunca sürdü. Bu, destansı bir rekabetti, Berlin ile Pekin'den, Afrika'nın ve Latin Amerika'nın en ücra köşelerine varana dek bütün dünyayı kapsıyordu. Sovyetler Birliği pek çok kez "kazanma" şansına sahipmiş olduğu izlenimini yaratmayı başardı; işin doğrusu, kimi histerik muhalifleri de Sovyetlerin epey güçlü olduğuna kanaat getirmişti. Gerçekte Sovyetler Birliği, bu mücadelede hep geriden gelen taraftı ve yeni düşmanı ABD'yi yenmeye asla yaklaşamadı. Çoğunlukla, rakibine ayak uydurmak ve yeni elde ettiği gücünü kaybetmemek için uğraştı.

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, iki yeni güç, nispeten denk görünüyordu; çünkü ikisi de sanayi deviydi ve nüfusları yakındı: Amerika Birleşik Devletleri 151 milyon, Sovyetler Birliği 182 milyon. Fakat nüfus rakamları yanıltıcıydı; çünkü Sovyetlerle ilgili rakam 167 milyon civarına inmiş olduğu halde, savaşta verilmiş kayıplar saklanıyordu. Bununla birlikte Sovyet sanayisi, 1940'ta ABD ile Almanya'nın arkasında, üçüncü sıradaydı ve sanayi tesislerinin büyük kısmı savaştan sonra harabeye dönmüştü. Ülkenin uğradığı yıkımın eşi benzeri yoktu, Almanya bile bu kadar harap olmamıştı; üstelik ABD, Pearl Harbor ve Aleut adaları dışında savaştan hiç zarar görmemişti. Savaş, Büyük Bunalım'dan sonra Amerika'yı yeniden zengin etmiş, ayrıca atom projesinin hızlı başarısının gösterdiği gibi, Amerikan teknolojisi ile sanayisine muazzam bir itici güç olmuştu. Stalin o dönemde, savaştan sonra ABD ile diğer Batılı güçler arasındaki "çelişkilerin" büyüyeceğine kanaat getirmişti, özellikle Almanya'yla Japonya'nın hızla bellerini doğrultup silahlanacağını öngörüyordu. Nihayetinde, Batılı güçler arasında bir savaş daha çıkabilirdi. Sovyet hiyerarşisinde bu görüşü sorgulayan kimi isimler, İngiltere'nin, tüm farklılıklarına rağmen ABD'nin servetine ve gücüne bağımlı olduğunu, dolayısıyla Almanya'yla Japonya'nın da o hale düşeceğini belirtmişti. Stalin ise, bu muhalefeti bastırmakla yetindi.

Dünyaya dair iyimser değerlendirmesine rağmen, Stalin işini şansa bırakmadı. Savaş sırasında atom bombası yapımına en başta pek ilgi göstermemişti, oysa hem Almanya hem de ABD hakkında endişelenen

Sovyet bilimcileri onu defalarca uyarmıştı. Sovyet istihbaratının savaşın başında Britanya hakkında ulaştığı çok değerli kimi bilgiler, kullanılmadan Beria'nın dosyalarında kaldı. Her zaman olduğu gibi, bunun tasarlanmış bir yanlış yönlendirme olabileceğinden korkuyordu. Amerikalıların atom bombası üzerinde çalıştığını fark eden ve atom bombasını önce Almanların yapmasından ürken Sovyet fizikçileri (ABD'de bu konuda çalışan fizikçilerin yayınları artık bilim dergilerinde boy göstermiyordu), harekete geçilmesi için bir mektupla Stalin'e başvurdu. Nihayet 1943'te Stalin, reaktör inşa etmek amacıyla bir araştırma birimi kurma kararı aldı ve başına İgor Kurçatov'u geçirdi; Kurçatov, Yoffe'nin Leningrad Fizik-Teknik Enstitüsü'nden çıkmış en yetenekli fizikçilerden biriydi. İşe, Moskova'nın güneyinde küçük bir binada başlayan Kurçatov ve ekibi reaktörü yapmayı başarmış olsa da, Stalin atom bombası projesine ancak Hiroşima'yla ilgili haberlerden sonra tam anlamıyla destek verdi. Stalin'in emriyle, Moskova'nın güneyinde bulunan 19. yüzyıldan kalma ünlü Sarov manastırının binalarında Arzamas-16 adıyla bir laboratuvar kuruldu. Beria hem bomba projesinin başındaydı, hem de SSCB'de, Doğu Almanya'da ve Çekoslovakya'da uranyum çıkarıp işleyen koskoca nükleer sanayisinden sorumluydu. Bombanın tasarımı hâlâ tamamlanamamıştı ve bu sefer, Los Alamos'taki Klaus Fuchs'tan gelen malumat ve Amerikan başarısının yalın gerçeği, Sovyet bilimcilerinin en az bir yıl kazanmasını sağladı. 1949'da ilk atom bombasını gizlice patlattılar. ABD hükümeti bu denemeyi, ancak atmosferdeki serpintiyi tahlil ederek öğrenebildi.

Atom bombası yapımı, nispeten geri kalmış bir ülke için muazzam bir teknolojik başarıydı; keza bu bombayı yapmanın bedeli, müthiş bir sermaye yatırımıydı. Atom bombasına sahip olmak, Sovyetlerin tüm askerî sorunlarını çözmüş değildi. O dönemin Sovyet bombardıman uçaklarının hiçbiri, Sovyetler Birliği'nden yola çıkıp ABD'yi vurabilecek durumda değildi ve bombardıman uçakları, atom bombası için o zamanlar mevcut olan tek taşıma vasıtalarıydı. Bu da yetmezmiş gibi, Sovyetlerin büyük bombardıman uçaklarını uçuracak büyüklükte uçak motoru yoktu. ABD ise, Batı Avrupa'da ve Türkiye'de üslere sahipti ve buralardan havalanacak uçaklar, SSCB'de neredeyse tüm önemli hedefleri vurabilirdi; buna karşı yapılabilecek tek misilleme ya da önleyici eylem ise, bizzat ABD'yi değil, o üsleri vurmak olurdu. Sovyet hava kuvvetleri esasen, kara kuvvetlerini destekleyici bir güçtü; yer hedeflerini bombalamayı savaştan önce bırakmışlar, piyadeyi destekleyecek daha küçük bombardıman uçakları yapmışlardı. Bu nedenle Stalin, uzun menzilli bombardıman uçakları yapılmasını ve hedefteki başlıca Sovyet şehirleri-

ni koruyacak bir savunma ağının kurulmasını emretmek zorunda kaldı; bunların hepsi çok pahalı önlemlerdi. Stalin öldüğünde, bu kuvvetlerin temeli atılmış durumdaydı.

Askerî güç iyi hoştu, ama Stalin ve beyin takımı, en büyük üstünlüklerinin, siyasi sahada olduğunu fark etmişti: Sovyetlerin Hitler'e karşı kazandığı zaferle edindiği itibar ve genel olarak dünyadaki komünist hareketin itibarı. Komünist egemenliğini ve sosyalist sistemi yaymanın, aynı zamanda Sovyet iktidarını da yaymak anlamına geleceğini varsayıyorlardı. Fırsat gördükleri ilk alan, doğal olarak Doğu Avrupa'ydı; bu bölge, Nazilerin elinden kurtarılmıştı ve artık Sovyet işgali altındaydı.

Sovyetler sürgün edilmiş pek çok komünisti İkinci Dünya Savaşı sırasında Moskova'da ağırladı ve Sovyet kuvvetleri Doğu Avrupa'da ilerlerken, yeraltı örgütleriyle temas kurdular. Stalin'in geliştirmiş olduğu ve yerel komünistlerin uymasını şart koştuğu strateji, "halk demokrasisi" rejimi kurmaktı. Komünist partinin iktidarı kendi adına ele geçirmek yerine, her ülkenin sol gruplarıyla ve kırsal kesimiyle koalisyon kurması bekleniyordu. Yeni seçilmiş hükümetler (savaş öncesi diktatörlüklerden farklı olarak) yeni anayasalar hazırlayacak ve önceden demokratik bir ülke olan Çekoslovakya'da eski anayasa yeniden yürürlüğe sokulacaktı. Fakat Stalin savaşta kazanılan zaferin getirdiği kontrol fırsatını hiçbir şekilde elden bırakmıyordu. Özgürlüğüne kavuşturulmuş ülkelerin tümünde, komünistlerin hükümette büyük ortak olması isteniyordu ve eğer bunu dürüst biçimde başaramazlarsa, seçimlerde hileyle bu konuma geleceklerdi. Yerel komünistler, çeşitli kolluk kuvvetlerini elinde tutan içişleri bakanlıklarının başına geçti; bu bakanlıklarsa fiilen Sovyet güvenlik güçlerinin kontrolü altındaydı. Dahası, yerel komünistler, neredeyse her önemli meselede ya Sovyet elçisine ya da doğrudan Moskova'daki Sovyet yetkililerine danışıyordu.

Bu durum, uzun vadede istikrarı tehdit edecekti. İspanya İç Savaşı'nda Halk Cephesi'nin yaşadığı sorunlar burada da mevcuttu: Komünist partiler, yöntemleri ve amaçları bakımından koalisyon "ortaklarıyla" uyumsuzdu. Çoğu Doğu Avrupa ülkesinin iktisadi durumunun kötülüğü, istikrarsızlığı artırıyordu; üstelik savaş, işleri daha da güçleştiren bir şiddet ve nefret tortusu bırakmıştı. Sovyet elçileri bile, savaşın ardından Çekoslovakya'da ve öbür ülkelerde karşılaştıkları Yahudi düşmanlığının ölçeği karşısında şaşırıp kalmış, yerel komünistlerin bu düşmanlıktan faydalanmasına sinirlenmişti. Zamanla fark ettikleri gibi, komünist partilerde bile yüzeyin hemen altında yoğun bir milliyetçilik mevcuttu; çünkü modern dönemde Doğu Avrupa ülkelerinin tümünde, liberalizm ya da sosyalizm değil, milliyetçi hareketler ağır basmıştı ve savaş bu

durumu aşırıya vardırmıştı. Komünist olmayan koalisyon partileri kontrolü komünistlerin eline bırakmamaya kararlı olsalar da, bunun giderek zorlaştığını görüyorlardı. Son olarak, Sovyetler, Hitler'i yenmiş olsa bile, her yerde sevilmiyordu. Yugoslavlar ve Çekoslovakya ile Bulgaristan halkları, Kızıl Ordu'yu kurtarıcıları olarak kabul etseler de, Macaristan ve Romanya tamamıyla farklı bir noktadaydı: Hitler savaşı kaybetmeye başlayana dek, bu ülkelerde milliyetçi diktatörlükler hüküm sürmüştü ve iki ülke de katı şekilde Sovyet ve Rusya karşıtıydı. Polonya'daki komünistler, hem komünist hem de Rus karşıtı olan kitlesel direniş hareketinde azınlığı teşkil ediyordu ve Varşova ayaklanması, hâlâ bir anlaşmazlık sebebiydi. Almanya'da durum bilhassa zordu; çünkü neredeyse herkes Hitler'i destekliyordu ve muzaffer Kızıl Ordu, Alman yurttaşlara kurtarıcı gibi değil, adeta istilacı gibi muamele etmiş, evler yağmalanmış, kadınlar tecavüze uğramıştı.

Stalin'in, 1947'nin ikinci yarısında Komintern'in küçük bir ardılı olarak Komünist Enformasyon Bürosu'nu (Kominform) kurması dönüm noktası oldu; bu girişimiyle, yoldaşları üzerinde resmî kontrolünü sürdürme niyetinde olduğunu göstermişti. Şubat 1948'de Çekoslovakya'da yaşanan hükümet bunalımı, Klement Gottwald idaresindeki komünistlerin "eylem komiteleri" kurmasına ve Sovyetlerin de kışkırtmasıyla iktidarı ele geçirmesine yol açtı. Anayasal devlet başkanı Edvard Beneš kısa süre sonra istifa etti ve komünistler tam kontrolü ele geçirmiş oldu. Komünistler, çeşitli yöntemlerle tüm Doğu Avrupa ülkelerinde iktidara geldi. Ardından yeni hükümetler, özgün "halk demokrasisi" sloganından epey uzaklaşıp (gerçi resmî olarak bu ifade kullanılmaya devam etti), tarımın bütünüyle kamulaştırılmasına ve kolektifleştirilmesine geçti. Yeni komünist hükümetler aynı zamanda, muhaliflerine karşı terörün tüm imkânlarını devreye soktu ve yüz binlerce kişi idam edildi ya da hapse kondu. Mesela Çekoslovakya'da Rudolf Slansky'nin yargılanması gibi, güya muhalif olan komünist önderlerin yargılandığı göstermelik davalar, Sovyetlerin geçmiş dönemdeki göstermelik davalarını taklit ediyordu. Muhalefetin sindirilmesiyle birlikte, Doğu Avrupa devletleri, özellikle gençler arasındaki son derece samimi sosyalizm heyecanına yaslanarak, Sovyet örneğini izleyerek devasa inşaat projelerine girişti; fakat hiçbir yerde, güç kullanma tehdidi ve Sovyetlerin desteği olmaksızın iktidarda kalabilecekleri kadar geniş destek bulamadılar.

Bu iktidarların tek istisnası Yugoslavya'ydı; Stalin, kendisine komünist hareket içinden zorluk çıkaran bu ülkeyi ezmeyi başaramamıştır. Josip Broz Tito, komşularının aksine, iktidara kayda değer bir kitlesel destekle gelmişti; bu destek, Alman ve İtalyan işgaline karşı par-

tizanlara önderlik ettiği yılların meyvesiydi. Savaş sonrası yıllarda Tito, Stalin'den çok Stalinciydi, ayrıca Balkanların savaş sonrası yapısı ve Yunan İç Savaşı konularında onunla görüş ayrılığına düşmüştü; çünkü Stalin, Yunanistan'daki komünistlere verdiği desteği keserek Tito'yu kızdırmıştı. Nihayet 1948'de Stalin, Tito'yu "yoldan çıkmakla" suçladı ve Yugoslavya'yı tecrit etmeye çabaladı, ancak Batının örtük desteği nedeniyle amacına ulaşamadı. Derken Tito, kendi sosyalist sanayilerinin, Sovyetlerdeki uygulamadan farklı olarak, "özyönetime" geçmesi fikrini gündeme taşıdı; fakat emirlere uymanın şart olmadığını düşünen Tito'nun esas amacı, Yugoslavya'nın ayakları üzerinde durabilmesi için Sovyetlerle kurulan bağımlılık ilişkisine bir son verebilmekti.

Stalin'in yoluna en azından kısmen taş koyan başka bir alan da Almanya'ydı. Sovyetler, dört gücün işgali altındaki Almanya'nın doğu kısımlarını ve Doğu Berlin'i kontrolleri altında tutuyordu. Tıpkı Doğu Avrupa'da olduğu gibi, Sovyetler, Doğu Almanya'da da, merkezde komünistlerin bulunduğu bir halk demokrasisi kurdu. Normalde durum, Doğu Avrupa'dakinden bir parça farklıydı. Almanya sanayileşmiş bir ülkeydi ve sanayisinin büyük kısmı Sovyet bölgesindeydi. Hitler'den önceki dönemde Alman komünistleri önemli bir siyasi güçtü ve Almanya'daki ufak Nazi karşıtı direniş ağırlıkla komünistlerden oluşuyordu. Öte yandan, komünistlerin 1933'ten önceki destekçilerinin neredeyse tümü Hitler'i şevkle kucaklamıştı. Yeni Alman komünist önderi Walter Ulbricht ve yoldaşları, ordusuz birer general gibiydi. Dahası Stalin, Alman sorununu bütün olarak çözmek istiyor, Sovyetlerin arkasını kollayacak bir komünist devleti kurma planıyla yetinmiyordu; bu yüzden, doğu bölgesiyle ilgili alınan bütün kararlar fiilen geçici önlemlerdi. Stalin, Sovyetlerin nüfuzu altında birleşik ve tarafsız bir Almanya istiyor gibiydi. Bu meselede yürüttüğü mantık kısmen, böyle bir siyasetin başarılı bir propaganda taktiği olmasıydı; fakat aynı zamanda, tarafsız bir Almanya'nın menfaatlerinin muhakkak ABD'nin ve Britanya'nın menfaatlerine ters düşeceğine, hatta onlarla çatışacağına inanıyordu. Stalin öldükten sonra, uzun müddet boyunca Molotov bu siyasetten vazgeçmedi. Batı Almanya'nın 1947'de Marshall Planı'yla başlayan, ardından ortak batı para biriminin kabul edilmesiyle, Berlin ablukasının (1948-1949) başarısızlığa uğramasıyla süren ve nihayet Batıda Federal Cumhuriyet'in kurulmasıyla sonuçlanan birleşmesine dek, Stalin kaçınılmaz olanı kabullenmedi. Ulbricht'in 1949'da Demokratik Almanya Cumhuriyeti'ni kurmasına izin verdiyse de, bu çözüm 1950'lerin ortalarına dek geçici bir önlem olarak görüldü.

Böylece Avrupa 1949'da ikiye bölündü. Tıpkı Batının, Doğu Avru-

pa'daki müttefiklerini yüzüstü bıraktığı gibi, Stalin de Yunan komünistleri çoktan kaderlerine terk etmişti; çünkü Sovyetler de Batı da, kendi nüfuz alanlarındaki iktidarlarının sarsılmaz olduğunu fark etmişti. Batı Avrupa'da İtalyan ya da diğer ülkelerdeki komünist deli fişeklerin herhangi bir maceraya atılmasına izin vermeyen Stalin, onlara, amaçlarının kendi yapılarını dağılmaktan korumak ve Sovyetler Birliği'ne Batıdan gelebilecek bir saldırı ihtimaline karşı barış için savaşmak olduğunu söylüyordu. İleride anlaşılacağı üzere, Asya'da vuku bulmakta olan hadiseler, Avrupa meselelerini gölgede bırakacaktı.

Stalin, Mao Ze-dung'u ve Çin Komünist Partisi'ni yıllarca görmezden geldi. Komünistler 1927'de yenilgiye uğradıktan sonra, parti yıllarca uğraşıp, ülkenin merkezlerinden uzakta, Yenan çevresinde bir gerilla üssü kurdu. Japon istilası, Çan Kay-şek'in milliyetçileriyle birlikte bir nevi Halk Cephesi oluşturulmasına yol açtı ve savaş sırasında komünistlerin sayısı ve gücü muazzam arttı. Japonların yenilgiye uğratılmasının ardından, Çan'ın birlikleri, komünistlerin kırsal kesimde güçlü üsler kurduğu Kuzey Çin'e ve Mançurya'ya girdi. Stalin başta, komünistlerin, Çan'ın profesyonel asker ordusuyla başa çıkamayacağını ve siyaseten çok zayıf olduklarını varsaydı; fakat 1947'ye gelindiğinde Mao, düşmanın bariz üstün gücünü püskürtme kabiliyeti olduğunu kanıtlamıştı. Sovyetler yardımlarını üst düzeye çıkardı ve Stalin Çinlilere telgraf üstüne telgraf çekerek, iktidarı nasıl örgütleyeceklerine dair tavsiyelerini ve Marksist ideolojiyle ilgili sorulara ilişkin yanıtlarını göndermeye başladı. 1948 yazında komünistler açıkça üstünlük kurmuştu; fakat Mao bile, zaferin ancak üç-beş yıl içinde geleceğini düşünüyordu. O yılın sonunda yaşanan muazzam Huaihai çarpışmasında Çan'ın birliklerinin dağılmasıyla sonuçlanan zaferin komünistlere daimi bir üstünlük sağlayacağını o bile beklemiyordu. Bu çarpışma, yozlaşmış ve güçten düşmüş Milliyetçi rejimi ezdi ve Halkın Kurtuluşu Ordusu Ocak 1949'da Pekin'e girip Güney Çin'e saldırdı. Mao 1 Ekim'de, Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti. Komünist dünyasının boyutu böylece ikiye katlanmış oldu.

Mao'nun zaferinin ilk uluslararası sonuçlarından biri, Hindiçin'de yaşandı. Vietnamlı komünistler 1940'tan beri, Ho Çi Min önderliğinde önce Japonların, ardından sömürge imparatorluğunu yeniden kurmak isteyen Fransızların istilasına karşı savaşıyordu. Halk demokrasisi stratejisinin bir çeşitlemesini uygulayan Vietnamlı komünistler, sömürge idaresine muhalefet etmeyi, ayrıca birden sosyalizme geçmek yerine toprak reformu yapmayı öne çıkarıyordu. Üsleri kuzeyde yer alan Ho, Çin Komünist Partisi'nin kazandığı zaferin ardından, Çin'le irtibata geçti; böylece hazır bir ikmal kaynağı bulmuş oldu. Savaşı sürdüren Fransız-

lar, 1954'te Ho'nun Laos'la bağlantısını kesmek amacıyla ülkenin dağlık kuzeybatısına üs kurmak gibi ölümcül bir hata yaptılar. Artık gerilla gücünün ötesine geçmiş ve ağır silahlarla donanmış olan komünist ordusu, Fransızların etrafını sardı ve birkaç aylık kuşatmadan sonra garnizonu silahlarını bırakmaya zorladı. Cenevre Anlaşması uyarınca, ülke on yedinci enlemde ikiye bölündü ve ülkenin kuzey kesimi Demokratik Vietnam Cumhuriyeti'nin elinde kaldı. Vietnam Soğuk Savaş'ta can alıcı bir rol oynayacaktı; fakat Çin'deki komünist zaferinin ilk önemli sonucu Kore'de görüldü.

Kore'de hadiseler, büyük oranda Çin'deki ve Vietnam'daki gibi gelişti. Sovyet birlikleri kısa süreliğine ülkenin kuzeyini işgal etmiş, Kim İl Sung yönetimindeki komünistlere destek vermişti. Kim de proleter diktatörlüğü yerine halk demokrasisi çizgisine uydu, fakat Amerikan birliklerinin işgali altında olan güneyde yolunun kesildiğini gördü. 1948'de, Amerikalıların gözetiminde tertiplenen seçimler sonucunda, tiran Singman Ree'nin idaresindeki Kore Cumhuriyeti kuruldu. 1949'dan itibaren Kim, Stalin'den ısrarla güneyi istila etmesine izin vermesini talep etti; komünist gerillalar güneyde faaldi ve zafer kesin görünüyordu. Buna başta epey kuşkuyla yaklaşan Stalin, 1949'da fikrini değiştirdi; bu fikir değişikliğinin sebebi kısmen Çin devrimi, kısmen de o sene kurulan NATO'ya tepkiydi. Mao'nun da benzer kuşkuları olmasına karşın, ikisi de planı onayladı. Sovyetler Birliği, Kuzey Kore'ye muazzam bir askerî yardımda bulundu ve Haziran 1950'de Kim'in birlikleri Güney Kore'ye girip, hem Amerikan hem Güney Kore birliklerini kısa sürede yenilgiye uğrattı. Sovyetlerin zafere güveni öyle tamdı ki Amerika'nın Tayvan'a yönelik siyaseti konusunda, ABD'ye BM bayrağı altında Amerikan çıkarları uyarınca savaşma imkânı tanıyan BM Güvenlik Konseyi'ni boykot etmeyi sürdürdü. Stalin savaşın ilerleyişini ayrıntılarıyla gözlüyor, düzenli olarak tavsiye ve talimat gönderiyordu; fakat Eylül 1950'de Amerikalıların İnçan'a ayak basmasıyla, rüzgâr komünistlerin aleyhine döndü. Kim yenilgiye uğrayacakmış gibi görünüyordu; çünkü Stalin'in asker göndermeye niyeti yoktu. Çin'den birlik gelmesine yönelik talepler de reddedildi; bu yanıt, Stalin'i de en az Kim'i şaşırttığı kadar şaşırtmıştı. Stalin, Koreli öndere, gerilla savaşı için hazırlanması ve ülkeden ayrılıp Sovyetler Birliği'ne gelmesi emrini verdi. Derken Çinliler, esasen General Douglas MacArthur'un savaş çığırtkanlığı yaptığı, Çin'e yönelik bir tehdit de içeren "düşmanı püskürtme" konuşması nedeniyle fikir değiştirdi. Sınırdan geçip ülkeye akın eden Çinli "gönüllüler", Amerikalıları ve müttefiklerini otuz sekizinci enleme, yani aşağı yukarı başlangıç noktalarına püskürttü. 1951'e gelindiğinde artık durağanlaşmış olan

savaş, ancak Stalin'in ölümünden birkaç ay sonra sağlanan ateşkesle çözüme kavuştu. Kim güneyi fethedememiş olsa da, kendi devrimlerini henüz tamamlamış ve ekonomilerini henüz yoluna koyamamış olan Çin ve Kuzey Kore orduları (biraz da Sovyet yardımıyla), üç sene boyunca ABD'ye kafa tutmuştu.

Sovyetler Birliği, İkinci Dünya Savaşı'ndan Stalin'in öldüğü 1953'e dek, uluslararası sahnede aktif bir aktör olmuştu. Çin'i, Kore'nin ve Vietnam'ın kuzey kesimlerini, ayrıca Doğu Avrupa'nın çoğunu içeren bir "sosyalist kamp" meydana gelmişti. Sovyetler Birliği'nin elinde atom bombası bulunuyordu, hidrojen bombasının yapımı da tamamlanmak üzereydi. Bu başarılar aynı zamanda Batının karşıtlığını da mahmuzluyordu ve bu süreç, Batılı güçler arasında ihtilafın kaçınılmaz olduğunu düşünen Stalin'in inancına ters düşüyordu. ABD artık bütünüyle, komünistlerin daha fazla başarı kazanmasını önlemeye odaklanmıştı; Sovyetler Birliği'ninse, bu ülkenin elindeki kaynaklarla boy ölçüşmesi mümkün değildi. Ayrıca Doğu Avrupa'nın her yönüyle olumlu bir müttefik birliği olduğu da söylenemezdi. Yugoslavya dışındaki (ne gariptir ki) yeni rejimlerin hiçbiri, Sovyetlerin desteği olmaksızın iktidarda kalacak halk desteğine sahip değildi ve Alman sorunu çözülememişti. Demokratik Almanya Cumhuriyeti istikrarlı bir iktisadi yapı kuramıyordu ve Batıya açık sınırdan her sene binlerce insan, çoğunlukla da iyi eğitimli uzmanlar ülkeyi terk ediyordu. Soğuk Savaş'ın başlamasıyla, savaş sonrası dörtlü işgalin yarattığı pek çok sorun çözülemedi; bu sorunların en çözümsüz olanı Berlin'in statüsüydü.

Dönemsel bunalımların yaşandığı Soğuk Savaş diplomasisinin bir ileri bir geri hamlelerinin perde arkasında, Sovyet askerî gücünün doğurduğu büyük bir mesele vardı. Atom bombasına sahip olması, Sovyetleri fethedilmez kılmakla kalmamış, aşağı yukarı ABD'ye denk bir güç yapmıştı. 1953'e gelindiğinde Sovyetler, ABD'nin stratejik bombardıman uçaklarının yarattığı tehdidi savuşturma konusunda epey mesafe kat etmişti; fakat dünya da yerinde saymıyordu. ABD bir sonraki aşamanın füze olacağını fark etmiş, bunun üzerinde çalışmaya başlamıştı. Sovyet bilimcileri ve askerî planlamacıları da aynı kanıya varmıştı; dolayısıyla, yavaş seyretse de, füze inşası ilerledi. 1957'de dünyanın ilk uydusu Sputnik'in fırlatılması, füze tasarımı ve inşası alanında Sovyetlerin epey önde olabileceği izlenimini doğurdu; böylece CIA, Sovyetlerin kabiliyetleri hakkında malumat toplamak için çılgın bir araştırma faaliyetine girişti. Sputnik'i yörüngeye fırlatan roket hayli başarılıydı, ama aslında askerî amaçlara yönelik değildi. Devasa bir fırlatma rampası ve birkaç günlük hazırlık süresi gerektiriyordu, üstelik bol miktarda imal edilemeyecek

kadar pahalıydı. 1960'ların ilk yarısına dek Sovyetlerin KBF sayısı yirmi-otuzu bile bulmayacaktı, ABD'yle kabaca denk sayıya ancak Hruşçov'un iktidardan düşüşünden sonra ulaşacaktı. Bununla birlikte, ABD bu durumu nispeten geç bir tarihe kadar bilmiyordu. Sovyetlerin elinde ne olduğunu ortaya çıkarmak için yapılan 1960 tarihli kötü şöhretli U-2 uçuşu başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da, Sovyet hava savunmasının yeteneklerini gözler önüne sermiştir. Amerikan hükümeti ancak 1961'de ilk casus uydularının devreye girmesiyle birlikte Sovyet füze programının ne denli zayıf olduğunu belirleyebildi. Dolayısıyla, 1950'lerin büyük kısmı boyunca Hruşçov, yaşanan bir dizi bunalımda blöf yapmıştır.

O yıllarda ABD'yi kendi kıtasında vurma yetisinden yoksun olmak, nükleer silahların yarattığı sorunu rafa kaldırmıyordu. Sovyetler hiç şüphesiz, nükleer füzelerin karşılıklı fırlatıldığı bir durumda Batı Avrupa'yı yok edebilirdi, üstelik Washington, bazı silahların daha da uzağa ulaşabileceğinden kuşkulanıyordu. Neyse ki hem Sovyetler Birliğinde hem de ABD'de siyasi önderler, generaller, bilimciler, bu silahların kolaylıkla devreye sokulamayacak, hatta faydalı olamayacak kadar yıkıcı olmasından gitgide daha çok endişe duyar olmuştu. Stalin bu hükme inatla direndi; fakat o öldükten sonra, beyin takımında bile kuşkular doğdu. Eisenhower'ın, 1953'ün sonunda atom silahları yüzünden uygarlığın sonunun gelebileceğini söylemesinin ardından, Malenkov bile bu fikri doğrulamasına rağmen, Hruşçov başta itiraz etmeye çalıştı. Yine de, atom enerjisinin barışçıl kullanımlarını geliştirme konusunda uluslararası işbirliği yapılması fikrine kaymaya başladılar. Kurçatov'un önderliğindeki bilimcilere göre, Sovyetlerin 1955'te hidrojen bombasını denemesi bir dönüm noktasıydı. Sovyet nükleer projesinin bilim başkanı olan Kurçatov, birlikte barış içinde yaşama fikrini desteklediğini belirtti ve nükleer savaşın tehlikelerine karşı uyarılarda bulundu. O ve başka bazı fizikçiler, Batılı meslektaşlarıyla daha fazla temas kurma imkânını zorladı; böylece Sovyet ve Batılı fizikçiler, oldukça düzenli şekilde görüşmeye başladı. Bu gelişme, bilim açısından önemliydi; ayrıca Doğulu ve Batılı pek çok bilimcinin silah programlarına katılması, nükleer meselelerde gayriresmî bir kanalın mevcut olması anlamına geliyordu. Hruşçov hidrojen bombası denemesinden de önce, Molotov'un itirazlarına rağmen, Mareşal Jukov'un 1955'teki 1 Mayıs konuşmasında, birlikte barış içinde yaşama ihtimalinden bahsetmesini sağladı. Bununla bağlantılı olarak, 1955'teki Cenevre Konferansı'nda Sovyet diplomasisinin asıl meselesi, nükleer silahlara sınırlama getirilmesi olmuştur; Eisenhower ile Batılı önderlerin çoğu da bunun peşindeydi. 1956'da yapılan Yirminci Kongre'de Hruşçov'un, savaşın kaçınılmaz olmadığını ve kapitalizm ile

sosyalizmin birlikte barış içinde yaşayabileceğini duyurmasının pek çok boyutu vardı; bu boyutlardan biri, silahların sınırlandırılması ve silahsızlanma konularında konuşulması ihtiyacını ve imkânını gerekçelendirmekti. Soğuk Savaş'ta sürekli yaşanan bunalımlar, hem ABD'de hem de SSCB'de birbirine karşıt olan güçlü akımları takatsiz bırakmıştı ve iki tarafı da, nükleer silahlar konusunda bir nevi uzlaşma sağlamaya zorluyordu. Neyse ki bu karşıt akımlar, iki tarafta da çoğu siyasi önderin aklında ancak bir ölçüye kadar mevcuttu. Nihayetinde 1963 Nükleer Deneme Yasağı anlaşmasını imzaladılar; buna göre, artık atmosferde ya da deniz altında nükleer silah denenmeyecekti. Bu anlaşma, silahlanma yarışını durdurmadıysa da, nükleer silahların denenmesinin çevreye ve kamu sağlığına verdiği zararı büyük oranda azaltmıştır.

Hruşçov, kendi nükleer cephaneliklerinin, ABD'ninki kadar gelişkin olmadığını ve 1950'lerde Amerikan askerî doktrininin atom silahlarını ilk kullanan taraf olmayı öngördüğünü biliyordu, dolayısıyla işi zordu. Ona göre en önemli meseleler, en azından başlarda, Almanya merkezli Avrupa meseleleriydi. Sovyetler açısından üç temel sorun mevcuttu. İlki, Doğu Almanya'daki iktisadi sorunlar ve bunların doğurduğu siyasi bunalımlardı; 17 Haziran 1953 tarihinden itibaren Doğu Berlin'de başlayan huzursuzluklar güç kullanılarak bastırıldı. İkinci mesele, Batı Berlin'in statüsüydü; bu hem Sovyetlerin hem de Doğu Almanya'nın başına bela olmuştu ve ayrıca NATO için de büyük bir huzursuzluk kaynağıydı. Son olarak, Batı Almanya sorunu gündemdeydi. Stalin'in ölümünden sonra Sovyet önderliği, Federal Almanya Cumhuriyeti'nin ABD aleyhine dönmeyeceğini anladı; gerçekten de Batı Almanya, 1955'in başında NATO'ya katıldı ve ordu kurmaya başladı. Sovyetlerin buna tepkisi, Doğu Avrupalı müttefikleriyle Varşova Paktı'nı kurmak ve tarafsız Almanya'ya dair görüşlere son vermek oldu. Her ne kadar Molotov o eski siyasetten vaçgeçmemiş olsa da, Politbüro'da hiç destek bulamadı ve bu andan itibaren Sovyet önderliği, Almanya'nın bölünmesinden ve Doğu Almanya'ya tam destek verilmesinden yana tavır koydu.

Almanya'ya karşı İkinci Dünya Savaşı'ndan kalma korku biraz da, Hruşçov'un ve onun nesline mensup pek çok kişinin, 1945'ten sonra Almanya dahil Avrupa'nın ne kadar değiştiğini anlayamamasından kaynaklanıyordu. O yıllarda Batı Almanya Şansölyesi olan Konrad Adenauer, son derece komünist karşıtı olsa da, ihtilafları kışkırtmak istemiyor, Sovyetler Birliği'yle, Amerikalı müttefiklerinin izin vereceğinden daha düzgün ticari ilişkiler kurmayı planlıyordu. Sovyetleri en çok rahatsız eden unsur, Doğu Almanya'ya tehdit teşkil eden Batı Berlin'di; dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin yüzü NATO'ya dönük birliklerinin çoğu

burada konuşlanmıştı. Bu da yetmezmiş gibi, işgalle ya da Almanya'yı ilgilendiren başka konularla ilgili mevcut meseleleri, Berlin'i işe dahil etmeksizin çözmek mümkün değildi; üstelik bu meselede Sovyetler ile Amerikalıların görüşleri çelişiyordu. Walter Ulbricht, Doğu Almanya'dan göçü artıran yeni bir ekonomik bunalım nedeniyle Hruşçov'dan acilen yardım isteyince, 1961'de bir çeşit çözüme ulaşıldı. Ulbricht, sınırı bir şekilde kapamalarını önerdi ve Hruşçov, Batı Berlin'in etrafına duvar inşa edilmesi fikrini ortaya attı. Sonuçta, 13 Ağustos 1961 gününün ilk saatlerinde Berlin Duvarı'nın inşasına başlandı. Hruşçov Batılı güçlerin askerlerinin kente erişiminin etkilenmeyeceğini açıkça belirtti; böylece Kennedy'nin kınama ve daha fazla yardım gönderme dışında harekete geçmesini engellemiş oldu. Bu gelişme sosyalist blokun iktidarına inen büyük bir darbe olsa da, duvar sonraki on yıl boyunca Berlin sorununu yatıştırdı.

Avrupa meseleleri, 1945'ten itibaren Sovyetlerin en çok ilgi gösterdiği meselelerin başında geliyordu, fakat yıllar geçtikçe Çin'e ve Üçüncü Dünya olarak bilinen ülkelere daha fazla önem verilir oldu. Üçüncü Dünya lafı, 1945'te yerkürenin hâlâ şu ya da bu Avrupa imparatorluğunun parçası olan ya da (Batı yarımkürede) ABD'nin tahakkümü altında bulunan büyük çoğunluğuna işaret ediyordu. Sovyetler Birliği'nin, 1970'lerde Batıyla gitgide daha başarılı bir şekilde başa çıkabildiği alan burasıydı. En baştan itibaren Sovyet önderliği, sönmürge dünyasında er geç müttefikler bulacağını varsaymıştı ve onlara göre, Orta Asya'daki siyasetleri, sömürgecilik karşıtı bir devrimdi. 1919'daki ilk Komintern'de, komünistlerin ve emperyalizm karşıtı milliyetçilerin ittifakı ilan edilmişti; fakat bu siyaset, Çin dışında pek etkili olamadı ve 1927'den sonra orada da başarısızlığa uğradı. İkinci Dünya Savaşı'yla birlikte durum sadece Çin'de değil, komşularında da değişti. Sömürge ülkelerin çoğunda komünistler güçlü değildi; fakat neredeyse her yerde milliyetçi hareketler savaş öncesine kıyasla çok daha güçlenmişti ve bu durum Britanya ile Fransa'yı öyle zayıflattı ki ikisi de direnç gösteremedi. 1948'de Britanya İmparatorluğu'nun en yağlı parçası Hindistan, bağımsızlığına kavuştu ve 1950'lere gelindiğinde, Britanya'nın er geç imparatorluğundan vazgeçmesi gerekeceği belli olmuştu. Fransa 1954'e dek, önce Hindiçin'de, ardından da Cezayir'de savaştı, fakat orada da yenilgiye uğramaktan kaçamadı. Birbiri ardına yeni ülkeler kuruluyordu. Stalin bu yeni devletlere kuşkuyla yaklaşıyordu ama ardılları onun kadar temkinli olmayacaktı.

Sovyetler Birliği'nin gözüne giren ilk Üçüncü Dünya ülkesi, Nasır'ın Mısır'ı oldu. Önderlik içindeki birtakım tartışmalardan sonra Hruşçov, 1955'te Nasır'a tank ve uçak göndermeyi kabul etti; böylece SSCB,

Ortadoğu'ya ilk büyük adımını atmış oldu. Nasır'ın Süveyş Kanalı'nı devletleştirmesinin ardından yaşanan bunalım boyunca, Hruşçov bölgede ağırlığını koyacak pek bir gücü olmamasına karşın onu destekledi. Tam da Süveyş krizinin zirve yaptığı hafta, Sovyet önderliği Doğu Avrupa'da çok daha ciddi bir meselenin içine çekildi. SSCB'de Stalinsizleştirme sürecinin başlangıcı, Polonya'da hemen yankı buldu; buradaki isyanlar sonucunda Wladyslaw Gomulka parti önderi oldu. Polonya'daki Stalinci tasfiyenin kurbanlarından biri olan Gomulka, şimdi ülkeyi, Moskova'ya sadık kalacağı ama toplumsal ve başka siyasetlerde farklı yol izleyeceği bir rotaya sokmuştu: En göze çarpan uygulama, kolektiflerin dağıtılmasıyla Polonyalı çiftçilere toprak verilmesiydi; komünizmin yıkılışına kadar bu çiftçiler, mülk sahibi olarak kalmıştır. Macaristan'daki meydan okuma daha da ciddiydi. Burada yerel Stalinciler tutunmaya çalıştı, rejimin çöküşünü kışkırttılar ve İmre Nagy'yi yeni önder olarak sundular. Nagy, Macaristan'ın çok partili seçime gideceğini ve Varşova Paktı'ndan çıkacağını duyurdu. Hruşçov da dahil, bütün Sovyet önderler tereddüde düştü. Budapeşte yakınına birlikler sürdüler, günlerce kararsız kaldıktan sonra nihayet şehre girip isyanı bastırdılar ve Janos Kadar'ı partinin başına geçirdiler. Nagy Romanya'ya götürülüp idam edildi.

1956'dan sonra tüm kardeş sosyalist ülkelerle ilişkiler gitgide karıştı. Kadar kolektif çiftliklerini feshetmedi, fakat küçük işletmelere izin verdi, hatta bunların kurulmasını teşvik etti. Hem Polonya hem de Macaristan (başta baskı altına aldıktan sonra), muhalefetin, kanaatlerini ölçülü biçimde ifade etmesine izin verdi; oysa SSCB'de ve komünist yönetimli başka ülkelerde bu kadarı bile görülmüyordu. Öbür Doğu Avrupa ülkeleri, mutlaka daha liberal politikalar benimsemeseler de, çok daha bağımsız hareket etmeye başladılar. Arnavutluk'ta Enver Hoca, en baştan itibaren Stalinsizleştirmeye karşı çıktı ve acayip iktisat tasarılarını öne çıkaran mini bir Stalinci devlet inşa etti. Romanya, Hruşçov'u ve genel olarak Sovyet önderliğini giderek daha fazla eleştirir oldu, fakat aynı zamanda SSCB'den de daha otoriter bir doğrultuya girdi ve bu süreçte, sanayileşmeye ağırlık veren tasarıları uygulamaya koyuldu; bu tasarılar 1980'lerde ülkeyi yoksullaştıracaktı. Fakat Doğu Avrupa'daki bu değişikliklerin hiçbiri, Çin'le kopuşun gitgide büyümesi kadar belirgin değildi. Mao-Zedung, Hruşçov'un gizli söylevinden memnun olmamıştı; ileride, Stalin'in yüzde yetmiş iyi, yüzde otuz berbat olduğunu söyleyecekti. Mao biraz muğlak bir şekilde olsa da, Macaristan'da Sovyetlere arka çıktı, fakat müteakip yıllarda Sovyetlerle ilişkileri bozuldu. Mao'nun Büyük Atılım (1958-1961) hamlesi, Çin siyasetinin giderek radikalleşmesinin bir yansımasıydı; Sovyet tarzı kolektif çiftlikleri yerine devasa komünler

kuruluyor, çelik imal etme maksadıyla evlerin avlularına yüksek ısılı fırınlar kurulması teşvik ediliyordu. Aynı zamanda Mao, Hruşçov'un, ABD'yle barış içinde yaşama girişimlerinden giderek daha fazla hoşnutsuzluk duyuyordu; ona göre bu, özünde imkânsızdı. Hruşçov, başka vakalarda görüldüğü gibi, hoyrat diplomasisi yüzünden gerilimi tırmandırdı; fakat tartışmanın esas sebebi, sosyalizme dair görüşlerinin bütünüyle farklı olmasıydı. Sovyetler Birliği, özellikle 1953'ten sonra, Çin'e yardım amacıyla epey para harcamış, ayrıca teknik konularla ilgili pek çok danışman yollamıştı. Derken Temmuz 1960'ta Hruşçov, hepsinin memlekete dönmesini emretti. Son çatlak, 1962'deki Küba krizi oldu; çünkü Mao'ya göre krizin çözüme kavuşması, ABD'ye teslim olmak anlamına geliyordu. Çin basınında Sovyet politikalarının açıkça "revizyonist" olarak nitelenmesi, aradaki bölünmeyi kamuoyuna da duyurmuş oldu. Bu bölünme, Çin'deki Kültür Devrimi'ne dek sürmüştür (1967). Çin önderliği, SSCB'de kapitalizmin tekrar tesis edildiğini ve Sovyetlerin kendi başına çılgın bir dünyaya adım attığını iddia ediyordu. Sınır çatışmaları durumu daha da kötüleştirdiyse de, Çin aslında Ruslara sorun çıkaramayacak ölçüde kendi kargaşasıyla meşguldü. Bununla birlikte, Soğuk Savaş'ta SSCB'nin tek büyük müttefiki, tam da Moskova'nın nihayet ABD'yle stratejik eşitlik sağladığı dönemde desteğini çekmişti.

Amerika'yla rekabet giderek Soğuk Savaş'ın merkezine yerleşti. Hruşçov karşılıklı anlayışı pekiştirmek amacıyla girişimlerini sürdürüyordu; 1959'da Amerika'ya yaptığı yolculuk bu tavrın simgesi oldu. Sovyet önderi, orada birkaç çiftlik görmekle kalmayıp, kırsal bölgelerde kapsamlı bir gezi yaptı, Hollywood yıldızlarıyla tanıştı (fakat Disneyland'ı görmesi engellendi), Eisenhower'la ve başka Amerikalı yetkililerle konuştu. Süregiden Berlin sorununa rağmen, bir parça ilerleme kaydedildi ve Avrupa'da gerçekleşecek başka randevular için tarih belirlendi. Derken 1960'ta Sovyet hava savunması, Sverdlovsk üzerinde bir U-2 casus uçağı tespit edip düşürünce, gerilimi yatıştırma ya da silah kontrolü hakkında konuşma umudu o an için ortadan kalktı. Ertesi sene Berlin Duvarı'nın inşa edilmesinin de aradaki iletişime zararı dokundu; fakat Hruşçov'un aklında daha da riskli planlar vardı.

1959 Küba devrimi, Moskova'da sıcak bir şekilde karşılanmamıştı. Fidel Castro, Küba Komünist Partisi'nin üyesi değildi ve işin doğrusu bu parti, son dakikaya kadar Castro'nun hareketine muhalefet etmişti. Yine de Castro'nun yönelimi hem Amerikan tahakkümüne karşıydı hem de sosyalizme doğruydu. Amerika'nın Küba aleyhindeki hamleleri, 1961 Domuzlar Körfezi istilası, gizli operasyonlar ve ABD Kongresi'nde yapılan tehditkâr konuşmalar, Sovyetleri, Castro'yu desteklemek gerektiğine

ikna etti. Hruşçov, Küba'ya Sovyet füzeleri yerleştirerek bir taşla iki kuş vuracağını düşündü. Birincisi, elinde sadece yarım düzine KBF vardı ve füzelerin geri kalanı, Sovyetler Birliği'nden ABD'ye ulaşacak kadar büyük değildi, dolayısıyla ülkesi cidden dezavantajlı konumdaydı. İkincisi, olası bir istilaya karşı Castro'nun eline ciddi bir savunma imkânı veriliyordu. Bu konuda Sovyet seçkinleriyle müzakereye yanaşmayan Hruşçov, bu kararı büyük oranda kendi başına aldı. ABD'nin U-2 uçaklarıyla bu füzeleri tespit etmesi üzerine, Kennedy füzelerin oradan kaldırılması gerektiğine karar verdi. SSCB'nin, ABD donanımının boyutunda ve menzilinde bir nükleer cephanelikten yoksun olduğu düşünülürse, sonuç kaçınılmazdı. Hruşçov geri adım atmak zorunda kaldı ve bu da yetmezmiş gibi, ABD'nin verdiği tek taviz (ABD füzelerini Türkiye'den çekmek) gizli kaldı. Sonuç tam bir aşağılanma olmuştu ve bunun iç yansımaları, Hruşçov'un iktidardan nihai düşüşünün başlangıcıydı.

Leonid Brejnev'in Sovyet önderi olmasıyla, blöf ve riske girme dönemi sona erdi; bir kez daha Küba bozgunu gibi bir durum yaşamak istemeyen SSCB, ordusunu güçlendirmeye yoğunlaştı. ABD'yle dış ilişkiler hâlâ merkezî bir önemde olsa da, Amerikalıların Vietnam'la gitgide daha fazla meşgul olması, Brejnev'in soluk almasına imkân tanıdı. Buna kesinlikle ihtiyacı vardı; çünkü Çin'in Kültür Devrimi'ne geçişinin ardından, 1968'de Çekoslovakya krizi patladı. "Prag Baharı" pek çok bakımdan Macaristan'ın bir tekrarıydı ve aynı şekilde sonuçlandı: Sovyet birlikleri, Sovyetlerin sosyalizm anlayışıyla uyumlu bir Komünist Parti yönetimini başa getirip, egemenliğini tesis etti. Nihayetinde, on yıl boyunca Soğuk Savaş'ın ana odağı Doğu Avrupa değil, Vietnam olacaktı.

Vietnam'ı asla Soğuk Savaş'ın önemli bir cephesi olarak görmeyen Sovyet önderliği, ABD'nin Güneydoğu Asya'da karşı konulamayacak kadar güçlü olduğunu düşünüyordu. Ayrıca Vietnamlı komünistler, 1956'dan sonra genel olarak Çin'i desteklemişti; bunun sebebi kısmen, birlikte barış içinde yaşama siyasetinin, ülkelerini tekrar birleştirmek üzere güneyde savaşma arzularını baltalamasıydı. Hruşçov, Vietnamlıları çoğunlukla yok sayıyordu. 1964 Tonkin Körfezi olayına tepki verecek zamanı pek olmadı, çünkü kısa süre sonra görevini bırakmak zorunda kaldı; fakat Brejnev Amerikalıların savaşı tırmandırmasına, çok miktarda Sovyet yardımı göndererek yanıt verme kararını almakta gecikmedi; bu yardıma, Kuzey Vietnam semalarında Amerikan bombardıman uçaklarını, hatta B-52'leri vurabilecek yetenekte uçaksavar füzeleri de dahildi. Nasır ve Patrice Lumumba gibi Üçüncü Dünya'nın milliyetçi önderlerine gözü kapalı bir şekilde arka çıkan Hruşçov neredeyse her yerde başarısızlığa uğramıştı; fakat Kuzey Vietnam'ın desteklenmesi,

Soğuk Savaş'ta ABD'nin tattığı en büyük yenilgiye yol açtı. 1975'e gelindiğinde, ülkedeki son Amerikalılar da ABD elçiliğinin çatısından kaçınca, Vietnamlı komünistler bütün ülkeye egemen oldu; bu arada ülke savaş yüzünden büyük yıkıma uğramış ve bir buçuk milyon insanını kaybetmişti.

Vietnamlı komünistlerin zaferi ve Küba'yla ittifakın sürdürülmesi, kesinlikle birer başarıydı; gerçi iki ülke de, jeopolitik dengede fark yaratacak kadar büyük değildi. Sovyetlerin Avrupa'daki konumu istikrar kazanmış gibi görünüyordu. Polonya'da artan ekonomik sorunlar, Willy Brandt'ın 1970'lerin ilk yarısındaki Ostpolitik'i (doğu siyaseti) sonucunda Batı Almanya'yla normal ilişkilerin kurulmasıyla dengelendi. Bu uzlaşma, Avrupa soğuk savaşının en ciddi ihtilafını, yani Alman sorununu giderdi. Brandt'ın bu yeni hamlesini mümkün kılan, komünizmin artık Batı Avrupa'da mesele olarak görülmemesiydi. Savaş sonrası ekonomik yükseliş sağlam bir sosyal yardım sistemiyle birleşince, durumlarından hoşnut tüketicilerden oluşan bir nesil yaratılmıştı; bu nesil, 20. yüzyılın ilk yarısındaki umutsuz kitlelerden son derece uzaktı. Batı Avrupalı komünist partilerin genişlemesi durdu, küçük olanları kaybolup gitti ve İtalyan Komünist Partisi gibi büyükleri, Sovyetleri Çin'den de çok eleştirir oldu.

O sıralar kimse bilmese de, Vietnamlıların zaferi, komünistlerin son başarısı olacaktı. Che Guevara'nın tüm girişimlerine rağmen Latin Amerika'da hiçbir komünist devrim hayata geçirilemedi ve ılımlı reformist Salvador Allende, çoğu çağdaşının inancına göre, CIA'in düzenlediği darbeyle iktidardan düşürüldü. Etiyopya'da Albay Mengistu'nun radikal hükümeti (1974-1991) Sovyetlerin müttefikiydi; fakat toprak reformuna karşın, Sovyet bağlamında sosyalist sayılamayacak bu ülke, her halükârda, fark yaratamayacak kadar fakir ve küçüktü. Üçüncü Dünya'nın çoğu kısmı gibi Afrika da çeşitli kulvarlarda ilerliyordu; bazı ülkeler nispeten varlıklı kapitalist ekonomilere dönüşürken, kimileri daha da umutsuz bir yoksulluğun pençesine düştü; fakat hiçbiri, Moskova'nın anladığı haliyle sosyalizme doğru yol almadı. Sovyetlerden gelen "halkın özgürlüğü" söyleminin içi giderek boşalıyordu.

Amerika'nın Vietnam'da uğradığı bozguna verdiği ilk tepki, bir tür uzlaşma sağlamaktı; bu siyaset yumuşama (detant) olarak bilinir. Sovyetlerin kendileriyle aşağı yukarı eşit sayıda nükleer silahı olduğunu bilen ve Vietnam'daki savaş yüzünden zayıflamış olan Nixon yönetimi, Sovyetlerin silah sınırlaması önerilerine olumlu yanıt verdi ve bunun sonucunda, 1972'de stratejik silahları kısıtlayan Stratejik Silahların Sınırlandırılması Görüşmeleri (SALT) başlatıldı. Bir sonraki aşama, 1975

Helsinki Senedi'ydi; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki sınırlar ilk defa bu sayede tanınmış oldu. Ayrıca bu senede müşterek müzakereler ve insan hakları konularında birtakım genellemeler de dahil edilmişti; fakat insan hakları meselesi kısa sürede içinde anlaşmazlık sebebi olacaktı. Görüşmeler, 1970'ler boyunca devam etti ve nihayet 1979'da, nükleer silah taşıyan araçların sayısını kısıtlayan SALT II imzalandı.

Bu hamleler, o güne dek çılgın bir hızla devam edilen nükleer silahlanmayı frenleyip yıkım tehlikesini düşürse de, Soğuk Savaş'ı bitirmiş değildi, zaten niyet de bu değildi. Pek çok bakımdan daha önemli olan hamle, Nixon ile Henry Kissinger'ın 1971'de başlattıkları, Çin'le varılan uzlaşmaydı. Nixon'ın 1972'deki Çin ziyaretiyle birlikte, Sovyetler Birliği, karşısında rakip olarak hem Çin'i hem de ABD'yi bulmuş oldu. Elbette Çin hâlâ tüm cinayetleriyle ve yarattığı siyasi, iktisadi kargaşayla, Kültür Devrimi'nin sancılarını çekiyordu. ABD-Çin anlaşması, Mao'nun 1976'daki ölümüne dek Çin'e dehşet salan Dörtlü Çete'nin yükseldiği döneme denk gelmişti. Ancak ondan sonra Deng Şiyaping bir nevi normallik tesis etmeyi başardı; böylece Çin, ABD'ye önemli bir destek sağlamaya başladı. Bu yıllar boyunca ABD ve Çin, Sovyetler Birliği hakkında istihbarat alışverişinde bulundu. ABD kamuoyu önünde Sovyet muhaliflerinin sürgüne gönderilmesini ve SSCB'de Yahudi göçüne getirilen kısıtlamaları kınarken, Kültür Devrimi'nin son evrelerinde Çin'de katledilen binlerce insan konusunda hiçbir yorumda bulunmadı. Sovyetler ABD emperyalizmine çıkışırken, sosyalizmi, hatta milliyetçiliği gayet göstermelik olan Üçüncü Dünya ülkeleriyle ittifakını sürdürdü. ABD, "Çin kartını" oynar oynamaz, ABD-Sovyet rekabeti yavaş yavaş sosyalizm ya da demokratik kapitalizm mücadelesi olmaktan çıkıp, yeni bir süper güç rekabetine dönüştü.

Brejnev'in etrafında örgütlenmiş yaşlı önderlik, toplumda ve dünya siyasetinde gerçekleşen bu derin kaymaları algılayamadı. Önderlik taktiksel yönelimleri gereği yurtdışındaki devrimlere genellikle öncelik vermese de, devrimci mücadeleler ve sosyalizmin inşası devrinde takılıp kalmıştı. Bu mücadelede son hamleleri olan Afganistan müdahalesi ölümcül sonuçlar doğuracaktı. SSCB'nin, Afgan komşusuyla daima belli ilişkileri olmuş, ara sıra onlara yardım göndermiş ve Afgan siyasetine karışmaya yönelik çeşitli tasarıları gözden geçirmişti; fakat bu ülke, özellikle de Britanya'nın Hindistan'daki varlığı sona erdikten sonra, büyük güç ihtilaflarında yer alamayacak denli fakir, köhne ve marjinal kalmıştı. Derken, 1973'teki darbeyle monarşi devrildi ve beş sene sonra iktidar, az çok Marksist görüşleri olan bir grup subayın eline geçti. Yeni egemenler, "feodalizmi" bitirmek amacıyla çeşitli önlemleri

yürürlüğe soktu; baskıcı olarak gördükleri pek çok geleneksel âdeti yasaklamaları, kitlesel bir hoşnutsuzluk doğurdu. Sovyet önderliği, Afgan hükümetini, Sovyet kalıbında bir topluma doğru yol alan komünistler sayarak ciddiye aldı ve rejime yönelik meydan okumayı, yine ABD'nin himayesinde bir isyan olarak gördü. ABD'nin hamilik ettiği doğruydu; çünkü CIA 1979'un ortalarından itibaren isyancılara yardım etmeye başlamıştı; bunun sebebi kısmen, Sovyetleri bu durumun içine girmeye zorlamaktı. Öte yandan, Sovyetler Afgan önderlerin, ABD'ye ya da Çin'e yakınlaşmasından korkuyordu. Dolayısıyla 27 Aralık 1979'da Sovyet birlikleri Kabil'i aldı, ülkenin başına daha sadık bir hükümet geçirdi ve istila başladı. ABD buna cevaben isyancılara Pakistan üzerinden yardım göndererek, İslamcı köktenciliğin yükselmesinin altyapısını hazırlamış oldu. Bu savaş, Afganistan'da muazzam yıkıma ve pek çok ölüme yol açtı; ayrıca bu savaşta yaklaşık on dört bin Sovyet askeri can verdi. Altı sene boyunca, Mihail Gorbaçov'un yükselişine dek, Afgan savaşı, Soğuk Savaş'ın başlıca meselesi oldu, SSCB'nin kaynaklarını ve moralini önemli ölçüde kuruttu ve nihai olarak, Sovyet düzeninin çöküşünü hızlandırdı.

Son Söz
SSCB'nin Sonu

Sovyetler Birliği'nin yıkılışı ve Rusya'nın yeniden ortaya çıkışı, çok önemli fakat derinliğiyle betimlemesi güç hadiselerdir. Yıkılış büyük ölçüde Sovyet halkının, Rus ve yabancı gazetecilerin, dünya hükümetlerinin aşırı tetkiki altında halkın gözü önünde gerçekleştiğinden, ana hatları açıktır. Önemli kararların pek çoğunun ise kapalı kapılar ardında alındığı bu dönem, tarihçilerin araştırmayacağı kadar yakın tarihlidir. O zamanın büyük hadiselerinden pek çoğu belleklerden silinmiş, kimi hadiselerse popüler anlatılarda ve arka planlarını çözümlemeye kalkışan bir avuç akademik çalışmada muhtemelen abartılmıştır. Gerçek kaynaklara ulaşmanın çok güç olduğu döneme ilişkin çarpıcı hatıralar ve bölük pörçük bilgiler, nitelikli tarih çalışmaları için yeterli değil. Bu da yetmezmiş gibi, olaylara dair algı, Rusya dışında, Rusların içinde ve eski Sovyet halklarının çoğunda muazzam farklılıklar içeriyor. Şu an için yalnızca, bunları yaşayan Rusların o hadiselere ve akımlara dair anlayışına odaklanarak, o hadiselerin eskizini çizmek, çeyrek asırlık kargaşanın açıkça görülen kimi toplumsal, siyasi ve iktisadi eğilimlerini betimlemek mümkündür.

Mihail Gorbaçov, Mart 1985'te, Çernenko'nun ölümünden sadece birkaç saat sonra Komünist Parti Genel Sekreteri oldu. Yanında yeni bir ekip getirdi: Bu isimler arasında, danışman Aleksandr Yakovlev ve Moskova parti teşkilatının başına getirdiği Boris Yeltsin de vardı. Gorbaçov yeni bir nesle mensuptu: 1931 doğumlu Gorbaçov, 1955'te Moskova Üniversitesi Hukuk Bölümü'nden mezun olmuştu. Ondan önce üniversite eğitimli son Sovyet önderi Lenin'di. Gorbaçov üniversiteyi bitirdikten kısa süre sonra Kafkasya'nın kuzeyindeki ovalarda bir tarım bölgesi olan, büyüdüğü Stavropol'de parti teşkilatının başına geçti. 1979'a gelindiğinde, Politbüro'ya girmişti. Daha yaşlı olan Yakovlev 1923'te doğmuştu ve 1950'lerde parti propaganda ağı içinde yükselmişti. 1958 yılını öğrenci değişimiyle New York'ta Columbia Üniversitesi'nde geçirdi ve 1973'ten 1983'e dek Kanada elçisiydi. Bu iki adam, Sovyet düzeninde reform yapma girişimine önderlik edecekti. Bunların can düşmanı, taşradan gelen başka bir parti şefi olan Boris Yeltsin'di. Gorbaçov'la aynı sene doğmuş

olan Yeltsin de 1955'te Sverdlovsk Teknik Üniversitesi'nden mezun olup, SSCB'nin kilit sanayi bölgelerinden biri olan Sverdlovsk'ta parti şefi oldu. 1976'dan itibaren, Gorbaçov onu Moskova'ya getirene kadar bu makamda kaldı.

Gorbaçov'un iş başına gelişinin ardından geçen ilk sene içinde, görünürde pek bir değişiklik olmadı. Birinci görev yılının en çarpıcı olayı, Nisan 1986'da Çernobil'de yaşanan nükleer reaktör patlamasıydı. Uzaya ilk insanı göndermiş olan ülke, reaktörlerini güvenli işletemiyordu. Gorbaçov, 1986 parti konferansında, ekonomiyi kökten iyileştirme çağrısı yaptıysa da, sonuç alamadı. Yılın sonuna doğru Andrey Saharov'un Moskova'ya dönmesine izin verildi; fakat siyasi tartışmaların çoğu hâlâ kapalı kapılar ardındaki parti toplantılarında yapılıyordu. 1987'de Gorbaçov, "yeniden yapılanma" (Rusçada *perestroyka*) çağrıları yapmaya başladı ve görüşünü açıklamak amacıyla koskoca bir kitap yayımladı. Kısa bir süre sonra bu görüşüne *glasnot*'u da ekledi; bu kelime "açıklık" hatta belki "şeffaflık" anlamına geliyor. Ana fikir, önemli meselelerin sadece parti seçkinlerinin arasında kapalı kapılar ardında kalmaması, kamuoyu önünde tartışılmasıydı. Aynı zamanda alınan bir dizi önlemle ekonomik yapı, devlet harici girişimlere açılmaya başladı. Bunun ilk önemli örneği, "kooperatiflerin" iş görmesine olanak tanıyan yasaydı; bunlar aslında restoran gibi, şahsa ait küçük işletmelerdi. O sıralar pek fark edilmemiş olsa da, önderlik aynı zamanda, *Komsomol*'dan, yani Komünist Gençlik Birliği'nden faydalanarak, ekonomiyi hızlandıracak adımlar da attı. İç Savaş sırasında, gençliği parti hedefleri uyarınca seferber etme aracı olarak kurulan *Komsomol*, esasen bürokratik bir teşkilat, partinin cansız bir ilavesi haline gelmişti. Şimdi ise, "Gençlik Bilim-Teknik Ekipleri" kurmaya teşvik ediliyordu; bu ekiplere, çoğunlukla elektronik ve otomotiv alanlarında, vergiden muaf girişimci etkinliklere katılma izni verildi. Geleceğin oligarkları, ilk adımlarını bu ekiplerde atmıştır.

Sovyetlerin Afganistan'dan çekilmesi, bu tavır ve siyaset değişiklikleri kadar önemliydi. Gorbaçov, başa geçer geçmez bu hamleye karar vermiş gibi görünüyor, fakat çekilme kararını 1988 yılına dek duyurmadı. Sovyetlerin bir sene içinde çekilmesinin ardından Afganistan'da iç savaş çıktı. *Perestroyka* hareketinin ilk yılları bir siyaset heyecanı uyandırdı; çünkü Moskova'da, Leningrad'da ve ülkenin pek çok yerinde piyasaya yeni yayınlar çıkmaya başladı. Stalin dönemine ve Sovyet tarihinin başka karanlık kısımlarına dair meseleler epeyce tartışıldı. Saharov gibi eski muhalifler, o sıralar ulusal kahraman mertebesine yükseldi. Bu heyecanın sebebi bütünüyle yeni kavuşulmuş özgürlük değildi: Lenin'i eleştirir gibi görünen ilk makale, yetkililerin buyruğuyla yazılmıştı ve makalenin

milliyetçi yargılarını sorgulayan tarihçilere, bu konunun tartışmaya açık olmadığı söylendi. Ülkenin Ukrayna ve Orta Asya gibi kısımlarında basın, Sovyet tarzında işlemeyi sürdürdü. Bununla birlikte, merkezî basının büyük kısmında, sinemada, tiyatroda, edebiyatta, şade vatandaşın yemek sofrasında şiddetli tartışmalar tırmandı ve artık hiç kimse, yetkililerin ne düşündüğünü ya da yaptığını hesaba katmaz oldu. Yetmiş yıldır ilk kez yaşanan siyasi tartışmaların heyecanı ile ekonominin hızla kötüleşmesi kol kola gitti. Gorbaçov'un ilk ekonomi reformları, Sovyet ekonomisinin pek çok mekanizmasını kaldırmış, ama bunların yerine hiçbir şey koymamıştı. Henüz gerçek bir piyasa mevcut değildi. 1980'lerin başında zaten yerlerde sürünen tüketim maddesi tedariki, felaket doğuracak seviyelere düştü. Öte yandan devlet aynı zamanda çeperi üzerindeki kontrolünü de yitirdi. Ermenistan 1988'de, komşusu Azerbaycan'ın sınırları içinde kalan Dağlık Karabağ Ermeni bölgesi üzerinde hak iddia etmeye başladı. Moskova'nın bu tartışmayı çözüme kavuşturamaması üzerine, Ermenistan, Sovyet devletinin otoritesini reddetmeye başladı.

Bu arada değişim hızı ivme kazandı. Perde arkasında, *Komsomol* girişimcileri büyük meblağlar kazandı ve kısa süre içinde bunlara Sovyet bankaları ve sanayi bakanlıkları da katıldı; bakanlıklar, büyüyen piyasaya hizmet veren "firmalara" dönüştü. Örneğin 1989'da Gazprom olan Doğalgaz Sanayisi Bakanlığı, bu tür teşkilatların sadece bir tanesidir. Esasen, kapalı kapılar ardında bir nevi özelleşme gerçekleşiyordu. Kamuya açık yapılan başka değişiklikler de vardı. Gorbaçov'un ülke genelindeki siyaseti, parti makamı hiyerarşisinin yerine "Sovyet", yani hükümet makamlarını geçirmekti. Pek çok örnekte yerel parti başkanı, caddenin karşısına geçip yerel hükümetin başına gelmiş olsa da, bu değişiklik, partinin birdenbire geçersizleşmesi anlamını taşıyordu. Parti içinde *perestroyka*'ya muhalefet büyüyordu. Derken Gorbaçov, SSCB'nin göstermelik yasama organı eski Üst Sovyet'in yerini "Halk Temsilcileri Kongresi"nin alacağını duyurdu. Yeni Kongre için gerçek ve açık seçimler yapılacaktı, yani her koltuk için seçimde birden fazla aday olacaktı. Böylece, 1917'den beri ilk kez, aşağı yukarı serbest bir seçim yapıldı; fakat sonuçlar karman çormandı. Gorbaçov, yeni Kongrenin, ekonomide liberalleşmeyi ve reform gündemine yeni eklenmiş olan "demokratikleşmeyi" ileri taşıyacak bir araç olmasını istiyordu. Maalesef yeni Kongrenin bileşimi yüzünden açmaza girildi. Öngörüldüğü üzere Moskova ve Leningrad, çoğunluğu aydınlar çevresinden gelen güçlü reformcu temsilciler seçmişti, keza pek çok Rus taşra il ve ilçesi de öyle. Fakat Ukrayna hâlâ parti şefi Leonid Kravçuk'un elindeydi ve Orta Asya cumhuriyetleri, reforma karşı duran muhafazakâr temsilciler

seçti. Milliyetçilik dalgasının kasıp kavurduğu Baltık cumhuriyetleri, reform yapmaktan ziyade ayrılmaya odaklanmıştı; Transkafkasya cumhuriyetleri ise, birbirleriyle dalaşmakla meşguldü. Seçimler, Boris Yeltsin'i de göz önüne çıkardı. Yeltsin onu Moskova'daki makamından uzaklaştıran Gorbaçov'la 1987'de ters düşmüştü. Artık Kongre'de temsilci olan Yeltsin, reformun hızını ve ölçeğini eleştirirken, kürsüden faydalanıyordu. Ayrıca, Rusya cumhuriyetinin kendi haklarını ve gereksinimlerini kollaması gerektiğini, merkezdeki yetkililerin, yani Sovyet yetkililerin boyun eğmemesini söylüyordu. 1989'da, bütün Doğu Avrupa ülkelerinde komünist iktidarlar çöktü; bu çöküşün zirve noktası, Kasım ayında Berlin Duvarı'nın yıkılması oldu. Romanya'daki Sovyet karşıtı komünistler bile iktidarı kaybetti. Bunların tamamını kabullenen Gorbaçov, böylece Batıyla daha iyi ilişkiler kurulacağını umuyordu.

Gorbaçov'un ertesi sene SSCB devletinin resmen başına geçmesiyle, resmî iktidarın partiden devlet kurumlarına geçişi tamamlanmış oldu. Fakat bu gelişmenin ona bir faydası dokunmadı. Sonraki aylarda Baltık cumhuriyetlerinde ve Gürcistan'da belirginleşen milliyetçi dalga bir dizi yeni sorun yarattı. Gürcistan'da renkli muhalif yazar Zviad Gamsahurdia 1990'da devlet başkanı seçildi; bu durum, Abhazya'yla ve Güney Osetya'yla ihtilafa yol açtı. Gürcü devleti, iki azınlık kesimine de Gürcü dilini dayatmaya çalıştı, yerel partileri yasakladı, kısa süre sonra da yerel özerkliklerini feshetti. Sovyet birlikleri, ülkeye girip çatışan tarafları ayırmaya mecbur oldu. Sonuçta, üç Transkafkasya cumhuriyeti de kargaşaya sürüklendi. Gorbaçov ülkenin kontrolünü kaybediyordu. Litvanya'daki milliyetçi heyecan, Sovyet birlikleriyle şiddetli çatışmaların yaşanmasına yol açtı ve Ocak 1991'de çok sayıda kişi öldü. Haziranda Yeltsin, Rus cumhuriyetinin önderliği için tertiplenen seçimleri büyük farkla kazandı; bunun sebebi büyük oranda, sahada ona karşı gerçek bir muhalefetin var olmayışıydı.

1991'de, ekonomi dibe vurmuş gibi görünüyordu ve devletin otoritesi gelmiş geçmiş en düşük düzeyindeydi. Yine de kamu siyaseti hâlâ reform ile Sovyet sisteminin muhafazası arasındaki çatışma etrafında dönüyordu. Kamuoyunda reformu savunanlar, çoğunlukla aydınlar mensuplarıydı ve giderek Gorbaçov'a karşı sabırlarını kaybediyorlardı; onlara göre Gorbaçov fazlasıyla yavaştı ve taviz vermeye meyilliydi. Eski sistemin savunucuları, genelde parti seçkinlerinin saflarından gelmiş gibi görünüyordu; bunların konumu, Gorbaçov'un hem ekonomik hem siyasi reformları yüzünden tehdit altındaydı. Kimsenin fark etmediği perde arkasında ise, yeni ekipler oluşuyor ve pusuda bekliyordu: Ekseriyetle Sovyet yapısı bünyesinde iş gören ama bunu fiilî işletmelerini

kurmak için kullanan siyasi zümreler ve yeni girişimciler. Sistemi muhafaza etmeye niyetli olan komünistler, farkında olmaksızın, sistemi yok etme fırsatını yaratmışlardı.

Ağustos 1991'de, Gorbaçov kısa süreli bir tatil için Kırım'dayken, başkan yardımcısı, İçişleri ve Savunma Bakanları, ayrıca üst düzey birtakım yetkililer, acil durum ilan edip iktidarı ele geçirerek bütün bu reform sürecini bitirmeye karar verdi. Şehre birkaç alay asker getirdilerse de, fazla destek bulamadılar. Çoğu yerel hükümet ya bunların çağrılarını reddetti ya da Ukrayna önderliği gibi tarafsız kaldı. Moskova halkı bunlara karşıydı ve Rusya cumhuriyeti hükümetinin başındaki Yeltsin, muhalefete önderlik ediyordu; insanları etrafına toplamak için bir tankın üzerinde ayakta dikildiği sahne ünlüdür. Gorbaçov'u Kırım'daki *daça*'sında tecrite almış olan darbeciler bir süre dayanmaya çalıştılar; fakat hiçbir şey elde edemediler. Birkaç gün sonra, neredeyse hiç kan akmadan teslim oldular.

Bu olay sonucunda Sovyetler Birliği'nin çöküşü gerçekleşti. Gorbaçov Moskova'ya döndü; fakat bu süre zarfında ülke kargaşaya sürüklenmişti. Gorbaçov ülkeyi bir arada tutmaya uğraşırken, Yeltsin Belarus'ta Byelovejskaya ormanındaki bir avcı kulübesinde Belarus ve Ukrayna önderleriyle buluştu. Bu üçü, Sovyetler Birliği'ni feshetti. Fakat henüz öteki cumhuriyetlerin fikri sorulmuş değildi: Baltık ülkeleri ve Gürcistan çoktan bağımsızlıklarını ilan etmişti, gelgelelim Orta Asya cumhuriyetleri önderliklerinin bu projeden ödü patlıyordu. Halka da kulak verilmedi; zira 1991'in başında, birliğin statüsü hakkında referandumlar yapılmıştı ve Ukrayna dahil, çoğunluk, daha fazla özerklikten yana oy kullanmış ama birliğin muhafaza edilmesini istemişti. Elbette bu, Kiev'de ve başka yerlerde yerel önderliklerin arzusuydu. Artık Yeltsin iktidardaydı ve önderler, fikirlerini değiştirmişti. Yetmiş dört yıllık mevcudiyetinin ardından, Sovyetler Birliği'nin sonu geldi.

Bunun hemen darbeden haftalar sonra görünür hale gelen ilk sonucu, başlıca reformcu toplulukların daha önce halkın önündeki tartışmalarına hiç benzemeyen bir iktisadi dönüşümdü. Bu özelleştirme siyasetinin bir kısmı zaten büyük oranda tamamlanmıştı: Devletin üretim araçları ve bankaları, özel şirketlere dönüştürülmüştü. Bu kurumların pek çoğu ya da çoğunluğu, ekonominin şu ya da bu dalında fiilî tekel kurmuş, mali sistemin ve "reel" ekonominin kaymağını yiyordu. Siyasetin başka bir yönü de, "senet özelleştirmesiydi". Kâğıt üzerinde, yeni sistemde herkes mülk edinmek için senet alacaktı, ama senetler büyük oranda değersizdi. Kimi insanlar, banyolarının duvarlarını bunlarla kaplamıştır. İşin doğrusu, devlet, elde kalan kaynaklarını türedi

"işadamlarına" yok pahasına satmıştı. Şahsa ait gerçek işletmeler ancak küçük işletme seviyesinde mevcuttu; fakat bunlar ağır vergiler altında ezildiklerinden, işlerini çoğunlukla yasadışı yollardan yürütüyorlardı.

Devletin merkezî rolü ve yeni mülk sahiplerinin hükümetteki önemli şahsiyetlerle bağlantıları, iktidarın mülkiyete dönüştürülmesinin düzgün işleyen bir süreç olduğu anlamına gelmiyordu. Rakip iş zümreleri, kendilerini kollaması için siyasi zümrelerle dolap çeviriyordu. Mafya, Rus iş âleminin sıradan bir veçhesi haline geldi; silahlı çeteler birbiriyle savaşıyordu. Pahalı arabalar, Moskova parklarında başka arabaların ittirmesiyle ters çevriliyor ve içindekiler, makineli tüfeklerle delik deşik ediliyordu. Çeçen ve kimi Kafkasyalı çeteler, köylü pazarlarını ve başka kâr kaynaklarını kontrolleri altında tutuyordu.

Yeni bir oligark seçkinler sınıfı vücut bulurken, halkın yaşam standardı çöktü. Hiperenflasyon, sade vatandaşların tasarruflarının canına okudu. Doktorlara, öğretmenlere, kömür madencilerine, fabrika işçilerine aylarca, hatta yıllarca ödeme yapılmadığı oldu. Pek çok insan, mal mübadelesiyle geçiniyordu ve eskinin hali vakti yerinde olan insanları, *daça*'larının bahçelerinde patates yetiştirmeye başladı. Rublenin aşırı değerlenmesi, Rusya'nın birdenbire dünya malları için çöplüğe dönüşmesine yol açtı. Etiketlerinde Rasputin'in resmi olan ucuz Belçika ve Alman votkaları ülkeye girdi; Amerikan Snickers marka çikolata öyle yaygınlaştı ki iktisatçılar bunun fiyatını enflasyon göstergesi olarak kullanır oldu. Yıllardır süren ihmalden ötürü zaten zayıflamış olan altyapı çökmeye başladı. Kültür ise çöküş noktasına geldi. Büyük tiyatrolar ve orkestralar, dış ülkelere yapılan turnelerle ayakta kalabildi. Çok az film yapılabiliyordu; sinema salonlarında ise Amerikan "macera filmleri" gösteriliyordu. Bilimciler yurtdışına göçtü ya da yabancı kaynaklı ödenekler bulmaya çalıştı. Aydınlar 19. yüzyılın ortasından beri ilk kez, Rus yaşamında önemli bir rol oynamıyordu. Dışa göç patladı; yalnızca Yahudiler değil, başka etnik, dinî azınlık ve pek çok sade Rus da ülkeyi terk etti. Sadece Moskova ile bir avuç bölge, yeni işletmelerin ve hızla büyüyen devlet bürokrasisinin sayesinde sınırlı refahını sürdürdü. Yeltsin yılları, Batıya "demokratikleşme" ve piyasa iktisadına geçiş dönemi olarak görünmüşse de, çoğu Rus için bu yıllar anarşinin, yoksulluğun, topyekün belirsizliğin kol gezdiği kara bir geceydi.

Devlet iktidarının çöküşü, ekonominin süregiden çöküşüne koşuttu. Tataristan gibi ulusal cumhuriyetler "egemenlik" hakkı talep etmeye başladı; aslında bunun tam olarak ne anlama geldiğini kimse bilmiyordu. Tamamen Ruslardan oluşan bölgelerde, çoğunlukla eski komünist teşkilattan gelen taşra valileri kendilerini seçtirip, merkezî iktidarlara

kafa tuttu. Bu tür pek çok olayda Yeltsin, bu valileri görevden alıp yeni vali atadı; fakat yerel yasama organlarını kontrol altına almak zordu. Bununla birlikte, Yeltsin'in en büyük siyasi sorunu, Moskova'daki Rusya parlamentosu, yani Halk Temsilcileri Kongresi Üst Sovyeti'ydi. Yeni devlet başkanı, seçim zaferlerini hiçbir zaman Üst Sovyet'te güvenli bir çoğunluğa çevirememişti; bunun ana sebebi, kendi amaçlarına hizmet edecek bir siyasi parti yaratamamış olmasıdır. Bunun sonucunda bir dizi çıkmaza girildi ve Yeltsin'e muhalefet arttı. İktisadi reformun sonuçları konusunda halkın umutsuzluğa kapılması siyasi bir boşluk yarattı ve Üst Sovyet'e, daha fazla özelleştirme önleminin önünü tıkama fırsatı tanıdı. Yeltsin'le birlikte seçilmiş olan başkan yardımcısı Aleksandr Rutskoy 1991'de Yeltsin karşıtlarına katıldı, tıpkı Üst Sovyet sözcüsü, Çeçen Ruslan Hasbulatov gibi. Yeltsin, anayasaya aykırı olarak Üst Sovyet'in dağıtılması emrini verince, Üst Sovyet, Yeltsin'i itham edip Rutskoy'u başkan ilan etti. Bunun üzerine, Rutkoy'u ve Hasbulatov'u destekleyen göstericiler "Rus Beyaz Sarayı" parlamento binasının önüne barikat kurup, 3 Ekim 1993'te önce belediye başkanının makamını, ardından da televizyonu bastı. Ertesi gün Yeltsin tankları getirdi ve Rus Beyaz Sarayı'nı topa tuttu; bu an, bütün dünya televizyonlarında naklen yayınlanmıştır. Yeltsin ikisi de eski müttefikleri olan muhaliflerin ve önderlerinin komünizmi tekrar kurmaya çalıştıklarını öne sürüyordu; fakat doğruluk payı olmayan bu iddiayı ancak bir avuç Batılı gazeteci dikkate almıştır. Çoğu Rus'a göre bu çatışma, iktidarı ve özelleştirmenin dizginlerini ele geçirmek için verilen ilkesiz bir mücadeleydi. Yeltsin'in eylemlerinden yana çıkan ve olaylara getirdiği açıklamayı doğru kabul eden ABD Başkanı Clinton, Rusların Amerika hakkındaki kanaatini geri dönüşsüz bir biçimde çökertti. Yeltsin anayasayı, devlet başkanına daha geniş bir iktidar alanı verecek şekilde yeniden yazdı ve Rusya'nın yasama organına, çarlık zamanlarını hatırlatan *Duma* ismini verdi.

Fakat beterin de beteri vardı. Kuzey Kafkasya'da Çeçenistan Başkanı Cevher Dudayev, Yeltsin'in anlaşmaya varma girişimlerine olumlu cevap vermiyordu. Çeçenistan petrol üretiminde önemli bir merkez olduğu için, riske atılamazdı. Yeltsin Ekim 1994'te Çeçen başkenti Grozni'yi ele geçirmek amacıyla birliklerini gönderdi. Sonuç, feci bir başarısızlıktı; üstelik hükümet güçlerinin bombardımanı sonucu binlerce sivil can verdi ve bunların pek çoğu, şehirde yaşayan Ruslardı. Savaş 1996'ya dek sürdü; bu tarihte Rus hava kuvvetleri, Dudayev'in izini bulup füze saldırısıyla öldürdü. Grozni harabeye dönmüştü.

Yeltsinli yıllar aynı zamanda, o kadar oligarkın boy gösterdiği bir dönemdi; bunların pek çoğu, 1987-1988 *Komsomol* ağından gelip kişisel

imparatorluklarının başına geçmiş kişilerdi. Oligarklar çoğunlukla bankaları merkez alıyor, çok sayıda imalat işletmesini kontrol altında tutuyor, önemli elektronik ve matbu basın organlarına bütünüyle hâkim oluyorlardı. Hepsinin hükümetle yakın bağlantıları vardı, fakat genellikle kendi başlarına hareket ediyor, birbirleriyle amansız rekabetlere giriyorlardı. Nüfusun büyük kısmı açısından, yaşam standartları düşmeye devam etti. Ölüm oranları epey yükseldi; bunun ana sebeplerinden biri, aşırı votka tüketimiydi: çaresizliğin ve ucuz ithal içkinin sonucu. Doğum oranı, nüfusu yenilemek için gereken miktarın epey altına düştü. Tüm bunlara rağmen, Yeltsin 1996'da tekrar seçilmeyi başardı. Zaferinde önemli pay, özelleştirme programının başındaki Anatoli Çubayis'indi; onun, Rus oligarklarla ve destek verecek yabancı kaynaklarla sağlam bağlantıları mevcuttu. Başka bir önemli etken de, Komünist Parti Başkanı Gennadi Zuganov'dan başka aday çıkmayışıydı. Sovyet ideolojisinden, Rus milliyetçiliğinden ve büsbütün acayip fikirlerden oluşan tuhaf bir harman vaaz eden Zuganov, eski işçilerden, yaşlı ve taşralı işçilerinden destek görmüş, muhalif kitlelerin oyunu almıştır. Yeltsin ikinci başkanlık dönemine başladıysa da, kalp krizleri ve aşırı alkol tüketimi yüzünden hasta düştü, hatta halkın karşısına birkaç defa sarhoş çıktı. Batılı hükümetler ve şirketler, yeni petrol ve doğalgaz yatakları aramak üzere Transkafkasya'daki ve Orta Asya'daki eski Sovyet cumhuriyetlerine el attı. Çeçenistan'da, soluklanacak kadar mühlet kazanılmış olsa da, Rusya en dip noktasındaydı.

Dönüm noktası, 1997-1998 Asya mali bunalımının sonucunda geldi. Bu bunalımın Rusya'da birtakım yansımaları oldu ve Ağustos 1998'de Devlet Bankası, rublenin keskin bir düşüş yaşamasına izin verdi. Bu hamle derhal sonuç verdi: Birkaç hafta içinde Rus mağazalarında ithal malların yerini Rus malları aldı. Oligark imparatorluklarının can alıcı parçası olan çürük mali yapı çöktü. Rus sanayisi canlanmaya başladı. 1990'larda etkin olan bir avuç oligarka giderek daha fazla yeni oligark katılmaya başladı; bunların servetleri, sanayiye ve hammadde çıkarmaya dayanıyordu. Başta Avrupa Birliği'ne satılan petrolden ve doğalgazdan elde edilen gelir artışı, Rus maliyesini tekrar sağlıklı hale getirdi. Çeçenistan'daki savaş 1999'da yeniden alevlendi; fakat bu sefer işler Rusya'nın lehine gelişti. Moskova'da ve başka şehirlerde, Çeçen mücahitlere atfedilen bazı apartman dairelerinin bombalanması olayından sonra, Rus ordusu bu sefer yavaş ve ihtiyatlı bir hamleyle Çeçenistan'a girdi. Bahar ayına kadar Grozni ve bölgenin çoğu geri alındı; bir zamanlar Dudayev'in destekçisi olan Müslüman din adamı Ahmed Kadirov'un başında bulunduğu yeni bir hükümet kuruldu.

Yıllarca süren kargaşanın, alkolizmin ve kötü giden sağlığının tükenme noktasına getirdiği Yeltsin, 1999'un son gününde aniden istifa edip, yerine Başbakan Vladimir Putin'i atadı. Kimse, Yeltsin'in neden Putin'i seçtiğini, hatta kararı Yeltsin'in verip vermediğini bile bilmiyordu. Putin, beş yılı Doğu Almanya'da olmak üzere yirmi beş yıl KGB'de hizmet vermiş, daha sonra Petersburg'un reformcu belediye başkanı Anatoli Sobçak'ın siyasi ekibine katılmıştı. 1996'da Moskova'ya giden Putin, bir şekilde Yeltsin'in dikkatini çekti. Yeltsin'e kıyasla çok daha genç ve sofu olan, renkli bir kişiliğe sahip Putin, dünyanın ilgisini çekti ve Rusların büyük çoğunluğunun sevgisini kazandı. 2008'e dek iki seçim boyunca devlet başkanı olarak kaldı.

Putin derhal yeni bir düzen oluşturdu. Yeltsin'in 1993'te yeniden yazdığı anayasayla kendisine güçlü bir anayasal başkanlık miras kalmıştı; fakat bundan da önemlisi, ekibi, başkanı Duma'da destekleyecek hükümet yanlısı bir siyasi parti oluşturmayı becerdi. Eyalet valilerini atama işine resmiyet kazandırdı ve önemli görevlere subayları ve KGB'den kimi eski yoldaşlarını getirdi. Başkan Putin, selefinden çok daha güçlüydü; fakat çoğu Rus'a göre devlet hâlâ, başkanın değil, artık daha da kalabalıklaşmış olan oligarkların elindeydi. Çeçen savaşı yavaş yavaş yatıştıysa da, teröristler ara sıra eylemler düzenliyordu; örneğin Ahmed Kadirov'un öldürüldüğü ve Beslan'da okul çocuklarının rehin alındığı 2004 bu açıdan karanlık bir yıldı. Yabancı gazeteciler, bütün bu değişiklikleri, emekleme aşamasındaki bir diktatörlüğün emareleri saysa da, Rus halkı düzenin yeniden tesis edildiğini düşünüyordu. Düzen ve göreli istikrar kadar, yeni elde edilen refah da önemliydi. Moskova'da ve öteki büyük şehirlerde yaşam koşulları iyileşti; yeni orta sınıflar oluşmuş, eski Sovyet ev aletlerinin yerini Siemens ve Bosch çamaşır makineleri, bulaşık makineleri almıştı. Milyonlarca kişinin araba satın alması sonucu, devasa trafik sıkışıklıkları meydana geldi; ikinci el antika Volkswagenler ve pırıl pırıl yeni Japon spor arabaları kapış kapış satılıyordu. Yüz binlerce insan, güneşlenmek için Avrupa'ya ve Ortadoğu'ya tatile gider oldu. Türkiye'de Antalya sahilleri, yıl boyunca Ruslarla dolup taşıyordu. Doğum oranı yükseldi, onlarca yıl boyunca ilk kez nüfusun yenilenme oranına yaklaştı. Kültür yeniden canlandı, Moskova Bolşoy Tiyatrosu'nun tekrar kurulması gibi projelere muazzam harcamalar yapıldı. Hafiye öykülerinden ve aşk romanlarından oluşan popüler ürünlerin mahmuzladığı yayıncılık patladı; bu tarz kitaplar ya çeviriydi ya da Batı kalıplarına göre yazılıyordu. Ciddi gazeteciler ve yazar müsveddeleri, sayısız biyografi ve güncel siyasetle ilgili "teşhirler" kaleme aldı; ayrıca Rus tarihiyle ilgili yalan yanlış kitaplar yazıldı. Tarihçiler,

Sovyet tarihine dair pek çok belge yayımlamayı sürdürdü; çoğunlukla Stalin dönemine yoğunlaşmışlardı, ama nihayet 1950'leri de ele alıyorlardı. Birkaç yıl sonra, bu yeni refahın sadece Avrupa Birliği'ne satılan petrol kazançlarından kaynaklanmadığı anlaşıldı: İç piyasa büyümeye başlamıştı ve Çin'le ticaretin artışı, eski Sovyet dönemi fabrikalarının canlanmasını sağlamıştı. Refah, Moskova ve petrol üreten bölgelerin dışına, Petersburg'a ve taşra şehirlerine de sıçradı. Putin hükümeti, Yeltsin döneminin cezalandırıcı vergilerini kaldırınca, küçük işletmeler ekonominin gitgide normal bir parçası oldu. Rusya söylemleriyle dünyada Amerikan egemenliğine kafa tutmaya başlamıştı. Rusya, dünyanın çoğu ekonomi örgütüne alınmasa ve fiilen sadece Çin'le müttefik olsa da, on senelik yokluğunun ardından yeniden dünya siyaseti sahnesine girmişti.

Sovyetler Birliği'nin çöküşü, yeni Rusya'yı pek çok çelişkiyle karşı karşıya bıraktı. Bunlardan biri çok temeldi: Rusya nedir? Dahası, devleti bir arada tutacak siyasi ideal ne olmalıdır? Yeltsinli yıllarda hükümet, bu meseleyle büyük oranda kendi başına mücadele etti; çünkü toplum esasen yerle bir olmuştu ve yalnızca hayatta kalmaya çabalıyordu. Kâğıt üzerinde, yeni rejimin ideolojisi demokrasiydi; fakat çoğu Rus'a göre, demokrasi iktidardaki insanların halka söylediği bir laftan ibaretti. 1994'te Rus hava kuvvetleri Grozni'yi bombaladığında, şehrin yaşlı Rus sakinlerinden biri, Batılı muhabirlere "Zamanında Nazilerin saldırısını sağ salim atlattım, şimdi de demokratların saldırısından sağ çıktım" demişti. Çeşitli düşünsel ve siyasi topluluklar, Marksizmin yerine yeni ideolojiler geçirmeye çalıştıysa da, bunların çoğu, Zuganov ile Vladimir Jirinovski'nin söylemine benzer bir Rus milliyetçiliğinden ibaretti. Sıradan Rusların nazarında "demokrasi"nin hırsızlık düzeni ve anarşi anlamına geldiğini fark eden Yeltsin hükümeti bu boşluğu doldurmaya çalıştı; fakat bu çabanın etkileri genellikle amaçlanandan farklı olmuştur. O zamanlar tamamen hükümet yanlısı oligarkların elinde olan televizyon kanalları, Romanov hanedanı ve 1917 öncesinin uydurma gelenekleri hakkında sayısız program yayınlıyordu. Yeltsin parlamentoya Duma ismini vermekle yetinmedi, 1906-1917 teşekkülünü tanıdığı göstererek, çift başlı kartalı yeniden Rusya'nın devlet simgesi ilan etti; bu simge, demokrasinin değil otokrasi hanedanının simgesiydi. Rusya'nın bir "devlet ideolojisi"ne gereksinim duyduğuna karar veren hükümet, milliyetçi bir matematikçinin başkanlık ettiği komiteyi, ideoloji belirlemekle görevlendirdi. Makul bir şey bulamayan komite, bir sene sonra kendi kendini feshetti.

Putin halkın gözünde pek de meşruiyeti olmayan bir devlet miras aldı. Oysa savaştan sonra Sovyetler Birliği, çoğunluğun gözünde meşruiyetini ispat etmişti; yani insanlar, tüm politikalarının yanlış olduğunu düşünse de, burayı hâlâ kendi devletleri sayıyordu. Yeni Rusya ise, her ne kadar çoğunluk Putin'i onaylasa da, kimsenin devleti değildi. Pek çok Rus, yeni seçkinlerin, eskinin komünistlerine kıyasla halktan daha da uzak olduğunu düşünüyordu. Sıradan vatandaşlar yeni seçkinler hakkında konuşurken, yaptıkları işleri "bizlere sormazlar" diyordu. Yıllar geçtikçe halk, geçmiş Sovyet dönemine daha olumlu bakmaya başladı; Putin hükümetinin buna cevabı, uzay yarışının ya da savaşın Sovyet kahramanlarını anmak oldu ve Rus geçmişinin bu çağı tarih ders kitaplarında daha ılımlı bir tutumla ele alınmaya başladı. 2000'den sonra toplumun daha geniş bir kesimi refaha kavuştu; fakat bunlar, hangi ülkede yaşıyordu? Rusya neydi? 1991'de çöken sınırlar Sovyetler tarafından değil, yüzyıllar önce Rus imparatorluğu tarafından yaratılmıştı. Bunlar, soyut sorular değildi. Milyonlarca insanın Ukrayna'yla, Gürcistan'la, Ermenistan'la, Kazakistan'la, hatta daha uzak memleketlerle bağları vardı. Bu kişilerin yaşamları hâlâ, sadece Rusya değil, eski Sovyet evreninin de etkisi altındaydı. Ne genç ne de yaşlı nüfus içinde yankı bulan dar Rus milliyetçiliği sönümlendi. Dahası, yeni Rusya, nüfusun büyük kısmının toplumsal değerlerini yansıtmıyordu. En azından yeni devlet, çoğu eski Sovyet cumhuriyetinin aksine, etnik bir devlet haline gelmemişti. Putin'in 2000'deki göreve başlama töreninde, seyircilerin arasındaki hahamların ve imamların yanında Rus Ortodoks ruhbanı da oturuyordu; tuhaf bir usulle hem Rus imparatorluğunu hem de Sovyetler Birliği'nin geleneğini devam ettiren bir düzenleme yapılmıştı. Kafkasya hâlâ sorun teşkil etse de, resmî terminoloji bütün Rusya vatandaşlarını "ruski" (etnik anlamda Rus) değil, "rossiyan" (kabaca, Rusya halkı) sayıyordu; tercüme edilmesi imkânsız olan bu terminoloji, kapsayıcı olma çabasından ötürü önemlidir.

Perestroyka döneminde şu şaka sık sık yapılırdı: Sovyetler Birliği, dünyada "geçmişi" öngörülebilir olmayan tek ülkedir; bu, Sovyetlerin tarihsel ideolojisine, bu ideolojinin mevkisini kaybediş hızına ve yüzeyselliğine dair bir yorumdur. Rusya ilk sekiz-dokuz yüzyıl boyunca seyrek nüfuslu kuzey ormanlarından oluşan bir ülkeyken, zamanla dünyanın en kalabalık ülkelerinden biri haline geldi; yüzölçümü bakımından bugün hâlâ dünyanın en büyük ülkesi. 1914'te büyük oranda kırsal bir ülkeyken, aynı zamanda dünyanın en büyük beşinci sanayisiydi. Derken, sınıfların ya da sömürünün olmadığı yeni bir sosyalist düzen yaratacak

ütopyacı bir tasarıya –daha çok Bolşeviklerin ittirmesiyle– sarıldı. Bolşevikler aynı zamanda, bütünüyle sanayileşmiş modern bir devlet kurmak da istiyordu. Sanayileşme hedeflerini, büyük bedeller pahasına da olsa, çoğunlukla tutturdular. Sovyetler Birliği kısa süreliğine süper güç olmuş ya da süper güç olmaya yaklaşmıştır. Rusya 20. yüzyılın büyük kısmında, çarların döneminde erişilen zirvelere asla ulaşamamış olsa da, dünya biliminde ve edebiyatında büyük bir oyuncuydu. Sosyalist hayalin kaderi, trajediden ziyade ironi olmuştur: Yeni düzen yaratacak olan egemen parti, yetmiş yıllık çabanın ardından, fiilen zenginliğin iktidardan, eşitsizliğin eşitlikten daha iyi olduğuna karar verdi ve kendini özelleştirdi. Sonuçta ortaya pek de özel olmayan özel işletmelerden ve pek de devlete ait olmayan devlet kurumlarından müteşekkil, karma bir toplum çıktı. Sovyetler Birliği'nin ardından doğan daha küçük, daha güçsüz ama birçokları için daha zengin ülke, eski Rusya'yı taklit eden sahneye çıkarken, dünyada ve halkının gözünde muğlak bir yere sahipti. Bu devletin, bin yıllık Rusya –ve Sovyet– tarihinin yarattığı potansiyeli hayata geçirip geçiremeyeceği henüz belli değil.

İLAVE OKUMA LİSTESİ

Rusya tarihine ve kültürüne ilişkin bol miktarda İngilizce esere ulaşılabileceğini söylemek mümkün değil. Mevcut kaynakların büyük kısmı güncelliğini yitirmiş durumda ve yerleri henüz doldurulmuş değil. Bu nedenle, genel okuyucuya mümkün mertebe anlaşılır kaynaklar sunan ve birkaç akademik inceleme de içeren aşağıdaki listenin kapsamlı bir liste olmadığı açık. Tam bir biyografiye, *Cambridge History of Russia* (2006, 3 cilt) gibi kaynak eserlerden ulaşılabilir.

RUS VE ERKEN DÖNEM RUSYA

Rusya tarihinin ilk yüzyıllarından Büyük Petro zamanına kadar olan kısmı bakımından, kaynakça durumu bilhassa kötü. İlk yüzyıllara dair genel tanıtım niteliğindeki en iyi kitap şudur: Janet Martin, *Medieval Russia 980-1584* (1995). John Fennell'in, *History of the Russian Church to 1448* (1995) adlı kitabı, ortaçağ dönemini kapsıyor. Ortaçağ Rusyasına dair dinî ve başka türlü kaynakların çevirisi için: Serge Zenkovski, haz. ve çev., *Medieval Russia's Epics, Chronicles, and Tales* (1974) ve Michael Klimenko (ed.), *Vita of Sergii Radonezh* (1980). Yıllar süren arkeolojik kazılara rağmen, Novgorod'un ortaçağdaki durumu hakkında kapsamlı İngilizce eserler yazılmadı. Tanıtım nitelikli bir kitap için bkz.: Henrik Birnbaum, *Lord Novgorod the Great* (1981). Moğol istilası ve egemenliği hakkında temel eser, Charles Halperin'in *Russia and the Golden Horde* (1985) adlı kitabıdır.

16. ve 17. yüzyıl siyaseti için bkz.: L. I. Fennell, *Ivan the Great of Moscow* (1963); Andrei Pavlov ve Maureen Perrie, *Ivan the Terrible* (2003); eski ama hâlâ faydalı S. P. Platonov, *The Time of Troubles* (2003); Philip Longworth, *Alexis Tsar of All the Russias* (1984) ve Lindsey Hughes, *Sophia: Regent of Russia 1657-1704* (1990). Isolde Thyret'in *Between God and Tsar: Religious Symbolism and the Royal Women of Muscovite Russia* (2001) adlı kitabı, hanedan hakkında yeni bir bakış açısı sunuyor. Kilisenin ve dinin evrimi, çoğunlukla akademik incelemelerde ele alınıyor, örneğin: Paul Bushkovitch, *Religion and Society in Russia: the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (1992) ve Paul Meyendorff, *Russia, Ritual and Reform: the Liturgical Reforms of Nikon in the Seventeenth Century*

(1991). Yoan Şuşerin'in, Patrik Nikon'a dair 17. yüzyılda yazdığı anlatı, Kevin Kain ve Katya Levintova tarafından İngilizceye *From Peasant to Patriarch* (2007) adıyla çevrildi; ayrıca bkz.: *Archpriest Avvakum, the Life Written by Himself*, İngilizceye çev. Kenneth Brostrom (1997).

18. YÜZYIL

Büyük Petro döneminin ve 18. yüzyılın siyasi ve kültürel tarihi, gayet güzel işlenmiştir. Petro konusunda en iyi genel inceleme: Reinhard Wittram, *Peter der Grosse, Czar und Kaiser* (1964). Daha modern incelemeler için bkz.: Lindsey Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great* (1998) ve Paul Bushkovitch, *Peter the Great 1671-1725: the Struggle for Power* (2001) [Türkçesi: *Büyük Petro*, İletişim Yayınevi, çev. Berna Akkıyal, 2012]. Petro ile Yekaterina arasındaki dönemin çariçeleri fazla ilgi çekmemiştir; yine de bkz.: Yevgeni Anisimov, *Empress Elizabeth: Her Reign and Her Russia 1741-1761*, İngilizceye çeviren John T. Alexander (1995); ve *Five Empresses*, İngilizceye çeviren Kathleen Carol (2004). Isabel de Madariaga'nın *Russia in the Age of Catherine the Great* (1981) ve John T. Alexander'ın *Catherine the Great: Life and Legend* (1989) adlı kitapları, çariçeye ve saray erkânına dair canlı birer anlatımdır; Simon Sebag Montefiore'nin kalın kitabı *Prince of Princes: the Life of Potemkin*'i (2000) önemli bir şahsiyeti anlatır. Yekaterina ile Pomtekin'in mektuplaşmaları İngilizceye çevrilmiştir: *Love and Conquest: Personal Correspondence of Catherine the Great and Grigoriy Potemkin*, İngilizceye çeviren Douglas Smith (2004). Saray siyaseti ve başka olaylar için bkz.: David L. Ransel, *The Politics of Catherinian Russia: the Panin Party* (1975) ve John T. Alexander, *Emperor of the Cossacks; Pugachev and the Frontier Jacquerie of 1773-1775* (1973). Rus devletini tahlil etmeye yönelik etkili girişimler: Marc Raeff, *The Well-Ordered Police State: Social and Institutional Change through Law in the Germanies and Russia 1600-1800* (1983) ve John P. LeDonne, *Absolutism and Ruling Class: the Formation of the Russian Political Order 1700-1825* (1991). Rusya'nın toplumsal tarihi İngilizcede pek ele alınmasa da, şu eserlere bkz.: Michelle Marrese, *A Woman's Kingdom: Noblewomen and the Control of Property in Russia 1700-1861* (2002) ve David Ransel, *A Russian Merchant's Tale: the Life and Adventures of Ivan Alekseevich Tolchenov, Based on His Diary* (2009). Dış siyasete ve imparatorluğa dair önemli incelemeler arasında şunlar var: Jerzy Lukowski, *The Partitions of Poland 1772, 1793, 1795* (1999); Alan W. Fisher, *The Russian Annexation of Crimea 1772-1783* (1970) ve Mic-

hael Khodarkovsky, *Where Two Worlds Meet: The Russian State and the Kalmyk Nomads 1600-1772* (1992).

18. yüzyılda Rusya, Avrupa kültürüyle ve aydınlanmayla tanıştı. James Cracraft, şu eserleriyle Petro döneminin tarihini yazıyor: *The Petrine Revolution in Russian Architecture* (1998); *The Petrine Revolution in Russian Imagery* (1997) ve *The Petrine Revolution in Russian Culture* (2004). Petro döneminden 1800'e kadar Rus kültürüne dair giriş niteliğinde en iyi kitaplar: Marina Ritzarev, *Eighteenth Century Russian Music* (2006); W Gareth Jones, *Nikolay Novikov: Enlightener of Russia* (1984); Denis Fonvizin, *Dramatic Works*, İngilizceye çev. Marvin Kantor (1974) ve *Political and Legal Writings*, İngilizceye çev. Walter Gleason (1985); Alexander Radishchev, *Journey from St. Petersburg to Moscow*, İngilizceye çev. Leo Wiener (1966).

Pavel ve I. Aleksandr dönemine dair, Roderick E. McCrew'ın *Paul I of Russia 1754-1801* (1992) adlı kitabı, Pavel'in itibarını savunmaya çalışırken, Janet M. Hartley'in *Alexander I* (1994) adlı kitabı özet niteliğindedir ve daha dengelidir. Rusya'nın savaşları şu eserlerde gayet güzel ele alınıyor: Norman E Saul, *Russia and the Mediterranean 1797-1807* (1970) ve Dominic Liven'ın konusuna hâkim kitabı *Russia against Napoléon: the Battle for Europe 1807 to 1814* (2004). İmparatorluğun 19. yüzyılın ilk yarısındaki iç siyasetine dair bkz.: Marc Raeff, *Michael Speransky: Statesman of Imperial Russia 1772-1839* (İkinci baskı, 1969); W. Bruce Lincoln, *Nicholas I: Emperor and Autocrat of All the Russias* (1989). Anatole G. Mazour'un *First Russian Revolution, 1825: the Decembrist Movement: its Origins, Development, and Significance* (1967) adlı kitabı Dekabrist isyanı hakkında nispeten eski bir giriş kitabıdır; isyanın ana şahsiyetlerini ele alan daha modern çalışmalar arasında şunlar var: Patrick O'Meara, *K F Ryleev: a Political Biography of the Decembrist Poet* (1984); Glynn Barratt, *Rebel on the Bridge: a Life of the Decembrist Baron Andrey Rozen 1800-1884* (1975) ve Christine Sutherland, *Princess of Siberia: the Story of Maria Volkonsky and the Decembrist Exiles* (1984). 1825'ten Kırım Savaşı'na dek Rus aydınlarının içinde yaşanan tartışmalar şu eserde yansıtılıyor: Andrzej Walicki, *The Slavophile Controversy: the History of a Conservative Utopia in Nineteenth Century Russian Thought*, İngilizceye çeviren Hilda Andrews-Rusiecka (1975) ve E. H. Carr, *The Romantic Exiles* (1933). Bu döneme dair en iyi tablo, Aleksandr Herzen'in otobiyografisidir: *My Past and Thoughts*, İngilizceye çev. Constance Garnett, 4 cilt (1968). Hükümet çevrelerinin düşünme tarzının gelişimi konusunda bkz.: Cynthia Whittaker, *The Origins of Modern Russian Education: an Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov 1786-1855* (1984) ve W

Bruce Lincoln, *In the Vanguard of Reform: Russia's Enlightened Bureaucrats 1825-1861* (1986).

BÜYÜK REFORMLARDAN 1917'YE

W. Bruce Lincoln'ın *The Great Reforms: Autocracy, Bureaucracy and the Politics of Change in Imperial Russia* (1990) adlı kitabı reform çağı için iyi bir giriş kitabıdır. Maalesef, II. Aleksandr'ın ya da onun saltanatı boyunca hükümette görev almış önemli şahsiyetlerin tam teşekküllü bir biyografisi yok. Aynı dönemdeki devrimci hareket daha fazla ilgi çekmiştir. Nikolay Çernişevski'nin *Nasıl Yapmalı?* adlı romanı, bütün bir nesli etkilemiştir; bunun için bkz.: Irina Paperno, *Chernyshevsky and the Age of Realism: A Study in the Semiotics of Behavior* (1988). Herzen'in de etkisi önemli olmuştur; İngilizceye çevrilmiş yazıları için bkz.: Alexander Herzen, *From the Other Store and The Russian People and Socialism*, İngilizceye çevirenler Moura Budberg ve Richard Wollheim (1979). Çağın harika bir portresi, İvan Turgenyev'in *Babalar ve Oğullar* adlı romanıdır. Devrimci harekete dair tam bir anlatı için bkz.: Franco Venturi, *Roots of Revolution: A History of the Populist and Socialist Movements in Nineteenth Century Russia*, İngilizceye çeviren Francis Haskell (1960).

Şu eserler, 1917'den önceki son neslin siyasetini ele alıyor: Sidney Harcave, *Count Sergei Witte and the Twilight of Imperial Russia: a Biography* (2004); Terrence Emmons, *The Formation of Political Parties and the First National Elections in Russia* (1983); Abraham Ascher, *The Revolution of 1905*, 2 cilt (1998-1992) ve aynı yazarın *P A Stolypin, The Search for Stability in Late Imperial Russia* (2001). Sergey U. Vitte'nin *Memoirs of Count Witte* (İngilizceye çev. Sidney Harcave, 1990) adlı kitabı, hükümete dair canlı ama pek de nesnel olmayan bir tablo sunuyor.

Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki konumu genelde atlanan bir konudur. Arkaplanı için bkz.: D. C. B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War* (1983) ve bizzat savaş için Norman Stone'un yazdığı *The Eastern Front 1914-1917* (1975) adlı kitap hâlâ tek genel incelemedir. Ayrıca bkz.: Peter Gatrell, *Russia's First World War: a Social and Economic History* (2005). Allan K. Wildman'ın *The End of the Russian Imperial Army* (1980-1987, 2 cilt) adlı kitabı, devrime geçiş sağlıyor. Bizzat devrim, William Henry Chamberlin'in *The Russian Revolution* (1987, aslı 1935, 2 cilt) adlı kitabında bütünüyle resmediliyor. Özet anlatılar arasında en iyisi, Steven Anthony Smith'in *The Russian Revolution: a Very Short Introduction* (2002) adlı kitabıdır. John Reed'in

Ten Days That Shook the World (1919) [Türkçesi: *Dünyayı Sarsan On Gün*, Yordam Kitabevi, çev. Rasih Güran] adlı kitabı, devrime yakın duran bir Amerikalı tarafından Ekim devrimi hakkında yazılmış bir klasiktir. Şubat Devrimi konusunda Tsuyoshi Hasegawa'nın *The February Revolution: Petrograd 1917* (1981) adlı kitabını aşan yok ve Ekim devrimi konusunda Alexander Rabinonowitch'in *The Bolsheviks Come to Power: Petrograd 1917* (1976) [Türkçesi: *Bolşevikler İktidara Geliyor*, Yordam Kitabevi, çev. Levent Konyar] adlı kitabı mevcut. İç Savaş için bkz.: Evan Mawdsley, *The Russian Civil War* (1987) ve Jonathan D. Smeele, *The Civil War in Siberia: the Anti-Bolshevik Government of Admiral Kolchak 1918-1920* (1996).

İKTİSAT, TOPLUM, DİN TARİHİ

Rusya'nın iktisat tarihi üzerine çalışmalar genelde eskidir ve sayısı fazla değildir. Peter Gatrell'in *The Tsarist Economy 1850-1917* (1986) bir istisnadır. Rus toplumunun en büyük grubu olan köylülere, İngilizce konuşulan dünyada eğilen fazla araştırmacı çıkmamıştır; fakat şu eserler tavsiye edilebilir: David Moon, *The Russian Peasantry 1600-1930: The World the Peasants Made* (1999); Steven L. Hoch, *Serfdom and Social Control in Russia: Petrovskoe, a Village in Tambov* (1986) ve Christine Worobec, *Peasant Russia: Family and Community in the Post-Emancipation Period* (1991). Modern işadamlarına dönüşen tüccarların tarihçesi için bkz.: Alfred Rieber, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia* (1982) ve T. C. Owen, *Capitalism and Politics in Russia: a Social History of the Moscow Merchants 1855-1905* (1981). İşçi sınıfı ve ilk grevleri, siyasi etkinlikleri bir zamanlar çok ilgi gösterilen konulardı. Reginal Zelnik, *Labor and Society in Tsarist Russia: the Factory Workers of St. Petersburg 1855-1870* (1971) ve Walter Sablinsky, *The Road to Bloody Sunday: Father Gapon and the St. Petersburg Massacre of 1905* (1976) öncü kitaplardır. Kadınlar, aile ve cinsellik, şu kitaplarda konu ediliyor: Barbara Engel, *Between the Fields and City: Women, Work and the Family in Russia 1861-1914* (1994), aynı yazarın *Mothers and Daughters: Women of the Intelligentsia in Nineteenth Century Russia* (1983); Richard Stites, *The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism 1860-1930* (1978) ve Laura Engelstein, *The Keys to Happiness: Sex and the Search for Modernity in Fin-de-siecle Russia* (1992). Modern Rusya'nın herhangi bir dönemi için din tarihiyle ilgili genel bir kitap yok, fakat faydalı incelemeler arasında şunları sayabiliriz:

Vera Shevzov, *Russian Orthodoxy on the Eve of the Revolution* (2004); Nadieszda Kizenko, *A Prodigal Saint: Father John of Kronstadt and The Russian People* (2000) ve ilahiyat eğilimli Paul Valliere, *Modern Russian Theology: Bukharev, Soloviev, Bulgakov – Orthodox Theology in a New Key* (2000).

DIŞ SİYASET VE İMPARATORLUK

Rus imparatorluğuna dair araştırmalar son yıllarda arttı. Eski çalışmalar, Rusya'ya, ulusal azınlıkların bir yığını olarak bakıyordu: Andreas Kappeler, *The Russian Empire: a Multiethnic History*, İngilizceye çeviren Alfred Clayton (2001); Ronald Suny, *The Making of the Georgian Nation* (İkinci baskı 1994); Mikhailo Hrushevskyi, *History of Ukraine* (1941); M. B. Olcott, *The Kazakhs* (İkinci baskı, 1995); ve Edward C. Thaden, hazırlayan, *Russification in the Baltic Provinces and Finland* (1981). Rusya'daki Yahudiler hakkında Hans Rogger'ın *Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia* (1986) ve Benjamin Nathans'ın *Beyond the Pale: the Jewish Encounter with Late Imperial Russia* (2002) adlı kitapları, kimi yeni bakış açıları sunuyor. Daha yeni eserler, imparatorluk bakış açısını barındırır: Robert Crews, *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia* (2006); Daniel R. Brower, *Turkestan and the Fate of the Russian Empire* (2003); Mark Bassin, *Imperial Visions: Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East 1840-1865* (1999); ve David Wolff, *To the Harbin Station: the Liberal Alternative in Russian Manchuria 1898-1914* (1999). Bazı tarihçiler, dış siyasetle imparatorluk bakış açısını birleştirir, örneğin David Schimmelpenninck, *Toward the Rising Sun: Russian Ideologies of Empire and the Path to War with Japan* (2001). 19. yüzyılda Rus siyasetinin kilit noktası, Balkanlarda Osmanlı'yla ve Slavlarla münasebetleriydi. Bkz. Barbara Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements 1806-1914* (1991); ve David Goldfrank, *The Origins of the Crimean War* (1994).

SOVYET DÖNEMİ

Sovyet dönemi hakkında ulaşması en kolay çalışmalar, Sovyet önderlerinin biyografileridir. Robert Service'in *Lenin* (2000), *Stalin* (2004) ve *Trotsky* (2009) üçlemesi, iyi bir başlangıç noktası. William Taubman'ın *Khrushchev: The Man and His Era* (2003) adlı kitabı, ele aldığı kişinin, Stalin dönemindeki ilk zamanlarını ve iktidar yıllarını inceliyor. Ronald

Suny'nin *The Soviet Experiment: Russia, the USSR, and the Successor States* (ikinci baskı, 2011) adlı kitabı daha kapsamlıdır ve daha etraflı bir biyografi sunar.

1920'ler ve 1930'lar, giderek daha fazla incelemeye konu oluyor. Bunların işe yararları arasında şunları sayabiliriz: Jeremy Smith, *The Bolsheviks and the National Question 1917-1923* (1999); Lewis Siegelbaum, *Soviet State and Society between Revolutions 1918-1929* (1992); Moshe Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power: a Study of Collectivization* (1968); Sheila Fitzpatrick, *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times – Soviet Russia in the 1930's* (1999) ve aynı yazarın *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization* (1996) ve Wendy Goldman, *Women, the State, and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life 1917-1936* (1993); Terry Martin, *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union 1923-1939* (2001); Oleg V. Khlevniuk, *Master of the House: Stalin and his Inner Circle*, İngilizceye çev. Nora Seligman Fvorov (2009).

BELGE DERLEMELERİ

Sovyetler Birliği, sıradan bir diktatörlük değil, aynı zamanda koca bir toplumu yeniden kurmaya yönelik bir girişimdi. En iyi tarihçiler bile çoğunlukla o yıllarda yaşamın nasıl olduğunu aktarmakta zorlanır. 1991'den itibaren Rus tarihçiler, o dönemle ilgili engin ve sürekli bir belge akışı sağladı ve bunların pek çoğu İngilizceye çevrildi. Yale University Press'in Komünizm Yıllıklarına göz atmak genel okuyucunun hoşuna gidecektir. En faydalıları şunlar: J. Arch Getty ve Oleg Naumov (ed.), *The Road to Terror: Stalin and Self-Destruction of the Bolsheviks 1932-1939* (1999); *History of the Gulag: from Collectivization to the Great Terror*, Oleg V. Khlevniuk ve diğer (ed.), İngilizceye çev. Vadim A. Saklo (2004); *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-1936*, R. W. Davies ve diğ. (ed.), İngilizceye çev. Steven Shabad (2003); *Stalin's Letters to Molotov 1925-1936*, Lars T. Lih, Oleg V. Naumov ve Oleg V. Khlevniuk (ed.), İngilizceye çev. Catherine A. Fitzpatrick (1995); *War against the Peasantry 1927-1930*, Lynne Viola ve diğ. (ed.), İngilizceye çev. Steven Shabad (2003).

SAVAŞ

Nazi Almanyasına karşı Sovyetlerin verdiği savaşı doğurduğu devasa ve gitgide genişleyen literatür, iki tarafa dair gelişen yeni anlayışlarla iyice

dallı budaklı hale geldi. En iyi genel tarih, Evan Mawdsley'in *Thunder in the East: the Nazi-Soviet War, 1941-1945* (2005) adlı kitabıdır. Rodric Braithwaite'in *Moscow 1941: a City and its People at War* (2006) adlı kitabında 1941'in korkunç günlerindeki Moskova'ya dair bir portre sunar. Ayrıntılı askerî tarihe ilgi gösterenler için David Glantz'ın pek çok eseri, örneğin *When Titans Clashed: How the Red Army Stopped Hitler* (1995) tatmin edici olacaktır. Almanlar tarafında savaşın dönüm noktasını anlamak isteyenler için, General Klaus Reinhardt'ın, yerinde bir başlık taşıyan eseri uygundur: *Moscow – the Turning Point: the Failure of Hitler's Strategy in the Winter of 1941-1942*, İngilizceye çev. Karl B. Keenan (1992, Almanca aslı 1972). Reinhardt, 1941 sonunda Wehrmacht'ın can ve maddi kaybının, savaş becerisini felç edecek kadar büyük olduğuna işaret eden ilk kişiydi. Bu meseleyle dair daha geniş bir arkaplanı, *The Wages of Destruction: the Making and Remaking of the Nazi Economy* (2006) kitabıyla Adam Tooze sunuyor. Almanların yok etme ve sömürme siyasetleri hakkında bkz.: Geoffrey P. Megargee, *War of Anhilation: Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941* (2006). Yahudi soykırımına dair engin literatür, Sovyetler Birliği'nde işgal edilmiş bölgelerdeki Alman siyasetleriyle ilgili içgörü sağlıyor.

SOĞUK SAVAŞ VE SSCB'NİN SONU

Stalin'in son yılları ancak yakın dönemde araştırılmaya başladı. Yoram Gorlitzki ile Oleg V. Khlevniuk'un *The Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle 1945-1953* (2004) adlı eseri bu alandaki temel kitaptır. Soğuk Savaş konusunda, David Holloway'in *Stalin and the Bomb: the Soviet Union and Atomic Energy 1936-56* (1994) okunmazsa olmaz. Aleksandr Fursenko ve Timothy Naftali'nin *Khrushchev's Cold War* (2006) adlı kitabı Soğuk Savaş'ın Sovyet tarafını naklediyor ve özellikle bu dönemi yaşamış olanlar üzerinden pek çok şeyi gün yüzüne çıkarıyor. William Taubman'ın *Khrushchev: the Man and His Era* (2003) adlı kitabı, temel bir eserdir. Sovyetler Birliği'nin son yıllarıyla ve Sovyet sonrasında Rusya'yla ilgili güvenilir çalışmalar bulmak zor. Taşrada yaşam, popüler kültür ve 1991 sonrası oligarşi hakkında büyüleyici bir tanıtımı, *Rock and Roll in the Rocket City: the West, Identity and Ideology in Dniepropetrovsk, 1960-1995* (2010) adlı kitabıyla Sergei I. Zhuk sunuyor. Genel anlatılar arasında en iyisi hâlâ, Steven Kotkin'in *Armageddon Averted: the Soviet Collapse 1970-2000* (ikinci baskı, 2008) adlı kitabıdır. Soğuk Savaş sonrası düzenin kökeni hakkında yeni bakış açıları için bkz.:

Mary Elise Sarotte, *1989: the Struggle to Create Post-Cold War Europe* (2009). Rus önderlere dair tipik Batılı bakış için bkz.: Archie Brown, *The Gorbachev Factor* (1996); Timothy J. Colton, *Yeltsin: a Life* (2008) ve Richard Sakwa, *Putin: Russia's Choice* (ikinci baskı, 2008).

KÜLTÜR

William Brumfield'ın *History of Russian Architecture* (1993) adlı kitabı, Rus kültürünün ana bir bileşenini kusursuz anlatıyor. Müziğe gelince, Richard Taruskin'in Mussorgski ve Stravinsky incelemeleri temel eserlerdir ama müzisyen olmayanlar için göz korkutucudurlar. Öteki besteciler için bkz.: Roland John Wiley, *Tchaikovsky* (2009); Stephen Walsh, *Stravinsky: a Creative Spring, Russia and France 1882-1934* (1999); Harlow Robinson, *Prokofiev* (2002) ve Laurel E. Fay, *Shostakovich, a Life* (2000). Rus sanatı, İngilizce konuşan akademisyenlerin dikkatini yeni yeni çekiyor. Öncüler şunlardır: Camilla Gray, *The Russian Experiemnt in Art 1863-1922* (1986) ve Elizabeth Valkenier, *Russian Realist Art: the State and Society: the Peredvizhniki and their Tradition* (1989), aynı yazarın *Ilya Repin and the World of Russian Art* (1990) ve *Valentin Serov: Portraits of Russia's Silver Age* (2001). Başka bir kaynak da David Jackson'ın *The Russian Vision: the Art of Ilya Repin* (2006) adlı kitabıdır. Modernizmin ortaya çıkışı konusunda bkz.: John Bowlt, *Moscow and Saint Petersburg 1900-1920: Art Life and Culture of the Russian Silver Age* (2008). Sergey Diaghilev ve Rus Balesi hakkında bkz.: Sjeng Scheijen, *Diaghilev: a Life* (2000). Rus edebiyatını tanımanın en iyi yolu, bu edebiyatı okumaktır; eğer bunu yapamadıysanız, bkz.: Joseph Frank, *Dostoyevsky* (2010) ve Ernest J. Simmons, *Leo Tolstoy* (1946).

Sovyet döneminin kültürü konusunda, Richard Stites'ın şu kitapları başlangıç için uygun: *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution* (1989) ve *Russian Popular Culture: Entertainment and Society Since 1900* (1992). Sosyalist gerçekçiliği anlamaya yönelik en sağlam girişim: Katerina Clark, *The Soviet Novel: History as Ritual* (2000); görsel sanatlar konusunda Matthew Cullerne Bown'ın *Socialist Realist Painting* (1998) adlı kitabına göz atabilirsiniz. Sinema, SSCB'nin başlıca kültür uğraşlarından biriydi. Şu çalışma hâlâ klasiktir: Jay Leyda, *Kino: a History of the Russian and Soviet Film* (son baskısı 1983). Ayzenştayn hakkında bkz.: David Bordwell, *The Cinema of Eisenstein*, ikinci baskı (2005). Sovyet kültür tarihinin draması şu kitapta büyük oranda ele alınıyor: *Soviet Culture and Power: a History*

in Documents: 1917 – 1953 (2007), hazırlayanlar Katerina Clark ve Evgeny Dobrenko, Andrei Atizov'la ve Oleg Naumov'la birlikte. Sovyet fiziği hakkında bkz.: Paul R. Josephson, *Physics and Politics in Revolutionary Russia* (1991); Alexei B. Kojevnikov, *Stalin's Great Science: the Times and Adventures of Soviet Physicists* (2004); biyoloji ve Lisenko olayı konusunda, David Joravsky, *The Lysenko Affair* (1970) ve Nils Roll-Hansen, *The Lysenko Effect: the Politics of Science* (2005). Bilim ve teknoloji bağlantısı şu kitapta inceleniyor: Paul R. Josephson, *Red Atom: Russia's Nuclear Power Program from Stalin to Today* (2000).

1 Numaralı Kararname 295
1905 Devrimi 225, 281, 284, 329
1917 Devrimi 95, 349
1937-1938 Terörü 348, 349, 352, 354, 355, 356

Abhazya 320, 431, 447
Adams, John Quincy 157, 447
Adenauer, Konrad 420
Adeşev, Aleksey 68
Adjubey, Aleksey 389
Afganistan 265, 266, 395, 426, 427, 429
Ahmatova, Anna 331, 336, 397, 404, 405
Aksakov, İvan 207
Aksakov, Konstantin 171, 173
Alaska 163, 253
Aleksandra, Çariçe (II. Nikola'nın karısı) 276, 287
Aleksandra, Çariçe (I. Nikola'nın karısı) 183
Aleksandr, I, Çar 141, 152, 180, 181, 191, 255, 256, 278, 443
Aleksandr, II, Çar 182, 183, 194, 197, 259, 271, 272, 444
Aleksandr, III, Çar 211, 212, 236, 240, 241, 260, 271, 272, 273, 274, 276
Aleksandr Nevski, Aziz, Vladimir ve Novgorod Büyük Prensi 42, 43, 47, 51, 110, 401
Aleksey Alekseyeviç, Çareviç (I. Aleksey'in oğlu) 81, 83, 90
Alekseyev, Mihail 302, 304
Alekseyev, Nikolay 234
Aleksey, I, Çar 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91
Aleksey Petroviç, Çareviç (Büyük Petro'nun oğlu) 105
Alembert, Jean d' 137
Algirdas, Litvanta Büyük Prensi 48
Allende, Salvador 425
Alman Haçlılar 46
Alman komünistleri 415
Almanlar 35, 80, 167, 217, 253, 256, 301, 310, 349, 365, 366, 367, 369, 371, 372, 375, 376, 381, 403, 448
Alman sosyal-demokratlar 293
Almanya 26, 41, 54, 58, 102, 106, 119, 122, 140, 151, 157, 171, 175, 207, 220, 229, 230, 235, 251, 256, 260, 273, 274, 288, 289, 290, 294, 295, 296, 301, 302, 314, 323, 324, 325, 326, 337, 338, 339, 356, 357, 358, 359, 361, 362, 367, 368, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 382, 395, 411, 412, 414, 415, 418, 420, 421, 425, 436
Altın Orda 41, 42, 43, 44, 53, 54, 57, 67
Amerika Birleşik Devletleri 162, 193, 219, 260, 295, 299, 302, 306, 308, 314, 339, 356, 373, 384, 387, 392, 393, 395, 400, 406, 411, 412, 415, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 425, 426, 427, 434
Anastasya, Çariçe (Korkunç İvan'ın karısı) 67, 69, 71, 73
Andrey Bogolyubski, Vladimir ve Kiev Büyük Prensi 34
Andropov, Yuri 394, 395
Anna, Brunswick-Bevern-Lüneburg Düşesi 116
Anna, Çariçe 113, 114, 125

Anna Petrovna, Holstein Gottorp Düşesi 125
Anthès, Georges-Charles d' 186
Apraksin, Fyodor ve Petr 91, 92
Arakçeyev, A. A. 161, 163
Araya, Francesco 118
Argunov, İvan 142, 143
Aristoteles 26, 32, 293
Arnavutluk 386, 422
Asafyev, Boris 401
Astrahan 57, 67, 68, 71, 84
Atatürk, Mustafa Kemal 311
Austerlitz Çarpışması 156, 158
Averbah, Leopold 396, 397, 398, 402
Avusturya (Avusturya-Macaristan) 93, 97, 116, 117, 125, 127, 130, 134, 145, 146, 148, 150, 151, 156, 159, 161, 179, 251, 252, 260, 262, 273, 283, 288, 289, 290, 294, 301, 302, 361
Avvakum, Başpapaz 85, 87
Ayzenştayn, Sergey 47, 70, 282, 335, 371, 401, 403, 449
Azak 39, 96, 98
Azak Kalesi 96, 98
Azak Limanı 99
Azef, Evno 279
Azerbaycan 41, 175, 405, 430
Azeriler 265, 282, 311
Aziz Aleksey (Kiev Metropoliti) 49, 50, 54
Aziz Anton 30, 37
Aziz Boris 32, 37, 50, 51
Aziz Feodosius 37
Aziz Gleb 32, 37, 50, 51
Aziz İosif, Volokolamsklı 64, 65
Aziz Kiril, Belozerolu 50
Aziz Pyotr, Kiev Metropoliti 43, 50
Aziz Savvatiy 50
Aziz Serafim, Sarovlu 170
Aziz Theodoros 39
Aziz Zosima 50

Babel, İsaak 336, 402
Bakanlar Konseyi 381
bakır isyanı 83
Bakunin, Mihail 171, 172, 190, 202, 208
Bakü 223, 226, 264, 265, 282, 311, 320, 321, 372
Balakirev, Mili 234, 235, 236, 237, 239, 328
Balanchine, George 239, 333
Balkanlar 58, 145, 161, 177, 250, 251, 273, 288, 289, 290, 374
Balkan Savaşları (1914 öncesinde) 241
Baltık Halkları 23
Baltık Vilayetleri (cumhuriyetleri) 255
Barclay de Tolly, Mihail 158
Baryatinski, Prens Aleksandr 264
Başkırtlar 68, 80, 84, 123, 124, 137
Başmelek Mihail Birliği 274
Başmelek Mikail'in Mucizesi Manastırı 65
Başpapaz Avvakum 86
Batı Berlin 420, 421
Batılılaşmacılık 171
Batu, Moğol hükümdarı 41, 42
Bayle, Henri 126
Beccaria, Cesare 131
Beiliss, Mendel 131, 287
Bekbulatoviç, Semen 71
Belarus 23, 48, 49, 134, 146, 254, 301, 309, 319, 365, 369, 376, 378, 432
Belıy, Andrey 331, 332, 337
Belinski, Vissarion 171, 172, 182, 188, 189, 190
Belov, Vasili 407
Belyaev, Mitrofan 328
Benckendorf, Aleksandr von 166, 185, 253
Beneš, Edvard 414
Benois, Alexander 329
Beria, Lavrenti 352, 354, 378, 381, 382, 383, 385, 412
Berlin 273, 331, 333, 361, 362, 377, 390, 411, 415, 418, 421, 423
Berlin Antlaşması 252
Berlin Duvarı 421, 423, 431
Berlin Radyosu 373
Berlioz, Hector 181, 235, 328

Besarabya 156, 158
Bestujev-Ryumin, Aleksey 117, 127
beş yıllık planlar 74, 202, 318, 341, 342, 359, 401
Beyaz Ordu 303, 304, 309, 320
Bielefeld, Baron J. F. von 131
Birger, İsveç Baronu 47
Birinci Dünya Savaşı 225, 251, 290, 291, 304, 308, 319, 323, 325, 338, 358, 444
Birinci Süvari Ordusu 307
Birleşmiş Milletler 374
Biron (Bühren), Ernst-Johann 115, 116
Bismarck, Otto von 207, 251, 252, 273
Bizans İmparatorluğu 26, 27, 30, 55
Blok, Aleksandr 328, 332, 337
Bobrikov, N. I. 258
Bolşevikler. *Ayrıca bkz.* Komünist Parti xv, 282, 288, 291, 292, 293, 295, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 304, 305, 306, 319, 320, 323, 332, 339, 439, 445
Bolşoy Tiyatrosu 436
Bolyai, Janos 191
Borodin, Aleksandr 234, 236
Borodino Çarpışması 158
Borovikovskiy, Vladimir 143
Bortnyanski, Dmitri 142
Bosna 252, 289
Botkin, V. P. 173
Brahe, Tycho 89
Brandt, Willy 425
Brejnev, Leonid 385, 386, 390, 391, 393, 395, 407, 408, 409, 424, 426
Brest-Litovsk Anlaşması 310
Briullov, Karl 181
Brodski, İosif 407
Brusilov, Aleksey 294, 298
Budenyi, Semen 307, 309
Buhara 80, 252, 265, 266, 268, 322
Buharin, Nikolay 301, 306, 314, 315, 316, 317, 341, 346, 349, 399
Bulgakov, Mihail 336, 337, 397, 398, 402, 407, 446
Bulganin, Nikolay 378, 382, 385
Bulgarin, Faddey 169, 188
Bulgaristan 146, 250, 251, 252, 273, 290, 374, 376, 393, 414
Bunin, İvan 333
Burma 250
Butaşeviç-Petraşevski, Mihail 173
Bürger, Gottfried 183
Bütün Birlik Tarım Bilimleri Akademisi 339
Bütün Rusya Köylü Sendikası 285
Büyük Britanya (İngiltere) 26, 69, 97, 120, 123, 126, 127, 143, 156, 193, 203, 205, 288, 290, 339, 373, 401, 411
Büyük Bunalım 411
Büyük Friedrich, Prusya Kralı 117, 126, 127, 133
Büyük Kazimierz, Polonya Kralı 48
Büyük Orda 53, 57, 62
Büyük Petro xiv, 95, 109, 115, 117, 123, 125, 130, 131, 137, 143, 144, 151, 173, 179, 184, 194, 205, 213, 217, 241, 257, 328, 332, 403, 441, 442, 443

Campbell, Thomas 183
Caresano, Aloisio da 63
Castro, Fidel 423, 424
ceditçilik 268
Cenevre Konferansı 382, 419
Cengiz Han 40, 41
Cerjinski, Feliks 300
Chagall, Marc 331
Chamberlain, Neville 361
Chancellor, Richard 61
Chateaubriand, François-René de 162
Cherubini, Luigi 182
Churchill, Winston xv, 373, 374
Cizvitler 85, 89, 98
Clinton, Bill 434
Constant, Benjamin 162
Cuci 41
Cui, Cesar 234, 235, 236
Czartoryski, Prens Adam 153

Çan Kay-şek 416
Çarskoye Selo (Detskoye Selo, Puşkin) 153, 167, 171, 174, 183, 187, 215, 339
Çarskoye Selo Lisesi 171, 183
Çaykovski, İlya 220, 233
Çaykovski, Pyotr 234, 237, 238
Çeçenler (Çeçenistan) 177
Çehov, Anton 327, 328
Çeka (daha sonra GPU) 300, 303, 307, 310, 313, 343
Çekoslovakya 412, 413, 414, 424
Çerkaski, Prens Mihail 92, 93
Çerkezler 68, 69, 84, 176
Çernenko, Konstantin 395, 428
Çernişevski, Nikolay 203, 204, 205, 207, 230, 243, 444
Çerniyaev, Mihail 266
Çernobil Felaketi 391, 392, 429
Çeşme Çarpışması 133
Çiçerin, Boris 205
Çin xv, 24, 40, 41, 42, 54, 79, 98, 268, 269, 275, 276, 293, 324, 355, 384, 386, 396, 416, 417, 418, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 437
Çuvaşlar 68

Dağıstan 176, 177, 263, 264, 320
Dağlık Karabağ 430
Daniil, Moskova Prensi 43
Danimarka 26, 58, 89, 90, 99, 128, 271
Darwin, Charles 205, 232
Daşkova, Prenses Yelizateva 127, 128, 140, 141
Dekabrist isyanı 185, 443
Demokratik Almanya Cumhuriyeti (Doğu) 415, 418
Demosthenes 27
Deng, Şiyaping 426
Denikin, Anton 304, 307, 308, 309
Derjavin, Gavril 141, 142
Derviz, P. G. von 218
detant 425
devlet konseyi 130
Diaghilev, Sergey 329, 330, 331, 333, 449
Diderot, Denis 137
Dimitrov, Georgi 360
Dmitri, Çareviç (Korkunç İvan'ın oğlu) 72, 73
Dmitri Donskoy, Moskova ve Vladimir Büyük Prensi 44, 51
Doğu Avrupa 23, 49, 58, 78, 83, 90, 99, 130, 361, 374, 375, 376, 378, 382, 384, 392, 413, 414, 415, 418, 422, 424, 431
Doğu Berlin 415, 420
Dokuçayev, Vasili 232
Dolgoruki, Prens Vasili 102, 106
Dolgoruki, Prens Yakov 93, 102
Donbas (Donets Havzası) 217
Don Kazakları 300
Dostoyevski, Fyodor 174, 188, 207, 233, 242, 243, 244, 245, 246, 287, 406
Dubelt, General 169
Dudayev, Cevher 434, 435
Duma 215, 272, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 291, 293, 294, 295, 320, 434, 436, 437
Düzmece Dmitri 74
Düzmece Dmitri, birincisi (Grişka Otrepev) 73, 74
Düzmece Dmitri, ikincisi (Tuşino hırsızı) 75

Ehrenburg, İlya 405
Eisenhower, Dwight 419, 423
Ekim Manifestosu 283, 286
Elizabeth, İngiltere Kraliçesi 69
Elphinstone, John 133
Emir 00447 348
emperyalizm 271, 306, 358, 421
Endonezya 61
Engelhardt, V. V. 181
Enver Hoca 422
Erivan 175, 176, 264
Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnaksutyun) 265
Ermeni Kilisesi 176, 264
Ermeniler 42, 80, 176, 264, 265, 280, 282, 311, 322

Ermenistan 176, 430, 438
Ermiş Amvrosiy 170
Ermiş Makari 170
Estonya 47, 69, 99, 107, 153, 255, 309
Etholén, Arvid Adolf 253
Etiyopya 425

Fabrika Müfettişliği 229
Falconet, Etienne-Maurice 143
Farmasonlar 140
Faşizm Karşıtı Yahudi Komitesi 380
Fatih Sultan Mehmet 55, 58
Faulkner, William 406
Federal Almanya Cumhuriyeti (Batı) 420
Felemenk Doğu Hindistan Şirketi 61
Felemenkler 61, 80, 97
feminizm 204
Fichte, Johann G. 171
Fick, Heinrich 104
Filip, Moskova Metropoliti 70
Finlandiya 23, 47, 58, 61, 72, 75, 76, 99, 102, 103, 105, 128, 155, 156, 160, 162, 167, 175, 179, 252, 253, 255, 256, 257, 258, 296, 297, 299, 310, 319, 329, 362, 363, 376
Finler 47, 167, 263, 270, 349, 362
Fioravanti, Aristotele, Bolognalı 63
Floransa Konseyi 55
Fonvizin, Denis 141, 142, 443
Ford, Henry 342
Fourier, Charles 174
Franco, Francisco 360, 444
Franklin, Benjamin 141, 373
Fransa 26, 33, 93, 96, 105, 116, 120, 122, 127, 143, 146, 148, 149, 150, 151, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 175, 177, 178, 179, 186, 187, 219, 229, 250, 251, 254, 273, 288, 290, 291, 295, 302, 308, 325, 328, 329, 338, 360, 361, 363, 365, 373, 374, 375, 421
Fransa-Prusya Savaşı 121
Fransızca 105, 120, 138, 141, 162, 181, 236
Franz Ferdinand, Avusturya arşidükü 289
Friedland Çarpışması 156
Fuchs, Klaus 412
Furtseva, Yelena 385, 386
Furuhjelm, Hampus 253
Fyodor Alekseyeviç, Çar 89, 90, 91, 92
Fyodor İvanoviç, Çar 71, 72, 73

Gagarin, Yuri 388
Galiçya 34, 36, 48, 53
Galuppi, Baldassare 138
Gamsahurdia, Zviad 431
Gapon, Georgi 281, 445
Garcia-Viardot, Pauline 190
Gauss, Christian 191
Gazprom 430
Geçici Hükümet 295, 296, 297, 298, 320
Geçiçi Yönetmelik 272
Gediminas, Litvanya Büyük Prensi 48
Gençlik Bilim-Teknik Ekipleri 429
Gezgin Rus Ressamlar Birliği 240
Ginzburg, Baron Horace 217, 259, 260
Glinka, Mihail 182, 233, 234
Godunov, Boris, Çar 72, 73, 76, 77, 184, 236
Godunov, İrina, Çariçe 72
Goethe, J. W. von 162, 183, 188, 405
Gogol, Nikolay 24, 182, 187, 188, 189, 190, 191
Golitsın, Prens Aleksandr 160
Golitsın, Prens Boris 92
Golitsın, Prens V. V. 91, 92, 93
Golovin, Fyodor 97, 98, 100, 102
Gomulka, Wladyslaw 422
Gorbaçov, Mihail 395, 410, 427, 428, 429, 430, 431, 432
Gorçakov, Prens 251, 266, 273
Gordon, Patrick 96, 97, 98
Gorki, Maksim 327, 328, 334, 395, 399
Gosplan (Devlet Planlama Komitesi)

318, 354
Gottwald, Klement 414
Gönüllü Ordusu 304
GPU (Devlet Siyaset Dairesi) 343, 344, 347
Gregory, Johann 88
Grimm, Baron Friedrich M. 137
Grozni Çarpışması 434, 435, 437
GULAG (Islah Kampları Genel Yönetimi) 344, 350, 351, 354, 381, 382, 384, 394
Gustaf, III., İsveç Kralı 145
Güney Batı Demiryolu 274
Güney Osetya 320, 431
Gürcistan 156, 175, 176, 264, 282, 285, 380, 384, 431, 432, 438

Haçlılar 46
Hafif İşler İdaresi 115
Halhin nehri çarpışması 362
Halk Temsilcileri Kongresi 430, 434
Halturin, Stepan 210
Hansa Birliği 44, 47
Harezm 40, 41
Harkov Teknoloji Enstitüsü 153, 220, 261, 262, 372
Harkov Üniversitesi 260
Hasbulatov, Ruslan 434
Haskalah 259
Hazarlar 27, 28, 41
Heeckeren, Baron van 186
Hegel, G . W. F. xv, 171, 172, 173, 189, 293, 403
Herzen, Aleksandr 171, 172, 190, 194, 198, 199, 202, 203, 204, 443, 444
Hindistan 61, 107, 127, 177, 250, 266, 275, 421, 426
Hitler, Adolf 352, 357, 358, 359, 360, 361, 363, 364, 365, 366, 368, 369, 370, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 385, 404, 413, 414, 415, 448
Hitrovo, Bogdan 90
Hive 80, 252, 266, 268, 322
Hmelnitski, Bogdan, Ukrayna Atamanı 82, 83, 261
Ho Çi Min 324, 416
Hokand Hanlığı 252, 265, 266
Hollanda (Felemenk) 61, 72, 96, 97, 119, 151, 157, 186
Homeros 27
Hoover, Herbert 313
Hovanski, Prens İvan 92
Hruşçov, Nikita 352, 354, 378, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 406, 407, 409, 419, 420, 421, 422, 423, 424
Hughes, John 217
hukuk sistemi 33, 150, 200
Huşağacından yapılma belgeler 46
Huxley, Aldous 337

Irak 40, 41
ıslah kampları 344, 350, 351, 362, 381, 382, 384

İçişleri Bakanlığı Özel Dairesi 161, 184
İç Savaş 300, 312, 313, 320, 334, 347, 362, 429, 445
İgor, Kiev Prensi 25, 28, 236
İkinci Dünya Savaşı 45, 343, 358, 390, 391, 409, 411, 413, 418, 420, 421, 426
ikona 36, 39, 46, 51, 52, 64, 109, 121, 123, 391, 408
İlaryon, Kiev Metropoliti 33
İlf, İlya 336
ilk Rusça sözlük 141
İlk Vakayiname 25, 30, 37, 49
İmam Şamil 177, 263, 264
İngiliz Kitabı Mukaddes Cemiyeti 160
İngilizler 61, 80, 167, 217, 290
İngiliz Moskof Şirketi 61
İngililer 47, 84
İran (Fars) 40, 41, 58, 107, 156, 175, 176, 263, 266, 288, 290
İrina, Çarevna (Fyodor Alekseyeviç'in halası) 91
İsidoros, Kiev Metropoliti 55
İskitler 24
İskoçlar 80

İslam isyanı (1898) 268
İslam (Müslümanlar) 26, 47, 55, 263, 264, 267, 268
İsmail Gaspıralı 267
İspanya 26, 68, 157, 161, 165, 229, 360, 361, 363, 413
İsrail 64, 380, 395
İstanbul 28, 29, 30, 31, 38, 39, 55, 58, 85, 99, 151, 178, 251
İsveç 47, 58, 59, 69, 71, 72, 75, 76, 84, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 110, 112, 125, 132, 140, 145, 146, 148, 155, 156, 256, 284, 296, 364
işçi hareketi 285, 291
İtalya 26, 55, 62, 63, 64, 89, 117, 120, 150, 151, 157, 161, 165, 180, 181, 182, 229, 251, 361, 373, 374
İustinianos 29, 38
İvan III, Moskova Büyük Prensi 57, 58, 59, 60, 62, 64, 66
İvan IV, Korkunç, Moskova Büyük Prensi 61, 65, 66, 73, 74, 79, 99, 106, 236, 241, 371, 401, 403
İvan İvanoviç (Korkunç İvan'ın varisi) 71
İvan "Kalita", Para Kesesi, Vladimir Prensi 43
İvanov, Aleksandr 181, 240
İvan V, Çar (Büyük Petro'yla birlikte eş-çar) 113
İvan, VI. 116, 135
İzyaslav I, Kiev Prensi 38

Jadwiga, Polonya "Kralı" 48
jandarma 161
Jan III Sobieski, Polonya Kralı 93
Japonya 40, 269, 271, 274, 276, 280, 281, 291, 302, 308, 324, 359, 361, 373, 374, 395, 411
Jdanov, Andrey 352, 378, 399, 404
Jelyabov, Aleksandr 211
Jirinovski, Vladimir 437
Jogailo, Polonya Kralı 48, 49
Jones, John Paul 145, 443
Joseph II, Avusturya İmparatoru 145, 148
Jukov, Georgi 365, 366, 372, 376, 379, 382, 385, 386, 419
Jukovski, Vasili 182, 183, 185, 186, 187, 188, 261

Kadar, Janos 422
Kadetler (Meşrutiyetçi Demokratlar) 284, 285, 293, 294, 295, 299, 339
Kadınlar Ölüm Bölüğü 299
Kadim Müminler 87, 167, 217
Kadirov, Ahmed 435, 436
Kafkasya 27, 68, 80, 165, 176, 186, 187, 197, 245, 262, 263, 264, 266, 269, 282, 285, 298, 310, 319, 320, 372, 381, 384, 428, 434, 438
Kaganoviç, Lazar 348, 351, 352, 354, 378, 383, 385
Kaledin, Aleksey 300
Kalinin, Mihail 306
Kamenev, Lev 299, 306, 315, 317, 347
Kandinski, Wassily 326, 331
Kankrin, Georg 253
Kant, Immanuel 162, 171
Kapitsa, Piotr 401, 402
Karakozov, Dmitri 208
Karamzin, Nikolay 153, 155, 183
Kara Yüzler 283
Karışıklık Dönemi 74, 76, 77, 78, 79, 89, 99, 332
Karl VI., Alman İmparatoru 105
Karl, XII., İsveç Kralı 47, 99, 101, 125, 145, 156
Kasso, Lev 337
Katkov, Mihail N. 171, 173, 206, 207, 243, 246
Katolik Kilisesi 31, 32, 173
Katoliklik 31, 32, 48, 49, 64, 82, 85, 89, 96, 111, 120, 124, 131, 138, 151, 173, 178
Katyn katliamı 362
Kaufman, Konstantin von 266
Kaunas katliamı 369

Kaunitz, Kont Wenzel Anton 127
Kazakistan 24, 41, 225, 242, 265, 266, 268, 321, 322, 355, 362, 371, 387, 388, 391, 438
Kazaklar 73, 74, 82, 85, 135, 136, 137, 159, 282, 300, 303, 304, 307, 322, 355
Kazak Yermak 71
Kazan 53, 57, 62, 67, 68, 136, 141, 153
Kazan Hanlığı 57
Kazan Üniversitesi 191, 245
Kennedy, John F. 421, 424
Kerenski, Aleksandr 295, 296, 297, 298, 299
Keşiş Nestor 37, 38
Keşiş Sergi (Radonejli) 49
KGB 394, 395, 407, 436
Kıdem Cetveli 107
Kılıç Şövalyeleri 46, 47
Kıpçaklar (Polovtsi) 27, 28, 37, 39, 41, 42
Kırgızistan 322
Kırgızlar 322
Kırım 27, 29, 41, 53, 57, 58, 67, 68, 83, 93, 133, 134, 145, 178, 184, 432, 443
Kırım Savaşı 177, 178, 191, 193, 194, 197, 202, 203, 205, 206
Kışlık Saray 103, 116, 118, 128, 164, 183, 210, 211, 213, 214, 281, 299
Kıtalararası Balistik Füzelerin (KBF) 392, 419, 424
Kızıl Hava Kuvvetleri 363
Kızıl Muhafızlar 298, 299
Kızıl Ordu 302, 303, 305, 307, 309, 310, 311, 313, 320, 348, 358, 359, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 414
Kızıl Terör (1918) 303
Kiev 23, 24, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 48, 49, 51, 54, 78, 82, 83, 85, 88, 90, 225, 258, 261, 262, 274, 287, 298, 301, 307, 309, 365, 376, 388, 399, 406
Kiev Akademisi 85
Kiev Arkeografi Derneği 262
Kiev Katedrali 39
Kiev Mağaralar Manastırı 30, 33, 37, 38, 49
Kiev Metropolitliği 36, 42, 43
Kiev Politeknik Enstitüsü 220, 337
Kiev Rada'sı 300
Kiev Rus 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 37, 40, 41, 42, 48, 49, 146
Kilise Slavcası 30, 88, 119, 120
Kim İl Sung 417
Kiprian, Kiev Metropoliti 54, 55
Kiralama programı 373
Kirov, Sergey 347, 352, 399
Kissinger, Henry 426
Kişinyev pogromu 260
Koçubey, Viktor 253
Kolçak 303, 304, 307, 309, 320
Kolçak, Aleksandr 303, 304, 307, 309, 320
kolektif çiftlikleri (kolhoz) 345, 346, 382
kolhoz. *Bkz.* kolektif çiftlikler 345, 346, 357, 366, 387, 407
Komintern Karşıtı Pakt (1936-37) 25, 28, 361
Komsomol (Komünist Gençlik Birliği) 384, 387, 429, 430, 434
Komünist Enternasyonal (Komintern) 323, 324, 325, 347, 358, 360, 361, 375, 414, 421
Komünist Parti 303, 311, 313, 314, 318, 321, 382, 383, 395, 413, 424, 428, 435
Komünist Partisi Merkez Komitesi 299, 321, 347, 348
komünler 207, 422
Konstantin Nikolayeviç, Grandük (II. Aleksandr'ın erkek kardeşi) 195, 197, 199, 218
Konstantinos, XI. 55
Konstantin Pavloviç, Grandük (I. Aleksandr'ın erkek kardeşi) 163, 164

Kore Savaşı 417
Kornilov, Lavr 298, 304
Korolev, Sergey 403
Korsun çarpışması 376
Kosciuszko, Tadeusz 146, 150
Kosigin, Aleksey 390
Kostomarov, Nikolay 261
Kramskoy, İvan 239, 240
Kravçuk, Leonid 430
Krestinski, Nikolay 306
Krjijanovski, Gleb 318
Kronstadt 103, 179, 312, 446
Krüdener, Barones Julie von 160
Kuibışev, Valeryan 351
kulak'lar 305, 314, 317, 341, 344, 345, 348, 350, 357, 381
Kulikovo çarpışması 44
Kurbski, Prens Andrey 69
Kurçatov, İgor 412, 419
Kursk çarpışması 375
Kurucu Meclis 295, 299, 302, 304
Kussevitski, Sergey 330
Kutsal Birlik 93
Kutsal İttifak 161, 169
Kutsal Roma İmparatorluğu 58
Kutsal Sinod 106, 170, 245
Kutuzov, Mihail 156, 158, 159, 247, 403
Kuzey Kafkasya 92, 176, 263, 264, 285, 298, 319, 320, 381, 384, 434
Küba bunalımı 386
Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) 133

LaHarpe, Frederic 153
Landau, Lev 402
"Lanetli" Yaropolk, Kiev Rus Büyük Prensi 37
Latince 85, 88, 98, 119, 143
Lefort, Francois 96, 97, 98
Leibniz, Gottfried 120
Leipzig muharebesi 159, 328
Leningrad *Bkz.* Petersburg 317, 330, 339, 340, 347, 352, 365, 366, 369, 371, 376, 380, 385, 399, 401, 402, 403, 405, 409, 412, 429, 430
Leningrad olayı 380
Lenin, Vladimir İlyiç Ulyanov 230, 278, 279, 282, 288, 292, 293, 295, 296, 297, 299, 301, 302, 303, 304, 306, 309, 311, 312, 314, 315, 317, 318, 319, 321, 323, 324, 332, 334, 335, 352, 358, 367, 428, 429, 446
Lermontov, Mihail 182, 186, 187, 188, 189
Lesnaya çarpışması 101
Letonya 47, 255, 285
Levişin, Platon 138
Levitan, İzak 241
Levitski, Dmitri 143
Liebknecht, Karl 293
Lisenko, Trofim 390, 391, 394, 397, 398, 402, 404, 406, 407, 450
Litvanya 40, 43, 48, 49, 52, 53, 54, 58, 59, 62, 66, 69, 82, 83, 146, 254, 255, 362, 365, 431
Litvinov, Maksim 354, 359, 360, 361
Livonya 47, 48, 58, 59, 68, 69, 71, 72, 107, 255
Lobaçevski, Nikolay 191, 192, 231
Lomonosov, Mihail 119, 120
Loris-Melikov, Kont Mihail 210, 211
Louis XVI, Fransa Kralı 147
Lönnrot, Elias 257
Lunaçarski, Anatoli 334
Lutherci Kilise 88, 103, 106, 107, 138, 256, 278
Luxemburg, Rosa 293
Lvov, Prens Georgi 295, 296, 297

Macaristan 23, 41, 58, 97, 175, 288, 302, 374, 376, 384, 385, 414, 422, 424
Macaristan Devrimi 175, 384
MacArthur, Douglas 417
Mach, Ernst 288
Mahno, Nestor 308, 310
Maistre, Joseph de 162
Makari, Moskova Metropoliti 67, 69
makine-traktör istasyonları 387
Maksimos, Kiev Metropoliti 43, 65

Malenkov, Georgi 348, 352, 378, 380, 381, 382, 385, 419
Maleviç, Kazimir 326, 331
Malta Şövalyeleri 151
Mamay, Emir 43, 44
Mamontov, Savva 328
manastırlar 30, 32, 36, 46, 51, 52, 55, 60, 65, 71, 80, 88, 110, 121, 179
Mançu Hanedanı 324
Mançurya 24, 224, 268, 269, 271, 275, 276, 282, 359, 373, 416
Mandelstam, Ostip 402
Mannerheim, Baron Gustav 310, 376
Mao Zedung 384
Marfa Apraksina, Çariçe (III. Fyodor'un karısı) 91
Marfa (naibe ve I. Mihail'in annesi) 76
Mariya, Çariçe (I. Aleksey'in karısı) 81, 90
Mariya, Çariçe (Korkunç İvan'ın ikinci karısı) 69
Mariya Fyodorovna, Çariçe (III. Aleksandr'ın karısı, II. Nikolay'ın annesi) 271
Mariya Nagaya, Çariçe (Korkunç İvan'ın dördüncü karısı) 71
Marksizm xv, 229, 230, 260, 264, 278, 279, 288, 292, 293, 304, 306, 325, 327, 332, 338, 340, 349, 352, 379, 396, 402, 403, 405, 416, 426, 437
Marshall Planı 415
Martov, Yuli 230, 278, 279
Marx, Karl 206, 230, 293, 389, 403
Matveyev, Artamon 88, 90, 91, 92, 93
Mayakovski, Vladimir 332, 334, 337
Mazepa, İvan, Ukrayna Atamanı 94, 101, 107, 238
Meck, K. F. von 218
Mehmed Ali, Mısır Hıdivi 178
Mendeleyev, Dmitri 220, 231, 232
Mengistu, Haile Mariam 425
Menşevikler 278, 282, 285, 288, 291, 292, 295, 296, 297, 299, 305, 314, 315, 318, 320, 343, 348, 349
Menşikov, Aleksandr 97, 98, 100, 102, 103, 105, 113, 118, 128
Merejkovski, Dmitri 328, 332
merkezileşme 321
Merkez Komite 299, 320, 321, 347, 382, 383, 385, 386, 390, 395, 398
Meryem Ananın Uykuya Dalışı Katedrali (Kirilo-Belozerski) 30, 39, 43, 50, 63, 67
Meşçerski, Prens V. P. 244, 271, 272
meşrutî monarşi 163
Metternich, Klemens von 161
Meyerhold, Vsevolod 335, 337, 402
Mısır 58, 151, 178, 421
Mihail, Aziz, Tver Prensi 43
Mihail I, Çar 78, 81, 83, 85
Mihail Pavloviç, Grandük (I. Nikolay'ın erkek kardeşi) 170
Mihoels, Solomon 380
Mikoyan, Anastas 351, 354, 378, 385
Miloslavski, İlya 81, 82, 89, 91, 92
Milyukov, Pavel 294, 295, 296
Milyutin, Dmitri 197
Milyutin, Nikolay 195, 197
Minin, Kuzma 75, 76
Miraç Rahibe Manastırı 65
Miroviç, Vasili 116, 135
Mniszech, Marina 73, 74, 75
Moğolistan 24, 41, 361, 386
Moğol istilası. *Ayrıca bkz.* Altın Orda 40, 43, 441
Molotov, Vyaçeslav xiii, 347, 348, 349, 351, 352, 354, 361, 368, 376, 378, 382, 383, 385, 386, 415, 419, 420, 447
Moniuszko, Stanislaw 236
Mons, Anna 96, 103
Montesquieu, Charles-Louis de 126, 130, 131, 132, 148, 162
Morozova, Feodova 241
Morozov, Boris 81, 89
Morozov, Savva 327
Morozov, Timofey 217
Moskova Fizik Problemleri Enstitüsü 401

Moskova Konservatuarı 234, 238
Moskova'nın göstermelik davaları 343
Moskova (prenslik) 57, 59
Moskova Sanat Tiyatrosu 327, 335, 398, 402
Moskova Üniversitesi 120, 137, 140, 141, 158, 171, 337, 428
Moskova Yidiş tiyatrosu 380
Mstislav, Kiev Rus Büyük Prensi 34
muhalifler 87, 258, 278, 297, 314, 347, 394, 395, 399, 408, 429
Muharebe Örgütü 279
Mukden çarpışması 281
Muravyov, Nikita 163
Musevilik 27, 38
Mussolini, Benito 352, 360, 364, 366, 374
Mussorgski, Modest 184, 234, 235, 236, 238, 449
Münnich, Kont Burkhard Christian 115, 116

Nagy, Imre 422
Napoléon Bonaparte 150
Napoléon III, Fransa İmparatoru 178, 251
Narva kuşatması 69, 99, 100
Nasır, Cemal 421, 422, 424
Natalya Narişkina, Çariçe (I. Aleksey'in karısı) 90
NATO 417, 420
Neçayev, Sergey 208, 244
Nerçinsk Anlaşması 98
Nesselrode, Karl von 169, 253
Nevai, Ali Şîr 405
Nietzsche, Friedrich 327
Nifont, Novgorod Psikoposu 36
Nightingale, Florence 179
nihilistler 202, 205
Nijinski, Vaslav 330
Nijni Novgorod (Gorki) 76, 121, 279, 395
Nikolay, Baron 253
Nikolay I, Çar 179, 180, 181, 182, 183, 187, 188, 200, 207, 220, 231, 250, 257, 259
Nikolay II, Çar 215, 258, 274, 276
Nikon, Patrik 82, 83, 86, 89, 442
Nil Sorski 65
Nisan Tezleri 296
Nixon, Richard 425, 426
Nizamî Gencevî 405
NKVD (eskiden GPU) 347, 348, 349, 350, 351, 354, 371, 403
Nobel ailesi 217, 223, 265
Nogay Orda 57
Novgorod 23, 24, 25, 26, 28, 30, 34, 36, 441
Novikov, Nikolay 140, 141, 147, 150, 443
Novosiltsev, Nikolay 153, 160
Nöteborg (Schlüsselburg) kuşatması 100
Nükleer Deneme Yasağı Anlaşması 420
nükleer enerji 391, 392
nükleer silahlar 419, 420
Nystad Anlaşması 110

Odessa 146, 184, 225, 259, 260, 274, 278, 282, 283, 308, 309, 321, 364
Odessa Üniversitesi 274
OGPU 350, 396
Oktobristler 286
Okujhava, Bulat 408
Oldenburgski, Prens A. P. 338
Oleg, Kiev Büyük Prensi 28
Olga, Kiev Büyük Prensesi 28
oligarklar 429, 433, 434, 435, 436, 437
Opriçnina 70, 72
Orconikidze, Sergo 311, 320, 342, 343, 346, 347, 351, 354
Ordin-Naşçokin, Afanasi 89, 90
Orenburg kuşatması 135, 136
Orlov, Aleksey 128, 129, 133
Orlova, Liyubov 400
Orlov, Grigori 127, 128
Orta Asya 26, 40, 41, 42, 44, 53, 54, 68, 80, 225, 236, 250, 252, 263, 265, 266, 267, 268, 311, 319, 320, 321, 355, 371, 421, 430,

432, 435
Ortodoks Kilisesi 30, 31, 32, 36, 46, 54, 55, 64, 65, 66, 70, 73, 75, 78, 80, 82, 85, 87, 88, 96, 98, 105, 106, 109, 110, 112, 119, 120, 121, 124, 130, 138, 140, 142, 161, 170, 232, 245, 356, 389
Ortodoksluk xiv, 31, 32, 38, 39, 42, 46, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 64, 65, 68, 70, 72, 78, 80, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 98, 103, 106, 107, 109, 110, 112, 120, 121, 124, 125, 126, 130, 131, 138, 148, 151, 160, 161, 162, 169, 170, 173, 176, 177, 178, 179, 188, 189, 217, 243, 244, 245, 246, 248, 251, 271, 280, 283, 327, 329, 330, 356, 389, 391, 438
Orwell, George 337
Osmanlı İmparatorluğu 55, 57, 58, 65, 67, 89, 90, 96, 97, 99, 116, 131, 133, 134, 145, 146, 156, 158, 161, 162, 163, 176, 177, 178, 179, 210, 219, 244, 250, 251, 264, 265, 267, 273, 289, 290, 294, 310, 446
Ostermann, Kont Andrey 115, 116

Ögedey Han 41
Özbek Han 42, 43
Özbek hanlıkları 322
Özbekistan 268, 322, 391, 405
Özel Danışma Kurulu 113, 116
Özgürlük Birliği 280

Pahlen, Kont Peter von der 152
Pakistan 427
Panin, Kont Nikita 127
Panin, Kont N. P. (yeğen) 152
Papaz Silvester 68, 69
Paris Barışı (1856) 179, 194, 250
Pasternak, Boris 336, 337, 397, 398, 400, 402, 406, 410
Paşkeviç, İvan 253
Pavel, Çar 149, 156, 161
Pavlov, İvan 338
Peçenekler 27, 28, 33
Perestroyka 410, 429, 438
Pereyaslav Antlaşması (1654) 83, 84, 85
Perovskaya, Sofiya 211
Pestel, Pavel 163, 165
Petersburg Filarmoni Cemiyeti 181
Petersburg Konservatuvarı 234
Petersburg (Petrograd, Leningrad) 95, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 112, 116, 118, 119, 121, 123, 124, 128, 133, 137, 138, 140, 141, 143, 144, 147, 151, 152, 153, 155, 157, 163, 164, 167, 168, 169, 170, 173, 174, 175, 176, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 199, 203, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 217, 219, 220, 223, 225, 226, 229, 231, 234, 235, 238, 239, 240, 241, 242, 245, 251, 252, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 267, 270, 271, 273, 274, 278, 280, 282, 287, 291, 294, 318, 326, 329, 330, 331, 332, 337, 338, 362, 436, 437, 443, 445, 449
Petersburg Politeknik Enstitüsü 220, 337
Petersburg Sanat Akademisi 261
Petersburg Teknoloji Enstitüsü 167, 220, 318, 337
Petersburg Üniversitesi 203
Petipa, Marius 238, 239
Petlyura, Semyon 307, 309
Petrograd *Bkz.* Leningrad 291, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 306, 307, 309, 312, 317, 319, 330, 332, 362, 445
Petro II, Çar 113, 116
Petro III, Çar 127, 128, 135, 136, 149
petrol ve gaz sanayii 392
Petrov, Yevgeni 336
Philaretos, Rusya Patriği (Fyodor Romanov, I. Mihail'in babası)

78
Photios, Kiev Metropoliti 55
Pirogov, Nikolay 179
Piyatakov, Georgi 347
Platon 27
Plehanov, Georgi 229, 230, 292
Pleve, Vyaçeslav 278, 280
Pobedonostev, Konstantin 244, 245, 271, 272
pogromlar 211, 252, 260, 283
Pojarski, Prens Dmitri 76
Politbüro (daha sonra Prezidyum) 306, 321, 348, 352, 382, 405, 420, 428
Poliyan/Rus 28
Polonya 23, 34, 47, 48, 49, 58, 59, 66, 69, 71, 73, 75, 76, 78, 82, 83, 87, 89, 90, 91, 93, 99, 100, 101, 111, 116, 130, 131, 133, 134, 145, 146, 148, 150, 157, 159, 160, 162, 167, 175, 177, 199, 206, 207, 217, 251, 252, 253, 254, 255, 258, 259, 261, 269, 270, 281, 282, 285, 293, 301, 309, 310, 319, 345, 358, 361, 362, 363, 374, 376, 377, 384, 393, 414, 422, 425
Polonya Halk Ordusu 376
Polonya Krallığı 160, 253, 254
Polonyalılar 48, 64, 74, 75, 76, 82, 90, 126, 130, 131, 146, 150, 153, 169, 175, 185, 199, 208, 226, 227, 235, 236, 244, 252, 253, 254, 261, 262, 270, 280, 283, 286, 300, 309, 349, 362, 374, 376, 422
Polonya-Litvanya 48, 58, 59, 66, 69, 82, 83
Polonya Ulusal Demokratları 254, 285
Polotski, Simeon 88, 89
Poltava çarpışması 101
Polyakov, Samuel 219
Poniatowski, Stanislaw, Polonya Kralı 126, 131, 134, 145, 146
Popov, Aleksandr 405
Portsmouth Antlaşması (1905) 282
Pospelov, N. P. 383, 384
Potemkin, Grigori 134, 135, 141, 145, 146
Potemkin isyanı 134, 135, 141, 145, 146, 151, 215, 282, 335, 442
Prag Baharı 424
Prag Konferansı (1912) 288
Preobrajenski, Yevgeni 128, 316
Prezent, İzak 402
Prezidyum (eskiden Politbüro) 382, 385, 386
Princip, Gavrilo 289, 290
Prokofyev, Sergey 47, 331, 333, 334, 337, 401, 404, 408
Prokopoviç, Psikopos Feofan 104, 106
Proskurov katliamı 307
Protasov, Kont N. A. 170
Protestanlık 85, 89, 111, 131, 160, 161, 173
Prusya 47, 48, 117, 121, 125, 127, 128, 130, 131, 134, 140, 145, 146, 148, 149, 156, 157, 159, 160, 161, 162, 179, 246, 251, 273, 291, 293
Puffendorf, Samuel 109, 148
Pugaçeva, Alla 409
Pugaçov, Yemelyan 135, 136, 137, 141, 143, 166, 185
Puşkin, Aleksandr 74, 120, 125, 143, 174, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 236, 244, 245, 339, 355, 401
Puşkina, Natalya 186
Putin, Vladimir 409, 436, 437, 438, 449
putperestlik 25, 27, 28, 29, 36, 37, 38, 47, 48, 327, 328

Radek, Karl 347, 399
Radişçev, Aleksandr 147, 150
Rahmaninov, Sergey 328, 331, 333
Rall, Aleksandr 181
Rasputin, Grigori 287, 294, 433
Rastrelli, Bartolomeo 118, 143
Razin, Stenka 77, 83, 84
Razumovski, Aleksey 116, 117

Razumovski, Kirill, Ukrayna Atamanı 124
Ree, Singman 417
Refah Birliği 163
Ren bölgesi xv, 150, 160, 360
Repin, İlya 240, 241, 449
Reutern, Mihail 218
Ribbentrop, Joachim von xiii, 361
Rikov, Aleksey 317, 349
Rileyev, Kondrati 163, 165
Rimski-Korsakov, Nikolay 234, 236, 237, 238, 328, 331
Rokotov, Fyodor 143
Romanov, Fyodor Nikitiç. *Bkz.* Philaritos 76
Romanov hanedanı 67, 73, 76, 78, 88, 228, 236, 253, 269, 294, 303, 437
Romanov-Koşkin, Yuri 67
Romanya 41, 145, 179, 282, 358, 363, 374, 376, 386, 414, 422, 431
Roosevelt, Theodore 282, 373, 374
Rosen, Baron G. F. 182
Rostovtsev, Yakov 197
Rousseau, Jean-Jacques 148, 162, 246
Rubinstein, Anton 182, 233, 234, 235, 237, 239
Rubinstein, Nikolay 234, 237
Rublyov, Andrey 52, 408
Ruffo, Marco 63
Rurik, Novgorod hükümdarı 25, 26, 28, 73
Rurikoviç hanedanı 25, 27, 35
Rus balesi 326
Rusça 40
Rusça dilbilgisi kurallarının belirlenmesi 119
Rus Donanması 96, 102, 103, 111, 116, 133, 134, 145, 178, 179, 197, 234, 257, 269, 276, 280, 282, 300, 310, 312
Rus Halkının Birliği 283
Rus Hukuku 33
Rus-Japon savaşı 269, 290
Ruslaştırma 254, 258, 259, 269, 273
Rus-Osmanlı Savaşı 210, 219, 244, 273
Rus Proleter Yazarlar Birliği (RAPP) 396, 397
Rustaveli, Şota 405
Rustkoy, Aleksandr 434
Rusya Adalet Bakanlığı 141, 155, 200, 287
Rusya Anayasası (1906) 283
Rusya Bilimler Akademisi 108, 119, 120, 140, 147, 338, 340, 390, 398, 401
Rusya Dışişleri Bakanlığı 88, 117, 130, 169, 184, 213, 251, 253, 266, 295, 299, 354, 359, 382
Rusya Eğitim Bakanlığı 153, 169, 180, 201, 231, 232, 260, 273, 337, 339
Rusya Federasyonu (Sovyet sonrası) 437, 438, 439
Rusya İçişleri Bakanlığı 161, 166, 184, 195, 197, 200, 201, 210, 211, 213, 278, 381, 413
Rusya Maliye Bakanlığı 213, 218, 220, 224, 231, 232, 253, 268, 271, 274, 278, 279, 337, 338
Rusya Proleter Müzik Derneği 397
Rusya Savaş Bakanlığı 157, 158, 161, 197, 202, 265, 266, 338
Rusya Senatosu 102, 105, 106, 113, 115, 116, 147, 149, 154, 164, 213
Rutherford, Ernest 339
Ryazanlı Yona, Moskova Metropoliti 55

Saharov, Andrey 390, 394, 395, 408, 429
Saksonyalı Augustus 99
Saksonyalı Augustus, Polonya Kralı 99, 100
Saltikov, Sergey 126
Samoyloviç, İvan, Ukrayna atamanı 93
Sanat Dünyası 326, 329
Sand, Georges 188
Sarmatlar 24

savaş komünizmi 305, 311, 312, 316
Schelling, Friedrich 171
Scott, Sir Walter 183
Seçenov, İvan 232
Selamet Birliği 162
Semenov, Yulyan 409
Senkovski, Osip 185, 188
Serbest İktisat Cemiyeti 137
Serbest Müzik Okulu 239
Serbest Ressamlar Birliği 239
serfler ve serflik 47, 72, 73, 74, 77, 79, 80, 82, 84, 95, 121, 122, 123, 125, 130, 133, 137, 138, 142, 143, 147, 148, 150, 153, 155, 160, 162, 163, 166, 167, 168, 173, 175, 176, 179, 182, 190, 191, 194, 195, 197, 199, 202, 203, 211, 213, 217, 218, 220, 223, 228, 236, 243, 246, 254, 255, 256, 258, 261, 264, 327
Serov, Valentin 328, 449
Sherwood, John 163
Sırbistan 227, 250, 289, 290
Sibirya xiv, 23, 57, 61, 71, 77, 79, 86, 87, 91, 113, 123, 147, 165, 175, 203, 204, 208, 222, 224, 225, 226, 241, 242, 250, 268, 274, 275, 278, 280, 281, 287, 291, 292, 302, 303, 307, 308, 309, 311, 317, 321, 344, 345, 350, 354, 356, 362, 366, 371, 373, 379, 387, 391, 407
Sigismund, Polonya Kralı 75
Sikorski, İgor 333
silahlanma yarışı 392
Sivastapol 178, 179, 193, 245
Skobelev, Mihail 266
Skoropadski, İvan 107
Skoropadski, Pavel 301
Skriyabin, Aleksandr 328
Slansky, Rudolf 414
Slavca 30, 85
Slavperverler 109, 171, 173, 188, 206, 207, 217, 243, 244, 245, 256, 271
Smolensk 36, 48, 66, 75, 76, 78, 83
Smolni Enstitüsü 138, 298, 299
Sobçak, Anatoli 436
Sofiya, Çarevna (naibe, Büyük Petro'nun ve V. İvan'ın kızkardeşi) 92, 93, 94, 95, 97
Sofiya Palailogos, Moskova Büyük Prensesi (III. İvan'ın karısı) 66
Soğuk Savaş xiii, xv, 288, 395, 411, 417, 418, 420, 423, 424, 425, 426, 427, 448
Solari, Pietro Antonio 63
Soljenitsin, Aleksandr 394, 395, 406, 407
Solomoniya Saburova, Moskova Büyük Prensesi (III. Vasili'nin karısı) 66
Sosyal Demokrat İşçi Partisi 230
Sosyalist Devrimci Parti (Sotsialisti Revolyutsieneri; SR) 279
sosyalist gerçekçilik 327, 399, 407, 449
Sovyet Ağır Sanayi Halk Komiserliği 346, 347
Sovyet Doğal Gaz Sanayisi Bakanlığı 430
Sovyet Eğitim Komiserliği 321, 340, 353
Sovyet Gıda Arzı Halk Komiserliği 301
Sovyet Halk Komiserlikleri 299, 304, 346, 347, 366
Sovyet Halk Ordusu (1918-20). *Ayrıca bkz.* Kızıl Ordu 302, 303, 376
Sovyet Halk Sağlığı Komiserliği 340, 356
Sovyet İçişleri ve Devlet Güvenliği Bakanlığı 380, 381
Sovyet Kültür ve Eğitim Komiserliği 353
Sovyetler 296, 297, 302, 312, 314, 323, 324, 342, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 366, 368, 369, 372, 373, 375, 378, 380, 388, 392, 395, 409, 411, 412, 413, 414, 415, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 425, 429, 438, 447

Sovyetler Birliği. *Bkz.* Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği xiii, xiv, 290, 313, 314, 316, 323, 339, 340, 341, 350, 351, 354, 355, 357, 358, 359, 361, 364, 367, 368, 373, 374, 375, 378, 380, 383, 384, 387, 388, 389, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 398, 401, 402, 406, 407, 408, 411, 412, 416, 417, 418, 420, 421, 423, 424, 426, 428, 432, 437, 438, 439, 447, 448
Sovyetler Kongresi 299
Sovyet Merkez Yürütme Kurulu 306
Sovyet Savunma Bakanlığı 378, 386
Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği 321
Sovyet Yazarları Kongresi 398
Soylular Meclisi 144
Soylular Tüzüğü 144, 150
Spencer, Herbert 205
Speranski, Mihail 154, 155, 165, 166, 167
Sputnik 388, 418
Stael, Germaine de 162
Stahanov, Aleksey 346
Stalingrad çarpışması 372, 373, 375
Stalinsizleştirme 406, 422
Stalin, Yosif xiii, 288, 292, 296, 299, 304, 306, 309, 311, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 389, 390, 391, 398, 399, 400, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 411, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 422, 429, 437, 446, 447, 448, 450
Stanislavski, Konstantin 328, 335
Stankeviç, Nikolay 171, 172, 173, 174, 190
Stasov, Vladimir 235, 236, 237, 238, 239, 240, 328
Stefan Bathory, Polonya Kralı 71
Steiner, Rudolf 331
Stolipin, Pyotr 216, 225, 284, 285, 286, 288, 291
Stratejik Silahların Sınırlandırılması Görüşmeleri (SALT) 425
Stravinsky, İgor 330, 449
streltsi 77, 79, 90, 92, 97, 99, 236, 241
Stroganov, Pavel 153
Sumarokov, Aleksandr 118, 138, 140
Sun Yat-sen 324
Surikov, Vasiliy 241
Suvorov, Aleksandr 145, 146, 151
Svetayeva, Marina 333, 334
Sviatopolk-Mirski, Prens Pyotr 280
Sviatoslav II, Kiev Büyük Prensi 38
Sviatoslav I, Kiev Rus Büyük Prensi 28

Şalyapin, Fyodor 328, 333
Şehirliler Tüzüğü 144
Şemyaka, Dmitri 53
Şevçenko, Taras 261, 262, 355, 405
Şişkin, İvan 241
Şiyaping 426
Şolohov, Mihail 397, 402, 410
Şostakoviç, Dmitri 334, 335, 371, 397, 399, 400, 401, 403, 404, 405, 406, 408, 410
Şuvalov, Aleksandr 117
Şuvalov, İvan 117
Şuvalov, Petro 117
Şuvalov, Pyotr 209
Şuyski, Prens Vasili *Bkz.* Vasili IV (Şuyski), Çar 75

Tacikistan 322
Tacikler 80
Tacitus 126
Tahran Konferansı 374
Tambov isyanı 312, 445
Tamm, İgor 390
Tarkovski, Andre 408
Tashih Komitesi 195, 197

Tataristan 23, 433
Tatarlar 42, 44, 51, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 62, 64, 66, 68, 71, 78, 79, 80, 84, 93, 123, 124, 132, 134, 136, 263, 267, 268, 285, 320, 381, 384
"tek ülkede sosyalizm" 315, 316
Temriyuk, Çerkez Prensi 69
terörizm (1917 öncesi) 208, 210, 211, 215, 230, 260, 276, 278, 279, 280, 283, 286
Theognostos, Kiev Metropoliti 43
Theophanes, Yunan 46, 52
Thukydides 27
Timmerman, Frans 93
Timoşenko, Mareşal Semyon 362, 363, 364, 365, 366
Timurlenk 44, 53, 66
Tito, Josip Broz 376, 385, 414, 415
Toktamış Han 44
Tolstoy, Aleksey 334
Tolstoy, I. M. 219
Tolstoy, Lev xv, 158, 233, 242, 245, 246, 247, 248, 249, 327, 330, 334, 337, 449
Tolstoy, Pyotr 106
Tomski, Mihail 317
Tomsk Politeknik Enstitüsü 220
Toon, Konstantin 169
Toprak ve Özgürlük 209, 210
Töton Şövalyeleri 46, 47
Transkafkasya 156, 176, 263, 265, 311, 320, 431, 435
Transkafkasya Federasyonu 311
Trans-Sibirya Demiryolu 222, 268, 274
Trepov, General Fyodor 209
Tretyakov, Pavel 240
Trivolis, Mihail 65
Troçki, Lev 278, 279, 282, 288, 292, 297, 299, 301, 302, 304, 306, 309, 311, 312, 314, 315, 316, 317, 318, 334, 336, 349, 352
Tsaritsın çarpışması (1918). *Ayrıca bkz.* Stalingrad çarpışması 304
Tuhaçevski, Mareşal M. N. 309, 312, 348, 359
Tupolev, Andrey 403
Turgenyev, İvan 190, 191, 192, 202, 233, 242, 327, 332, 399, 444
tuz ticareti 61, 81, 123
Türki halklar 176, 322
Türkistan 241, 320
Türkiye 412, 424, 436
Türkmenistan 322, 391
Tver 42, 43, 52, 62, 84

U-2 uçuşu 419, 423
Ukrayna 23, 49, 82, 83, 84, 85, 86, 90, 93, 101, 107, 124, 146, 150, 163, 184, 187, 199, 211, 217, 221, 254, 258, 259, 261, 262, 282, 298, 300, 301, 304, 307, 308, 309, 310, 319, 321, 322, 342, 345, 352, 353, 354, 355, 365, 366, 369, 376, 378, 386, 387, 391, 392, 430, 432, 438
Ukrayna Kilisesi 85
Ukrayna Radası 298
Ulanova, Galina 405
Ulbricht, Walter 415, 421
Ulusal İktisat Konseyleri 384
Uniate Kilisesi 82
Urallar 23, 123, 219, 222, 226, 302, 303, 307, 317, 320, 342, 344, 352, 356, 366, 391
Uvarov, Kont S. S. 169, 170, 207, 443

Üçüncü Daire 166, 169, 174, 180, 185, 191, 198, 204, 209, 210, 253
Ülke Meclisi 73, 76, 77, 82
Üst Sovyet 430, 434
Üst Yürütme Komisyonu 210

Varşova ayaklanması (1944) 146, 414
Varşova Paktı 420, 422
Varşova Politeknik Enstitüsü 220
Vasili III, Moskova Büyük Prensi 57, 66
Vasili II, Moskova Büyük Prensi 53, 54, 56
Vasili I, Moskova Büyük Prensi 52
Vasili IV (Şuyski), Çar *Bkz.* Şuyski,

Prens Vasili 75
Vasili Yureviç, "Şaşı" 53
Vavilov, Nikolay 339, 397, 402
veçe (halk meclisi) 33, 34
Vereşçagin, Vasili 241
Vernadski, Vladimir 338, 339
Vısotski, Vladimir 408
Vışinski, Andrey 349
Vietnam 40, 293, 417, 418, 424, 425
Vikingler 25, 26, 34
Vitte, Kont Sergey 216, 220, 224, 268, 269, 271, 274, 275, 276, 277, 278, 283, 284, 337, 444
Viyana 58, 93, 97, 99, 105, 106, 160, 225, 253, 288, 290, 376
Viyana Kongresi 160, 253
Viyazemski, Prens Petro 186
Vladimir I, Aziz, Kiev Rus Büyük Prensi 28, 29, 37, 64
Vladimir II Monomah, Kiev Rus Büyük Prensi 34
Vladimir Prensliği 34
Volga Bulgarları 23, 29, 41, 53
Volga Tatarları 263, 268
Volinski, Artemi 115
Vonifatev, Stefan 85
Voroşilov, Kliment 304, 351, 354, 361, 362, 378, 385
Voznesenski, Nikolay 380
Vrangel, Baron Pyotr 309, 310
Vsevolod, Kiev Büyük Prensi 34, 38

Wagner, Richard 235, 328, 373
Wehrmacht 45, 363, 366, 367, 368, 373, 374, 375, 376, 448
Whistler, G. W. 168
Wielhorski, Matvey ve Mihail 181, 182, 186, 233, 234
Wladyslaw, Polonya Prensi 75
Wolff, Georg Christian 120

Yagoda, Genrih 349
Yahuda 64
Yahudi İşçi Birliği (Bund) 260, 270, 319
Yahudiler 211, 226, 244, 252, 254, 258, 259, 260, 261, 269, 270, 272, 273, 276, 280, 281, 283, 287, 319, 322, 354, 362, 368, 433, 446
Yahudi Yerleşim Alanı 259
Yakovlev, Aleksandr 395, 428
Yalta Konferansı 374
Yaroslav "Bilge", Kiev Rus Büyük Prensi 32, 33, 34
Yavorski, Metropolit Stefan 98, 104, 105, 106
Yazarlar Sendikası 398, 400
Yedigey, Emir 66
Yedi Yıl Savaşı 117, 127
Yejov, Nikolay 348, 349, 352
Yekaterina, II. (Büyük), Çariçe 95, 103, 105, 109, 113, 126, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 153, 158, 161, 166, 177, 219, 442
Yekaterina, Mecklenburg Düşesi 116
Yekaterina Pavlovna, Grandüşes (I. Aleksandr'ın kızkardeşi) 155
Yelena Glinskaya, Moskova Büyük Prensesi (III. Vasili'nin karısı) 66
Yelena Pavlovna, Grandüşes 170, 182, 197, 233, 234, 240
Yelizateva, Çariçe 103, 115, 124, 125, 126, 127, 138, 298
Yeltsin, Boris 303, 428, 429, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 449
Yeni Ekonomi Politikası (NEP) 312, 313, 316, 317, 318, 322, 334, 335, 336, 337, 339, 340, 353, 396, 400
Yeni Kudüs Manastırı 86
Yeşil Fener cemiyeti 163, 184
Yevdokiya, Çaritsa (Büyük Petro'nun karısı) 95, 98
Yevtuşenko, Yevgeni 406
Yoakim, Moskova Patriki 89, 92
Yoffe, Abram 220, 337, 339, 401, 412
Yosif, Rusya Patriği 86
Yudeniç, General Nikolay 294, 309

Yugoslavya 374, 376, 414, 415, 418
Yunanistan 364, 374, 415
Yunanlar 26, 42, 55, 62, 86, 89, 161
Yunan Maksim 65
Yuri Daniloviç, Moskova Prensi 43
Yuri (II. Vasili'nin amcası) 53, 56
Yüksek İktisat Konseyi 343, 346

Zamyatin, Yevgeni 337, 397
Zarutskiy, İvan 76
Zasuliç, Vera 209
zemstvo 200, 201, 205, 206, 208, 211, 212, 223, 262, 272, 280, 286, 294
Zemstvolar Birliği 295
Zinovyev, Grigori 299, 306, 309, 315, 317, 323, 347
Zoe Palaiologos, Moskova Büyük Prensesi (III. İvan'ın karısı) 62
Zola, Emile 242
Zoşçenko, Mihail 403, 404
Zubatov, Sergey 280
Zuganov, Gennadi 435, 437